

Мирослав М. Јовичин

ЈЕЛИНИ СТАРОГ НОВОГ САДА КАО ДЕО ГРЧКЕ ДИЈАСПОРЕ

Να
Δεῦτε παῖδες τοῦ ἐγγύρου,
"οὐκ αἰσθῶ ἐν δόξῃ ἡγῶν.
Ἄς φανώμεν ἀξιοὶ ἐπιγῶν,
"ὄς μᾶς δόσαν ἐν ἀρχῇ.

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ
НВО „ТРАНДАФИЛИ”

БИБЛИОТЕКА
Посебна издања

Издавачи
Архив Војводине
НВО „Грандафили”

Главни и одговорни уредник
Др Небојша Кузмановић, директор

Рецензент
Проф. др Бранко Бешлин

Уредник
Милена Јовичин, председница

Службени сарадници
Превод с мађарског Жужана-Марија Ковачев
Преводи с грчког Атанасија Миодраговић

Корице
Александар Павловић

Мирослав М. Јовичин

ЈЕЛИНИ СТАРОГ НОВОГ САДА КАО ДЕО ГРЧКЕ ДИЈАСПОРЕ

Друго, допуњено издање

Нови Сад, 2020.

Quod faustum felix fortunatumque sit

Порогици

САДРЖАЈ

- I. Од првих насеља преко Петроварадинског Шанца до Новог Сада . . . 9**
Темељи (9); Настанак града (13); Културна мисија Новог Сада (17)
- II. Грчка дијаспора 20**
Грчке покрајине под турском влашћу од XV до XVIII века (21); Грчка поморска трговина у Отоманском царству у XV и XVI веку (25); Грчко гусарење (31); Грчка поморска трговина од XVII до краја XVIII века (34); Руско-турски рат 1768–1774. и устанак Грка 1770. године (38); Фанариоти (45); Власт Фанариота у Дунавским кнежевинама и грчко просветитељство (50); Просветитељска и револуционарна улога Риге од Фере (55); Прве грчке заједнице у Русији (Крим, Таганрог, Одеса) (61); Грчка масонерија и Филики Етерија (74); Грчке колоније у Италији (Венеција, Трст) (81); Грци и Цинцари у Пешти (96)
- III. Ко су Цинцари? 102**
Име и језик (103); Историографија о Цинцарима и њиховом пореклу (105); Писана реч и документи на цинцарском језику (109); Постојбина Цинцара (111); Начин живота у постојбини (113); Цинцари међу Словенима широм Балканског полуострва (118); Хеленизација Цинцара (121); Москопоље, балканска Атлантида (124); Модерно грчко и цинцарско просветитељство у Москопољу (130); Најјучљивије карактеристике Цинцара (135); Цинцарска кухиња (137)
- IV. Грци и Цинцари у Хабзбуршкој монархији 141**
Насељавање и трговина Јелина у Хабзбуршкој монархији (142); Живот са Србима (151); Носиоци угарског и аустријског племства међу Грцима и Цинцарима (154); Манастирлије/Монастерлије (155); Наке (156); Дуке (158); Дамаскини (158)
- V. Порекло, величина и неке особености јелинске заједнице Новог Сада у XVIII веку 161**
Категоризација новосадских Јелина према етничком пореклу (162); Величина новосадске грчко-цинцарске заједнице крајем XVIII века (170)

- VI. Насељавање Петроварадинског Шанца, успон и изглед Новог Сада 174**
 Футог (178); Економско устројство и културни успон младог Новог Сада (185); Изглед Новог Сада у другој половини XVIII века (192)
- VII. Грци и Цинцари печалбари у Петроварадинском Шанцу и Новом Саду 195**
 Саранде (197); Димитрије Анастасијевић Сабов (202); Сукоб Грка трговаца и владике Висариона (205)
- VIII. Јелини Новосађани до краја XVIII века 225**
 Одевање и понашање новосадских Цинцара и Грка (226); Дунавска улица (231); Турски хан (232); Новосадски melting pot (235); Параскева Хаџи-Јањин (239); Сервијски, Сервицки (245); Цинцари и Грци као ктитори, приложници и живописци новосадских храмова (Саборни храм Св. Великомученика Георгија, Николајевска црква, Успенска црква, Алмашка црква, Светојованска црква, Ченејска црква) (257); Цинцари и Грци здравствени радници у Новом Саду (263)
- IX. Формирање јелинског општества у Новом Саду и борба за школску аутономију 267**
 Први помени о Грчкој школи у Новом Саду (268); Формирање јелинског општества у Новом Саду и борба за оснивање Грчке школе (271); План, програм и распоред часова Грчке школе у Новом Саду – учитељи и школе (286); Покушај Емануила, Манојла Јанковића у издавању грчких књига у Новом Саду (290); Организација грчког школства у Угарској (293)
- X. Покрет новосадских Грка и Цинцара за Грчку цркву и Литургију на грчком језику 296**
 Грци и Цинцари на Темишварском сабору (297); Црквено осамостаљење Грка и Цинцара у Бечу (300); Покрет Јелина за Грчку цркву у Новом Саду (305); Вулко (307); Компромис (317); Исход (320); Енигма и нека питања (321); Дионисије, митрополит па владика (330); Евентуалне везе Риге од Фере с Новим Садам (333)
- XI. Нови Сад од почетка XIX века до Буне 339**
 Новосађани и Први српски устанак (351)
- XII. Грци и Цинцари у Новом Саду до Буне 355**
 Настојања Хелена за очување своје школе (357); Мистерија Георгије Бењански (367); Јован Стерио (376); Александар Морфидис Низис (381)

XIII. Грци и потомци новосадских Јелина у Буни	386
Нови Сад у Мађарској буни (386); Новосађани грчког порекла у време Буне (392); Разарање града (397); Ко је био целат Новог Сада – Пал, Павле Киш (402); Грци добровољци у Српском народном покрету 1848/49. (410)	
XIV. Последњи чин	415
Епилог Грчке црквене општине и Грчке школе у Новом Саду (419); Учитељ Никола Јанакидис и вајар Ђорђе, Ђока Јовановић (424); Потомци Јелина и Велика српска православна гимназија новосадска (433); Барон Милош Бајић од Варадије (434); Атанасије Герески (436); Ђорђе Дера (437)	
XV. Градоначелници Новог Сада грчког или цинцарског порекла и њихове породице	442
Манојло Николић, Николићи (442); Григорије Јанковић, Јанковићи (444); Георгије Константиновић, Константиновићи (446); Јован и Ђорђе Камбер (449); Павле Јовановић, Јовановићи (455); Стеван Поповић Пеци; Поповићи Пеци(је) (462); Владимир Деметровић, Деметровићи (468); Стеван Адамовић, Адамовићи (470)	
XVI. Угледне новосадске породице и појединци грчког и цинцарског порекла	477
Полити и њихово потомство (477); Антоније, Тона Хаџић (489); Коста Трифковић (495); Поповићи Комораши (497); Јован Капдепорт, глумац (508); Димитрије Марковић (510); Георгијевићи (511); Пуљо (514); Коде (515); Дуке (520); Ђорђе Кондороши (523); Трандафили, Јован и Марија (525); Емил Чакра (530); Форовићи (533); Барако (538)	
Извори и литература	543

I. ОД ПРВИХ НАСЕЉА ПРЕКО ПЕТРОВАРАДИНСКОГ ШАНЦА ДО НОВОГ САДА

Темељи

Када су првих година турске владавине Подунављем рибари-номади застали на левој обали Дунава, везали чамце за корење врба и подигли своје бедне колибе од плетера и блата око малог утврђења које је наспрам Петроварадинске стене штитило скелу, нико од насељеника није ни сањао да тиме ударају темеље једном прелепом граду, Новом Саду. Дошљаци су се настанили на месту где је Дунав најужи у овом делу свога тока, тамо где река заобилази Петроварадинску стену и одмах затим пратећи обод Фрушке горе, скоро под правим углом скреће и наставља да плови даље ка југу. На том простору је и пре турске најезде било више раштрканих насеља, чије се становништво разбежало доласком освајача, док су вегетација, вода, ветар и мраз за кратко време избрисали готово све трагове њиховог постојања.

Младо насеље је никло на скученом терену опкољеним Дунавом, његовим рукавцем и великим баруштинама, чије би воде с пролећа нарастале и плавиле прве куће. У тај мах је изгледало да често плављен, мочваран и нездрав предео оштрих зима, ветровитих пролећа и јесени, жарких лета препуних комараца и мноштвом других инсеката, досељеницима не пружа баш никакву перспективу. Такав амбијент није био пријатан ни за краћи боравак, још мање за пристојан живот, оснивање породице и подизање потомства. Међутим, пресудио је његов повољан географски положај. Кућерци од пружа и блата херили су се испод својих тршчаних кровова баш на оном месту где је копнени пут правца север–југ пресецао Дунав, спајајући Фрушку гору са бескрајном равницом на северу, Панонску низију са Балканским полуострвом, Средњу Европу са Медитераном. После првих, у мањим, или већим групама стизали су нови насељеници.

Алувијална раван на којој је подигнуто насеље издизала се изнад нивоа до кога је Дунав плавио. Уздигнута и од плављења безбедна тераса подсећала

је на греду, па стога њену највишу коту насељеници назвали *Злајина греда*.¹ Под ногама дошљака, у иловачи и муљу скривали су се остаци претходних култура, старих и до шест миленијума. Насељавана од давнина, памтила је греда неолитске ратаре, рибарска племена и номаде-ловце бронзаног доба, Јазиге и Сармате, римске патроле и дунавске мостобране, варварску најезду, Хуне, Остроготе и Гепиде, словенско море и Мађаре на коњима. Када је крајем Велике сеоба народа свако придошло племе запосело своју територију, из два правца је стизало хришћанство.

Пре него што ће Турци завладати овим пределима, на месту данашње Клисе налазило се нама тајанствено насеље Вашарош Варад или Стари Петроварадин. Преко пута Каменице, на локалитету данашњег насеља Телеп било је село Сент Мартон, које се наслањало на Стари Футог. Између Старог Петроварадина и Сент Мартона, на простору данашње Грбавице било је сеоце Бакша, а на североисток су се простирали горњи и доњи Зајол, данас Сајлово. Преко пута Дунава, користећи темеље античког утврђења Кузум на Петроварадинској стени, угарски краљеви су подигли ново утврђење и ту населили цистерците, монахе из далеке Шампање. Уз тврђаву и опатију расло је место Белакут, названо по угарском краљу Бели, да би се ово име временом изгубило, а насеље понело ново име, Петроварадин. Када су средином XV века Турци срушили средњовековну српску државу и опасно се приближили Угарској, стратешки значај старе тврђаве у Петроварадину је порастао.

После коначног пада српске деспотовине многи Срби су бежећи од Турака у таласима долазили у Угарску и насељавали поседе српских деспота. У својим новим стаништима прикључили су се затеченом старом словенском становништву које је у овим пределима преживело давну Сеобу народа и измешали се са њима. Спремајући се да поробе и Угарску, Турци су примењивали опробану тактику: годинама пре главног удара хорде акинција ломили су отпор жртве, харајући њена погранична подручја, пљачкајући летину, палећи насеља и рушећи гранична утврђења. Мађарско и словенско становништво у тим областима масовно је убијано и одвођено у робље. Преживели Мађари повлачили су се даље на север, ка срцу Краљевине Угарске, док су Срби углавном остајали у пограничној зони Јужне Угарске, дочекујући нове таласе сународника који су за Турцима долазили с Југа. Број Срба је овде толико порастао да су у првој половини XVI века они у овим крајевима постали већина. Оснажио је и утицај Српске православне цркве, што је српском становништву на колективном нивоу давало осећај духов-

---

¹ Највиша кота Новог Сада је у улици Златне греде; тамо су се формирала прва језгра већине новосадских насеља у прошлости. Прва новосадска улица се у документима на немачком језику назива *der Damm Szlatna Greda*/браном *Злајине греде*; В. Стајић, *Привреда Новог Сада 1748–1880*, Град Нови Сад 1941, 2.

не сигурности. Православље је било посебно снажно у Срему, на Фрушкој гори, где су крајем XV и током XVI века подигнути бројни манастири.

Када је 1521. године Сулејман Величанствени заузео Београд, његова војска је прешла у Срем и опустошила га. Похарана су и попаљена нека насеља и на бачкој страни, Стари Петроварадин, Бакша и Сент Мартон, од којих последња два нису никад обновљени. На почетку одсудног похода на Угарску 1526. године, османска пешадија је опсадним справама и речном флотилом напала утврђени сремски Петроварадин. Посаду тврђаве којом је командовао Иштван Батори сачињавали су мађарски хусари, српски граничари и папски најамници, укупно око хиљаду људи. Три дана су вођене борбе у подграђу и мочварама уз Дунав, да би се потиснути браниоци повукли у тврђаву, која је наредних дванаест дана била изложена артиљеријској ватри и јуришима. Турци су прокопали неколико тунела испод зидина, напунили их експлозивом и 27. јула дигли бедеме у ваздух. Кроз две бреше начињене у зиду тврђаве, јурнули су јањичари и за кратко време Петроварадин је био заузет. Скоро сви њени браниоци су изгинули у борбама, или су посечени као заробљеници.

Одатле су Турци кренули пут Осијека, на Драви су подигли мост на понтонима, преко њега превукли сву војску и топове и 29. августа 1526. године стигли под Мохач. Испред града на пољани уз Дунав дочекали су их Мађари. Османлије су фатално поразили мађарску војску, када је уз много ратника страдао палатин и већи део мађарског племства, док је млади краљ Лајош II, отежан оклопом пао са коња и удавио се у потоку Челе. Био је то крај средњовековне Угарске. Сулејман је одмах затим заузео Будим и како је сезона ратовања била на измаку, тамо је оставио намесника и орту јањичара, а војску је пре зиме повукао кроз Бачку ка Београду, пустошећи све пред собом. Турци су тада опљачкали и попалили преостала насеља на подручју данашњег Новог Сада. Док је стари Петроварадин нестајао у пламену, султан је наредио да се ту, на Дунаву, преко галеона направи понтонски мост, преко којег ће сва војска са робљем и пленом прећи у Срем.

Наредних нешто више од једног и по века, подручје будућег Новог Сада таворило је у саставу Отоманског царства, као део Сегединског санџака у оквиру Будимског ејалета. Првих деценија XVI века већина места у Бачкој је опустела, да би крајем века примила знатан број насељеника. Тако су у опустела и порушена насеља Мртваљош, Ривицу, Сајлово, Камендин, Бакшију или Бакшићу, Ченеј и Варадинце, како се тада звао Стари Петроварадин, почели да пристижу хришћански насељеници. Према пореским пописима које су турске власти спровеле 1554, било је 20, а 1590. године 195 хришћанских кућа, углавном српских, јер је мађарско становништво избегло, или је било поробљено и побијено. Турци су преузели тврђаву на Петроварадинској стени испод које је скела одржавала везу са Бачком.

На бачкој страни, наспрам велике тврђаве била је изграђена тврђавица која је служила као мостобран. Овај прелаз је изгубио свој некадашњи значај, јер су Турци стремећи ка Бечу, користили пут сремском страном којим се 1526. године ка Мохачу кретао Сулејман Величанствени. Овај правац је водио на запад десном обалом Дунава и пратећи реку, код Илока је скретао под правим углом на север. Одатле се друм одвајао од Дунава, благо одступајући правцем ка северозападу, ка Осијеку и даље према Мохачу и Будиму. С обзиром на то да даље није више било станица на главном путу, ни утврђења од пограничног значаја, тврђава у Петроварадину престала је да буде важан део одбрамбеног система Турског царства. У другој половини XVI века насеље испод тврђаве добило је статус касабе и у наредним деценијама променило је свој изглед и карактер. Постало је типично оријентална насеобина препуна шароликог муслиманског света, коју је сачињавало око двеста кућа, неколико џамија, караван-сарај са хамамом, шадрваном и медресом. У јануару 1688, Петроварадин је дочекао повратак хришћана и као камерална варош, заједно са тврђавом и њеним гарнизonom, стављен је под непосредну управу Војне команде у Бечу.

Турци су деценију касније потиснути из средњег Подунавља ка југу, а крајеви северно од Саве и Дунава били су формално враћени Угарској, односно у наслеђе Хабзбурга. Мирновом конференцијом у Карловцима 26. јануара 1699. године, окончан је Велики бечки рат, а закљученим Мирновим уговором, Бачка и западни део Срема припали су Аустрији, док су Банат и југоисточни Срем наредних 19 година остали под турском управом. У новим геополитичким условима овом подручју вратиће се стратешки значај и Петроварадин ће још неко време бити веома важно место на путу према Турској. Тада ће до изражаја доћи повољан географски положај неугледног насеља преко пута тврђаве, које ће у новим околностима почети да се шири, пружајући дом граничарима из околних српских села крај Дунава.

У јесен 1692. године почеће на постојећим темељима средњовековног угарског утврђења изнад Петроварадина изградња нове тврђаве, често називане *Гидралџар на Дунаву*. Комплекс фортификације грађен је према најмодернијим методама и фортификацијским стандардима *Себастијана ле Претјер де Водана*, чувеног градитеља утврђења Луја XIV. Истовремено, на бачкој обали је, на рушевинама мањег турског утврђења, грађен нови мостобран, или Брукшанац.² У извештају који је 1694. послат у Беч, први

---

² Брукшанац или мостобран, је војно утврђење које је током читавог хабзбуршког периода контролисало бачку обалу Дунава и са те стране штитило понтонски, а касније (до 1918) и стални мост који је спајао Петроварадин и Тврђаву са Новим Садом. Брукшанац је изграђен 1694. године као помоћно утврђење које је требало да штити понтонски прелаз преко Дунава док Петроварадинска тврђава не буде завршена, али су тада војне власти закључиле да је ово утврђење и даље неопходно. У војном извештају који је поводом завршетка

пут се помиње насеље око мостобрана, под именом Петроварадински Шанац. Наредних пола века насеље ће се у писаним изворима често сретати у скраћеном облику Шанац, али и као Рацка, или Српска Варош. Насеље се није много разликовало од некадашњег станишта, али је изградњом нове тврђаве стекло лепу перспективу.

Петроварадинска тврђава представљаће пресудан фактор за настанак и развој Петроварадинског Шанца. Повезано понтонским мостом са Петроварадином, младо насеље ће снабдевати градитеље и посаду Тврђаве, и Гарнизона храном, као и другим потрепштинама за живот, и нудити им забаву. Тврђава је имала задатак да одбрани централне и северне пределе Монархије од продора Турака и испуниће га само једном, 5. августа 1716. године. Принц Савојски ће пред њеном капијом потући силну Дамад Али-пашину војску и из ових крајева заувек отклонити турску опасност. Тврђава ће остати докона све до 12. јуна 1849. године, када ће извршити своју срамну мисију. Преко двеста топови са њених бедема искалило је бес на небраћену новосадску варош преко Дунава, убијајући уснуло становништво, уништавајући један век стицана богатства и лепоте града и палећи му историју.

Настанак града

Петроварадински Шанац је врло брзо показао потребу да се развија и мења. Већ првих година XVIII века, захваљујући вредним рукама својих предузимљивих житеља, младо насеље је економски и демографски ојачало и преобразило се у варош која ће спајати Оријент са Европом. Становништво је култивисало земљиште атара да би га населило и обрађивало; простране травнате површине биле су идеално место за напасане стоке, а

радова на мостобрану послат у Беч, први пут се помиње насеље Петроварадински Шанац. Брукшанац је заузимао простор између данашњих улица Максима Горког, Кеја жртва рације и моста Петроварадинска дуга, тако да је капија утврђења била тачно спрам Радничке улице. Брисани простор испред утврђења, протезао се до Дунавске улице. Током трагичног бомбардовања Новог Сада, 12. јуна 1849. године и топови Брукшанца су тукли град, а из њега су јуришали на голоруке Новосађане. У кругу мостобранске тврђаве налазила се Католичка капела посвећена чешком свецу Св. Ивану Непомуку, која иако је имала извесних архитектонских вредности и елемената барока, порушена је неколико година после Брукшанца, 1928. године. С обзиром на то да је настала у време изградње мостобрана, с правом се претпоставља да је најстарија хришћанска богомоља на подручју Петроварадинског Шанца. Рушење се правдало излазом Булеvara краљице Марије на Дунав. Место на коме се налазио Брукшанац, насуто је и поплочано, и данас је на том месту стамбени квартал и део новосадског кеја. Рушење Брукшанца двадесетих година није обављено темељно, па су се зидине, делови бедема и остаци капије ту видели 1965. године, пред насипање насипа за кеј после велике поплаве.

река је нудила јефтин транспорт, бесплатну енергију за покретање млинова, изобиље рибе и воду за пиће. У потрази за срећом и бољим животом, са разних страна стизали су различити људи који су доносили и своју културу, традицију и навике старог краја.

На размеђи различитих светова мешаће се људи, језици, вере, судбине, искуства, енергије, емоције и животна убеђења. Људи различитог порекла и културног наслеђа имали су исте животне потребе, па ће насељеници у миру и трпљењу прионути на рад и усмеравати свој марљиви и предузимљиви дух ка заједничком просперитету. У насељу су се брзо развијали многи занати и концентрисала разна роба коју су каравани и лађе разносили у свим правцима. Средином XVIII века стећи ће Шанац економски потенцијал који ће надрасти оквира насеља напола граничарског, напола коморског, те ће, не без муке и одрицања његових житеља, Петроварадински Шанац и Рацка, Српска Варош,³ обједињени постати слободан краљевски град Нови Сад. Статутом слободног краљевског града насеље добија самоуправу кроз српско-немачки Магистрат и значајне повластице за своје грађанство, првенствено у занатима и трговини. Са новим статусом насеље је добило и ново име: *Повељом о слободама* царице Марије Терезије од 1. фебруара и њеном инстаурацијом 15. марта 1748. године Петроварадински Шанац постао је *Neoplanta*, како га је назвала сама владарка и како се појављивао у званичној документацији, на немачком, *Neusatz*, на мађарском, *Újvidék*; Грци су га звали *Неофитион* а писали *Νεοφύθων*, док је на језику већинског српског становништва млади град добио име које и данас носи, *Нови Сад*.⁴

Нови Сад више није био граничарско насеље под командом Ратног савета, нити станиште убогих коморџија, већ град која је постављена у исти

---

³ Петроварадински Шанац је био пример двојне управе више од пола века: један његов део је био у саставу Подунавске војне границе од 1702. до 1746. године и насељавали су га војници-шајкаши, већином Срби, пореклом из околних граничарских насеља. Тај део насеља звао се Шанац, или Рацки Шанац и био је под непосредном управом *Дворској райној савети*а у Бечу, изван домашаја цивилних власти. Цивилним, камералним, или коморским насељем званим Рацки Град, или Српска Варош, потпадао је под државну цивилну власт и њиме је управљао велики судија са бележником. Рацки Град је 1719. године постао трговиште и од војног насеља био је одвојен оградом од пободеног коља. Његово становништво претежно су чинили занатлије и трговци; био је етнички и верски мешовит, више него што је то био Шанац; С. Гавриловић, *Прилој историји Подунавске војне границе око средине XVIII века*, Зборник Матице српске за историју, 16, Нови Сад 1977, 116.

⁴ Срби нису имали право да својим називом званично именују свој град. Они су га незванично назвали Нови Сад, што ће због двотрећинске доминације Срба веома брзо бити најчешће коришћено име у неслужбеној употреби његових становника. Име значи *нови виноград*, што указује на значај фрушкогорског виноградарства међу шаначким Србима. Најстарији употребни пример српског имена Новог Сада налази се на вертикалној гробној плочи узиданој на спољном западном зиду Николајевске цркве, где је на каменој плочи уклесано (данас једва видљиво) да је ту 1749, сахрањен извесни Симеон Радонић, *грађанин Новог Сада*.

административно-правни положај са водећим градовима Угарске, Пештом, Будимом и Пожуном. Млади је град почео да живи по узору на остале слободне градове, под сталним надзором Намесничког већа у Пожуну⁵ (мађарски *Pozsony*, немачки *Pressburg*, данас *Брајислава*) и Придворне угарске коморе у Бечу. Слободу града гарантовала су два документа које је издала сама царица, *Повеља о слободама* и *Привилегије од 20 чланова*. Шести члан Привилегија говори о праву грађанства да слободно бира свој *Мајисџрај* или *Унуџраињи сенат*, састављен од 12 сенатора и великој судије (суца или бирова), и све друго неопходно чиновништво.

Поред Магистрата постојао је у структури градске власти и нижи управни орган, *Сјољни сенат*, састављен од двадесет петорице изабраних мушкараца. Спољни сенат формално је контролисао рад Магистрата и допуњавао га у случају оставке, смене или смрти неког од чланова. *Избрано одшџесџиво* било је почасно тело и чинило га је 60 угледних грађана, бираних доживотно. Највиши градски чиновници су, поред великог судије били још велики бележник, градски капетан, а од 1788. године и градски начелник (*bürgermeister*). Први градски судија Новог Сада био је пивар Игњац Хајл, београдски Немац родом из Моравске, први градски капетан био је Србин, Сава Николић, бивши граничарски официр, а први градоначелник Новог Сада, био је такође Србин, Димитрије Бугарски. Први Србин који је од маја 1752. до априла 1756. године обављао дужност великог судије био је богати и угледни Пантелија Миланковић.

Колективно племство⁶ које су грађани Новог Сада купили за великих 80.000, односно због високих камата за 95.000 форинти, послужиће као чврсто упориште животној снази и благостању већине житеља града. Како каже академик Чедомир Попов, ту суму су муком зарадили и прикупили

⁵ Угарско намесничко веће или Угарско краљевско намесничко веће (*Consilium Regium Locumtenentiale Hungaricum, Magyar Királyi Helytartótanács, Königlich Ungarischen Statthaltereie*) било је тело извршне власти на подручју Краљевине Угарске у саставу Хабзбуршке монархије у XVIII и првој половини XIX века. Веће је деловало од 1723. до 1867. године, са прекидом од 1848. до 1860. године, када су постојала министарства која су деловала и у периоду од 1867. до 1918. године. Цар Карло VI основао је Намесничко веће законским чланом 97/1723. и одредио га као највиши орган за политичко-управна и судска питања Угарске. Угарско намесничко веће представља прву земаљску владу Угарске, на челу са палатином као краљевским намесником. Уз палатина у саставу Већа била су и 22 конзилијара (саветника) која је именовао краљ из редова прелата, магната и племства. Веће је директно било подређено краљу. Седиште Већа је у почетку било у Пожуну (Братислава), да би 1784. године било пресељено у Будим. Имало је надлежност над свим јавним пословима осим судства, војне и финансијске администрације. Основни задатак Већа био је објављивање, спровођење и поштовање земаљских закона и краљевских одлука у целој Угарској.

⁶ Град је слободом добио и колективно племство, и као племић имао је грб, заставу, одређену територију која је била омеђена опкопима са капијама (трошаринама), са тачно утврђеним местима за улазак и излазак из града. Грађани су имали слободу кретања широм феудалног Царства и користили су племићке привилегије у трговању и занатским пословима.

заједно, новосадски *Срби шрџовци сѣоком и Немци занайлије*. Новосађанима није било ни мало лако да дођу до тако великог новца, али док су се код бечких банкара задуживали под неповољним условима, добро су знали да купују велике слободе. У правној терминологији Монархије стицање градских слобода називало се *елибертација, ослобађање*, и оно је својим носиоцима давала широку лепезу слободног деловања. Елибертација је граду најпре доносила економску и финансијску самосталност убирањем прихода од крчми и касапница, од пијаца и вашара, од пивара и пецара, од воденица и млинова, све то у корист градске благајне. Затим, било је ту и право на увећавања привредних делатности и улагања у разне корисне послове, као и могућност самосталног бирања локалне управне и политичке власти, што је ширило простор за разноврсне креативне иницијативе, како на економском тако и на културном пољу. Најзад, купљене слободе давале су право на самосталну судску власт,⁷ тј. право да сам град и његови судови осуђују кривце малом и великом глобом, веће грешнике на затвор, привођење на срамни стуб, али и на најстрашнију казну, *на смрти мачем и вешалима*.

Град-племић је за свог господара имао само Круну, а не било којег другог властелина-племића, или жупанију. У српском препису *Повеље слободној краљевској прада* у вези с тим пише:

„Магистрат и граждани му, збирним именом узевши, да се сматрају за праве и несумњиве племиће [...] а путни лист од вароши законито издан, са уобичајеним доле потписаним печатом воштаним снабдевен, има се гражданима, кад путују свуда примати као ваљан и веродостојан.”

Статус еквивалентан племићком положају давао је слободу путовања и кретања без обзира на феудална ограничења која су важила за обичан свет из провинцијала *sine nobilitatis*. Све привилегије које иду уз племићки положај биле су од животне важности да се у граду размахну пословања, без обзира на то да ли је у питању била трговина или занатство. Новосадске занатлије су својим производима директно, без посебних дозвола, снабдевали већи део Бачке и северни Срем, Шајкашки граничарски батаљон и Петроварадински комунитет.

---

⁷ Судска власт је била у склопу управне власти у Аустријском царству, односно Хабзбуршкој монархији, све до после Буне, 1849. године, када ће ове две функције бити одељене.

Културна мисија Новог Сада

У младом насељу је услед бројности Срба, Цинцара и Грка доминирао православни дух Балкана. Емануил Јанковић, један од првих Срба задвојених европским просветитељством, о Новом Саду је још 1790. године рекао да је на његовим плећима велика културна мисија, јер је *средишње српској народа*. У шароликој етничкој заједници која се у новосадску варош сливала, било је, како каже Станоје Станојевић, *многа смисла и за њојреде срца, душе и мозга*. Веома је важно то што су трговци и занатлије, православни и католици, протестанти и Јевреји, трошећи се у напорном раду, знали да је најважније своје потомство нахранити и подићи, али и да је такође важно васпитати га, пружити му што боље учитеље и школе, водити га да се Богу помоли у што лепшим и већим храмовима, речју, обезбедити му телесну крепкост и усмеравати га ка духовним висинама. Зарад својих узвишених стремљења чланови свих верских заједница града били су спремни да поднесу велике жртве, уз које је град постајао културно језгро свих његових житеља, посебно Срба.

Није Нови Сад имао подједнак културни значај за све његове народе: поред Беча, Берлина, Халеа, Лајпцига, или Минхена, универзитетских центара где је бујала *Hochkultur*, каква ли је била културна улога малог *Neusatza* за немачки народ? Како би малобројним новосадским Мађарима *Újvidék* могао да се мери са културним и научним угледом једне Пеште, Дебрецина или Пожуна? Нови Сад је својим Немцима и Мађарима била једна мала и драга варош у коју су се доселили, заједно са православним суграђанима живели и радили, оснивали породице, рађали и подизали потомство и сахрањивали своје покојне. Ипак, ова варош није за њих имала већи културни значај.

Код Срба се ствар битно разликује: читав један век и нешто више, Нови Сад је њима служи као оквир у коме ће спојити своје духовно наслеђе са културним вредностима југоисточне Европе, али и сачувати све своје вредне особености. Погодовала им је близина Карловаца, њиховог духовног средишта, али да би постали *јунолејна* европска нација било је преко потребно уздизање њиховог грађанства у доминантну народну снагу. У ту сврху послужили су им амбијенти слободних градова Новог Сада, Сомбора и Суботице, у којем ће се као и у Будиму и Сентандреји, током XVIII века уз помоћ занатства и трговине стећи прва богатства Срба, као најважнијег предуслова за уздизање културе и формирања српског грађанског слоја. Унутар стабилног, али не увек пријатељски настројеног државно-правног механизма хабзбуршке државе и више или мање добронамерног окружења, знаменити Срби започеће мисију стварања сопствене културе, са којом ће њихов народ ући у друштво европских народа.

Досељени са разних страна, православни Срби су се постепено, не без муке и отпора, прилагођавали другачијим цивилизацијским правилима, те другачијем културном и друштвеном амбијенту од онога у којем су до тада живели. Поред Беча, Пеште, Сентандреје и Трста, и у Новом Саду је започео процес српске европеизације. О томе је Дејана Медаковића писао:

„У том вртлогу најразличитијих збивања извршен је процес српског прилагођавања западноевропској култури у Подунављу [...]. Кратко речено, управо на овим дунавским путевима рођена је модерна српска култура.”⁸

Први корак у културном успону већинског становништва Новог Сада био је подизање храмова: већ последњих година XVII, или можда првих година XVIII века, подигнут је у Петроварадинском Шанцу храм Светог великомученика Георгија, односно Саборна црква; већ 1703. године у порти ове цркве ради српска народна Вероисповедна школа. Варош добија на духовном значају када је у доба епископа Стевана Метоксијца седиште Српске православне епископије пренето из Сегедина у Нови Сад, тада Петроварадински Шанац. У Шанцу је 1722. године одржан народно-црквени сабор, затим овде је отворена прва српска средња школа у целој Угарској 8. септембра 1731. године, која се пуним именом звала *Пејроварадинска рождесѣво-дојородичина школа латинско-словенска*. Школа је била комбинација православне богословије и класичне гимназије, а основао је тадашњи бачки епископ Висарион Павловић. Кроз Латинску школу прошло је стотину ђака, што је сразмерно том добу био велики број ученика, међу којима је било приличан број девојчица, што говори о заступљеној полној равноправности унутар српског грађанског друштва у повоју. Просветно-васпитни рад Латинске школе трајао је до 1789. године, и настава је све време извођена на латинском језику и према европским образовним стандардима.

Током тог времена формиран је први слој образованих Срба који је добио основно класично образовање и био спреман да своје школовање настави на било којем универзитету у Европи. У овој школи ће, између осталих, учитељи бити две знамените личности српске културе XVIII века: *Јован Рајић*, писац прве модерне српске историје и *Захарија Орфелин*, свестрани књижевник, калиграф, бакрорезац и аутор првог српског буквара. Следи неуспели покушај владике Висариона да 1741. године на месту вероисповедне школе оснује прву српску високу школу, *Духовну академију*.⁹ Осамдесетих година XVIII века (ако не и раније) отворена је школа на грчком језику, првобитно

⁸ Б. Бешлин, *Историја Новог Сада*, необјављен чланак, 26.

⁹ На истом месту биће Велика српска православна гимназија новосадска, која од 1959, носи име Гимназија Јован Јовановић Змај.

предвиђена за децу новосадских Грка и Цинцара, коју су касније похађала и богатија српска деца.

Почетак рада *Велике српске православне гимназије новосадске*, био је „културни корак од седам миља”. Ту су се првобитно на немачком, а касније на српском и класичним језицима спремале напредне генерације српске омладине за академско образовање. Вратиће се са универзитетског школовања млади образовани Новосађани у град свога рођења као свршени лекари, адвокати, инжењери, професори и унапредити заједнички дух својим знањем, стручним и културним деловањем. Са универзитета широм Европе доносили су подједнако идеје конзервативизма и либерализма, које ће уградити у своје визије и напоре за културни и политички успон свога народа. Сабирање богатстава и увећавање културне баштине уздићи ће Нови Сад на позицију најјачег културног упоришта Срба. У том периоду српска култура ће постати богатија и јача, поред Велике српске православне гимназије (1810), и за *Српску чииаоницу* (1845), *Српско народно ѿозоришће* (1861) и културни стожер Срба, *Маѿицу српску* (пресељену у Нови Сад 1864). У Новом Саду је у то златно доба излазио сразмерно велик број новина и часописа на српском језику, истовремено чак девет публикација. Ова варош је даривала култури свога народа прве интелектуалце у многим друштвеним областима, као и политичке борце за национални успон Српства. Вишевековну тмину српског усуда коначно је одагнала јарка и бљештава светлост двеју моћних лучи: просветитељства Новог Сада и Српске револуције под Карађорђем.

У успону новосадске вароши од граничарског Шанца до снажног културног центра Срба, не само у Угарској, већ и широм Балканског полуострва, велики допринос да ли су *Јелини*, Грци и хеленизовани Цинцари. Јелини су се као трговци досељавали са Југа, појединачно или у групама, са собом су у нашу равницу доносили неке нове животне вредности: предузимљиви дух Оријента, мудрости антике, колективно лукавство и искуство неопходно за опстанак, као и своје личне вредности. Дубоко у православној вери и византијској традицији, Грци и Цинцари временом ће се сјединити са једноверним староседеоцима словенског порекла: граничарима и паорима, занатлијама и челебџијама, као и са ратоборним и вискреним динарцима придошлим у Петроварадински Шанац, Рацку Варош из Рашке области, Поморавља, Херцеговине, Босне, Лике, Црне Горе и других крајева Балканског полуострва. Из ове мешавине добиће се први слој српског грађанства, који ће вредним радом прво себи створити основне услове за нормалан живот, а затим ће подићи свој град из баруштина и трске, школовати своју децу и напредовати. Срби ће у заједници са Грцима и Цинцарима, некада братски сложено, а некада уз трзавице и сукобе, уложити много труда, емоција и новца да заједнички Нови Сад постао познат као *Српска Аѿиница*.

II. ГРЧКА ДИЈАСПОРА

Новосадску колонију Грка и Цинцара у XVIII и XIX веку не треба посматрати као изоловану специфичност Новог Сада, или из нешто шире перспективе Јужне Угарске, већ као делић више миленијумског, географски широког феномена који се зове *Грчка дијаспора*. Још у античко доба Грци су напуштали своје сиромашна насеља и колонизовали друге обале и острва Медитерана и Понта. Основали су славну колонију *Magna Graecia* на Сицилији, населили Малу Азију, Сирију, северноафричку обалу, источну, разуђенију обалу Јадранског мора, Понте са Кримом и винородне падине западног Кавказа. У Галији су Грци основали Марсилију (Марсељ), својим бродовима прошли су кроз Хераклове стубове (Гибралтар) и стигли до рударског Корнвола у Велсу. Није било ни једног кутка тадашњег познатог света где се вешти трговци Грци нису затекли. На свим морима, докле год су морнари смели да плове, носиле су грчке лађе товарице разне робе, повезујући матицу са колонијама и колоније међу собом. У свим крајевима са којима су трговали Грци су подизали своја лучка насеља и у њима живели генерацијама.

Грчка је планинске и маритимна земља која оскудева у базичним природним богатствима и стратешким сировинама. У њеном релативно уском копненом појасу нема пространих, плодних равнице, нити великих речних водотокова, нема ни богатих рудника металних руда, као ни извора енергената, угља, нафте или земног гаса. Природа је међутим, била штедра када је Хелади делила планине, мора и острва, све оно што спада у сет природних лепота једне земље, али се од тих лепота, све до савременог доба и појаве туризма, није могло безбрижно живети. Маслине, винова лоза, плодови мора, медитеранско воће, сточарски и занатски производи, односно само онај део од наведеног који би претекао од основних потреба становништва, био је основни улог за најцењеније занимање код Грка, трговину. Становништво земље са толико мора, острва, превлака и затона морало је да се оријентише на поморство, рибарење, бродоградњу и поморску трговину. Када су антички градови-полиси, услед све већег демографског пораста постали тесни, многи трговци су пребацивали своје трговачке компаније у удаљенија места, изван грчког света.

Пресељене компаније постајале су нуклеуси око којих ће се временом формирати грчка трговачка насеља. Ова места су свакако били први космополитски центри Старог света, на чијим су се трговима говорили разни језици и наречја, где су трговци са разних страна продавали своју робу и места где су се мешале различити људи и културе. Антички Грци су изван

матице оснивали лучке градове који и данас примају и шаљу велике трговачке, туристичке и ратне бродове, као што су Цариград, Трабзон, Смирна или Измир, Севастопољ, Одеса, Констанца, Александрија, Триполи, Казабланка, Таранто, Палермо, Марсељ, Корнвол, али и многа мања насеља. Улазили су грчки трговци и у копнене крајеве, у жупе великих и пловних река, оснивали су насеља покрај богатих рудника и тамо користили сваку могућност трговине. Неколико векова касније Римљани ће загосподарити њиховим колонијама, да би после Велике сеобе народа све било преплавлено варварским морем, Хунима, Аварима и многољудним германским племенима. После консолидације, Европа постаје германска, романска и словенска, док са истока долазе исламски Азијати – Арапи и Турци. Некадашње грчке колоније временом су изгубиле хеленску душу, тамо више није било ни Грка, нити њихове високе културе. Ипак, у темељима тих градова још увек је све грчко.

Када су на крају средњег века Турци срушили Византију и загосподарили Грчком, настао је велики егзодус Грка на све стране света, у потрази за бољим животом и без турског јарма. Грчка ће константно трпети демографски одлив све дотле док не постане независна и слободна земља. Широм југоисточне Европе грчке заједнице су биле повезане густом трговачком мрежом, новчаним пословањем, поморским пословима, родбинским везама, браковима и пријатељством. Скуп заједничких и везивних елемената међу Грцима биће грчки језик, православна вера, античка култура, византијска традиција и неизмерно снажна жеља за просперитетном и слободном отаџбином. Вековни егзодус створиће предуслов да се на разним меридијанима формира масовна и финансијски моћна дијаспора, која ће се на крају тог историјског процеса изборити за независну Грчку.

Грчке покрајине под турском влашћу од XV до XVIII века

Падом Константинопоља под турску власт 1453. године, Османлије су заокружиле освајања грчких историјских покрајина, започета пре више од једног века. Када су освојене покрајине дефинитивно силом интегрисане у турски државно-политички механизам, традиционалне грчке земље су ушле у састав ејалета Рум и биле подељене на шест санџака којима су управљали санџак-бегови одговорни султану. Турска власт (*Туркократија*) у грчким покрајинама је била обједињена војном управом и радом фискалних органа. Судску власт вршили су царски чиновници-кадије, који су судили муслиманима и хришћанском становништву на основу исламског шеријатског пра-

ва. Упоредо са интегративним, започиње и низ других процеса током којих су се ове области трансформисале из византијског у турски феудални систем. Феудалне недаће у византијском облику нису биле стране грчком полузависном сељаку-парику, али су муслимански господари донели са собом још тежи феудални облик, у коме ће грчки сељак бити претворен у потпуно обесправљеног роба турског спахије.

Живот хришћанског становништва континенталне Грчке под турским спахијама наредна три века био је несносан. Где год да су заједно живели Грци и Турци, грчко становништво је било изложено многим облицима економске експлоатације, физичким насртајима на живот и част, као и свим другим понижавањима. Обласни господари као да су се надметали у смишљању нових намета хришћанском становништву: уводили су главари-ну, оџачарину, намет на капију, давања хране за њихове личне војске, намет на невесту; све што је могло да се отме, отимало се. У свим приликама када би сељак имао контакт са турском администрацијом чекала га је незаситост корумпираних турских, или ретких домаћих (хришћанских) чиновника у државној служби. Није било места у отоманској држави где би *рајетин* могао да се пожали, или затражи заштиту. Посебно неиздрживи били су стални насртаји спахија и оружаних насилника из њихове пратње на грчке жене и девојке, што је робовски положај поносним и часним људима чинио још тежим. У случајевима побуне немилосрдне одмазде са масовним убијањем и одвођењем у робље десетковале су становништво, па би после смиривања стања релативно просперитетне области опустеле и земља би остајала упарложена на дуже време.

У та зла и несигурна времена балканским земљама харале су наоружане дружине, одметнуте од турских власти, које су пљачкале турске трговце и слабије браћена имања спахија. Јужни Словени су своје одметнике звали хајдучима, док су у Грчкој ови наоружани очајници познати као *клефти*. Када је турског плена било мало нису ретки примери када су клефти ударили и на хришћанске трговце, под изговором да их кажњавају зато што тргују са турским злотворима и неверницима. Међу клефтима било је одбеглих сељака, разних отпадника и криминалаца. Још веће проблеме грчком сељаштву знали су да праве хришћански најамници у турској служби, *армаџоли*. Када би се десило да их послодавац Турчин изигра и не исплати за учињене услуге, најамници би своја потраживања силом наплаћивали од незаштићеног домаћег становништва.

Међу армаџолима у грчким крајевима било је Грка, Влаха или Цинцара, Арбанаса и Словена, па чак и потомака по злу чувених каталонских алмогавера. У ове одметничке и најамничке групе скупљали су се разни одважни и бескрупулозни башибозлук, пљачкаши и укољице, који су под фирмом бор-

бе против Турака биле велика напаст за грчко хришћанско становништво. Велики број ових најамника временом је прешао у ислам и од тада народ их је сматрао Турцима. Када би ситуација то захтевала, клефти су постајали арматоли и обрнуто, арматоли би се одметали од турских господара и четовали као клефти. Временом су ова два одметничка типа измешали улоге, па их је било тешко разликовати. Клефти су у грчкој традицији ипак запамћени као узвишени родољуби и борци за слободу, јер их је као и у примеру српских хајдука и ускока, митоманска потреба поробљеног народа за националним херојима-осветницима, уздигла изнад прозаичне и непријатне реалности. И сама историја их је делимично рехабилитовала, јер су клефти као и српски хајдуци у разним бунама и устанцима, послужили као први ешалон спремних бораца у рату за грчку независност.¹⁰

Отоманска владавина, нетрпељива према образованим и напредним хришћанима, те вековна несигурност живљења у Хелади иницирале су код Грка два облика миграција: први је потерао људе од знања, интелектуалце и уметнике, као што су били *Јорјос Плајџон Гемисџос*, филозоф неоплатоничар из Цариграда, *Маркос Мусурис*, професор универзитета у Падови и ренесансни сликар са Крита, *Доменикос Теоџокојулос*, сликар, познатији као *Ел Греко*, па *Јанис Ласкарис*, професор у Венецији, *Александар Хеладиос*, декан Грчког колеџа на универзитету у Оксфорду и многе друге. Ови Грци су студентима западне Европе пренели неизмерно много класичног знања и античке мудрости, чиме су и сами делимично иницирали интелектуални препород глобалног европског духа. Други облик миграција био је масовнији и мање репрезентативан, али без сумње, врло тегобан: масе сеоског становништва напуштале су низијске пределе Грчке и насељавале планинске, тешко проходне крајеве. Насељени су висови планинског ланца Пинд, где је Турцима било готово немогуће да успоставе своју војну, пореску и административно-судску власт.

Попуштање турског терора осетило се почетком XVIII века и није било иницирано хуманијим курсом отоманских власти према Грцима и другим балканским хришћанима, већ је оно дошло као резултат нових односа између великих сила. Претпоследње године XVII века завршен је Велики бечки рат (1683–1699), када је Венеција, поред Далмације, добила и неке грч-

---

¹⁰ Клефти су били зачетници грчког герилског покрета против турске власти. Током XIX века настављачи клефтске традиције ратовања против Турака и у кампањи против Бугара почетком XX века у Македонији, били су *андарџии* (грчки *αντάρτης*). Паравојни одреди андарта су као и српски четници били одговор на терор бугарских комита, спровођен над српским и грчким становништвом, првенствено над интелигенцијом, учитељима и свештенству. Под командом капетана Вардаса (право име *Георџиос Цондос*, *Γεώργιος Τσόντος*) андарти су са успехом ратовали против Турака и *дуџараши* (бугарских комита и њихових македонских присталица) у јужној Македонији од првих година прошлог века, па све до избијања Балканских ратова.

ке покрајине. Тада су се млетачки поседи у Хелади, поред већег дела Крита и неких јонских острва, проширили и на Пелопонез, или Мореју. Близина хришћанског оружја и губитак самопоуздања услед првог великог пораза натерали су османлијску државу да вида своје ране и да попуштањем феудалних стега предупреди побуне и устанке свога хришћанског становништва. Тако се већ првих година XVIII века у грчким покрајинама знатно лакше живело. У жељи да поврате изгубљене земље Турци су већ 1714. године заратили са Венецијом и наредне четири године на грчким просторима тутњи рат. Иако су знали да тај сукоб није њихов, многи Грци су се латили оружја и прилазили Млечима, јер је искуство претходних петнаестак година показало да је живот под млетачком влашћу знатно прихватљивији него под Турцима.

Турци су у овом сукобу били успешнији, па је 1718. године у Пожаревцу потписан за Млетке неповољан мир: изгубили су Пелопонез и поседе на Криту, али су задржали острва у Јонији. Грци су из овог сукоба ипак извукли извесну корист: на повраћеним територијама Турци нису вршили одмазде над братствима и селима која су се током рата борила на страни Венеције, чак су се турска феудална оптерећења смањила. Известан напредак у животу Грка на селу постаје видљив током прве половине XVIII века, јер су дотадашњи облици ропства полако нестајали, а сељак је постајао власник земље који своје обавезе према спахији и султану плаћа унапред утврђеним одсеком. Живот у Хелади се поправио у толикој мери да у поређењу са својим подјармљеним савременицима, пруским сељаком, или енглеским мануфактурним радником, грчки сељанин живи знатно лакше. Постао је формални власник земље коју обрађује, намети су постали мањи и лакши, а систем контроле отоманских власти је постао привидно лабавији и подношљивији.

Бољи услови живота веома брзо су дали прве резултате у демографији грчких земаља. Већ средином XVIII века становништво тих области се осетно увећало. После исплаћених намета породицама грчких сељака остајало је довољно хране да је могла да избегне глад и да преживљава. Постепено и готово неприметно производни слој становништва је већ загазио у национални препород и изразито патријархално грчко друштво унутар себе се под утицајем просветитељских идеја, који су бујали у дијаспори, у доброј мери либерализовало. Створени су економски и психолошки предуслови у којима се формирао слој слободних сељака који ће на својим плећима носити ослободилачке покрете Грка у другој половини XVIII века и одсудни рат за независност 1821. године.

Захваљујући специфичном наслеђу и различитим друштвеним процесима на широком и разуђеном животном простору Грка, турократија је дозволила неочекивано велике социјалне разлике међу њима. Овај судбински

диверзитет дао би се укратко описати на следећи начин: живот православног становништва у градовима и на трговачким путевима био је и пре XVIII века знатно лакши и подношљивији него живот сељака у свој суровости турског феудализма. Варошки Грци су у оквиру свог *Рум милетша* (формална верска аутономија православних народа у Отоманском царству), уживали неупоредиво већа права него полуробовско становништво по селима. У мирна и колико-толико стабилна времена, положај градског трговца или занатлије, као и новац који су за разлику од сељанина имали, штитио их је од обесних пљачки и разних понижења. На врху пирамиде грчког друштва сместиле су утицајне и богате породице Грка трговаца из Цариграда, блиске Васељенској патријаршији у Фанару. Ове породичне заједнице су живеле слободно, чак привилеговано, и сразмерно своме богатством добиле су видну улогу у турском друштву, уживајући углед и респект у највишим круговима Отоманског царства. Због блискости са цариградским патријархом и његовом администрацијом смештеном у кварту Фанар, названи су *Фанариошима*.

Грчка поморска трговина у Отоманском царству у XV и XVI веку

Међу свим појединачним факторима који су од Грка створили трговачку нацију, поморска трговина несумњиво заузима високо, ако не и најзначајније место. Дуга традиција поморства настала још у античка времена настављена је у доба Византије, да би у време турске владавине грчким земљама била делатност која је хранила генерације Грка и отварала им врата ка слободном свету.

Колико год је грчко сељаштво у континенталним покрајинама готово три века неизмерно патило у нехуманим условима турског феудализма, грчко становништво по острвима, а посебно цариградски Грци, изборили су се за неупоредиво боље услове живота. Успели су да обезбеде себи слободу које ће им донети релативно благостање и сврстати их у водећи слој грчког друштва. Грчка елита је своју моћ стекла и постала водећи део друштва захваљујући трговини, тој шармантној и заводљивој вештини шпекулисања, у чије су тајне Грци проникли још од давнина. Богатства стечена трговином била су економски потенцијал без којег не би било грчког просветитељства, грчког устанка, а самим тиме ни слободне Грчке, барем не у оној мери, суштини, времену и околностима какве познајемо. Јелински трговци су се бавили свим облицима трговине, али је њихова поморска трговина била историјски феномен од кога су зависиле трговина на велико и мало,

кирицијство и торбарење, и био предуслов за опстанак великог дела народа. Интензитет трговине ширио се у зависности од вештине помораца и њихових успеха у пловидби. Трговачке флоте грчких капетана освојиле су прво грчка мора и мореузе, па Средоземље, Понте и коначно су, последњих година XVIII века, грчки бродови савладали Херкулове стубове, заплвили Атлантиком и трасирали трговачке руте преко океана у Америку, Индију, Кину.

Стотину година после освајања Константинопоља Отоманско царство се проширило на читав Балкан и већи део угарских земаља. Био је то век континуираних војних успеха који су довели Османлије испред самих капија Беча и уједно у зенит њихове војне и економске моћи. У тих стотинак година од свих територија које географски припадају Балкану, једино су острва Крит и Кипар остала изван турске власти. Њих су држали Млечани, док су Витезови реда Светог Јована и Ђеновљани владали до 1566. године Родосом и Хиосом као својим трајним доменима. Политичке и социјалне промене које је грчким земљама собом донела турска власт биле су темељне, оне су увеле овај православни народ у нежељену сферу исламског Оријента. Грци су међутим, као хришћани и део европске породице народа показали своју традиционалну виталност која их је одржала изван туђинског система вредности, дајући им цивилизацијску предност испред победничке турске елите.

Иако се системски трудила да уништи све трагове византијске државе, отоманска Турска је ради сопственог интереса и просперитета задржала примат Грка у поморској трговини. У трговачким пристаништима Константинопоља, од Златног рога до Мраморног мора, на доковима дугим преко четири километра, више од половине укотвљених трговачких бродова било је у власништву грчких инокосних трговаца и трговачких компанија. Посаде ових пловила сачињавали су морнари Грци које су водили и заповедали искључиво грчки поморски капетани. Турско препуштање мора Грцима лако је разумети када се зна да су турски трговци исламске вере традиционално били оријентисани на копнену трговину са својим исламским партнерима на истоку и југу.

Услед вакуума насталог падом Византије поморске луке на Медитерану су у први мах остале без контроле. Турци су многим од њих господарили војно и административно, али су оне биле изван делокруга турске трговине, док је млетачка и арапска конкуренција претила да у потпуности преузме трговину у региону. Отоманским властима је одговарало да њихови поданици хришћански Грци, који су вековима држали трговинску превласт у Медитерану, потисну опасне конкуренте Арапе и да што више послова преотму омраженим Млечима. Грци су за ову улогу били спремни, имали

су оформљену и спремну трговачку флоту, знали су све тајне поморског заната, одржавали су своја представништва и пријатељске везе у свим лукама са којима су трговали. Турској власти је стога остало само да им формално подари трговачке и царинске слободе, да од грчких трговаца убира умерене порезе и дискреције, те да их држи под контролом.

Грци су Средоземљем крстарили током два миленијума и ово велико море познавали као „властити џеп”. Искуства стицана генерацијама омогућавала су им рутинску пловидбу овим релативно мирним воденим пространством. Путовање Средоземним морем састојало се од савлађивања краћих, или средњих растојања, што није трајало више од десетак дана и сматрало се једноставном и релативно комфорном пловидбом. Ако је војно поморство због увођења ватреног оружја морало да напредује у техничком погледу, трговачки бродови на Средоземљу су се за овај дуги период променили веома мало. У поствизантијско време коришћена су трговачка пловила која су се веома мало разликовала од својих античких претеча. Уходане руте између средоземних лука преполовљаване су безброј пута и капетани бродова су их уз помоћ звезда знали без грешке, тако да им нису били неопходни нови навигациони уређаји, бусола и астролаб. Једино што се мењало била је потреба за проширењем товарних простора као резултат повећаног обима трговине.

Бродови за превоз разне робе коришћени крајем средњег века били су грађени према старим плановима али већих димензија, тако да су били у стању да приме и превезу озбиљне товари између 350 и 500 тона. Основни тип грчког трговачког брода била је *кајја*, краће пловило широког трупа са једним једром и једним редом весала. Кајга је била поуздан брод веома чврсте конструкције, које је са пуним товаром могао да плови 5 чворова (нешто испод 10 км/час). Византијске кајге су у своје утробе још увек примале амфоре са уљем, вином, сушеном рибом или житом, да би амфоре у XI веку биле замењене смолом премазиваним бурадима. Други тип брода који су користили Грци био је *дромон*. Дромон (*δρομέας*, тркач) је био брзи византијски ратни брод са два једра, дуг између 30 и 50 метара, створен у доба арапске поморске најезде спрам свог античког узора, готово заборављеног типа брода. Његова главна одлика била је брзина и одличне маневарске способности, па су га се неки сетили и градили упутствима преношених предањем. Две мане овог елегантног и лепог брода биле су пресудне да се не производи масовно. То су скупа израда и мали товарни простор, али су га због поузданости и брзине радо користили успешни и богати кријумчари жита, јонски гусари, и неки учесници у Орловљевој кампањи.

Пораст трговине и првобитна акумулација трговинског капитала доводе до социјалног раслојавања и издвајања слоја богатих поморских трго-

ваца на велико, из слоја ситних трговаца, бакалина и торбара у варошима, као и од производног елемента у сеоским срединама. Иако полуслободан, сељак је као и мали занатлија у вароши био у систему строге контроле спахије и државних органа. За разлику од њих трговци су уживали низ привилегија, од којих је слобода кретања била неизмерно вредна повластица. Она им је омогућавала путовања и трговину изван контролних сфера отоманске државе, али што је можда још важније, могућност стицања осећаја слободе. Тај осећај трговци ће пренети на своју околину и њиме разбити снажне менталне стеге што су мучиле народ: робовски менталитет и до тада важеће стереотипе сопствене инфериорности.

Поред великих могућности које је пружала слобода трговине, квалитетнијег живота, богаћења и акумулације капитала, трговци су обавили и културну мисију од непроцењиво велике важности за уздизање грчког народа. Успостављали су културне везе између свога народа и различитих крајева Царства, преносили информације и одржавали пословне контакте са колегама из редова свих медитеранских народа. У свим лукама Медитерана присуство грчких трговаца било је приметно, по карактеристичним детаљима у одевању, грчком алфавету на натписима фирми, грчком језику којим су говорила већина левантинских трговаца. Помоћу слободних трговачких веза Грци из дијаспоре су после много година опет били у вези са сународницима и матицом.

Повлашћени поморски трговац на велико постао је важан чинилац привредног живота Царства, неко ко је битан за одржавање животних функција државе и њених поданика, јер је снабдевао градске тргове Цариграда, Солуна и других великих центара прехрамбеним производима из Европе, житом из Русије и Египта, разним сировинама за прераду, луксузном робом за богате купце и другом робом широке потрошње. На тим пословима многи Грци су се обогатили, али то је имало своју цену. Педантни и прецизни, плаћали су хришћански трговци за своје повластице свагде где је требало и где се морало, ревносно су пунили султанову касу и џепове локалних моћника. Тиме су куповали личну и пословну независност и имали потпуну слободу у кретању и пословању.

Турски чиновници су уживали у даровима добијених од грчке трговине и настојали да омогуће дарежљивим трговцима што безбедније пословање на ивици закона, обезбеђујући им нове и веће повластице. Тако је високо чиновништво отоманске државе, зарад личне користи, свесно мотивисало грчке и друге балканске трговце да унапређују трговину са Западом, како копненим правцима преко Балкана, тако и пловним путевима Средоземља, Јадрана и рекама Дунавом, Савом и Тисом. Други подстицај проширењу комерцијалних активности грчких трговаца давала је неспремност Ве-

неције да уграби примат и монополизује трговину у источном Медитерану због честих ратова са Турском у XV веку и касније. Користећи се млетачком спутаношћу грчки трговци су током једног века били трговци без премца у лукама Медитерана.

Грчка трговачка елита заиграла је важну улогу у економском животу Отоманског царства одмах после пада Цариграда. Дobar пример њене финансијске моћи и пословне спретности огледа се на једном примеру из 1477. године. Тада је петорици удружених Грка успело да за огромну суму од 450.000 дуката истисну турске конкуренте на јавној лицитацији за закуп државних царина у лукама Цариграда, Галате, Галипоља и још неких егејских лука. Када се зна да је 1469. године цео годишњи приход Венеције од трговине са Балканским полуострвом и источним Медитераном износио 1.800.000 дуката, види се права величина овог улога и финансијска моћ улагача. Не зна се колику су аквизицију предузимљиви Грци извукли из наведеног посла, али се претпоставља да је она била вишеструко већа од улога, барем у висини млетачке годишње зараде. Ово је само један од примера како су грчки трговци правовременим деловањем и удруженим капиталом ломили конкуренцију и увећавали свој капитал.

До краја XV века трговачке лађе грчких власника су под турском заставом излазиле из отоманских вода, па их налазимо у Црном мору, са чијих је северних обала њихова роба стизала до тргова Московске кнежевине. Доспевали су Грци и у западно Средоземље, на докове италијанских лука Ливора¹¹ и Анконе, као и у Марсељ и на Сардинију. Анкона је почетком XVII века постала важан међународни центар трговине, привлачан великом броју грчких трговаца. Педесетак година касније, у овом граду била је формирана колонија од преко 200 грчких кућа, са православном капелом, гробљем и школом. Пловили су грчки бродови и Атлантиком на северозапад, до великих лука за прекоокеанску трговину, Антверпена и Брижа.

---

¹¹Ливорно је једна од највећих лука у Италији. Налази се у Тоскани, на обалама Лигурског мора. У време владавине фирентинске породице Медичи, мали рибарски градић добија 1571. године ратну и трговачку луку и доживљава привредни процват. Ливорно се на далеко прочуо по својој верској толеранцији, па је пред крај живота Фердинанда Медичија, трећег великог војводе Тоскане, овај град постао уточиште многих католика прогнаних из Енглеске, као и Јевреја и Маора из Шпаније током верских погрома (1587–1609). Приливом становништва са разних страна град постаје трговачки центар космополитског духа на западној обале Италије. Ливорно 1675. године добија статус слободне трговачке луке, у којој су страни трговци многих народности добијали знатне повластице. Повластице и слобода трговања привукли су бројне грчке трговце, чиме Ливорно постаје значајна тачка на мапи грчке дијаспоре. Напором свих житеља Ливорна изграђена је велика и функционална лука, са пространим товарним капацитетима. Масивни лукобран штитио је луку и бродове у њој од силе таласа са пучине. Ливорно је постао највећа и најзначајнија лука у Италији, све до Напуља. Хабзбурзи су град наследили од Медичија и владали њиме све до 1860. године, када са читавом Тосканом, Ливорно улази у састав Краљевине Италије.

Док су пре битке код Лепанта (1571) грчке биреме и други типови бродова били најбројнији на доковима левантинских лука, Александрије, Триполиса и Јафе, после ње је у подели средоземне трговине дошло до значајних промена. Иако су савезнице Шпанија и Венеција победиле турску флоту, Турска је освојила Краљевину Кипар и задржала своју доминацију над источним Средоземљем. Венеција је преузела контролу над западним Медитераном, чиме је од последње четвртине XVI века преузела монопол на скоро сву трговину са Турском. Дубровник, њен супарник на Јадрану, био је подржан великим капиталом папске државе, па је преузео део комерцијалног простора у млетачкој интересној сфери. Респектабилне поморске силе Енглеска, Француска и фландријски трговци, појавили су се у Средоземљу нешто доцније. Турски трговци исламске вере били су потиснути на исток, док су једино Грци успели вешто да пробију дубровачку конкуренцију у Јадрану, па су без већих сметњи трговали турском робом у јадранским лукама северно од Дубровника и са локалним становништвом из далматинског залеђа. Последњих деценија XVI века поморска трговина Ливорна доживљава велики напредак и грчки бродови често пристају у њену луку. У лучким књигама Ливорна вођених између 1573. и 1593. године записане су све лађе које су приспевале са Закинтоса, Хиоса, Крита, Цариграда и Александрије под француским и турским заставама, али су већином биле у власништву грчких поморских компанија са јонских острва. Посаде тих лађа биле су у потпуности или већински састављене од грчких морнара, а порекло робе коју су превозили било је првенствено турско, али је било робе и са других страна: са Оријента, из Европе, са Балкана и Русије.

Током XVI столећа Грцима је ишло на руку више друштвених процеса и крупних догађаја у Европи, које су они зналачки искористили у трговини. Становништво континента је после вишевековне стагнације порасло за око 15%, па је потражња за храном, првенствено житом била повећана. Иберијско полуострво, особито његов западни део је у раздобљу између 1560. и 1600. године пропатило шест узастопних гладних година, па је после овог страшног периода Португалија очајнички тражила житарице. Турско-шпански рат је изазвао потпуни застој у трговини на Средоземљу, што је довело да поред Португалије порасте потражња за житарицама у Италији и Цариграду, без обзира на стални раст цене пшенице. Ратом настали хаос у Медитерану послужио је грчким трговцима као велика пословна прилика, коју су они зналачки искористили. Уз велике ризике товарили су на своје бродове молдавска и египатска жита и преносили их гладним купцима у Европи.

На мору су и поред поморске рутине вребале разне опасности и свако ко би се упустио у ризичне послове пристајао је на потпуну финансијску

неизвесност. Старо трговачко правило *где је велики ризик велика је и зарада*, омогућило је предузимљивим и храбрим трговцима, бар онима који су успели да избегну све опасности, да зараде огроман новац. Поред тога што је Porta настојала да одржи монопол на извоз свога, а да промет туђега жита преко своје територије контролише и наплати царину и тако у државну касу инкасира знатна средства, нелегална трговина овим артиклом је процветала. Из Солуна, Волоса, епирске Превезе и других грчких лука, под окриљем ноћи на исток су полазиле лађе да допреме жито из Молдавије, док су на запад кретали витки дромони и кајге, лаки и окретни грчки бродови, натоварене илегалном руском и молдавском пшеницом. Дуго времена је незаконита трговина житарицама била најпрофитабилнија делатност предузимљивих грчких трговаца. Многи острвски Грци су се, међутим, бавили једном још опаснијом работом.

Грчко гусарење

У Додеканезу, уском, а дугачком појасу између грчких острва и јужне Мале Азије, затим у Кикладима, Спорадима и Јонији харали су гусарски бродови са претежно грчким посадама. Сиromашно острвско становништво живело је захваљујући гусарењу и препродаје отете робе. Гусари су нападали турске, али и бродове свих застава и нација са товарима разне робе и тиме кидали ионако слабу мрежу турске поморске трговине. Разбојничке акције су, како се један савремени турски званичник жалио француском посланику на Порти, у потпуности инфицирале поморску трговину у овом делу Отоманског царства и стварале држави огромне финансијске губитке. Отоманске власти су у више наврата организовале замашне оружане кампање са циљем да очисте ове воде, у чему никада нису до краја успели. Пиратерија је имала истакнуто место у грчкој поморској трговини, јер је многим породицама из архипелага послужила не само да преживе, већ и да дођу до већег улога за касније легално пословање. Неке од гусарских породица јавно су се бавиле ситним рибарењем и повременим кријумчарењем, а када би им се указала шанса у гусарењу чврсто би је зграбили и преко ноћи постајали богати. Сливковит пример повременог гусарења били су браћа Барбароса, високи турски поморски официри који су рођењем били Грци и у младости важили за успешне пирате. Најпознатији гусар са Крита у другој половини XVI века био је Манусис Теотокопулос, рођени брат сликара Ел Грека.

Међу житељима грчких острва ретко ко се иоле одважан није бавио гусарењем. Пљачкали су хеленски гусари без разлике турске, арапске, ду-

бровачке и италијанске бродови, мада није био редак случај да грешком опљачкају и понеки грчки трговачки брод. Гусарска тактика била је прилично једноставна: десетак, петнаест, а понекад и више галеона, дромона или фусти (малих и брзих бродића покретаних на једра и весла), нападали су наоружане бродове из пратње трговачке флоте ватром из малих топова и аркебуза, све док се нападнути бродови не би запалили, предали, или побегли. Истовремено би посаде већих гусарских товарних лађа кукама привлачиле небрањене трговачке лађе, преузимале их и на брзину претоварале заплешену робу. Заузете лађе понекад би биле потапане, или би чешће биле остављане њиховим посадама, али их гусари нису никада задржавали. Према заробљеницима пирати су углавном поступало хумано, без понижавања и физичког насиља, јер у овом послу није било ничега личног. Међу гусарима било је највише младих Грка, али су се и старији према потреби укључивали у акције. Остала су сведочења како је у истој посади гусарило три генерације исте породице. Многи пирати су као искусни борци учествовали у оружаним побунама против турских власти и током ратних времена, када би сви други послови били занемаривани. Најмасовније ангажовање грчких гусара против Османлија забележено је приликом руске поморске кампање адмирала Орлова.

Пиратерија је имало значајну улогу у подизању локалних економија, јер су у њој учествовала читава села. Гусари су раширили пословања са домаћим трговцима са острва под контролом Млетака, којима су по приступачним ценама продавали опљачкану робу, због чега су артикли са црног тржишта били јефтинији него роба из легалних токова. Из предострожности похарана роба би одмах по отимању била транспортована изван турских вода и распродавана, а зарада би се такође чувала на острвима под хришћанском влашћу. Опљачкани предмети су стизали на најудаљенијих места и тргова до којих су стизали грчки и цинцарски трговци, док су се вредни и ретки делови плена могли наћи по ризницама и колекцијама племенитог европског света. Поморска пљачка је, и поред најсуровијих казни којима су кажњавани ухваћени пирати, била популарна и раширена као домаћа радиност. Инфериорнији у поморским вештинама од пирата на отвореном мору, турски војни одреди су крстарили острвљем, тражећи пљачкаше, њихове бродове и похарану робу.

Казнене експедиције предузимане против гусара нису биле честе, ни посебно успешне, али их је одликовала крајња суровост. Сваки иоле сумњив мушкарац био би без суђења јавно погубљен одсецањем главе, његова би породица била одведена у робље и продавана на каирској или александријској пијаци. Брод и имовина посеченог гусара били би заплешени а дом запаљен. Ове казне су веома тешко падале домаћем становништву, али нико није ни

помишљао да мења занимање. Острвљани су после неколико случајева јавних егзекуција створили ефикасан систем извиђања и обавештавања, тако да би потере наилазиле на опустела села и марине без пловила. Међу острвским патријархалним породицама које су биле крвно повезане, створена је баријера, завет ћутања према сваком ономе ко није био са њиховог острва, чиме би се штитили очеви, синови, браћа, речју сви који су се бавили гусарењем. Најуспешнији пирати и њихови подвизи у народу су били опевани и кроз песме ушли у епску традицију као велики национални јунаци.

У овим разбојничко-комерцијалним релацијама подједнако су учествовали представници млетачких, али и турских власти, војници и државни чиновници и при томе сви су лепо зарађивали. Свима у ланцу погодовао је успех грчких пирата, због чега су неки официри локалних турских гарнизона организовали обавештајне мреже преко којих је јављано када би се спремала каква оружана потера царске војске, или пограничних царинских службеника, *ђумруџија*, ка појединим острвима. Њихове услуге стварале су специфичне пословне, готово пријатељске односе између пирата и турских сарадника, готово незамисливе између Грка и Турака у другим околностима. Захваљујући гусарењу становници многих острва осетили су побољшање свакодневног живота. Милос, Кимолос, Сифнос, Хидра, Тинос и друга острва била су родна места, породична станишта и склоништа за безброј мањих и већих гусарских породица и дружина. Са острва Хидре и Специје потицали су Мијаулиси, Цамадоси, Томбази и многи други гусари, који ће против Турака постати славом овењани грчки поморски јунаци.

Општа оцена грчког гусарења могла би укратко да гласи: грчки гусари су хранили и бранили сиромашно становништво јонских и егејских острва и спречавали отоманску власт да њима у потпуности загосподари. Ови поморски хајдуци били су једна од чвршћих веза Грчке са Западом, али и заметак грчких поморских снага, толико важног елемента у коначној борби за ослобођење Грчке.

Грчка поморска трговина од XVII до краја XVIII века

Прелазом из XVI у XVII век средоземна трговина болно осећа последице отварања комерцијалних поморских путева у новооткривене земље. Средоземљем се обављала само трговина локалног карактера јер су велики послови прешли на друге меридијане, у руке енглеских, шпанских, португалских, холандских, француских и других колонијалних велетрговаца. Грчки трговци су остали приморани да под неповољним условима своје транспортне и стоваришне капацитете усмере ка западу и понашају се према захтевима све захтевнијег европског клијента. Такође, промениле политичке прилике на Леванту, па су европски трговци од Грка преузели трговину са Турском, уз одређене повластице добијане од султана на поратним мировним конференцијама. У турским лукама монопол су полако преузимали предузимљиви Европљани, лиферанти и бродовласници, са којима су и вешти Фанариоти тешко проналазили заједнички интерес и још теже излазили на крај.

Французи су захваљујући добрим односима са Турском у време Луја XIV преузели снабдевање Европе турском и другом левантинском робом. Поморском експанзијом Французи су превладали неким морима у којима су до средине XVII века газдовали Холанђани, Португалци, Ђеновљани и Млечани. Лујев министар финансија Колбер основао је колонијалне компаније у свим секторима где су француски бродови пловили слободно, тако да су традиционално грчке воде и источно Средоземље потпали под монопол француска Левантинске компаније. Када ова компанија 1678. године доспева до ликвидације, њено пословно подручје прећи ће у посед француских поморских предузећа, поверилаца пропале компаније. Грчки трговци су тешко пролазили кроз стабилни и чврст систем организације француске конкуренције.

Грчка поморска трговина је новом прерасподелом интереса остала на маргинама и нашла се у великој кризи. За губитке грчких велетрговаца Османлије као њихови суверени нису марили, јер порезе који су раније плаћали Грци сада су у царску касу уплаћивали Европљани, тако да султан, администрација и држава нису губили ни једне аспре. Такође су редовно пристизали дискретни, стимулативни и богати поклони турској господи којој није било важно ко их части. Индолентна и корумпирана турска елита није на време осетила како преласком тежишта левантинске поморске трговине у руке европских трговаца Отоманско царство опасно клизи у кризу и да благостање полако нестаје услед огромних државних трошкова и дугова. Неуспех у Великом бечком рату (1683–1699) пренуо је Царство из опојног

дремежа, али већ је било касно. Потпуно трежњење наступа услед још једног изгубљеног рата и Пожаревачког мира 21. јула 1718. године, после кога Оттоманско царство улази у дуготрајан период економских и политичких криза, од којих се до свога краја неће извући.

Средиште свих друштвених збивања у османској Турској био је Цариград. Политички, војни, административни и економско-трговачки стожер огромног царства била је престоница на Босфору, Константинопољ. Константинов мегаполис, или како су га Турци још у X веку незванично називали Истанбул,¹² на прелазу из XVI у XVII столеће био је највећи град Европе, са отприлике 700.000 житеља. Огромне количине увезене робе свакодневно су стизале на докове мегаполиса ради снабдевања градског становништва и великог престоничког гарнизона. У престоници се концентрисала сва добра која су стизала са Оријента и са запада, из северне Африке и црноморских лука, па су трговачке повластице даване хришћанским, најпре грчким и јерменским трговцима, корисницима донеле скоро неизмерна богатства. Упркос све већем развоју копнене трговине, благостање Цариграда је између 1592. и 1783. године зависило првенствено од активности трговачке морнарице. У самом граду, на релацији између Јени Кеја и Галате саобраћало је мноштво малих транспортних бродова, снабдевајући приградска насеља на обали и превозећи путнике до средишта престонице. Комуникација између града и приградских лука на обалама Мраморног мора такође је обављана у највећој мери транспортним бродовима, док је копнени саобраћај био мање заступљен. Не постоји поуздан податак о броју трговачких пловила у Цариграду, али се процењује да је при крају XVII века у цариградским пристаништима плутало близу 16.000 кајги, монорема и других типова пловила, која су коришћена само за локални транспорт робе и путника. Један савремени запис даје јаснију слику о кадровском и командном потенцијалу огромне трговачке флоте Цариграда тога времена. У њему између осталог стоји да је у престоници царства живело и из ње испловљавало између 2.000 и 3.000 специјализованих поморских капетана за пловидбом Црним морем и око 3.000 поузданих капетана за средоземну пловидбу, претежно Грка.

Грчки бродовласници и трговачки магнати живели су на највишем

---

¹² Етимолошки, име Истанбул (на званичном турском *is'tanbul*, колоквијално *us'tambul*), изведено је из кованице на средњовековном грчком језику *εις τη Πόλιν* (*ис ти полин*), која се на егејском дијалекту *εις τὸν Πόλιν*, чита *ис тан болин*, што значи *у іраду*, или *ка іраду*. У модерном турском језику име града се пише *İstanbul*, са цртицом на И. Турци су дуго користили име *Константијини*, или *Константиноули*, а Истанбул је у званичној интерној и међународној употреби од 28. марта 1930. године, када је донет Закон о поштанској служби Републике Турске. Тада су измењени стари називи већине градских квартова, па је тако Пера, вековни млетачки посед (који се простире између Златног рога и Мраморног мора), добила име *Бејоџу*, у преводу *Син емира*. Ђеновљанска Галата је преименована у Каракој, а остали делови града су добили турска имена као Кихангир, Таксим, Катабаш и друга.

нивоу, у престижним и скупим цариградским четвртима, где их нико није гледао попреко због њихове православне вере и грчког језика. Богатство и луксуз који су их окруживали, као и нескривани висок друштвени статус који их је у јавности пратио, чинили су их узвишеним и недодирљивим чак и у односу на многе Османлије из истог социјалног нивоа. Иако им је због монопола јачих после битке код Лепанта била онемогућена слатка трговина са западом, грчки трговачки бродови су се могле срести у приобаљу, од црноморских лука, све до Александрије. У свим тим пристаништима имали су цариградски Грци стоваришта и представничку агентуру. Трговина житарицама на Медитерану је доспела у руке европских трговаца и била регулисана међудржавним уговорима, тако да турски трговци нису смели њоме да се баве.

Као и пре једног века, многи предузимљиви грчки капетани нису одолели изазову: преузели су ризик недозвољене трговине и пловeћи између Сциле и Харибде, турских ратних бродова и острвских гусара, превозили товари руског и молдавског жита на Запад. Пловили су Црним морем, пролазили кроз Босфор и Дарданеле, да би преко егејских и јонских острва стизали до тајних амбара у лукама јужне Италије. Користили су опасне путеве и тешко приступачне теснаце, пловили по лошем времену и ноћу, незаконито мењали заставе на јарболима својих бродова и успешно избегавали пограничне војне и царинске контроле. Њихово жито је и поред великог ризика било најјефтиније, брже је продавано од оног легалног, на које су били плаћени царине и порези. Нове нарудбине стизале су једна за другом, кријумчарење житом је цветало. Као више пута раније, и овом приликом дошла је до изражаја трговачка инвентивност и пословна непобедивост грчких трговаца, тако да су многи од њих из овог посла изашли богатији него раније.

На прелазу из XVII у XVIII век, и током столећа консолидација политичког и економског стања у Грчкој, као и пораст економских потенцијала грчког трговачког слоја захтевали су модернију и интензивнију поморску трговину Турске. Богати цариградски Грци задржали су свој монопол на утицајним местима у отоманској бирократској структури. Фанариоти су са изузетном пажњом чували позиције својих Грка на местима државног подсекретара морнарице и главног драгомана на Порти. Као финансијери, трговци и политичари Фанариоти су представљали веома утицајну касту, чија се економска моћ базирала на активностима грчке трговачке морнарице. Љубоморно су чували стечене привилегије не питајући за цену, жртвујући понекад и главе своје грешне сабраће. Истовремено су Фанариоти дубоко ушли у светске токове финансијског пословања, отварајући у Константинопољу и Солуну банке и штедионице, чиме су ударили на монопол Јевреја.

До краја века грчке банке успешно су радиле у читавом царству, да би првих деценија XIX stoleћа њихов капитал кренуо у освајање Беча и руских градова који су гравитирали ка Црном мору. Истовремено, грчка трговина на Медитерану излази из другог плана, па се са Балкана и Италије проширује према Западној Европи и ка Енглеску. Економска моћ фанарских магната, стварана успешним вековним пословањем уздигла је грчку поморску трговину, бродоградњу и величину трговачке флоте на светски ниво.

Поред повољних унутрашњих фактора, на експанзију грчког поморства утицали су и судбоносни спољно-политички догађаји. Европски сукоби средином XVIII века наносили су велике штете зараћеним странама, јер је уништавање супарничких поморских потенцијала била основна намера страна у конфликту. Ратни напори и разарања су поред људских, неповратно односили велике материјалне и пословне жртве европским трговачким силама, првенствено Француској. Енглеско-француски сукоби током Седмогодишњег рата, потом ратова у време Француске буржоаске револуције угрозили су и ослабили француску поморску моћ и готово у потпуности елиминисали њено присуство у источном Медитерану. Чак ни Наполеонова освајања нису успела да у овим водама поврате моћ и стари сјај француске превласти из доба Луја XIV.

Настала ситуација понудила је дискретну предност трговачким народима изван конфликта, пре свега Грцима, који су искористили стање и испунили насталу празнину. Грци су извукли вишеструку корист из рата Енглеске и Француске: у поморском нeredу гусарење је опет постало уносно занимање у Архипелагу, гусари и трговци успешно су трговали и сарађивали; интензивније поморске активности дале су подстрек новим идејама у бродоградњи, пре свега у конструисању и изради нових типова пловила. Нови трендови ће за кратко време уздићи грчку бродоградњу, која ће првих година XIX века постати знаменита привредна грана. Наведени догађаји представљају иницијални детаљ у формирању модерне грчке трговачке флоте.

Преображај традиционалне средоземне у модерну трговачку флоту историјски је процес који је трајао готово читав један век: започео је око 1730. године у западној Грчкој, у бродоградилиштима Месолонгија и Галаксиде. Према лучким документима из 1764. године, у Галаксиди је регистрована трговачка флота од педесет нових бродова са око 10.000 тона носивости, коју је опслуживало преко 1.000 искусних помораца; у Месолонгију је 1770. године регистрована флота од 80 трговачких лађа. Тај део Грчке био је под јаким европским утицајима и у сталним контактима са флотама моћних земаља, пре свега са Енглеском. Грчки трговци из западних крајева земље одржавали су честе пословне везе са италијанским лукама Месином, Анко-

ном и Ливорном, у којима је превладавао енглески интерес. Није случајно то што је Теодосије Пану, водећи трговац из Јањине био у стању да купи два енглеска трговачка брода тек четири године после постављења за британског конзула за Епир у Јањини.

У настојањима да придобију грчка трговце и поморце Енглези су се понели мудрије од Француза тако што су подстицали партнерско учешће страних трговаца и њихових бродова у својој трговини. Тиме су постигли неколико веома важних циљева: дефинитивно су избацили француску конкуренцију из ових вода, повећали су извоз своје мануфактурне робе на Исток (првенствено текстила и вунене одеће у Турску) и у понтијске луке, везали су за себе грчку трговинску флоту и промовисали своју привредну величину на Леванту. Користећи се повољностима тих трендова, Пану и још неколицина Грка добили су велике повластице у односима са Енглеском. У даљим настојањима ради обезбеђивања сарадње и пословне лојалности грчких трговаца, енглеска политика је Грцима обезбедила инвестирање и непосредно учешће у империјалној бродоградњи, као и стратешку концесију коју им је Француска понудила тек једну деценију касније. Грци су добијене уступке знали да цене и да их искористе.

Руско-турски рат 1768–1774. и устанак Грка 1770. године

Од историјске важности за ослободилачке тежње православних хришћана на Балкану уопште, али посебно за даљи развој грчке поморске трговине у Црном мору био је мировни споразум између Русије и Турске закључен у *Кучук Кајнарџи* (данас Кајнарџа у Бугарској). Њиме је окончан Руско-турски рат, вођен 1768–1774. године, којим је царица Катарина II желела да кроз мореузе изведе Русију на топла мора. Предуслов овом продору био је да се Турска војно порази, избаци са Балкана у дубину Мале Азије, те да се балкански хришћани ослободе и организују под руским патронатом и царичиним жезлом. Катарина је под утицајем својих саветника и интимуса наставила ширење Русије у империјалну величину, следећи идеје Петра Великог. Иако је рођењем била померанска Немица и по вери лутеранка (*Sophie Friederike Auguste von Anhalt-Zerbst-Dornburg*), царица је још као млада страшно пригрлила руско православље, да би се као зрела владарка понела идејом о стварању велике православне империје на развалинама Турске. У својим државничким наступима императорка није крила свој сан о избављењу васељенског Константинопоља из неверничког ропства и једним је оком стално пратила тамошња збивања. Другим оком је са чежњом

гледала на Крим и западне падине Кавказа, где је газдовао турски савезник, татарски кан.

Турска је после Великог бечког рата била у сталном опадању, изостајале су војне и дипломатске победе, нове територије и освојена добра. Најдужи период мира са европским земљама у својој историји (од 1739. до 1768), Отоманска империја је настојала да искористи за реформе како би што брже пребродила кризу која је полако захватала све друштвене и државне сфере. Огромна и неефикасна војска није добила рат већ скоро један век. Поред знатних територијалних губитака изгубила је много на међународном угледу али и на значају у домаћим турским и нешто шире, исламским релацијама. За ову пространу, али онемоћалу државу, масивна војна организација представљала је неиздрживи баласт, који одавно није доносио користи у виду освојених земаља, само је правио огроман трошак.

Заштитник својих повластица добијаних током минулих времена, војска је истовремено била најјача брана реформама које су требале да реорганизују Турску по европском узору и изведу је из кризе. Конзервативни турски генерали тешко су подносили губитак угледа и прелазак на епизодну улогу у државном животу, па су током читавог XVIII века представљали опасно потенцијално језгро побуне против султана, главних инспиратора реформи. Државна администрација је као и командни војни кадар била бројна, трома, непоуздана и корумпирана. Презрели турски феудални систем, успостављен и нетакнут још од времена султана Османа, давао је катастрофалне резултате у сваком погледу. У покрајинама са хришћанским живљем избијале су честе побуне и устанци против феудалног и исламског устројства државе, а масовни оружани покрети незадовољног муслиманског становништва у Египту и Сирији потресали су државу из темеља. Оснажена Персија представљала је нескривену источну опасност за турске поседе у Месопотамији, данашњем Ираку. Султанима Мустафи III и Абдул Хамиду рат је био последње што су желели, али Русија није скривала аспирације према отоманским територијама, претећи самом постојању Отоманске царевине. Када је Француска подржала Турску, ратничко расположење међу Турцима је порасло, тим пре што због руских војних припрема они другог избора нису имали.

Повод за рат био је упад козака на турску територију и покољ турских војника и муслиманског живља у граду Балти, у данашњој Румунији. Француски посланик на Порти искористио је ситуацију и просто натерао млаког и индиспонираног султана Мустафу III да објави рат Русији. Објава рата није извршена формално, већ су Турци 6. октобра 1768. године утамничили руског посланика код Порте, Обрешкова и све чланове његовог посланства. Русија је овај потез протумачила као *casus belli* и повела војне операције на

три фронта: у Бесарабији и у Дунавским кнежевинама ратне операције је отворила Прва руска армија под командом генерала Пјотра Румјанцева, у Егејском мору и на Пелопонезу, кампању је водио гроф Орлов, док је ка Криму марширала Друга армија под генералом Василијем Долгоруким.

Руси су војне операције започели 17. септембра 1769. године, када су форсирајући Дњестар прешли на турску територију код града Хотина, данас у Украјини. Јањичари, елитне турске трупе које су браниле Хотин претрпели су тешке губитке, али нису предавали тврђаву. Престрављене страшним јуришима козака, турске помоћне јединице изван тврђаве захватила је паника, па су безглаво побегли са својих положаја, оставивши спољне прилазе тврђави небрањене. Још истога дана хотинска тврђава се предала руским царским трупама. Међу Турцима у другим утврђењима на линији руског напредовања настала је општа пометња, њихов командни систем одбране се распадао, што су Руси искористили и 7. октобра, готово без борбе заузели престоницу Молдавије, Јаши.

Повољни временски услови те јесни били су наклоњени ратницима, па је руско победничко напредовање кроз Влашку настављено, да би 17. новембра козачка претходница ушла у небрањени Букурешт. Раздрагано хришћанско становништво влашке престонице дочекало је Русе као ослободиоце. После зимског предах Руси су наставили током 1770. године да освајају Кнежевину, али их је велики везир Мехмед Емин-паша, на челу велике војске сакупљане у Видину, напао на Карталу 1. августа 1770. године. И поред бројчане предности, Турци су поново претрпели катастрофалан пораз. Руска команда је применила тактику повлачења пешадије у центру и *сѝисак клешиѝима* по боковима. После првог сата битке турска војска је због великих губитака кренула у организовано повлачење. Тада су са бокова, уз застрашујућу вику јурнули козаци, секући и газећи све пред собом. Турско повлачење се претворило у безглаво бекство кроз унапред постављену замку, пролаз у руској линији, који је водио право у набујали Дунав. Претпоставља се да се при покушају бекства, трећина турске војске подавила у силовитим вировима реке.

Током лета 1770. године у Бесарабији су вођене две велике битке у којима су добро обучене и дисциплиноване руске снаге однеле блиставе победе. Деветнаестог јула, истог дана када је код Чешме турска флота нестала у таласима Егејског мора, командант Прве руске армије, фелдмаршал Румјанцев је на обали реке Ларге, притоке Прута, поразио двоструко бројнију војску кримских Татара и Османлија. Румјанцев је противничке линије пробио јуришем лаких ловачких коњаника, формираних у Седмогодишњем рату. Румјанцевљеви лаки ловци су у тактичком смислу били мешавина татарске коњице и дисциплинованих европских кавалерија. Дејствовали су тамо где

нису стизали козаци, и после успеха код Ларге постали су страх и трепет непријатељским пешадијама. Три недеље касније, 1. августа, иста руска армија је код Кагуле, у једној од највећих битака XVIII века, страховито поразила троструко бројнију турску војску, наневши им губитке од чак 20.000 побијених војника. Заробљено је много ратног материјала, турских ратних барјака и 130 топова. Непосредна последица ове руске победе била је предаја шест турских подунавских тврђава, у Измаилу, Килији, Акерману, Браили, Исаки и Бендеру. Истога датума, само четири године касније, Русија и Турска су у Кучук-Кајнарџи потписале мир.

У време када су Руси марширали према Букурешту, царица је из балтичких лука послала у грчке воде ескадру најновијих руских ратних бродова. Ескадра, састављена од 14 бојних лађа и пратећих бродова под командом грофа Алексеја Орлова, стигла је марта 1770. године у Егејско море. Ратоборни спартански потомци Маниоти су на Пелопонезу дочекали Русе као православно браћу са великим одушевљењем, одмах затим развили своје ратне заставе и латили се оружја. Формиране су грчке војне јединице, којима је придодато 50 руских официра и војника у циљу боље организације и координисања акцијама на копну. Флота је до лета приступила поморском извиђању и мањим операцијама на Егејском мору.

Побуна Грка на Пелопонезу 1770. године, у Грчкој познатој као *Побуна њод Орловом, Орλωφικά*, представља увод у Грчки рат за независност. Вођена жељом да ослаби отоманску Турску и оснује независну грчку државу под патронатом Русије, руска царица је одмах по заузимању престола у лето 1762. године започела са опсежним припремама за рат. Извршила је реформи војске, наставила са изградњом ратне флоте и образовала обавештајну службу по узору на енглеску и аустријску. У овој служби били су мобилисани хришћани пореклом са Балкана који су добро говорили турски и грчки. Како би што боље припремила терен за рат против Османлија, царица је разаслала своје емисаре на Пелопонез, првенствено на полуострво Манин. Емисари су већином били царски официри грчког порекла и лако су успоставили присне везе са локалним вођама и угледним људима на терену. Полуострво Манин није насумично изабрано, оно је некада било колевка најбољих античких ратника, Спартанаца и његово становништво вековима је баштинило ратнички култ. Становништво полуострва, поносно на своје порекло, сматрало се најборбенијим и најспособнијим борцима међу свим Грцима. Одатле су регрутовани *στிரαιιοίτι*, најбољи борци Млетачке републике. У време руско-грчке војне сарадње Манин је био база организованих и по Турке најопаснијих оружаних група.

Руски обавештајни оперативци послати су на Крит, где су ступили у везу са легендарним *Јанисом Влахосом Даскалојанисом*, осведоченим не-

пријатељем Турске. Охрабривали су га да мобилише острво и крене у побуну, нудећи му сву потребну војну и логистичку помоћ. Даскалијаниса није требало дуго убеђивати, брзо је мобилисао Крит и пошао у бој, истовремено када је букнуо устанак на Пелопонезу. Устаници на Пелопонезу су нападали мање постаје турске војске, друмске патроле, сеоске субаше и имања турских спахија. Почетни устанички успеси су подизали морал устаника и јачали њихове редове, тако да су успешним ратовањем ослободили већи део полуострва. Зачудо, пелопонески устанак није пробудио остале делове Грчке. Устаници су остале без руске подршке, турска војска их је лако изоловала и уз велика зверства сломила устанак. Слично је било и на Криту: обећана руска помоћ никада није стигла и Даскалојанис је био остављен самом себи. На острво је пристигла свежа турска војска из Мале Азије и устанак је уз велике грчке жртве био угушен.

Док је Румјанцев тукао Турке у Бесарабији, гроф Орлов је средином јуна 1770. године предузео поморску операцију против турске флоте код обала Мале Азије, наспрам места *Чешме*. Дванаест великих руских ратних бродова и неколико десетина грчких бродића сукобили су се са двадесет две турске ратне лађе и све их за кратко време потопили помоћу *паклених бродова*. Паклени бродови су били претеча торпеда, коришћени у многим поморским биткама од времена када је барут ушао у ратну употребу. Била су то мања пловила на једру, прављена специјално за једнократну употребу, пуњена експлозивом (црни барут) и разним запаљивом материјалом на бази нафте, који је приликом судара две флоте са упаљеним фитиљима усмеравања међу непријатељске лађе. Снажне експлозије запалиле су неколико турских ратних лађа, а руски бродски топови прецизно су погађали и потопили преостале непријатељска пловила. Брзи и окретни грчки гусарски бродићи на весла залазили су у формацију турских галија, њихове посаде су мешавином катрана и шалитре палиле трупове и једра османлијских лађа.

Битка је трајала неочекивано кратко и турска егејска флота више није постојала. У пакленом огњу и у таласима Егеја нестало је преко 9.000 турских морнара, док су Руси изгубили тридесетак људи. Катастрофалан резултат поморске битке код Чешме деморалисао је Турке и директно утицала на даљи исход рата. Руси су своје успехе славили, али нису успели у главном циљу, да освоје Константинопољ и обале Мале Азије. Град је био добро заштићен утврђењима још из византијског доба, али до планиране опсаде није дошло јер је судбину Цариграда решила дипломатија. Енглези и Пруси су ултимативно затражили од Руса да зауставе свако даље напредовање и прекину непријатељства. Под претњом општег европског рата царица Катерина је морала да одустане од опсаде историјског града на Босфору.

Европске силе нису могле да дозволе Русији да у потпуности порази Турску, јер то би довело до опасног поремећаја постојећих геополитичких односа и равнотеже снага у Европи. У циљу постизања за њих повољног мира, Пруска, Аустрија и Велика Британија понудиле су посредовање у решавању сукоба између царске Русије и Порте, што је у многome ослабило ратом стечену руску предност. Мировни преговори вођени су током 1771. године, али су пропали због руског напада на Крим, који је био под влашћу протурских Татара. На помолу је био наставак операција, али је обема странама претио рат на више фронтова: Турска је имала недовршен посао са побуном у Сирији и у Египту, а сталну опасност представљала је и моћна Персија. Русији је са северозапада запретила уједињена и ојачала Шведска, што ју је приморало да истовремено ратује на две стране. У јуну 1774. године, руска армија под командом Александра Суворова страховито је поразила отоманску војску код Клуџа. Русима је у неповољној дипломатској клими ова победа послужила за склапање релативно повољног мира.

Иако је Русија током ратних операција показала да има ненадокнадиву војну предност над Турском, њени примарни ратни циљеви нису били испуњени. Бриљантне победе руског оружја у Молдавији, Влашкој и код Чешме биле су поништене још бриљантнијим деловањем енглеске дипломатије, јер су обе кнежевине враћене под формални суверенитет султана. Русија није успела да освоји Цариград ни мореузе и била је приморана да повуче војску и флоту из Еладе, чиме су читава кампања и све жртве изгубиле смисао. Огромне наде и слободарска очекивања Грка била су изневерена, јер су током гушења побуне платили високу цену у људским животима, а да при томе нису изборили ни симболично парче слободне грчке земље. На мировној конференцији Русија није могла да брани политичке интересе Грка, али је успела да им се избори за трговинске и економске повластице. Иако су наредних деценија везе између Русије и грчког народа јачале, особито трговачке, културне и личне, следеће генерације грчких бораца за слободу, Колокотронис, Петробег и други, потражили су поузданије савезнике међу западноевропским силама.

Турска је била поражена и понижена, а од потпуне пропасти спасила ју је европска дипломатија. Свој опстанак Отоманско царство је морало да плати потписивањем неповољног мировног уговора у Кучук-Кајнарџи. Према овом споразуму Руска царевина постала је гарант и заштитник виталних права православних народа на Балкану. Русија је на Порти имала високог чиновника за надзор и њему су се могла пријавити сва кршења права хришћана. Грчки борци били су амнестирани од побуњеничких грехова, а грчки поморски трговци су добили право да на својим бродовима истичу руску заставу. Руска застава је била симбол слободне пловидбе и гарант

недодирљивости грчке трговине у било ком делу Отоманског царства, што значи да су од тада грчки трговци били под руском империјалом заштитом. Тиме су Јелини добили право на несметану пловидбу турским водама и повлашћено трговање у турским лукама, у којима су руски трговачки агенти надгледали спровођење споразума и турско понашање реферисали надлежнима у Ст. Петербург. Руски конзуларни агенти широм Леванта били су по правилу угледни Грци. Области Црног мора су се отвориле за руску поморску трговину, а уз Русе и њихови штићеници Грци спретно су преузели главну улогу и користили благодети повлашћених трговаца.¹³ Иако спутана дипломатским акцијама западних сила, Русија је озбиљно била решена да евентуално турско непоштовање споразума казни дипломатски, а крупније изгреде и оружјем.

Поред извесне дозе разочарања у руску политику, руско покровитељство је обезбедило Грцима силовит импулс историјских размера, тако да уз моћног заштитника Грци постају најјачи бродовласници и трговци, не само у источном Медитерану, већ и у црноморским лукама. После мира у Кучук-Кајнарџи грчки поморци напуштају своје традиционално мале бродове и наручују веће, да са довољно пространим товарним простором и великом количином натоварене робе изађу у Атлантски океан. Крајем XVIII века грчки поморци су слободно пловили новим рутама, трговци су трговали од ушћа Дона и Дњепра у Црно море на истоку, до британских лука Брајтона, Потрсмута и Плимута на западу. Установљене су редовне трговачке линије са Енглеском, а одважнији су запловили и пут младе америчке државе. Ради одбране од гусара палубе својих трговачких лађа наоружавали су топовима, посебно када би пловили поред мароканске обале. Иако је Грчка била формално у турском ропству, њена поморска трговина се крајем XVIII века уздигла на респектабилан ниво а истовремено је формирана модерна грчка трговачка морнарица. Грци су искористили супарништво и ратове великих сила и постали миљеници оба ривала, Енглеза и Руса.

---

¹³ Бројна српска братства из Топалске општине код Херцег-Новог су давала угледне поморце који су после мира у Кучук Кајнарџи пловили као морнари за грчке трговце под руском заставом. Симо Матавуљ у књизи *Бока и Бокељи*, Нови Сад, Матица српска 1893, пише да је у то време у Херцегновској крајини било шездесет и пет православних братстава, у којима од вајкада бјеше јо један йоморски кайетан и они йловљаху йод хришћанским засйавама.

Фанариоти

Парадигма грчке поствизантијске величине била је Васељенска патријаршија смештена у цариградску четврт Фанар, са свим симболима православља и широко ангажованим богатим и утицајним људима. Каста политичких моћника, високих свештеника и трговачких магната, већином Грка, али уз нешто хеленизованих Влаха, православних Арбанаса и Јермена, окупљених око васељенског патријарха од почетка XVII века у кварту *Фанар*, називани су *Фанариоџи*, *људи из Фанара*.¹⁴ Као потомци моћних фамилија које су у Константинопољу преостале после пада под турску власт, Фанариоти су успели да задрже старе друштвене позиције и да се уз помоћ нових привилегија уздигну на високе позиције у Отоманском царству. Током читавог периода турске владавине, посебно од средине XVII века, овај круг људи не само да није губио на друштвеном угледу, већ је своје позиције у самом врху турске власти јачао. Свој утицај и моћ код турских високих власти Фанариоти су користили у циљу заштите свог народа, у очувању његовог физичког опстанка, националног идентитета и вере, али и на ползу личног богаћења и друштвеног просперитета. Захваљујући својим успостављеним везама са италијанским градовима, овај танки слој богатих хришћана је током честих пословним путовањима и школовањем своје деце у Европи стицао космополитске видике и чврсте политичке и економске везе са тамошњим елитама.

Истог дана, када су 29. маја 1453. године, Османлије освојили Цариград, цркви *Пресвете мудросџи*, *Аџиа Софији* је сломљен и збачен крст, а на његово место постављен је свети симбол победника, полумесец. Имам је са мимбера, на месту уништеног иконостаса, свечано читао суре из курана, чином којим је храм потурчен и претворен у џамију *Аја Софија*. Васељенска патријаршија тих дана је накратко била укинута. Многе цариградске цркве су одмах у првом трену турске власти, неке током наредних месеци и година биле порушене (*црква Светијих ајосџола*), или преведене у џамије (поред цркве *Пресвете мудросџи*, цркве *Светиој Димитрија*, *Храм Христиа Сјасиџеља* и друге), док су помоћне зграде и сам храм *Св. Ирине* претворени у касарну за јањичаре. С друге стране, султан Мехмед II Освајач, желео је да се пред Европом представи као сукцесор Рима и директан наследник византијских царева, па је својој империјалној титули додао споредно, али за њега тада формално важно звање, *Kaiser-i-Rum*, *византијски цар*.

---

¹⁴ Фанар је турски облик за грчку реч *φανάριον* (фанарион) што значи лантерна, светионик, улично осветљење. Очигледна је сличност са позајмљеницом коју данас употребљавамо у српском језику, *фењер*.

Како би се представио добрим владарем свих својих поданика и отклонио евентуалну крсташку интервенцију са Запада, Мехмед је показао бригу за православне Грке тиме што им је подарио новог патријарха. Три дана после пада Константинопоља, на трон некада моћних цариградских патријараха постављен је избором самог султана *Генадије II Учени* (1453–1464). Нови патријарх био је ученик Св. Марка Ефеског и велики противник уније. Литија са новим патријархом на челу је 1. јуна прошла још увек крвавим улицама мртве престонице, да би је султан примио и церемонијално предао Генадију, жезло и мантију, знаке достојанства васељенског патријарха. Патријарх је од Мехмеда добио звање *ејнарха*, или *милејдаше*, верског поглавара грчког, а касније читавог православног милета у царству. У наредном периоду готово сви православни народи, Грци, Срби, Бугари, македонски Словени, Цинцари, Грузини, Власи (Румуни), део Јермена и Арванити (православни Арбанаси), били су под верском, културном, административном и делимично фискалном влашћу Цариградске патријаршије. Иако без Руса, она је себе и даље називала као у византијско доба, Васељенском.¹⁵

Прве дане свога столовања нови поглавар православних хришћана служио је у цркви Светих апостола, али када је Мехмед одлучио да је сруши како би на њеним темељима, себи у част подигао Фатихову џамију, патријаршија је пренета у цркву женског манастира Пресвете Богородице, *Θεοτόκος ἡ Παμμακάριστος*. Манастир је послужио као седиште цариградског патријарха до 1591. године, када је и ова светиња потурчена и претворена у џамију. Патријарх Матеја II је око 1600. године преместио патријаршијско средиште у малену цркву Св. Ђорђа у кварту Фанар повише Златног рога, који поред верског средишта постаје централно место јавног живота Грка и других православних хришћана у Цариграду. На месту где је настао Фанар, у доба Јустинијана била је једна од најстаријих градских депонија, па је сам избор места где ће православни поданици султана имати своје верско седиште представљао својеврсно понижавање. Како год, у условима непостојања државе Византије, Фанар ће постати симбол грчке економске, политичке и верске моћи у Отоманском царству.

Личност цариградског патријарха представљала је концентрацију највећих политичких моћи и највишег верског достојанства за православни свет у отоманској држави, тако да су се око њега окупили сви претекли цариградски Грци. За њихов опстанак првих година после пропасти Византије

---

¹⁵ Руска православна црква вековима је била део Цариградске патријаршије, али је из њеног окриља иступила 1448. године, када је прогласила своју црквену независност. Руско демонстративно отцепљење било је резултат жестоког противљења руске властеле и свештенства приступању цариградског патријарха унији, што је био покушај унијаћења појединих делова Православне цркве са Римокатоличком црквом на сабору у Фиренци (Фирентинска унија, 1439), и признавања папске супрематије међу православним хришћанима.

посебан значај имали су добри трговачки односи са Ђеновом и њеном администрацијом на острву Хиос. Вешто и стрпљиво генерације Фанариота су вековима живе­ле под влашћу Турака, вођени урођеним осећајем где треба бити сервилан, а где охол. Од рођења су учени да мудро поштују исламске законе, да понизно слушају султана и понашају се према њему, као према свом истинском суверену, све то зарад очувања вере, језика, народног имена. Захваљујући овој вештини Фанариоти су се учврстили као каста и из често понижавајућих ситуација умешно извлачили велике користи, како личне, тако и општенародне. Њихова моћ се заснивала на умешној трговини и све су чинили како би је одржали и унапредили. Да би упослили своју бројну флоту, трговци из круга Фанариота израдили су вештим тајним маневрима и богатим стимулативним средствима да се на Порти устали пракса којом су страни трговци и бродовласници били искључени из црноморске трговине. Елиминација стране конкуренције из турских вода давала је Грцима монопол у трговини са свим лукама под турском влашћу на Егејском, Јонском и Црном мору. Ова мера је у умногome ублажила губитке које су грчки трговци имали отварањем нових океанских рута, поврх тога повећали су своју ионако бројну трговачку флоту.

Поред исконске турске ригидности и неповерења према хришћанима, многи чланови фанариотских породица домогли су се високих државних положаја: драгомана, званичног дворског преводиоца, затим заменика главног заповедника турске ратне флоте и нешто нижих, али значајних позиција. Од ових другоразредних, које су држали мање угледни Фанариоти, интересантно је било место главног добављача меса, разне увозне хране, разне луксузне робе и крзна за потребе султановог двора. Из редова Фанариота издићи ће се милошћу свемоћног султана владари Дунавских кнежевина, *хосјодари*, или *војводе* Влашке и Молдавије, и црквени достојанственици највишег ранга негрчких народа Румуна, Срба, Бугара, Арбанаса. Јачањем руског утицаја међу Грцима од средине XVIII века, способни чланови фанариотских породица постају угледни високи и утицајни државни чиновници, официри и дипломате Руске царевине. Када се створе сви неопходни услови да Грци поведу одлучну борбу за своју слободу 1821. године, Фанариоти из Цариграда, Јашија и Букурешта биће духовне вође и финансијери грчког устанка.

Фанариоти су се издвојили као елитни херметичан сталез, кога захваљујући своме богатству није могао да игнорише ни сам врх отоманске државе. Већина ових породица није имала племенито порекло, али и поред тога све оне су истицале директне родбинске везе са последњом династијом византијских царева Палеолога. Поред ових цариградских породица са измишљеним племенитим коренима из славних византијских времена, неки

од Фанариота водили су порекло са острва Хиоса. Неки међу њима нису ни били грчког порекла, као на пример породице Гикас и Суцос, чији је порекло било арбанашко, или Аристархиси, који су старином били Јермени пореклом из источне Анадолије. Племенити или не, Фанариоти су своје богатство стекли у неколико првих деценија турске владавине, вешто тргујући са италијанским градовима, Ђеновом, Анконмом, Венецијом и другим. Симбол највишег престижа међу цариградским Фанариотима био је изградити луксузну вилу што је ближе могуће васељенској Патријаршији и манастиру Св. Ђорђа. После једног века Фанар је спадао међу најлепше уређене и најчистије квартове Цариграда. Био је то део града у коме се језан мујезина чула најслабије.

Без обзира на моћ и богатство, Фанариоти као хришћани нису могли да претендују на учешће у власти отоманске државе, али су овај хендикеп надокнађивали и до својих циљева долазили уз помоћ ванинституционалних метода: утицајем богатства и угледа, закулисним интригама, заверама и денунцијацијом. Поједине фанариотске породице су због свога богатства уживале истовремено респект, завист и мржњу код Турака. Први Грк милионер у Отоманском царству био је Фанариот, Михаило Кантакузен, трговац који је свиме и свачим трговао на велико, али је само на трговини руским крзном зарађивао око 60.000 дуката годишње. Силан и охол, својим аргантним понашањем није био омиљен ни код Грка. Задавао је главобољу и самом султану, који је искористио прву прилику да га се реши тако што је наредио својим евнусима да га у потаји задаве.

Патријарси и администрација Патријаршије трошили су много новца како би султани потврдили или изнова признали њихову супрематију међу свим православним хришћанима под отоманском влашћу. Захваљујући разним закулисним активностима без много скрупула, Фанариоти су интригама и корупцијом у два наврата успевали код султана да укине Пећку патријаршију и црквену власт над Србима преда њима у власништво. Укидање Пећке патријаршије одузело је Србима једину институцију која им је, у условима подјармљености и недостатка сопствене државе и владара, представљала највиши ауторитет и светињу. Губитком црквене аутокефалности српске земље потпале су непосредно под јурисдикцију Цариградске патријаршије и грчког патријарха.¹⁶

¹⁶ Са аспекта виталних интереса српског народа, фанариоти су водили себичну и штетну политику. После Велике сеобе Срба 1690. године, Турци су изгубили свако поверење у српско свештенство, па су двојица пећких патријарха морали да побегну у Аустрију. Такво рђаво стање користе Грци Фанариоти. Када се патријарх Арсеније IV Шакабента иселио у Аустрију, цариградски Фанариоти су утицали на Порту да се за патријархе у Пећ доводе Грци. Тако је доведен Јоаникије Караца (1739–1746). Ово је чињено под изговором да се Србима помаже, али су намере и жеље биле потпуно супротне. Последњи патријарх Србин пред укидање Патријаршије био је Василије Бркић (1763–1765), али је протеран на Кипар као неприја-

Од краја XVII века, тачније после 1669. године, па све до рата за грчку независност 1821. године Фанариоти су Високој порти давали већину учених службеника у турским дипломатским телима, посебно за представништва у западноевропским земљама. Од тог времена драгомани (званични цареви дипломатски преводиоци, на турском језику, *tercüman*) у султановој служби, за грчки, румунски и све словенске језике били су готово искључиво Фанариоти, из породица Маврокордатос, Маврогени, Комезиос, Марусис, Ипсиланти и већ поменутих Суцоса, Аристархиса и Гикаса. Драгомани су након Великог Бечког рата стекли особит углед како на Порти, тако и међу дипломатама са запада, захваљујући Фанариоти *Николаосу Маврокордатосу*. Он је јануара 1699. године у својству високог драгомана, са Турчином Рами Мехмед Ефендијом као главним преговарачем (*reisülküttab*), био вођа званичне дипломатске делегације Високе порте током мировних преговора у Карловцима. Високе и одговорне позиције у дипломатији Отоманског царства наведене грчке породице добиле су првенствено због добрих веза са Западом, свога високог образовања и пре свега због више пута проверене оданости. Млади Грци су били неупоредиво вишег и квалитетнијег образовања од онога које су у складу са исламским школским системом стицали младићи из турских племићких породица. Деца Фанариота своје образовање су стицали на цењеним италијанским универзитетима Падове, Рима, Милана, посебно из области медицинских наука. Са универзитетским дипломама и звањем доктора медицине враћали су се у Цариград и постајали чувени престонички лекари, док су најбољи међу њима лечили саме султане, њихове хареме и многочлане породице.

тељ Турака. Наследио га је Грк Калиник II (1765–1766), који је учинио један непримерен гест: поднео је оставку на место пећког патријарха и са још пет епископа приложио молбу у којој је тражио од цариградског патријарха Самуила Ханцериса да укине Пећку патријаршију. Као разлог за укидање навео је велике дугове Патријаршије. Патријарх Самуило је успео да у исправност ове идеје убеди султана, који је 11. септембра 1766, издао ферман којим се Пећка патријаршија укида и ставља под контролу, односно потчињава Васељенској патријаршији у Фанару. У ферману је на грчком и турском језику стајала кобна констатација *Од сада се укида и само име Пећке патријаршије*. Од тада су за епископе у Србију довођени Грци Фанариоти. Осам година касније, укинута је и Охридска архиепископија. Српски народни дух се после укидања Пећке патријаршије задржао у Црној Гори и у Карловачкој митрополији у Хабзбуршкој монархији. Непосредна последица укидања Пећке патријаршије била је грцизација православног становништва у Македонији, пре свих македонских Словена, Бугара, Влаха Цинцара, делом и Срба. Притисак хеленизације додатно ће утицати да се делимично пословењеним Цинцарима дефинитивно наметне грчки језик путем школе и литургије праксе и коначно, грчка национална свест.

Власт Фанариота у Дунавским кнежевинама и грчко просветитељство

Почетком XVIII века неке истакнуте фанариотске породице су се дочепаале хосподарских позиција у Дунавским кнежевинама, Влашкој и Молдавији. Између 1711. и 1821. године Грци су држали сву власт у овим вазалним покрајинама Отоманског царства. Вишеструке културне везе између Грка и православног народа ових покрајина настајале су још пре фанариотске власти и трајале су знатно после њеног престанка. Током у историји названог *фанариојској раздобља у румунској историји*, Грци ће се насељавати и оснивати многољудне трговачке колоније у Кишињеву, Галаци, Јашију, Букурешту и другим градовима у обе кнежевине.

Државно заједништво Молдавије и Влашке датира од прве половине XIV века, када их је испод власти мађарске круне отргао и ујединио влашки војвода Басараб. Када је 1476. године Влашка формално признала власт турског султана, а Молдавија то исто учинила 1538. године, оба ентитета ће вазални однос са Портом дефинисати уговором према које су признавали врховно господство турског султана и задржале извесне форме политичке аутономије. Привредни живот кнежевина је у великој мери зависио од насељених грчких трговаца, који су добијали разне повластице од султана и трговали са осталим деловима Отоманског царства, Хабзбуршке монархије и другим европским земљама.

Присуство грчких трговаца се осетило прво у Молдавији још око средине XVI века. О томе сведочи оновремени немачки путописац *Јохан Зомер (Johannes Sommer)*, који је забележио *да многи Грци њирију у Галаци, молдавској луци на Дунаву*. Зомер каже да су Грци из Галаце контролисали токове оријенталне робе и над њом држали монопол у луци која је са молдавског копна имала најближи прилаз Црном мору. У луку Галаце сабирала се и пут Турске одлазила велика количина пољопривредних производа и разне друге робе из руских кнежевина, пољско-литванске државе и Трансилваније. Грчка трговина је из Дунавских кнежевина првенствено бивала усмерена према средишту турске државе, транспортујући у пренасељени Цариград комплетни годишњи принос молдавског и влашког жита. Трговина се из Галаце кретала ка престоници Црним морем, које су Грци као султанови поданици преузели од Ђеновљана током друге половине XV века.

Од прве половине XVIII века, као резултат великог утицаја на власти у Цариграду, овим кнежевинама владају чланови фанариотских фамилија, под локалним називом *хосјодари*. Постављање Фанариота на престоле у Дунавским кнежевинама било је резултат купопродајних аранжмана догово-

рених између Грка и султана. Увођењем Фанариота на ниво највише власти, кнежевинама је у ствари владао васељенски патријарх и његова администрација. Домаћи бојари (народна властела романског порекла), владајући слој који је пре доласка грчких хосподара уживао у феудалним добитима и угодном животу као султанови полувазали, у новонасталом стању били су развлашћени и гурнути међу своје сународнике на маргине друштва. Експроприсани бојари ће током свих стотину десет година фанариотократије представљати опозицију и латентне, понекад и отворене непријатеље Грцима.

Владари Влашке и Молдавије из породица *Маврокордаџос*, *Ијсиланџи*, *Морузи*, *Мавројени* и *Калимахи* у неким периодима су владали истовремено обема кнежевинама, у неком специфичном облику персоналне уније. Представнике истих породица видимо час на једном, час на другом престолу. Фанариотократија је у ове две кнежевине изазивала огорченост домаћег становништва, јер, иако су представљали апсолутну већину, романско становништво је у односу на Грке било нижеразредно по свим друштвеним аспектима. Оно је било изложено бездушној пљачки нових хосподара и њиховог чиновништва, временом је потпуно осиромашило и у културном погледу срозало се до најнижих граница. Као последицу нехумане владавине Фанариота, хроничари из прве половине XVIII века бележе како хиљаде влашких сељака напуштају своје области и беже преко Дунава под турску власт на југ, у област између Велике Мораве и Тимока. Османске власти су после Велике сеобе Срба настојале да разним повластицама привуку становништво са стране, како би се населили опустели крајеви. Треба имати на уму чињеницу да је Београдски пашалук (са Београдом) после Карловачког мира имао тек око 4.000 становника. Исту демографску политику су после Пожаревачког мира наставиле и хабзбуршке власти.

Државни чиновници у кнежевинама су били људи од поверења својих хосподара, бирани из редова младих и образованих Грка. Врхунац успеха у каријери и потврда професионалне вредности за ове Грке представљала би понуда за ангажман на неко радно место у служби код хосподара. Клима грчке супрематије привлачила је све више насељеника из грчких земаља, трговаца, занатлија, ученика и студената, свештеника и калуђера, али и занесељака, авантуриста и разних превараната. Током првих десетлећа владавине фанариотских хосподара, грчки имигранти су се у таласима досељавали у кнежевине и стварали густу мрежу грчких заједница.

Поред лоше националне и социјалне политике према домаћем становништву, власт Фанариота у кнежевинама имала је своје позитивно дејство на ширењу и јачању грчке културе. Захваљујући чврстим везама унутар грчке дијаспоре убрзано је формирање веза између владајућег слоја Дуна-

вских кнежевина и Запада. Танки слој домаћег становништва због блискости са Фанариотима такође ја трпео грчки утицај, па је у свест малобројног писменог влашко-романског становништва ушао дух грчког просветитељства. Надарени младићи из Угарске и Турске, влашког, цинцарског, грчког и словенског порекла, долазили су на школовање у грчке академије у Јашију и Букурешту. Тамо су се по први пут сусрели са напредним идејама западноевропског и грчког просветитељства, као и са тековинама техничког напретка из Европе.

Захваљујући добрим везама Фанариота са Западом, прве генерације влашких студената из Влашке и Молдавије кренуле су на високо школовање у еминентне универзитетске центре у средњој и западној Европи. Повољна културна клима привукла је поред образованих Грка из свих крајева Отоманског царства и њихове пословно предузимљиве земљаке, који су добили могућност да се успешно баве уносним пословима, али и да учествују у формирању првобитне акумулације трговачког капитала. Новостворена елита из Дунавских кнежевина била је у потпуности јелинска; одржавала је сталне и живе везе са Фанариотима у Цариграду, као и са свим колонијама широм грчке дијаспоре. На тај начин је одиграла знамениту историјску ролу везивног ткива у сложеним процесима интелектуалног и националног буђења Грка.

Влашка и Молдавија биће једно време најјача културна карика у грчкој дијаспори и лучоноша њених просветитељских процеса. Грчке заједнице у кнежевинама генерацијама биле су међусобно чврсто повезане, бројна и финансијски јаке скоро колико и заједница Грка у Константинопољу. Како би се што мање мешали са *iprosijim vlaškim svejtom*, Грци су места свог духовног и културног живота издвајали ван домаћаја домаће већине. Иако православни као и Власи (у данашњој терминологији Румуни), Јелини су у време владавине кнеза Николаја Маврокордатоса 1724. године подигли манастир у срцу Букурешта за богослужење на грчком језику. Ктитори су манастирску цркву посветили Св. архангелима Михаилу и Гаврилу и назвали је *Сѣавројољски манасѣир*. У овом манастиру столовао је *Јоаникије Сѣраѣоникеас (Јован Сѣраѣоникејски)* први грчки митрополит у Влашкој, који је истовремено био и већински финансијер изградње и одржавања манастира. Манастир је и данас чувен по својој богатој библиотеци са фондом од преко 8.000 разних богослужбених грчких књига. Фанариотски хосподари финансирани су и штитили све импULSE грчке културе, као што је било штампање књига, отварање школа разних образовних нивоа са наставом на грчком језику, те богослужење и проповед у грчким црквама. Малобројна романска елита у повоју је, када год би јој се указала прилика, своју децу престижа ради слала у Грчке школе, потајно се надајући друштвеном положају уз омражене Фанариоте.

У Букурешту је у другој половини XVIII столећа, под патронатом кнеза и имућних трговаца отворена *Принчевска*, или *Грчка академија*, једна од неколико грчких високих школа тога времена.¹⁷ Академија ће у обема кнежевинама имати улогу интелектуалног фермента одакле ће се њиховим територијама ширити грчки духовни и просветитељски покрет. *Модерно грчко просветитељство* настао је на крилима европског културног препорода, ношено идејама Бекона и Њутна, учењима Декарта и других француских енциклопедиста, а касније и на прагматичном примеру Француске буржоаске револуције. Учено свештенство са *Академије Ајџонијада*, образовани Грци при чувеној венецијанској *Флантинисовој школи* и грчки кружоци у Бечу преводили су дела Волтера, Русоа, Дидроа и Лајбница на грчки језик и тако уносили нове, научне идеје у мистично-теолошке доктрине које су до тада владале грчким духом. Транскрипти тих превода стизали су и до Букурешта, на Принчевску академију.

У академској библиотеци *Свети Сава* нашли су се просветитељски рукописи Евгенија Вулгариса и тротомни рад *Сџудије* просветитеља Теодора Кавалиотиса: *Сџудије о лоџици*, *Сџудије о физици* и *Сџудије о метафизици*. Посебан научни значај и углед Букурештанској академији даје просветитељски рад професора Антима Газиса (*Ανθίμος Γαζής*), предавача на академији од почетка XIX века, па до 1813. године. Газис је био богослов, филолог и картограф, али је током Рата за грчку независност књигу заменио оружјем. Пре Букурешта борао је у Венецији где је служио као главни парох грчке цркве, а у Бечу је 1811, са Адамантиосом Кораисом покренуо родољубиви часопис *Учени Хермес*, *Ερμής ο Λόγιος*. Часопис је промовисао просветитељске и слободарске идеје код Грка и излазио је до почетка Грчког рата за независност. Газис је био полиглота и један од највећих ерудита Европе свога времена и као такав биран је за редовног члана Баварске академије наука. Дао је основне смернице за развој високог школства током процеса стварања слободне Грчке.

Ученици Академије су крајем XVIII века стизали са разних страна, већином из Грчке, Македоније, али их је било са малоазијске обале, Русије, Понта, Јоније, Егеја и Угарске. Нису сви ови младићи били Грци: у знатном броју почели су да пробијају баријеру и долазе на школовање деца малобројне румунске аристократије, као и синови богатих Цинцара из Угарске и Македоније. Усвајајући основе европских идеолошких, лингвистичких и филозофских идеја путем модерног грчког просветитељства, студенти букурештанске Академије настављали би студије у Аустрији и Италији, углав-

¹⁷ Поред *Принчевске академије*, имали су Грци од високих школа у првој половини XVIII века још *Флантинисову школу* у Венецији, *Маруциос академију* у Јањини, *Пајријаршијску академију* у Цариграду, *Академију Ајџонијада*, у манастиру Ватопед на Светој Гори и москопољску *Нову академију*.

ном у областима медицине и права. Неки од њих су остајали у Влашкој и Молдавији као кнежева свита, или државни чиновници. Има примера како је неколицина младића са дипломама Принчевске академије стигло до високих чиновних отоманске војске у Константинопољу, док су они високог порекла досезали и до Фанара, као свештеници, професори или високи чиновници патријаршије. Већина академица постајала је најбољи учитељски кадар у грчким школама у матици и широм дијаспоре. Везе Грка из Влашке и Молдавије са новосадском јелинском општином биле су знатне, јер су неки новосадски Грци и Цинцари били родом из тих крајева, док су други пословали са кнежевинама, или су били радно ангажовани у њима.

Колико је бројна била грчка дијаспора у Дунавским кнежевинама тешко је и приближно одредити. У најзначајнијем географском делу тога доба на грчком језику *Нова географија, Γεωγραφία Νεωτερική*, издатом у Бечу 1791. године, двојица аутора *Данил Филијидис* и *Григориос Констиниас*,¹⁸ баве се демографским димензијама грчке дијаспоре од пропасти Византије све до времена када је дело настало. Аутори тврде да је у Хабзбуршкој монархији током друге половине XVIII века живело око осамдесет хиљада грчких породица, у Дунавским кнежевинама чак и нешто више, те да је велики број Грка живео у Русији, Пољској и Италији. Овај податак без сумње је произвољан и преко сваке мере преувеличан, јер се не заснива на државним пописима становништва и егзактним научним мерењима, већ на пуким романтичарским претпоставкама.

И поред видних недостатака наведене процене евидентна је чињеница да стваран број Грка у тадашњој дијаспори није био мали. Демографски, финансијски, интелектуални и други капацитети грчке дијаспоре у румунским покрајинама били су довољно снажни да покрену процесе који ће довести до формирања савремене грчке државе. Стога не треба да чуди чињеница да је поред прве грчке високошколске установе, на тлу данашње Румуније, у Влашкој пред устанак формирана и прва борбена јединица од грчких добровољаца, *Светла дружина*.¹⁹ Прве оружане борбе Грка у Грчком рату за независност 1821. године почеле су баш у Влашкој, у Драгашану и Букурешту, а не у матичним грчким покрајинама.

---

¹⁸ Обојица су се школовала на букурештанској Академији.

¹⁹ *Светла дружина*, или *Ιερός Λόχος*, био је први грчки добровољачки батаљон у Грчком устанку који је формирао Александар Ипсиланти фебруара 1821. године. Борци су били углавном грчки студенти из Русије и младићи са Понта. Приликом свог формирања батаљон је бројао око 500 бораца. Први командант јединице био је Кантакузин, а његов заменик Атанасиос Цакалов, један од оснивача Филики Етерије. Униформе бораца батаљона биле су плаве боје ултрамарин нијансе, кројене у складу са тадашњом војном модом. Застава је била хоризонтална тробојка, одозго ка доле црвено, бело, црна, са натписом на белом пољу: *Ἐν τοῦτῳ ἕίκα*, или *С овим ћеш победити!* легендарним заветом Константина Великог. У својој првој бици са Турцима код румунског села Драгашани, батаљон је претрпео страховит пораз.

Просветитељска и револуционарна улога Риге од Фере

Грандиозни стуб грчког просветитељства био је просвећени револуционар и протомартирос грчке слободе Рига од Фере, Ρήγας Φεραίος. Дана, 24. јуна 1798. године, Турци су у Београду погубили грчког писца и патриоту Фереоса Константиноса Ригаса, познатијег као Рига од Фере, који је под утицајем Француске револуције ширио слободарске идеје међу балканским хришћанима и припремао, ослобођење Грчке од Турака.

Фасциниран свиме што је било француско, културом, просветитељством, бескомпромисном револуционарном демократијом, језиком, Рига је такође био опчињен војничким деловањем младог официра Корзиканца, са којим је очајнички настојао да ступи у контакт. Пошто је као решење свих мука балканских хришћана видео у сарадњи са Наполеоном, Рига је војсковођи у успону на дар послао табакеру направљену од корена ловоровог дрвета из Аполоновог храма, чиме је веза званично била успостављена. Договорено је да се Рига у Венецији састане с једним генералом Наполеонове италијанске армије и тако започне жељену сарадњу са револуционарном Француском. На путу за Венецију, издајом грчког трговца Димитриоса Иконому Косанитиса, Рига од Фере је ухапшен у Трсту. Аустријске власти су у том политичком тренутку биле у одличним односима с Отоманским царством, а у врло лошим с Наполеоновом Француском, те су Ригу испоручиле турским властима.

Предаја је обављенау Београду, одакле је планирано да Рига са седморицом својих сабораца буде прослеђен даље за Константинопољ. Судбина револуционара је, међутим, била другачија. У београдској Небојшиној кули, Рига је са својим саборцима мучен и убијен (удаљен, или је према сведочењу присутног турског стражара, убијен из пушке), наводно због страха да га не би ослободио његов моћни пријатељ из Видина, Осман Пазваноглу. Да се од његовог гроба не би правило светилиште и култ, тело Риге од Фере бачено је у Дунав. Наводно, последње Ригине речи биле су: *Ја сам њосејао доџаџио семе. Долази време кад ће моја оџаџбина удираџији славно воће!*

Рига од Фере (Ригас Велестинос-Фереос, Ρήγας Βελεστινήσ-Φεραίος, Велестино, 1757. – Београд, 1798), било је револуционарно име човека рођеног као Антонис Киразиос (Αντώνιος Κυριαζής). Рига је био гласник и мученик слободе, али такође и један од претеча просветитељског покрета у Грчкој и међу Грцима у расејању. С обзиром на његову борбу за ослобођење балканских народа од турског ропства и мученичку смрт у Београду значајан је и за српску историју. Овај револуционар и просветитељ рођен је у породици богатог трговца, у којој је негована слободарска и културна тра-

диција православних Грка. Према тврдњама неких биографа Ригини преци су били Цинцари, али арманолог (Армани–Цинцари) светског нивоа Питер Мекриц сматра да за тако нешто нема довољно поузданих доказа. Као одрастао, Рига је занемарио породично и узео презиме Велестинлис, према родном Велестину у Тесалији. Срби су га запамтили као Рига од Фере, пошто је његово родно место близу античког града са таквим именом.

Основно образовање Рига је добио у школи оближњег села Ампелакија на Пелиону, затим у Загори (крај Волоса), где се о образовању ђака стварао бивши васељенски патријарх Калиник III, који се повукао у своје родно место и образовао младе и талентоване ђаке. Богата библиотека у загорској школи стварала се поклонима успешних трговаца, у чему се посебно истакао Јанис Прингос. Предавачи су као следбеници грчког просветитељства били стручни и пуни знања, тако да је млади надарени Рига добио најбоље могуће образовање, како из старогрчког језика и историје, тако и из астрономије и филозофије. Учио је стране језике, италијански и посебно француски, пошто су образовани млади људи са познавањем ових језика били веома тражени за трговачку преписку и друге трансакције богатих пелионских трговаца настањених у Константинопољу и аутономним Дунавским кнежевинама. Такав пут следио је и Рига. После Кучук-Кајнарџијског мира (1774), отишао је прво у Цариград, а касније у Букурешт, где се интелектуално изградио и сазрео.

Многи подаци о Ригином зрелом животном добу могу се наћи у књизи *Рига Велестинлис*, грчког историчара Леандроса Вранусиса (1968) и у новом разматрању његове улоге и социјалног окружења, филозофа Лукаса Акселоса (2003). Оба поменута аутора се слажу да Рига није био довољно срећан да студира на неком од европских универзитета и стекне системско високо образовање. Рига је користио оно што је имао, па је у Истамбулу и Букурешту, у силовитом заносу и великом акрибијом самостално обogaћивао своје интелектуалне капацитете. Имао је снажну потребу за учењем, природну радозналост, а такође и јаку жељу и амбицију да достигне ниво образовања највиших кругова у својој околини.

У Букурешту је службовао на двору грчког кнеза Влашке, Николаоса Карацаса (1782–1783), ученог човека који је на грчки превео обимно дело Волтера и проучавао текстове француских енциклопедиста. Рига се уз свакодневно самообразовање озбиљно посветио учењу страних језика и успео да обезбеди високи положај као кнежев секретар и човек од поверења. Као тридесетогодишњак већ је био релативно утицајан, добро познат у високом друштву фанариотских суверена Влашке, а сарађивао је и са Принчевском академијом у Букурешту. Као високом државном чиновнику постали су му блиски главни европски језици, док је преводио и учио у радовима енци-

клопедиста и последњим достигнућима науке. У науци се Рига комбиновано бавио најважнијим аспектима постојања и функционисања света, како природним, тако и друштвеним. Учећи младе Грке универзалним вредностима, Рига користи мајутику,²⁰ метод античких филозофа који се базира на низу питања и одговора, тематски повезаних у духу просветитељства. Методолошки, он нуди реформисани пут учења и нову природну науку са експерименталним методама, како би научне резултате учинио приступачније грчкој јавности, како у расејању, тако и у матици.

Безбрижни живот и благостање смирили би страсти многим, али мирни дух визионара Риги ипак није давао спокоја. Са тридесет три године, Рига изненада добија могућност да шест месеци борави у Бечу, престоници моћне монархије и центру тадашње грчке дијаспоре. Као тумач и секретар пратио је Христодулоса Кирлијаноса, *великој сердариса*, кога је аустријски император за услуге царству наградио титулом барона од Лангенфелда. Рига је већ био написао и превео неке од својих бројних радова и имао потребу да их штампа, ради чега је сарађивао са чувеном штампаријом, браћом Маркидес-Пуљо. Разноврсност дела осликава његово широко образовање и богату активност, иза којих је стајао његов основни циљ: јачање историјске самосвести и самопоуздања свих балканских народа. У Бечу се Рига прво јавља као аутор три књиге. После бројних контаката са грчком заједницом која је била у културном успон, Рига објављује серију кратких прича преведених са француског. Превео је део обимне збирке приповедака Ретифа де ла Бретона (1734–1806), и превод је обогатио стиховима савремених фанариотских песама, под општим насловом *Школа деликајћних љубавника (Схолио ѿон деликајћон ерасѿон)*.

Занимљиво је да је Рига после поменутих збирки песама написао *Анѿолоѿију физике (Фисикис аѿанѿихисма)*,²¹ приручник за познавање природе у коме су присутни и неки астрономски садржаји. Антологија популарише физику и астрономију као науке, нудећи чињенице преузете из француских и немачких референтних књига о астрономији и физици, представљене у Ригином стилу и личним опсервацијама. У *Анѿолоѿији физике* младим грчким ученицима се нуди научно знање француске енциклопедије Денија Дидроа (1713–1784) и Жана ле Ронд д'Аламбера (1717–1783). Књига је писана народним грчким језиком, да би популарисала научно знање и пружила до-

²⁰ Мајутика (μαῦτική), антички педагошки метод који је утемељен у идеји да је апсолутна истина, услед урођених разлога, скривена у свести сваког човека. Стога би је требало родити уз помоћ учитеља из ума постављањем одговарајућих питања.

²¹ *Анѿолоѿију физике* Рига је публиковао 1790. године својим средствима „на добро Грка“, како је написао у предговору. Користећи народни језик, на једноставан, али јасан начин покушава да пружи омладини поробљене Грчке основна знања о астрономији и физици која су већ била укључена у западноевропски образовни систем.

принос остварењу тежње *да на сваки начин њали грчки народ ојетн сџане на своје ноје*. Карактеристичан је мото који је Рига написао у овој књизи: *Ко слободно мисли, добро њросуђује*. Од тада ова девиза постаје његово *вјерују* и лично опредељење овог револуционара.

Ниједан штампани примерак *Анџолоџије физике* није преостао, али срећом у библиотеци мецовског трговца у Бечу, Д. Постолакаса, нађен је транскрипт оригиналног рукописа.²² Грчко физичко друштво публиковало га је 1971. године, са предговором Михаила Анастасиадеса (1909–1978), тада професора електронске физике на универзитету у Атини (*Риџас Велесџинлис*, 1971). На крају ове књиге Рига је најавио да је превео готово половину Монтескјеовог *Духа закона*, што никада није штампано, нити је рукопис, или његов сегмент нађен. То представља Ригу као значајну личност за историју политичких идеја, као преносиоца теоријских основа Француске револуције и једног од водећих ерудита грчког просветитељства.

Поред збирке *Школе деликаџних љубавника* и приручника *Анџолоџије физике*, штампане су и друге Ригине књиге које припадају наредној фази његове издавачке активности, у време када је 1796–1797, други пут бора вио у Бечу. То су *Еџички џроножац* (*Еџикос џриџус*), *Нови Анахарсис* (*Неос Анахарсис*), и *Нова џолиџичка џџрава сџановника Румелије, Мале Азије, мегџџеранских осџрва и Влаходџданије* (*Неа џолиџики диоикиси џон каџџоикон џис Румелис, џис Микрас Асиас, џон месоџеион нисон каи џис Влаходџданиас*). Књига *Нови Анахарсис* је у основи ангажована фикција, измишљено путовање по античкој Грчкој. То је у ствари обрађен и прилагођен превод путовања младог Анахарсиса у Грчку, углавном историјског романа опата Ж. Бартелемија (1788), који открива дубоко познавање антике и обожавање грчког класичног чуда.

Рига је такође објавио и друге преводе иностране литературе. Сви ови текстови су представљени тако да са Ригиним предговором и примедбама добију патриотски карактер, спремајући народ за устанак против Турака. Осим тога, Рига је користио народни језик, као инструмент своје писане пропаганде. Посебно је *Нови Анахарсис* од аустријске полиције био сма-тран као опасна књига, пошто је, како је написано у документима о Риги-ном хапшењу, *џајна жеља Грка увек била усмерена ка формирању независне државе, чињеница која се, као искра, може џрошириџи џакође и на друје крајеве*. Свој борбени дух Рига је задовољио објављивањем књиге *Војни џриручник* (*Сџраџџоџикон еџџџион*), упутство за обуку будућих грчких устаника.

---

²² Транскрипт рукописа се чува у Грчкој националној библиотеци у Атини, у Одељењу рукописа, под бројем 1288.

Као образован човек, са претензијама државника у будућој држави од закона, Рига је припремио *Нову йолийичку уйраву*, дело које је по своме саставу и очекиваној практичној улози било обликовано очигледним револуционарним приликама тога доба и жељом да им се прилагоди. Састављено је од следећих поглавља: *Увода, Права човека, Устава грчке демократије и Бојне йесме* (Θούριος). Он често, готово дословно, следи француски узор, упркос декларисаним настојањима како жели да усвоји само образац и типичне елементе, а текст приреди у складу са грчким духом. Ригина *Бојна йесма* (Θούριος) заједно са *Пајтриојтском химном Хеладе и целе Грчке ка освајању њихове слободе* (Имнос йајтриојтхикос йис Елаго као олис йис Грекиас йрос ксанайокйисин йис афйон елефйериас) и *Револуционарни йројлас* (Ейанастйајики йрокирикси) су производ националног духовног наслеђа. Велики значај ови списи имали су јер су пробудили свест и помогли многим младим Грцима да спознају себе у датом историјском тренутку и припреме се за ослобађање. *Бојна йесма* је преведена на разне језике, а на српски је 2003. године превела и препевала Ксенија Марицки Гађански.

Најзначајније географско дело Риге од Фере је *Ајллас Грчке*, збирка географских карата коју је аутор стварао 1797. и 1798. године. Овај земљописни пројекат обухватио је све покрајине на Балканском полуострву где су живели Грци, било као већинско, или мањинско становништво. Картографска збирка представља дванаест листова димензије 200 x 200 центиметара. Карта површине четири квадратна метра рађена је у размери 1: 600.000, матрицу за отисак резао је бечки графичар Франц Милер, а збирка је штампана у Бечу на папиру типа *елефанй* (сваки табак од око 70 x 50 цм). Мапе су распоређене на три дужинска и четири правца у ширину, обележене цифрама од 1 до 12. Први лист је објављен 1797. године, неколико месеци пре осталих једанаест и приказује Цариград са околином из птичије перспективе. Збирка карата је прављена у маниру тадашњег времена, поштујући сва позната научна правила која су успоставили француски просветитељи. У част и из поштовања према народу који је изнедрио велику револуцију слободе, братства и једнакости, Рига је текстуални део *Ајлласа* писао на француском језику. Својом високом стручношћу, професионалном изградом и агендом на француском језику *Ајллас* је стекао међународни значај, па је чуван у више западноевропских библиотека. Овај детаљ је свакако био пресудан што је *Ајллас* у више оригиналних примерака и неколико копија успео да преживи тешка и трагична времена све до данашњих дана.

Велика Ригина опсесија, ослобођење Грчке и обнова византијског царства, инспирисала га је током читавог креативног периода живота. Ношен њоме као животном мисијом започео је свој пројекат о изради географских карата грчких покрајина још за време службовања у Крајови, који је завр-

шио у Бечу. Последње године живота Рига од Фере провео је у престоници Хабзбуршке монархије, где је реализовао свој издавачки програм везан за његов политички, литерарни, научни и картографски рад. Сви његови револуционарни пројекти компромитовали су га пред аустријским властима, али се монументално дело *Атлас Грчке* показао фаталним по свог аутора. После хапшења у Трсту и истраге у Бечу, Атлас ће послужити аустријским властима као крунски доказ за превратничке активности, што ће бити довољан разлог да се према њему, као реметилачком фактору, поступи без милости и преда Турцима.

Атлас Грчке је револуционарни пројекат који садржи национални програм Риге од Фере, као и устав пројектоване државе за коју се борио. Овај документ не поштује у потпуности реалност и показује ауторову склоност ка идеализовању стварности и претеривању. Према његовој карти, Грчка која још увек није постојала као независна држава, обухватала је цело Балканско полуострво без Далмације, али са Влашком и већим делом Молдавије. Толико високо на северу ни Византија никада није имала своје границе. Своје геополитичко виђење Балканског полуострва Рига је допунио уставом те фиктивне државе. Према уставу све је требало да буде грчко: име државе, законодавство, службени језик државе био би грчки, образовни процес, све научне делатности и званична кореспонденција вршила би се на грчком језику. Креатор карата и устава потпуно је заборавио, или занемарио то што је највећи део полуострва био већ одавно насељен другим народима који нису били Грци и да су ти народи имали своје средњовековне државе, историјске величине и снажну традицију.

Ригина држава будућности је у организационом смислу била представљена као некакав балкански савез, али је више личила на обновљено Византијско царство под грчком хегемонијом, као идеја оснажена прогрчким пројектом царице Катарине Велике. У коначној оцени, Рига је био први панхеленски револуционарни националиста буржоаског типа који је зарад својих циљева промовисао идеју о политичкој интеграцији Балкана. Без имало демократских капацитета, признаћемо, јер је творац идеје промовисао великогрчки пројекат. Његов пропагандни рад је за Грке био од велике важности, оснажио је вековне слободарске тежње Грка и утицао на покретање грчке борбе за независност (1821–1830).

О Србима као народу Рига у свом уставу (бар у сачуваним документима) уопште не говори, али их у *Бојној њесми* у два маха позива у заједничку борбу за слободу. Иако је игнорисао постојање Срба као највећег народа на просторима централног Балкана, највећи грчки револуционар је у нашој традицији признат као пријатељ и у разним сферама је оставио дубок траг. Српски песник Војислав Илић је опевао Ригу од Фере у песми *Гласник сло-*

боде, док је југословенски нобеловац Иво Андрић великом грчком револуционару посветио приповетку *Прегаја*. У Београду је Риги у част подигнут споменик у улици која носи његово име. Име Риге од Фере носи прво удружење Грка у Србији, основано 1923. године.²³

Прве грчке заједнице у Русији

Богата и православна Русија је у првој половини XVII века пружала уточиште многим грчким трговцима зачињено знатним повластицама, стога им је наредна два века била веома привлачна. Обострана корист добијена из ових трговинских веза указала је на потребу њиховог што дужет пословања, па су се многи Грци у први мах привремено, а доцније трајно насељавали на руском тлу. Грчки трговци су пошли трагом својих античких предака и насељавали обале Црног мора, места на ушћима великих руских река, Дњепра, Дњестра Дона, док су неки од њих били први Хелени који су настанили велике градове у унутрашњости Русије. Бројни грчки насељеници су у организованим колонијама са засебним црквеним општинама живели на Криму, Одеси, Москви, Санкт Петербургу и другим градовима. Верска подударност и привлачност руског духа учинили су да се Грци у другој, или трећој генерацији натурализују и стопе са већинским Русима.

Први грчки и цинцарски досељеници из Македоније долазе у Руско царство почетком XVII века. Међу безбројним везама Руског царства и православног становништва Балкана, веома су значајне оне које се односе на прелазак духовних лица из Македоније у Русију. Били су то први организовани контакти хеленског света са руском јавношћу, у којима су грчки свештеници и монаси молили помоћ за своје цркве и манастире. Русијом су проносили свете мошти из атоских манастира, мењајући старе византијске крстове, иконе, црквене књиге и сакралне предмете, за добијену помоћ. Некако истовремено, у Русију је почео масовнији долазак грчких трговаца, турских поданика са Балкана који су доносили *којрину* (свилу), дрвено масло и смолу, памук и другу робу. Запорошки хетман Богдан Хмељницки дао је грчким трговцима прве трговачке повластице у *Малорусију*.²⁴

²³ Коришћена литература: *Encyclopædia Britannica* 1911, *Rhigas*, Constantine; С. Boutoura, *On the Map Projection of Rigas Velestinlis Charta*, vol. 3, no. 3, 2008, 146–160; *Puia og Fere u acipronomiја у њејовој аниолоији физике*, Е. Теодосију, В. Н. Маниманис, М. С. Димитријевић, Е. Данезис (поводом 250. годишњице Ригиног рођења), Зборник радова конференције развој астрономије код Срба, 2009; *Puia og Fere u Карађорђе*, приредио М. Стојановић, Итака, Београд 1999; И. Андрић, *Прегаја*, Београд 1954.

²⁴ Територија данашње Украјине је до 1917. године званично називана Малорусијом,

У другој половини XVII века број грчких колониста у Малорусији у знатној мери се повећао. Концентрисали су се у Нежину (укр. Нижин), граду удаљеном око 120 километара од Кијева на путу ка Москви. У Нижину су Грци уживали своју самоуправу, били су организовани у *Грчко њрїовачко брајсїво*, у оквиру кога су имали своју школу, цркву и свештеника. Ове грчке институције је према руском историчару Плохинском организовала Цариградска патријаршија 1680. године. Колика је величина ове грчке заједнице била говори податак из 1711. године да су 232 грчке и цинцарске породице сачињавале Нежинско грчко братство. Повластице Хмељницког потврдио је 1710. године цар Петар I *Повељом о слободној њрїовини* и Грци остају ослобођени неких грађанских обавеза. Ова грчка колонија је опстала скоро два века. Према подацима из периода 1765–1769, од укупно 271 трговца уписаних у Нежинско грчко братство, 54 су изјавила да су из *Македонске њрвиниције*, углавном из Костура, Солуна, Водена, Скопља и Струмице. Према пописима становништва које је царска власт вршила првих година XIX века, у Малорусији није више било Грка, као ни њиховог трговачког братства у Нежину. Грчке породице овог братства браковима су се измешале са Русима и асимиловале, док су оне мање виталне изумрле.

У време Великог бечког рата, 1687. године у Москви је боравио скопски митрополит Јефтимије (по народности Грк), који је од регенткиње Софије Алексејевне и патријарха московског и целе Русије Јоакима, затражио заштиту православних становништва у Македонији. Војни неуспеси Аустрије током Великог бечког рата имали су трагичне реперкусије на српско становништво на Косову и Метохији и Јужној Србији, што је 1690. године довело до Велике сеобе Срба под патријархом Арсенијем III Чарнојевићем. Тада је, до данас неутврђен, али сигурно велики број породица са Балкана прешао у Угарску. У маси тог света било је поред Срба и македонских Словена, и Цинцара, Грка, православних Арбанаса и Бугара. Многи од ових пребега нису били добро примљени у новој средини, па су због неспоразума са аутохтоним становништвом, католичким духовним лицима, домаћим племством и строгим државним апаратом, убрзо напустили Угарску. Тако је тетовски епископ Јефрем (Грк по народности) напустио Мохачко-Сигетско-Печујску епархију и отишао у Русију, где је до смрти 1718. године био митрополит области Суздаља и Јурјева.

Почетком XVIII века проширено Руско царство је имало потребу да увећа своје становништво ради насељавања освојених области, унапређења привреде и повећања броја војника. Посебно због овог последњег били су

или Малом Русијом, а њени становници Малоруси. Термин *Украјина* вековима је означавала пограничне рејоне Русије, којих је било двадесетак; З. Милошевић, *Како су Малоруси постали Украјинци*, Универзитет Бијељина, електронска књига.

добродошли православни хришћани из Отоманске царевине и граничари из Хабзбуршког царства. Међу њима најбројнији су били Срби, али је у маси дошљака било припадника свих већ наведених народа. Када су Срби, војници почели масовније да прелазе на службу у Русију, 1727. године формиран је Српски хусарски пук. Команда над овим пуком била је поверена Јовану Албанезу, за кога Орфелин каже да је Србин из Подгорице. Албанез је у свој пук уврстио преко 1.000 Срба, Грка и Влаха из Македоније, док је командни кадар био састављен од српских официра, пресељених из Угарске. По угледу на ову српску јединицу, у руској армији основани су и Угарски, Молдавски и Грузински пук. Поред народа чија су имена носили ови пукови, у њима је било људи из свих православних народа Средње Европе, са Балканског полуострва, из Поткавказја и са Кавказа. Српски хусарски пук се добро показао у рату са Турском 1739. године, када му се прикључило још око 500 граничара из Аустрије. Следеће, 1740. године царица Ана је издала *Пројас за досељавање православних из Угарске*, који их је позивао да се прикључе у новоформиране пукове, или да добију земљу и да је обрађују.

Чувена сеоба Срба у Русију средином XVIII века покренула је на Исток и знатан број Грка и Цинцара. Покрет у Русију међу првима је започео пуковник Моришке милиције Јован Хорват, из развојаченог шанца Печке. За њега се на основу докумената из *Прейиске митрополија Василија*, митрополита Саве и црногорских главара, сматра да је пореклом Цинцар из Македоније. Хорват је имао аустријско племство са предикатом *де Курџич*. Према родословној књизи племства губерније Харковске, Јованови преци су добили племићку диплому и грб 1689. године од Леополда I, а његов отац Самуило је био војвода великоварадски. За верност и заслуге Самуилово племство је од цара Карла VI унапређено једним великим имањем у Пољској. Претпоставља се да је Јован рођен у Новом Саду (у доба док је био Петроварадински Шанац), или у Петроварадину што је мање вероватно, у време док је Самуило ту службовао. Македонски академик Александар Матковски сматра да је Самуило рођен у селу Хорват (*Хорвајџи*, *Р'вајџи*, *Арвајџи*) у нахији Доња Преспа. Барон Бестужев је придобио Јована Хорвата да пређе у руску службу, па је Хорват затражио, и јуна 1751. године добио дозволу од царице Марије Терезије да може да иступи из аустријске војске и оде у Русију.

Иступ из војске и пасоше за Русију тражили су и други официри, међу којима су најугледнији били Јован Шевић и Рајко Прерадовић. Заједно са Хорватом одобрење за иступ из војске и одлазак у Русију добио је и развојачени капетан Никола Штрба, кога су у руској војсци преименовали у Чорба. Сигурно је да су Николина браћа били Теодор Штрба (*Чорба*, *Csorba*) и Јован Чорба. На списку официра који су хтели у Русију, а које је аустријски посланик у Петрограду послао 1. септембра 1751. године својој влади у

Бечу били су: *Johan Chorwath, Michael Chorvath, Nicola Chorba, Teodor Chorba, Lazar Serezlin, Luca Popovitsch, Kir Popovitsch, Maxim Chorba, Georg Popovitsch*, сви са породицама. Највероватније је и Максим Чорба са списка био припадник породице Чорба.

Матковски сматра да је породица Чорба цинцарског порекла из околине Охрида, где се и данас међу Власима среће ово презиме. Такође, сматра да су их са породицом Хорвата везивале пријатељске, или кумовске везе начињене у завичају. Презиме поменутог Лазара Серезлије, који се заједно с Хорватом иселио, указује да је капетан (барјактар) Лазар сигурно пореклом био Грк, или Цинцар из Сера. Уз велику дозу сигурности, сматра се да су и поменути *Лука Појович, Кир Појович и Георј Појович* били Грци, или хеленизовани Власи. Приликом исељења у Русију крајем септембра 1751. године група официра, војника, цивилних лица са породицама и послугом око Хорвата бројала је 218 лица. До пролећа 1752. године број исељеника се повећао на око хиљаду. Прихватна станица за усељенике у Русију био је Кијев. Ово путовање је у својим мемоарима описао Симеон Пишчевић.

Пошто су Јован Шевић и Рајко Прерадовић били већ били афирмисани и цењени официри, нису пристали да остану под Хорватовом командом, већ су 29. маја 1753. године за своју групу издејствовали другу територију за насељавање. На основу плана војне команде прекомандовани су у североисточни крај Јекатеринославске губерније, назван *Славеносрбија*, са задатком да тамо организују своје пукове. Од царског Указа из 1753. године види се да је Прерадовић основао засебни пук „од Шевића”. У списку Шевићевог пука, поред Срба налазе се имена лица из *греческую, венџерскую, болџарскую и волоскую* (влашке) *нацију*. У Шевићевом пуку 74 лица се декларисало као *Греческой нацией* из Македоније. Од војника из ове група 1759. године основан је *Гречески њехојни њолк*. На основу *Фонда 1413 ојис 1 зб. 6 и зб. 15/3 јанваря 1759.* из института *Централний државний истџорический архив* у Кијеву, проф. Матковски је дао списак њихових имена, старости, време кад су прешли у Руско царство, њихово породично стање, да ли су писмени и језике којим говоре и којим пишу. Могуће је међутим, да су се неки људи словенског порекла из Македоније уписали у *греческую, сербскую, болџарскую*, или других нација. Претходни Гречески пук је био под Шевићевом командом све до укидања 1773. године. Његови припадници су са својим породицама расељени, временом су се уклопили у нову средину и етнички се претопили.

Пукови који су у Славеносрбији организовали Шевић и Прерадовић званично су се звали *Шевичев хусарски њолк* и *Прерадовићев хусарски њолк*. Насељеници Славеносрбије цинцарског и грчког порекла су били у процесу поодмакле асимилације, па су као Срби за живота чували своју нову наци-

оналну припадност. Њихови потомци првог колена су, као и потомци насељеника српског, бугарског и македонског порекла, кроз службу и живот у православној империји временом прихватили руски језик као свој матерњи и постали Руси.²⁵

***

Крим. Грчка популација на полуострву Криму је током средњег века била део хеленске трговачке дијаспоре, званичног представника Византије у том делу Понта. Много времена пре, у другом веку пре Христа на Криму, на обалама Керчког теснаца, никла је Босфорска краљевина. Била је то прва хеленска држава изван Грчке у којој су се под капом хеленизма објединили Грци са Скитима и Сарматима. Држава је формирана од грчких колонија насталих у седмом веку пре Христа, међу којима се својим богатством и политичком моћи истицао Херсонез. Овај град, као и само полуострво, имају велики историјски значај за Русију, јер је унутар његових зидина руски кнез Владимир Свјатославич 988. године примио православље и уговорио брак са византијском принцезом Аном Порфирогенит.

Грчко насељавање Крима трајало је периодично и у таласима, различите масовности, дуже од миленијума. Средином XIII века на Крим се пред најездом Монгола досељавају исламизовани Татари, народ настао мешавином Монгола и степских Кипчака. Изоловани на полуострву и окружени исламским Татарима, православни Грци су вековима трпели њихове снажне утицаје, тако да је временом већи део њих прихватио татарски језик. Катарина Велика је одмах по освајању Крима наредила да се сви православни становници са полуострва преселе северно од Азовског мора, како би их концентрисала у Азовској области. Тиме би се у тим крајевима ојачао православни елемент. Ова царичина наредба толико је погодила Грке, трговце, који су егзистенцијално били везани за Крим да су неки од њих одлучили да пређу у ислам, само да се не би морали селити. Оставши на Криму, исламизовани Грци брачним су се везама повезивали са домаћим татарским становништвом и временом преузели њихов језик и обичаје. Некадашњи Грци татарског језика и исламске вере једно време су се у траговима држали православља као *кријћохришћани*, да би га временом потпуно заборавили и напустили.

Није у Русији било безазлено и разумно напустити православље и прећи у ислам, тако су се ови конвертити нашли на мети сурових мера царских власти: прво су изгубили свако право на трговину, да би затим били силом пресељени у село Каменчик (од 1945, власти мењају име села у Високое). Грци мухамеданци су се држали горње стране овог села, док су доњи

²⁵ М. Здравева, *Пресељеници из Македоније у Руско царство средином XVIII века*, електронски текст, 135–144.

крај почетком XIX века населили придошли православни Грци са турске обале Понта. Стаљин је 1944. године издао наредбу да се већина муслимана са Крима присилно депортује у степе централне Азије. Овим депортацијама су расељени и татаризовани потомци Грци из Каменчика и од тада се више ни у медијима, ни у науци није чуло за ове некадашње хришћане пореклом из Грчке.

***

Таганрог. Осамдесет километара западно од Ростова на Дону, у близини ушћа Дона у Азовско море подигнут је град Таганрог, прва база руске ратне морнарице изван Балтичког мора. Стратешки значај места на коме је град подигнут, наспрам кримске луке Керч, био је пресудан и надвладала је неке његове неповољне карактеристике: залив на чијим је обалама подигнут град веома је плитак (на неким местима тек око 1 метар), због муља којег наноси Дон и зими се готово увек залеђује. Мала дубина мора условљавала је да бродови ратне флоте и трговачке лађе које пристају у луку Таганрога буду мале и средње носивости. У пристаништа Таганрога ни данас не пристају велики прекоокеански бродови, али су промет и разноврсност робе у овој луци необично велики. Таганрог је основан царским указом Петра Великог, 12. септембра 1698, као први руски град који је грађен према унапред пројектованим плановима. Стационирана у луци Таганрога, Азовска флота је била чувар Црног мора и јужних руских граница. Када је Петар Велики био приморан да врати Азов Турцима, наредио је да се град са луком и тврђавом разруши, па је фебруара 1712. године руска војска напустила рушевине Таганрога.²⁶

Археолошким истраживањима установљено је да се на месту овога града у VII веку пре Христа већ налазила античка колонија грчких трговаца. Претпоставља се да је име овог насеља било *Емиорион Кремнои*, на обали *Палос Меотиса*, које спомиње Херодот. Све до оснивања руског Таганрога на том месту није било насеља, иако се у XIII веку на неколико километара јужно од локације града налазило краткотрајно лучко насеље у власништву италијанске републике Пизе. Одатле су Пизани извозили руске житарице у своју матицу и сматрали су да је од пшенице из долине Дона прављена најбоља паста у Италији. Руске трупе су 2. априла 1769. године ослободи-

---

²⁶ Руско-турски рат вођен 1710–1711. године завршен је мировним уговором, потписаним на реци Прут 21. јула 1711. године (потписан је на обали реке Прут, близу Јашија у данашњој Румунији). Иако је овим уговором Русија формално изгубила рат, њиме је завршено ангажовање Турске у Великом северном рату, што је Русији омогућило да се пуном снагом окупи на своје северне непријатеље, пре свега на Шведску. Према одредбама овог уговором Русија се обавезала да ће Отоманском царству вратити град Азов, а утврђење Таганрог и још неколико других, порушити.

ле и запоселе зарасле развалине Таганрога, а читав Азов је миром у Кучук Кајнарџи 1774. године званично враћен Русији. Указом царице Катарине II, Таганрог је обновљен и опет је био контролор Азовског мора. Обнављање града је извршено под управом адмирала Алексеја Сењавина, који се потрудио да читав крај економски живне. У региону Таганого врло брзо се развила трговина, у прво време локалног карактера. Трговало се са насељима око ушћа Дона у Црно море и са Ростовском облашћу у залеђу, да би се коју годину касније успоставиле везе са другим црноморским лукама. Инфраструктура ратне луке Таганрог била је прилагођена успону поморске трговине, што није могло да прође без Грка.

Миром у Кучук Кајнарџи политичка очекивања већине Грка била су изневерена, јер нису добили слободну и независну Грчку. Царица ипак није заборавила своје грчке савезнике, пошто им је обезбедила статус повлашћених трговаца. Низ политичких и трговачких повластица отворио је масован прелазак Грка у Русију. У Таганрог су се, бежећи од турске тираније и сиромаштва, досељавали бројни грчки колонисти. Били су то предузимљиви и вредни људи, али је међу њима било и разних авантуриста. Скрајнута са главних пловних путева, лука је била згодно склониште за све оне који су бежали од Турака, локалних закона, или своје савести. Бивши гусари су долазили у Таганрог доносећи собом капитал стечен гусарењем, са намером да се укључе у легалне трговачке послове. Они мање амбициозни безбрижно су живели од инвестирања у некретнине, рентијерства, или од давања капитала под интерес.

Грци су зачас постали водећи трговци и угледни грађани Таганрога. Најбогатији међу њима унели су сјај луксузног живота у град: трошили су много новца на луксузну робу са Запада, одевали су се упадљиво помодно и европски, живели су у раскошним и великим кућама са војском послуге. Поред господских манира и луксуза, са Запада су у своје домове доводили куваре, сликаре и вајаре. Оснивали су клубове са оркестрима који су свирали једнако грчку народну и европску барокну музику. Речју, подигли су ниво једноличног свакодневног живота у Таганрогу разним културним, забавним и практичним садржајима. Као и свугде у дијаспори и Грци Таганрога су основали своју школу и у руском стилу подигли дрвену цркву, коју су посветили светом цару Константину и царици Јелени. Градња цркве је завршена марта 1782. године, а храм је осветио и у њему први богослужио свештеник *Никиџа Ајурос*.

Када је 1826. године царица Јелисавета посетила Таганрог, била је импресионирана лепотом грчке Литургије и начином на који се грчки верници и свештеник опходе у храму. Царица је сматрала да такви верници треба да имају грандиознији храм, па је предложила покретање акција за изградњу

нове цркве и прва приложила знатну суму новца. Раскошан храм од камена заменио је 1830. године стару брвнару и од тада се богослужило на грчком и руском језику. Црква је преживела Кримски и Други светски рат, Совјетску револуцију, али није и стаљинистички период. Ревносни комсомолци су је 1938. године по партијском задатку девастирали, вредне ствари развукли, а грађевину минирали. Камени блокови из зидова и стубова цркве искоришћени су као материјал у конструкцијама других зграда.

Таганрошки Грци су почетком XIX века иза своје цркве подигли дрвену зграду у коју су сместили школу на грчком језику, да би касније нови објекат назидали од глазираних цигала. Зграда је према потреби поред школе служила и као градска већница Грчке општине, све док је она формално постојала у Таганрогу. Пред Кримски рат школи је понестало грчких ђака, па је 1850. године зграда дата на управу Грчкој црквеној општини. Од 1862. године у школској згради отворен је парохијски дом где се скупљала побожна омладина, да би увежбавала појање у црквеном хору. Све време док је било грчких ученика, рад Грчке школе су финансирали грчка црква и богати грчки трговци. Настава у њој је извођена на грчком језику, а наставни предмети су били грчки језик, веронаука, математика, историја, калиграфија и певање.

У току Кримског рата, Енглези и Французи су током 1855. године три пута безуспешно опседали и бомбардовали Таганрог. Приликом прве опсаде, британско-француска флота је 21. јуна 1855. године шест и по часова бомбардовала град, а затим су се код *Камених сивејеница* искрцале комбиноване десантне трупе. Грчка црква је као најјача грађевина у центру града послужила козацима и добровољцима као утврђење. Из ње су успешно одбијани напади енглеске колонијалне пешадије, француских кирасира и Зуава. Током опсаде град је претрпео знатна оштећења, али су највеће губитке имали руски и грчки трговци: градски магацини су непромишљено, пред сам почетак рата били напуњени огромним количинама хране, посебно пшеницом, јечмом, ражи и другим пољопривредним производима спремним за извоз. Избијањем непријатељстава, трговина Црним морем је готово преко ноћи замрла, па је сва роба остала у складиштима. Складишта су оштећена или изгорела у бомбардовању, док је знатна количина хране пропала у пожарима или услед труљења.

Ратне операције у Таганрогу 1855. године скупо су стајале трговину града: само губици таганрошких трговаца у роби процењени су на преко милион златних рубаља, а изван ове суме је било 189 уништених продавница и складишта за жито. Како би се ови губици ублажили, цар Александар II је ослободио град пореза за прву мирнодопску, 1857. годину. Кримски рат је оставио последице и на грчку колонију у Таганрогу, јер су после рата ослабиле пословне и личне везе већ малобројне јелинске заједнице са грчком матицом. Преостали Грци Таганрога су се до краја XIX века стопили са Русима.

За Таганрог судбински су били везани двојица чувених Грка, *Јоанис Варвакис* и *Ахилес Алфераки*.

Јоанис Варвакис, или у руској верзији *Иван Ангрјевич Варваци* (1745–1825), био је авантуриста, морнар, пират, борац за грчку слободу, предузетник и трговац, добротвор и побожан човек. Као младић Јани Варвакис је на родном острву Псари²⁷ био пират, а у Руско-турском рату царице Катарине Велике се као добровољац истакао изузетном храброшћу и ратничком интелигенцијом у поморској бици код Чешме. После рата одлази у Русију где се спријатељио са фелдмаршалом Потемкином, који му је уредио аудијенцију код царице. Иако празних џепова, шармантни Варвакис је оставио снажан утисак на царицу, која га је, упознавши се са његовим ратним заслугама, даривала са 1.000 златних рубаља и дала ексклузивно право на слободан риболов на Каспијском језеру. Поврх свега, именован је за првог лајтнанта Руске ратне морнарице и дата му је ексклузивна могућност да бира место у коме ће да се насели. Населио се у Астрахану и отворио риболовачко предузеће за лов белог лососа, јесетре и моруне. Производио је кавијар високог квалитета који је извозио у Европу, смисливши начин како да и приликом дугог транспорта кавијар остане свеж и конзуман. Варвакисови шпедитери транспортовали су кавијар Волгом, па камилама преко тешко проходних терена до кримских лука, одатле бродовима преко Црног мора у Грчку. Из Грчке је Варвакисов кавијар стизао у Италију и даље на запад. У овом послу предузимљиви Грк је зарадио милионе рубаља створивши моћну пословну империју, његово предузеће је 1788. године запошљавало преко 3.000 радника.

Варвакис је остао миљеник двора и после смрти царице Катарине. Цар Александар I га је 1812. године прогласио наследним племићем и одликовао дијамантским *Орденом Св. Ане* и *Орденом Св. Владимира*. Тада се *Иван њлеменијии Варваци* насељава у Таганрогу и постаје најугледнији члан Грчке општине. Племенити Варваци је био типичан Грк: волео је да истакне своје богатство, његова кућа је по лепоти и луксузу била чувена и у Петрограду, али је много новца дао цркви и у добротворне сврхе. Даровао је изузетно висок прилог од 600.000 рубаља за изградњу *Јерусалимској грчкој манастира, Иерусалимский греческий манастирь* у Таганрогу. У овом манастиру одржано је опело цару Александру I 1825. године када је умро у својој резиденцији у Таганрогу.

---

²⁷ Псара је била насељена још у античко време, али свој највећи процват доживела је у XVIII веку. Острво је од 1821. године активно учествовало у грчкој борби за независност, а 21. јуна 1824, догодио се најкрвнији дан у историји овог острва. Наиме, тога дана Турци су успели да освоје острво и за освету су убили и отерали у ропство око 15.000 људи, а град су до темеља уништили. Од ове катастрофе Псара се није опоравила ни до данашњих дана. Многи потомци некадашњих становника Псаре живе данас у Атини или прекоокеанским земљама.

Почетком Рата за грчку независност немирна и авантуристичка Варвакисова природа није дозволила да без њега прође најкрупнији догађај у новијој историји Грчке. Како се приближио осамдесетој није више био способан за оружану борбу, али је помагао устанак финансијски и организационо. Умро је на грчкој груди, на Закинтосу 10. јануара 1825. године, неколико месеци пре свога великог пријатеља и заштитника цара Александра. Како није имао сина, његово породично име, племићку титулу и богатство наследили су унуци по кћери Марији, племићи Комнино-Варваци. Иако формално необразован, Јанис Варвакис изузетно је ценио знање и у циљу подизања новог школства у слободној Грчкој завештао је милион рубаља како би се изградила зграда високе школе, у његову част названа *Варваксион*, *Βαρβάκειον Λύκειον*. Такође, по његовој жељи и од његове заоставштине изграђена је покривена тржница у Атини, *Варвакиос Αίονα*. На основу Варвакисове авантуризмом богате животне приче, редитељ Јанис Смарагдис је снимиио филм *Бої воли кавијар*.

Други угледни Грк из Таганрога, *Ахилес Алфераки*, руског имена *Ахилес Николајевич Алфераки*, био је сушта супротност Варвакису. Био је руски композитор и државник грчког порекла, угледни салонски господин аристократских манира и завидног образовања. Рођен у Харкову 1846. године, детињство проводи са родитељима у аристократском делу Таганрога, у прекрасној *Алфераки њалаји*. Стекао је врсно основно образовање од приватних професора, па је на московском универзитету са лакоћом завршио студије историје и филологије. Музика је била Ахилесова велика страст и за време студија је похађао ванредну наставу теорије музике. Породични послови нису му дозволили да се потпуно посвети уметности, па се 1870. године вратио у Таганрог и преузео део очевих послова.

Десет година после повратка изабран је за градоначелника Таганрога и за његовог мандата град је био уређенији и чистији. По узору на Париз отворени су широки булевари, улице су поплочаване мермером, на јавним површинама засађени су паркови. На Алферакијев предлог у граду је подигнут споменик Петру Великом и дограђена градска лука. Оснивана су добротворна друштва и у свим тим друштвима градоначелник Алфераки је био почасни члан. Своје слободно време музикални Ахилес користио је на своју највећу страст, музику, компонујући мање комаде разних жанрова. Његовом заслугом у Таганрогу је формирано *Друштво за музику и драму*, које се временом уздигло у ранг филхармоније, на челу са чувеним диригентом В. И. Суком. Осамдесетих година XIX века Таганрог је био музичко и културно средиште јужне Русије. У дому Алферакија окупљао се племенит и монденски свет и најлепше жене града у најновијим париским костимима, прављени су песнички и музички кружоци, служио се кавијар, шампањац

и француски коњак. Престижни накит Карла Фабержеа је после највише клијентеле у Санкт Петербургу, осамдесетих година доспео у породичну ризницу Алферакијевих.

Алфераки је поднео оставку на место градоначелника 1888. године и отишао у Санкт Петербург, где је до 1891. године обављао дужности шефа кабинета министра унутрашњих послова Русије, да би изласком из политике био директор Руске телеграфске агенције. Ту је имао времена на претек и потпуно се посветио музици. До 1919. године када је умро, компоновао је преко стотину романси и две опере. Породична палата Алферакијевих сматра се најлепшом зградом у Таганрогу и јединим архитектонским представником сецесије у овом делу Русије. У њој је смештен градски музеју коме се између осталог чува велика збирка карикатура грађана Таганрога које је цртао Ахилес Алфераки.

***

Одеса. Место на коме је настала данашња Одеса још је у античко доба било насељено грчким колонистима. Смештена на северозападној обали Црног мора, у непосредној близини Крима, Одеса је била веома згодно место за грчке трговце, јер су јој у залеђу биле богате степе јужне Русије (данас Украјине). После мира у Кучук Кајнарци 1774. године на месту данашње Одесе почиње изградња луке, али име Одеса први пут се званично помиње јануара 1795. године. Није познато зашто је одабрано баш ово име, али вероватно постоје везе са именом древног грчког насеља на овом подручју.

Млада црноморска лука врло брзо добија на значају, у прво време у трговини између Русије и Отоманског царства и постаје трговачка спона између истока и запада. Није прошло много, а на докове Одесу стали да приспевају пољопривредни производи из Дунавских кнежевина и са обала Дњепра и Дњестра, који су затим лађама трговачке флоте одношени на европске тргове. Град се брзо развијао под управом царског гувернера *војводе од Ришељеа* (1803–1814). Војвода је као племић реакционар побегао из Француске пред револуционарним прогонима и једно време се у војсци Катарине Велике борио против Турака. Њему се приписују заслуге за уређење града и организацију градске инфраструктуре у младој црноморској луци.

Становништво Одесе је од првих година у националном и конфесионалном погледу било мешовито. Ту су поред већинских Руса живели Јевреји, Украјинци, Грци, Румуни, Арапи, Турци, Јермени, Грузини, Немци, Французи и друге нације. Када је Сава Текелија 1811, или 1812. године путовао по Русији, у Одеси је затекао на месту градоначелника извесног Петровића, Србина пореклом из Новог Сада.²⁸ О вишенационалном карактеру града све-

²⁸ Дан, Нови Сад, 5. април 1936.

доче имена булевара: Француски и Италијански, и улица: Грчка, Јеврејска, Арнаутска и др.

Знатно мањег броја од Јевреја, али не мање важни за привредни живот Одесе били су Грци. Само три године по оснивању руске Одесе, 1798. године, двадесет петорица грчких трговаца је са својим породицама стигла у град. Већина је дошла са острва Хиоса и у капиталу који су донели било је много новца добијеног гусарењем. За њима стиже још 21 грчки трговац, међу којима је било угледних људи, као што су били чланови породице Маврокордатос. Колико се грчка колонија увећавала, показује изјава енглеског путописца Картина из 1824. године, у којој стоји да су Грци најбројнији странци у Одеси.²⁹

Међу већим грчким трговачким компанијама у овом лучком граду биле су Компанија *браће Рали* и *Комџанија Родоканахи*. Теодор Родоканахи је 1854. године био водећи трговачки магнат у Одеси. Вредност његових трансакција у тој години је износила најмање четири милиона рубаља, милион рубаља више од његовог највећег конкурента. Трговинске операције Компаније Родоканахи чиниле су око 10 одсто свих комерцијалних активности Одесе исте године. Чланови његове фамилије су пре доласка у Русију били добро позиционирани трговци у неким медитеранским лукама. Крајем XVIII столећа Теодоров брат Михаило Родоканахи је био успешан трговац у италијанској луци Ливорну, где је било смештено службено седиште пословне мреже породице Родоканахи. Ова мрежа је замишљена као пословни систем који би био спреман да преживи сваку кризу, тако што је формиран солидарни фонд за преживљавање породичних огранака. Забрана извоза руског жита на запад у време Кримског рата озбиљно је штетила пословима Теодора Родоканахија, али је истовремено његов брат Георгије из Ливорна успео да се обогати, увозећи жито из подунавских лука Галаце и Браиле. Овде није важила изрека *док једном не смркне, другом не сване*, јер су обојица били део истог пословног организма и сви губици Теодорове компаније у Одеси били су надокнађени.

Оснивачи *Комџаније Браћа Рали* на сличан начин су одржавали своју представничку мрежу у многим лукама, која се простирала знатно изван Медитерана. Поред Ливорна, многи чланови породице Рали су живели у другим градовима Италије и имали видне пословне улоге у Фиренци и читавој Тоскани на југу, у Напуљу и Барију. Поред Одесе, Ралијеви су држали своја представништва у Њујорку, Лондону, Калкути и још у неким светским лучким градовима. Њихова лондонска испостава је радила до 1961. године. Јоанис, или Џон Рали, оснивач компаније у Одеси, био је први амерички

---

²⁹ Јевреје, као народ без националне државе, није сматрао странцима, већ поданицима руског цара.

конзул у овом граду до своје смрти 1860. године. Његов син Стефан је наставио послове и одржавао живе дипломатске контакте са неким западно-европским владама. Крајем XIX века одески огранак породице Рали је био брачним везама измешан са Русима, грчка природа ове породице готово се изгубила. Само презиме Рали више се не јавља приликом пописа становништва Одесе извршеног 1897. године, што значи да су и последњи мушки чланови ове породице изумрли, или су трајно отишли из града. Према наведеном попису, у овој црноморској луци Грка је остало тек 1,3 одсто становништва, што представља пад у односу на податке од пет година раније, када се Грцима изјаснило 1,6 одсто становника Одесе. У првом попису становништва у двадесетом веку Грци се у Одеси више не појављују као засебна етничка заједница.

Током једног века постојања грчке заједнице у Одеси, Грке налазимо у скоро свим занимањима, али их је већина била присутна у трговини или у пословима уско везаним за њу. Следећа делатност према заступљености Грка била је производња хране, а затим долази индустрија одеће. Неки од грчких становника Одесе су били веома богати: њих више од стотину живело је од рентирања, камате и дивиденди, што је прилично велики број за ову малу заједницу. У овој грчкој заједници жене су биле малобројне, што је карактеристична црта за готово све заједнице у оквиру грчке дијаспоре. Многи Грци су у Одеси боравили привремено што је био основни разлог сразмерно малог броја њихових жена. У просеку је на стотину мушкараца долазило само 58, шест жена, што је у првих пола века постојања грчке колоније у Одеси приморавало младиће да одлазе у грчке крајеве ради женидбе. Многи од њих су своје невесте после краћег времена проведеног заједно, остављали у Грчкој и сами се враћали на рад у Одесу, док су били ретки они који су своје жене водили собом. Код прве генерације Грка рођених у Одеси ствар се променила пошто су се они углавном женили руским девојкама. Велики број мешовитих бракова на крају XIX века између Грка и Русиња довео је до ишчезавања Грка у Одеси.

Већина Грка рођених у Одеси је била емотивно везана за постојбину својих предака, Грчку. *Јанис Психарис* (Одеса, 1854. – Париз, 1929), француски филолог, вероватно је био најзначајнији интелектуалац међу одеским Грцима. Дипломирао је на париској *École pratique des hautes études*, потом је као редовни професор предавао на Високој школи оријенталних језика у Паризу, бавећи се дијалектом грчког језика из Димотике. По сопственој жељи сахрањен је на Хиосу, одакле је рођењем био његов отац.

У овој великој црноморској луци живели су и радили неки *српски* Грци и Цинцари. Пола века је у Одеси држао трговину *Айџанасије Герески*, Грк родом из Черевиха у Срему. У тестаменту је наложио да се од његове заостав-

штине при Матици српској оснује *Фонд Аџанасија Герескої*, за награђивање српских књижевних дела. Поред легата Матици српској завештао је Атанасије Герески и 21.000 руских рубаља Српској великој православној гимназији у Новом Саду. У порти новосадске Успенске цркве сахрањен је Цинцар Јован М. Ламбовић (1777–1851), трговац Прве руске гилде у Одеси. Везе Београда, Земунa и Новог Сада са Одесом одржавао је и београдски трговац Никола П. Кики. Рођен у Клисурси 1807. године, Кики се доселио у Београд 1832. године и ту основао радњу колонијалне робе. Трговао је пиринчем и дуваном, које је лиферовоа на руско тржиште (*руском монопољу*). У Одеси је имао фабрику цигарета која је под именом *Никола П. Кики* постојала све до пред Први светски рат. Никола је рођењем био Цинцарин који се током живота држао уз Грке.³⁰

Грчка масонерија и Филики Етериa

Распростирање револуционарних идеја и појава грађанске класе у условима феудалног апсолутизма и идеолошке доминације католичке цркве наилазило је у западној Европи првих деценија XVIII века на низ друштвених и политичких препрека. И поред тога, нове слободарске идеје и просветитељство нису се дали зауставити. Значајну улогу у стварању и ширењу грађанских слобода одиграла је током XVIII, па и првих деценија XIX века, контроверзна организација под називом *Слободни зидари*, или једноставније *масони*.

Потекла из зидарских еснафа средњег века, прво организовано друштво слободних зидара јавило се у Лондону 1717. године у новој организационој форми, масонским ложама. Масонске ложе су биле основне ћелије слободних зидара, у прво време замишљене као тајне, затворене елитне организације за пропагирање и популарисање слободне мисли, те за узајамно помагање чланова. Слободни зидари су поставили себи за циљ *духовно зиданье, односно морално њодизање, облајорођивање и учвршћивање људи*, ради постепеног мисаоног и духовног уздизања и уједињавања човечанства. Кроз своје делатности масони су се залагали за верску толеранцију, за принципе личних слобода, братства и једнакости, обједињени скуп вредности који ће представљати идејну платформу и главна покретачка начела буржоаских покрета у Северној Америци и Европи.

Организовани на територијалном принципу (ложе по градовима, савези ложа по земљама и велика ложа на челу појединих савеза) масони

---

³⁰ Д. Ј. Поповић, *О Цинцарима*, 384, 385.

се појављују као широко распрострањена, дубоко конспиративна друштва мистичних обреда, која окупљају најугледније чланове заједнице. Тежећи конспиративном елитизму, масонске организације су прихватале угледне и богате људе грађанске припадности, али и свештенике и племиће либерално-грађанских светоназора. Тајанственим ритуалима и затвореним местима свога окупљања масони су подизали баријеру између свих неподобних слојева друштва. Као носиоци идеја противних феудализму масони су били опасни за владајући апсолутистичко-феудални поредак, за круто-догматску организацију Католичке цркве. И поред тога што су се масони јавно одрекли отворених буржоаских револуционарних метода и обрачуна, у прво време су били свуда прогоњени.³¹

У Одеси је 1814. године основана *Филики Етерија* (*Φιλική Εταιρεία*), или *Друштво њријашеља*, тајна грчка револуционарна организација. Филики Етерија је најзначајнија друштвено-историјска појава у новијој грчкој историји, јер је њено постојање довело до највећих, епохалних историјских промена. Организација је представљала одраз најјаче жеље сваког Грка, а то је ослобођење од турског јарма и уздизање новог византијског царства. Чезња се појачала када је руска царица Катарина Велика показала да сања исти сан: протеривање Турака снагом руске војне силе из грчких покрајина и повратак Грка у *свешти њравославни Констџанџинов ѓрад*. Императорка је 1769. године послала своју флоту међу егејска острва и пешадију на Пелопонез, у намери да тиме охрабри Грке за општи устанак. Масовни ослободилачки покрет је изостао, па је тако маштовита и храбра, можда и хазардерска политика царице Катарине пропала, али је трасирала пут коначног грчког обрачуна са Турцима.

Пре појаве Друштва, у тајни живот богатих и утицајних Грка улази масонерија. Покрет и идеје слободних зидара дошли су са запада и код Грка су пронашли плодно тле: сродну традицију богату езотеричним обичајима и симболима, као и склоност конспиративном удруживању и тајанственим обредима. Грци су слободном зидарству дали своју ноту, искористили га да поред залагања за личне грађанске слободе понесе и њима блиске идеје националне слободе. Схваћени као тајни национални покрет, слободни зидари су брзо прихваћени, о њима се причало шапатам и за кратко време међу Грцима су стекли широку популарност. Први пут у хеленском свету се појавила организациона платформа грађанске класе која је била блиска богатим трговцима и њиховом концепту слободног богађења, али истовремено пријемчива и грчкој сиротињи јер је почивала на њиховој потреби за личном и националном слободом.

---

³¹ М. М. Јовичин, *Синдикаџи кроз историју*, Нови Сад 2010, 17.

Нудећи задовољење потреба свих слојева друштва масонерија је за разлику од Запада где је настала, у грчким земљама била прихватљива за готово све кругове и многи појединци су јој прилазили као ослободилачком покрету. Грци су обогатили масонски концепт својим вредностима, античким идеалима, неоплатоничарским универзализмом и елементима других класичних учења. За узврат, масонска организација им је својим мистицизмом и пирамидалном вишеслојном структуром послужила као узор када су оснивали своју револуционарну организацију. За разлику од католичког и протестантског Запада, масонски покрет је у Грчкој нашао на многе присталице у свим носећим стубовима друштва. Био је прихватљив многим угледним људима, чак и конзервативном вишем свештенству православне цркве.

Савремена истраживања су показала да је ова звучна и тајанствена организација имала много већу улогу у формирању слободарских идеја код Грка него што се то у науци до недавно сматрало. Прва ложа слободних зидара код Грка је под млетачким утицајем основана 1782. године на Крфу, који је у то време био под влашћу Венеције (од 1386. до 1797). Ложа се звала *Veneficenza* и њу је под непосредном контролом држао огранак *Велике ложе Вероне* из Падове. Окосницу чланства ове ложе чинили је неколико Грка који су живели у северној Италији и студирали на Падовском универзитету. Брже него што се могло очекивати оснивачи су успели да рашире масонску мрежу на читаву грчку дијаспору у Европи.

Грчки трговци, пословни људи и интелектуалци су по угледу на Слободне зидаре, али формално изван њихове организационе структуре, формирали у Бечу 1790. године једну чудну и недовољно истражену организацију затвореног типа, под називом *Bon Cuisines* (*Добре кухиње*). Организација је била чисто грчки продукт настао под утицајем Француске буржоаске револуције. Иако је оснивање *Bon Cuisines* било инспирисано увезеним идејама јакобинског покрета, чланство, управљање и финансирање организације било је искључиво грчко. Име је пажљиво бирано како би својом чудном неутралношћу заварало власти феудалне монархије и прикрило револуционарну природу организације. У то време у Бечу борави Рига од Фере, који покреће прве грчке новине *Ефемерис* и у новинама објављује патриотски страствене и запаљиве чланке.³² По неким изворима ова организација је у потпуности била Ригино дело, који јој је дао карактер револуционарне заједнице, али ближих података којим би поткрепили ову претпоставку нема.

Идеолошка концепција *Bon Cuisines* установљена је под утицајима слободарских идеја грађанских револуција у Америци и Француској, али изван

---

³² K. Mastoridis, *Ephemeris and the First Steps of the Greek Press*, Hyphen, no. 3, Winter 1999, e-book in English.

њихове организационе структуре. Сродна масонима, Кухиња је за основни задатак имала да међу Грцима у Монархији пропагира и спрема национално и социјално ослобођење од Турака. У складу са својим револуционарним узорима организација је као највише идеале овог света пропагирала и величала националну, личну и социјалну слободу сваког човека. *Bon Cuisines* је у својим визијама видела распад светских империја и стварање држава слободних народа, што је и поставила као своје програмско начело.

Узвишене прокламоване амбиције *Bon Cuisines* очигледно одишу Ригиним стремљењима, јер су надахнуте великогрчком идејом. Оне су налагале да се ослободилачки процеси међу хришћанима на Балкану изведу под вођством *Bon Cuisines* и њених Грка. Организација је имала великог, на моменте и одсудног утицаја на Грке и хеленизоване Цинцаре у читавој држави, координисала је активностима грчких заједница у Бечу, Пешти, Будиму и повезивала их са другим јелинским општинама широм Монархије и Подунавским кнежевинама. Оснивачи, стратежи и чланови организације *Bon Cuisines* трудили су се да њихова организација стекне кредибилитет код највиших власти Хабзбуршке монархије како би грчка ствар придобила што више симпатија у највишим круговима Царства.

Власти су врло брзо прозреле праву природу ове организације, и никада нису прихватиле *Bon Cuisines* и њено деловање. Због опречне идеологије владајућем феудалном поретку државе, грчка организација је сматрана превратничком и револуционарном, па је била под сталним надзором полиције и државних комесара за безбедност. Држава је све њене јавне иницијативе спутавала и забрањивала, тако да „Кухиња” није успела да развије ширу лепезу својих деловања. Од читавог пројекта остала је мала штампарија која је одштампала само пробне примерке новина што никада нису изишле. На непосредне везе Риге и *Bon Cuisines* наводи и чињеница да се њено присуство међу бечким Грцима гаси после смрти великог револуционара.

Масонске ложе са грчким чланством у Грчкој и у дијаспори задржале су устаљени ритуал слободних масона, али им је као специфично обележје уведен грчки ритуал иницијације. Више него на Западу масонске ћелије су биле праве ризнице знања у којима су се сабирали резултати и искуства грчког просветитељства. Поред образовне улоге ложе су представљале оперативне и обавештајне центре грчких револуционара. У њима су сакупљане информације и вршене анализе стања у свим деловима Грчке. Тамо су нарастали слободарски снови, али су се ковали и реални планови о почетку устанка, о његовом организовању и вођењу. Злата вредно у свим овим активностима било је присуство имућних Грци из дијаспоре, који су узвишеном циљу доприносили својим капиталом и личним везама по високим круговима европских престоница. Неколико месеци по избијању Француске револуције,

већ крајем 1789. године, широм *Ефѿианисе* (седам јонских острва уз западну грчку обалу, Крф, Лефкада, Кефалонија, Итака, Закинтос, Китера и Пакси), нове масонске ложе су ницале попут печурки. Како се архипелаг већим делом налазио под венецијанском влашћу, било је то једино место у грчким матичним покрајинама где се живело мирно и релативно просперитетно и где су се активности грчких масона одвијале несметано.

Неколико година пре коначног слома Наполеона и британског преузимања контроле над Крфом (1815), *Дионис Ромас*, водећа личност на острву спојио је две постојеће ложе, *Филоѿенију* и *Агаѿоерију* у јединствену *Велику анадолску ложу Грчке и Крфа*. Овај догађај је покренуо даља удруживања масонских ложа у читавом хеленском свету, па су тако 1812. године Грци у Русији били спремни да на темељима тог искуства оснују једну нову, тајну и борбену организацију.

Под покровитељством Јоаниса Каподистриоса,³³ тадашњег министра спољних послова Русије, у Москви је окупљена грчка финансијска и интелектуална елита у јединствену масонску ложу у Руској царевини. Ложа је тренутку оснивања била чисто грчка и спрам изразитог грчког мистицизма названа је *Феникс*, по митској птици старих Египћана и античком симболу неуништивости који израста из сопственог пепела. У наредним годинама масонска ложа Феникс послужила је као база за формирање *Филики еѿтерије* и политички оквир за покретање низ припремних деловања која су претходила грчком устанку.

Активности свих грчких масонских ложа у грчким покрајинама и у дијаспори биле су корисна увертира пред оснивање озбиљног револуционарног тела са историјским задатком да припреми општи грчки устанак. Тројица револуционарно расположених и борбених Грка су под окриљем богате грчке заједнице у Русији основали у Одеси 27/14. септембра 1814. године револуционарну организацију *Филики еѿтерија*.

Били су то *Николаос Скуфас*, четрдесет двогодишњак из Арте, Скуфасов вршњак *Емануил Ксанѿос* са Патмоса, и млади двадесет шестогодишњи *Аѿанасиос Цакалов*, родом из Јањине. Етерија је било непосредан изданак масонске ложе *Феникс* у Москви. Њено прво чланство чинили су млади Грци, Фанариоти из Русије и угледни људи из Грчке. Оснивачи Етерије су одржавали чврсте везе са сличним тајним друштвима, италијанским карбонарима и слободним зидарима из југозападне Европе. Ксантос је био члан ложе у Лефкади, *Друштво слободних зидара Светиој Мавра*, док је Цакалов раније био оснивач друштва необичног имена, *Ελληνόυλωσσο Ξενοδοχείο*,

---

³³ Каподистриос је био први народни владар независне Грчке од 1827. до 1831. године, када је убијен у атентату. Све до своје смрти налазио се на челу московске ложе Феникс. Истим именом назвао је прву грчку монету, али је његовом смрћу била рођена драхма.

или *Хошела грчкој језика*, неуспеле тајне револуционарне организације, коју је са Григориосом Заликисом основао у Паризу.³⁴

Филики Етерија је основана на дан Уздицања Часнога крста, који је у православном календару повезан са чудесном победом Византије над аварско-персијском опсадом Цариграда 614. године. Престоница се тих дана нашла у великој опасности, али предање говори да је патријарх повео литију на одбрамбене зидине, носећи изнад главе икону Пресвете Богородице. Енергија чудотворне иконе дала је снагу браниоцима и фатални напад варвара је одбијен. С обзиром на симболику и значај датума за православни грчки народ, може се претпоставити да су оснивачи Друштва указали својим следбеницима на историјску улогу коју ће ова организација у блиској будућности имати.

Чланови Филики Етерије су приликом иницијације добијали златни прстен са угравираним логом ФЕДА, састављеним од почетних слова мота *Φίλικος Ελληνων Δεσμιος Αλυτος*, или *Пријатељске везе међу Грцима не моју бити њрекинутије*. Структура чланства и службени вокабулар Друштва проистекли су из прожимања масонске праксе и православног црквеног обреда и терминологије. Етерија је попут сличних и сродних езотеричних друштава тога времена била заштићена велом тајанствености и мистицизма, које су њени чланови са страхопоштовањем и без резерве прихватили.

Руководство које је имало највиши ауторитет у Друштву прво се називало *Невидљива Власиј*, да би 1818. године било преименовано у *Власиј Дванаесторице Айосиола*. Руководеће тело чинила су тројица оснивача и још девет најугледнијих чланова, *свешћеника*. Када би нови члан положио заклетву и био инициран у Друштво, добио би *potte de guerre*, ратно, или конспиративно име, које би обично била комбинација православно-византијске и античке традиције. Ратно име Георгиоса Папломатаса, секретара цариградске Патријаршије, рођеног на Самосу, било је *Ликурјос Лојошетиис*, тако да *Ликурјос* асоцира на атинског законодавца, док је *Лојошетиис* (логотет) била висока византијска титула чиновника за државне финансије.³⁵ Пријемом у Друштво новом члану је омогућен тајни пролаз кроз неколико

---

³⁴ *Хошел грчкој језика* је била тајна организација основана 1814. године у Паризу, са истоветним циљем као и све претходне грчке тајне организације: да мобилише, образује и припреми Грке у дијаспори за одсудни устанак. Уз помоћ Грка из Француске, Цакалов и Заликис су успели да прикупе око 40.000 комада разног оружја и да га допреме до Пелопонеза, Епира и Македоније. Велике заслуге за финансијски успех ове акције имао је париски трговац Стефанос Хацимосхос, док су Фанариоти и принц Димитрије Ипсиланти, поред финансијске помоћи, организовали набавку и транспорт наоружања. Симбол организације је била скраћеница ФЕДА (*Φίλικος Ελληνων Δεσμιος Αλυτος*, *Пријатељске везе међу Грцима не моју бити њрекинутије*), који ће Цакалов предати Филики Етерији.

³⁵ У административном систему Православне цркве, логотет је правни заступник патријарха, патријаршије, или митрополита.

нивоа чланства на крајње дискретан начин како би његово чланство остане тајно, али тако да ни он не би сазнао имена осталих чланова. Пирамидална организациона форма и ћелијска структура Друштва омогућавала је своме чланству потпуну дискрецију.

Сам почетак рада организације био је скроман и није много обећавао, све док је њени оснивачи уз пуно енергичног рада нису извели из анониме. За прве две године свога постојања Етерија је порасла на двадесеторицу чланова. Када су 1817. године почели да јој прилазе Грци из Влашке, Русије и Молдавије, међу којима и молдавски хосподар Михаило Суцос, Етерија се омасовила и постала озбиљна организација. Око Суцоса наредних година ће се окупити велики број знаменитих Грка и странаца, Фанариота, интелектуалаца, трговаца, одважних родољуба, али и обичних сиромашних људи. Водећи међу члановима били су будуће вође устанка, Теодор Колокотронис, Одисеј Андруцос, Димитрис Плапутас и епископ Герман, митрополит Патре. Етерији су прилазили угледни странци, чинећи јој тако велику част и дајући организацији међународну димензију.

Најмоћнији међу страним члановима био је руски император Александар I, који је здушно подржавао слободарске тежње Грка, обећавши им војну и финансијску помоћ. Иако је са руководством Друштва комуницирао преко посредника, његово царско присуство у чланству подигло је популарност Друштва на митске висине, што је био позив многим. Међу првим странцима у редове Етерије ступио је вођ Првог српског устанка, *Ђорђе Петровић Карађорђе*, који је у њеном чланству остао све до своје смрти 24. јула 1817. године.³⁶ За Карађорђем, Етерији су приступили још неки виђенији Срби, затим *лорд Џорџ Гордон Бајрон*, неколико руских конзула и многи други угледни странци.

Етерија је на своме почетку прошла кроз разна искушења, да би за седам година од оснивања, на почетку устанка од тројице оснивача нарасла на неколико хиљада чврстих родољуба, спремних на све жртве зарад слободе

---

³⁶ Карађорђа је у Етерију ритуално увео руски племић Михаило Леонарди, пореклом Грк са Крима. Карађорђе се приликом пријема заклео на вечну верност и љубав према грчком народу и обећао да ће грчкој ствари несребично помагати. То се збило у Јашију јуна 1817. године, свега месец и по дана пре вождове смрти. Истом приликом Леонарди је Карађорђу обезбедио пасош и средства за повратак у Србију, са задатком да подигне народ на устанак. Организацију Карађорђевог путовања, преласка границе и везе са Вујицом Вулићевићем преузео је Јоргакис Олимпиос, добровољац у Првом устанку и побратим хајдук-Вељка и муж његове удовице Стане, чувени Капетан Јоргаћ. Прешавши границу Карађорђе је затражио везу са Милошем Обреновићем, коме повратак великог вожда није одговарало из више разлога, па је припремио његову ликвидацију. После убиства Карађорђа у Радовањском лугу, кнез Милош је предао вождову главу Турцима у Београд. Глава највећег турског непријатеља послата је султану у Цариград, где је са посебном пажњом препарирана и спремљена за султанску ризницу. Хетеристи су врло брзо ступили у преговоре са султаном и за велики новац откупили главу свога важног члана. Од тада се Карађорђевој глави губи сваки траг.

своје Грчке. Етерија је 1820. године имала 1.096 чланова и тада сели своје седиште из Одесе у Константинопољ, где до избијања устанка успешно ради у највећој конспирацији. Својим ауторитетом Филики Етерија је повезала, и чврстим везама части и родољубља својих чланова спојила уздуж и попреко грчку дијаспору, од Цариграда преко Смирне, Александрије, Антиохије, Одесе до Беча, Будима, Пеште, Јашија, Крима, Трста, Венеције, Ливорна и Париза, обавезујући све родољубе на учешће у предстојећем устанку. Етерија је успела да за грчку ствар придобије симпатије јавности великих европских нација, па ће многи угледни Европљани на разне начине помагати грчки устанак.

Етерија је почетком 1821. године била на врхунцу своје масовности, са око 10.000 људи. Поред неизбежних новчаних прилога за ратне припреме, Грци из дијаспоре су у својим срединама здушно обављали пропагандне послове, формирали обавештајне мреже и канале, набављали оружје, војну и санитарску опрему. И коначно, Филики Етерија је покренула Грчки рат за независност 22. фебруара 1821. године, када је руски генерал и царев ађутант Александар Ипсиланти, на челу батаљона *Светија дружина* са руске територије прешао реку Прут, ушао у Молдавију и ступио у борбу са турским пограничним снагама. Иако се први сукоб са Турцима завршио тешким поразом устаника, овај догађај је иницирао лавину бунта у самој Грчкој. Петробег Мавромихалис и Колокотронис су већ били спремни, па су 23. марта 1821. године у првој акцији ослободили Патру, у којој је следећег дана епископ Герман свечано објавио почетак рата за грчку независност. У крвавој балканској космогонији и ослобађању хришћана из вековног отоманског ропства, Филики Етерија ће после Српске револуције у два устанка заузети кључно место.

Грчке колоније у Италији

Савремени историчари који се баве нововековном грчком дијаспором, везују њене стабилне почетке у Венецији као последицу крсташког рушења Византије 1204. године. После обнове царства под Палеолозима и појаве турске опасности додатно јачају пословне везе грчких трговаца са Италијом. Као поданици византијског цара Грци су кроз политичко везивање Византије за католички центар моћи кроз унију са папом оснивали трговачка представништва и компаније у свакој већој италијанској луци још пре друге половине XV века. Била је то мера реципроцитета договорена са италијанским државама које су имале своје поседе, уживале разне послов-

не и административне повластице на тлу Византије. Трговачке повољности, лепоте италијанских градова и култура живљења у Ливорну, или на обалама Јадранског мора, у Анкони, Венецији и касније у Трсту, биле су привлачне грчким трговцима и они су се у њима радо задржавали. У амбијентима материјалног и културног богатства који је био инспиративан, грчки трговци су финансирали своје школе, цркве и болнице и прихватили корисне тековине својих домаћина. Грчки интелектуалци и уметници су у таквим срединама били на самом извору напредних токова хуманизма и ренесансе, ствараних у италијанским градовима.

Падом грчких земаља под турску власт грчка дијаспора се почела ширити даље према Западу и Средњој Европи. У грчке колоније у Италији пристизали су имигранти са јонских острва која су Турци преотели Млечанима и Ђеновљанима: Хиоса (1566), Кипра (1571), Крита (1669). Будући да је била један од центара хуманизма, Венеција је уз помоћ неколико генерација учених Грка у својој метрополи повела италијански свет у бескрајне лепоте ренесансе. Заузврат је сурово рационална *Serenissima*, за време док је господарила западном обалом Грчке, послужила Грцима као веза између грчких земаља и модерне Европе.

Венеција. Постојање грчке заједнице у Венецији датира из доба Византије. Пад Цариграда током Четвртог крсташког рата (1204) у режији млетачког дужда био је разоран, како за град, тако и за грчки понос, натерао је прве Грке да се населе у Венецију. Међутим, до повећања броја грчких колонија у Италији, њиховог привредног успона и пораста житеља долази после коначног пада Византије. Турско освајање Цариграда покренуло је велики избеглички талас, тако да крајем XV века грчка колонија у Венецији нараста на око 5.000 житеља. Грчки насељеници су се концентрисали у кварту Кастело, који су Венецијанци незванично звали *Грчким квартом*. Ова грчка колонија ће се у наредним временима толико уздићи да ће по економској моћи бити одмах иза цариградских Фанариота. Оно што су у XVIII веку у културном животу грчке дијаспоре биле Дунавске кнежевине, то је по богатству била грчка заједница у Венецији.

Грци су у Венецију стизали из свих делова некадашње Византије. Врло сналажљиви и спретни, брзо су се привикавали на нове услове живота и уклопили у друштво домаћина. Све проблеме који би им се нашли на путу успешно би решавали колективним акцијама, али недаћа коју су муком решавали више од једног века, била је немогућност слободног исповедања своје вере. Венеција је била најмоћнија поморска сила и вероватно најкосмополитскији град у тадашњем хришћанском делу Средоземља, али је њен дух ипак остао уско католички. Венецијанске власти су од половине XV века браниле грчким *шизмајшицима* православно богослужење, па су

се Грци дискретно молили Богу у својим кућама. После Сабора у Фиренци 1439. године и пристанка цара Јована VIII да са Римом успостави црквену унију, званичан став власти у италијанским државама је био да су сви поданици византијског цара у канонском и литургијском заједништву са папом. Према том начелу Грци су сматрани за унијате и дата им је на коришћење католичка капела при цркви Сан Бјађа, у којој су имали право на католичку мису на грчком језику. И поред званичног става Венеције да је питање Грчке цркве решено, Грци су били крајње незадовољни. Унију није прихватио нико међу свештенством и у народу, па венецијански Грци отпочињу снажну кампању за добијање своје цркве и право на православну Литургију. Коначно им је у томе успело 18. јуна 1456, када је Сенат издао дозволу за изградњу Грчке православне цркве.

Изградња храма је почела одмах, али ће се на зграду грчке цркве чекати више од стотину двадесет година. Почетком 1457. године *Савеић гесеторице*, највиши орган безбедности Републике, без подробнијег образложења забранио је даљу изградњу грчког православног храма, и сви радови на њему су стали. Грцима је остављена мрска могућност да наставе са богослужењем у католичком Сан Бјађу, али су они то одбили и вратили се тајним молитвама у својим домовима. Православне обреде су исповедали у породичном амбијенту, где су љубоморно чували језик, народно име и у грчком духу васпитавали своју децу. На њихову жалост, све тајне верске активности третиране су од власти као илегалне, па су крштења, венчања, сахране морали да обављају у католичкој капели, како би ови чиновници имали легитимитет и били завођени у званичним књигама.

После пола века, 28. новембра 1498. године основали су венецијански Грци *Брајсџиво њравославних Грка*, које је формално регистровано као добротворно друштво, док је стварна улога друштва била очување православне вере и грчког заједништва. За заштитника Братства одређен је Св. Никола, а место окупљања остала је црква Сан Бјађо. Чланство је изабрало *Савеић дирекџора брајсџива* са мандатом руковођења Братством од једне године. Савет се састојао од председника, или *gestalda*, који је био најутицајнији и финансијски најмоћнији члан заједнице, затим потпредседника, или *vicaria*, па секретара, *secretaria* и још десеторице угледника. Накнадно је установљен буџет Братства, над којим је бдео одговорни благајник и правни заступник, *sindico*. Приходи Братства су долазили од добровољних прилога, годишњих чланарина и када је било то потребно, од посебних такси на грчке трговачке бродове који су под товаром упловљавали у венецијанску луку.

Грци су остварили право на православну цркву заслугом грчких најамника у дуждовој служби, *stradiota*. Страдиоти, или стратиоти, су као храбри и верни ратници Венеције у честим биткама са Турцима стекли висок

углед код власти, па се њихов захтев није могао одбити, ма колико шизматичан био. Грчки ратници су затражили да се одобри наставак изградње православног храма, који ће бити посвећен њиховом заштитнику Светом Ђорђу, *Άγιος Γεώργιος*. Предлог је са највећом озбиљношћу размотрен, па га је сам дужд одобрио 30. априла 1514. године. Дозвола за изградњу цркве отворила је и суштинско питање вере, признање верских посебности и привилегија православним Грцима. Од папе Лава X (1513–1521) грчка заједница Венеције је издејствовала две буле, којима је он признао право Грка на Православну цркву, Литургију и своје засебно гробље. Трећа була, добијена од папе Климента VII (1523–1534), гарантовала је Грцима верску независност изузећем из надлештва унијатског патријарха Венеције.

Изградња цркве Светог Георгија, или Ђорђа, *San Giorgio dei Greci*, почела је у пролеће 1536. године на Грчком тргу, или *El Campo dei Greci*, поред Грчког канала, *Rio de Greci*. Грађевинске радове је водила рука мајстора Ђанантонија Киона, да би уз неке тешкоће коначно била завршена и освећена 1577. године. Снежно бели црквени торањ, који је због своје висине и виткости атипичан за грчке православне храмове, подигнут је касније и одвојен од централне грађевине храма дванаест метара. Временом се услед влажности тла и јаким подземних вода благо нагнуо и данас је накривљен ка југоистоку. За фрескописање храма Св. Ђорђа позвани су најбољи мајстори, па је чувену фреску *Стирашној суда* живописао *Јован Кијриос*. Исти мајстор је предводио зографски тим који је осликао иконостас на коме доминирају представе из Старог завета. Фреске са ликовима Светог Симеона и синајских монаха насликао је чувени живописац критске школе *Михаило Дамаскин*.

Лепота и монументална чврстина грађевине, декорације ентеријера, као и живопис најбољих зоографа тога доба одају велико богатство грчке венецијанске заједнице, као и њихову непоколебиву приврженост својој вери. Први православни парох Грчке цркве у Венецији био је *Гаврил Севирос*, свештеник који је до тада служио у месту Филадельфија, у Малој Азији. Отац Севирос је крајем XVI века организовао школу грчких и латинских студија, за коју је Братство добијало новчана средства од градских власти. Уз цркву је поред школе био подигнут и женски манастир, чије је сестринство у традиционалном духу образовало женску децу патријархалних грчких трговаца. По угледу на свештеника Севирова сви потоњи свештеници су носили придев *филаделфијски* и били су под непосредном управом цариградског патријарха.³⁷

³⁷ Млетачка република је после Карловачког и Пожаревачког мира завладала читавом Далмацијом. Све православне Србе на том подручју је у црквеном погледу потчинио грчком филаделфијском архиепископу у Венецији. Мелетије Типалди је први филаделфијски архиепископ који је 1690. званично прихватио унију. За покушај унијаћења православних Срба у Далмацији послужило му је Никодим Бусовић, парох из Шибеника којег је 24. јуна 1693. године Типалди поставио за епископа далматинског. Према католичким изворима, Никодим

Поред цркве на истом тргу је у репрезентативном здању отворена венецијанска грчка академија, *Collegio Flanginiano*, или *Флангиниосов колеџијум*, установљена новцем који је грчкој заједници Венеције завештао Томасос Флангинис. Флангинис је био богати венецијански трговац и адвокат, рођен на Крфу. У Флангинисовој школи настава је трајала од 1664. до 1905. године, са прекидом у време Наполеонових ратова и још у нека немирна времена. У том периоду образовано је и методички оспособљено око 550 грчких интелектуалаца и професора, од којих су неки током XVIII века били непосредни креатори модерног грчког просветитељства. Међу чувеним наставницима Академије били су *Евџеније Вулиарис*, *Јоанис Халкеус*, *Јанис Пајтусас* и други. Образовни програм састојао се од филозофије, реторике, филологије, историје и логике.

Углед Флангинисове школе у образовном систему тадашње Италији је био висок, јер се њен образовни програм уклапао у захтевне стандарде италијанског образовања. Студенти са дипломама Флангинисове школе имали су приступ на престижни универзитет у Падови, на његове основне и докторске студије. Школа је остала упамћена по антологији поезије и прозе названој *Цвеће њодожности*, састављеној 1708. године као компилација од радова неколико студената. Антологија садржи античке грчке и латинске епиграме, кратке лирске форме, оде посвећене Сапфу и сонете на италијанском језику. Од највећег значаја за проучавање историје грчког језика тога времена су прозни текстови и стихови из антологије, писани у *димотџики*, наречју модерног грчког језика. Сачувано је обраћање руководства школе Сенату, под насловом *Грчка њокорности венецијанском Сенату*, као и Патусасова *Литерарна енциклопедија*, писана у четири тома да би служила као подсетник учитељима у грчким школама широм дијаспоре.

Од непроцењивог значаја за опстанак грчке речи и развој грчке културе у условима хировите туђинске власти било је грчко штампарство у Венецији. Прве књиге, инкунабуле, на грчком језику штампали су негрци. Пионир међу њима био је Латинјанин Алдо Мануцио, у чијој је Алдино штампарији преко једног века, у његовом словном фонту курзив, отиснуто преко педесет наслова грчких књига. Пристојан допринос развоју штампане грчке књиге дали су венецијански Срби отац и син Вуковићи (Божидар и Вићентије, Вићенцо), чији су квалитетно декорисани дуборези после штампања српских црквених књига копирани и коришћени за штампање грчких религијских књига. Грчка штампа с краја XV и током XVI века бавила се списима античких грчких филозофа и драматурга, и у великој мери је до-

---

Бусовић је још 4. септембра 1692. у Венецији исповедио католичку веру. Иако је његово хиротонисање од стране Типалдија изазвало негодовање калуђера манастира Крке и Арсенија III, унијатски патријарх Венеције га је ипак потврдио за епископа 1695. године. Након тога, Никодим Бусовић, ипак напушта унију и покајнички се враћа православљу.

принела ширењу и богатству идеја ренесансе. Венеција постаје центар грчке литературе у другој половини XVII века када штампарске радионице отварају Грци Николаос Гикис, браћа Димитриос и Панос Теодосиу и Николаос Сарос. Све до првих деценија XIX века у овим штампаријама отискивани су радови савремених грчких просветитеља у Венецији, Висариона Макриси, Мариноса Цане Буниалиса, Хрисаноса Нотараса и других.³⁸

Од 1560, или 1566. године у Венецији је живео и сликао *Доменикос Теоџокопулос*, *Δομήνικος Θεοτοκόπουλος*, чувени *Ел Греко*. Теотокопулос је рођен 1541. године у Ираклиону на Криту под млетачком влашћу и као грађанин *Serenissime* стигао је у метрополу као младић. Његов дар је одмах уочен па је као иконописац ушао у Тицијанову радионицу, где израста у врсног сликара и вајара. Касније у свом стилу није крио утицаје Тицијана и Тинторета. Током своје италијанске фазе живео је на релацији Венеција–Рим и био ангажован од кардинала Алесандра Фарнезеа до почетка 1576. године, када је завршивши посао отишао у Шпанију. У Венецији је под утицајем великих италијанских ренесансних сликара израдио више слика, од којих је најпознатија *Лечење слепаца* из 1567. године. На својим сликама се потписивао пуним именом и грчким алфабетом. Надимак *Греко*, по коме га познаје читав свет, добио је у Венецији, а члан *Ел* пред надимком потиче из једног од венецијанских дијалеката. Ел Греко никада није заборавио своје грчко порекло, нити се у католичком свету одрекао православља.

Вероватно најугледнија грчка фамилија у Венецији је била породица *Маруцисових*. Њихови преци су крајем XVII века дошли из Паранитије у Епиру, како би развили посао и разгранали своју трговачку мрежу. Прву генерацију Маруцисових у Венецији чине четворица браће: Панос, Симон, Анастасије и Христудул. Браћа су радила заједно у оквирима истога предузећа тако што у прво време нису тражили нове правце и партнере, већ су одржавали трговачке везе са својим завичајем, Јањином. Компанија Епирске браће трговала је свом робом која је могла да се набави на Медитерану: бојама, воском, хартијом, платнима, капама, марамама и чувеним мирисним сапуном из Алепа у Сирији, ћилиме су довозили из Турске, памук из Египта преко солунске луке, Кипра и Смирне, а кафу су допремали из Александрије.

Пошто су у наредним деценијама стекли добар капитал, Маруциси су проширили трговину са Француском, Холандијом и Енглеском и у потпуности овладали тржиштем Венеције. Какав ли су дар за трговину имали Маруцисови, када су успели да превазиђу сву млетачку конкуренцију у самој метрополи? Зарађени новац делом су улагали у робу, делом у некретнине по

---

³⁸ K. Mastoridis, *The First Greek Typographic School*, *Hyphen*, vol. 1, no. 2, Autumn 1998, e-book in English.

венецијанским поседима и у Епиру, а остатком стеченог капитала основали су прву грчку банку у Млечима. Успешним пословањем породица Маруцис је стекла велико богатство и све време док су њени потомци живели у Венецији, до укидања Млетачке републике 1797. године, били су чланови изборне управе грчке заједнице града. Одвајали су велике прилоге и помагали рад *Маруциос академије* у Јањини.

Паносови синови су успели да уђу у француски дипломатски кор тако што је Анастасије био француски конзул у Јањини, а Христовул у Арти. Синови Христовула старијег окренули су се на североисток и трговали са Русијом, захваљујући чему ће Панос млађи постати руски дипломата у Венецији 1768. године. Од аустријске царице Марије Терезије овај Панос је добио племство у рангу маркиза, а од Катарине Велике, зваће *Вишеза рега Светше Ане*. Панос је био близак пријатељ генерала Алексеја Орлова. У Државном архиву Венеције пронађена је кореспонденција између Паноса и тројице браће у периоду између 1765. и 1766. године, којима их је Панос извештавао са пословних путовања у Брисел, Париз, Москву и Ст. Петербург.

Чувена породична вила Маруцис, која својом лепотом и данас краси предграђе Венеције, дошла је 1847. године као мираз Александре Маруцис у власништво њеног мужа руског принца Сергеја Сумракована кратко време, све док је бахати Рус није изгубио на картама. Тада је вила прешла у руке италијанске породице Марчело. На присуство Грка у Венецији данас сећају многи културни остаци, грађевине, документи, имена тргова. У граду је смештен *Хеленски институт за савремене грчке, византолошке и истовизантолошке студије*, али у Венецији нема више Маруциса, ни потомака других богатих Грка. Многи су се временом раселили, неки су се стопили са Италијанима, а неке од грчких породица су изумрле. Њихов капитал се прелио у неке туђе послове и на неке друге рачуне по свету. *Sic transit gloria mundi!*

У Венецији никада није живела већа колонија Срба, али су српски културни и духовни прегаоци одржавали живе везе са Венецијом, особито са венецијанским Грцима. Иако таквих примера има много навешћу само један. Када је митрополит Стратимировић писмом са Митрополитског властелинства у Даљу 18. октобра 1804. године тражио од горњокарловачког епископа Петра Јовановића Видака извештај о раду српске штампарије у Венецији,³⁹ као и мишљење о положају Српске православне цркве у новим политичким околностима, он пита:

---

³⁹ Венеција тада више није постојала као држава, јер је Наполеон уништио њен суверенитет октобра 1797. године. Венеција ће после мира у Кампо Формију, од 1797. до 1814. године два пута прелазити из француских у аустријске руке. После слома Наполеона, Венеција са северном Италијом постаје домен Хабзбурга и део Аустријског царства.

„Извјестившесја о библиотеце и књигах греческија цркве во Венецији, добро би Ваше Преосвешченство содјелали били, јегда би и о оној иногда а негли и ниње и тамо стојашчеј Сербској типографији и књигах јејо точно и очевидно извјестившесја мене увједомили [...] Равње же желал бих, да би мја не токмо о зданију и богатству гречаскија во Веневији цркве, јелико паче о их правленију и одношенију ово ко патријарху константинополскому и православију ово же ко стојашчему иногда венецијанскому государству [...] Како наши Срби во Венецији и Анхони находјашчијсја и богослуженији и учености стојат? Колико их јест? Како с Грецима слагајутсја?”

***

Трст. После победоносних ратова с краја XVII и током друге деценије XVIII века Хабзбурзи су решили да економски оснаже обновљено Царство, па је на све стране конкретним мерама са највише инстанце поспешиван привредни развој, посебно занатство и трговина. Од тог времена Трст је постао лука од највеће стратешке и привредне важности за Царство. Аустријске власти су предузеле кораке како би се од најсевернијег града на Јадрану начинила велика трговачка лука, каква је пристајала моћној Царевини. За избор Трста био је пресудан његов географски положај: смештен на крајњем северозападу Јадранског мора у Тршћанском заливу, од евентуалног напада с југа био је заштићен Истром и ратном флотом у Пули.

Самим избором Трсту се насмешила лепа будућност, али је градић претходно требало доградити и новом инфраструктуром припремити за предвиђену улогу. У тренутку објаве слободне луке Трст у градићу је живело око 5.700 становника, углавном романског порекла из Фурланије (слов. Јулијска крајина, М. Ј.). Како би Трст демографски и економски ојачао, власти у Бечу настојале су да привуку са свих страна вредне и предузимљиве људе, који би у граду живели, радили и подизали га. За све његове будуће житеље без обзира на њихову етничку, или верску припадност, царске власти су предвиделе висок степен аутономије којим су створени предуслови да град брзо напредује. Крајем XIX века Трст је израстао у велики космополитски лучки град са 156.000 житеља, са неколико пристаништа, огромним лучким капацитетима, бродоградилиштем и свим потребним финансијским и осигуравајућим услугама.

Годину дана после потписивања мира у Пожаревцу, цар Карло VI је 1719. године објавио је декларацију о слободној трговини и поморству у царској луци Трст и она гласи:

„Одобравамо трговцима и занатлијама свих народности, да у циљу добробити њихових послова купе земљу под повољним условима и подигну

своје домове, радионице и продавнице унутар зидова царског града Трста [...]. Обећавамо свим ситним занатлијама и трговцима да ћемо им подарити привилегије, које ће увек бити поштоване, као што ће се поштовати и њихова лична, породична и национална права, каква до сада нису имали трговци ни у једном другом граду... ”⁴⁰

Одмах по објављивању царске декларације, започиње колонизација Трста и његова економска експанзија. У граду се окупио конгломерат различитих народа Монархије, Италијана Фурланаца, Словенаца са Карста, тиролских Немаца и других. Привучени низом трговинско-занатских повластица и ниским порезима, у Трст пристижу први трговци из Турске, Јевреји Грци, Цинцари и Срби. После неколико деценија од настанка луке, град се толико изменио да га неко ко је био рођен у њему, па га напустио у време изградње првих докова, сада не би препознао. Лорд Стормонт (*Вилијем Мареј, ирви лорд од Мансфелда*), посетио је Трст 1765. године и записао:

„С обзиром да је једина царска (аустријска) лука са поморским капацитетима и можда највећа јадранска лука, јасно је због чега је у подизање Трста уложено толико новца, свакако зато што ће уложено вратити многоструко!”

Захваљујући снажним везама са великом и моћном грчком дијаспором, али и због свог великог трговачког умећа, Грци су били веома пожељан елемент у младој луци. Подарени оваквом одликом нашли су се у великој милости цара Карла VI и његове кћери Марије Терезије, која је настојала да их привуче и насели у што већем броју. Као одлични трговци и дипломате Грци су у многим случајевима посредовали између Хабзбуршког и Отоманског царства, а током ратних времена одржавали су контакте са хришћанима у Турској и преносили информације. Ове и сличне услуге Хабзбурзи су ценили и знали да награде, па су Грци који би се населили у Трст добијали високе повластице у трговини и самоорганизовању.

Истовремено када и Грци, у Трст стигоше Срби из Далмације, Истре и нешто мање из Херцеговине и Босанског ејалета. Срби су се као и Јелини бавили трговином и првих деценија су на основама здраве конкуренције сарађивали и пословали, а на основама личних пријатељстава равноправно су се држали са једноверним Грцима. Војновићи, Куртовићи, Гопчевићи, Квекићи, Николићи и друге српске породице Трста оставиле су снажне тргове свога постојања. Како би се заштитили од конкуренције, али и од мешања са католичким становништвом, Јелини су са Србима основали своју тршћанску заједницу 1734. године. Оснивач Грчко-илирске (Грчко-српске)

⁴⁰ O. Hering-Katsiardi, *The Greek Community of Trieste (1751–1830)*, vol. I, Athens 1986, 8.

заједнице Трста био је првак Грка Николаос Маинати, предузимљиви трговац и некадашњи гусар са Закинтоса. Православна, грчко-српска колонија је живела у пристојном заједништву и у релативној слози под званичним именом *Communitas Greca*, *Грчка заједница*. Овде је придев *грчка* одређивао религијску, православну, али не и етничку припадност чланова групе.

Православна заједница Трста живела је у јединству неколико деценија. Најјаче везе између Грка и Срба одржаване су у верском животу, док су остале друштвене активности као што су школство, административно уређење заједнице и своја пословања, обе стране организовале посебно. У заједништву са Грцима и Цинцарима, Срби су прво подигли капелу, а затим и прелепу цркву Светог Спиридона. Такође, заједнички су основали Православну црквену општину, која је формално потпала под надлештво српског митрополита. Царске власти су одредиле надлештво над тршћанским православцима Карловачкој митрополији, из практичних разлога. С обзиром на то да је Горњокарловачком владичанству, Трст географски био најближи православни црквени центар у оквирима Војне крајине, али под непосредном контролом Беча.

Када је царица Марија Терезија 1751. године дала гаранције на верске и политичке слободе грчким насељеницима који се одрекну турског и прихвате суверенство Аустрије, широм Царства долази до првих неспоразума у српско-грчким заједницама. Прве зађевице међу тршћанским православцима избиле су око цркве. Тршћански Грци су 1770. године, после скоро две деценија неслоге око цркве, опет предвођени већ остарелим Маинатијем, захтевали потпуну и коначну сегрегацију од Срба. Тада су на видело изашле економске, језичке и културне разлике између ова два народа, које су била исувише велике да би се верско заједништво одржало. До коначног разлаза између Грка и Срба дошло је после доношења Патента о толеранцији, када су старе српске привилегије остале безвредне.

Према мишљењу Олге Херинг-Кацијарди, професорке историје на Атинском универзитету, *παροικία*,⁴¹ грчка популација у Трсту је до средине XVIII века била веома малобројна. Када су 1749. године пристигли нови Грци у град, њихова заједница је осетно порасла и тада ју је сачињавао 21 члан; седам година касније колонија нараста на 149 Грка, а пред разлаз са Српском заједницом 1782. године, у Трсту је стално живело 277 Грка. Грчка парохија ће бити најбројнија у време Грчког рата за независност захваљујући техничком прираштају, доласком бројних избеглица. Између 1822. и 1823. године у Трсту је живело близу 3.500 Грка. Наредних година овај број ће опадати тако

---

⁴¹ На грчком језику *παροικία*, *парохија*, означава грчку заједницу која привремено борави у туђој земљи. Иако су једно време живели у формалној заједници са Србима, појам парохија се односи искључиво на Грчку заједницу.

да се средином XIX века величина Грчке заједнице у Трсту стабилизовала на око хиљаду душа. Све време постојања Грчке заједнице у Трсту, са Грцима је живео и мали број Цинцара.

Када су се сместили у космополитском амбијенту слободне луке Трст, Грци су настојали да своју парохију и животно окружење уреде спрам својих потреба и обичаја. Живели су у најлепшем делу града који се звао *Терезијана*, подизали су простране спратне куће од камена, монументалних фасада; у времену заједништва са Србима заједничким напорима саграђена је црква Св. Спиридона. Грчке радње, магацини и тезге ницале су у сваком кутку града, док су у својој четврти Терезијани отварали кафане са својом храном и ентеријером који их је подсећао на завичај. Своју територијалну посебност Грци су заокружили куповином земљишта за своје гробље на брду Монтуца. Најпознатији и најбогатији тршћански Грк био је *Димитријос Карциотијис*, *Demetrio Carciotti*, родом са Пелопонеза. Између 1799. и 1806. године Карциотис је подигао своју чувену палату, *Palazzo Carciotti*, која се протезала на читав један градски квартал. О томе да је у Трсту било још знаменитих Грка сведоче низ грчких имена улица, палата, и квартова: Јанис Андрулаки, или *Giovanni Andrulaki*, Јанис Хаџикоста или *Giovanni Hatzakosta*, Кирјакос Катрариос или на италијанском *Ciriaco Catraro*, банкар који је подигао зграду Тршћанске берзе за промет акција, породица Галати у чијој се палати данас налази администрација Провинције Трст.

Манусиси су основали дечју болницу и са чувеном *браћом Рали* били су фондатори знаменитог легата за културне ствараоце, РАС. Ове две породице су биле међу оснивачима тршћанског поморског осигуравајућег друштва *Lloyd Triestino*. Поред трговине и банкарских занимања, многи тршћански Хелени бавили су се политиком. Крајем XVIII века прихватили су идеје Француске револуције и били у контакту са револуционарним организацијама у Бечу, Одеси и грчким острвима. Као сви њихови сународници и они су се залагали за ослобођење свих балканских народа од отоманске власти под вођством Грка. Слободарско деловања Грка у Трсту било је најактивније у време када је ту боравио и радио Рига од Фере. Грчки револуционар је у пролеће 1798. године ухапшен у Трсту и спроведен до Београда, где је предат Турцима на погубљење.

Грчко друштво у Трсту је живело самоорганизовано у свим друштвеним сегментима, укључујући и просветне делатности. Прва Грчка школа у Трсту је на иницијативу Грчке општине отворена релативно касно, 1801. године, под покровитељством супруге аустријског цара Франца II, царице Марије Терезе Напуљске. Школа је подељена у два различита образовна нивоа: у нижој школи су припремани ђаци за више школовање и овој групи су проучавани следећи обавезни предмети: грчки језик, култура, православна

веронаука. Настава на вишем образовном нивоу одвијала се на италијанском и немачком језику, који су били службени језици у Трсту и обавезни за увођење студената у италијанско друштво под аустријским режимом. На владајућим језицима учила се аритметика, географија и историја.

Тршћанска школа је издржавана донацијама богатих грчких породица, а из истих извора оснивани су добротворни фондови за потребе сиромашних чланова заједнице. Особито су често покретане добротворне акције и донаторске вечери у време Грчког рата за независност, када су прикупљена средства давана за рањенике, сиротињу и избеглице који су остали без дома. У тајности су скупљани прилози и у војне сврхе, куповало се оружје, муниција, завоји и храна за борце у отаџбини. Утицајни и заслужни Грци утицали су у високим круговима града, покрајине и у самом Бечу, у корист грчких устаника. Солидарност са својим народом у борби за слободу била је света обавеза свих способних људи у грчкој дијаспори, а тршћански Грци су се њоме посебно истицали.

Први сукоби Грка и Срба унутар тршћанске православне општине избили су у цркви, због свештеника, црквене благајне и богослужбеног језика. Градске власти су желеле да се ствар изглади унутар заједнице, па су од завађених страна захтевале компромис. Слога је привидно успостављена када су се прваци споразумели да обе стране имају своје свештенике, који ће држати службу на својим језицима наизменично, сваке друге седмице. По истом принципу обележавали би се и празници, тако што би се празничне литургије служиле оним богослужбеним језиком који је те недеље био актуелан.

Свештеничке плате је према постигнутом договору требало да исплаћује заједничка православна општина Трста и предвиђено је да буду једнаке за оба свештеника. Такође, договорено је и да се бирају четири татора која би се старали о цркви, по два Србина и двојица Грка. Службу на грчком језику је у почетку служио прота Дамаскин Омеро, или како га налазимо у списима Илирске дворске депутације (ИДД), Хомерос, док Срби за Литургију на свом језику нису добили свештеника-пароха. Словенску службу практиковало је неколико калуђера које је митрополит горњокарловачки постављао и често мењао. Грци су под притиском градских отаца били приморани да прихвате споразум, али је већина њих остала незадовољна. Стога су убрзо упутили представку царском двору, у којој се тражило да се у Трст не прима више српски свештеник, нити да се држи певница на словенском језику. Грци су у овој заједници очигледно били јачи фактор, ако не бројем онда економском снагом, јер су у цркви имали свештеника, а Срби само калуђера.

Договор и напета slogа су кратко трајали. Грци су 1755. године израдили да уз помоћ интрига протe Дамаскина протерају српског калуђера

из Трста. Истовремено су повели судски поступак да тршћанску црквену општину издвоје из састава Горњокарловачке епархије, са жељом да је подвласте неком од грчких митрополита на Леванту. Извештај о суђењу стигао је до Беча, па су двор и Илирска дворска депутација 1757, прекинули судски поступак и одредили да сви тршћански православци остану под јурисдикцијом српске Карловачке митрополије.⁴² Грци су исказали велико незадовољство због ове одлуке, жалили се властима и тужили суду, али је царица после дванаест година потврдила припадност тршћанске православне општине Горњокарловачкој епархији. Чак је и горњокарловачки владика Данило Јакшић дошао у Трст како би смирио завађене стране, али је помирење опет кратко трајало.

Грци су на превару поново истиснули српског свештеника и неовлашћено, мимо процедуре и без одобрења горњокарловачког владике, обратили се Бечу са два захтева. Тражили су од Илирске дворске депутације да им се дозволи практиковање њихових, *од давнина њравославни обичаји и њрадиције, да се сахрана одвија јавно и њом њриликом њело њокојника у оѡвореном ковчеју, од куће до ѡробља улицама носи*. Други захтев је такође био верске природе, потакнут све чешћом појавом бракова између Грка и католикиња: тршћански Грци су тражили да се законом одреди васпитавање деце из мешовитих бракова, тако да сваки родитељ у духу своје вере васпитава дете свога пола. У одговору из Беча стоји да се овом захтеву не може удовољити јер је Трст ипак католички град и ове промене би реметиле односе Беча са Светом столицом.⁴³

---

⁴² Архив Војводине (даље АВ), фонд Илирска дворска депутација (даље Ф. 5), кутија 1323 (62) бр. 1; Илирска дворска депутација се бавила пословима који су били називани *илирским*, тј. тицали су се православног становништва земаља круне Св. Стефана, посебно црквене провинције Карловачке митрополије. Територијално је била надлежна за Славонију, Јужну Угарску и будућу Војводину. Марија Терезија је прво основала поверенство за верска питања православних Срба, Илирску дворску комисију 1745, коју је 1747. године заменила Илирска дворска депутација. Илирску дворску депутацију ће одлуком цара Леополда II од 20. фебруара 1791. године заменити Илирска дворска канцеларија, а њу ће Франц II после 16 месеци постојања укинути 1792. године. ИДК је била једина званична институција Срба у Хабзбуршкој монархији, спона између Карловачке митрополије и царске власти, нешто као министарство за Србе и послове у вези са српским питањима. Под њом су били митрополит и владике, као и надзорници школских округа. Њен председник је био царски повереник и до 1790. године хрватски бан, Мађар гроф Франја Балаша од Ђармата (Ferenc Balassa de Gyarmath), а једини Србин дворски саветник био је владика Петар плем. Петровић. Канцеларија је била смештена у палати кнеза Лобковица у Бечу; укинута је због великог противљења мађарског племства.

⁴³ АВ, Ф. 12, кут. 1326 (64), бр 5.

После више година дефанзиве, Срби су успели да се коначно изборе за своју словенску литургију на празнике Божић и Ускрс, као и за црквени часопис на српском језику. Српско читање Јеванђеља у цркви Светога Спиридона толико је расрдило Грке, да су се најтврдокорнији међу њима заклели да у цркву више неће ући докле год се тамо буде служила словенска служба. Спор је окончан судским решењем из 1782. године, тако што је у власништву Српске општине остала црква Светог Спиридона и сва пратећа имовина. Читава српска православна заједница је у верском погледу остала у оквирима Горњокарловачке епархије.⁴⁴ Грци су себи између 1784. и 1795. године подигли нови храм који су посветили Светом Николи и Светој Тројици. Ипак, ни после издвајања из православне заједнице са Србима и изградње сопствене цркве, тршћанским Грцима није пошло за руком да се у верском погледу ставе под јурисдикцију неког од грчких митрополита. Илирска дворска канцеларија (ИДК) је 1791. године донела одлуку да обе тршћанске заједнице, српска и грчка, као једна црквена општина са два храма буду у надлежности српског епископа, односно српског митрополита у Карловцима. Иста одлука садржи и забрану да грчки калуђери из Турске долазе у Трст, *јер изазивају сукобе и даве се недоличним и недозвољеним стварима*.⁴⁵

Последњих година XVIII века у грчким континенталним покрајинама харала је сурова оскудица хране, негде и права глад. Многи грчки калуђери су долазили у Аустрију и Угарску, у градове са богатим грчко-цинцарским заједницама и скупљали новчане прилоге, наводно за помоћ братијама својих манастира. Понашали су се прилично бахато и агресивно, али су их сународници некако трпели. Са Србима су због већ поремећених односа ови калуђери често долазили у сукоб, посебно у богатом Трсту, као и у местима Будимске епархије у надлештву владике Дионисија Поповића. Стога је реаговала Илирска дворска канцеларија тако што је недисциплинованим монасима декретом било ускраћено гостопримство у Монархији. Илирска дворска канцеларија је препоручила владару да се Грцима, због њихове респектабилне економске снаге, трговинских и дипломатских веза, допусти и омогући да своје свештенике доводе из Турске, али уз поштовање обичаја и свих закона државе.⁴⁶

Црквеним осамостаљењем Грка нису се покидале везе са Србима, нити су престали конструктивни односи и културна сарадња два православна народа у Трсту. У писму митрополиту Стратимировићу писаном 5. априла 1798. године, српски парох у Трсту, Викентије Ракић се жали да не може да набави потребне књиге:

---

⁴⁴ Највећи појединачни легат Српској школи при овој цркви Св. Спиридона је оставио угледни српски трговац Јован Милетић. Од своје укупне оставштине тршћанској Илирској школи, оставио 24.000 форинти.

⁴⁵ АВ, Ф. 12, (7) 5/95.

⁴⁶ АВ, Ф. 12, (37) 5/93.

„Истина да су људи [тршћански Срби] богати от српске нације не има ни-
гди овима подобни ни равни с богатством. Али сви своју ишчу, а не има ни јед-
ног Закхеја који би Исуса искао. Тражио сам код грчке цркве церковниј исто-
рија и свешченства и другиј трговаца, пак неће нитко ни да зна за такве књиге,
него ћу поручити у Венецију [...] Него молим да би сте ми ону грчку граматику
послали, што сам је ја написао, могу је овде са Грков исправити, па у Венецију
послати...”⁴⁷

Тршћанска грчка православна црква Св. Николе архитектонски је подељена у три литургијске целине: олтар са три апсиде, основни брод и балкон за вернике и хор. Црквени под је поплочан црно-белим мермерним плочама. Између улазних врата и средишње куполе основног брода, у којој је представа голуба као Светог Духа, као и између куполе и олтара, висе два раскошна кристална свећњака са по дванаест разгранатих кракова. Свећња-ци су дискретно постављени на левом бочном зиду и осветљавају велику икону Светог Николе, која је централна ликовна представа у храму. Дуж бочних зидова у низу су постављене столице за вернике. Део иконостаса је сликао непознати сликар, али стил подсећа на радове чувене Јонске сликарске академије Панајотиса Доксараса. На другом делу иконостаса домини-рају иконе критске, венецијанско-критске и руске иконописачке школе. На зидној површини између великих прозора са витражима, ређају се фреске евангелиста и светих апостола. На левом зиду је фреска Светог Јована Крститеља, а на десном је Христос са децом, обе фреске су радови италијанског мајстора из Пирана, Ђезара дел Аква, рађени 1821. године. Исти мајстор осликао је и простор изнад десних побочних врата, где је слика Аврама како дочекује анђеле. Међу најлепшим живописом у цркви су две иконе на који-ма је Свети Никола и Света Катарина, са позлатом коју су руски златари даровали храму 1848. године.

Међу малобројним Цинцарима у Трсту неко време је живео и радио новосадски Цинцарин Михаило Анастасијевић. Михаило се родио 1740. године у Новом Саду у породици Анастаса, мануфактурног трговца. Отац му је пред Турцима бродом избегао из Београда 1739. године и на аустријској страни на Дунаву код Сурдука опљачкаше га некакви сремски разбојници. Однели су пустихије сву робу и покретну имовину, а лађу запалили и пусти-ли низ матицу, тако да је Анастас као пуки сиромах доспео у Петроварадин-ски Шанац. Недуго затим од силног једа за губитком имовине умро је млад, када је Михајлу било три године. Дечак је изучио трговину код новосадских Грка, па је још као момак отишао у Трст, где је радио у Ризнићевој радњи. За

---

⁴⁷ С. Гавриловић, *Из књижевно-историјске прејиске митрополија Сиррајимовића*, Зборник Матице српске за језик и књижевност, Матица српска, Нови Сад 1967, 272.

време Аустро-турског рата, 1788. године, добио је од војних власти Монархије лиценцу да буде лиферант за аустријску војску. Овај посао га је виноуо у трговачке висине и обогатио толико да је постао један од богатијих Ново-сађана.⁴⁸

Међу тршћанским трговцима био је још један *српски Цинцар*, Константин, Коста Панић. Био је најстарији син Ђорђа Панае, учио је школу у Београду и запослио се у трговини код Дуке Пешике. Вредног и способног послао га је Дука 1836. године у Трст код свога сина да изучи италијански језик и вештину савременог вођења књига. Константин се вратио у Београд 1842. године и уз пристанак Дуке осамосталио се у послу и остао повезан са млађим Пешиком, тргујући платнима и памуком. Сличних примера у којима се види да су и наши крајеви, пречански и србијански, били у систему трговинске мреже Грка и Цинцара, било је доста.

Грци и Цинцари у Пешти

Грци су у Угарској били присутни још од времена турске владавине, али о размерама њиховог присуства, приближном броју чланова ове грчке заједнице може само да се нагађа. Екстремни подаци говоре о присуству 80.000 грчких породица у Монархији у другој половини XVIII века, док скромније, али реалније процене оперишу са укупно десетак хиљада Грка у Угарској, за време од првих појављивања на овим просторима, па све до њиховог потпуног нестанка.⁴⁹

Међу Србима у Пешти средином XVIII века живело је неколико породица Грка и приличан број Цинцара, који су углавном долазили из Македоније. Масовнији доласци забележени су после прве пропасти Москопоља, али је било досељеника из Јањине, Касторије и Козанија. Јелини су живели и у Будиму, али у знатно мањем броју него у Пешти. Према попису из 1774. године мало који је од пештанских Грка и Цинцара био власник куће у којој је живео. Сопствене куће су имале грчко-цинцарске породице *Сигер*, *Приба*, *Анђелаки*, *Касџри*, *Аџанаси*, *Васили*, *Чија*. Без својих кућа су биле следеће породице које су живеле у туђим кућама под закупом: *Ајоре*, *Сацелари*, *Христџофи*, *Лиса*, *Асџри*, *Гуса*, *Сџамули*, *Гина*, *Арир*, *Ласкар*, *Дера*, *Бала*, *Косџа*, *Лейора*, *Нано*, *Насџо*, *Даскали*, *Каймарус*, *Манојли*, *Деметер* и још многи.

⁴⁸ Д. Ј. Поповић, *О Цинцарима*, 321.

⁴⁹ Прву процену броја Грка на просторима Угарске су неумерено и произвољно изнели, видели смо, Ф. Константас у: *Нова географија* из 1790; другу, такође прилично неодмерену, али у супротном смеру, износи мађарски историчар Ј. Хевизи у компаративној студији *Autonomies in Hungary and Europe*, 63–65.

Разлог оволиком броју грчких породица без својих домова лежи у чињеници што су они тек од недавно, непосредно пред попис, постали грађани Пеште. Врло брзо ће се сви они обогатити и покуповати сопствене куће.

У прво време свога боравка у Пешти грчко-цинцарски досељеници су се држали са једноверним Србима и са њима се радо повезивали брачним везама. Пошто су Срби држали добар део пештанске трговине, Грци су са њима оснивали фирме и ортачки пословали. Цар Леополда I је 24. децембра 1696. године пештанским Србима подарио знатне привилегије које су их у свим правима изједначавали са грађанима Пеште већинске, католичке вере. Овај детаљ је био важан, ако не и пресудан разлог велике присности унутар православног триангла.⁵⁰ Мешајући се брачно и ортачки са Србима, Грци и Цинцари су стизали до истих повластица али је кроз биолошке везе у првој, а нарочито у другој генерацији био асимилован приличан број Јелина, углавном Цинцара. Забринуте за будућност своје заједнице пештански Грци су основали засебну школу за своју децу, у којој се настава одвијала на грчком језику. У тој школи је 1774. године било 24 ђака, док је Српску школу похађало тридесеторо деце. Грчког учитеља није постављао пештански парох Србин, већ сама грчка заједница, од које је учитељ добијао 100 форинти годишње, и уз то још бесплатан стан и огрев. Издвајањем школе са грчком децом из православне заједнице у Пешти започео је процес потпуног грчког осамостаљења од Срба.

Када је цар Јосиф II издао Патент о толеранцији,⁵¹ блискости између Јелина и Срба је готово тренутно нестало. Патентом су старе српске при-

---

⁵⁰ Цар Леополд је непосредно пред Велику сеобу Срба обећао српској делегацији и патријарху да ће им подарити привилегије како би се у његовој царевини *ишло боље осећали и као народ очували*. Првом привилегијом од 21. августа 1690. године положени су темељи аутономије Српске православне цркве у Угарској под управом самога патријарха Арсенија III; следећом, од 20. августа 1691. године Србима је призната теократска управа: патријарх је, поред строго црквених надлежности, добио право да у народној милицији поставља официре, да суди у грађанским споровима, да потврђује цеховске статуте, а народу је признато право да буде под управом месних власти које сам изабере. Најзад, привилегијом од 4. марта 1695. године Срби су ослобођени плаћања десетка Католичкој цркви. Становници Пеште и Будима су добили своје засебне привилегије које су чували у православној цркви у Табану. Ова црква је почетком XIX века изгорела и у пламену је нестала и оригинална повеља са привилегијама.

⁵¹ *Патент о толеранцији* је био царски указ Јосифа II из 1781. године, као део низа јозефинских реформи. Патент је укинуо верски ексклузивитет католика и у верском погледу изједначио у свим правима некаатоличке народе, протестанте, Јевреје и православне са католицима у Хабзбуршкој монархији. Ступањем Патента на снагу српске привилегије су изгубиле на значају. Почетком следеће, 1782. године Јосиф II је у оквиру својих црквених реформи издао *Едикт о толеранцији*, верски закон који се односио на проширење верских права за Јевреје, а затим 31. марта 1783. године доноси подзакон под насловом *Systematica gentis Judaeorum Regulatio*. Едикт и подзакон имали су циљ да омогуће трајно насељавање Јевреја на подручју Угарске, да им поправе друштвени положај и да од Јевреја начине популацију корисну за државу.

вилегије цара Леополда изгубиле свој значај јер су од тада сви поданици Монархије, без обзира на верску и сваку другу припадност, пред законом и државом били у потпуности изједначени. Грчки прваци у Пешти су се 30. августа 1789. године писано, на немачком језику обратили Царско-краљевској комисији за верска питања, молећи је да покрене процес њиховог формалног одвајања од Српске пештанске општине и црквених власти. Грци су у име свог осамостаљења тражили да им се дозволи да саграде своју сопствену цркву у којој би се молили Богу на свом језику, вођени својим свештеницима. Овај акт је писан у крајње непријатељском тону према Србима и представља репрезентативни узорак једног ширег фронта који илуструје онај непријатнији део карактера Грка и Цинцара: тамо где су они били релативна већина у односу на Србе и где су били довољно финансијски јаки, презриво и готово са мржњом су гледали на Илире, односно Србе. На све начине су се потрудили да живе без њих. Сукоби Јелина са Србима око црквено-школске аутономије достићи ће свој врхунац на Темишварском народно-црквеном сабору 1790. године и пренеће се у прве деценије следећег столећа.

Прва етапа борбе за опстанак се на задовољство Грка и Цинцара завршила њиховом победом, јер је на место будимског епископа, после постављења епископа Стратимировића за митрополита Карловачке митрополије у децембру 1790. године, дошао ранији београдски митрополит Дионисије Поповић (Папазоглу), по рођењу хеленизовани Цинцар из Кожана. Убрзо по његовом хиротонисању 1791. године, Конзисторија⁵² у Пешти се жалила на Грке и Цинцаре са којима су Срби имали заједничко богослужење, да су се одвојили, и да за свештеника желе да доведу неког калуђера из Турске. Долазак грчког духовника који „не познаје овдашње прилике”, каже се у жалби, пореметило би духовни мир верника, али би и угрозио опстанак двојице српских свештеника који знају грчки, Ђорђа Миливојина и Јована Михајловића. Православни Пеште и Будима имају добар финансијски потенцијала, али парохијани не би лепо гледали на издржавање тројице свештеника, тим пре што српски свештеници говоре грчки језик и узорно богослуже на грчком језику. Непосредно после жалбе пештанске Конзисторије, владика Дионисије игнорише двојицу свештеника Срба који говоре грчки и обавештава Илирску дворску канцеларију како нема никаквих сметњи да у Пешту пређе и служи грчки калуђер Гаврил, дотадашњи свештеник бечких Грка. Владика плем. Петровић му испред Илирске дворске канцеларије одговара, да се одлажу све одлуке по овом захтеву, јер нису задовољени сви црквени прописи.

---

⁵² Конзисторија је духовни суд код православних, помоћни орган епархијских тела и епископа у обављању судске власти.

Крајем XVIII века у Пешти је живело 179 домаћинстава Грка и Цинцара са око 630 душа. Понети идејом о самосталности Јелини се нису обазирали ни на жалбе епархијске Конзисторије, као ни на одлуку ИДК, већ су уз отворену подршку владике Дионисија 1792. године у Пешти подигли своју цркву за 47.363 форинте (по предрачуноу). У нову цркву је из Мишколца стигао грчки свештеник Евфроније Бенделе и служио на грчком језику. Бенделе је уведен у службу грчке цркве индиректно јер је први захтев за његово рукоположење Илирска дворска канцеларија одбила, због присуства Миливојина и Михајловића, па га је владика Дионисије поставио за капелана нове цркве, за плату од 100 форинти године. Дионисије извештава Канцеларију како је приморан да за свештеника на грчком језику привремено постави Бенделеа, јер су верници грчко-цинцарске црквене општине одбили да присуствују Литургији на грчком језику коју су служили српски свештеници. Трошкове црквене службе, свештеничке плате и становања, као и радове око одржавања црквене зграде плаћали су грчки трговци из пештанске црквене општине, објаснио је владика.

Наредних година, српски свештеници су доследно склоњени из грчких црквених општина у Будимској епархији, али су се Јелини ове епархије борили и против српског имена којима су називани. Ову кампању илуструје допис Грка и Цинцара, имућних трговаца из Сегвара у Чонградској жупанији највишим властима Монархије, у коме се жале на праксу црквених власти да се сви православни у Угарској називају *Национом*, односно Србима.⁵³ Жалба је писана мађарским језиком и гласи:

„Величанственом, вечитом Царско-краљевском надвојводи, палатинско-жупанском господару, милостивом господару и милостивој господи, високостојанственом угарском краљевско-намесничком већу,

Дана 3. октобра т. г. одржана је главна скупштина [!] грчко несједињене вероисповести под бројем 30898 у Карловцима. Том приликом је прочитано нама упућено циркуларно писмо које је изазвало велики немир у нашим срцима. У горе наведеном поштованом писму сви припадници поменуте религије називају се илирским Национом [Србима].

Снага наше домовине и њених институција са највећом пажњом брину о свим недаћама нашег доба. Отацбина зрачи снагом и вољом ка једном свеобухватном циљу, међу којима су животна питања мањинских народа и религија.

Тражимо да се примени политички принцип који води заједништву и желимо

---

⁵³ Једна од одлука Темишварског сабора била је да се сви православни у Монархији ставе у надлежност Карловачке митрополије (већински Срби, за њима Власи-Румуни, па Цинцари и Грци), те да се према већинским Србима званично и заједнички називају *илирском нацијом*, или *илирским национом*. Често су се у списима називали само *национом*, великим словом Н.

да се исти и у нашем случају примени. Када је наша етничка заједница дошла у нашу нову отаџбину, била је прихваћена са свим својим суштинским разликама, по пореклу, језику и вероисповести. Сада је наш народ, који се дичи својом посебношћу, приморан на асимилацију, од чега се гнуша; наш народ је забринут за свој опстанак јер су га назвали Илирима и Национом [Србима] и тако је по народним правима потлачен. Поред тога што наши владари воде бригу о нама, не можемо а да не замолимо величанственог царско-краљевског надвојводу и високо достојанствено мађарско краљевско-намесничко веће, да не приморавају наше однарођење законом, ни да га условљавају племићким дипломама, нити другим поступцима. Молимо узвишени наслов да не приморава наше сународнике да промене народност, те да се удостоји таква настојања и брисати. Уздамо се у Вашу неизмерну милост!

Месеца октобра 17. дана 1804. године, са одржане скупштине у Сегвару, Чонградска жупанија.⁵⁴

Допис упућује на чињеницу да су Јелини у Угарској после Темишварског сабора ушли у последњу фазу своје бескомпромисне борбе за своју потпуну просветну, црквену и националну самосталност под круном Хабзбурга.

Током последње две деценије XVIII века мешовите православне заједнице у Угарској су се рашчланиле и осамостале у Школи и Цркви. После Темишварског сабора стекли су се услови да осамостаљене заједнице Грка и Цинцара затраже од државног врха законску заштиту свога народног имена. Међутим, и поред победе у борби против посрбљења, као и за сопствену доминацију у верском животу православних заједница у којима су били доминантна страна, Јелини нису могли да побегну од своје судбине. С пролећа 1792. године, Српска црквена општина у Пешти извештава Илирску дворску канцеларију о неочекиваном понашању већине чланова Грчке општине. Иако је Грчка општина у Пешти у потпуности одвојила своју цркву од српске, већина њених чланова наставила је да обавља верске обреде венчања и сахране само у српској цркви, што им нико није бранио. Епархијска конзисторија сматра да и поред некоректног понашања владике Поповића и његових јелинских верника, нема потребе да присиљавају Грке на сарадњу. Без обзира на то што су уз нову цркву добили и засебну парохију, изузету од надзора српског митрополита, млади грчки момци већином су се женили Српкињама, па су се деца из ових бракова крстила углавном у српској цркви. Многи Грци су поред својих имендана узели и славе, а неки су имендане још раније напустили. Било је јасно да ће спор између Срба и Грка време које долази, дефинитивно решити у корист Срба.

⁵⁴ Рукописно одељење Матице српске (даље РОМС), М. 10606.

Почетком XIX века у Јелинској црквеној општини у Пешти, првенствено због језика али и због етничких и све уочљивијих културних разлика, дошло је до сукоба између већ малобројних Грка и већинских национално просветљених Цинцара. У Пешти ће цинцарски духовни препород почети 1806. године, када су га својим радом крунисала двојица цинцарских просветитеља, Роза и Бојађи. Млади студент медицине, угарски држављанин родом из Битоља Георгије Константин Роза је радио на својој књизи о историји Цинцара, промовишући њихову етничку и лингвистичку посебност, у чему су га многи сународници поносно слушали и пратили. Врло брзо се подвојила јелинска заједница на грчку и цинцарску страну и свака од њих је посебно ушла у последњу фазу свога постојања у овој средини. Некад је Цинцара у Пешти било много више од Грка, неки су се током времена по-србили, други хеленизовали, а трећи помађарили, па су њихови потомци на почетку новог века решили да се постарају за опстанак цинцарског имена и језика. Млади Цинцари чврсте свести о својој посебности, били су решени да је остваре ослобађањем од грчког културног туторства и српске духовне доминације кроз борбу за своју еманципацију и препород. За узвишене циљеве своје свесне омладине цинцарски трговци су улагали велика новчана средства. Издвајање Цинцара из јелинске заједнице у Пешти имало је одјека у већини градова Монархије.

Крајем XVIII века Грци и Цинцари су се насељавали широм Угарске. Како је већ раније речено, први њихови насељеници су се уз Србе концентрисали у насеља уз Дунав и Тису, да би следећи одлазили у места која су била даље од ових река. Настањивали су затим Ердељ (Клуж, Алба Јулија, мађарски *Gyulafehérvár*, Брашов, Тиргу Муреш и друга); Банат је доброно био насељен Цинцарима, од Панчева до Темишвара и Арада. У данашњој Словачкој најбројнија колонија Цинцара и нешто Грка била је у Трнави. Тамо су у једном историјском тренутку, крајем шездесетих година XVIII века (непосредно после првог страдања Москопоља) Цинцари су били бројнији од Срба, па су без трзавица остварили право на школу и своје богослужење у заједничкој цркви. Томе, између осталог сведоче и богослужбене књиге на грчком језику, издања штампана у Бечу 1769. и 1790. године. И на осталим угарским територијама, Хрватској, Славонији и Далмацији, Јелини су се, уз више или мање слоге, налазили поред Срба.

III. КО СУ ЦИНЦАРИ?

Поред свих оцена које су о Цинцарима као народу изречене, отворио бих ово поглавље Каницовом примедбом да су Цинцари један од најважнијих културних елемената Балканског полуострва. Из цинцарских породица изишла је прва генерација интелектуалаца већине балканских народа. Не умањујући домаће потенцијале, стога морам да констатујем, да су уз помоћ Цинцара формирана грађанска друштва, не само код нас Срба, са обе стране Дунава, Саве и Дрине, већ и код осталих балканских народа, Румуна, Бугара, Албанаца. Наведени народи су преко њих добили готове продукте давнашњих античких лепота и грчког просветитељства, православне византијске побожности и чистоте, као и других врлина са грчког југа. Као балкански културни мисионари Цинцари нису само једноставно преносили туђу, грчку културу; донели су они и много свога прагматичног духа и мудрости. Овакву и сличне оцене о Цинцарима прихватили су и они који им традиционално нису били наклоњени.

И поред историјске улоге коју су одиграли у обликовању историје Балкана, Цинцари, или алегорично балкански Хазари, како их је неко назвао, нису успели да оснују своју националну државу и тиме стану у ред историјских и државотворних народа. У недостатку државе која би им послужила као оквир и ослонац у формирању нације према буржоаским стандардима, Цинцари су се расули по целом полуострву и активно учествовали у стварању готово свих православних балканских нација, док је за то време њихово име полако ишчезавало. Иако малобројни, они су и данас присутни међу балканским народима, али су само у Републици Северној Македонији признати као национална мањина. Међу Србима живе њихови све ређи потомци, подједнако поносни на своје порекло и на своју српску националну свест.

У покушају да што краће одговори на питање *ко су Цинцари*, Душан Ј. Поповић, и сам цинцарског порекла, каже:

„Одговор на питање шта треба подразумевати под речју Цинцарин, није тако једноставан. Цинцарин је по пореклу Илир или Трачан, сасвим ретко Словен, по језику Роман, по вери православан, а по култури, барем у варошима Грк, по занимању сточар, трговац или занатлија; све остало, као његово име, презиме, национална осећања, држављански положај, сасвим је неодређено. Све може током живота да промени. Главна карактеристика Цинцарина је неодређеност. Њихов родоначелник у нашем модерном друштву јесте Христор Жефаровић. То је онај Жефаровић, турски поданик, аутор и илустратор прве наше модерне штампане књиге, илиричко-расцијански обшчи зограф,

родом из Дојрана, али са јаким грекоманским примесима, готово грецизирани Југословен, који никада није савладао ни црквенословенски језик, као ни језик ни руске ни наше редакције, него је писао или на грчком, или неком необичном мешавином књишких кованица и разних наречја нашег Југа [Д. Ј. Поповић мисли на данашњу територију Северне Македоније] потписивао се и као ревноитељ отечества болгарскога, и као Булгар Зефаров или Зефарович, а тестамент је написао на грчком и потписао се грчки као Христофорос Зефар. И у занимању се показао у најпотпунијој мери Цинцарином: сликао је у бојама, резао је у бакру књиге и иконе, трговао књигама, стварима, одежама и антимономима,⁵⁵ на подручју од Беча до Букурешта и даље [...] У исто време израдио је он, по наруџби неких трговаца из Москопоља, бакрорез српског светитеља Св. Јована Владимира, са малим сликама Москопоља, Елбасана и Берата. Нешто раније издао је Стематографију, прву штампану књигу модерне српске књижевности. Дакле обухватио је и Грке и Србе и Бугаре и Арбанасе и Цинцаре и Румуне. Његов блиски рођак већ је постао аустријски племић.”⁵⁶

Име и језик

Цинцари, Власи, Куцовласи, Аромунџи, Македо-Романи, Македо-Власи, Армањи или Армани, различити су етноними можда најстаријег и вероватно јединог (још увек присутног) аутохтоног балканског народа, око чијег порекла се и данас супротстављају ставови историчара, лингвиста, етнолога. Наравно, све то је у функцији потреба политике. Срби припаднике овог народа зову *Цинцарима*, Грци, Македонци и Бугари *Власима* (*Βλαχοι*), што на грчком језику означава сточара са Пинда, неотесан, груб),⁵⁷ док их Румуни сматрају делом своје романске етничке масе и називају их именом сличним своме, *Аромунџи*. Турци их зову *Ulahlar*, док се на албанском језику Цинцари зову *Vllehë*, или *Џобани*. Праксе наведених балканских народа на тај начин крше правило које је установила етнологија као наука, које налаже да се свака етничка заједница назива онако како сами себе називају њени припадници. Када бисмо поштовали ово правило Цинцаре бисмо звали *Армањи*, што би се на српски језик превело као *Римљани*.

⁵⁵ Антиминс, у Православној цркви платно, лан, или свила са ликом полагања Христа у гроб. Без њега се не може служити Литургија.

⁵⁶ Д. Ј. Поповић, *О Цинцарима*, 27–28.

⁵⁷ Према *Грчко-српском речнику*, А. Балаћ, М. Стојановић, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2002, термин Влах, Власи, је прво усвојен код Грка и служи као замена за име Армани, Арман. Први пут је употребљен 976. године. Према мишљењу М. Ружице израз *Влах* потиче знатно раније од Германа, и њиме су означавали етнички широк круг припадника Римске империје. Име је касније прихваћено у РOMEЈСКОМ царству (Византији), у Османској империји и код словенских народа.

Поведен традицијом и сам ћу свесно прекршити наведено правило, па ћу припаднике овог народа звати онако како их зове мој народ, Цинцарима. Према Пирху ово име носи изразити пезоратив, јер су га Цинцари добили из подсмеха према начину њиховог пискавог изговора безвучних сугласника, *ц* и *с* и звучног *з*, и том приликом се најчешће јавља глас *ц* који дају посебне тонове њиховом језику (*Zisch layfen*). Густав Вајганд (1870–1930), немачки лингвиста и етнолог, проучавао је језике и дијалекте Балкана, посебно језик Цинцара, те сматра да су Срби били ти који су овај народ назвали Цинцарима. Најприхватљивија претпоставка о настанку овог имена је да *Цинцар* потиче од њихове речи *цинци*, што значи *иети*. Вајганд тврди како је цинцарски само дијалекат румунског језика, али како је овај научник за изучавање Цинцара био ангажован од Румуна и после обављеног посла изабран за почасног члана Румунске академије наука, сматра се пристрасним. Вајганд је овај народ назвао Аромунима и тиме је слику о Цинцарима, оправдано или не, пресвукао прилично јаком румунском нијансом.

Колико су и ако су Вајгандови закључци били пристрасни и претенциозни не бих да судим, али када би упоредо румунски и цинцарски језик слушао неко ко их не познаје и не разуме, тешко да би их разликовао као два посебна језика. Ако би иста особа посматрала два текста исте садржине, један на цинцарском, а други на румунском (влашком), језику, установила би да су та два језика и у писаном облику веома слична. Није ли индикативно и то што оба ова народа, уз романски елемент из источне Србије и западне Бугарске, многи вековима зову истим именом, *Власи*? Дуго се настојало како би се влашки, или цинцарски језик, његов правопис и ортографија, стандардизовао уз помоћ лингвистичких правила и абецеде који се служе у румунском језику.

С друге стране, Цвијић у студији *Балканско ѿолуостѿрво и јужнословенске земље* не пориче језичке сличности, али одлучно одбија сваку етничку и историјску сродност Цинцара, Армања или Армана, са Власима из источне Србије. Иако не оспорава да су до доласка Словена сви они чинили јединствену масу романизованих староседелаца Балкана, Цвијић за Влахе из Браничева, Стига, са Хомољских планина и из Шоплука (простор између Подунавља и Родопских планина) тврди да су у етничком погледу веома блиски Румунима, али за Влахе са Пинда ту блискост негира. У прилог Цвијићевој тврдњи иде данашња балканска политичка стварност која даје одличне примере како се истим, или скоро истим језиком служе више посебних народа истог порекла. Иако Цинцари себе никада не би назвали Власима, могли бисмо, крајње поједностављено, да констатујемо како су Цинцари или Аромуниони они Власи који су обликовани грчком културом и живе на простору северне Грчке, Македоније и Албаније.

Иако је национално буђење Цинцара почело првих година XIX века, они се као народ нису изградили у наредних двеста године, све до пред крај XX века. За финални процес њихове етногенезе недостајало је неколико битних елемената који чине неку етничку групу народом, као што су већи број национално свесних припадника, аутохтона култура, колективна свест о прошлости, државна територија, институције на народном језику и др. Дуго Цинцари нису имали своје писмо прилагођено језичким захтевима и специфичности њиховог језика, што је довело до чињенице да нису стандардизовали свој књижевни језик све до последњих деценија XIX века. Цинцарски језик, или *limba armaneasca*, спада међу најстарије новолатинске језике Балкана. Настао је у време римске владавине Балканским полуострвом, када су освајачи вршили јаке културне утицаје на нехеленско становништво јужног Балкана, на племена Илира, Трачана, Дачана, Пелазга и друга. У лингвистичком смислу цинцарски језик је дериват латинског, па самим тиме и спада у групу романских језика, али у подгрупу мање говорних језика, као што су *рејџоромански*, *валонски*, *иџемонџски*. Због малог броја људи који се њиме служи и недостатка заштитних институција овај језик је, попут наведених језика романске основе, дубоко запао у процесе лаганог изумирања. Цинцарским језиком наука се није посебно бавила, тек врло површно у оквиру компаративне романске лингвистике. Ретки научници који су се проучавали структуру, еволуцију и развој цинцарског језика (Вајганд пре свих), трудили су се да овај посебан језик припоје неком од сродних, активних балканских романских језика, румунском, или албанском. Данас Цинцари промовишу свој језик са адекватним правописом и азбуком који су усвојени 1988. године у Фрајбургу на Другом међународном конгресу за армански (цинцарски) језик и културу.

Историографија о Цинцарима и њиховом пореклу

Први припадник цинцарског народа који се бавио историјом свога рода био је млади студент *Георџије Консџанџин Роза*, са великом жељом да покаже како Цинцари нису *последњи људи, него народ који има леђу и прошлост* и да су и они људи *лејих, можда изузетних особина*. Роза је 1806. године као студент медицине у Пешти написао невелику књигу о прошлости Цинцара, у којој је упоредо на грчком и немачком језику представио своја *Исџраживања о Романима или џзв. Власима с оне сџране Дунава*. Књижница је изашла у тиражу од 639 примерака, а од тога је 8 свезака продато Цинцарима у Новом Саду. Овај спис је био више покушај Розе да свој народ

одбрани од презира других, него ли научно писана историја једног народа. Розу је посебно болео презриви однос Грка према Цинцарима, па је сугерисао Цинцарима да им је природно место међу Румунима, које је сматрао најближим сродницима свога народа. У кратком историјском прегледу Роза криви историјску улогу Турака што Цинцари нису створили своју сопствену културу, иако су народ нарочитих способности, што доказује навођењем многих угледних и значајних Цинцара, заслужних личности других народа. Задатак који је овај младић пред себе поставио далеко је надмашио његово знање, позитивно и техничко искуство, видокруг и енергију. Што због недостатка снаге, или зато што национални покрет Цинцара још увек није започео у Розино време, ова књига је ако се изузме пример Пеште, међу сународницима аутора прошла веома скромно, готово незапажено. На ком нивоу се то време налазило национално просветљење Цинцара најбоље показује детаљ да је Роза своје дело писао на немачком и грчком, а не на свом матерњем, цинцарском језику. И поред неуспелог историографског покушаја Роза се сматра једним од покретача цинцарског националног буђења и његове прорумунске оријентације. Са исте идејне платформе Вајганд ће осам деценија касније научним методама изградити своје животно дело.

Уз име Георгија Константина Розе треба поставити *Дуку Триандафила*, још једног Цинцарина који је имао претензија да се бави историографијом балканских народа. Дука је понет еуфоријом због успеха Првог српског устанка 1807. године на грчком језику написао *Историју Славено-Срба*, где се узгред бави прошлошћу Балкана и свога народа, као секундарном темом. Дука Триандафило је рођен у Касторији, био је образован у грчком духу и за разлику од Розе сматрао се Грком.

Пре Вајганда, Цинцарима су се у првој половини XIX века бавили Француз Пукевил и Енглези Лик и Холанд. Сва тројица су се трудили да напишу историју овог народа, али су сви подједнако упали у замку жанровског сваштарења, па су њихови радови историјске, етнографске, географске, мешавине прожете личним импресијама. И поред наведених мана, ови покушаји представљају солидну фактографску основу за каснија научна изучавања. Предност ових радова пред потоњим делима озбиљнијих научника даје време њиховог настанка: писана су пре националних покрета и ерупције романтизма балканских народа, тако да нису били оптерећени национализмом којим обилују све балканске историографије из епохе романтизма.

Грчка историографија се дуго трудила да Цинцаре, или Влахе, прикаже као део свога етничког и културног корпуса, па их је представљала као *влахофонске Грке, тј. као Јелине који њоворе влашки*. Први је тезу о грчком пореклу Цинцара изнео грчки официр *Михаил Хрисоу* 1909. године.

У својој књизи *Власи и Куцовласи*, Хрисоху тврди да су Цинцари старохеленски прастановници Пинда и Тесалије, да су се чврсто везали за римску власт после римског освајања грчких покрајина и као помоћне трупе у римским легијама (чувари путева, мостова, извидници и стражари), временом преузимају језичку основу и још неке карактеристике менталитета својих господара. Своју тезу Хрисоху потхрањује топонимима у крајевима које је одредио као постојбину Влаха, али и чињеницом да је цинцарски језик мешавина староседелачког и латинског. Његови следбеници, *Ефрос Курилас* и *Сџирос Пајагеорију* додатно разрађују његову тезу, одбацујући могућност да су Цинцари потомци Пелазга, староседелаца Тракије, а још снажније негирајући тезу о дачкој вези Цинцара и Румуна. Курилас и Папагеорију тврде да је реч о епирским староседеоцима које су Римљани полатинили и да су ови за себе адоптирали латинско име (*Armani*, што на влашком значи *Римљани*), језичку основу и многе културне форме и обичаје Римљана. У основи овог учења је тврдња да су у класично доба варварска племена из Тракије, Македоније и Епира била потпуно хеленизована мешањем са већ хеленизованим Македоњанима; племенске заједнице у источној Македонији и у северној Егеји су од Хелена добиле назив Трачани, од којих директно потичу Власи, или Цинцари. Тврдње грчких историчара да су Власи или Цинцари (Армани) по своме пореклу антички Хелени негира етничку посебност ове заједнице. Због националне тенденциозности и професионалне необјективности ову теорију светски признати арманолози сматрају занимљивом, али непоузданом.

И поред наведених мана грчке историографије према питању етногенезе и историјске улоге Влаха, у Грчкој је настао до сада најзначајнији рад на ову тему аутора Астериоса Кукудиса. Кукудис је уз свог ментора, оксфордског професора Питера Мекрица, стао у ред највећих ауторитета за ову тему. Своја истраживања поделио је у три фазе: прва фаза, обрађивање расположиве литературе, друга, истраживање архивске грађе и трећа фаза рад на терену, уз непосредан контакт са људима и прикупљање података из њихових сведочења. У Кукудисову професионалност и добру намеру не би требало сумњати, јер је рођен у мешовитој грчко-цинцарској породици, у којој је растао уз обе традиције, језичку и друге различитости.

Основни извор информација Кукудису послужили су историјски радови и истраживања историчара из различитих генерација, језика и порекла. Обрађивао је радове својих тематских претходника, Розе, Пукевила, Лика, Холанда, Вајганда и наведених грчких аутора. Драгоцене и посебно вредне податке о Власима пронашао је у делима Сократиса Љакоса, савременог грчког историчара који се бавио овом темом у време када она у Грчкој није никога интересовала. Изузетан допринос Кукудисовом раду имале су

две готово непознате књиге Николаоса Зиагоса. Овај историчар се бавио социјалним и економским односима унутар заједнице Влаха (Цинцара, Армана) са Пинда у периодима византијске и отоманске власти. Велику помоћ Кукудис је пронашао у монографским радовима локалних хроничара и записима сеоских приповедача. Ипак, базу свога научног рада Кукудис је нашао у Историјском архиву Македоније – Солун, у архивској збирци докумената у Библиотеци Јенадиос и другим архивским фондовима.⁵⁸

Од почетка осамдесетих година прошлог века сведоци смо политичког тренда тражења балканског идентитета уз помоћ псеудоисторије код савремених албанолага. Њихове ведете (Али Хадри и Зеф Мирдита, пре свих) имале су задатак да нађу чвршће упориште хипотези да су Албанци пореклом Илири, чиме би свом народу намакли политички важан статус староседелаца Балкана. Како би били што убедљивији у својој намери, настојали су да прикажу етногену сродност Албанаца са јединим живим палеобалканским народом, Власима, тј. Цинцарима. Приликом извођења својих теза албанолози су налазили заједничке језичке корене са Власима и бескрупулозно наметнули теорију по којој су Армени део албанског етничког корпуса. Настојањима да Албанце прикажу најстаријим балканским народом, ови тенденциозни *етноисторијичари* су присвајали све тековине цинцарског народа, од историје, порекла, језика, културе и обичаја. Услед недостатка научних аргумената, скромног образовања и агресивних захтева сопствене нације, нису презали ни од дискурса наивних бајколиких теорија. Своју националну историју интерпретирали су у складу са претходном констатацијом, врло поједностављено и на романтичарски начин уз мноштво произвољности, при чему су им Власи, или Цинцари (и не само они), представљени необјективно, као помоћно средство у величању њихове скромне прошлости.

Сваки покушај бављења пореклом било којег балканског народа, готово сигурно води у недођију политикантских псеудо-теорија, које су већином базиране на националној искључивости, миту о сопственој вредности која негира величине и вредности других, и наративу прожетим ирационалним наслеђем. Овде ћу *sine ira et studio*, у вези с тим питањем, навести политички неутралну теорију, која је прихваћена у нашој науци.

Цинцари, Власи или Армени су као сви балкански народи, продукт етничких микстура. У основи они воде порекло од палеобалканских староседелаца Пелазга, или Пеласта и према најновијим археолошко-антрополошким проучавањима заступа се мишљење да су прото-Власи мешавина палеомедитеранског староседелачког балканског становништва и индоевропских етничких група, насељених миграцијама у различитим временима

⁵⁸ Најновије дело о Цинцарима, *Цинцари, народ који не спаја*, аутора Н. Трифона, изашло је у Паризу 2005, на француском, преведено је и објављено на српски језик 2010, заслугом госпође Л. Кона. Трифон је цинцарског порекла, рођен у Букурешту, живи и ради у Паризу.

на јужним крацима Балканског полуострва. Према мишљењу македонског професора Ницоте, који је на тему балканских етногенеза докторирао на Сорбони, Цинцари су делимично и потомци античких Македоњана. Тиме допуњује тезу академика Влаховића, јер се управо овај архаични етнос са Пинда и Епира сматра супстратом индоевропског и палеобалканског становништва. Када је моћна Римска империја 229. год. пре Христа почела своја освајања Илирика, да би од времена владавине цара Октавијана Августа дефинитивно загосподарила Балканским полуострвом, оставила је на староседелачко становништво током наредних векова дубоке трагове своје државне праксе и разних продуката културе и субкултуре. Римско-латинска култура је померила, пре свега, дотадашњи утицај грчког језика на југ полуострва, који је у вековима хришћанске ере у неким крајевима полуострва, где је у античко доба био присутан, готово сасвим нестао. Од тада је *lingua latina*, језик господара, био је доминантан на истуреним источним тачкама Балканског полуострва. Неколико наредних векова становништво Балкана ће живети у сложеном систему римске државе и тако ће ова палеобалканска племена бити изложена снажној романизацији. Романизовани у већој или мањој мери, дочекаће староседеоци Балкана долазак Словена.

Писана реч и документи на цинцарском језику

Најстарији документ који упућује на присуство цинцарског језика у Византији потиче из 587. године и дело је хроничара Теофана. Реч је о чувеној реплици *Torna, fratre, torna*, која је одлучила исход једне битке вођене између ромејске војске и Авара и сведочи о присуству Цинцара у византијској војсци још у доба цара Јустинијана. Најранија пронађена писана реч на цинцарском језику је потпис са објашњењем на једној икони из 1731. године, у Арденици (Албанија), названа *Inscriptsia alu Nectarie Târpu*. Текст је гласио *Viruira, tuma-alu Dumnidzâ, oarâ trâ noipicâtoshlli...* (Бојорогице, Дево, ојро-сѝи нама ѝрешинама...). Текст је написан грчким алфабетом. Нешто млађе речи писане на цинцарском језику су *Зайис на Шимоѝа ѝосуђу*, без датума, али је процењено да су написане средином XVIII века. На прекрасном винском бокалу записани су стихови:

*Câlâritlu-a meu, bea uinu ca pi-a tău
Multu s-nu beai, si nu ti vumeai.
Tra s-nu-ts facâ-arău
Tra s-nu tiambetu eu
Unâ oarâ s-beai shi-acasâ tsi s-vai.*

У слободном преводу на српски језик:

*Драћи њуџиниче,⁵⁹ њиј из овој бокала као да је њвој,
не ѡреџеруј да не ди њвраћао,
и да ње вино не ди њовредило,
нећу њи дајџи да њијеш више,
зајџо ме исџиј и иџи дому своме!*

Први текстови на цинцарском језику који нису били лирско-популарне врсте, били су религијске садржине. Најстарији овакав текст, литургијска књига *Lituruierlu Armânescu*, пронађена је 1939. године у Корчи, у јужној Албанији. Књига није датирана, али је процењено да је настала првих деценија XVIII века. Писана је грчким алфабетом и састоји се од 24 странице на цинцарском, док је једна страница, која служи као садржај, написана на грчком језику. Текст на цинцарском језику писан је црним мастилом, док је за грчки део коришћено црвено, што упућује на то да су свештеници који су се служили књигом знали оба језика, а да је богослужење било намењено цинцарским верницима који су највероватније разумели грчки језик, али су желели Литургију на свом, матерњем језику. Овај непотписани рукопис фототипски је штампан 1962. године у Букурешту.

Деведесетих година XIX века Густав Вајганд је у Охриду пронашао цинцарски рукопис *Codex Dimonie*, назван по породици на чијем имању је пронађен. Рукопис овог кодекса је као и *Lituruierlu Armânescu* непотписан и без датума. По различитим рукописима види се да га је писало више аутора. Лингвисткиња Мариоцеану из Букурешта сматра да је по језичким стилу и облицима цинцарског језика, рукопис вероватно настао превођењем грчког текста на цинцарски језик почетком XIX столећа. *Codex Dimonie* је колекција од 15 текстова религијске садржине које су преводиоци-преписивачи назвали *Дигакси*. Откриће и анализа *Codex Dimonie* била је од највећег значаја за духовну историју Цинцара. Ови списи указују на ранију потрагу Цинцара за просвећењем на свом матерњем језику него што се сматра. Рукопис је писан лепим цинцарским језичким формама, какве нису нађене ни пре, а ни после Кодекса. Писани споменици цинцарске културе из познијих времена, од средина XIX века и касније, углавном се своде на једноставне преписе Старог и Новог завета.

Све док 1813. године *Михал Бојађи*, Цинцар рођен 1780. године у Пешти, није издао прву граматику цинцарског језика, штампану латинским писмом, цинцарски списи су рукописани и штампани грчким алфабетом. Бојађи је осетио несклад између романског порекла и лингвистичких

⁵⁹ *Câlăritu* или *Каларити* је становник цинцарског села Калари, али се одомаћио као израз за путника намерника.

својстава свог језика с једне, и изражајности грчких слова с друге стране, па је у цинцарски језик увео латинско писмо. Њему сродан и сличан румунски језик тада је још увек писан ћириличким писмом (први часопис на румунском језику, покренут 1840, *Dacia Literară* излазио је у Букурешту, ћирилицом, као и сва румунска периодика и многе књиге тог времена), да би Румуни на свом језичком простору ћирилицу, званично заменили латиничким писмом 1860. године.

Употреба матерњег језика, као и однос Цинцара према њему, пратила је њихов положај у друштвима и народима са којима су живели. Поред свих деловања и испољених напора неколицине учених Цинцара да се цинцарски изгради као матерњи језик свих његових синова, било је недовољно заинтересованих да свој језик даље унапређују. Цинцари у расејању радо су прихватили језик средине и њиме се служили на јавним местима, док су свој користили тихо и ретко, углавном у интими својих породица. Услед традиционалне затворености цинцарских заједница њихова реч је ретко када излазила у трговине и на сокаке чаршија. Цинцари су се на јавним местима радије служили грчким, или већинским језиком средине, избегавајући свој језик због подсмеха суседа и грубих шала на рачун карактеристичне пискавости. Општа појава код Цинцара био је комплекс ниже вредност због језика, због којег су се из опортунизма према околини стидели и напуштали га чим би им се указала прилика. Ова цинцарска карактеристика логична је последица одсуства јаче националне свести и колективног поноса код већине припадника овог народа. Сведоци смо да се од пре деценију-две, цинцарски, влашки, или армански језик поново буди у својим историјским срединама и јавно појављује у медијима, публикацијама и кроз разне фолклорне форме.

Постојбина Цинцара

Цинцари се у историјским изворима под именом Власи појављују од друге половине X века на историјској сцени Балкана. Најстарије извештаје о овом народу наводе византијске хронике, Кекавменов *Σύρραϊστικόν* (*Στρατηγικόν του Κεκαυμένου*) писане у XI веку. Кекавмен је био византијски племић јерменског порекла који у своме делу сведочи о постојању Влаха у Тесалији у другој половини XI века, кроз опис побуне против цара Константина Дуке, у којој су учествовали и тесалски Власи. Ово сведочанство даје драгоцене описе о њиховом начину живота и односу према грчким и словенским суседима. Кекавмен каже да су побуњени Власи оставили

своје породице на сигурно, у беспућима бугарских планина, што наводи на закључак да су Цинцари већ тада насељавали планине јужне Македоније и западне Бугарске.⁶⁰

Од посебног значаја за историју Византије у доба владавине Алексија Палеолога је *Алексијада*, дело византијске принцезе Ане Комнен. Поред тога што је описала Византију у другој половини XI века и владавину свога оца цара Алексија, принцеза потврђује да су око 1083. године Власи живели близу Олимпа. У Алексијади се спомињу влашки одметници *које води неки Констџантин, наказан човек који ужива да најасићује грчке жене и девојке*. Шпански путописац Јеврејин Бењамин из Туделе је 1160. године посетио Византију и у путописима помиње самосталну државу Велику Влашку (Мегаловлахију, Μεγάλη Βλαχία), коју је лоцирао у планинама Тесалије више Ларисе. То је био први помен топонима *Влашка*, псеудо-државе Влаха сточара, који су искористили нестабилно стање у Византији и на својој територији се понашали независно од централне власти. Бењамин из Туделе пише како су Власи силазили са висова својих планина и пљачкали Грке у равници. Колико су чврсто били суверени изван државне власти, у путопису се каже *да нема војске која би могла да райује кроз њих, нији краља који би им намећнуо власт*.

Историјска област Мегаловлахија, или Велика Влашка, простира се на пространству који данас захвата делове четири балканске државе: Грчке, Албаније, Републике Северне Македоније и веома мало западне Бугарске. У северној Грчкој Велика Влашка је покривала делове Епира, Тесалије, Македоније и Тракије. Као срце цинцарске постојбине истиче се област омеђена линијом која води хрбатом планинског венца Пинд, посебно његовим северним огранком, југоисточним висовима Грамоса и Олимпа, преко Вермионе, Меглена, Преспанског језера, све до Охрида. На падинама ових планина налазе се погодна места где су Цинцари вековима аутономно живели својим специфичним сточарским начином живота. Места у Грчкој у чијим су чаршијама Цинцари били већинско становништво, или их је било у значајнијем броју, били су Сиатиста или Шачиште, Козани или Кожане, Касторија или Костур, Науса или Науста, Влахоклизура, данас Клисура, Катраница (или Пирги), Сервија или Србица, Серфица, па Верија, Метсово или Мецово, Коница и друга. У градовима, трговачким центрима, Солуну, Јанини и Лариси, Власи трговци и занатлије представљали су уз Јевреје, Турке и Грке (у Солуну),⁶¹ чаршијски слој становништва. У Албанији, тачније у северном Епиру,

⁶⁰ Пошто је Самуилово, или Бугарско царство још било у свежем сећању и оставило је трага у традицији словенског и влашког народа, врло је вероватно да су Власи своје породице оставили у планинама данашње територије јужне Македоније. Ово подручје је било централни део бугарске државе.

⁶¹ У Солуну је крајем XIX века живело нешто преко 121.000 становника. Грка је било

Цинцари су држали северозападне падине планине Грамос и места Блаце, Шиписка, Селеница, и делове словенског Поградеса,⁶² а насеље од највећег значаја за Цинцаре било је Москопоље, данас Воскопоја. По ободу свог историјског простора у Албанији Цинцари су као мањинско становништво живели у чаршијама Корче, Скадра и Валоне.

У јужним крајевима данашње Републике Северне Македоније, Цинцари или Власи су били присутни још од времена пре успона Самуиловог царства,⁶³ али тамо су се у већем броју у неколико таласа досељавали после првог и другог разарања Москопоља. У приличном броју било их је у Охриду и непосредној околини, затим у Струги, Дојрану, Битољу, Ђевђелији, Маврову, Прилепу и у другим местима, док су у Крушеву представљали већинско становништво. У Скопљу су цинцарски трговци и занатлије држали трговине и радионице у чаршији, али због малобројности нису имали свој засебан квартал. Некадашња Мегаловлахија и данашња Бугарска поклопиле су се веома мало, само на крајњем југоистоку Бугарске, око две вароши, Петрича и Санданског. Власи су као насељеници оснивали колоније у Софији, Пловдиву и другим варошицама Тракије, углавном после разарања Москопоља.

Начин живота у постојбини

Записи византијског хроничара Кекавмена (*Κεκαυμένος*) и шпанског путописца, Јеврејина Бењамина од Тудела су од вишеструког значаја за разумевање и проучавање цинцарске прошлости. У њима је, на пример, први пут поменуто име једног Влаха Беривоја. Истина, име је словенско, али као што ће се видети касније кроз историју, влашка имена, како Цинцара, тако Румуна и подунавских Влаха, образована су додавањем романског наставка *ul*, често на словенску основу, као на пример: Владоје-Владул, Негоје-Негул, Радоје-Радул. Овај пример иде у прилог тези о раном суживоту Словена и Цинцара на просторима где су живели заједно, или једни крај других.

У царској повељи Василије II, византијски цар који је уништио Самуилово царство и у историји остао познат као *Бујароубица*, наредио је да

око 14.000, што је 11, 57% од укупног броја становника и Цинцара 1.700, или 1, 4%. Словена (Срба, Бугара, македонских хришћана) је живело око 11.000, Турака око 25.000, мухаџира (муслиманских избеглица) 6.000, Италијана и Шпанаца 3.300 и 60.500 Јевреја, или 50%; С. Гопчевић, *Сџара Србија и Македонија*, Београд 1890, 104, електронско издање.

⁶² Очигледно је да су топоними ових места словенског порекла.

⁶³ Описујући устанак македонских Словена 967. године, византијски хроничар Скилица на једном месту пише: „Одмах на почетку устанка Самуиловог брата Давида су на путу из Костура за Преспу, убили неки Власи, путници”.

цинцарски елементи у погледу црквене надлежности потпадно под јурисдикцију Охридске архиепископије. Ова повеља је пронађена у манастиру Зермас са још једним документом и у њој се помиње име једног Цинцара. У том документу пише да је 1164. године манастир подигао *Влах Јоан Николау* из оближњег насеља Линотопе. У једној наредби Михаила II, деспота Епира из 1236. године стоји да су Цинцари били ослобођени уобичајених дажбина, на основу *Влашкої ѿрава*, раније стечених сточарских повластица. Када је почетком IV крсташког рата 1204. године Цариград пао под латинску власт, Велика Влашка је ушла у састав грчке Епирске деспотовине, коју је основао и њоме владао деспот Михаило Комнен Дука. После Милутинових освајања Македоније пред крај XIII века, Власи из северних крајева Мегаловлахије су скоро један век живели под суверенитетом немањихке Србије, док су њихови сународници на југу били преко три деценије поданици српских краљева. Последњих тридесет година XIV века Власи су били под влашћу Симеона, полубрата цара Душана, све до 1393. године, када Турци заузимају Епир и Тесалију на дуже време.⁶⁴

Бавећи се од најранијих времена претежно узгајањем ситне стоке, већи део цинцарске популације је населио високе планинске пределе југо-источног Балкана и тамо оснивао посебна насеља, катуне (бачије, каливе, станове).⁶⁵ Друге влашке породице углавном су у задружним заједницама живеле у низијским пределима Македоније, Епира, Албаније и Тесалије, да би у своја сточарска насеља на планини одлазили почетком новог вегетативног периода. Тамо су читаве породице на пашњацима сеоских комуна од краја маја, па до средине септембра напасали стоку, углавном овце, али је било и доста говеда. Поједини чланови породица су у катунима проводили читаву годину, чувајући стоку, производећи млеко и бели мрс, сушено месо, упредену вуну и вунену одећу. Одређених дана у месецу производи су са катуну ношени на продају у трговишта и чаршије, где би кроз натуралну, ређе робно новчану размену Власи обезбеђивали егзистенцију породицама и колективну економску посебност и аутономију. Упоредо са гајењем оваца и говеда, Власи су у почетку само за своје потребе узгајали и коње. Временом ће се сасвим приближити грчком и словенском становништву које је живело у подножју планина, у трговиштима и градовима. Носећи своје производе на пијаце околних вароши, врло брзо ће схватити да је транспорт робе врло уносан посао и Цинцари постају кириције на добром гласу.

⁶⁴ Тесалија ће бити под турском влашћу све до устанка Грка за своју независност 1821. године, али ће у састав независне и слободне Грчке ући тек 1881. године.

⁶⁵ Катун је реч романског порекла која је била у употреби код предсловенског становништва Балканског полуострва. Катуну су индивидуална станишта са помоћним објектима (торовима, млекарама, сеништима и др.), прављена од дрвеног коља, прућа и сена на вишим падинама планина. Ову реч су углавном преузели и словенски сточари од XII века.

Кроз идиличне форме катунског живота и породичног заједништва, чланови породице дању би обављали своје радне задатке које је одређивао породични старешина, да би се после дневних обавеза окупљали на вечерњим селима. На дружењима се учвршћивало породично заједништво кроз релаксирајуће активности: разне облике забаве, дечју игру, песму жена док су плеле, преле и чешљале вуну, и приче из давнина које су приповедали старији мушки чланови. Тако се вековима на изолованом простору стварао слободан дух овог народа и други елементи који су му кроз читаву историју обезбеђивали аутономију, какву није имало зависно становништво других балканских народа. Својим специфичним начином живота Власи су без посебних трзавица остваривали привилегован положај и мир на породичном огњишту.

Унутрашња организација живота Цинцара у изолованим планинским катунима има своје особености у оквирима правила државе феудалног типа.⁶⁶ Ослобођени свакодневне присмотре феудалаца и локалних власти, ови сточари су слободно живели у горштачком амбијенту својих планина. Рађали су се у патријархалним, великим породицама, боље рећи братствима, које су деловале по строго утврђеним правилима, утемељеним на старим вредностима и традицијама. Свако братство је имало свога врховног старешину, кога су бирали пунолетни мушки чланови заједнице. Без обзира на то коју је титулу носио, кнеза, војводе, примућура, челника, или у турским временима *hexaje* или *ђaje*, старешина је истовремено био носилац судске и извршне власти и неприкосновени ауторитет за све чланове породице, братства, катуна, или влашке општине. Старешина је био најчешће биран по моралним критеријумима и на основу друштвеног угледа. Имао је одговорност да организује свакодневни живот и регулише односе између чланова свога братства, делио је пашњаке, контролисао продају свих производа и стечене приходе, одговарао за прикупљање и исплату обавезних дажбина властима актуелне државе. Прваци братстава су обављали поделу послова, одређивали ред и време женидби и удаја и били одговорни за разрешење свих несугласица у самој породици и између братстава. У случајевима спорова са феудалцем или државом, пред државним властима представљали би и штитили интересе и углед своје породице или братства.

Сваке зиме старешине су се окупљале и већале по неколико дана о подели пашњака за следећу сезону. Квалитет и површина пашњака добијани су на основу величине стада и удаљености катуна од њих. У предањима је остала прича да никада у цинцарској традицији није нарушена договорена територијална подела пашњака. Сходно томе, код Цинцара никада није за-

---

⁶⁶ На сличан начин на балканским планинама функционисала су словенска, арбанашка и подунавско-влашка сточарска племена на југозападним падинама Карпата.

бележено убиство због међе или било какве учињене пољске штете, што није био случај код других балканских народа. О праведности изабраних старешина најбоље говори податак да до појаве злогласног јанинског Али-паше Тепелени, међу цинцарским племенима на Олимпу, Пинду, Грамосу, Плачковици и Јакупици није било никаквих неспоразума.

У својим врлетним насељима Цинцари су кроз историју били углавном лојално, али својим властима тешко контролисано становништво, па су се у периодима слабе централне власти у Византији често понашали независно и избегавали своје феудалне обавезе. Владарима и локалним велможама византијске, немањићке и отоманске државе није било економски и државнички оправдано и исплативо да подижу силну војску како би у фискалном смислу подредили ионако мирно становништво у врло неприступачним пределима. Штавише, Власи су временом успевали да од владара добију сточарске повластице, које су деловале у складу са њиховим слободарским животом и у правном смислу потврдиле влашку аутономију. Од XII века многа словенска братства из планинских крајева Македоније, Црне Горе, Херцеговине, прихватају сличан начин живота и додају влашкој сточарској традицији примесе свога фолклора, обичајне и језичке форме.

Једном добијене привилегије се тешко испуштају, тако су и Цинцари, или Власи са Пинда и Грамоса настојали да у свим државно-правним системима у којима су се затекли, за себе обезбеде олакшице у свакодневном животу и пословањима. Без обзира на то где би се нашли приликом својих сточарских, или кирицијско-трговачких путовања по Балкану, или још северније, у Хабзбуршкој монархији,⁶⁷ Чешкој, Пољској, Украјини и Бесарабији, друштвени статус и повластице обезбеђивало им је такозвано *Влашко љраво*. То право је представљало серију олакшица подарених искључиво Власима и било је саставни део закона многих феудалних држава. У средњовековној Србији Власи су одредбама у Законику цара Душана били заштићени познатим *Законом Влаха*. Термин *Власи*, *Влах* у овом законском акту недвосмислено представља етноним а не занимање, јер представнике ове групе сврстава у несрпско становништво, што ћемо видети у следећим примерима. Члан 39. струшког преписа Душановог законика гласи:

„У селу у којем бораве Влах и Арбанас, конач не смеју тражити они који после њих дођу. Ако ли се задржи на силу, да плати потку и испашу.”

---

⁶⁷ *Statuta Valachorum*, или *Влашки стѣпѣуѣи* чине низ повластица које је православним насељеницима у Војној крајини 1630. године потврдио аустријски цар Фердинанд II. Међу овим *Власима* тешко да је било правих Влаха, већ су ову групацију у огромној већини чинили Срби-ратници, досељеници из Отоманског царства. Романизованих Влаха, или Цинцара у овим крајевима Балканског полуострва било је врло мало и они су се у овој историјској фази радије опредељивали за трговину или занате, а ређе, као Манастирлије, за војнике.

У члану 33. Законика под насловом *За йойашу*, јасно се види да ту од стране власти није било никаквог сентимента и благонаклоности, већ да су Власи своје повластице добро плаћали:

„Потка међу селима 50 перпера, а Власима и Арбанасима 100 перпера...”⁶⁸

Долазак Турака ће на дужи рок судбински утицати на живот свих балканских хришћана. Део влашког становништва током времена напушта своја изолована станишта у планинама и насељава се у паланке, што је овај етнос поделио на сточаре, оне који су остали у завичају и на чаршинлије, Влахе варошане. Варошки Власи бавили су се кирацијством, занатима и трговином. Разматрајући односе унутар влашког корпуса, наш етнолог Јован Ердељановић је запазио две социолошке групе које разликују приличне етнологске разлике. Тврдио је да су се Цинцари у доба турске владавине социјално диференцирали на *Карајуне* и *Фаршериоше*. Називом Карагуни означавао је *оне Цинцаре са црном хаљином*. Карагуни чине главнину цинцарског народа, поглавито су трговци, занатлије и кафеџије, а ређе сточари. Фаршериоти се одликују тиме што су већином сточари и радо се облаче у бела одела. Ердељановић је запазио да ове две истородне групе веома често долазе у непосредни контакт, али се ретко крвно мешају. Сматрао да је разлог томе економска неједнакост и знатне разлике у начину живота: Карагуни су знатно имућнији, углавном варошани, док Фаршериоти важе за пуку сиротињу из планинских насеља. Често су се Карагуни стапали са економски и статусно себи равнима странцима, православним Грцима, Бугарима, Румунима, или Србима, много лакше него са својим сиромашним саплеменицима.

Цинцари су трговачком вештином освојили трговачке центре у градовима са грчком већином у Епиру, Јањини, Превези и Лефкади, затим су основали и сопствена насеља као што су Москопоље, Грамоста, Никулица и друга. Активан привредни живот по варошима утицаће да се Власи обогате и социјално раслоје и тако постану најнапреднији део свога народа. У тим варошима дошли су у додир са грчком чаршијом, која ће им послужити као узор, не само у послу већ и у начину живота, те ће влашки варошани убрзо пожелети да постану део тог круга људи. Све што је било грчко, импоновало им је. Због тога ће Цинцари почети да шаљу своју децу у Грчке школе, одлазиће у цркве где се служило на грчком језику, временом ће сами почети да говоре грчким језиком у дућану, чаршији, цркви, па и у својим домовима. Тако ће многи од њих, у првом колену дошљаци са планине, почети себе да сматрају поноситим потомцима Хомера, Леониде и Перикла. Ипак ће се по

⁶⁸ Душанов законик. *Сџрушки йрејис*, Београд 1979, 52, 53.

тим оријенталним чаршијама задржати и влашки, односно цинцарски језик и понешто од старе влашке традиције. Одатле ће, из свога *вилајетѝа* (у овом случају *завичај*), кренути трговци, мужеви влашког порекла и грчког духа на север у Аустрију, у прво време само на *јурдеѝи*. Враћали су се повремено своје вилајету како би себи обезбедили потомство и да би на сигурном месту чували стечену уштеђевину. Цинцарске жене су у вилајету без мужава живеале једноличним животом. Време су проводиле у кући, бавећи се гајењем свилене бубе у соби, ткањем свиле, правиле су чешљеве и још неке ствари за кућу од животињских рогова, шиле су градске хаљина „на руке”. Све се то под будним оком свекрве годинама радило у кући, док су им мужеви трговали у туђини.

Временом би се многи од тих трговца све ређе враћали породици и трајно остајали у туђини, где су нову срећу пронашли код локалних девојака, или удовица. Са малобројним Грцима чинили су језгро јелинских заједница по градовима Јужне Угарске, које су више од једног века прихватале нове дошљаке из Македоније, Албаније и Епира. Трговина је водила Цинцаре и на друге стране: епирске чаршије су преко грчких, али и цинцарских трговаца одржавале трајне везе и са лукама у Италији, што ће усмерити Цинцаре да се укључе у трговину и са том страном. Писани извори указују на трговачке везе Цинцара са Француском још у XVII веку за време владавине Луја XIV, као и њихова путовања до Венеције, Трста, Анконе, Ђенове, Ливорна, Напуља, Сицилије, Малте, Сардиније. Неки од цинцарских трговаца стизали су и до Кадиза. Први грчко-цинцарски трговци су још у XVI веку прешли на привремени рад у Угарску и ту су у својим колонијама остали заувек, да би својим надолазећим сународницима послужили као чврст ослонац.

Цинцари међу Словенима широм Балканског полуострва

Романизовано становништво Балканског полуострва пре досељавања Словена је живело као јединствена етничка маса, раширена по читавом полуострву и Панонији. Племена Илира, Трачана, Скордиска, у Панонији Бреука и Дарданаца заузимала су огромно пространство источног и централног Балкана, од Егејског мора до делте Дунава. Континуирани налети Словена са севера временом су слабили романски елемент на Полуострву, током којих су у освојеним областима староседеоци били делимично, или у потпуности истребљени. Преживело староседелачко становништво се под притиском варвара поделило и раселило у три правца: веће масе су се повукле својим северним краком преко Дунава, где су се приближиле и вре-

меном стопиле са делимично романизованим Дачанима; мање групе истог крака остале су на јужним падинама Карпата јужно од Дунава, где су живе-ли изоловано све до делимичне интеграције са Словенима. Јужни роман-ски крак концентрисао се јужно од Јиречекове линије,⁶⁹ у Македонији и на висовима планинског венца Пинд у Епиру и Тесалији и продукт њихових мешања са затеченим становништвом сматрамо етничком базом Цинцара. Трећи, западни романски крак је одступио јадранском обалом и придружио се сродном становништву у Далмацији и Истри, склонивши се иза чврстих зидина приморских градова. Више наредних векова ови Власи остају изо-ловани и заштићени, што им је омогућило да се дуго времена биолошки и културно очувају. Њих је словенско становништво називало *Морлаци*, од грчког Мавровласи, Црни Власи.

Према овој теорији коју представљам крајње упрошћену, од најброј-нијег, северног крака настали су Румуни и подунавски Власи, од јужног кра-ка настаће Куцовласи (Аромуни, односно Цинцари), и њима сродни, али малобројни Мегленовласи и Каракачани; становници западног романског крака, понајвише из приморја, током средњег века су се посредством като-личке вере делимично стопили са већинским хрватским становништвом из залеђа. Мањи део њих се није дао асимиловати, па су их кнезови Франко-пани преселили из северне Далмације у Истру, у пределе око Лабина, испод планине Ђићарије. Данас их на том локалитету има у фолклорном броју, око 1.200 људи који се држе за Влахе и говоре специфичним обликом влашког језика. Истарски Власи себе називају Ђирибирцима, или Ђићима.

Миграције романизованих балканских племена временом су довеле до њихових непосредних контаката са словенским досељеницима, у први мах приликом размене добара. Трговина је зближила људе и довела до зближа-вања, биолошког мешања и стапања малобројнијих Влаха са бројнијим Сло-венима. Можемо поуздано тврдити да у процесу балканског *melting pot-a* нема ни једног словенског народа у чијој етногенези нису више, или мање учествовали Власи, било биолошким мешањем или асимилацијом. Иако је ова област недовољно проучавана, оно мало научног напора посвећеног овој тези недвосмислено потврђује исправност ове тезе. Егзактна је чиње-ница да су нека црногорска племена у својој традицији баштинили спознају о присуству влашке крви у својим венама. О присуству Влаха на терито-

---

⁶⁹ Јиречекова линија је замишљена линија која пресеца Балканско полуострво и дели га на две лингвистичке сфере: латинску, на северу и грчку, на југу полуострва. Линија се фор-мирала до IV века н. е. Полазна тачка линије са запада полази од Љеша у западној Албанији и иде до античке Сердикe (данас Софије), затим прати планински венац Балкана и у проду-жетку излази на обале Црног мора. Линија је одређена археолошким налазима са латинским, односно грчким натписима. Концепт лингвистичке линије потекао је од чешког историчара Константина Јиречека 1911. године.

рији старе Црне Горе сведоче топоними, базирани на имену Влаха. Бројни топоними који указују на присуство Влаха у Црној Гори су *Влашка црква* на Цетињу⁷⁰ из 1450. године, посвећена рођењу Пресвете Богородице, затим географски појмови као што су *Тара*, *Дурмиџор*, *Скадарско језеро*, *Маџаџуџи*, према неким мишљењима и *Њеџуши* и бројни други примери.⁷¹

Племенска структура код Херцеговаца све три конфесије на обе обале реке Неретве има доста организационих елемената као код племена влашких номада, обликованих у словенске културне и традицијске форме. Озбиљнија етнологска истраживања у том смеру вршена су у племену Паштровића у Црној Гори, међу српским становништвом у Пољицама (код Удбине) у Хрватској и са Буњевцима у Србији. Резултати ових истраживања су упоређивани са истраживањима вршеним с краја XIX века са православним сточарским братствима у региону планине Велебит. Резултати оба истраживања указују на озбиљно присуство традиције и обичаја, и вероватно генетског материјала староседелаца Мавровлаха, или Морлака. Такође се, у нимало једноставној и тешко докучивој балканској етногенези, са високим нивоом поузданости може говорити о етничкој узајамности Словена и Влаха, у чијим оквирима су процеси мешања текли у оба смера. Немогуће је порећи и научне, али и неформалне тврдње да и у венама народа влашког порекла тече извештан проценат словенске крви.

Цинцара или Влаха је међу Словенима, тј. међу Србима, у већем броју било на територији данашњег Косова и Метохије још у време српске средњовековне државе. Њихов број се повећава током вишевековне турске владавине, када је на просторима Призренског утесарита (вилајета) био концентрисан знатан број Цинцара и нешто мање Грка. Првих година отоманске власти над Облашћу Бранковића (обухватала је око 80% данашње територије АП Косова и Метохије Републике Србије) спроведен је дефтер (катастарски попис становништва, кућа и земљишта) који показује да је на тој територији било 75 влашких кућа у 34 села, што је по бројности Влахе поставило на друго место, одмах иза Срба, а испред Албанаца. Грка је живело у пет кућа у селу Лауша код Вучитрна.⁷²

Аустроугарски генералштабни мајор Петер Кукољ је зарад потреба Министарства рата, у Бечу 1871. године издао књигу *Кнежевина Србија*

---

⁷⁰ О пореклу Влашке цркве на Цетињу постоје два опречна тумачења. Једно тврди да су цркву на богумилској некрополи подигли сточари словенског порекла, док друго, научно прихватљивије, говори како су цркву подигли Моровласи, или Морлаци, који су из Македоније мигрирали кроз Црну Гору и јадранском обалом даље на запад.

⁷¹ М. Ружица, *The Balkan Awakening of Valachs or Aromanians. National Policies. Assimilation*, Belgrade 2006.

⁷² Оријентални институт у Сарајеву, *Обласи Бранковића – каталогски попис из 1455*, Сарајево 1972.

или *џурска Србија*, у којој даје и приказ етничких и религијских прилика тамошњег становништва. На страници 149, мајор Кукуљ каже да је у Призренском Мутесарифлуку (административна јединица која је приближно одговарала данашњој територији АП КиМ Републике Србије) живело око 500.000 становника, од којих су 318.000 Срби, 161.000 Албанци, 2.000 Турци (Османлије), 9.000 Цигани (Роми), и 10.000 су Власи, које Срби зову Цинцарима. Текст приказа прати и мапа, на којој се може видети да су Власи концентрисани по касабама и трговиштима Феризају (Урошевцу), Пећи, Призрену, Митровици и Ђилану. Влахе на истом подручју спомиње и сер Артур Еванс у своме раду *Словенске џериторије источно од Јагране, Slav Territories East of the Adriatic*, писан 1916. године, али их вероватно нехотично, према религијској припадности сврстава у Србе. Константин Јиречек их такође помиње, али и он тврди да су се Власи у великом броју заједно са Србима, у које су се у великој мери утопили, преселили у Србију између 1878. и 1912. године.⁷³

Хеленизација Цинцара

Иако су их многи присвајали, већина Влаха или Цинцара најрадије је себе сматрала *Грековалахи* и представљала се Грцима.⁷⁴ Заједничка прошлост Грка и Цинцара под османском владавином, те њихова физичка и духовна блискост, створили су јединствену и непоновљиву симбиозу, многи-ма несхватљиву. У многим крајевима у којима су живели, а бићемо сведоци тога и у Новом Саду, име *Грк* је био синоним за већину Цинцара. Пошто је о етногенези овог народа већ доста написано, задржаћемо се на хеленизацији Цинцара, процесу који је трајао вековима и од многих Влаха створио узорне и горљиве Грке.

Претапање једног дела влашке популације у Грке започиње давно, у испреплетеним и замршеним међуетничким релацијама позне антике, у доба када је римска империја владала Балканским полуострвом. Римски освајачи су успели не само да наметну политичку власт себи културнијим Јелинима и варварским племенима у њиховом окружењу, већ су се елите нових римских поданика временом почеле сматрати Ромејима, тј. Римљанима. Захваљујући масовном користољубљу и помодарству водећих слојева староседелаца (али

---

⁷³ С. Терзић, *Транскрипцијски сведочења на суђењу Слободану Милошевићу у Хају*, понедељак 6. децембра 2004, електронско издање.

⁷⁴ Уважавајући њихово опредељење, у овој књизи Цинцари ће најчешће бити називани Грко-Цинцари (прим. аутора).

и неки други мотиви), римски дух и латински језик су успели да промене широке масе људи. Наравно да је снажна хеленска традиција успела да се одржи како би после поделе империје на источни и западни део, на Истоку наметнула страним етничким групама суштину и симболе свога духа. У синкретизму истовремених деловања римског политичког, правног и државотворног духа с једне и хеленистичке културе и традиције са друге стране, под будним оком Хришћанске цркве разнородни и „шарени” свет улази у ново миленијумско царство, Византију.

Византија је као свака феудална империја била наднародна и тежила универзалности. Стога је зарад јединства, стварањем *melting pot* амбијента, можда и нехотично форсирала асимилаторске процесе којима су подвргаване све мањинске етничке групе. После владавине моћних царева Јустинијана и Ираклија латински језик се лагано повлачи из званичне употребе, а на његово место враћа се грчки као средство комуникације већине становништва. Након победе иконофила средином IX века (842), Византија дефинитивно губи латински космополитизам и у свим својим сферама постаје грчко царство. У наредном периоду, до владавине династије Комнена, велике масе негрчких народа, староседелаца Влаха, пристиглих Словена, али и самосвесних Јермена и нешто Јевреја, биле су дејством друштвених процеса систематски хеленизоване. Посебно су се у тим процесима зближиле грчка и влашка заједница, што је било од пресудног значаја да се и касније, после пропасти Византије, настави формирање посебно блиског односа између Грка и Цинцара. Заједничка прошлост, политичка и културна супериорност Грка импоновала је до недавно руралним Власима, па су многи од њих подражавали све што је било грчко и идентификовали се са Грцима. Пошто су се Власи као *влахофонски Јелини* разликовали од правих наследника РOMEЈА по језику, они су своје негрчко порекло прикривали напуштањем матерњег језика и прихватили грчки. Комплекс малог народа није својствен само Цинцарима, многи народи су боловали од истог и на веома сличан начин нестајали са историјске позорнице.

Неки путници и статистичари у XVIII веку запазили су да се на подручју између Скопља и Солуна под именом Грка и *Новојрка*, услед употребе новогрчког језик, крију многи Цинцари. Вајганд је приметио да се у Бечу, Пешти и Београду налазило доста Цинцара који су се лажно издавали за Грке. Они су у кући говорили цинцарски, док су се на јавном месту користили грчким језиком и на њему вршили кореспонденцију и водили пословне књиге. У турској држави нико их није на то приморавао, био је то њихов добровољан и колективан избор. Хеленизација Цинцара је у великој мери била из више разлога вољан процес, посебно међу урбаним Власима. Када би постали Грци и као такви били прихваћени у свом окружењу, стекли би

повољнији статус међу најбољим балканским трговцима. Грчки трговац је у Отоманском царству, Хабзбуршкој монархији и читавом Леванту био високо уважаван и уживао углед и знатне привилегије, док је Цинцарин као неугледан и ситничав торбар многима служио за подсмех. Интензивније изједначавање Цинцара са Грцима појачало се у другој половини XVIII века, када су Грци били велики миљеници моћне Русије. Тада су се угледни Цинцари понадали да ће Грци, ослобађајући себе ослободити из турског ропства и Цинцаре који се представљају Грцима. Предвиђали су да би се потом обрели у заједничкој православној држави, наследници Византије, у окружењу које би им свакако пријало.

Међу представницима грчког просветитељства било је учених људи и црквених достојанственика који су асимилацију Цинцара, или Влаха доживели као свој задатак и животну мисију. Процес појачане асимилације Влаха, потпомогнут црквеним и просветним активностима Грка, почиње средином XVIII века. Мисионар који је свој живот посветио хеленизацији Влаха и других балканских негрка био је *Козма из Еџолије* (1714–1779). Овај образовани и посвећени грчки мисионар сматрао је да Цинцари треба у потпуности да прихвате грчки језик

„[...] због тога што је то језик наше цркве. Сви они који говоре подли и примитивни армански језик, праве будале од себе [...] опростите ми што то називам језиком...”

Треба нагласити да је Козма презирао примену силе у својим мисионарским деловањима, већ је вештим проповедима и разним облицима мотивације придобијао влашке масе. Није жалио труда ни средстава док је широм северне и западне Грчке отворио преко стотину школа на грчком језику ради искорењивања влашког језика, са основним циљем да се влашком становништву проповеда грчко Јеванђеље. Козма је вршио мисионарске активности и у јужној Албанији, где је хеленизовао многа братства православног Албанаца. Посебно је његов рад био уперен против Јевреја трговаца из Солуна и околине, који су заслугом његовог деловања трпели приличну штету. Осветољубиви јеврејски трговци су га денунцирали код турских власти као руског обавештајца још од Орловљеве кампање, што га је коштало живота. Турци су га ухапсили почетком лета 1779. године, да би га бератски Курта-паша 24. августа исте године дао погубити. Козма је удављен, тело му је бачено у реку али су га следбеници сахранили у храму Св. Богородице, недалеко од места Фиери. Грчка православна црква је Козму канонизовала и произвела у *свѣтомученика Козму равноајосѣолској*.

У српским варошким срединама народност Цинцара дуго времена је била права мистерија. Њихова склоност ка тајанственошћу није била игра, већ рационална потреба да се не покажу у потпуности и одбране од злонамерних реакција окружења. Изражена потреба за друштвеном мимикријом, у зависности од потребе, сврставаће их према потреби, час међу Грке, час међу Влахе. Стеван Сремац је овако описао Јелине из београдске чаршије:

„Сви беху Цинцари, или Грци; Цинцари или Грци велим зато што се ни тада, а ни доцније у чаршији никако није могло дознати ни за једнога шта је, Грк или Цинцарин.”

Велики број варошких Цинцара улагао је великог труда да би сакрио национални идентитет својих предака, како би били сматрани Грцима и тиме постали равноправни чланови јелинске заједнице. Када су се на крају Цинцари и Грци по угарским чаршијама посрбили и заувек ишчезли као посебна етничка група, многим њиховим потомцима није било једноставно да утврде право порекло својих предака.

Москопоље, балканска Атлантида

Цинцари су народ који није имао своју државу, али је имао једну варош која би под неким другим околностима могла да послужи као заматак њихове територијалне и културне самобитности. То је било Москопоље, некада славно стециште цинцарског богатства и културе, данас готово имагинарно место без сталних становника, више историјски локалитет на југу Албаније, него активно станиште људи. Неугледно и запуштено бањско лечилиште за плућне болеснике у поодмаклој фази рушења стоји на месту великог и сјајног града. Због његове узвишене симболике и великог историјског значаја, као и због изузетног значаја потомака његових расељених синова за српску историју, посветићу овом легендарном, готово митском граду наредне редове.

Двадесет три километра западно од Корче у јужној Албанији, високо изнад завршетка Корчанске котлине, тамо где се спајају венци планина Грамоса, Островице и Томора, издиже се пространи плато на надморској висини између 1.300 и 1.400 метара. На тој заравни, историја не може да одгонетне када, настало је Москопоље. Са три стране град окружује планински оквир висок између 1.602 и 1.640 метара. Најстарији археолошки налази са локалитета Москопоља датирају из времена антике, остаци грчке и римске владавине овим крајевима до краја IV века Христове ере, док у млађим

слојевима следи византијска ера. Насеље на месту Москопоља постојало је у време најезде Словена током раног византијског доба, док писани извор који први помиње име Москопоља потиче из XIII века.

За настанак вароши на тој локацији нису били пресудни географски, већ историјски фактори. Место на коме је Москопоље настало не испуњава ни један теоретски услов неопходан за дужи опстанак већег насеља. Тежак приступ из нижих области и лоше саобраћајнице нису обећавали успешну трговину Москопоља са околином, а камо ли са удаљеним деловима Балкана; такође није једноставно објаснити разлоге и жељу људи из долине да се населе на тако неугодном месту. У непосредној близини градске локације није било плодног земљишта, а доступних пашњака је било веома мало. Бројни недостаци су, додуше, чинили једну повољност која је била од пресудне улоге за развој места: слаба приступачност подручју насеља у настанку пружала је његовом становништву пристојну безбедност, коме је ова особина била важнија од идеалних услова за економски развитак.

Москопоље је према етничкој структури свога становништва било старо цинцарско насеље и ту особину није изменило ни доласком Турака. Показаће се да наведени недостаци локације на којој је Москопоље настало ипак нису били сметња снажном економском развоју места који почиње крајем XVII века. Москопоље је напредовало на рачун суседних цинцарских места са повољнијом позицијом, Шиписке и Никулице. Захваљујући првенствено ангажовању и вредном раду свог становништва, насеље је мимо свих закона и логике расло и развило се у регионални привредни и културни центар. Врхунац свога просперитета Москопоље је доживело средином XVIII века, када је то био леп и богат град, формиран од плански грађених спратних грађевина од чврстог белог камена. Зграде су образовале правилне улице, поплочане мермером, које су опет формирале квадратне четврти. На сваком већем раскршћу из чесми је текла свежа вода, водоводом доведена из планинских извора.

У Москопољу је у његово најпросперитетније време према Вајганду и налазима Новаковићеве реконструкције живело око 12.000 породица са преко 50.000 душа.⁷⁵ Пико је према сопственим проценама сматрао да је број житеља Москопоља досезао и до 80.000 становника. И поред различитих процена броја житеља, сви они се слажу у једном, да је становништво Москопоља у великој већини било цинцарско.⁷⁶ Могу се наћи и подаци са дале-

---

⁷⁵ Нистор Барду цитира процене о величини Москопоља албанског историчара Дори Фалоа, који се цео радни век бавио истраживањима на локалитетима Москопоја и проучавао Москопоље. Фало наводи да је овај град је у своје златно доба имао 24 цркве на 24.000 становника. Кира Мантсу тврди да је у Москопољу, пред други расап 1788, живело око 60.000 житеља. Поређења ради, иста ауторка наводи да је у то време Атина имала 9.000 становника.

⁷⁶ Д. Ј. Поповић, *нав. дело*, 36.

ко већим бројем становника, али спрам озбиљности наведених ауторитета, они делују произвољно и преувеличано. Москопоље је било највеће балканско насеље на надморској висини преко 1.000 метара и вероватно једини искључиво православни град те величине у читавој Турској царевини. Велики део цинцарског становништва у то време је био у знатној мери хеленизован: сви су говорили грчки језик, многи су се њиме служили у свакој прилици, сматрајући га својим матерњим језиком; држали су се чврсто византијског имена као симбола сопствене државотворне традиције. У вароши су повремено уз Цинцаре живели и малобројни Грци, православни Арбанаси и нешто македонских Словена.

Оскудни услови за живот које им је нудила природа натерала је Москопољце да се окрену ономе што су најбоље знали да раде, а то су били трговина и кирицилук. И поред лоших путева, упуштали су се они у кирицилук и трговину са Охридом, Битољем, Лерином, Елбасаном и другим касабама у широј околини. Доста рано, још средином XVII века, стизали су њихови каравани до већих центара као што су Солун, Јањина и Скопље. У Москопољу су се сабирали чувени млечни производи, квалитетни сиреви и кајмак са катуна на Грамосу, где су их локални велетрговци откупљивали и разносили на базаре широм царства. Надалеко је био чувен влашки тврди сир, кашкаваљ са Грамоса. Трговци су од произвођача откупљивали домаће прерађевине од овчијег меса, тканине, кожу, крзно, мед, восак, вино и разне сировине. Домаћа добра мењали су за колонијалну и медитеранску робу у Скадру и лучким градовима на јадранској обали Валони и Драчу. Са новом робом трговци би се враћали у Москопоље и да не би дангубили, успут би наставили да продају и купују. Цикличним кретањем робе и новца деценијама је стицан капитал којим су москопољски Цинцари освајали тржишта Албаније, Епира, Тесалије, Македоније, повезали се са сродницима у Цариграду, да би се затим окренули ка северу, према Аустрији.

Током трговачких путовања Цинцари су успостављали присне пословне и личне везе и били, како их је видео један савременик, *лаки у ходу, а брзи и неуморни у раду*. Затварајући пословни круг, москопољски трговци су се враћали кући са великим новцем, концентришући га у послове и улажући у леп изглед и културу свога града. Москопољски капитал се нашао у темељима трговачко-банкарских империја светски чувених цинцарских породица Сина и Думбе у Бечу. Када би износили новац из Турске ради улагања у трговину или банкарске послове у Аустрији, Цинцари су то чинили илегално. Наиме, Турска је штитила вредност свога злата и новца са сребрном подлогом тако што је бранила његово неконтролисано отицање на инострана тржишта. Посебно је бранила изношење златника који су били највреднији новац турског монетарног система, јер би његова већа количина концентри-

сана у страним рукама штетила Турцима у трговинској размени са Западом и слабила финансијско устројство државе. И поред темељних царинских контрола, конфискације златника и великих казни за ухваћене кријумчаре, Цинцари су деценијама кришом износили турске дукате у Аустрију.

Анализирајући податке о Москопољу које су оставили путописци из XVIII века, дало би се закључити како је у самом граду и у његовој непосредној близини било између 20 и 30 цркава и манастира, посвећених Пресветој Богородици, Св. Петки, Св. Николи и другим светитељима.⁷⁷ У тим храмовима одржавани су црквени сабори и чувани веома вредни сакрални предмети, посебно иконе од велике религијске и уметничке вредности. Остало је неколико путописа о Москопољу из средине XVIII века, али ни један од њих нам не даје детаљнију слику града, стога и није сасвим познато како је Москопоље изгледало. Са очуване уметничке слике Христифора Жефаровића из 1740. године видимо средишњи део вароши који је био ограђен зидинама и украшен витким средоземним кипарисима и јабланима. Више москопољске зграде спадале су у ред најлепших грађевина тога времена, у овоме делу Царства. На истој слици насликане су само две цркве, што би се косило са наведеним проценама Новаковића и Вајганда. Ни ова слика не може да буде поуздана аутентична представа града, јер је стилизована, поједностављена и вероватно улепшана, да би наручилац слике био задовољан.⁷⁸

Москопољске куће су биле од камена, подизане на један, ређе на два спрата. Камене фасаде су биле са доста прозора и због ограниченог простора грађевине су биле збијене у маниру медитеранских градова. Уске уличице биле су поплочане квалитетним каменом и држане врло чисто. Оно што се још поуздано зна о Москопољу је то да је варош била подизана и уређена под грчко-медитеранским архитектонским утицајима. Москопоље је имало сопствени водовод који је снабдевао бројне зидане чесме на раскршћима; вода је текла са планине кроз водоводне цеви израђене од печене мешавине земље и ситно млевеног камена. Због свега што је овај град чинило јединствено лепим, чистим и просперитетним, у неким поменима записан је као *славно Москoјoље*. Своју славу и лепоту Москопоље ће скупо платити, јер су мухамедански Албанци из бедног суседства дуго са завишћу гледали на лепо и богато хришћанско Москопоље. Служећи Турској као војници уз знатне привилегије, Албанци су у многим ситуацијама били изузети од закона .

---

⁷⁷ У околини Москопоља опстала је до данас само једна црква, а у самом месту још увек постоји пет цркава, које су у врло лошем стању. Још три православна храма су готово скроз оронула или срушена. Њихове реликвије и инвентар су одавно уништени или опљачкани.

⁷⁸ Слика је објављена у књизи Д. Ј. Поповића, *О Цинцарима*, издатај у Београду 1937, на страници 35.

Већ 1769. године десило се прво разарање Москопоља. Те јесени Русија је покренула рат против Турске и водила војне операције у Молдавији, а у Грчкој се шушкало о припреми руске поморске експедиције у Егеју. Вест о доласку руског оружја у грчким земљама је пробудила борбено расположење становништва, али је доспела и до турских власти. Појачана је контрола становништва преко широке мреже доушника, нарочито се праћена збивања међу хришћанским трговцима по градовима. Надзор над трговцима појачан је из два разлога: први је био тај што је овај свет много путовао, прикупљао и преносио информације, а други разлог је била контрола њиховог новца који је могао да послужи као финансијска подлога евентуалном устанку против Турака. Међу Москопољцима је као код свих поробљених хришћана на Балкану живела снажна жеља за националном и политичком слободом, па су уходе из Москопоља јављале о неком чудном заносу и спремности житеља да дочекају Русе и да се финансијски укључе у предстојећи устанак.

Под изговором да кажњавају град за нелојално понашање, Албанци из племена Тоска напали су Москопоље, деценијама жељни његовог богатства. Москопољци нису били вични оружју и нису поставили одбрану, разбојничке хорде су без отпора упале у Москопоље, опљачкале га и попалиле. Неколико дана трајао је терор: напастоване су многе жене и девојке, мушкарци су пребијани и понижавани, крвници нису презали ни од убистава. У сећању преживелих житеља мученичког града дуго је остало трагично предање о насиљу над Москопољцима и потоцима крви по градским плочницима. Поред новца, накита, оружја, уметнина, разне робе, одеће и хране, Тоске су однели сваку ствар која је имала и најмању вредност, док су православне светиње, иконе, књиге и обредни реквизити опогањени, спаљивани и уништавани. Опасност по преживеле у вароши навело је становништво потражило спас у бекству. Из града и његове околине заувек је избегло више од половина житеља Москопоља. Заједно са Москопољцима одступило је и хришћанско становништво суседне Шиписке, разбежавши се на разне стране, највише на север, у Македонију, Србију и Бугарску. Многи су прешли на територију Аустрије, у градове крај Дунава (на цинцарском Индун) и Саве. Знатан део избеглих Москопољаца задржао се и настанио у Земуну и Новом Саду.

Није познато како је дошло до другог разарања Москопоља 1788. године, али се историја очигледно поновила. Сачекали су Тоске да се место мало консолидује и економски уздигне, како би имали шта да опљачкају, па су исти они разбојници од пре деветнаест година поново опљачкали Москопоље. Из Москопоља је још једном избегао знатан део становништва, а нешто народа је остало и после минуле опасности поново се дало у обнову града. Међутим, треће и коначно страдање град је претрпео 1821. године.

Када је Филики Етерија организовала и подигла устанак за ослобођење Грчке 1821. године Москопољци су листом стали на страну устаника. Као и пре пола века Арбанаси нису пропустили прилику да казне и опљачкају москопољске хришћане. Трећи напад на Москопоље извршио је независни господар овог дела Албаније, *Али-џаша Јањински*, или *Тейелени* (1740–1822) са одредима својих зулумџара. Паша је рођењем био Албанац из места Бачиште, недалеко од вароши Тепелени на југу Албаније. Становиштво Бачишта је почетком XVII века било готово искључиво православно, већином словенског и мањим делом влашко-цинцарског порекла, али су током последњих деценија XVII века место масовно населили Албанци. Словени су временом нестали асимилацијом, а некадашњи словенски карактер насеља потврђује само његов словенски топоним. До судбоносне 1821. године Москопољци су одржавали трговачке и политичке везе са Милошевом Србијом и Јужном Угарском, где је живела већина њихових исељених рођака. Ови контакти су им узети за зло и послужили плљачкашима као додатни повод за трећи расап Москопоља, који је био бруталнији и крвавији од претходних. Куће, трговине и храмови су паљени и порушени, људи су масовно убијани, преживели су одведени као робље. Москопољско робље, нарочито младе жене и девојке, продавано је на по ужасу чувеној каирској пијаци робова, где су првих година грчког устанка продавани многи сужњи из Грчке.⁷⁹

За пола века ова цинцарска варош је била три пута нападана, плљачкана и разарана, али је зулум муслиманских Албанаца над москопољским хришћанима и даље трајао. Преживело становништво је схватило да им нема друге него да оду за својим суграђанима из 1769. и 1788. године. Тада је за свагда замрло лепо и богато Москопоље, док је у градовима ослобођене Србије, у Београду, Смедереву и Шапцу истовремено ојачао грчко-цинцарски елемент. Остављајући опустели град москопољски изгнаници собом су понели своје светиње које албански разбојници нису стигли да опљачкају или униште: иконе, крстове, сасуде, обредне књиге. Поједини уметнички предмети из Москопоља налазе се у музејима или црквама других балканских градова. У Музеју Српске православне цркве у Београду чува се рипида из москопољске цркве Пресвете Богородице, рад москопољског кујунџије из 1724. године.

У цинцарској традицији као врховни кривац за несрећу Москопоља означена је лепа кира-Василикија, љубавница остарелог паше, Цинцарка родом из околине Москопоља. Њен грех је био у томе што је, иако хришћанка, обасипала љубавном страшћу старца неверника који је убио светло Мо-

⁷⁹ После пада Мисолунгија и покрајине Етолије, где је 19. априла 1824. године у грозници од маларије на барикадама умро лорд Бајрон, хиљаде грчке нејачи је поробљено и продато на пијаци робова у Каиру, док је неколико стотина грчких сужња доспело и до београдске пијаце. Кнез Милош је ове несрећнике откупио од Турака и поклонио им слободу.

скопоље. Као што је Ефијалт за свагда код Грка остао синоним за најгнусније издајство показавши Перијанцима пролаз на Термопилима, то место код Цинцара добила је Василикија.

На некадашњу узвишену духовност и скупне лепоте Москопоља, данас на локалитету Воскопоје тужно подсећају две скромне цркве у веома лошем стању, Св. Атанасија и Св. Михаила и манастир посвећен Св. Јовану Крститељу.

Модерно грчко и цинцарско просветитељство у Москопољу

Москопољци су до првог разарања града представљали културну авангарду међу Цинцарима, јер су дали најзначајније личности у образовању и науци, не само цинцарског, већ и грчког света. Упоредо са одигравањем главне улоге у цинцарском просветљењу, Москопоље је истовремено било један од важнијих центара грчког просветитељства. Без обзира на чињеницу да је на вишенационалном простору један народ културно доминантнији од другог, културни токови између њих никад нису једносмерни. На самом уводу у ову тему можемо да констатујемо како су се просветитељски процеси у Москопољу првих деценија XVIII века рачвали на грчки и цинцарски културни правац, који су се као кохерентни преплитали и допуњавали.

Иако већински цинцарски град и колевка цинцарске националне свести, Москопоље је већ почетком XVIII века истовремено било један од центара модерног грчког просветитељства. Стабилну подлогу своје духовности Москопоље стиче тридесетих година XVIII века, када постаје седиште бератског владике. Тиме за себе везује целокупно православно становништво јужне Албаније и северног Епира. Уз владичанско седиште, за развој културе у Москопољу пресудно је било оснивање школе из које је изашла прва генерација будућих носилаца грчког просветитељства у овом делу хеленског света. Присутством владике и владичанских чиновника, сваки догађај у Москопољу повезан са школом, академијом, образовним процесом и предавачким кадром, био је вођен одлучном руком Фанариота. Под њиховим контролом грчки утицај у москопољским школама наредних деценија дискретно је ка маргинама потиснуо цинцарско просветитељство.

Иако не баш повољног географског положаја, Москопоље се уздигло у важан трговински центар и чвориште трговачких путева, којима су уз богатство, са Запада стизали знање и напредне идеје. Књиге француских просветитеља и енглеских филозофа, Берклија, Хобса, Бејкона и других постају омиљена литература учених Москопољаца. Бејконов *Organum novum* пре-

веден је на грчки језик средином XVIII века и био врло популарно штиво међу студентима москопољске Нове академије.⁸⁰ Просветитељи рођени у Москопољу, који су ту деловали, или су били у тесној вези са овим градом били су Јанис или Јоан Халкеус, Севасиј Леонтијадес, Теодор Кавалиоти, Данил Москојољац, Констинтин Укуша, Михал Бојаћи, Никола Дарвар, Теофрасиј Георгијадес и други учени људи. Они су подједнако били посвећени просветном раду међу Грцима и Цинцарима, за собом су оставили радове од непроцењивог значаја за филологију, филозофију, историју и друге друштвене науке за оба народа.

Прва грчка висока школа у Москопољу, *Грчка колеџија* или *Грчки колеџ*, *Ελληνικόν Φροντιστήριον*, према Пејфусу оснивана је пре 1710. године. Оснивач и професор Колегије био је Цинцар Јоан или Јанис Халкеус, филозоф по вокацији и један од покретача модерног грчког просветитељства. У његово време предавачи колегије били су подједнако Грци и Цинцари. Поред Грчке колегије, у граду је радило још неколико основних и високих школа, али еминентнија од свих других образовних установа у Москопољу била је *Нова академија* (*Νέα Ακαδημία*), најсјајнији културни драгуљ града. Ову грчку школу покренуо је 1738. године као основну *Севасиј Леонтијадес*, учени свештеник из Касторије, познавалац западних филозофских учења, занет Декартовим идејама. Леонтијадес је био први управник Академије и временом је школу уздигао на универзитетски ниво, дајући јој академске и узвишеније образовне садржаје. Према установљеном правилу у грчком систему високог образовања, свака школа академског нивоа морала је да носи назив академија, па је Леонтијадисова школа званично названа *Нова академија*. Средином XVIII века Академија је пресељена у мирнији крај града, у нову зграду крај храма Светог Јована. Од 1743. године место главног предавача у Академији добија некадашњи Халкеусов ученик *Теодор Анастиас Кавалиотис*.

Велики просветитељ и заговорник грчке оријентације међу москопољским Цинцарима био је *Теодор Кавалиоти*, у цинцарском, или *Теодорос Анастиас Кавалиотис* у грчком облику имена. У литератури се наилази на различите датуме Кавалиотисовог рођења, али је прихваћено да је рођен у Москопољу 1728. године у трговачкој породици. Кавалиотис је парадигма грчко-цинцарског духовног спајања: говорио је за себе да је рођењем Цинцар, али се својом вољом и срцем определио за грчку духовну сферу и народну свест. Од раног детињства је поред цинцарског говорио грчки и албански добро као свој матерњи језик. Основно образовање стекао је у Новој академији од учитеља Севаста Леонтијадеса. Сиромашан, али изузет-

---

⁸⁰ D. Philippidis, G. Konstantas, *Modern Geography*, Vienna 1791, reprint in *Discourses of Collective Identity (1770–1945)*, New York 2006, 221.

ног дара привукао је пажњу богатих суграђана, па је наставак његовог високог школовања финансирао казанцијски еснаф Москопоља. На угледној *Академији Маруциос* у Јањини Кавалиотис је завршио студије математике и филозофије под менторством аристотеловца *Евџенија Вулиариса*. Вулгарис је био прави заљубљеник у филозофију Волфа и Лајбница, а као врстан познавалац француског језика на грчки је преводио Волтера. Његово име се са поштовањем изговарало у свакој грчкој академији, посебно је био цењен у интелектуалним круговима Дунавских кнежевина. Вођен Вулгарисовим афинитетима, Кавалиотис је био одушевљен Декартовим и Лајбницовим учењем, особито схватањем о важности учења страних језика. Схватио је неизмерну снагу природних закона за живот човека, као и друштвене принципе једнакости међу људима, те неопходност социјалне и личне еманципације сваког појединца кроз образовање и слободу мисли.⁸¹

По завршетку високог школовања Теодор Кавалиотис се вратио у своје Москопоље, где је на Новој академији предавао граматику, поезију и богословље. Када га 1750. године Фанариоти постављају за управника академије, Кавалиотис започиње свој цивилизацијски и образовни рад добивши благослов од самог васељенског патријарха. Превео је Нови завет на албански језик и рукописне примерке делио мухамеданским племенима у јужној Албанији, чиме је као мисионар у извесној мери допринео рехристијанизацији овог региона. На грчком језику је писао студију о дидактици и приручнике за наставнике са тезама о логици, физици и метафизици. Своје најзначајније дело, *Πρατοπερία*, или *Буквар*, штампао је у Венецији 1770. године, где је упознао Доситеја Обрадовића, задивио га својом ерудицијом и упознао га са идејама грчког просветитељства.

Кавалиотисов *Буквар* првенствено је служио за описмењавање деце школског узраста, садржао је текстове за вежбе читања и аритметичке, као и одломке текстова из Библије. Посебан одељак Буквара садржао је грчко-цинцарско-албански речник са 1.170 речи, што аутора сврстава у зачетнике компаративне лингвистике. Многи примерци Кавалиотисових рукописа, или штампаног Буквара, наћи ће се у школама широм грчке дијаспоре. Посредством учитеља Николе Дарвара стићи ће Кавалиотисове књиге и до ученика Грчке школе у Новом Саду. Вероватно ниједан појединац понаособ није допринео хеленизацији Цинцара, Албанаца, Бугара и македонских Словена, колико је то учинио Кавалиотис. Нистор Барду, румунски историчар цинцарског порекла, у своме делу *Eighteen Century Aromanian Writers: the Enlightenment and the Awakeing of National and Balkan Consciousness* из 2007,

---

⁸¹ N. Bardu, *Eighteen Century Aromanian Writers: the Enlightenment and the Awakeing of National and Balkan Consciousness*, Philologica Jassyensia, Ovidius University of Constanța, Romania 2007, 95, 96.

настоји да објасни како је Кавалиотисова Академија утицала на образоване Цинцаре из Москопоља да се нађу на путу хеленизације:

„Москопољска Академија је била центар грчке културе, иако је град био чисто цинцарски. Као православни хришћани Цинцари су припадали Грчкој цркви и школству и од када су се у културном погледу издигли изнад својих предака пастира и неписмених сељака, они су углавном били билингвални и припадају новом етничко-лингвистичкој форми, коју називају Грко-Цинцари. Цинцарски језик је остао њихов матерњи језик, а грчки је постао језик учених Цинцара, средство комуникације изван њихових заједница. За разлику од цинцарског тога времена, грчки језик је носио изузетно културно благо и био је у стању да послужи као средство изражавања најузвишенијих идеја и мисли. Москопољски Цинцар је био жељан знања и духовности, стога је у образовању преузео грчки, али за породичну комуникацију и када је желео да изрази најдубље емоције, задржао је и користио свој матерњи цинцарски језик.”

Данил Мосхополиџи је наставио Халкеусов и Кавалиотисов рад превођењем Јеванђеља на цинцарски језик. Цинцарин по рођењу, а Грк по осећањима, Данил Мосхополит (или Москополит) објавио је 1802. године педагошко и религијско дело на грчком језику *Увод у школовање*, по наруџбини и о трошку митрополита Пелагоније. Читав пројекат је био наставак Кавалиотисовог мисионарског рада, јер је дело требало да мотивише Цинцаре, Арбанасе, Бугаре и Словене јужног Балкана да напусте своје матерње језике и прихвате софистицирани грчки (*ромејски*) језик. Дело фаворизује грчки језик као *мајку мудросџи*, називајући га пасошем за материјални, духовни и интелектуални напредак. Један од делова овог обимног рада, четворојезични речник, *Лексикон Теџрајлосон*, писан на језицима циљних група: грчком, цинцарском, албанском и бугарском (словенском). Овај речник је био од већег значаја него Кавалиотисов, јер је поред речи садржао и низ специфичних фраза и уобичајених израза.⁸²

Нова академија је постигла висок углед у грчком свету и била у рангу са водећим грчким академијама у Јањини, Константинопољу, Јашију и Букурешту. Током првог разарања града, разрушена је и Нова академија, али је обновљена крајем XVIII века. Првих година XIX века академијом је руководио *Данил Москопољаџи*, али се тада у академији школовало мали број студената. Москопољска академија је доживела дужи век од Москопоља, јер је под учитељем *Теофраџиом Георџијагесом* радила све до коначног уништења града 1916. године.

---

⁸² P. Mackridge, *Aspects of Language and Identity in the Greek Peninsula since the Eighteenth century*, The Society Farsaroty, 2008.

У Москопоље је 1740. године из Венеције донета штампарија, која је са две савремене штампарије у Подунавским кнежевинама представљала целокупан штампарски потенцијал Отоманског царства тога времена.⁸³ У москопољској штампарији штампане су многе грчке књиге, а према сведочењу савременика, први пут и књиге на цинцарском језику. Константин Рожа је говорио како је ова штампарија издала многе цинцарске књиге, али до данас ниједна од тих књига, било у оригиналу или препису није пронађена. Можда се Рожи може веровати, јер је до његовог времена Москопоље два пута горело, а неку годину касније гореће и по трећи пут, и уколико је књига на цинцарском језику и било, нестале су у погромима. Москопољска штампарија је радила свега две године, али је морала да стане са радом услед недостатка штампарских боја, резервних слова и делова за механизам и пресу.

Можда је претерано ако се устврди да су Москопољци међу Цинцарима били нешто посебно, њихова завичајна елита, мада то су чинили сви они који су их познавали и проучавали. Када су приспели у српске градове, изгнаници из Москопоља брзо су стали на своје ноге и постали најугледнији варошани у својим новим чаршијама. Били су то леви људи са израженом потребом за чистоћом. Посебно су се истицале њихове жене, о којима путописац Пико (*Picot*) говори веома лепо:

„Од свих других Цинцара, Москопољци су највише углађени и најделикатнијих су манира; за свакога они имају лепу реч, па и за своје жене, које су као и он, префињеног духа и тела. Од свих Цинцарки Москопољке су најнежније, најљупкије и најтананије. Имају мала стопала и мале шаке: зубе имају ситне и здраве; средњег су раста; оне су пријатне, подложне и милог карактера; црте лица су им изражајне; бељег су тена него друге Цинцарке, а косе су им тамносмеђе. Не стиде се рада. Могу се срести и у пољу, где чувају стоку, или у каквом другом мушком послу [...]. Заиста су лепе у својим красним оделима, рекао бих да су свесне да заузимају бољу судбину од оне коју подносе.”⁸⁴

Француз Франсоа Пукевил (*François Charles Hugues Laurent Pouqueville*), Наполеонов вице-конзул код Али-паше Тепеленија у Јањини, са великим је интересовањем пратио цинцарски свет и у своме путопису *Путовање по Грчкој* (*Voyage de la Grece*, Paris, 1826), записао своја запажања о њима. Наводим његово кратко запажање о култури Москопољаца:

---

⁸³ Српске штампарије с краја средњег века, Макаријева на Ободу и Љубовићева у Новом Горажду, одавно су престале са радом, Макаријева почетком XVI века, а Љубовићева 1526. године. Такође, у време о коме говоримо и прва грчка штампарија у Константинопољу престала је да штампа.

⁸⁴ Д. Ј. Поповић, *О Цинцарима*, 42, 43.

„Власи, посебно Москопољци, били су светски путници; сваки трговац је говорио неколико језика; познавао сам неколицину образованих Цинцара који су поседовали библиотеке пуне француских и енглеских књига. Многи од ових људи поседују добро класично образовање. Међутим, оно што је врло импресивно када су Цинцари у питању је изражен дух реда и чистоће. То је прво што бисте запазили у њиховим градовима и кућама...”

Најучљивије карактеристике Цинцара

Фенотип сваког народа, поред његових основних антрополошких одлика, сачињава низ социолошких карактеристика које га разликују од других етничких група и тиме га чине посебним. Срби су међу многобројним особинама Цинцара уочили две типично цинцарске карактеристике и њих сматрају за најупечатљивије: тврдичлук и побожност.

Цинцари су као добри трговци важили и за изузетно штедљиве људе, готово тврдице. Ова њихова особина је код Срба изазивала подсмех, јер њу наши људи, углавном динарског порекла, у своме фенотипу нису имали. Претерана ситничавост штедљивост била је последица неумерене амбиције за богаћењем које се код Цинцара сретала веома често. Новац је за многе Цинцаре био не само основни садржај богатства и мера успешности, већ и више од тога, фетиш. Примери које Д. Ј. Поповић наводи, делују као карикирани и подругљиве приче, али нема сумње да су великим делом истинити:

„[...] Тако се у једној пречанској кући цинцарског порекла кувао постан пасуљ средом и то у великим количинама, тако да се јео и у петак. Ако би га и тада остало, у суботу би се од остатка кувала чорба од пасуља.

[...] Вино се у кући није пило, иако су имали виноград од петнаест јутара. Ако се каткад и пило, било је то када се оно малко укварило, да се не баца, па се на њега додавала обична вода.

[...] Пре неколико година умро је за наше прилике веома богат човек цинцарског порекла, који се љутио када би морао да једе, јер је то за њега било дангуба и трошак.

[...] Пре кратког времена је умро један угледан и богат човек, по рођењу Цинцарин, који је на самрти (умро је почетком месеца) упитао да ли су кирајџије платиле кирију?”

Бора Станковић илуструје ову особину, доведена до апсурда:

„Живи [извесни Цинцарин] тобож у страху Господњем, све постове пости, клања, метанише у цркви, али кад дође у питање његов интерес, цеп, ту све престаје. И крв ближњег за њега није ништа, ни отац ни мајка. Док се не огазди, док не стекне капитал, ни рођеној деци, ни жени не даје да једу колико треба...”

Сличних примера за цинцарски тврдичлук било је безброј. Због ове своје снажно изражене особине Цинцари су се слабо дружили између себе, а поготову се нису посећивали са Србима, као ни са суграђанима других вера. Затворени и мрзовољни према другима, били су лоши домаћини, а ова особина се пренела и на неке њихове посрбљене потомке. У цинцарске куће гости су ретко долазили, у њих се није могло лако ући.

Цинцари су своје материјалистичко поимање живљења ускладили са духовношћу и унели га у свој верски живот. После новца и шпекулантских зарада највише су били везани за цркву, што је било толико упадљиво за све Цинцаре, да су злуради суседи говорили како им је вера и Црква милија и преча и од саме породице. Цинцарска наглашена побожност је истоверним Србима, са којима су живели и који су вери прилазили површно, више као традицији, деловала претерана. Сматрани су за најтврђе, скоро фанатичне вернике међу православнима, што је вероватно и било тачно, јер је чињеница да су се од свих православних народа најмање турчили и католичили. Подносили су они у време турског терора све тешкоће и понижења, само нису напуштали своју веру, чак и онда када им је иметак био у питању! О њиховој оданости вери Цвијић каже:

„Моле се Богу по два, три пута на дан, уредно посећују цркве и о њима се својски старају. Посте све постове, и велике и недељне. По зидовима соба им висе натписи који опомињу на милост и казну божију. Молили су се Богу увек, а нарочито ујутру, поготову пред велика путовања или пре свршавања каквог посла...”

Цинцари су поред наведених, не баш репрезентативних, гајили многе корисне и лепе особине које нису биле својствене народима са којима су живели. Били су лепо васпитани, у друштву су се пристojно опходили, посебно у цркви, где су веома поштовали церемонијал и пазили на понашање и рад попова. Литургија у земунској Саборној цркви, или у Николајевској цркви у Новом Саду, где је доминирао грчки (цинцарски) дух, према сведочењима неких Срба, разликовала се од служби на српском језику. О Васкрсу и Божићу богослужење на грчком језику је у овим црквама било свечаније,

са много већом помпом него што је то чињено у Саборној цркви у Карловцима, или у Саборној цркви у Новом Саду. Жене су са мужевима обавезно долазиле у цркву, али су се у храму раздвајали, јер су мушкарци стајали у мушком, а жене у женском делу цркве. Нису се могла видети цинцарска деца како уз велику буку трче по цркви за време службе.

Грчко-цинцарске жене биле су те које су пазиле на своје домове у сваком погледу. Поред тога што су биле уредне, истицале су се великом побожношћу и чврстим моралом и како каже Цвијић, *йородични животи им је био чврсти, а сродничка љубав знайна*. Поповић наводи општу оцену етнолога да је код Цинцара породични морал био јачи него код осталих балканских народа. Цинцарке су својим чврстим моралом биле гарант патријархалних односа у својим породицама, јер су поштовале своје мужеве и ћутке трпеле њихове ћуди и потребе. Држале су своје домове чисте, просторије проветрене; њихове хаљине и мушка одела ретко су се куповала, али су увек била уредна и чиста и никада подерана. Куће су биле проветрене и светле и у њима је увек морало да буде свеже воде. Стеријин кир-Јања назива своју жену *шкиљи*, псето, када је грди, а из милоште јој тепа и *кучко* и *кукавице*. Жена, како кир Јања каже, *шреда да чува кућу, суче рукаве, леда кујну и своје йослове*. У неким њиховим патријархалним кућама свет цинцарских жена је дуго времена био скучен и омеђен између високих зидова, а њихово кретање ограничено. Када су се временом избориле за примат у породици и успеле да сруше баријере према спољном свету, жене Цинцара, било да су Цинцарке, Гркиње или Српкиње, водиле су своје куће и послове у дућанима док су им мужеве путовали и склапали послове по Турској, или удаљеним крајевима Монархије. Већ крајем XVIII века срећу се у многим случајевима оне како самостално воде трговачке послове и разне маркетиншке активности својих фирми. Интересантан је био обичај који се повремено јављао међу Цинцарима занатлијама, да се најстарији шегрт жени удовицом свога газде, наслеђује имовину и наставља његово дело на свим пољима живота.

Цинцарска кухиња

Цинцарска кухиња је занимљив део једног великог балканског културног искуства и као таква резултат је многих утицаја. У њиховој кухињи преовладавали су утицаји истока, мириси његових зачина и укуси прастарих азијских цивилизација, малоазијских и медитеранских кухиња. Дуго су у њиховим кухињама били моћни утицаји византијске кухиње, посебно у верским ритуалима када су светковали свеце, имендане и касније, међу

Србима крсне славе. Грчки утицај у цинцарској кухињи снажан је онолико колико су домаћин и чланови његове породице били хеленизовани. Османска царевина, тај главни шеф кухиње балканских народа, додала је своје елементе и правила цинцарској вештини спремању јела. Кроз примамљиве доминантне мирисе са Оријента, крај цинцарских казана препознају се и они знатно слабији, што припадају рецептурама европских народа са којима су се Цинцари мешали.

Истраживачи прошлости који су се бавили кухињом Цинцара забележили су да је исхрана овог народа углавном формирана на јегњећем и овчијем месу, млечним производима, као и да је карактерише једноставност проистекла из покретљивости номадског становништва. Насељавајући се по градовима Јужне Угарске Цинцари стичу први капитал, тако да се начин и квалитет исхране ове популације развија у правцу већег избора намирница и богатства исхране. Као и код осталих народа и Цинцарке су своју кухињу базирале на основу сезонских намирница. Пролећни мени, на пример, није се могао замислити без капаме, јела од динстаног јегњећег меса са младим зељем, луком, спанаћем, а у планинским деловима често са маслачком, копривом, боквицом па чак и листовима липе. Свакако ту треба поминути заборављена јела од јагњећих изнутрица, уплетених запечених цревца са планинским травама, или оних унутрашњих јагњећих делова којима се обавија ражањ, а затим се пар сати пече на жару од дрвеног угља. Ту је и чувено јело *carne cu vin*, телетина са луком и вином припремана у земљаном лонцу на тихој ватри, затим позната *йача*, врста пихтија; пастрма, сушена овчетина која се спремала на разне начине, али и велики избор јанија, јела од мешавина разноврсног меса, поврћа и житарица у свим могућим варијантама. Таве са месом често су се заливале јогуртом и милерамом и затим запекле, а када би шта од тих парчића печеног меса преостало, брзо би се развијала кора која се секла на квадрате и на њих стављали парчићи меса често допуњени комадићем сира и по неким кромпиром. Све се то затим прекривало другим парчетом теста, пекло и тиме се брзо добијао готов нов оброк сасвим подесан за ношење у пастирској торби, на путу кириција, или у каквој трговини далеко од куће. Свињско месо улази масовније у јеловнике Цинцара тек доласком на север, док је свежа речна и усољена морска риба била заступљена у великим количинама у време мање строжих постова.

Цинцарске домаћице су у своје јеловнике радо стављале махунарке пореклом са истока, као што су боб, леблебија, фава, од житарица ломљено жито (*дурјул*), хељда, раж, бамије и дивље јестиво биље. Такође су у Подунавље пренели изражену склоност ка љутој храни, јер су користили све тада познате и доступне сорте паприка. Редован украс цинцарских кухиња били су венци осушених љутих паприка које су се додавале сваком куваном јелу.

Радије него црни лук Цинцари су користили празилук, док су им бели лук и влашац били обавезно зачинско биље. Посебно, готово култно место на трпези овог народа заузимала је амброзија са Оријента, плави патлиџан. Од плавог патлиџана спремано је више јела него од сваког другог повртарског плода понаособ. Као и у грчкој кухињи, зачини су били необично важни састојак сваког цинцарског јела: со, бибер (*карабидер*), оригано у постојбини, а першунов лист у Панонији, ловоров лист, босиљак, мајчина душица, али и слатки колонијални зачини као што су цимет, ђумбир, каранфилићи и мускатни орашчићи. Мириси наведених зачина посебно су доминирали у разноврсним сезонским салатама од сира, парадајза, свеже паприке и краставаца.

Ради машћења јела користио се лој, али чешће зејтин од маслине и цеђено уље од сусама. Док нису стигли у Хабзбуршку монархију Цинцари су ретко долазили до кромпира, па тако дуго нису установили навику на овај плод. Питоми кестен успешно је замењивао кромпир и користио се за спремање слатких и сланих јела. Сир качкаваљ, или цинцарски *кашкавали*, чију су производњу Цинцари усавршили и пронели је полуострвом, био је основа многим јелима заједно са другим млечним производима. Ипак, сваки Цинцарин ће се сложити да је њихова најважнија храна била и остала пита. Познаваоци истичу да се цинцарске пите праве искључиво од домаћих, сасвим танких кора, тако да је и сама пита пуњена најразноврснијим филовима, врло танка, као популарна италијанска пица. Она мора бити испечена са минимумом масноће, тако да се добија сласна хрскавост; домаћице су водиле рачуна да се са филем не претера, како овај не би превладао комплетним укусом пите. Цинцици би рекли да је оваква пита производ најупечатљивије карактеристике Цинцара, штедљивости.

У припремању колача старије генерације Цинцара чврсто су се држале претежно оријенталних рецепата преузетих од Турака, и даље од других народа са Истока: неколико различитих врста баклава, обично печених у пекарама као што се то, уосталом, радило и са многим другим јелима, затим тулумба, слатких пита и кадаифа. Познати су колачи од обичних кора које се секу у десетак сантиметара широке траке, увијају, тако пеку, а затим преливају сирупом од разблаженог меда са додатком сецканих ораха, или бадема. Правили су се и суви колачићи који су могли дуго да стоје: разне врсте гурабија и кифлица са употребом источњачких зачина цимета и каранфилића, некада сасвим неодређеног слано-слатког укуса. То су били једноставни али не мање укусни производи базирани на меду, орасима, младом сиру, млеку и воћу. Све рецептуре домаћице су љубоморно чувале и преко кћерки и снаха преносиле младим генерацијама.⁸⁵ Од свих посластица највише цинцарска

---

⁸⁵ У чланку су коришћени подаци из пројекта *Цинцари у њанчевачкој ойшћини*, између

било је слатко од ружа, по којем се препознавала свака њихова остава. С почетка лета, у време када цветају руже, пролазник који би ходао новосадским улицама са сигурношћу је могао да одреди која кућа је цинцарска, јер је из сваке од њих допирао опојни мирис слаткога од ружа. Сви мириси и укуси куцовлашких кухиња дубоко су се увукли у чаробни миље подунавског кулинарског царства.

Чајеви су били знатно заступљенији него кафа и пили су се уз чибук, ратлук и слатко. Чиста вода је било свето пиће, али су се за празнике пили освежавајући напици, као што су сокови прављени од воћа и турски напици боза, кабеза, салеп, шербет и други. Од алкохолних пића Цинцари су у постојбини најрадије пили вина и мастику, лозову ракију мешану са аромом смоле истоимене биљке. Доласком у Угарску од Немаца преузимају склоност ка пиву, а од Срба према овдашњим ракијама од воћа. У винородним крајевима Срема и Баната, Цинцари су се науживали разних сорти вина.

несјанка и ојсјанка, ауторке С. Николин (електронски чланак).

IV. ГРЦИ И ЦИНЦАРИ У ХАБЗБУРШКОЈ МОНАРХИЈИ

Знатан број хеленизованих Цинцара и нешто мање правих Грка био је досељен у градове Јужне Угарске у доба када су њима још увек владали Турци. Насељавајући ове крајеве Јелини су затекли бројна српска насеља, па им је као православнима верска хомогеност у њима свакако годила. Масовни талас српских избеглица, које су под патријархом Арсенијем III Чарнојевићем 1690. године прешли на територију Аустрије, нашао је у Грцима и Цинцарима истовремено помоћ и конкуренцију у процесу формирања српске чаршије. Из редова хеленизованих Цинцара, Срби су добили свог војног вођу у лицу Јована Манастирлије.⁸⁶ Његова породица је међу првим дошљацима поседовала угарско племство, што значи да су се Манастирлије још средином XVII века прикључили угарској друштвеној елити. Истовремено, чињеница да је Манастирлија постављен за српског подвојводу сведочи о раној политичкој симбиози Цинцара, Грка и Срба.

Почеци трговине између Аустрије и Турске датирају од XVI века, када се први *Раџи њрџовци* срећу на бечким сајмовима као извозници различите робе из Турске. Под називом *Раџи* (*Raitzen, Ratzen, Rascier*), савремени извори су подразумевали не само трговце Србе (који су у оквирима ове категорије били у мањини), већ и грчке, цинцарске, македонске и јерменске трговце, све отоманске хришћанске поданике. У маси турских трговаца било је и нешто мухамеданаца, али су они углавном избегавали ове крајеве како не би морали поштовати хришћанску државу и њене законе и законике, са крстом и распећем на корицама. Мухамедански трговци из Турске су били оријентисани на нешто удаљеније исламске земље на Леванту, у Закавказју и у Северној Африци; једино су се Бошњаци-муслимани окушали у пословању са суседима преко Саве и Уне, али њих је врло брзо потиснула хришћанска конкуренција. Током XVIII века за све хришћанске трговце из Отоманског царства постаће уобичајени назив *Грџи, њрџки њрџовци* (*Graeci, Graeci quaestores*, на латинском, или *Griehische Handelsleute, Griechen*, на немачком језику).

Први примери сталног насељавања Цинцара, Грка и других хришћанских трговаца из Турске у Хабзбуршку монархију, првенствено у Угарску, почиње још у XVII веку, да би њихови следбеници у већем броју почели да

---

⁸⁶ Иако је у нашој историографији и другој релевантној литератури прихваћен облик имена Манастирлија, или Манастирлија, академик Славко Гавриловић је инсистирао на његовом изворном облику, изведеном од грчке речи *манасџир*, па тако презиме треба да гласи *Манастирлија*. Презиме произилази из топонима *Манастир* или *Манастири*, грчког имена за Битољ и одређује географско, свакако и етничко порекло својих носилаца (прим. аутора).

стижу одмах после Карловачког мира.⁸⁷ Ипак, први Грци који су у раном средњем веку стигли у Панонију били су монаси, следбеници Тирила и Методија. Ови калуђери-мисионари су у другој половини IX века пратећи реку Тису стигли у пространство између Карпата, Мориша, Покришја у данашњем Банату, неколико деценија пре доласка Мађара, да би тамошњим Словенима проповедали хришћанство. Међу великом масом панонских Словена био је приличан број Срба, организованих у племенске савезе. Већ у првој половини X века на северозападу Баната постојала је велика концентрација християнизованих Срба, који су подигли манастир Морисена, у коме су се у грчком обреду и на свом језику молили Богу. Тада је још увек формално владало јединство хришћанске цркве, али су се два центра, Константинопољ и Рим, увелико борила за доминацију своје догме, ритуала и језика. Када је млађани Вајк, са својом целокупном угарском аристократијом примио хришћанство из Рима и постао први мађарски крштени краљ под именом Стефан (Иштван), у верском погледу потпао је под надлештво папе. Већ првих година његове власти долази до прогона грчког свештенства и српских верника грчког обреда са територија под мађарском влашћу. По папином налогу краљ Стефан је протерао грчке монахе, а манастир су преузели латински мисионари. Тако се завршио прво насељавање Грка свештеника на просторима Угарске.⁸⁸

Насељавање и трговина Јелина у Хабзбуршкој монархији

Прошло је доста времена док у Панонију нису почели да пристижу Јелини трговци. Први спорадични случајеви доласка грчких трговаца у Угарску забележени су још у доба турске владавине. Током прве половине XVIII века у Хабзбуршку монархију је из Турске, појединачно или у мањим, породичним групама, пристизало мање Грка и више Куцовлаха (Цинцара). Монархија је осетила користи од присуства и рада грчких трговаца, па им је као страним поданицима нудила посебне трговачке погодности које нису уживали домаћи трговци. Повластице су се састојале од слободног избора

⁸⁷ Вероватно најпознатији потомак Јелина који су се тада населили у Аустрију је диригент Херберт фон Карајан. Његови преци су се под презименом Карајанис или Карајанидес, почетком XVIII века из Козанија доселили у Салцбург и тамо веома успешно трговали оријенталном робом. Један представник ове породице је прешао у Саксонију и тамо стекао титулу барона. Према неким биографима, мајка великог диригента је била Српкиња из Новог Сада и своје грчко-српско порекло Херберт је радо истицао. Други оспоравају српско порекло његове мајке Марије тврђом да је била Словенка из села Мојстране у Крањској гори.

⁸⁸ Љ. Церовић, *Срби у Румунији од раног средњег века до данашњих дана*, Министарство Републике Србије за везе са Србима изван Србије, Београд 1997, електронско издање.

места за живот и рад, слободног одабира делатности, у неограниченој трговини са Турском, или у неометаној занатској производњи. Нове олакшице доносиле су ослобађање од пореза првих 5 година, после тога смањење пореза и царина у односу на конкуренцију, Дубровчане, млетачке и домаће трговце. Уживајући своје повластице хришћански трговци из Турске држали су се уз истоверне Србе, али су се насељавали и самостално. Запоседали су трговачке чаршије градова уз Дунав, као што су Земун, Панчево, Нови Сад, Вуковар, Пешта. Насељавали су се и уз Тису (Токај и многа мања места), између Тисе и Дунава (Солнок, Јегра), а од средине XVIII века био их је пун Банат, Панчево, Темишвар и Арад. Из градова су прелазили у трговишта, мање вароши и сеоске средине.

Нису сви Јелини били трговци истог ранга: Грци су првобитно били искључиви трговци или шпекуланти новцем: трговали су на велико, на мало и бавили се разним новчаним трансакцијама.⁸⁹ Цинцари су углавном торбарили од места до места, да би временом и они подигли своју трговину на виши ниво. Аустријске власти су често имале грдне муке са овим путујућим трговцима, који се нису пријављивали месним властима, што им је била обавеза ради евиденције и плаћања пореских обавеза. Иако повлашћени, на све начине су избегавали да плаћају обавезне таксе и порезе.

Током столећа има више примера групних прелазака Јелина под окриље Аустрије. Та пресељавања углавном су се догађала око ратних сукоба између Аустрије и Турске, када се Аустрија трудила да на сваки начин ослаби противника, првенствено демографски и економски, тако што би му преотела меркантилно најактивнији и вероватно најпокретљивији део становништва. То, међутим, није било ни лако ни једноставно: за свако веће померање људи требало је извршити успешну агитацију међу становништвом, избећи позорност локалних турских власти, припремити масован и безбедан прелаз преко немирне и опасне границе на двема великим рекама. На крају је требало организовано прихватити придошлице, обезбедити им какве-такве услове за породични живот и коначно, укључити их у активан живот Монархије. Средином XVIII века једна личност је посебно активна у организацији више колективних прелаза Цинцара из Турске у Банат, а то је Грк Георгије Тиганити.

Георгије Тиганити, или Тиганић, како га неколико пута назива Д. Ј. Поповић, био је син угледног Панајота Тиганитија, вицеконзула Млетачке републике у Скопљу. У заслуге Панајота узима се одлука од 25. фебруара 1748. године, којом је Венеција ставила под своју заштиту све поданике Ха-

⁸⁹ Када су их власти Монархије законом обавезали да приме њено поданство, Грци и Цинцари су почели да се масовније баве и занатима. Обогативши се куповали су земљу и бивали земљопоседници, али није забележен ни један случај да су они радили земљу као земљорадници.

бзбуршке монархије који се затекну у области Скопља (*a Scopuli*). Георгије се на ову очеву заслугу позивао када је 1758. и 1767. године од царице молио племство. Истовремено је истицао своје заслуге за организовање обавештајне мреже у Турској, које је обављао по налозима земаљске администрације и војне команде у Темишвару. Излагао се опасностима када је превео у Банат преко 170 хришћанских породица, скоро искључиво цинцарских. За наведене заслуге Тиганити добио је ниже чиновнички положај у Валкању, да би после смрти грчког судије мешовите темишварске компаније Марка Нике дошао на његово место. Док је живео у Темишвару, са двојицом Срба је организовао администрацију у Великокикиндском дистрикту, али није одолео искушењу, упустио се у проневеру и због тога био ухапшен. Ова несматраност коштала га је каријере, иако се за њега у Бечу залагао и сам митрополит Викентије Јовановић. Георгије Тиганити био је ожењен Новосађанком Аном Јовановић, са којом је живео у Кикинди, највероватније до 1802. године.

Колико су својом трговином Грци и Цинцари били потребни Аустрији у ослобођеним крајевима, показује пример Петроварадина. Одмах по ослобођењу овог војног комунитета од Турака, породице браће Георгија и Константина Димоболи, Грка, или вероватније Цинцара, имали су право на боравак и трговину у насељу испод градилишта тврђаве. Браћа Димоболи су слободу трговине у Петроварадину добили 1735. године лично од председника Дворског ратног савета, принца Евгенија Савојског. После браће Димоболи са својим дућаном на градилишту тврђаве појављују се 1746. године Грко-Цинцари, ортаци Пајко и Јања. Њих двојица су били редовни приложници новосадских православних цркава. Присуство православних трговаца у подграђу, цивилном делу насеља католичког комунитета Петроварадин, не би било чудно да према његовом статуту, православнима, протестантима, Јеврејима и муслиманима није било дозвољено у Петроварадину ни да заноће, а камоли да се тамо населе и послују.⁹⁰

Истовремено док је примала турске трговце који су је снабдевали оријенталном робом, Аустрија је настојала да преко својих трговаца пласира робу својих мануфактура и пољопривредне производе на турско тржиште. Бечки двор је Пожаревачким миром 1718. године успео да убеди Порту на увођење ниске царинске стопе од 3% у међусобном трговинском промету, са циљем да се својом развијенијом привредом пробије на отоманско тржиште и тамо порази европску конкуренцију. Испоставиће се да је ниска царинска

---

⁹⁰ Рестриктиван однос према насељавању православног становништва у Петроварадин званично престаје 1777. године, када му се званично прикључује Буковац, насељен искључиво српским живљем. Ратни савет је још средином XVIII века дозволио православно богослужење за војнике те вероисповести у импровизованој капели у казамату, али је 1759, забранио присуство богослужби шездесет тројици православних цивила, грађана Петроварадина.

стопа више користила турским него аустријским трговцима, па је доприне-ла њиховој експанзији у Хабзбуршку монархију.

Присуство прекомерног броја грчких, цинцарских и јерменских трго-ваца имаће лоше последице по економију царства, и са тим проблемом у коштац ће се са различитим успехом хватати три аустријска цара. Привред-на политика Аустрије у терезијанско доба (1740–1780) тежила је да увуче Угарску у своју трговинску сферу и у својој јужној оријентацији није могла да заобиђе ни Турску. У духу меркантилистичке привредне политике којом се средином XVIII века бечки двор почео руководити, 1760. године фор-мирана је прва аустријска *Оријентална трговачка комисија* у Турској, са факторијом (филијалом) у Цариграду и представничком агенцијом у Бео-граду. Аустрија је у својим новим стратешким калкулацијама видела Турску као извор разних сировина за своју мануфактуру и занате, али и као велико, скоро незаштићено тржиште. Поред економских, аустријска јужна оријен-тација је имала и јаке политичке мотиве: Беч је држао да ће се Турска теже одлучити за савез са Пруском, великим аустријским такмацем у доминацији над немачким покрајинама, уколико је економски веже за себе.

И поред повластица за трговину са Турском које су самостални ау-стријски трговци имали, велика већина њих није имало ни слуха, ни инте-реса да следе државну меркантилну политику. Готово листом окренули су се унутрашњој трговини ситничарског типа. За веће пословне подухвате у Турској је поред амбиција и интереса требало имати храбрости и упустити се у несигурну и неизвесну трговину. Као што су муслимански трговци за-зирали од хришћанских тржишта, тако су и аустријски трговци избегавали турске градове и базаре, на којима би и поред формалне заштите турских власти, коју би уживали на основу међудржавних споразума, као хришћани били гледани са омразом, препуштени сами себи и ћудима локалних моћ-ника.

У том туђем и непријатељском свету, аустријски трговци навикнути на утврђена правила, подледали би плаћању разних писаних и још више не-писаних дажбина, као и произвољним повећањима султанових и локалних такси, царина, али и давању бакшиша разним моћницима. У трговинским споровима на отоманској територији случајеве у вредности до 3.000 аспри решавале су локалне кадије које су биле пристрасне и склоне корупцији. Још већи проблеми за хришћанске трговце настали би на вишим судским инстанцама, јер према шеријатском праву, хришћани нису могли да сведо-че пред турским судовима, а судске представке су морале да буду писане арапским писмом на турским језиком. Ангажовање турских правника у таквим споровима било је неприхватљиво због језичке баријере, изузетно високих трошкова и разноразних пратећих понижења. Због оваквих и слич-

них тешкоћа аустријски трговци и њихова трговачка удружења нису ни помишљала да се озбиљније ангажују у Турској.⁹¹

Иако је Оријентална трговачка компанија располагала великим капиталом и добром пратећом инфраструктуром, слабо је пословала због бирократске инертности, приоритета личних интереса службеника и непотизма, па спутана слабостима није успела да потисне већ постојећу густу мрежу домаћих трговаца у Отоманском царству. Захваљујући незаинтересованости аустријског трговачког слоја за просторе суседне отоманске државе, на тржиштима Угарске и делом наследних земаља створио се вакуум у који су масовно нагннули хришћански трговци из Турске. Од времена ослобађања Угарске па до Пожаревачког мира, Грци, Цинцари и Јермени су у приличној мери завладали тржиштем Аустрије.

Мада су се хришћански трговци из Турске у Аустрији и Угарској сами сналазили и без формалне помоћи отоманске државе, показали су висок степен самоорганизованости, солидарног осећања и велику спретност у раду. У њиховим рукама била је готово сва трговина између Мале Азије и Средње Европе. Преко својих малих, углавном породичних компанија, повезали су Смирну, Цариград, Атину, Солун, Београд са Трстом, Бечом, Пештом, Пожуном, Земуну и Новим Садом. Бројни, интересно и родбински повезани, хришћани из Турске користили су породичне и земљачке везе, искуства и трговачку инфраструктуру, стечене у прошлим временима. Супротно жељама аустријске царице и њених стратега, Грци и Цинцари постају надмоћан економски фактор на територијалном појасу широком онолико колико је била широка Угарска и дубоком све до Беча. Лошим планирањем и вођењем своје меркантилистичке политике, Аустрија не само да није успела да загосподари турским тржиштем, већ је туђим поданицима препустила добар део свога трговинског простора, самим тиме и профита.

Прва историјска конфронтација између тада младе царице и турских трговаца био је крајње непријатан по ове друге. Наиме, Јелини су користили добијене повластице и вешто врдали ограничавајућим прописима, богатећи се без ограничења. Да би их ставила под своју контролу и извукла што већу корист за државу, Марија Терезија је већ друге године свога царавања забранила Грцима, Јеврејима и Јерменима да у Монархији тргују вином, једним од најзаступљенијих артикала оријенталних трговаца. Аустријске пограничне власти и царински службеници ревностно су одузимали велике количине вина које би хришћански трговци кријумчарили из виnorodних покрајина Балканског полуострва. Ова мера је наишла на неочекивано снажан отпор, не само турских трговаца, већ и код домаћег мађарског становништва и жу-

---

⁹¹ С. Гавриловић, *Прилози историји трговине и миграције Балкан-Поднонавље XVIII и XIX столећа*, САНУ, Београд 1969, 6-8.

панијских власти у неким крајевима Угарске. Како тврди мађарски историчар Јожа Хевизи, жупанијски достојанственици су у овој трговини имали значајне зараде, па су 1745. године енергично стали у заштиту грчких трговаца вином. Толико су одлучно иступили да су на царске финансије и политику и оружје потегли.⁹² Детаље ове побуне, њен коначни исход и судбину мађарских ребела Хевизи не наводи.

Висину робне размене између Аустрије и турских трговаца, понајвише Грка и Цинцара, али и Срба и Јермена, није лако утврдити. На основу доступних извора добијени су неки подаци: када се одбију претпостављени транзитни трошкови, вредност увоза из Турске у Аустрију током периода између 1747. и 1771. године процењује на око 3.000.000 форинти просечно за сваку годину.⁹³ И поред прилично успешне царичине ограничавајуће мере, велики део овог новца је као зарада и даље остајао у грчким и цинцарским цеповима, док је држава због обавезе поштовања раније датих повластица остајала кратких рукава. Финансијски саветници царице су израчунали да је доминацијом слабо контролисане грчке трговине царска каса само 1774. године изгубила око 2 милиона форинти. Био је то повод да царица посегне за новим порезима и додатно оптерети турске трговце. Штавише, решила је да их стави пред тежак избор: да плаћају нови порез као странци, или да узму њено поданство и да се као аустријски трговци скрасе у градовима и трговиштима монархије. Тако су турски трговци губили раније добијене повластице и улазили у порески систем царства као сви други поданици. Ова мера је наишла на негодовање удружења аустријских трговаца јер су њихови прваци предвиђали да на домаћем тржишту немају никаквих изгледа у конкуренцији са Грцима.⁹⁴

Потребе државе су надвладале интересе трговачких удружења, па се кренуло у елиминацију негативних економских ефеката лоших меркантилистичких потеза. Марија Терезија је остала при својој одлуци: низом законских мера приморала је хришћанске трговце из Турске да узму аустријско поданство, да новој отаџбини плаћају порезе и тиме постану део привредног система монархије. То је значило да су аустријски Грци и Цинцари морали да забораве своју постојбину и родбину, којој ће престати да легално шаљу обилну новчану помоћ и да тако у Турској акумулирају капитал. Многи Јелини су у предвиђеном року лојално прихватили царске мере, док је добар део њих тражио начине да изврда обавезама. Проћи ће добрих четврт века док се жилави јужњаци не повинују административним мерама државе и не ставе потпуно у функцију хабзбуршке економије.

---

⁹² J. Héviz, *Autonomies in Hungary and Europe*, Corvinus Society 2004, 64.

⁹³ С. Гавриловић, *нав. дело*, 12.

⁹⁴ J. Héviz, *нав. дело*, 64.

Марија Терезија и њени наследници на трону организовали су грчке и цинцарске трговце и ставили их у фискални систем државе, али су били дубоко свесни њиховог пресудног значаја у формирању трговачке чаршије на своме југу. Када је трговина између Отоманског и Аустријског царства почела да цвета у мирнодопским фазама током XVIII века, у пограничне градове сливало се море оријенталне робе. Огромни каравани сачињени од више стотина кола, коња, магараца и мазги натоварених памуком, свилом, вуном, пиринчем, дуваном, маком, уљем и другом траженом робом са југа и истока, стизали су и бивали истоваривани на пристаништа Панчева и Земуна. Ту се роба прегледала и царинила, а одатле речним или друмским путевима превозила у унутрашњост, до Беча и других европских градова. У Турску се из Аустрије увозило много мање робе и то превасходно производи од стакла, порцулана, оружје, накит, сатови, мануфактурни производи и друга европска роба. Поред Земуна и Панчева, прави процват доживео је и Нови Сад као прва транзитна станица на путу ка Бечу и Пешти.

Грчки и цинцарски трговци су знали да на разне начине зараде новац. Приступали су сваком трговачком послу са једнаким жаром: закупљивали су и изнајмљивали све што се могло, препродавали, извозили, увозили, радили су све што је доносило било какву зараду. У Аустрију су увозили македонски памук који је заузимао највећи део увезене робе; за њим следе вуна, стока, кожа, мед, свила, восак, маслиново уље, јужно воће, сушена риба, дуван, пиринач, вино (до забране), разна руска крзна, кафа, шећер, зачине из Индије и Цејлона и многе друге оријенталне производе који су спадали у асортиман класификован као *турска роба*. Из Аустрије су извозили жита-рице, занатске производе, највише ланена и кудељна платна, металну галантерију, емајлирано посуђе и још неке мануфактурне производе. У Ердељу би почетком лета капарисали сву, још сирову и недовршену платнену робу (чувено ердељско платно) да би је крајем лета продавали по Угарској, Дунавским кнежевинама и Турској, по двоструко вишој цени.

Када им је било ускраћено да увозе вино са Југа, грчки и цинцарски трговци су у северној Угарској били главни закупци и извозници домаћих вина. Држали су велики део трговине турском и аустријском робом до Корушке и Штајерске, одакле су кријумчарили пушке и друго модерно европско оружје за разне племенске и побуњеничке групације у Турској. У Вараждинском генералату мењали су турску робу за храну, а восак из Бачке за пожешки дуван. Из Славоније су од 1770. године извозили жито и стоку за Италију: жито је шлеповима вучено Савом до Сиска, одатле је пловило Купом до Карловца, да би даље до јадранских лука било транспортовано копненим путем. Из Фиуме (Ријеке), или Бакра, жито би се транспортовало преко мора у Венецију, Анкону, или Напуљ. Истим путем ишла је и нешто

компликованија, али такође уносна трговина стоком. На каквом су гласу били Грци (и Цинцари) као трговци у Угарској, говори духовита, али тешко проверљива савремена градација:

„Најбољи трговци су Јермени, на другом месту је ђаво, на трећем Грци и Цинцари, док су Јевреји одмах иза њих. Много после ове виртуозне четворке долазе сви остали!”

Не чуди стога, да су у мешовитим српско-грчко-цинцарским среди-нама, све нивое трговине и сва пословања везаних за ову делатност, Срби често називали *треческом шијекулацијом*.

У сврху заштите стечених трговачких права и ради што боље органи-зације трговања, заштите интересе својих чланова и контроле тржишта Грци и Цинцари су се удруживали у трговачке компаније. Закон је предвиђао ову врсту удруживања комерцијалног потенцијала и људи; трговачке компаније су биле уредно регистрована правна лица која су функционисала у склопу правно-економског система Царевине. Преко ових удружења јелински тр-говци су до половине XVIII века могли као туђи поданици да остварују своје права, стечена на основу старих царских привилегија даваних Србима. Компаније су као правна лица својим члановима служиле као важан ослонац: оштећеним трговцима-члановима нудиле су стручну и финансијску помоћ, као и правно заступање пред судовима у честим парницама за наплату ду-гова, добијања разних обештећења или остваривања неких других права.

Прве компаније Грка и Цинцара у Угарској срећемо још у XVII веку, на пример ону у Сибињу која је била подређена државној благајни у Ердељу. Важност ових компанија види се по привилегијама које је цар Леополд 1667. године издао трговцима *Рацима* (Србима). У једнако привилегованом поло-жају као и Срби нашли су се Грци и недавно поунијаћени Јермени. Приви-легије су се односиле углавном на пословне и донекле верске слободе, док ће праве политичке и потпуне верске слободе бити дате Србима непосредно пред Велику сеобу 1690. године. Сви дошљаци који су уживали прве Ле-ополдове привилегије имали су могућност да подижу куће на државним имањима, слободно да се крећу и неометано тргују турском робом.

Иако је у привилегијама наведено да колективне повластице, поред Срба из Рашке, Босне, Далмације, могу уживати и Срби из Грчке⁹⁵, Јели-ни у неким покрајинама нису уживали оне слободе као Срби. У црквеном погледу и уз српске повластице, грчки и цинцарски трговци у Ердељу су могли слободно да исповедају своју веру, али је њихов свештеник морао да се административно и канонски подреди унијатском епископу у Мункачу.

⁹⁵ АВ, Ф. 5, фасц. 1 А, бр. 8 (1755).

Већина житеља грчко-цинцарских колонија које су признавале овог епископа, временом су као и Јермени, готово неприметно прихватили унију, да би њихови потомци касније и формално прешли у католичанство и стопили се са већинским Мађарима. Они који су желели да узбегну однарођивање селили су се у друге делове Угарске где је концентрација православног становништва (Срба или Румуна) била већа, али се ни тамо дуже од једне или две генерације нису очували као посебна етничка група.

Нама је посебно интересантна Српско-грчка компанија у Темишвару, основана 1752. године, јер представља прво пословно удруживање цинцарских и грчких с једне, и српских трговаца на другој страни, на равноправним основама. Ова компанија основана је захваљујући старим српским привилегијама. Привилегије цара Леополда привукле су Јелине на повезивање са Србима; међу Грцима српске привилегије су добиле још више на значају када их је 1773. године уз нове трговачке бенефиције потврдила царица Марија Терезија. Чланови темишварске Мешовите компаније имали су право да извозе и увозе прописану робу, да отварају дућане, тргују на ситно и торбаре по читавом Тамишском Банату и Великокикиндском дистрикту. Пред властима су Компанију представљале у мандату од једне године изабране судије, наизменично Србин па Грк. Компанија је имала и своја обележја, заставу и славу Св. Тројицу, што је складу са српском традицијом и може да укаже на српску бројнију, или пословну доминацију. Застава се чувала у Српској православној цркви у Темишвару; на њој се са једне стране налазила слика Свете Тројице, а са друге лик Исуса Христа. Била је ношена у литији за Божић, Васкрс и за Св. Тројицу, славу компаније.

Цинцари су још као турски трговци у Јужној Угарској вешто користили понуђене погодности, чак су их проширивали, игноришући законске прописе који им нису ишли у прилог. Најспособнији међу њима стигли су до самог Беча и ту основали и подизали своје финансијске империје. Чувене по својој раскоши у царској Вијени биле су палате цинцарских породица Сина,⁹⁶ Ђика и Думби. Обалу Дунава у Пешти красила је вила грофова Нако, цинцарских племића из Баната. Изградњу чувеног Ланчаног моста, *Szécsenyi lánchíd*, који спаја Пешту са Будимом, у значајној мери финансирани су богати чланови хеленизоване породице Сина, понајвише барон Георгије Сина.

---

⁹⁶ Сине, наука сматра Цинцарима, али су се чланови ове породице генерацијама сматрали Грцима. Њихов друштвени углед импоновао је грчкој држави, па је 21. децембра 1854. Влада у Атини наименовала барона Симеона Сину за грчког посланика у Бечу. Влада је ради тога усвојила *ad hoc* закон према коме би се заслужним Грцима давало право грађанства, ма они и не живели у Грчкој; *Српски дневник*, Нови Сад, децембар 1854; Симеон Сина је као грчки посланик за католички Божић 1861. године поклатио бечкој сиротињи 2.000 форинти сребра; *Српски дневник*, Нови Сад, 15. јануар 1862.

Живот са Србима

Грци и Цинцари су трговали не само по целој Аустрији, већ су преко њених северних и западних граница одлазили до Лајпцига и Кракова, великих сајамских градова у том делу Европе. Многи од тих трговаца трајно су се населили по угарским градовима и мањим насељима, повезујући се са већ постојећим грчко-цинцарским колонијама и са српском чаршијом у повоју. Овакви случајеви постају чести у другој половини XVIII века, када аустријске власти на њих врше притисак да доводе своје постојеће породице из Турске. У угарским градовима Цинцари и Грци су доста дуго живели поред Срба, што у слози, што у конкурентским и ривалским, али здравим односима. На тај начин готово су се такмичили са Србима у пословању, изградњи цркава, отварању школа и кроз пословну борбу и разне облике компетенције подстицајно деловали на развој комерцијалног духа код Срба.

Свугде где су живели заједно са Србима, Јелини су својим капиталом, пословним везама, здравом конкуренцијом и деловањем истакнутих личности доприносили напретку локалне православне заједнице и повећању њеног друштвеног значаја. Прорачунати и практични, брачно су се радо мешали са *Расцијанима*, што због исте вере, што због привилегија које су Срби добили од цара Леополда пре и током Велике сеобе. Приврженост Јелина Србима можемо поставити као једноставну рачунску формулу: Србе у верском животу и у послу штите моћне Привилегије, оне интересују Јелине, па прилазе Србима. Српска црква их је оберучке прихватала због издашних прилога, дарова и задужбинарства. Нешто краће од једног века Јелини ће се држати Срба, форсирати са њима крвне, пословне и пријатељске везе. Ова симбиоза показаће се као синкретичка, и невоље ће настати онда када се на крилима јозефинског Патента о толеранцији Јелинима укаже могућност да напусте заједничке српско-јелинске православне општине и оснују своје сопствене заједнице. Јелини се преко ноћи окрећу од Срба, истичу своје посебности и траже народна и верска права.

Цинцари су се поред трговине бавили и занатима: били су добри месари, сапунџије, кујунџије, чизмари, пекари, зидари, калдрмџије и др. О знатном броју Цинцара зидара у Срему и Славонији тога доба говори и фон Таубе, тврдећи да они ни издалека не раде добро као немачки зидари, али су вешти у изградњи лучних сводова, *иако да им свака соба на кайелу личи*.⁹⁷ Истицали су се као механџије, посебно су добро држали ханове и

⁹⁷ Ф. В. фон Таубе, *Ојис Славоније и Срема*, Матица српска, Нови Сад 1998, 88; Фридрих Вилхелм фон Таубе (1728–1778) сматра се немачким писцем, који је неко време био у служби Карловачке митрополије и на основу личних посматрања објавио 1777. године велико путописно дело о Славонији и Срему.

караван-сараје. У овим угоститељским пословима достојна конкуренција били су им Арванити (православни Арбанаси), који им, ипак, по квалитету услуга, а посебно по чистоћи и уредности кафана и пансиона нису били ни близу. У прво време уз Грке и Цинцаре држали су се и Јермени досељени из Персије, али када су ови напустили своје старо источњачко православље и прешли на унију, овом дружењу је дошао крај. Поред наведених занимања Цинцари су били и добри каменоресци, дунђери (дрводеље, столари) и немари, чувени по градњи камених мостова; у Босни они су били најпознатије калајџије.

Иларион Руварац, први модерни српски историограф био је свестан велике улоге Грка, а посебно Цинцара, у формирању варошког начина живота код Срба. У историографији познат као критичан и немилосрдно трезвен, Руварац се у својим списима бавио Цинцарима и Грцима и неким великанима српске културе и јавног живота који су били грчко-цинцарског порекла. Приметио је да цинцарски и словенски елемент из крајева око јужног тока Вардара одавно врло активно учествује у нашем јавном, културном и националном животу. Критички се односио према овој теми, разликовао је Грке од Цинцара, уважавао их је и истицао позитивне стране њиховог деловања, али их није идеализовао. У студији *О кнезу Лазару*, Руварац се врло критички бави Цинцарима и Грцима у српској средини:

„Иако бројно не много јаки, они су [Грци и Цинцари], по својој улози у нашем варошком друштву чинили утисак да се наша чаршија састојала мање од Срба, а више од Грка, Полугрка и правих Цинцара, или једном речју Јелина, пореклом из земље Цинцарске [Мегаловлахије или Велике Влашке]...”

Познајући их прилично добро, Руварац не оспорава *умну ѿанкосїѝ* (префињеност), *својсїѝвену само ѿавама ѿо ѿреимућсїѝву јелинскої или ѿрчкої ѿорекла*, али их критикује због њихове упадљиве склоности да тргују својим националним опредељењем. Посебно му је сметало неукусна и претерана србовања дојучерашњих Цинцара, а за лажи, подвале, злобу и свађе које су цветале у српским варошима, он окривљује *ѿодмукле Србе влашке крви*.

Ако би дошљаци стигли као Цинцари већином би били упадљиво снисходљиви и са неким стидом зазирали од свога имена и језика, али ако би се у новој средини представили као Грци, са висине би надмено гледали на словенску околину. Поставши Грцима, дојучерашњи Цинцари сматрали су се бољим и важнијим од других етничких група и све остале народе би држали за варваре. И у доба када су били турска раја, имали су Јелини о себи високо мишљење. Волели су да се међу Србима упадљиво и неукусно величају речима *Јелада*, *Јелинес*, *славно јелинско*, *ѿреческо*, *Јелин-муж*, *јунак*,

философ, војсковођа и др. Истине за вољу, разликовали су се од Срба по томе што међу њима није било неписмених. Трговина је тражила писменост, пословни прагматизам, брзу и спретну памет.

Ретко да је било Грка, полу-Грка, или Цинцара који се сматрао Грком, а да није имао примерак *Омирове Илијаде* и *Одисеје*; ове књиге су попут Библије красиле сваку библиотеку ових људи који би их читали у слободно време по неколико пута, тако да су многе стихове знали напамет. Поносили су се *Периклисом*, *Леонидасом*, *Аристотелесом* и другим великанима из античких времена, а у нападима националних осећања бусали су се у груди извикујући имена својих славних савременика, *Рије од Фере*, *Пејтробеја*, *Колокитрониса* и неких клефтских вођа. Када би хтели да напакосте некоме ко није њихов, истицали би своју *греческу мудроси*. Стари израз за простог Бугарина, или македонског Словена, који је остао још из византијских времена, *волиарос хондрџефалос*, што значи *Бујарин шврде храсиове лаве*, донели су Грци и у наше крајеве; тако је и понеки Србин постао *српско хондроџефалос*. Вук Караџић преноси Пирхова запажања са путовања кроз наше крајеве, да *код свакој Грка њровирује њоносиша усјомена на велике му њрејке, које ни најнижи Грк никад не заборавља*. Иако поносни на свој грчки избор, Цинцари су и даље у пословању разликовали од правих Грка упадљивом снисходљивошћу.

Србима је био стран овај чудни спој надмености и сервилности у истој личности, понашање које подређује индивидуу и лични дигнитет материјалној добити и интересу по сваку цену. Патријарх *Василије Јовановић-Бркић* (1763–1765) био је сведок прљаве кампање Фанариота за укидање Пећке патријаршије; разочаран понашањем Грка о овом питању, написао је за њих да су *на језику слајкоречиви, али да истиину рејко кад њоворе, ње да су веома лакоми на власи и њосјодсјво*. До појединачних, спорадичних сукоба између Срба с једне, и Грка и Цинцара с друге стране, долазило је у градовима од самих почетака заједничког живота. Када су Цинцари били газде и мајстори, истицали су се бруталношћу и горопадношћу према калфама и шегртима, без обзира на то да ли су били Јелини, Срби или нешто треће; када би они били калфе или шегрти слушали су газду без поговора, трпели при том највеће увреде и тешке батине са невероватном лакоћом. Нарочито се у прво доба нису радо гледали са Србима који су им били конкуренција, па су међу Србима у Новом Саду, Земуну, Пешти, Будиму, Темишвару и другим местима настајале заједљиве песме на рачун неких мана Цинцара и Грка. Деда Светозара Милетића је певао у једној песми, пуној презира према Цинцарима, како они као господари *извијају над калфама шџајалице, и да-џако бесних људи нема ни у Тајарској, да у џомере ѡревазидоше вса Циџанија*.

Носиоци угарског и аустријског племства међу Грцима и Цинцарима

Хабзбуршка монархија је на основу религијске истоветности, своје Јелине у политичком смислу третирала једнако као Србе и сврставала их у исту групу (у документима се помињу исто као Срби *Раџи*, *Илири*). Према истом критеријуму, сви Грци и Цинцари који су у Монархији стекли племићке титуле и званично су били сврставани у ред племенитих Срба. Први случајеви стицања племства међу истакнутијим представницима јелинског дела православне популације у Монархији јављају се у исто време као код Срба, још пре Великог бечког рата, мада су ови примери веома ретки. Током XVIII века ситуација се мења, када ће бити доста случајева да су православни без посебних условљавања (првенствено верских и политичких) стицали мађарско или аустријско племство. Куповина или добијање племићке титуле на основу војних и дипломатских заслуга давало је стеченом богатству новопеченог племића друштвени статус и верификацију, и сврставало их у ред повлашћеног друштвеног слоја. На тај начин су јачали феудалну структуру и истоветне процесе у Монархији.

Велики бечки рат (1683–1699) још увек је био у току када су прве српске, међу њима и малобројне цинцарске, или грчке породице добиле племство. Срби су племство стицали на неколико начина. У образложењу о додели племства истицана је заслуга, односно услуга учињена владару и држави. Кандидати нису добијали племство у исто време, нити су као племићи били истог ранга, исте политичке и финансијске моћи. Разликовао их је и начин на који су постајали племићи: племство су на пример, добијали најближи рођаци митрополита и епископа, виши официри због својих ратних заслуга; чести на листи за стицање племства били су државни чиновници, затим управници или провизори властелинства. Постојале су две основне групације кандидата, на основу угледа и заслуга у оквирима својих занимања: војни нобилитет добијали су официри, док су цивилно племство стицали црквени великодостојници, чиновници и богати трговци. На основу ове праксе у историографији је прихваћена основна подела на војно и цивилно племство. Угарски нобилијарни систем познаје следећу узлазну градацију рангова племства: нижи племић без предиката, племић са предикатом, затим барон, па гроф и на крају кнез, као највиши степен племства.

Када су се многи Срби, официри и племићи средином XVIII века одлучили да оду у Русију, са њима је отишао сразмерно мали број Грка и Цинцара. У односу на претходни период, у времену од 1751. до 1790. године, много више Јелина је добило племство, што их је чврсто везало за монархију.

Током Седмогодишњег рата у којем су граничарске снаге чиниле значајан део аустријске војске, десетак Срба официра добило је војничко племство за заслуге на ратишту. Тридесетак српских породица је купило племство после инкорпорације Тамишког Баната 1779. године. Тада је дошло до распродаје коморских поседа, највише земље покуповали су Срби, Грци и Цинцари и од тада долази до веће концентрације јелинског елемента у Банату. Богати трговци би куповином неког од банатских спахилука добијала и племићка диплома са *ипредикаџом*. Посрбљени Грци и Цинцари су били племићи земљодршци, са предикатима који указују на њихово властелинство. Тако су Николићи имали предикат *од Рудне*, Сервијски *од Турске Кањиже*, а Наке *од Великој Сенџмиклуша*. Њих је било веома мало, можда двадесетак, недо-вољно да би могли да чине и презентују српско друштво у целини. С друге стране, било их је сасвим довољно да активно учествују у креирању историје Срба у Угарској.

Манастирлије (Монастџерлије)

Међу првим заслужним Цинцарима који су у Аустрији примили војно племство били су Монастирлије. Средином XVI века преци Јована Монастирлије из Македоније су се доселили у Угарску, у Српски Ковин. После завршетка *Дујої раџа* 1606. године део српског становништва се сели из Српског Ковина у Коморан. Међу њима су били и преци Јована Монастирлије. Овде је неколико Срба из Горњег Ковина 1655. године добило војничке племићке титуле, међу њима је био и Јованов отац Петар. Јован Монастирлија се помиње као коморански војвода у биткама против ердењског кнеза Ђерђа Ракоција. Кнежев син Ференц касније ће подићи велики устанак и из темеља уздрмати Хабзбуршко царство.

У време Великог бечког рата (1683–1699), Јован се помиње приликом похода херцега Карла Лотариншког против последњег будимског паше Ибрахима, који је бранио Ђер. Док је царска армада била заустављена код Ујвара, Карло Лотариншки је у намери да ослободи Ђер марширао поред Дунава преко Коморана, ког су Турци држали под опсадом. У тој бици Јован се истакао храброшћу и официрском проициљивошћу, па је због тих својих особина напредовао у служби. Прошло је неколико година када је Монастирлија био запажен у борбама приликом одбране Голупца од опсаде Турака 1689. године.⁹⁸ За испољену храброст на бојном пољу и за официрске врлине Јован је био одликован високим одликовањем Медаљом или колајном на четвороструком златном ланцу. На аверсу ове колајне био је портрет владара, а на реверсу утиснут је мађарски државни грб.

⁹⁸ Љ. Церовић, *Срби у Словачкој*, е-књига, Пројекат Растко.

Наке

Грофовске титуле су имали и чланови знамените породице *Нако*. Наке су били врло богати Цинцари који су своје богатство крунисали племићком титулом. Браћа Христифор и Кирил су из Македоније стигли у Банат између 1760. и 1770. године. Силно су се обогатили тргујући свиме и свачим, па су 1784. године купили племство и спахилук Комлош и Велики Сенмиклуш (данас у Румунији, код пограничног места Жомбољ). Поред поменуте браће, из ове породице и из Великог Сенмиклуша био је Константин, рођен 1743. године (место рођења непознато). Поред трговине, Наке су били први који су се у Јужној Угарској опробали у производњи памука. О овоме сведочи илирац, Драгутин Сељан:

„Памук садити под Јосипом II прва покушења учинише братја Нако, који су из Турске [...] населише. Ови једнога сељанина дозвоше, из околице, оне [из Македоније], где највише памука расте и тако први више јутарах с овим посејаше. Ово је после и у неких околицах Темешвара, Вершца, Панчева и. т. д. Наследовано било и много путах знатно трудове наплатило. Ну мерзло поднебје запрека биаше, па памук подпуно дозрелио није, и зато нису знатнија расплођења учињена.”⁹⁹

Од чланова ове породице најзначајнији за српску културу био је Јован, син моћног Христифора Наке племенитог од Сент Миклуша. Јован Нако се родио 1814. године (према Огњановићу 1811) и живео у своме дворцу у Комлошу, месту са већинским румунским живљем. Чувен по богатству и мушкој лепоти, био је велики светски бонвиван. Пропутовао је готово читав свет, уживао у радостима живота и лепим вештинама, али је већ са 23 године (или 19, како каже Душан Попов у своме чланку *Јован њл. Нако од Великој Сенмиклуша, велејоседник и њрви књижевни задужбинар Матице српске*, објављеном у Темишварском зборнику бр. 4, 2006) исказао велику зрелост. Под утицајем Теодора Павловића постао је велики добротвор српски пошто је основао књижевни фонд Матице српске, са оснивачким улогом од 5.000 форинти. Према извештају *Србској дневника* од 2. априла 1861. године, *Накин фонд* је тада садржао 5.250 форинти основног капитала, код приватних дужника било је 787 форинти и 50 новчића, у штедионици 6.209 форинти и 84 новчића, у готовом новцу било је 191 форинта и 96 нов.; фонд је износио свега 12.439 форинти и 30 новчића аустријске вредности.¹⁰⁰ Кад је Јован остарио и престао да води живот препун страсти и шаренила, посветио се хуманитарном раду у већој мери. Тако је између осталог, покложио 1.000 форинти дому за сирочад у Великом Бечкерку.

⁹⁹ D. Seljan, *Zemaljopis pokrajinah ilirskih, iliti ogledalo zemlje*, Zagreb 1843, 136.

¹⁰⁰ *Србски дневник*, недеља 21. мај 1861.

Јован Нако од Сент Миклуша умро је 12/25. марта 1889. године у Бечу, или пак 9/21. марта како пише Илија Огњановић. Бечке новине *Neues Wiener Tagblatt* су обележиле његову смрт пригодним чланком. Из новина сазнајемо да је Јован био таст херцога од Сан Марко и да је поред великог имања у Банату имао и више кућа у Пешти, Бечу и на још неколико места. Наиме ренте и других улагања покојник је за живота убирао дневно око 1.800 форинти чистог дохотка. Јован Нако је био велики заљубљеник у позориште, па је у своме дворцу уредио праву позорницу и све пратеће позоришне реквизите. Преко целе године на имању је држао оркестар, униформисано особље и глумачку трупу за коју је из Беча доводио најбоље глумце преко својих пословних агената. Једно време је управитељ ове трупе био глумац А. Цербони, који се после смрти мецене Јована преселио у Америку и тамо глумио. У Накином позоришту били су ангажовани следећи глумци: чувени бечки љубавник Дифенбах, интригант Валденберг, а за женске љубавне улоге ангажована је Марија Форстер, која је од распусног живота полудела и на крају умрла у самоћи и беди. Позориште је играло своје комаде свако вече, било је ту трагедија од пет чинова али је публику најчешће чинио сам Нако, јер друге често није било.

Позоришни реквизити, костими и опрема набављана је из Париза и Лондона, дворана у којој се играло била је грађена и декорисана по узору на једну дворану у Лувру. Отмену лепоту Нако је задржао и у својим касним годинама, био је поносан на свој изглед и неговао га. Тако је месечно једном из Будимпеште у Комлош долазио дворски фризер који би му радио ундулације по најновијој моди. Покушао је да код својих Комлошана пробуди љубав према позоришту, али када је схватио да је узалуд, потрудио се да их култивише на други начин. Често их је терао да се купају у купатилу које је он подигао, оне који су то избегавали гонио је силом. Лист закључује некролог Јовану Наки констатацијом како су *Беч и бечка њозоришћиа изгубили мноџо Накином смрћу, јер је он био од оних рећких мецена који уметносћ нису само волели већ су водили рачуна о ѝринцију да је уметнишћиву џошребан хлеб насущни*.¹⁰¹

Неки Јелини са презименом Нако живели су у Новом Саду и верујем да су били у сродству са Накама из Великог Сенмиклуша. Међу исповедањим за 1781. годину у Николајевској цркви је и Димитрије Нако. Његов побочни рођак могао би бити новосадски грађанин Стефан Нако, кога налазим у магистратским списима Новог Сада. Овај Стефан је 1813. године од др Андреја Камбера позајмио 152 холандска дуката. Међу посланицима на Благовештенском сабору, одржаном у првој половини априла (2–20) 1861.

---

¹⁰¹ И. Огњановић, *Занимљиве ѝриче и белешке знаменитћих Срба*, Српска штампарија, Загреб 1900, 83–85.

године у Карловцима, из редова посланика духовног реда учествовао је и Антоније пл. Нако, архимандрит манастира Бездин.

Дуке

Кроз завидну војну каријеру царски официри из породице *Дука* стекли су високу титулу угарских барона. Оснивач ове цинцарске војничке породице у Новом Саду, Никола Дука прешао је као трговац пред Турцима из Београда у Осиек, а одатле у Нови Сад. Никола је рођен 1714. године у Македонији, вероватно у Костуру (Касторији). Николин брат нама непознатог имена из Београда је отишао у Темишвар и из ове породичне линије је потекао вероватно најчувенији изданак ове породице, барон и аустријски генерал Петар Дука (1756–1822); Петар се као коњички официр истакао у ратовима које је Аустрија водила са Турцима крајем XVIII века и против Француза, па је за награду 1793. године био одликован Орденом Реда Марије Терезије, уз који је добио и баронско достојанство.¹⁰² Високо вреднован од самог монарха, Дука је 1800. године именован за команданта гарнизона у Темишвару, а 1805. уздигнут је на чело Банатске генералне команде, где формално остаје до 1813. године, али је од 1809. главне задатке обављао у Царском ратном стану у Бечу. До тада је у време Првог српског устанка поред команде над војном силом Баната контролисао и границу на Дунаву. О овој породици биће доцније више речи.

Дамаскини

Од Угарског сабора је 19. септембра 1800. године спахилук у јужном Банату добио и *Љубомир Стиван* (у неким документима се налази под мађарским обликом овог имена, *Иштиван*) *Дамаскин де Немети*. Овај Љубомир Стеван је био исти онај Стефан племенити Дамаскин који је као посланик на Темишварском сабору са Марком Сервијским поднео тужбу против торонталског жупана Баћањија. Према малобројним и штурим изворима Дамаскини су потицали из грчке трговачке породице која се средином XVIII века доселила у Темишвар. Стеван је према неким изворима био трећа генерација Дамаскина у том делу Баната. Куповином угарског племства добио је предикат *de Nemethy* и спахилук Хајдучку греду, дотадашње добро

---

¹⁰² Године 1757. у Аустрији је установљено војно одликовање Ред Марије Терезије. Уз овај орден ишла је и плата, а уз то и годишње још 300 до 800 форинти додатка, као и право жене официра на пензију у случају да остане удовица. Такође, уз овај орден могла се добити и титула барона, уз подношење молбе. Срби витезови Реда Марије Терезије били су: Арсеније Сечујац од 1761, Павле Папила од 1762, Павле Давидовић од 1779, Вук Савић од 1788. и Петар Дука од 1793. године.

Немачко-банатске граничарске регименте. На своме имању је 1809. године населио најамне раднике Мађаре католике и Словаке евангелисте, укупно око 500 душа. Властелинству је током времена промењено име у Хајдучица, и Феликс Милекер ово место описује у своме путописном делу *Хроника њодунавских земаља*, где наводи да је на имању поред Мађара и Словака живело још неколико породица Немаца и покатоличених Бугара. Стеван Дамаскин је био веома богат човек: поред поседа у Немету имао је још доста земље, двоспратну кућу и кафану у Темишвару, а служио је као судија вишег суда Торонталске и Тамишке жупаније. Са супругом Маријом, рођеној у племићкој породици Зако, изродио је седморо деце. Умро је на Видовдан, 28. јуна 1817. године.

Потомак ове српске породице грчког порекла био је Стеванов унук, можда најзначајнији члан ове породице, Јован Дамаскин Неметски. Школовао се у Темишвару и Пешти, обављао је части великог жупана Тамишке жупаније и био један од запаженијих учесника Благовештенског сабора 1861. године. У Угарском сабору је као један од једанаесторице српских представника заступао Стари Арад. Често је боравио у Пешти и тамо био један од креатора српског друштвеног живота. Умро је у Темишвару новембра 1892. године, којим поводом му је лист *Браник* у броју 134 објавио некролог.

Сви познати представници породице Дамаскин, од Стевана до Арсена су се у црквеним протоколима, школским књигама и другим документима изјашњавали као Расцијани и чували своје православне и српске традиције. Ова грана Дамаскина ће се крајем XIX века, личним избором Арсена, чувеног путника по Африци, ловца на лавове и књижевника у покушају, однародити и помађарити, за шта је било заслужно порекло Арсенове мајке Етелке и орођавање са већ покатоличеном, некада цинцарском породицом Дадање.¹⁰³

Након завршетка рата са Турском (1788–1791), још двадесетак лица је добило племство за заслуге у рату, али је неколицина њих купила племство као трговци. Били су то представници угледних грчких и цинцарских породица које срећемо на Темишварском сабору, када се српско племство по први пут у новијој историји појављује као сталез. Међу седамдесет петицом племића (спахија) учесника сабора, једанаест их је било из редова Грка и Цинцара. Највишег достојанства били су Христифор Нако од Семиклуша, Марко Сервијски од Турске Кањиже и о њему ћу касније рећи нешто више; следе Живан Ђуричко од Модоша (данас Јаша Томић), Наум Моско од Иванде, Хаџи Михаило Сисањи, Пачача или Пачација и други. Грчко-цинцарски депутати у рангу нижег племства без предиката били су Михаило

---

¹⁰³ Б. Ковачек, *Два књижевна изненађења из породице Дамаскин*, Темишварски зборник 3, Матица српска, Нови Сад 2001, 134, 135.

Христић, великоварадински ешкуч (сеоски судија, извршитељ), Атанас Дука из Вировитице, Тома Лацковић из Копривнице, Атанасије Јанковић из Карловца и Стеван Манастирлија из Каполне. Грчког, или цинцарског порекла на Темишварском сабору били су епископи: арадски, Павле Авакумовић, и горњокарловачки, Генадије Димовић.

После Сабора куповина угарског племства је код богатог српског грађанства постала тренд као помодни симбол друштвене величине и угледа, па су се Илирској дворској канцеларији многи добростојећи грађани обраћали молбама за куповину племства. Према расположивим документима из фонда Канцеларије, новосадски грчки трговци Константин Георгијевић Диван, књижари браћа Каулици, Јован Константиновић и други подносили су молбе у том циљу. Канцеларија њихове молбе није разматрала, већ их је пребацивала на решавање у Угарском сабору.¹⁰⁴

---

¹⁰⁴ У даљем тексту биће речи о племићима из породица Сервијских, Николића и других новосадских Јелина племића, који овде нису поменути.

V. ПОРЕКЛО, ВЕЛИЧИНА И НЕКЕ ОСОБЕНОСТИ ЈЕЛИНСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ НОВОГ САДА У ХVІІІ ВЕКУ

У циљу што бољег упознавања са јелинском заједницом Новог Сада, један од важнијих задатака био би да што тачније утврдимо етничко порекло чланова ове заједнице. Запажања и закључци изнети у наредном поглављу могли би да послуже као основ за утврђивање одговора на тешко питање ко је аутентични Грк, а ко Цинцар, односно у којој мери су новосадски Цинцари били Грци. Постављено питање отвара једну комплексну и осетљиву тему, на коју је тешко уопштено одговорити; питање етничког порекла новосадских Грка није од суштинског значаја за ову тему, али ће покушај одговора у великој мери допринети потпунијој слици историјске приче о Јелинима Новог Сада.

Аутор најпотпуније књиге о Цинцарима, Душан Ј. Поповић, позивајући се на Цвијићеве етнографске анализе јужних делова Балканског полуострва тврди да су *Грци*, насељеници у наше крајеве потицали из историјске области Велике Влашке (Мегаловлахије) у великој већини били Цинцари, а врло мало прави Грци; трговци пореклом из Цариграда и његове околине (Тракије) били су већином Грци, а тек понеки Цинцарин, док су ретки дошљаци из Мале Азије, са Пелопонеза, са егејских и јонских острва били чистокрвни Грци. Пореклом са егејских острва су, на пример били Грци из Трста, мада се и тамо нашао по који хеленизовани Цинцар. Према пописима које су обављале државне, градске и црквене власти види се да је већина чланова Грчке општине Новог Сада била цинцарског порекла, док само мали број њих можемо сматрати правим, аутентичним Грцима. Цинцари су као народ негрчког порекла стизали у ове крајеве углавном већ хеленизовани у потпуности, или су захваћени овим процесом били на путу да постану Грцима. Услед недостатка јасно израђене сопствене националне свести и осећања, а уз велику жељу да их средина види и доживи као Грке, велики број припадника цинцарског етничког корпуса одбацио је препознатљива обележја свога порекла сматрајући се *јравим Јелинима*.

Колико су новосадски *Јелини* били Грци, а колико Цинцари, Васа Стајић у своме чланку *Цинцари у Новом Саду* даје своје мишљење:

„Цинцарима ћемо овде звати оно становништво Новог Сада које се само називало Грцима и Куцовласима. То становништво је у оквиру српског православног општества чинило посебну, кад више, кад мање признавану општину, која ни сама није била сасвим хомогена, што се види већ из имена: Грци и Куцовласи. Немамо података да бисмо се упуштали у питање о разлици између Грка и Куцовлаха. Рећи ћемо само општи утисак: крвне разлике нема; Грцима

су се сматрали већ хеленизовани Куцовласи, док аутентични Куцовласи тек желе толико научити грчки, да би се смели назвати Грцима, па зато жртвују велики новац за издржавање Грчке школе. Мислимо да су прави Грци међу натурализованим Грцима, односно хеленизованим Куцовласима Новог Сада, ако их је уопште било, били толико ретки као беле врране. Имамо утисак да за целу општину важи оно што је Змај рекао о ћир-Сими, јунаку приповетке Наш Љубомир [...] више Цинцар него Грк!”

Категоризација новосадских Јелина према етничком пореклу

Стајић је у два пасуса дао прихватљиву, али површну процену етничког порекла јелинске заједнице, довољно интригантну да би ми послужила као подстицај, мотивишући ме да овој теми посветим нешто више пажње. Припаднике грчке заједнице старог Новог Сада разликујем према етничком пореклу њихових предака, према лингвистичким особеностима (језику којим су се најрадије служили), такође и на основу њиховог тренутног односа и става према своме пореклу и чврстости националне свести. Отварању овог питања прилазим користећи се малобројним подацима који ми стоје на располагању. На основу установљених параметара овог критеријума новосадске Јелине делим у пет посебних, али по више основа повезаних група. У прве четири групе размештени су већински Цинцари, док су у пету сврстани малобројни прави Грци.

Прву категорију Цинцара чине они представници њиховог круга који су се већ првих година трајног боравка у Петроварадинском Шанцу утопили у српску већину. Они су дошли из Македоније као Власи, али са изразито јаком цртом словенског утицаја; вични језицима, они су се служили српским језиком као својим матерњим. Национално аморфни и без снажне традиције припадања, настојали да се што мање разликују од већинског становништва како би избегли потенцијалне сметње приликом пословања, као и поруге у свакодневним релацијама. Брзо би посрбљивали своја презимена српским суфиксима *ић*, *вић ски*, *ов*; деци су надевали уобичајена српска имена, која су углавном била библијска у српским облицима; они који су долазили као момци углавном би се женили православним Српкињама. Неки од српских зетова узимали би поред својих имендана и крсну славу своје супруге. Без икаквог унутрашњег отпора одлазили би у српске цркве, јер других православних цркава у Новом Саду у то време није ни било. Притиснути радним обавезама препуштали су супругама организацију верских обреда и светковина у кући и васпитавање деце у српском духу. У тим породицама доминирао је српски језик, грчки је био присутан као образовано

средство, али је био у другом плану, док су цинцарски веома ретко на јавним местима говорили само најстарији чланови тих фамилија. Уочава се да су ови Цинцари, поред свога језика и грчких културних утицаја стечених у постојбини, имали и примесе словенског менталитета, обичајних и језичких елемената, преузетих од македонског или бугарског живља. Међу овим цинцарским породицама било је и оних ретких који су у својој породичној традицији имали јако предање о српском пореклу, јер су из постојбине донели крсне славе и старе иконе светитеља са словенским натписима. Они су се најједноставније и најбрже посрбили већ у првој генерацији.

Различиту од ове, срећемо следећу категорију Цинцара: то су они дошљаци с југа који су у постојбини стекли полухеленски идентитет и представљали су прилично неодређен, али масован грчко-цинцарски супстрат. Ови људи су међу Новосађанима изазивали недоумицу у погледу порекла, као у примеру симиције Николе Васиљевића из Политовог детињства, за кога се никада није сазнало да ли је Цинцар или Грк. Представници ове групе углавном су успевали да за живота сачувају етничку посебност, своје потомке су васпитавали у грчко-цинцарском духу, да би већ њихови унуци напуштали јелински дух и стапали се са српском већином. Сматрали су се Цинцарима грчког духа, користили су културне елементе оба ентитета и себе називали Грко-Цинцарима. Представници ове јелинске групе су код својих кућа причали грчки и цинцарски, у чаршији српски са карактеристичним нагласком, децу су слали у Грчку школу не само да би их сачували од посрбљивања, већ и зато што је све до Буне новосадска Грчка школа била престижна и најбоља основну школу у граду. Поред тога што је ова група Цинцара увек била најбројнија, она је уједно и историјски најрепрезентативнија, јер представља образац понашања цинцарске већине не само у Новом Саду, већ и шире. Потомци Грко-Цинцара су били свесни свог јужњачког порекла, са поносом су га истицали, али средином XIX века готово сви су се сматрали Србима и са сународницима словенског порекла чинили чврсто српско језгро Новог Сада.

Јасно се запажа и трећа група цинцарског становништва, која је настала и чврсто се формирала у завичају од већ потпуно хеленизованих појединаца. Ови Цинцари су као *ioшови Грци* стизали у Јужну Угарску, сматрали су се Грцима и то не било каквим, него великим, правим и чистокрвним. Држали се уз заједницу малобројних аутентичних Грка, који их нису сматрали себи равнима, али им је годила масовност *нових Грка* и њихов финансијски потенцијал у борби против асимилације. Хеленизовани Цинцари су се биолошки мешали само са себи сличнима и правим Грцима, доводећи себи за жене девојке из завичаја, које су децу имале да васпитавају по строго грчком узору.

Од правих Грка разликовали су се веома мало, тек по неким цинцарским породичним именима (ако су их уопште задржали), по местима рођења¹⁰⁵ и по којој цинцарској речи у свакодневном говору, који су у приватном окружењу водили искључиво на грчком језику. Чланови ове групе били су бројнији од правих Грка, грчкој заједници су давали масовност и снагу, а током неколико генерација мешања било их је тешко разликовати од чистокрвних Грка. Обдарени снажном потребом за доказивањем, видимо их као најжешће борце у историјским покретима за грчку школу и цркву. Њихови први потомци дичили су се грчким пореклом најдуже од свих својих сународника и са још увек чврстим осећањем припадности су све до пред крај XIX века сачували доминантну грчку црту у већ нарушеном и подељеном идентитету. И поред велике посвећености борби за очување свога јелинског бића, ни ове породице нису успеле да се одупру биолошком нестанку или спонтаном посрбљивању.

Типични представници цинцарског дела грчко-цинцарске заједнице Новог Сада која је инсистирала на грчком имену и бићу били су Ђурковићи-Сервијски, али се већ код Марка, најзначајнијег члана ове куће, током времена на тој линији примећује пристајак на компромис и извесна недоследност. На Темишварском сабору он је отворио питање црквене аутономије Грка у Јужној Угарској, што је довело до највећих поремећаја односа Срба и грчко-цинцарске заједнице на свим просторима, али је своју импозантну задужбину оставио *младићима њејовој народа и њејове вероисповести који уче школе*. Изгледа да је намерно избегао да именује народ на који је том приликом мислио, или није успевао да се одлучи за који од два њему блиска. Уз Сервијског треба поменути његовог савременика Параскеву Хаџи-Јањиног, живописну и спретну личност, који се као и Марко, без обзира на цинцарско порекло, сматрао правим Грком. Уз њих двојицу, у галерији новосадских ликова тискало се барем још тридесетак *правих Грка цинцарској њорекла*: Гадеше, Софијали, Вулко и других.

Четврта група Цинцара или Куцовлаха била је најмалобројнија и историјски је најкраће трајала. Представља тврдо цинцарско језгро кога су сачињавали ретки национално свесни Цинцари. Они нису пристајали да буду ни Грци ни Срби, али се нису одрицали усвојене грчке духовности, као ни пријатељства, родбинских и других веза са Србима. Први пут су Цинцари са овим карактеристикама били пред историјом запажени у Новом Саду током фебруарских збивања 1782. године, када се грчка заједница одвајали од Срба. Никола Дузи је на запрепашћење свих Грка изашао са захтевом да се

---

¹⁰⁵ Јелини који су дошли из Мегаловлахије (територија која данас обухвата делове Македоније, Албаније, Грчке и Бугарске, захватајући планинске ланце Пинд, Грамос и бугарске планине све до Софије), били су по правилу цинцарског порекла.

тек основано новосадско грчко општество назове *заједница Грка и Куцовлаха*, што би у корпусу новосадских Јелина направило опасну пукотину. Гркофилска већина је ову иницијативу енергично одбацила, па се цинцарски глас са сличним захтевом није чуо наредних пола века. Сврставање ових људи уз Грке приликом одвајања ставља нам јасно на знање да су, и поред заметка цинцарских осећања који се код њих јавља, они ипак били интегрални део јелинске целине.

Почетком XIX века део угарских Цинцара се у Пешти одвојио од Грка под снажним утицајем својих првих просветитеља Розе и Бојађија, што је несумњиво имало извесног утицаја и на новосадске Јелине. Ова појава ће остати непотврђена, јер о сличним дешавањима с почетка века нисам пронашао ни један детаљ, али не задуго. Прикривени процес осамостаљивања Цинцара је постојао и тињао, да би се у јавности појавио 1821. године у облику истог захтева који је некад поставио Никола Дузи, да се званични назив Грчке општине промени у *Грко-куцовлашку ойштинину Новој Сада*. Трагање Цинцара за својом самобитношћу је због избијања Грчког рата за независност дошло у деликатном тренутку за грчку заједницу, коју је ова иницијатива добро пољубила и готово поделила. Чисто грчко руководство новосадске Грчке општине, тада предвођено Георгијем Бељанским, било је свесно односа снага у заједници и заузело чврст став да се о предлогу не гласа. Овога пута већински Цинцари нису одустали и за своје народно име изборили су се пред судом 1823. године, после две године парничења. Тиме је у Новом Саду свака даља прича о оспоравању посебности Цинцара или Куцовлаха престала. Појава националне свести није била довољна да би се ова група Цинцара очувала. Ни она није била имуна на посрбљивање, јер је почела да се од времена Буне топи, да би до краја XIX века шапатом нестала.

И коначно, најмалобројнији међу новосадским Јелинима били су аутентични Грци, људи хеленског порекла, *Грци њо крви*. Припадност хеленском етносу, грчки матерњи језик, породица, обичаји, школа на грчком језику коју су основали, античка величина и византијска државна традиција били су стожер ове групе. Такође је била снажна свест њених припадника о томе да су рођењем хеленског порекла добили свету обавезу да у туђем окружењу то и остану. Својом организованашћу и чврстином националног грчког бића каквом су се одликовали широм своје разгранате дијаспоре, овај тип Грка је био стамени чувар јелинске заједнице и узор филхеленским Цинцарима. Грцима није било довољно то што су у новосадским црквама присуствовали православном богослужењу, већ су се изборили да то богослужење буде на њиховом матерњем језику, обавезним чинодејством грчког свештеника. Када је грчка заједница Новог Сада била бројна и економски снажна, линија између треће категорије Цинцара и правих Грка била је уо-

чљива тек толико да би показала колико су етнички Грци су били доминантни чинилац унутар групе.

Иако су многи Новосађани, дошљаци са југа, тврдили да су чисто грчког порекла, прави етнички Грци Новог Сада били су Александар Морфидис Низис, учитељи Никола Јанакидис, Антим Папа(с) Папакостопулос, породица Полита, вероватно Георгије Бељански и још неки ретки Новосађани.

Наведена категоризација припадника Грка и Цинцара у Новом Саду првенствено је статистички покушај и није у стању да у потпуности прикаже све тананости појединачних и колективног стања свести, емоција и друштвених процеса којима су били изложени наши суграђани са хеленског Југа. Било би преко сваке мере амбициозно настојати да се све историјске, социјалне и све друге недоумице на ову тему, којих није мало, разјасне. Различите групе које сам међу њима запазио живе су и опстајале у заједничким оквирима грчког општества, само су се људи истих националних нијанси благо издвајали, ближе држали и чували. Посебно се пажљиво чувао тврди грчки круг, његови чланови служили су се искључиво грчким језиком, међусобно су се женили, удавали, кумовали и дружили. Стабилност група и њених представника није била увек једнако чврста, грчко-цинцарске групе су се по рубовима преплитале и мешале, а неки чланови су ношени интересом прелазили из групе у групу.

Још једна опсервација на исту тему. Дошавши из Турске у Нови Сад, већина Срба би веома брзо одбацивала турску ношњу и за кратко време прихватала би овдашњи начин живота, спрам својих узора Срба староседелаца; Јелини су већином дуго задржавали своју оријенталну ношњу, начин живота, језик и обичаје и на тај начин одржавали емотивну везу са завичајем и прецима. Тако су се, поред језика и обичаја, и својом појавом и понашањем разликовали од својих суграђана Срба староседелаца, али и од приспелих српских трговаца пореклом из Босне, Херцеговине, Ердеља или Славоније. Према овом питању Јелини рођени у Новом Саду различито су се понашали: неки су свој источњачки имиџ и стил неговали, преносећи га даље међу потомство и тиме одржавали оријентални дух православног дела Новог Сада дуже од једног века, све до Буне, док су они други преузимали ношњу, обичаје и навике већине. Готово као према формули, традиционалисти су представљали тврдо грчко језгро новосадске јелинске заједнице, док су они флексибилнији углавном лакше подлегали асимилацији. Кажем углавном, јер је као и у сваком правилу, и овде било изузетака.

У архивској грађи Историјског архива Града Новог Сада, Архива Војводине, Архива САНУ у Ср. Карловцима и Рукописном одељењу Матице српске, када је у питању званично име ове групације, нема правила: у списима из XVIII и прве половине XIX века, на латинском и немачком језику Јели-

не су називали разним именима. Када су у питању хеленизовани Цинцари, у изворима су написани различито, вероватно према нахођењу писара. Најчешће се појављују као *Graeci vulgo Csincsares*, или само *Csincsares*, *Vallchus*, *Vallaches*, или *Graeco-Valachus vulgo Czinczar*, *Kuzovalachos*, *Macedovalahos*; Грке и оне који су се представљали Грцима, као *Graeci*, *Hellenes*.

У сличним облицима, само са карактеристичним мађарским суфиксима Грке и Цинцаре налазимо у документима на мађарском језику после средине тридесетих година XIX века; у списима на српском језику за Јелине коришћени су преведени називи из званичне документације на латинском језику, такође у различитим преведеним облицима, или онако како их је звао обичан новосадски свет, као на пример: *Грци*, *Греци*, *Цинцари*, *Власи* (овде треба задржати опрез, јер се истим именом означавају и малобројни Румуни), *Куцовласи*, *Влахо-Цинцари*, *Грко-Цинцари*, *Грко-Румуни*, *Влахо-Румуни*, *Греко-Власи*, *Макеговласи*, *Македо-Румуни*; у придевским облицима ових етнонима појављују се термини *ѝречески*, *ѝречански*, *куцовлашки*, *цинцарски* и другим. Њихову постојбину Срби тада називају *Греција*, а касније и *Грчка*, па затим често и *Македонија*, *Маћедонија* или *Македо-Влашка*, или само *Влашка* (овај топоним позива на опрез, јер се он ретко користио у цинцарском контексту; чешће се користио за делове данашње Румуније, него за постојбину Цинцара).

У фонду Илирске дворске канцеларије (ИДК) у Архиву Војводине, налази се попис Грка и Цинцара из 1792, који у великој мери истраживачу олакшава да дође до жељених одговора. Поред значајних замерки на објективност рада Илирске дворске канцеларије, посебно у случајевима у вези са јелинским школско-црквеним сепаратизмом у Монархији и несређеним грчко-српским имовинским односима, мора се констатовати како је током кратког периода од шеснаест месеци колико је ово тело постојало, у црквеној администрацији било више реда. У наведеном попису који је по налогу Илирске дворске канцеларије спровела Конзисторија Бачке епархије, долази се до имена глава породица и приближног броја људи из овог круга. Можда је још важније да се први пут у документима о новосадским нејелинима јасно разликују две различите категорије: Грци и Цинцари, односно Куцовласи.

Нејасно је и тешко објашњиво зашто су ови људи, и поред званичне и унутрашње поделе заједнице на Грке и Цинцаре, заједничким именом у великој већини себе звали **Јелинима**, **Грцима**, **Грко-Цинцарима**. Ова три заједничка имена најчешће су била у интерној употреби, што је потврђено многобројним примерима нађеним у кореспонденцији упућеној од стране Грка ка званичним властима града и државе. Током више од једног века, од прве половине XVIII до средине XIX века, Грци и Цинцари подједнако су

своје интерне преписке водили скоро искључиво на грчком језику, у којима себе и своје сународнике називају **Ελληνας, Грци**, или пак **Βλαχους, Ελληνο-Βλαχους, Цинцари, Грко-Цинцари**. Стога не треба сумњати да се већина њих, без обзира на своје етничко порекло и језичке разлике, у цивилизацијском смислу сматрала Грцима. Људи из групе Јелина сами су поставили правило како треба да их именујемо, које ћу ја у даљем тексту поштовати и људе из ове групе називати **Јелини, Грко-Цинцари, Грци и Цинцари**.

Наведене чињенице су озбиљан путоказ који води ка коначном решењу у потрази за правим и непристрасним називом ове заједнице и њених чланова. Потрага за њиховим етничким пореклом чини причу о Грцима и Цинцарима Новог Сада још занимљивијом и тај покушај не би требало схватити као политикантски покушај површне, већ искључиво историјске анализе.

Посебно је занимљива анализа отоманског идентитета ових људи. Овде донекле можемо да разликујемо Грке од негрка по пореклу, јер су грчка имена, а посебно презимена, карактеристична по последњем слогу, суфиксу, који гласи *ос, ис, ас* или *ес*, а таквих је у Новом Саду било изузетно мало. Овај наставак кога су Цинцари у постојбини често додавали на цинцарску основу својих имена како би им звучала више грчки, сада се у Новом Саду дефинитивно изгубио. Ретке су личности из прошлости Новог Сада које могу да се подиче грчким препознатљивим именом (какве их налазимо у изворима), били су учитељ *Николаос Јанакидес*, *Георгије Димитријис* грађанин, затим професор музике *Александар Морфидис Низис*, *Жмерне* или *Смирниси* и још по неки. Интересантно би било докучити непознато порекло грчког учитеља са словенским презименом, Георгија Бељанског, о чему ће касније бити више речи. Већина људи из реда Грка, Цинцара, или Грко-Цинцара, имају углавном грчка имена (Димитрије, скраћено Дима, Симеон, скраћено Сима, Христодул, Христос или Риста, Николау, Николаос, Николај или Никола, Георгије или Ђорђе, Александар или Алекса, Стефан или Стеван, Петар, Василије, Леонида и друга), затим библијска имена хебрејског порекла (Лазар, Јелисавета, Рахила, Данило, Аврам, Манојло, или Емануило, Михајло, или Михаило, Јован, Рафаило, Рафајло и друга), као и влашка имена, изведена из латинских узора, или изворно латинска: Константин или Коста, Радул, Оливер, Јанко, Хариш, Марко и многа друга. Већ средином XVIII века налазимо Цинцаре (можда македонске Словене, или Бугаре, који су већ у извесној мери попримили одлике Цинцара или Грка) у Новом Саду са словенским именима као што су Стојан, Станко, Рајко и Богдан. Уз већину ових имена не иду грчка, већ цинцарска, или српска, односно словенска презимена. И поред тога, ови људи су се у својој првој новосадској генерацији сврставала у ред Грка.

Презимена јелинских становника Новог Сада у доступној грађи најчешће се не завршавају карактеристичним грчким суфиксима, већ њу их навести онако како их у разним дописима пишу други, односно онако како су се сами потписивали у тестаментима: *Сџајо*, *Сџерио* или *Шџерио*, *Бозда*, *Тамбул* или *Сџамули*, или *Сџамбули* (показује породично порекло из Константинопоља), *Појаћиро*, *Дера*, *Дузи*, *Дука*, *Чамчафил*, *Пуљо*, *Бајџуџ*, *Биља*, *Вуље* (на цинцарском лисац), *Лека*, *Камбер*, *Чакра*, *Жмерна* (искривљени облик од Смирна, одакле су највероватније дошли), *Полиџ*, *Форо*, *Пајџраћ*, *Пусџеника*; није био усамљен случај Параскеве Хаџи-Јаћиног, који је понео у презимену додаток Хаџи, што га је његов отац са поносом носио после повратка са ходочашћа Христовом гробу. Префикс *хаџи* испред имена одражавао је обављено ходочашће, посету Христовом гробу и био је статусни симбол и израз побожности богатих трговаца који су га радо истицали. Ходочасничка презимена међу Јелинима Новог Сада, поред Хаџи-Јаћиног била су *Хаџи-Ласкар*, *Хаџи-Бојдан*, *Хаџи-Вулко* и нека друга.

И најзад, већ у другој половини XVIII века у вароши је живео приличан број ових људи који су се на званичним местима и у латинском документима потписивали посрбљеним облицима својих ранијих, јелинских презимена: *Конџанџиновићи*, *Појовићи*, *Димићи*, *Димовићи*, *Косџићи*, *Николићи*, *Манојловићи*, *Васиљевићи* или *Васиљеви*, *Алексијевићи*, *Сарандићи*, *Димиџријевићи*, *Георџијевићи*, *Хаџићи* и други. Међу њима су још *Ђурковићи* (*џлемениџи Сервијски*), *Јовановићи*, *Павловићи*, *Рајковићи* (презиме је очигледно настало од словенског имена Рајко), а сви су они уз Бељанског били припадници најборбенијег дела грчке заједнице и носиоци покрета за школску и црквену независност грчке заједнице Новог Сада. Једно чудно презиме очигледно грчког порекла ненадано се појављује први пут у двадесетом веку, је Неофитовић. Оно у својој основи садржи *Νεοφύθων*, грчки назив за Нови Сад. Носио га је човек по имену Иван, који је 1921. године био пословно-административни директор Државне свиларе у Новом Саду.

Мотиви за посрбљивање презимена код ових људи су били различити: од потребе за друштвеном подобношћу, преко пословне мимикрије, до неизбежног утицаја супруга Српкиња. Посрбљивање презимена може да представља проблем ономе ко се бави овом темом, јер је понекад тешко разликовати Србина, од Грка или Цинцара. Срби из Јужне Угарске су у XVIII и у добром делу XIX века својој деци давали библијска имена чешће него словенска. Хебрејска, грчка и латинска имена српског употребног облика као што су Јован, Лазар, Атанасије, Симон, Павле, Костантин (Коста), Петар, Георгије (Ђорђе), Арсен, Стефан (Стеван), Христифор (Риста) код мушких, а код женских, Марта, Марија, Ана, Софија, Јелисавета и многа друга, могу да крију људе из оба (или из сва три) народносна круга. Код имена као што

су Ставра, Наста, Анастас, Ламбро, Христо, Параскева, Манојло, Кирил, Аргир, Јања, Хариш, Дијаманди, Димо и још неких, дилеме нема, јер су особе које су их носиле били искључиво рођени као Грци, или пре као Цинцари који су се током живота хеленизовали.

Величина новосадске грчко-цинцарске заједнице крајем XVIII века

Када су се почетком 1792. године Грци и Цинцари захуктали у борби за свога свештеника и цркву у Новом Саду, конзисторија Бачке епархије је обавила за државу и историју велики посао: марта те године завршила је веома педантан и поред неких пропуста, до тада најпрецизнији попис својих верника јелинске припадности. Попис је спроведен на захтев Илирске дворске канцеларије да би се установило колико Грка и Цинцара живи у Новом Саду, те колико њих говори и разуме *илирски*, односно српски језик. Ови подаци су били неопходни како би Канцеларија формирала коначни став у вези са захтевом Јелина да им се дозволи довођење грчког свештеника и вршење богослужења на грчком језику у Николајевској цркви (посебан, само за себе храм у то време Грци и Цинцари још увек нису тражили).

По налогу владике Јовановића, евиденцију новосадских Јелина су током фебруара и почетком марта 1792, спровели службеници и свештеници Бачке епархије. На основу обављеног пописа начињен је документ под насловом *Familiarum Graeco & Kuczo Valachorum Animarum item, ac denique Gnaror ac Ignaror Linguae Illyricae*.¹⁰⁶ Попис је дао следећу слику новосадске грчко-влашке општине: у Новом Саду је 1792. године живело 104 јелинске породице, са 405 душа, од којих је грчких породица било 35 са укупно 112 чланова. Домаћини тих породица, број њихових чланова и адресе њихових кућа су:

„Константин Георгије Диван, 6 чланова, број куће 1111; Димитрије Панајот са 2 члана, број куће I 5; Никола Панајот, 3 члана, број куће 1085; Дима Николић, 7 чланова, број куће 1077; Емануел Жолија, 4 члана б б; Емануел, Манојло Смирна, 3 душе, улица I; Емануел, Манојло Димитријевић, 4 члана, број куће 1140; Марко Попа Ђиро, 4 члана, број куће 1071; Теодор Дука, број чланова 2, кућни број 903; Коста Георгијевић, 3 члана породице, број куће 1038; Димитрије Георгијевић, два члана, број куће I 11023; Хаџи Димо Пуљо, 4 члана, број куће б б; Константин Карајанко, чланова 4, кућни број 1129; Хариш Анастасијевић, 4 члана, број куће 1197; Жиона или Зоја Павловић, два члана, број куће I

¹⁰⁶ Породице Грка и Цинцара и њихови чланови (душе), који знају и они који не знају илирски.

34; Манојло Берберин, три члана, број куће б б; Јован Стерио, чланова 3, број куће I 22; Теодор Кондиљ, двоје, број куће I 1140; Јован Стајо, троје, број куће I 22; Алекса Георгијевић, троје, кућни број I 1079; Леонида Хаџи-Ласкар, самац, број куће I 1196; Манојло Георгијевић, двоје, број куће 603; Манојло Канастовић, троје, кућа б б; Павле Јовановић, четворо, кућни број б б; Василије Тимион, двоје кућни број I 34; Коста Николић, петоро, б б; Рафаило Апостоловић, троје, кућна нумера 1199; Тома Георгијевић, двоје, кућни број 1426; Јован Стаум, троје, адреса б б; Георгије Павловић, двоје, адреса I 604; Георгије Бељански, самац, адреса 1136; Радул Константин, двоје, адреса I 1190; Христо Анастасијевић, самац, адреса I 1190; Удова Перистела Параскева, сама, адреса 1079; Панајот Георгијевић, 4 члана, адреса 1259; Јован Цигури, двоје, адреса б б; Дима Лека, двоје, адреса 1333; Коста Михаиловић, четворо, б б.”

Од набројаних Грка, стотину њих је знало српски, док дванаесторо није.

Цинцарских, односно куцовлашких породица било је више него грчких, укупно 64, у којима је у тренутку пописа живело 293 душа; двадесет троје Цинцара није говорило, ни разумело српски језик, док су га остали говорили и писали. Списак домаћина-Куцовлаха је следећи:

„Димитрије Вулпе, четворо, адреса 31; Димитрије Димић, деветоро, број куће 1278; Коста Димић, шесторо, адреса 1113; Георгије Вулпе, четворо, адреса 1120; Михаило Анастасијевић осморо, адреса 2; Јанко Бозда, троје кућни број 1124; Коста Гадеш, пет чланова, кућни број 16; Хаџи-Јанко Батут, преминуо тих дана; Хаџи-Богдан Вулко, седам чланова, 1227 кућна нумера; Михаило Георгијевић, четворо, кућни број б б; Коста Теодоровић, четири члана, кућни број 35; Михаило Кантар, чланова 6, кућни број 1209; Јанко Ристић, шесторо, кућа б б; Никола Дузи, деветоро, број куће 1046; Георгије Костић, дванаесторо у домаћинству, број куће 1278; Трифун Константиновић, троје, 557; Јелисавета Чолакова, сама удовица, кућни број б б; Јанко Чолак Белин, троје, б б; Теодор Поповић, двоје, кућа у улици I; Георгије Николић, осморо, кућа 1061; Дима Костић, троје, 1062; Георгије Николић, троје, кућни број у улици I; Алекса Костић, троје, кућни број 1050; Марко Николић, троје, б б; Јанко Гуска четворо, б б; Марко Стефановић, 13 чланова, кућа бр. 1084; Марко Петраћ, шесторо, б б; Анастас Михаиловић, петоро, кућа 1049; Георгије Јовановић, троје, 1025; Петар Лазаревић, седморо, кућни број 1325; Лазар Рајковић, четворо, кућа 1039; Наста Димић, четворо, кућа 1060 $\frac{1}{2}$; Марко Рајковић, петоро, 1047 број куће; Јанко Дера са синовима, петнаесторо, кућа 1247; Коста Дера, троје, кућа 1250; Лазар Плидоска, двоје, 1044 кућни број; Теодор Гуска, седморо, кућа у низу I, кућа бр. 1245; Јанко Тамбул, двоје, б б; Вера Пира, четворо, кућа у низу; Георгије Чанчафил, четворо, кућа у низу I; Стефан Патраћ, двоје, кућа бр. 1327; Никола Алексијевић, двоје, кућа 1326; Атанасије Костић, седморо, кућа 1324; Јанко Јовановић, двоје, кућа у низу I, 1327; Лазар Јовановић, шесторо, б б; Стефан Лазаревић, четворо, б б; Никола Коропоњ, четворо, б б; Наста Будимо, четворо,

б б; Никола Димитријевић, шесторо, б б; Никола Димитријевић, шесторо, кућа 1198; Коста Пеша, двоје кућа бр. 1049; Димитрије Георгијевић, четворо, кућа б б; Игњатије Капдеморт, шесторо, б б; Стамо Георгијевић, четворо, б б; Адам Михаиловић, пар, б б; Спиридон Јовановић, четворо, б б; Анастас Теодоровић, самац, б б; Михаило Георгијевић, четворо, б б; Рушка Зога удовица, осморо, б б; Дима Димић, самац, б б; Коста Башкић, двоје, б б; удова Патраћ, двоје, кућа у низу I; Коста Костић, троје, кућни број 1394; удова Биља Гадеш, сама, б б; удова Чомићка, двоје б б; Јанко Костић, шесторо, кућа у низу I.¹⁰⁷

Документ је попуњен на четири странице; датиран је десетог марта 1792. године, потписали су га са стране конзисторије Бачке епархије новосадски протопрезвитер Аврам Петровић, парох новосадски Петар Петровић, парох новосадски Марко Димитријевић, и Јован Рајић, такође парох новосадски и архимандрит манастира Ковиљ. Од стране градских власти потписали су га чланови Магистрата, сенатори Петар Алага и Јоаким Остојић, а своје потписе оверили су званичним печатом слободног града Новог Сада (*Sigl. Neoplantae*).

У претходној констатацији попис је означен као коректан и значајан документ, али то не укида његову мањкавост. Наиме, из пописа се запажа да имена неких чувених новосадских породица нису пописана, иако су те породице без сваке сумње тада живеле у Новом Саду. Први пример су Саранде, који су у то време већ били посрбљени; на списку нема ни Полита, који су тада свакако били Новосађани; нема ни породице Атанасија Балте (негде се налази на Бала Атанасија, родом из Москопоља), као ни Боздич Еутимија, ни Веритеа Теодора које Д. Поповић налази у протоколима исповеданих за 1791. годину; цинцарско презиме Врана јавља се први пут уз име Константин у истом протоколу 1781. године, али и у тестаменту Бељанског 1842. године, стога верујем да га је било и у време пописа, али није пописан; Цинцарка Вретина Јелена је у Новом Саду живела 1793. године, али ни ње нема међу пописанима; Вула Симеон налази се на списку становника Новог Сада 1793. године, али није био пописан, као ни Дурфиа Теодор, пронађен у протоколу исповеданих свих година између 1790. и 1793. године; Замфрири Христифора, Капруш Атанасија и Димча, Карафони Николе (њега налазимо нешто касније, 1796), Кивала Стеван, у протоколу исповеданих 1793. године; даље недостају потврђени Новосађани Пулитиси (потенцијални рођаци Политових), Кондили Теодор, Кулунција Наста, Маноили Анастас, Начо Димо Михаило, Пантелија Панаот, Петрак Никола Цинцар, Ползовић Теодора, Поповићи Пеци, Прендине, Пуижа Јанко, Сара Игљат, Славој Димитриј, Никола Ставрос, Сутари Јован, Таича Јована Јефимија, Теохаровић Анастасије, Тирко Димитрије, Трпко Петар, Фота Константин, Хаџи Фило-

¹⁰⁷ АВ, Ф. 12, Извештај епархије Бачке (41) 8/147.

теј Петар, Христовол Константин, Христоволов Настас, Цигури Јован, Чача Теодор Марко.¹⁰⁸

Грчка заједница је у Новом Саду формално опстала до друге половине XIX века, али је њена ерозија кренула знатно раније. Када им је Милошева Србија постала привлачнија, престали су колективни доласци, свежа крв хеленског становништва са југа у Угарску и друге делове Монархије. Виталност и друштвену снагу новосадских Јелина слабио је све мањи број нових чланова, њихова заједница је почела да стагнира, а затим лагано да одумире. Свој биолошки потенцијал додатно је губила претапањем многих Јелина у Србе, што је за опстанак заједнице било фаталније и од биолошког изумирања. Многи су се Јелини родбинским везама везивали за српску заједницу и живели активан и просперитетан живот, док су прави и чврсти Грци, опредељени за национални опстанак, остајали малобројнији и усамљени у својим сновима на маргинама друштва, све више удаљени од напредних токова у граду.

---

¹⁰⁸ Имена грчко-цинцарских становника Новог Сада од 1791. до 1793. која нису обухваћена пописом из 1792. године. Овде, према Регистру имена у: Д. Ј. Поповић, *О Цинцарима*.

VI. НАСЕЉАВАЊЕ ПЕТРОВАРАДИНСКОГ ШАНЦА – УСПОН И ИЗГЛЕД НОВОГ САДА

Годину дана пре завршетка Великог бечког рата аустријске власти су пописале становништво у до тада ослобођеним областима. У војном и коморском насељу Петроварадински Шанац 1698. године живело је 215 граничарских породица и 43 одрасла коморска поданика. Већински српско становништво дало је коморском насељу српски карактер и име Српска Варош, које се у званичним документима називало још *Raitzenstadtel*, *Rätzenstadt*, *Villa Rasciana*. Попис је показао да је Српску Варош тада насељавало двадесет цивилних породица, од којих се пет бавило трговином, за једног домаћина каже се да је судач, а представници осталих фамилија припадали су кројачима, пекарима, ћурчијама, и по један бравар и хирург. Последњи на списку је био сиромашни бескућник, вероватно просјак без занимања. Варош ће сличну структуру занимања имати и онда када постане слободни краљевски град, тако да Нови Сад, за разлику од Сомбора и Суботице, никада није одисао ратарским духом типичним за панонска насеља. Мочварно тле, непрегледни пашњаци и сразмерно мала површина обрадиве земље одредило је начин живота новосадског становништва и усмерило његову већину да се окрене сточарству, занатима, трговини, грађевинарству и још неким другим пословима карактеристичним за тадашње градске средине у Монархији.

Српска Варош је настала спајањем више већ уобличених квартова. Први искључиво српски квартал који није имао граничарски карактер био је Алмашки крај, формиран *ћод даром*, одмах уз велику и нездраву баруштину која се протезала све до северног опкопа. Алмашки крај су 1716–1718. године основали пресељени мештани села Алмаша и назвали га Подбара.¹⁰⁹ Пошто су од власти добили дозволу за колективно пресељење, Алмашани су се населили далеко иза последњих кућа на периферији насеља, или како се тада говорило *ћод даром*, проширујући тиме круг Српске Вароши. Српска варош је временом нарасла и економски напредовала у тој мери да је обновљена Бодрошка жупанија ту одржала своју прву конгрегацију. Срби су овде 1722. године организовали свој црквено-народни сабор, на којем је одлучено да се митрополије београдска и карловачка споје у јединствену и тако ће оста-

---

¹⁰⁹ Село Алмаш се према Милеровој мапи из 1701, налазило северно од Петроварадинског Шанца, негде у троуглу између Темерина, Сирига и Сентомаша (Србобрана). Нови алмашки насељеници Шанца су првих година живели у земуницама, па су их староседеоци прозвали Јазавцима. У Протоколу умрлих Алмашке цркве (храма Св. Три Јерарха), уписивани су све до 1804, године чланови породице Јазавца, а од те године чланови ове породице се воде као Лучићи; Ђ. Србуловић, *Крајска историја Новог Сада*.

ти до краја 1739. године. У извештају који командант Петроварадина шаље 1727. године у Беч, каже се да је ова млада српска варош добро насељена и прилично имућна. Када се средином августа 1746. године представници 149 граничарских *йородица-милиџараца* пред генералом Енгелсхофеном изјаснило да не желе да напушта Шанац, те да желе да буду ослобођени граничарске обавезе, добијамо први слој становника будућег слободног града. Ови граничари су остали у граду, док је већа група њихових другова напустила Шанац и делом се 1747. године са породицама одселила у Срем. Мања група је отишла у Банат, од којих ће изван број, незадовољан новим статусом, после неколико година отићи у Русију.

Након развојачења граничарског Шанца, етнички састав насеља без коморског дела био је следећи: православна заједница од 200 српских заједничких породица са неколико цинцарских и грчких инокосних фамилија и самаца, укупно нешто преко 1.000 чланова; затим око 400 католика, Немаца (*Моравских Немаца и Шваба, Donauschwaben*),¹¹⁰ неколико породица Шокаца, Мађара, и Јермена (који су пре доласка већ били поунијађени, тада дубоко у процесу покатоличења), као и неколицина готових мехитариста. У насељу је удаљена од свих политичких и друштвених дешавања живела и омања заједница Јевреја. Било је и неколико породица Словака католика и тај колоритни свет различитих језика, религија и обичаја бројао је укупно око 1.500 житеља. Наведено становништво настањивало је 841 стамбену јединицу, углавном куће приземног типа.

У попису Ратног савета, обављеном исте године, знамо имена граничара, места њиховог порекла и време када се већина њих доселила у Шанац. Двадесет петорица домаћина (глава породица) рођено је у Шанцу, док их је шесторица дошла са Ченеја (Шилићи и Летићи су били међу бројнијима). Остале граничаре су догађаји из првих деценија века довели у Шанац са разних страна: из Сарајева, Сентандреје, Чанада, из Сентивана, Жабља, Карловаца, Бача и Баје, затим из Осијека, Гроцке, Чуруга, Крајове, Секеш Фехервара, те из Македоније и Мегаловлахије, као и са других страна. Према извештају из 1715. године у Петроварадинском Шанцу је живело и радило 23 трговца, 48 занатлија и 65 особа које су се у својим пословањима бавили комбиновано и једном и другом наведеном делатношћу, што значи да се занатима и трговином бавило укупно 136 становника Шанца. Не зна се

¹¹⁰ Већина Немаца досељених из Београда били су пореклом из Моравске. Независно од њих, у Нови Сад су се насељавале и Швабе. Назив Швабе се одомаћио за подунавске Немце, који су од краја XVII века плански насељавани по Угарској, у насеља уз Дунав, у Банату, Бачкој и Срему, у Славонији, као и у Ердељу и централним угарским покрајинама. Ови људи су пореклом били из Швабије (*Schwabenland*) у покрајини Баден Виртемберг. Швабе су говориле швапским дијалектом немачког језика, што им је дало име. После Другог светског рата већина њих је избегла у Немачку, док их је у Румунији остало око пола милиона, концентрисаних у Трансилванији (Ердељу) и око Темишвара; *Encyclopedia Britannica* 2002.

тачна национална структура овог слоја, али на основу касније градске документације, која посредно извештава о том времену, са сигурношћу знамо да су Грци и Цинцари у њој већ тада били заступљени.

Православни досељеници из Босанског вилајета највише долазе из Херцеговине (у Шанцу су названи *Сарајлијама*, јер су у Сарајеву добијали путне исправе за исељавање из Отоманске царевине),¹¹¹ и чинили су други талас будућег новосадског становништва. Виспрени и окретни Херцеговци су током прве половине XVIII века представљали трговачку спону између Дубровника и крајева између Дунава и Тисе, одакле су у Републику Светог Влаха увозили разну пчеларску робу. Велике количине бачког меда, воска, прополиса и пчелињег саћа Херцеговци су извозили у градове на источној јадранској обали, а помоћу дубровачких повластица и у Венецију. Ови горштаци су стизали у Бачку као воскарски трговци и радо се настањивали у Петроварадинском Шанцу, односно Српској Вароши. За досељавање Срба из Херцеговине велике заслуге имао је граничарски командант Шанца, потпуковник Секула Витковић. И сам пореклом из Херцеговине,¹¹² силовит и самовољан човек насилничког карактера, деспотски је управљао Шанцем због чега је насеље његовог времена у традицији запамћено као *іосіодара Секуле Вийковића держава*. Секула је у Шанац привукао групу успешних трговаца из свог завичаја, па их је као и занатлије ослободио војне службе. Пошто су Секулином повластицом били изван домашаја цивилних, а у милости војних власти, њихов број се стално повећавао. Нису одговарали државним властима, само су Секули плаћали бакшиш за свој повлашћен положај, па су у Шанцу без неких сметњи живели и обављали своју трговину. *Сарајлије* су се у Шанцу називали још и *тешкереџије*, јер су до средине XVIII века долазили са турским путним исправама, тешкерама.

Познати трговци из реда Херцеговаца били су Јован Вукановић, Петар Јовановић, Вилотије Унговић (*Ungovic*, највероватније Југовић), Вуко Секуловић, Лазо Милетић, браћа Јефтан и Симон Вилотијин. До 1743. године њихов број се попео на једанаест породица, а 23. марта 1748, када је насеље већ званично било слободни краљевски град, заклетву Магистрату положило је још осморица Сарајлија. Међу њима је био и Сава Јанковић, отац књижара Емануила Јанковића, великог борца за српску просвету у Новом Саду. Већина Херцеговаца је у Нови Сад дошла преко Сарајева, док су Андрија Новалић и Јефтан Миросављевић, који је грађанство добио јула 1768, и још

¹¹¹ Иако су ови Срби Херцеговци долазили из Турске, у документима, а вероватно и у свакидашњем говору су их називали Сарајлијама, док су Грци и Цинцари били називани *турским шировцима*, или *шировцима из Турске*, како нису означавани Херцеговци.

¹¹² Секула Витковић је рођен пред крај осамдесетих година XVII века (вероватно 1687) у селу Мустаћи крај Требиња. У Петроварадинском Шанцу служио је као капетан од 1735. до 1748, када је пензионисан и сели се у Старе Бановце, где је умро 1754. године.

неки други, дошли директно из Херцеговине. Из требињског краја, као и Секула били су Булићи, породица касапа који су више од наредних стотину година снабдевали Новосађане месом. Из којих крајева су Херцеговци долазили у Шанац види се по томе у која су места тестаментима завештавали понешто од свог иметка. Та места су Житомислић, Требиње, Добрићево, Косијерово, Завала и Пива (Стара Херцеговина, данас у Црној Гори) и друга између Неретве и постојбине племена Дробњака. Рођени Мостарац био је Сава Вуковић, племић од Берексоа (посрбљено Берексова), који је даровао велико завештање за Српску гимназију у Новом Саду. Ако је и породица Милорадовић из Херцеговине, што највероватније и јесте, онда је овај мали талас насељеника несразмерно много подарио потенцијалима и квалитетима Новог Сада.

Када је 18. септембра 1739. године после двогодишњег рата закључен мир у Београду између Турске и Аустрије, Аустрија је као поражена страна била враћена северно од Саве и Дунава. Тако су Хабзбурзи изгубили оне поседе на Балкану које су добили двадесетак година раније миром у Пожаревцу. Са Србијом од Чачка до Саве и Дунава, Турцима је враћен и Београд. Многи хришћани из два београдска насеља нису желели да сачекају повратак турске власти у Београд, па прелазе у Земун, Карловце и понајвише у Петроварадински Шанац. Избеглице из слободног царског града Београда били су Срби и Грчко-Цинцари, углавном трговци из Савске Вароши, *Ratzenstadta*, и Немци, већином занатлије, после Пожаревачког мира колонизоване у тзв. београдску Дунавску Варош. Петроварадински Шанац је овај рат у приличној мери пропатио, иако није претрпео било какве жртве и разарања, јер ратних операција није било ни близу. Куга је као непосредна последица рата дошла 1738. године с југа и знатно проредила шаначко становништво, тако да су београдске придошлице донекле поправиле лоше демографско стање. Избеглице из Београда, *Београдлије*, били су трећи насељенички слој Новог Сада и одиграли су најзначајнију улогу за уздизање насеља у слободни царско-краљевски град. У Београду су за време две деценије дуге аустријске власти уживали грађанске слободе и привилегије, учествовали у локалној власти преко свог Магистрата, па је ова група у Петроварадински Шанац прешли са већ изграђеним грађанским навикама. Једном навикли на грађанску слободу, београдске избеглице су се тешко сналазиле без својих изгубљених привилегија.

У Архиву САНУ у Сремским Карловцима, налази се молба избеглица из београдског *Ratzenstadta*, упућена Славонској земаљској депутацији у Петроварадину. Неколицина Срба и један Грк жале се како су пред турском опасношћу оставили *свој од младости сичени, и у Београду у куће и башће и у друго земљишће уложени иметак, и тако њали у највећу њројаси*.

Моле Депутацију да им дарује шестогодишње ослобађање од свих пореских обавеза, бенефицију какву је држава давала свим новим досељеницима. Ту није био крај молбама, насељеници додатно моле Депутацију да после тих шест година не живе ни као граничари, ни као коморски подложници, већ да као и у Београду уживају грађанске привилегије.¹¹³ Ову молбу Депутација је предала патријарху Арсенију Јовановићу да је однесе на разматрање Ратном већу у Бечу.

Власти су имале слуха за захтеве избеглица, па су им 19. јула 1741. године одобриле шестогодишње ослобађање од фискалних обавеза. Такође, решено је да до почетка 1747. године Београдлије неће бити ни спахијски, ни коморски подложници, а неће бити ни граничарски обвезници. Њихова судбина се везала за судбину насеља у које су дошли, јер ће они, да би задржали своје грађанске слободе, снажно утицати на житеље Шанца да се куповином колективног племства изборе за грађанске привилегије и слободе. Не зна се тачно колико је становника београдске Савске вароши прешло у Шанац, тек из каснијих докумената може се са сигурношћу закључити који су будући грађани Новог Сада стигли у том таласу. Као иницијатори добијања статуса слободног града ова група је дала прву гарнитуру градске власти. Тако после марта 1748. године у градској власти налазимо, поред београдских Срба, Рацковића, Рашковића, Рубешића, још шесторицу Немаца, све досељеници из Дунавске Вароши и једног Грка, Михаила, Мишка Саранду. Саранда је био први председник Избраног обшества Новог Сада и његово презиме се пре доласка избеглица из Београда не помиње у Рацкој Вароши. Знамо да је његов брат Димитрије 1734. године у Београду био *црквени син* Саборне цркве, према чему се може закључити како су браћа Саранде с јесења 1739. године избегли у Петроварадински Шанац из Београда.

Футог

Футог, данас је једно од највећих формално сеоских насеља у Србији, некада је био привредни центар овог краја и због близине Петроварадинског Шанца био је од приличног значаја за живот младог насеља. Иако ово место никада у стара времена није било интегрални део градског простора Новог Сада, због његовог великог утицаја на развој вароши посветићу му наредни чланак.

---

¹¹³ Архив САНУ у Сремским Карловцима (даље АСАНУК), фонд Митрополијско-патријаршијски „Б”, бр. 51 (1741).

Простор на лесној тераси крај Дунава на коме се налази Футог насељаван је још у античко доба, што потврђују бројна археолошка налазишта. У раном средњем веку населили су га Словени, а у X веку долазе Мађари. До краја средњег века насеље улази у угарски феудални систем. Футошко властелинство је било значајно трговачко и аграрно насеље на бачкој обали Дунава, које се први пут под данашњим именом помиње још у XIV веку као феудални посед угарске породице Футаки. Средњовековни Футог се наслањао на Сент Матрон, насеље које се налазило на месту данашњег новосадског насеља Телеп. Из времена турске владавине о Футогу пише Евлија Челеби и извештава како је насеље било касаба са неколико џамија, два хамама и шадрванима по сокацима. Током Бечког рата 1686. године Турци су протерани и насеље је коначно враћено у састав Аустријске монархије, формално у Краљевину Угарску. Од тога времена Футог се састојао из два насеља различитог правног положаја: трговишта и властелинства, које је угарска комора више пута продавала. Футошко трговиште је било ближе Дунаву, где је имало пристојно пристаниште. Још у турска времена трговиштем су доминирале бројне магазе, а на пристаништу се стално нешто истоварало, утоварало, или претоварало. Везови су били крцати теретним чамцима и дереглијама који су довозиле и одвозиле робу на краће раздаљине, те шајкама спремних за дужи пут, пуних пшенице, других житарица и разне пољопривредне робе.

Привредни значај Футога и његових вашара остао је велики и после протеривања Турака. Шаначко становништво и житељи околних насеља углавном је са футошког пристаништа било снабдевано многим намирницама из других крајева монархије и разном увозном робом. Футог задржава своју привредну доминацију у крају све до успона Шанца у слободни Нови Сад, од када су трговачки бродови све ређе пристајали у футошко пристаниште. Робу за овај крај су довозили директно варошким трговцима у новосадски лиман. Вековима важно трговиште од тада је почело да стагнира и губи свој вишевековни привредни значај. Све трговачке активности Футога пренеле су се до средине шесте деценије XVIII века десетак километара источно, у младу новосадску варош, а футошки вашар губи значај у оној мери у којој је Нови Сад растао.

После губитка трговачке улоге свога места футошком становништву је преостало да се у највећој мери окрене пољопривреди, а у месту је и даље остао надалеко чувени вашар. Футошки вашар се одржавао једном месечно, понекад би га лети држали на сваке две недеље, а када је у Футогу током Аустро-турског рата био стационаран главни штаб аустријске војске, вашара није било. Највећи вашар у току читаве године био је онај који се одржавао крајем октобра или првих дана новембра, надалеко чувени Митровдански вашар.

Половином XVIII века футошки вашар још увек има величину и међународни карактер. Трговци са Истока караванима су на футошки вашар допремали разну оријенталну робу, док су мануфактурни производи стизали из крајева Средње Европе, тако су се у Футогу могли наћи разни домаћи и страни пољопривредни и занатски производи. Велетрговци свих вера и разних језика трговали су пољопривредним производима, и то пшеницом, крупним кукурузом, меркантилном зоби, јечмом, белим и жути пасуљем, те наполицом (мешавина пола ражи, пола пшенице). Било је разних лончарских производа и њима се трговало на велико. Готово свакодневно у Футошкој луци су у дрвене бродове товарили вуковарски цреп, грнчарију и цигларске производе који су се изврсно продавали у Влашкој и Молдавији. Трговало се и фрушкогорском дрвном сировином за огрев и грађу, посебно је за израду чамаца и шајки био тражен надалеко чувени славонски бели храст.

На футошком тродневном сточном сајму прва два дана се трговало коњима, рогатом стоком и свињама. На пространој ледини вашаришта тискали су се сапети коњи и разна стока, док су бркати пастири и сточари у opakлијама пазили да се сермија не измеша и не пободе. Трећег дана у понуди су били пољопривредни производи и храна: разне врсте брашна, овчија вуна и свињска длака, месни надеви и свињска маст, сланина, мед, кошнице, пиво, сува речна риба сушена на ваздуху, већи комади рибе конзервисани у шпиритусу, рибља маст, чауре дудове бубе, разне врсте опека и други производи.

Највише купаца било је из Бачке, Баната, Срема, његових оближњих прекодунавских места, али и из Славоније, Барање, Доње Угарске и Ердеља. У овом галиматијасу, међу језицима разноликог света могли су се чути скоро сви јужнословенски језици и словачки (Словаци су се доселили у Футог 1740) и језици панонских народа, мађарски, немачки, цигански, али се говорило још грчки, цинцарски, турски, италијански и други језици. Трговали су људи у разноликој оријенталној одећи: Турци у свили боје смарагда, накинђурени цариградски Грци и скромни Цинцари из Македоније, Епира, Тесалије, Бугарске, Цариграда. Стизали су ретко и левантински трговци у млетачким кафтанима и Јермени са својим препознатљивим хаљинама из Тракије, или још издаље, из центра свога трговачког света, из Трапезунта, са Кавказа и Месопотамије. Трговци из далеке Персије били су права реткост, а када би се који од њих појавио, изазивао би општи позор. Неки од ових оријенталних трговаца су баш због боравка на футошком вашару нашли разлога да отворе дућане у Новом Саду. Овде је свој први капитал стекао чувени Димитрије Анастасијевић Сабов, велики добротвор Карловачке гимназије. Најбољу оцену футошког панађура дали су савремени трговци, који су тврдили да се чувени лајпцишки вашар са њиме једва могао поредити.

У своје најбоље време футошки вашар, чувени *la fera del Danubio*, био је више од обичног сајма и дернека, јер је поред привредног и друштвеног значаја ова манифестација имала улогу забавног спектакла. Био је то скуп широких друштвених активности и шаренило свих боја; ту се продавало и куповало, уговарани су послови, склапана пријатељства, даван и узиман новац под интерес, уговарани бракови, ковале завере против конкуренције и потезали ножеви. Испод прљавих и задимљених шатора, уз српску, оријенталну и мађарску музику разних свираца, точена су јефтина алкохолна пића, кисела вина и љуте ракије, док су за јело служена разна печења, риба, ћулбастике и источњачке послastiце. Под светлом лојаница са безброј трептавих сенки, ноћима док је трајао вашар ту су се трошиле зараде и гостили кириције, трговци, целebције и накупци стоке, хајоши и аласи, коњокрадице и пандури, лаке жене, коцкари, сецикесе и преваранти свих врста... У читавом овом калеидоскопу људи били су ту незаобилазни Цигани и њихова мусава деца, која су просила и добијала ћушке. Мешали су се тешки мириси хране, алкохолних пића и дувана, прљавих, углаисаних гуњева и некупаних тела, али је свима било лепо.

Футог је крајем XVII века био место са искључиво православним живљем. По попису из 1698. године у њему су живели искључиво Срби и нешто Грка и Цинцара, који су углавном били локални трговци на мало, а у вашарске дане служили су као логистичка веза и домаћини кирајцијама и трговцима са турског Југа. Грчког, или вероватније цинцарског порекла, били су следећи становници Футога: Георгије, Ђура Јанаћ, Јанаћије Симић, Теодор Акриве и Нестор, Неша Јанковић.¹¹⁴ Већ 1703. године Футог се у савременим списима спомиње као трговиште са осамдесет кућа, да би прва српска школа у месту, у којој је децу учио поп Јанко, била отворена 1707. године. У попису из 1724. године забележено је да у месту има тристо тридесет четири српске породице, углавном коморског становништва. Власник футошког властелинства била је Угарска комора која га је давала под закуп више пута, па је тако српска племићка породица Чарнојевић закупила ово властелинство 1744. године. Пола године после пада Београда, у пролеће 1740, у Футог се досељава неколико бугарских породица, а 1763. и следеће године колективно долазе Немци. Они никако нису успели да се привикну на локалну климу, на суседе Србе и њихов начин живота, па су се убрзо раселили. Следећа група Немаца долази 1774. године, овога пута били су то досељеници из Алзаса. Нови колонисти су у већини потицали из околине Стразбура, а било је и нешто горштака са падина планинског масива Воге-за. Алзашани су били чврсти и вредни људи, спретни у пољопривредним

---

¹¹⁴ Попис становништва у Футогу из 1698. године, приредио Д. Ј. Поповић, у: ГИД, књига IX, свеска 1, 79.

пословима и лако прилагодљиви, па су се веома брзо адаптирали на специфичну климу и незгодне суседе. Већ после неколико година нови колониستي су скупили новац и од Угарске коморе закупили земљиште на коме је основано засебно насеље, Немачки Футог, или Нови Футог. Почетком XIX века, тачније 1801. године, оба футошка насеља, и немачко коморско (коме је истекао закуп) и српско трговиште, продати су властелинској породици Брунsvик. Последњи власник Футога била је породица Котек, која је 1921. године аграрном реформом развлашћена.

Футог је своју највећу историјску ролу одиграо током Аустро-турског рата (1788–1791), када је главни штаб аустријске војске био смештен у овом месту. Одмах по избијању непријатељстава, 25. марта 1788. године, у Футог је стигао сам цар Јосиф II и одатле пратио продор своје војске у босанску Посавину. Можда је баш у Футогу Јохан Штраус Млађи, током свог боравка код Котекових, за Светску изложбу у Паризу 1867. године довршио свој најлепши валцер, *На лејом њавом Дунаву*. У Футогу, у дворцу Котекових је после Првог светског рата, све до новембра 1919. године био интерниран немачки војсковођа, главнокомандујући напада на Србију у јесен 1915. године, фелдмаршал Аугуст фон Макензен. Прича се да су на њега српски осветници Футожани покушали атентат непоузданим оружјем, док се безбрижно шетао долмом крај Дунава.

***

Четврти слој новосадског становништва чине досељеници који су се у град населили после 1748. године. Једни су долазили из угарских крајева као слободни насељеници и остајали у Новом Саду, док су други стизали из суседне Турске као печалбари, или емигранти. Већина насељеника из Угарске трајно је остајао у Новом Саду, док је мањи број печалбара и емиграната разних врста овде боравио само привремено. Њих је тешко побројати јер када би се ситуација смирила и стање у Турској постало подношљиво, већина њих се враћала у завичај остављајући у Новом Саду само гробове своје помрле родбине. Собом су односили крштена писма своје у Новом Саду рођене деце и другу личну документацију која би потврдила њихов боравак у граду. У званичним списковима новопримљених грађана, *Catalogos neo adlectorum civium*, писаних између 1756. и 1780. године забележено је 240 придошлих становника, али то ни приближно није потпуни податак јер придошлице који су дошле без икаквог капитала нису биле евидентирани. Уписано је досељених католика 106 душа, које су у етничком погледу биле хетерогени јер су долазиле из Аустрије, Чешке, Баварске, Мајнца, Алзаса и Италије; у овој фази насељавања по први пут са падина Високих Татри организовано долазе Словаци-евангелисти. Православних је стигло 134,

понајвише из Москопоља и Катранице, Скопља и Битоља, укупно педесет-двоје, али било је дошљака и из Херцеговине, из Ердеља (Цинцари Кодеоци), Баната и Бачке. Разумљиво је што су међу православним насељеницима најбројнији били Цинцара из Москопоља, јер се у то време десило прво од три разарања ове богате цинцарске вароши.

У Корабинском лексикону *Geograühische Historischesund Produkten Lexicon von Ungarn, Pressburg* (Братислава) из 1786, за Нови Сад је забележено:

„Neusatz, Ujvidek, Neoplanta, краљевски слободни град, у бачкој жупанији, лежи на Дунаву, преко од Петроварадина. Првобитно је ово место било само шанац. Како у раније доба у Петроварадину нису трпљени Срби, Грци, протестанти, Јевреји и муслимани, то су се постепено у овај шанац населили многи Срби, па је стога ово насеље убрзо прозвано Српска Варош [Raitzenstadt], док није најпосле, ради побољшања своје трговине, напретка и повећања становништва, 1748. године уздигнут на ранг слободног града, те је у том својству приказан земаљским редовима 1751. Тада је имао 4.500 становника, а сада 10.000 становника из свих врста, а сви подједнако уживају верску толеранцију. Рачуна се да у Новом Саду има 2.000 кућа, од којих две трећине припада православнима [nichtunierten Griechen, грко-несједињених], а преосталу трећину сачињавају католици и Јевреји, којих има у око 50 кућа. Контрибуција износи 6. 888 форинти и 20 круне. Магистрат је састављен од половине православних и половине католика. Овде се задржавају трговци из свих оријенталних крајева, који својом трговином везују Немачку и Угарску са Турском. Нови Сад прехрањује Петроварадин и гарнизон, шаљући све врсте животних намирница преко Дунава. Између ова два града траје стална трговина и саобраћај, а понто-нирци и лађари пребацују људе скелама и равним сплавовима с једне обале на другу. На северној обали Дунава, преко пута Петроварадина, има православни епископ своју резиденцију. [...] Његови верници имају овде пет цркава и једну добро опремљену школу [мисли се на Латинску школу за православну децу], за коју су 1782. године подигли нову, велику школску зграду. Једну другу велику зграду школе подигли су Срби 1783. године. Ту зграду сада, по царској милости, користе они Грци који су се овде населили из турских крајева: Маћедоније, Бугарске, Епира, а који и у обичном животу говоре грчки. Католици исто тако имају једну лепу цркву, пред којом се диже један скупочени кип посвећен Светом Тројству. Православни имају пред једном од својих главних цркава лепо израђен крст од црвеног мрамора, чија израда је стајала 4.000 форинти...”¹¹⁵

Приликом последњег рата који је Аустрија са Турском водила 1788. и 1789. године, у Нови Сад је стигао нови талас насељеника, пети по реду у XVIII веку. Опет су емигранти и изгнаници били хришћани, већином из

¹¹⁵ Опис Новог Сада из 1786, ГИД, непотписан чланак, књига 6, свеска 1 и 2, 273.

Македоније, Грчке и Албаније, али их је било и из Шумадије, Поморавља и аустријских градова на граници са Турском (Земун, Митровица, Панчево итд). Аустрија је била приправна за ванредне ситуације које је рат изазвао и добро је организовала прихват и смештај избеглица. Намесничко веће у (од 1784. у Будиму), издало је наредбу војним властима да помогну *у сељавање радно сјособној сѣановнишѣва, али да љриѣзе, јер се може десѣтии да са њима, кришом, љређу и Циѣани скиѣнище. Свеједно, љреба и Циѣане леѣо љредусресѣи и населѣиѣи, али ѣако да ѣо не шкоди јавној безбедносѣи.*¹¹⁶

У наредби се налаже да се припази на преступнике Рома који су раније били хватани у незаконитим радњама и протеривани, али се сугерише да и њима треба омогућити поштен рад и прилику да зараде за живот. До марта 1789. године у Нови Сад се уселило 163 избеглице, међу којима је било највише Срба, Цинцара и Грка, од којих су неки због несигурне границе дошли из Земуна и Митровице; поред поменутих Рома, у Нови Сад су избегла и четири Турчина, или Цигана муслимана, који су нотирани као *Ибрахим и ѣри друѣа*.

Последњих година XVIII века у великом броју у град стижу баштовани и бостанѣије и Магистрат их насељава по рубним квартовима. Ови последњи дошљаци су успели да покупују преосталих ратарских површина око града, на којима су гајили бостан и поврће, па је Нови Сад убрзо у њима добио економски јак и напредан сталеж. Баштовани, ротквари и бостанѣије већином су били пореклом из Срема и Баната. Прво су се населили у Подбарски крај, али када је сувих плацева понестало, насељеници су уз дозволу Магистрата формирали нови квартал западно од Подбаре, који је по делатности својих становника добио име Роткварија. На крају је насељен и међупростор између Подбаре и Роткварије, оивичен темеринским и кисачким правцима, касније назван Салајка. Досељеници у два новоформирана кварта су били готово искључиво Срби и њихов долазак је у етничком погледу значајно подигао бројност православног становништва. Баштовани су за кратко време створили јак и просперитетан привредни сталеж, који ће играти важну улогу међу Србима у Новом Саду.

До доласка бостанѣија у Нови Сад, град се развијао без икаквог плана и реда, одржавајући изглед типичне балканске касабе. По положају улица, по начину зидања најстаријих кућа у чаршији и израженом оријенталном духу видело се да су новосадску варош основали трговци и занатлије пореклом из турских крајева на Балкану. Још шездесетих година XVIII века у Новом Саду две трећине кућа је било од набоја, углавном покривених трском, ређе шиндром, а ни свака десета црепом. Многе су биле типично оријенталног типа, са трговинама или занатским радионицама са уличне стране, на

¹¹⁶ В. Срајић, *Грађа за ѣолиѣичку исѣорију Новоѣ Сага*, 37.

коју су гледали ћепенци, источњачки прозори са капцима. Спратне дворишне зграде протезале су се иза трговине дуж авлије и у њима се становало и држане су магазе. На спрату су штрчали докати на које се стизало шкрипавим басамцима. Улице су биле уске и кривудавае, наткриљене стрејама кућа које су се готово додиривале на средини улице. Михаило Полит-Десанчић у својој књизи *Покојници* описује новосадско градско језгро из времена своје младости и каже да, када је падала киша, могло се ићи по сувом целом дужином Дунавске и Ђурчијске улице. Доласком бостанција донекле је уведен ред у архитектури града. Они су своје куће панонског типа градили од набоја, а богатији људи, трговци и чланови градских власти, од ћерпича. Њихове куће су ушориле град, формирале су правилне и широке улице које ће временом постати урбанистички узор, њихове трасе ће послужити за формирање нових и функционалних градских четврти. Доласком бостанција и баштована у шестом групном доласку насељеника завршено је масовно насељавање Новог Сада у XVIII веку.

Економско устројство и културни успон младог Новог Сада

Прописе о раду трговачких удружења и занатских цехова у Новом Саду према елибертацији доносио је Магистрат, да би им током шездесетих година XVIII века било дозвољено да самостално утврђују своја правила. Трговци у Новом Саду су били организовани по конфесионалном принципу, у два трговачка удружења: *Куйеческа комџанија љравославна* и *Комџанија римокатоличких љрџоваца*. Њихови чланови су могли међу собом да тргују и пословно сарађују, али нису смели да се огреше о статуте својих компанија. Као код трговаца и већина занатлијских цехова била је организована по вероисповести, тако да је у Новом Саду постојао православни ћурчијски цех, исто тако и цех сабова у обе конфесије, римокатолички цех бачвара, обућара, гомбара, православни цехови кабаничара, столара, јорганџија, кујунџија и других. Било је и заједничких цехова, као што је био цех чизмара, касапски, сапунџијски и берберски цех. Статути, или устави ових удружења нису регулисали само правила пословања, професионално усавршавање, међусобну солидарност, него су прописивали правила јавног и породичног понашања, као и организацију приватног, породичног живота својих чланова. Овај друштвени образац је надживео време у коме је настао, дубоко се уткао у традицију новосадске трговачке заједнице и занатских рупета. Друштвени одисаји тог обрасца осећали су се сво време постојања цеховског устројства заната у Новом Саду.

У граду је 1771. године живело и трговало 48 трговаца, од којих је само шест било католика и они су били опредељени за трговину искључиво тзв. немачком робом. Православних трговаца који су били поданици царства и грађани Новог Сада, Срби, Грци и Цинцари, било је преосталих четрдесет двојица и њихова пословна лепеза је била шири од католичке конкуренције: трговали су бечком, млетачком, мађарском, ердељском и турском робом. Трговци-печалбари, они турски поданици који још увек нису примили аустројско поданство, трговали су искључиво кордованом.¹¹⁷ Три године касније, у оба вероисповедна цеха ћурчија било је 146 мајстора, калфи и шегрта; у цеху дунђера и тесара седамдесет двојица, у обућарском 119, у цеху православног сабова (кројача) 179, у столарском 20, у заједничком сапунцијском 44, у пекарском 12, у заједничком касапском 20, у котларско-кујунцијском 100 чланова итд. Неки занати су, као на пример кројачки, били у потпуно у рукама православног мајстора, што Срба, што Цинцара и Грка. Слично је било и у околним местима, Футогу, Каменици и Карловцима.

Кујунције (златшари). Надалеко је био чувен цех новосадских кујунција. Иако је овај оријентални занат свој процват у Новом Саду доживео после првог страдања Москопоља 1769. године, кујунцилук је имао своје велике представнике и у доба Петроварадинског Шанца. То доказује присуство великог мајстора оријенталног златарства Георгија Аргира, али и чињеница да је тек основани Магистрат Новог Сада у 17. тачки регулисао рад златара.

Све кујунције су одмах по доласку затражиле и добиле држављанство и грађанство, па су несметано отвориле кујунцијске радионице и основале свој руфет. У њему је 1770. године било три Србина и 15 Цинцара, али је наредних година чланство цеха стално расло. Године 1793. у Новом Саду је кујунцијски занат радило 51 мајстор, већином Грко-Цинцари. Само је фамилија Дера овом занату дала шесторицу врских мајстора: Јанка, Лазара, Ђорђа, Стефана, Марка и Константина. Поред Дера, новосадски златари грчког или цинцарског порекла били су и Патраћи, Лацко, Дузи и Димићи. Цех је имао своја званична обележја, од којих је познат изглед печата: био је кружног облика, са крстом у средини; с једне стране крста је лик светог Ђирила, са друге лик светога Методија, док је изнад крста био путир и црквено вечито кандило. У прстену, по ивици печата, био је натпис на грчком и српском језику, *Печатај руфетша кујунцијској*.¹¹⁸

¹¹⁷ Кордован или кордуан је рујом уштављена козја или овчија кожа. Шагринирани кордован служи за израду финије обуће, галантеријске робе и за повезивање књига. Назив је ова врста коже добила по шпанском граду Кордови, где су је пре Реконквите (протеривање Арабљана) израђивали Мавари.

¹¹⁸ Цинцаре као кујунције хвали и Вајганд. Каже да су ненадмашни мајстори у резању уметничких предмета од сребра и дрвета које израђују уз помоћ сопствене маште, а да при том пред собом немају никакве узорке.

За чланове овог удружења који нису били Срби, Душан Ј. Поповић каже да су их суграђани називали *Грци* и *Албенизи*, али да овде није било Албанаца. Под Албенизима се мислило на Цинцаре из Албаније, из Москопоља, Блаца, Селца и других цинцарских насеља. И Ердужељи тврди да су све новосадске кујунције биле пореклом из Македоније и Албаније. Васа Стајић је нашао да је у другој половини XVIII века у граду било 12 кујунцијских новосадских мајстора Арбанаса (Цинцара) и једанаесторица њихових калфи. Судаћи према извештајима о њиховом раду, квалитет њихових производа захвата широк распон, од просечног, чак лошег, до изузетно доброг, са високом уметничком вредношћу. За прву групу кујунција могу се срести примедбе да су радови израђени од осамлотног сребра, златарске сировине најлошијег квалитета. Многе контроле на вашарима и сајмовима широм Угарске оцењују да неке новосадске кујунције продају предмете израђене од лошег сребра под рекламом као да су од најфинијег. Прецизна стандардизација финоће легуре, обавезно је прописивала жиг на предметима, као и поштовање државних прописа. Овај пропис је неким од цинцарских кујунција био стран, јер су са радним навикама долазили из Турске, у којој није било организоване контроле производње.¹¹⁹

Иако су се Цинцари упорно и круто држали својих традиција, то не значи да у њиховом кујунцијском руфету није било врских мајстора. Напротив, захваљујући високим квалитетом израде издваја се неколицина њих. Њихове радове одликују високе стилско-уметничке особине које су подигли углед новосадском златарству све до средине XIX века. Новосадске кујунције су биле прве занатлије на овим просторима који су се бавили примењеном уметношћу. Најзначајнији представник врхунског цинцарског златарства у Новом Саду био је Георгије Аргир из Москопоља, који је своју радионицу највероватније држао на Ченеју. У занатском погледу његови производи су били савршени, у уметничком непоновљиви; из њих су по оцени каснијих естетских ауторитета зрачили велика машта, енергија мајстора и његово уметничко надахнуће. Аргир је у Новом Саду био претеча москопољском златарству, јер је овамо дошао и живео пре елибертације. Најстарије познато дело Георгија Аргира је рипида из манастира Крушедол, са његовим потписом и годином израде 1724, а најкасније је петохлебница приложена Николајевској цркви 1750. године.¹²⁰

Када је крајем XVIII века држава увела реда у рад јувелира, многе новосадске кујунције пошле су стопама Георгија Аргира и производиле врхунски накит. Према закону Царевине сви јувелири на њеној територији

¹¹⁹ Љ. Вујаклија, *Један архивски документ о средњини у новосадским православним црквама почетком XIX века*, Нови Сад 2005, 124; У Турској до 1844, није постојао стандардизован и уједначен систем државне контроле израђевина од племенитих метала.

¹²⁰ *Исџо*, 124.

били су дужни да сигнирају (потписују, или брендирају) своје рукотворине, пружајући тако идентитет и гаранцију квалитета својих производа. Захваљујући сигнирима, новосадски јувелири, боље рећи кујунџије, били су препознатљиви и у другим крајевима држава, где су њихови уметнички производи сматрани врхунским и били изузетно цењени. Доста уметнички вредних производа новосадских кујунџија било је експортирано изван монархије, на пример у Пруску и Пољску.

***

У духу традиције и религијских норми, сви новосадски православни цехови имали су своју славу, светитеља-заштитника коме су одређеног дана у години одавали захвалност и тражили благослов за успешно пословање у будућности. Сви Грци и Цинцари, као и малобројни Бугари и православни Албанци, прихватили су са највећом побожношћу, овај искључиво српски обичај и празновали га. Тога дана, припреман је славски колач и кољиво, а свештеници су уз раскошне трпезе у просторијама појединачних еснафа, чинодејствовали у славском обреду. Према сачуваним подацима, еснафи су славили следеће славе: трговци, први дан Духова (покретни празник, педесети дан по Васкрсу), занатлије, Петровдан 12. јула, крзнари, Св. Илију 2. августа, пиљари, Преображење 19. августа, лекари, бербери и бабице, Св. врачеве Кузмана и Дамјана 14. новембра.¹²¹

Нови Сад је за првих пола века свога градског стажа доживео висок привредни и културни узлет. Својом величином спадао је међу мање градове у Монархији, што поред основних параметара (настањена површина, број становника) показују и размере његовог атара. Величина градског обрадивог земљишта износила је 15.611 хектара, од чега је у власништву града било 12.175 хектара, које је град давао ратарима и баштованима под закуп.¹²² Новосадска земља је као и данас била веома плодна, рађала је квалитетно жито, пуно кукуруза, бостан и баштенске културе, али је земље спрам броја становника који је стално растао било недовољно. Део земљишног фонда био је испарцелисан за ратаре, док је земља слабијег квалитета давана под закуп сточарима. Пространи пашњаци око града погодвали су узгајању многих целепа волова, на чијој су продаји широм Аустрије лепе капитале стекле моћне целебцијске породице: Богдановићи, Рацковићи, Вујићи, Миланковићи и друге. Капитал добијен од продаје стоке уздигао је ове породице у ред најугледнијих грађана. О историјском значају овог круга најбоље говори оновремена констатација да је Новом Саду грађански статус купљен уз помоћ новца Немаца занатлија и Срба челебџија.

¹²¹ Датуми су према новом календару.

¹²² Z. Györe, *Gradovi i varoši Bačke početkom XIX veka*, Filozofski fakultet Novi Sad, 2007, 45.

Лака, а висока зарада учинила је да се новосадске целебције прилично намноже, па су млађи остали без пашњака и били приморани да узимају под закуп бројне пустаре по Бачкој и Банату: Бирвала, Деспот Сентиван, Параге, Пивнице и друге. Закуп тих пустара био је доста јефтинији од новосадских пашњака, па се знатан број Новосађана, углавном Срба, сточарством на тим пустарама прилично обогатио. Благодет уносног сточарства престаје осамдесетих година XVIII века када је угарска комора почела колонизацију и продају ових пространстава. Наступио је крај интензивном сточарству новосадских целебција и дошло је време да се стечени капитал уложи у трговину.

Поред трговања целепима, новосадски трговци су се обогатили и трговином житом. Поред Грка Косте Јовановића, једног од највећег новосадског трговца житом, у овој трговини помињу се и Срби, Тома Ускоковић, Михаило Личанин (деда Змајеве жене Руже), Симеон Перишић-Талир (родом из Костајнице и један од донатора Новосадске православне гимназије) и други. Бројни Новосађани су држали винограде у Срему и трговали по Бачкој свежим и сувим грождем и воћем, добрим вином, шљивовицом и лозовом ракијом. Временом су у винарству усвојили завидну вештину, па су њихова врсна вина, бермет на пример, стизала и до трпеза пробирљиве европске аристократије.

Због мале површине атара Нови Сад никада није био аграрна насеобина, што је условило да обим његове трговачко-занатске делатности у знатној мери надмаши земљорадњу. Главно занимање великог дела становништва било је извоз стоке и занатских производа, али највећи капитал стечен је транзитном трговином турском, мађарском и аустријском робом, што је подстицајно деловало на пловидбу Дунавом. Много дереглија, шајки и других речних пловила пристајало је и отискивало се из неколико новосадских трговачких пристана, од којих је највећи био у Великом лиману. Новосадско пристаниште временом је преузело функцију футошког, па је после Земунa, Нови Сад имао најфреквентнију луку у овом делу Монархије. Промет робе и обављање речног саобраћаја на бачкој страни био је контролисан од стране војних власти у Брукшанцу, док је контрола сремске обале и понтона била у надлежности Служба из тврђаве.

Иако до половине XVIII варош још увек нема ни једну калдрмисану улицу, Нови Сад је био обавезна станица на путничкој линији Беч–Земун. Линију је сваких 14 дана одржавала поштанска дилижанса, чиме је Нови Сад био истовремено повезан са престоницом и јужном периферијом царства. Дилижанса је преносила пошту и путнике, а мање поштанске пошиљке су носили и дневни коњаници (у документима, журналијери, *journalieres*) по узору на *шаишаре*, турске поштоноше у балканским покрајинама под ос-

манском влашћу. У то време Нови Сад није имао своју зграду поште, већ су се његови становници служили поштанском канцеларијом у Петроварадину.¹²³

Пре елибертације, тачније 1730. године, православни житељи Петроварадинског Шанца су у порти Николајевске цркве добили своју прву болницу (*хохиийиѣль сербски*); моравски Немац Томас Андерле је 1740. године отворио прву апотеку под фирмом *Код црној Арајина*, такође у Шанцу, на данашњем Тргу слободе; исти Андерле је 1754. године својим новцем и донацијама сународника основао прву католичку убожницу. Досељене подунавске Швабе собом су донеле културу масовног конзумирања кромпира и тиме покренули револуцију у исхрани, не само у Новом Саду, већ и у читавој Угарској.

Семе индустријализације Новог Сада посејано је отварањем првих пивара у граду. Швабе су као традиционалне пивопије донеле умеће прављења и навику пијења пива, што ће убрзо бити радо прихваћена пракса и навика међу Новосађанима. Прва новосадска фабрика пива била је Хајлова пивара,¹²⁴ друга је подигнута на Бари, иза башти кућа у Дунавској улици, а трећу новосадску пивару подигао је Грк по оцу, Гаврило Барако подно тврђаве један век касније. Следећи корак у индустријском напретку Новог Сада било је оснивање државне свиларе, прве мануфактурне радионице у бачком делу монархије. Први помени о *свилогелију* потичу из децембра 1765. године и говоре о новој делатности: када се у граду почела гајити свилена буба, у ту сврху је засађено 1.550 младица дуда. После пет година стабала овог дрвета у граду и у околини било је за хиљаду више. Крајем века Сава племенити Вуковић је на Капетановој ади населио 21 породицу мађарских дуванџија (*керѣисци*, или у мађарском облику *керѣеши*), да на његовој земљи узгајају дуван. У Новом Саду дуван су пушили углавном дошљаци из Турске и Немци,¹²⁵ док староседеоци још увек нису спознали ову страсну и опасну навику. Богатији и фини новосадски свет (*бурѣери*) уживао је ушмркујући бурмут.¹²⁶ Вуковићев дуван је био извожен и продаван домаћим пушачима, али је до-

---

¹²³ Од 1. октобра 1852. године у Новом Саду ради филијала поште из Петроварадина, у Вармеђанској улици, данас Шафариковој. Свој први галвански телеграф Нови Сад добија 1857, када је „пренесена канцеларија за телеграф из Петроварадина у нашу варош, и то у кућу Живка Суботића у Темеринској улици”; *Србски дневник* 1857, 20 и 34.

¹²⁴ Јевреји су још 1717, имали своју скромну богомољу, за коју се у каснијем помену каже да је подигнута поред Хајлове пиваре, на месту данашњег хотела Војводина.

¹²⁵ Дуван су у Европу донели Шпанци из Сан Салвадора, а из Шпаније се у време владавине Луја XIV проширио у Француску. Пушење се у Немачкој појавило знатно раније, током Тридесетогодишњег рата.

¹²⁶ Бурмут је фино сецкани и ароматизован дуван који се ушмркује. Ову пасију су Шпанци и Португалци преузели од староседелаца Новог света и пренели га у Европу. У наше крајеве стигла је из два правца: из Турске и Западне Европе.

бар део прерађиван у Сопрановој фабрици где се сушио, млео, стављао у пац и парфемисао, да би од те масе мајстори бурмуције правили бурмут прихватљивог квалитета.

Поред пиваре, свиларе и бурмуцинице, и млинарство се може сматрати за делатност која је покренула новосадску индустрију. Жито се у Новом Саду све до половине XIX века млело у сувачама, ветрењачама на северном ободу града и у мноштву воденица укотвљених на Дунаву уз бачку обалу. У документима се спомиње да је на излазу из града, на крају Темеринског друма био средином XVIII века млин Томпа. Крај њега се налазила крчма, набијача покривена трском, у коју су млинари и помељари редовно свраћали. Ветрењаче су подизане у непосредној близини Новог Сада, воденице се помињу још 1748. године, све су плутале на новосадској обали, причвршћене котвама, или јефтенијим начином, јаким *шпицима*, дирецима забоденим у муљевито дно. У истом извештају се за воденице каже да их је било десет и да су их све држали Срби. Жито се сушило по сувачама и њих су држали углавном по салашима. Крајем XVIII века тих сувача је у новосадском атару било осам и у њима се годишње сушило око 75 хиљада метричких центи житарица.

Прву новосадску књиговезачку радионицу и књижару, истовремено и прву у Срба, отворио је осамдесетих година Цинцар Дамјан Стефановић Каулици. Он је доносио црквене и школске књиге из Русије и према *Кашалоју*, у својој књижари је имао на продају 141, по насловима различитих *црквених, молићвених, историјских и школских србских и славјанских* књига. Каулици добија конкуренцију 1790. године када у Дунавској улици штампарију и продавницу књига отвара и Емануил, Манојло Јанковић (1758–1792), човек који је по многима важио за најкултурнијег Србина свога времена. Овај Херцеговац је преводио и посрбљавао комедије с немачког и италијанског. Поред јозефинистичког антитрадиционализма и антиклерикализма, свим овим писцима заједничко је било и то што пишу скоро чистим народним језиком, сасвим у духу начела које је прокламовао Доситеј у *Писму Хараламију*. Најдаље у томе отишао је Јанковић, који је на једном месту изјавио да он не пише у *славенском нећо у мајџерином језику, јер није Славјанин нећо Србљин*. Захваљујући овој двојници књижара Новосађани током последње четврти XVIII века све чешће купују књиге и у грађанским кућама се образују прве породичне библиотеке. Ове збирке књига биле су крајње скромне, њихове фондове сачињавало је највише десетак-двадесет књига, али све учесталија потреба за штивом представљала је велики културни напредак. Новосађани су се крајем века учили лепим манирима, живели су знатно квалитетније од својих родитеља, а њихова још увек оријентална варош почела је да одише европским мирисима.

Почетак позоришног живота у Новом Саду везан је за прву половину XVIII века, а карактеришу га аматерске представе српских ђака, приређиване по градским школама. О овим културним манифестацијама зна се врло мало, док нешто више података има о онима које су приређиване у другој половини века. Тадашње позоришне представе изводила су немачка путујућа позоришта са професионалним глумцима, што упућује на закључак да је језик на коме су се представе играле био немачки. Представе су биле својеврсна атракција, па су поред немачке публике њима присуствовали и многи Срби, као и становници Новог Сада других народности. Која су путујућа позоришта играла своје драмске комаде у Новом Саду, дознајемо из магистратских списа. Тако је 1787. године Магистрат решавао молбу Јозефа (Јована) Веселија из Старог Арада, у којој тражи да му се дозволи да у Новом Саду приређује позоришне представе. Исте године у граду је гостовала и позоришна трупа Игњаца Шилера, а 1792. године Магистрат издаје дозволу за представе извесном Францу Ринеру. До почетка XIX века у Новом Саду своје представе приказује још неколико немачких позоришта, док је прва српска представа (извођена од српских глумаца, на српском језику) одиграна у организацији Јоакима Вујића 1815. године. У којим су просторима одржаване наведене представе може само да се нагађа. Поуздано знамо да је позоришна трупа неког Фелдера гостовала војсци у Петроварадинској тврђави, у некој од њених пространих галерија.

Изглед Новог Сада у другој половини XVIII века

Поред васколиког привредног и културног напретка Нови Сад у другој половини века није изгледао импресивно: већим делом свога обима град је био окружен баруштинама и незаштићен насипима дуго је био изложен честим поплавама. Као и цела Бачка, Нови Сад је у свом почетку имао доста сезонских, привремених водоплавних површина, али и неколико сталних бара које су се пуниле јесењим кишама и пролећним изливањем Дунава. Ове последње је било готово немогуће исушити због сталног дотока подземних вода. Барске воде су опасивале град од Дунава са јужне стране, затим су се пружале дуж целе данашње Железничке улице и заузимале прве плацеве у улици Краља Александра и на Булевару Михајла Пупина. На мапи Петроварадинског Шанца из 1745. године види се друга велика бара како се пружа ниже од Владичанског двора, испод улице Златне греде и Алмашког краја (Подбаре), док се један њен крак увлачи иза башти северног реда кућа у Скерлићевој, и протеже све до Пашићеве улице. Први импровизовани на-

сип који су становници Подбаре подигли у улици Земљане Ћуприје покидао је везу овог крака са овећим језером јужно од Николајевске цркве. Први плански пројектован и грађен насип унутар градског опкопа био је *Јерменски насип* (1826–1833), који је штитио град у потезу од јерменске цркве до Дунава, други је био прозван *Насип четири крајцаре*.¹²⁷ Опкоп, шанац, или у градској документацији на латинском *vallatum*, ископан је 1763. године са наменом да сакупља кишницу и да у случају напада на град у неком евентуалном рату послужи као прва одбрамбена линија. Опкоп је био премошћен Ћупријама на четири градске капије, уз које су као додатна инфраструктура били *ћермови*, масивне и дуге дрвене рампе за пропуштање и заустављање запрега и пешака. Свака капија је имала кућерак од блата и плеве, билетарницу за наплату трошарине и издавање цедуља. Опкоп је био дуг 2.400, а широк један хват.¹²⁸

Град се постепено од првобитног језгра образованог пре елибертације, ширио сувим правцима, избегавајући водене препреке. Путни правци су били условљени географским приликама и економским потребама града. Два основна копнена правца су водила према Футогу и Темерину, трећи је водио на југ понтонским мостом преко Дунава, који је на том месту постојао још од 1525. године. Када је подвојвода Јован Манастирлија 1697. године добио заповедништво над Петроварадинском тврђавом у изградњи, имао је налог да на шајкама изгради понтонски мост између Петроварадина и Шанца. Тај мост је уз редовне поправке и повремену штету, зими услед леда и с пролећа због високе воде, трајао деведесет једну година и заменио га је Хаџенов понтон (мост). *Хаџенов мост* је био постављен 1788. године и уз извесне преправке служио је следећих 130 година. Понтонски мост је био редовно постављан сваког пролећа, а склањан пред зиму, чим би запретила опасност од залеђивања Дунава.¹²⁹ Дешавало се да су бродови, посебно у доба првих пароплова, када би парњачи понестајало паре, ношени матицом ударали у мост, оштећивали га и неколико пута рушили. Зимом и у време хаварија саобраћај преко Дунава би се одвијао чамцима и скелом у организацији гарнизона из тврђаве, када су то временски услови дозвољавали. Временом се спрема града образовало још неколико путних праваца: према Сиригу, затим према Пирошу (Руменки) и важан правац ка Шајкашкој и Тителу.

¹²⁷ Насип је тако називан међу грађанством, јер је за његову изградњу сваки становник Новог Сада био оптерећен са четири крајцаре, или новчића, петнаестог дела форинте.

¹²⁸ Хват је старинска мера за дужину и износи 1,89648384 метара; заокружује се на 1,8965 метара. Јединица хват је идентичан аустријској јединици *Wiener Klafter* и представља 6 бечких стопа (1 бечка стопа износи 0,316 метара). Аустријски систем мера се углавном користио и у Новом Саду.

¹²⁹ Постојање понтонских мостова на овом делу Дунава бележи се од 1526, али *Хаџенов мост* из 1788. године, је уз преправке и ремонте трајао 130 година; Б. Савин, *Новосадски мостови на Дунаву*, Нови Сад 2005, 12–18.

Првих десетлећа свога постојања град се формирао од квартова, градских четврти које су се обликовале око језгара верских заједница Новог Сада. Организација града према националној припадности становника давала је овакву слику: већински Срби су са осталим православнима, Цинцарима, Грцима и неколико породица румунских Влаха живели у данашњој Дунавској улици, делу Змај Јовине (Велике или Главне), затим у улицама Лазе Телечког, Милетићевој (Лебарској), Грчкошколској (Бостанџијској), Златне греде, Пашићевој (Ђурчијској) улици и око Темеринског пута; десно и лево од Темеринског пута развиће се још неколико православних квартова: потез десно до Дунава на месту Алмашког краја била је већ помињана Подбара, лево Салајка и западно до ње Роткварија. Када су Срби из Баната у већем броју пристизали у варош, населили су се западно од Роткварије према Сајлову, у насеље које су према своме завичају назвали Банатић. Новосадски католици и Јевреји живели су у делу Змај Јовине улице према Тргу слободе, затим на самом тргу, улици Краља Александра, Трифковићевом и Позоришном тргу, Шафариковој и Јеврејској улици и Футошком путу. У Новом Саду је изворних Мађара током XVIII века било веома мало, тек неколико породица. Њихов број се повећао помађарењем Шокаца, групације римокатолика словенског порекла који су после Пожаревачког мира у Шапац дошли из средње Босне. Када су у другој половини XIX века у град почели да се у знатнијој мери досељавају Мађари из Потисја, између Футошког пута и Дунава основано је претежно мађарско насеље Телеп. Наставили су компактни национално-верски квартави да се пружају у три путна правца: Срби су настањивали темерински и пирошки (руменачки) путни правац, док су римокатолици Немци и Мађари, протестанти и Јевреји насељавали обе стране Футошког пута. Овакав верско-национални концепт насељавања града одржао се све до Првог светског рата, али и у знатној мери и после, у периоду Краљевине Југославије.

VII. ГРЦИ И ЦИНЦАРИ ПЕЧАЛБАРИ У ПЕТРОВАРАДИНСКОМ ШАНЦУ И НОВОМ САДУ

Услед оскудних историјских извора и мало сачуваних докумената готово је немогуће тачно одредити када су први Цинцари и Грци и у ком броју стигли на подручје будућег Новог Сада. Поуздано се зна да их је у овим крајевима било још у време турске владавине, јер су као турски поданици пристизали без административних и царинских потешкоћа. На неке од њих наилазимо у местима око Петроварадинског Шанца, у Карловцима, Каменици, Футогу и Лединцима одмах по протеривању Турака, још 1702. године. Први податак о њиховом присуству у Петроварадинском Шанцу у првом поименичном попису пунолетних мушких становника овог насеља из 1698. године, међу православним становницима наводи извесног трговца Стерију Дадања (*Dadany Sterio, questor*), несумњиво Грко-Цинцара.¹³⁰ Како пише Смичиклас у *Гласнику историској друштва*, књига VII, у насељу је 1720. године забележено шест марвених трговаца, пореклом из Турске.

Присуство Грка и Цинцара у Шанцу и подграђу тврђаве потврђује и једна тужба упућена команди тврђаве, којом су се 1742. године трговци Грци из Петроварадина тужили на јерменску конкуренцију да им наноси велику штету незаконитим трговањем.¹³¹ Душан Ј. Поповић каже да је стално насељених породица Цинцара и Грка током 1746. године, у време док се насеље још увек звало Петроварадински Шанац, било десет и поред њих непознат број привремених печалбара самаца. Тешко је одредити њихов барем приближан број, јер се многи од њих нису пријављивали властима како би избегли плаћање пореза; боравили су кратко, одлазили и враћали се често. Било је више непријављених самаца који нису имали регистрован дућан, већ су трговали на пијаци, или су без дозволе власти торбарили по околним насељима на обронцима Фрушке горе и у Шајкашкој. Ова категорија привремено боравећих Јелина била је за власт, као и за историју невидљива, јер нису поседовали непокретну имовину ни регистроване делатности. Живели су у Турском хану као гости, или под киријом код домаћих људи.

Док су боравили у Аустрији, турски трговци су имали слободу трговања и кретања у складу са уговорима мировних конференција у Карловцима, Пожаревцу и Београду. Шаначки Грци и Цинцари су као турски држављани били у надлежности војних власти, односно под надзором команде Петроварадинске тврђаве. То значи да их је командант могао кажњавати, хапсити и глобити уколико би нешто згрешили, али им цивилне власти нису

¹³⁰ В. Стајић, *Грађа за историјску географију...*, 15; Д. Ј. Поповић, *О Цинцарима*, 345.

¹³¹ С. Гавриловић, *Прилози историји...*, 38.

практично могле ништа, осим да их предају у надлештво војске. У случајевима када би бивали нападнути, опљачкани, лажно оптужени, или на неки други начин оштећени, командант тврђаве их је узимао под своју заштиту и водио рачуна о њима до формалног окончања проблема. У случају болести или повређивања Јелини су у тврђави могли да потраже медицинску помоћ и лечење код војног хирурга, као и сличне услуге које су плаћали по утврђеном тарифнику за стране поданике.

Турски трговци су поштовали ауторитет војних власти, са нарочитом пажњом су одржавали коректне везе са командантима тврђаве, поткрепљујући присност пригодним поклонима и разним звечећим честиткама без неког посебног повода. За бригу коју је о њима водила држава, шаначки Грци и Цинцари су били дужни да плате једнократну таксу приликом доласка под јурисдикцију генерала у тврђави. Те три форинте Јелинима су биле вредне као суво злато, па су неки од њих настојали да избегну плаћање. Познат је пример када војне власти нису успеле да наплате таксу од шаначког адвоката Траутхајмера, који је у спору са генералом плем. Штајнбахером заступао Цинцарина Ташу Папа-Кирјакија. Кирјаки је у Шанцу трговао турском робом и није платио таксу, да би по обављеном послу остао дужан држави и побегао у Турску. Како се дужник није појавио на рочиштима, облигација је по закону прешла на његовог правног заступника, али се следећим позивима суда није одазивао ни Траутмајер. За овај случај знамо, што не значи да није било још сличних примера.

Војне власти су врло често пословале са турским трговцима Грцима и Цинцарима, и поред њихове нескривене склоности ка ситним преварама и избегавања финансијских обавеза. Команда тврђаве се свим потребним средствима, осим оружјем и другим убојним средствима, снабдевала путем јавних лицитација на којима би њихови штићенци Јелини нудили најниже цене и редовно узимали послове. На исти начин војска би се ослобађала расходованих ствари: лађи, барака бивше војне болнице између Шанца и Футога, понтона, дрвених седала, канцеларијског намештаја, окова за осуђе-нике на вучу лађа и др. Када нису успели да наплате дуг од лошег пословања са Цинцарем Васи́ла Димитрија који је пребегао у Турску, Генерална команда је конфисковала сву његову робу, бале дувана, цакове јечма, вреће, каишеве и запрежно ремење, вуну, илирске слике, стара кола, половни алат и све то за ситан новац продала Василовом брату Манољу.

Велика, али непотврђена је могућност да су шаначки Грци и Цинцари у православном параклису (капели) на тврђави имали свога грчког свештеника и пре 1740. године. На ову претпоставку наводи догађај када је шаначки милитар, Петар Ивковић, 10. јануара наведене године издао своју облигацију од 150 форинти, на име очинства своје пасторку Петру Арсенијевићу.

У документу стоји да је облигација издата пред сведоцима Теодором Димом, свештеником Тимотејем Диминим, обојица Цинцари или Грко-Цинцари, и пред оберкапетаном Секулом Витковићем. Без сумње да је Тимотеј Димин као свештеник могао да врши богослужење на грчком језику, али нема ни једног извештаја да је служио у некој од новосадских цркава. Могуће је да су га Грци и Цинцари који су печалбарили у Новом Саду плаћали да богослужи у некој импровизованој капели, или за православне војнике и подофицире на тврђави. Нажалост, нема више информација о овом свештенику, као ни о другим свештеницима Грцима, или Цинцарима све до њихове борбе за црквену самосталност.

Међу првим грађанима младог града грчко-цинцарске народности била је угледна породица Саранда. За ову породицу се зна да је у Нови Сад дошла још у време Шанца, одмах по паду Београда 1739. године. Пре Саранди у Шанцу се помиње њихов рођак Аргир Кировић, који се бавио разним трговачким пословима и Сарандама је, док су још живели у Београду, био пословна веза у Шанцу. Аргиров син, кога је у Београду родила Алексија, сестра Михаила Саранде, ухаћен је у покушају преваре, када је фалсификовао датум свога рођења у крштеном листу, где је уписао да се родио у Петроарадинском Шанцу 7. јануара 1714. године.

Саранде

Саранде спадају међу најстарије и најугледније грчке, или грчко-цинцарске породице у Новом Саду. У Београд су око 1730. године дошли из Кожана (Козанија) браћа Михаило-Мишко и Димитрије Саранда. Могуће је да су Саранде у Београд дошли преко Албаније, или су им преци били пореклом са тла Албаније. На ову хипотезу указује топоним Саранде, или Άγιοι Σαράντα, место и покрајина на јонској обали јужне Албаније, наспрам острва Крфа. Ако је ова претпоставка тачна, онда Саранде нису били Цинцари, већ чистокрвни Грци, пошто су место и читава покрајина *Саранде* насељени већинским Грцима, која и данас важи за центар грчке мањине у Албанији. Према другој верзији, Саранде су пореклом из места Сарандапора, које се налази у срцу некадашње Мегаловлахије, између Козанија и планине Олимп. У овом случају чланови породице Саранда су готово сигурно били цинцарског порекла.

У слободном царском граду Београду браћа су живела у Савској вароши и били ортаци у трговини. Када је Београд 1739. године припао Турцима који су га запосели у пролеће следеће године, Саранде нису желели да

живе под њима, па је Димитрије покупио породицу и уштеђевину и отишао за Сегедин, док се Мишко настанио у Петроварадинском Шанцу. Браћа су споразумно раскинула ортаклук и сваки је за свој рачун наставио трговину. Мишко Саранда се у Шанцу уортачио са Дијамандијем Николаћем Форосом, сународником из Панчева, за кога је била удата његова кћи Евфронија. Брзо је повратио богатство које је у некретнинама оставио у Београду, па налазимо да је пословао уложеним капиталом од 10.000 форинти. У Петроварадину је са шураком Гаврилом Недељковићем држао трговину, у коју је уложио 2.000 форинти; посао је добро ишао, па је новостечени капитал улагао у земљу, купујући винограде по Срему, пашњаке и обрадиве парцеле под Новим Садом, а налазимо га и међу десеторицом новосадских воденичара. Његове воденице су биле постављене на плутајућим сплавовима уз новосадску обалу Дунаву, између данашњих новосадских насеља Лимана I и II¹³² и моста Петроварадинска дуга. Магистрат је Воденичарски правилник објавио 16. марта 1752. године и правила којих су се воденичари морали придржавати била су преписана из збирке прописа Сремске жупаније, латиничким писмом на тадашњем хрватском језику.¹³³ Уз богатство Михаило или Мишко је стекао и висок углед у граду, па је 1748. године био изабран за првог народног трибуна Новог Сада. Тестамент је написао 22. фебруара 1760. године и у њему је све своје имање оставио супрузи Круни и сину Стефану. Тестамент је на осам страница писао на латинском, обавезном и службеном језику у Монархији, са преводом на српски језик, који је, наслућујем, Мишко сматрао веома блиским. Умро је веома брзо после писања тестаментa и био сахрањен у порти Саборне цркве, у гробницу у којој је већ почивао његов старији син.¹³⁴

Мишкова удовица Круна, Српкиња из Черевиха, рођена Недељковић, правила је свој тестамент у децембру 1777. године. У њему је оставила легат свим новосадским црквама, школи и хоспиталу (болници) православном. Манастирима у Ковиљу и Раковцу завештала је по шест форинти, а на *хаљинице сиротињама* оставила је 100 форинти. Старијој кћерки Евфронији, Еви, удатој за панчевачког Грка цинцарског порекла Дијамандија Фороса, касније Форовића, повисила је очево завештање са 2.000 на 2.300 форинти, а унуку Јовану Форовићу поклонила је једну дужничку облигацију у вред-

---

¹³² Лиман, λιμάνι, на грчком лука, приобаље. Назив Лиман у Новом Саду је остао као још једна од успомена на грчку заједницу. Грчки трговци су леву обалу Дунава, између Брукшанца и Рибарског острва звали по своме, лиманос, што је прихваћено и од осталог становништва.

¹³³ В. Стајић, *Приврега...*, 190.

¹³⁴ У портама новосадских цркава виђенији покојници су сахрањивани све до 1874. године, када је та пракса законом укинута; И. Огњановић, *Гробови знаменијих Срба*, Нови Сад 1890, 5.

ности од 1.000 форинти. Повисила је и наследство млађој кћери Катарини, удатој за Константина, племенитог Сервијског. Као свога универзалног наследника Круна је одредила свога сина Стефана.

Стефан Саранда, којег у документима од 1779. године налазим са по-србљеним презименом Сарандић, био је врло имућан и исто толико надмен и набусит човек. У судском запису из 1778. године описује се његов бахат испад 24. марта исте године, када је, јашући коња, умало оборио Христину Митровску, удовицу некадашњег царскога натпоручника и мајку два царска официра. Заподенули су свађу, па је дошло до увредљивих речи и псовки, у стилу *јас мајку и хунцији*. Ствар је изашла пред суд где се Стефан пред бировом изговарао како није знао да је Христина царска пензионерка, већ је на основу бедних хаљина мислио да је та жена нечија служавка.

Стефан је био један од новосадских бродовласника и члан *Друштва новосадских власника лађа*, удружења које су трговци и власници лађа Новог Сада основали 1792. године. Његови бродови за транспорт жита развозили су житарице Дунавом, Савом и Тисом, и он је био међу првим Новосађанима који су ову робу возили чак до Беча. Путовање од Новог Сада до престонице Царства трајало је, у зависности од времена и хидролошког стања на Дунаву, преко месец дана, а низводно се пловило упола краће. Узводно су лађе у већини случајева заједничким снагама вукли коњи и људи, већином затворски кажњеници, или ређе најамници. За повлачење лађе од 40 вагона робе била је потребна запрега од четрдесет коња и тридесет гонитеља. Иначе, на краћим релацијама лађу житарицу узводно је вукло од 4 до 14 пари коња, или од 20 до 40 људи. Када су сами људи засебно вукли лађу, у зависности од величине терета и брзине реке, напредовало се брзином од највише два километра на сат, док су коњи ишли два пута брже.

У послу је Стефан Сарандић био предан и успешан, али се за његово пословање везује и једна маратонска парница: био је он од 1. септембра 1790, па до последњег дана августа наредне године закупац камералне пиваре у Кули, у којој се варило пиво и пекла ракија. Пошто по завршетку закупа није вратио инвентар пиваре власнику у исправном стању, јер је грешком његових радника оштећен пиварски казан, камерална администрација је 1804. године покренула суд ради надокнаде штете. Парница је далеко надживела туженог Стефана, пренела се на његове потомке, да би тек 23. новембра 1837. године била пресуђена у корист Саранди. До коначног извршења парнице дошло је после Буне, 1851. године.

Стефан Сарандић је преминуо почетком 1807. године. Покојникова стечена имовина је на основу тестаментa подељена на његово шесторо деце, тако што је на свако дете дошло по 10.000 форинти и 17 јутара земље. До 1818. године било је живо њих четворо: синови Петар, Павле и Георгије, који

су се за разлику од оца писали као Саранде, и кћи Екатерина која је била уда-та за пештанског свештеника Грка Георгија Марго, почасног члана Матице српске и надзиратеља Летописа (у Матичиној документацији он се помиње посрбљеним именом као *Марјовић*). Њихов син Теодор Марговић, доктор медицине, хирургије и филозофије, годинама је бесплатно лечио питомце Текелијанума.

Петар Саранда је у времену од 1797. до 1801. године похађао Католич-ку гимназију¹³⁵ у Новом Саду и није баш био узоран ђак. Ипак, као ученији грађанин обављао је разне послове у градској администрацији: до 1825. године био *судац њијаце* (*fori iudex*), а исте године је као православац по-стављен за помоћника градског књиговође, остарелог Антона Дистелбруне-ра, са повећаном платом од 150 форинти годишње. Умро је 1848. године као *сирочадски оџац*, градски чиновник који је водио бригу о градској сирочади и малолетној сиротињи. Три године пре своје смрти Петар је тражио да на-следи имовину свог рођака, неког Саранде, кога су животни путеви одвели у Познањ, где је овај успешно трговао и лепо се обогатио.

Петар се женио два пута. У првом браку није имао деце, а са другом женом, Грко-Цинцарком Јеленом Дера изродио их је четворо: Стефана, Ми-лоша, Јована и Милицу. Милица је на крштењу поред српског, понела и име Емилија; венчала се у православној цркви са Немцем Леонхардом Вилом. Стефан се 1850. године помиње као поручник и врховни лекар Румунско-ба-натске пешадијске регименте у Оршави. Јован већ 1860. године није био жив. Милош је похађао Гимназију, али је због лоших оцена напустио школо-вање и отишао у трговину. Држао је шпецерајску радњу на Житној пијаци од 1853. године са супругом Александрином. Имао је кућу у Ханском крају коју је после великог пожара 1849. године зидао уз помоћ ераријалног зајма од 3.000 форинти. Ради враћања овога зајма Милош је морао да прода 23 јутра земље на Камендину. Када је јуна 1868. године био једногласно изабран за контролора код сирочадске и судске благајне, морао је да поднесе оставку на место управника градског шпитаља (болнице) у изградњи. За његово име везује се увођење јавног саобраћаја у вароши. Пошто је добио дозволу од Магистрата, Милош се 1846. године уортачио са Немцем Николом Лаутом и основао прву фијакерску превозничку фирму за превоз путника по Новом Саду. Иако је био власник лиценце и носилац посла, Саранда ће резигниран убрзо изићи из ортаклука и Лаут ће сам наставити посао. Милош Саранда је умро у 64. години живота 3. јануара 1881. године по новом календару, у својој кући преко пута кафане *Камила*, на углу данашњих улица Војводе

¹³⁵ Католичку гимназију у Новом Саду су све до почетка рада Српске православне гимназије похађала и православна деца, али ни један професор школе није био Србин. По-четком XIX века, зато што је била једина Гимназија у граду, бар половина њених ђака је била православне вероисповести.

Бојовића и Суботићеве, где се данас налази зграда Новосадског позоришта. О Петровој браћи, Павлу и Георгију зна се врло мало, само толико да су учили Католичку гимназију у Новом Саду.

Писано презиме Саранда поново се у Новом Саду јавља између два светска рата. Извесни Лаза Саранда је у процесу формирања нове власти непосредно после Присаједињења Војводине Краљевини Србији био веома друштвено активан. На седници Савета града Новог Сада, одржаној 25. фебруара 1919. године био је изабран за члана проширеног Савета чак у три радна тела: у поверилачки одбор за пописивање лица способних за протнике, у одбор за одбрану од поплаве и у одбор за јавну исхрану.¹³⁶ У јуну 1935. године у листу *Дан* излазили су чланци о старом предратном Новом Саду (пре Првог светског рата, М. Ј.) и један је био посвећен сада већ остарелом деда Лази Саранди. За њега аутор чланка каже да *је један од старијара, добро њознаи свим њравим Новосађанима, онима који су овде њровели свој век*. Деда Лаза је у наведено време одавно био прешао седамдесету и баш се тих дана спремао да са својом баба Мицом, прослави *злајну свадбу*, пола века срећног брачног живота. О пореклу деда Лазе и његовом специфичном презимену у чланку није било речи, али без сумње је био потомак јелинских Саранди.¹³⁷

Међу последњим српским завешталим добротворствима у овим крајевима био је фонд Даринке Славнић, рођене Саранда. Јавност је сазнала за оснивање фонда бака-Даре почетком марта 1927. године, када је секретаријат Трговачко-индустријске и занатске коморе у Новом Саду упутио позив за седницу фонда у оснивању. Позван је био др Милан Матић, новосадски адвокат и сведок Даринкине последње воље, затим Никола Ивковић, Јулије Крајачевић, Фрања Микић и Стеван Писаревић, сви угледни градски привредници. Они су били сведоци и гаранти да се на основу тачке IV теста-мента покојне Даринке Славнић рођене Саранда, при Комори оснива фонд под њеним именом.

Фонда је био намењен за помоћ осиромашеним, болесним, пропалим и кризом мученим новосадским трговцима и занатлијама, њиховим удовицама и сирочићима. Фонд се састојао од 76.609 динара основне готовине и 48.390 динара добијених каматом током оплодње које је Комора давала од добротворкине смрти 1923, укупне новчане масе 125.000 динара. У документима фонда налази се податак о цинцарској породици лисичјег презимена Вулпе. Удова пропалог новосадског трговца Михајла Вулпе се 4. јануара 1929. године обраћа Трговачко-индустријској и занатској комори у Новом Саду за помоћ, да би могла да прослави Божић. Наводи у молби да је остала

¹³⁶ *Зборник архивске грађе Историјској архиви Града Новог Сада*, Петроварадин 2015.

¹³⁷ *Дан*, јун 1935. године.

удова са малим дететом, неопскрбљена, и живи од помоћи пријатеља покојног мужа. Комора јој 5. јануара 1929. године издаје решење на 300 динара помоћи из Славнићкиног фонда.¹³⁸ Фонд је функционисао наредних четрнаест година, да би му се у књиговодственом смислу сваки траг изгубио током мађарске окупације. Како год, Даринка Славнић родом Саранда је леп пример преплетеног српског и јелинског задужбинарства у Новом Саду.¹³⁹

Новосадске Саранде су као виђенија српска породица у Новом Саду током Новосадске рације доживели тешку трагедију. Петоро чланова ове породице мучки је убијено 22. јануара 1942. године.¹⁴⁰

Димитрије Анастасијевић Сабов

У Петроварадинском Шанцу једно време је боравио и угледни карловачки трговац Димитрије Анастасијевић Сабов (1726–1803), добротвор прве Српске гимназије у Карловцима. Он је као шестогодишњи дечак 1732. године из родних Негуша (данас Наусе, или Наусте, у северној Грчкој) доведен у Земун и поверен неком цинцарском трговцу. Овај га је одмах дао на кројачки занат у Шанац, где је млади Димитрије боравио неколико година. Наредних шест деценија Димитрије је за овдашње прилике стекао велико богатство, вредно радећи и успешно тргујући. Прво је радио као кројач, од чега му је остао надимак *Сабов* (од мађарског *szabó*, кројач) за живота и за историју, јер је према надимку добио племићки предикат. Продавао је своје кројачке производе, хростове каце, вино, држао је биртије, експлоатисао рибу из закупљених бара око Шанца, али највећи новац је створио пекући цигле за потребе изградње Петроварадинске тврђаве. Када се обогатио стигао је до високог пословног нивоа да у Бечу послује са својим чувеним сународницима Дарварима и Синама. Живео је у Карловцима и био његов најбогатији и један од најугледнијих становника.

Прво дело Димитрија Сабова које је до данас остало породична кућа Анастасијевића у Карловцима (Сремским). Зграда је типичан пример финог грађанског барока у архитектури друге половине XVIII века. Име архитекте који је кућу саградио није запамћено, али очигледно да је био мајстор свога заната. Поред архитектонске лепоте кућа је на себи до данас сачувала гвоздене орнаменте, који су пример изванредне ковачке уметности. Централни портал је изграђен у дуборезу и дугим ходником усмерава посетиоца да у

¹³⁸ АВ, Ф. 92, 80/1929.

¹³⁹ АВ, Ф. 92, 1456/1927.

¹⁴⁰ *Истїина о новосадској рацији*, Чуруг 2010, 47.

кућу на спрат уђе степеницама. Ходник је био довољно широк да би кроз њега пролазила запрежна кола, а са његове обе стране налазила су се по једна врата од масивног гвожђа. Врата су затварала пролазе ка продавници, магацину и радионици. На ове просторије настављао се објект у продужетку улазног ходника, на чијем зиду су била пробијена четири прозора украшена ванредно лепим гитерима од кованог гвожђа. На врху сваког гитера у овалном диску израђени су иницијали *Д. А.* Исти се иницијали, у истом облику налазе на централном делу тешких гвоздених врата. Кућа је и данас једна од најлепших у карловачкој улици Митрополита Стратимировића и као бисер карловачке архитектуре стављена је под заштиту државе.

Сабов је имао неизмерну срећу у пословању као краљ Мида, јер све чега се латио позлатило се. Окруживало га је богатство, али живот у благостању није могао да ублажи његову велику несрећу, судбина му није подарила порода. Како би имао коме да искаже родитељску љубав и брижност, али и да остави свој велики иметак, усвојио је дечака Андрију, непознатог порекла. Поред овог хуманог чина Сабову је временом пратила све јача жеља да постане народни добротвор. Дуго је тражио начин како да то учини, па се за помоћ обратио младом, али енергичном и интелигентном митрополиту Стефану Стратимировићу. У патријаршијској документацији налазе се сведочанства како се пресудни састанак њих двојице одиграо 13. (2) августа 1791. године, када је Димитрије са супругом Саром, Српкињом из Крушедола, и сестром Јаном дочекао узвишеног госта. Идеја о задужбини одушевила је митрополита који је сугерисао Сабову да уложи иницијалну суму новца за оснивање фондације за прву Српску гимназију.¹⁴¹ Већ сутрадан Анастасијевић је у Митрополијској резиденцији потписао основно писмо на 10.000 форинти, са намером да мотивише друге богате Србе да му се придруже.

Како је одзив дародаваца наредних месеци био слаб, Анастасијевић је оснивачком улогу додао кроз форму завештања још 10.000 форинти, што је допринело да неки богати грађани сакупе и у оснивачки фонд уплате 13.000 форинти. Када је новац прикупљен, код митрополита је направљен записник који су осим њих двојице својим потписима оверило још седамнаесторица угледних грађана Карловаца. Тиме је ступило на снагу Анастасијевићево упутство, садржано у Основном писму, према којем се управа над Гимназијом препушта карловачком митрополиту и Патронату Гимназије. Ово новоформирано тело било је састављено од два клирика и два лаика, и Стратељства које је сачињавало шесторица најугледнијих грађана Карловаца. Митрополит се у најутицајнијим круговима Монархије својим ауторитетом

---

¹⁴¹ У литератури се може наћи податак како је Димитрије Анастасијевић имао наум да уложи новац у зидање цркве или манастира, али да га је митрополит Стратимировић убедио да новац уложи корисније, у Оснивачки фонд прве Српске гимназије.

заложио за оснивање Гимназије у Карловцима, тако да је 11. октобра 1791. године у Бечу, лично цар Леополд потврдио и потписао Сабовљево Основно писмо. Истовремено, према извештају Илирске дворске канцеларије, од 16. (5) септембра 1791. године, митрополит је утицао код Ференца Балаше, начелника Илирске дворске канцеларије (ИДК), да код цара препоручи Димитрија Анастасијевића Сабова за носиоца угарског племства.

Цар Леополд је 30. септембра 1791. године издао декрет којим се Димитрија Анастасијевића именује племићем. Племићка диплома је гласила на Димитрија и посинка Андрију и била им је свечано уручена 26. јула 1792. године. Димитрије је добио титулу *од Сабоа*, што је касније у народу измењено додавањем слова *в* на крају, те је Димитрије постао *Сабов*. Уз диплому, Димитрије је добио и грб, који је према опису у LVI тому *Краљевске мађарске књије* бр. 218, изгледао овако:

„Основа грба је штит подељен на четири поља. Прво и четврто поље су плаве боје на сивој основи, на којој стоји зграда са отвореном капијом на свод, са два реда прозора, док се лево и десно на згради налази по једна кула. Над зградом је двоглави византијски орао. Основа другог и трећег поља је црвена и у тим пољима се налазе, ка средини окренуте, две сиве птице, које у левој, односно десној канци држе по криву сабљу са крстаком. У другој канци птице носе по ленгер. Више штита доминира сиви двоглави орао, који у десној канци држи детелину са четири листа, а у левој путир.”¹⁴²

Гимназија у Карловцима, почела је са наставом 1. новембра 1792. године, тако да је Димитрије Анастасијевић Сабов, 11 година могао да ужива у своме добротворству. Као већински фондатор био је почасни члан Патрона-та, све до своје смрти 30. октобра 1803. године. Сахрањен је у Карловцима на Доњем гробљу и његов гроб је, као и већ описана кућа, проглашен спомеником културе од националног значаја и стављен под заштиту државе

Српска православна велика гимназија у Карловцима је по наређењу патријарха Јосифа Рајачића у знак сећања и захвалности према иницијатору свога оснивања, добротвору и фондатору, Димитрију Анастасијевићу Сабову, прослављала дан Св. Стевана. Ученици прве Српске гимназије су овај дан, као и празник Светога Саве, прослављали пригодним беседама, са паузом у време Првог светског рата, све до успостављања усташке власти у Срему 1941. године.

---

¹⁴² П. Штрасер, *Весџи музеја ірага Нової Сага*, мај 1972, бр. 3, 5.

Сукоб Грка трговаца и владике Висариона

Очигледан доказ присуства већег броја трговаца Јелина у Петроварадинском Шанцу представља један немио догађај. Био је то сукоб виђенијег јелинског трговца са владиком Висарионом, у коме је било клетви, батина, суда.

Висарион Павловић је био владика бачки од 1731. до 1756. године и вероватно најзначајнија личност и велики добротвор Шанца и Новог Сада за време свога владичанства. Важио је за енергичног и борбеног човека, који је због плаховите и преке нарави био склон сукобима, чиме је стекао многе непријатеље. На једном савременом диптиху велича се његов прагматизам, али о образовању владике се каже: [...] *не дисѿи високим ученијем обдарен...*¹⁴³ Више него у школи, стекао је Висарион много животног искуства кроз свакодневну борбу за православље, предано радећи од Свете горе атонске, преко Пећи, Сарајева, Беча и Будима, до Петроварадинског Шанца, односно Новог Сада. Његов први корак као новопостављеног владике бачког био је оснивање Латинско-словенске школе у Новом Саду, уз помоћ Руса Максима Суворова и Михаила Козачинског 8. септембра 1731. године. Данас на владика Висариона сећа Владичански двор који је изградио 1741. године и улица његовог имена, која од Косовске улице води до Дунава.

У недељно јутро 20. јула 1743. године спремила су се четрнаесторица шаначких Грка и Цинцара, турских поданика, да пођу на вашар у Кечкемет. Натоварили су велику количину робе на четрдесет запрега постављених у Дунавској улици и око три часа поподне обављали су припреме за полазак. Извештен о томе, владика Висарион је позвао Секулине пандуре и са њима стигао пред Грке, како би спречио полазак каравана. Владика је објавио да су се трговци огрешили о црквене и божанске законе јер су робу товарили у свету недељу, у време литургије, па им је изрекао глобу, дукат од колима, што је укупно износило 40 дуката. Иако су поштовали ауторитет цркве и владике, Грци су се побунили и одлучно одбили да плате глобу. Унајмили су писца тужби, сународника Мавровића и са њиме отишли да се пожале команданту тврђаве, генералу Бушу. Генерал их је вероватно подржао, али није желео да се непосредно умеша у спор са владиком. Грци су се са тврђаве вратили самоуверени и охрабрени да наставе припреме за пут. Док је који сат касније караван полазио за Кечкемет, владика је у пратњи својих свештеника поново зауставио покрет кола. Ситуација се јако заострила када су пандури стражарно пред владика Висариона довели вођу и организатора каравана, извесног Анастаса Саву, или Саваса. Сматрајући Саваса грешним

¹⁴³ В. Стајић, *Новосадске биографије*, VI, 179.

виновником, владика је грдећи га на сав глас поновио захтев за глобом. Анастас Савас је био угледан, али и охол шаначки Грк, који се није уплашио Секулиних пандура, нити се повиновао владичином захтеву.

Пошто је и по други пут одлучно одбио да призна кривицу и плати казну, свештеници из владичанске пратње су на очиглед присутног света, пандура и грчких трговаца, на сред Дунавске улице навалили на Саваса, немиле га ударајући штаповима. Изненађен батинама Савас је покушао да се одбрани, подметао руке под ударце и узмицао, али се саплео о сопствену торбу и пао на тле. Ђакони су тек на земљи наставили да га бију, задихано узвикујући разне погрде и клетве. Вијориле су мантије и браде, пљуштале су батине, подигла се велика прашина, а несрећни Грк се превијао и урлао од болова. Када су батине коначно престале, пришли су пренеражени Грци и подигли готово онесвешћену жртву, а затим је брзо пренели у војни стационар на тврђави. Грко-цинцарски трговци и кириџије су искористиле настали метеж и на брзину покренули караван, не плативши глобу. Њихово бекство је додатно разјарило владика, те је сутрадан пре почетка вечерње службе све Грке и Цинцаре истерао из Николајевске цркве, називајући их унијатима, идолопоклоницима и другим увредљивим именима. Био је толико расрђен да је после службе одбегле трговце и још неке Грке и Цинцаре званично екскомуницирао из цркве. Овај чин је изазвао запрепаштење новосадских Грка, који су дуго памтили. Овај немиле догађај ће имати далекосежне последице на однос Грка и Срба, јер су га Грци пола века касније узели као додатни аргумент за своје захтева да се црквено одвоје од Срба.

Пребијени Савас је четрнаест дана болан лежао у стационару на тврђави, пун модрих и отеких буботака, уз негу војног хирурга Шнитера. Накнадно му је издато лекарско уверење у коме су констатоване повреде: доњи органи су били пуни масница и крвних подлива, а у мокраћи је било доста крви. Трговци су се вратили из Кечкемета у време када је Савас преболео повреде и тада су Грци организовано кренули у одлучну акцију против владике. Тражили су опозив изопштења и сатисфакцију Савасу за безразложно добијене свирепе батине. Сатисфакција, или морално и материјално задовољење оштећеном, требало је да буде званично признање кривице и молба за опроштају писаној форми, која би требала да буде послато свим инстанцама цивилних, војних и црквених власти, као и оштећеној страни. Владика би пристанком на давање сатисфакције фатално пресудио своме положају у Цркви, као и своме јавном угледу. Пошто је Висарион изјаву сатисфакције одлучно одбио, Грци су се поново обратили генералу Бушу, а он их је упутио да своје захтеве пошаљу патријарху Арсенију IV. Патријарх је, примивши тужбу Грка, затражио од владике писано изјашњење, али при том није споменуо писану сатисфакцију. Штавише, патријарх је у писму 24. августа 1743.

године подржао владику тако што му је поручио да се не брине, јер ће он одлучно стати против *Греков, заштитијајушиџе церковну и ейискојску Вашу јурисдикцију...* У овом писму патријарх предвиђа могућност да је Анастас за инцидент и своје страдање јавио грчким трговцима у Бечу, те да постоји могућност да ови то објаве у *Новелама*, бечким новинама на немачком језику.¹⁴⁴

Пошто није добио жељену сатисфакцију, Анастас Савас је септембра месеца сакупио пуномоћја осталих Грка и жалио се Дворском ратном савету (државном телу Хабзбуршке монархије које је до 1848, било еквивалент министарства војске). Последице овог догађаја трајале су на суду још годинама: консеквентни Грци нису ни педља одступали од својих захтева, тражили су сатисфакцију, извињења владике Висариона, затим су инсистирали да се службено изради и објави поништење црквене екскомуникације и да владика Савасу исплати материјалну одштету за болне повреде и доживљено понижење у висини 2.000 форинти. Обештећење би се извршило војном егзекуцијом; Грци су тражили и да се владики писмено забране слична поступања, а на крају захтева траже да епископ, протопоп и ђакони буду *ex officio* кажњени зато што су недужног Анастаса Саваса тукли на очиглед целе вароши. Уколико се не испуне ови захтеви, обратиће се самој царици, запретили су Грци. Владика се бранио оптужујући Саваса да је грамзив, да му је зеленашење милије од вере и Бога, те да је његово православље сумњиво, *јер живи неморално походећи шаначке куйлераје, од чијих је мейреса ружне и срамојне болести додио.* Од тих болести Савас је наводно боловао осам месеци пре него што ће се инцидент десити, па је дијагноза хирурга последица ових болести, а не батина.

Толико се зна о афери између владике Висариона и групе шаначких Грко-Цинцара, а о епилогу овог случаја пронађох само Стајићеву констатацију да *Висарион није кажњен за ударање штијајова шурском йоданику.*¹⁴⁵

***

Има још примера о раном присуству Јелина у Шанцу. Новосадски Магистрат је 18. априла 1753. године издао Константину Русу и Параскеви Хаџи-Јањином уверење да су се њихови очеви, Георгије Рус и Хаџи-Јања, доселили у Шанац још 1707. године, још за време владавине цара Јосифа I. Георгије Рус је умро у Шанцу 1745. године, не дочекавши да Шанац постане слободни град Нови Сад; следећи доказ је тестамент Георгија (Ђорђа) Вруше, који је написан 1769. године, у коме Вруша каже да *седећу своју кућу ужива већ четрдесет йодина*; за рођеног Параскевиног брата Манојла Хаџија забеле-

¹⁴⁴ В. Стајић, *Новосадске биографије*, III, свеска 6, 191.

¹⁴⁵ *Исџо*, 35.

лежено је да се као дечак доселио код оца у Шанац 1716. године и испомагао му у трговини. Постоји податак како је већ поменути Параскева Хаџи-Јањин рођен у Кожанима (Козанију) исте године када је његов старији брат прешао у Петроварадински Шанац и да је за њиме дошао оцу 1736. године. Следећи пример о присуству Грка и Цинцара пре проглашења слободног града Новог Сада представља молба осамнаесторице Грко-Цинцара ћурчија, којом су молили Магистрат да им се изда диплома о еснафским привилегијама где би требао да стоји податак како су сви они свој занат предано радили још у доба Петроварадинског Шанца.

На списку од 149 шаначка милитарца (граничара), који су се 11–13. августа 1746. године изјаснили да желе да пређу у грађански сталеж, наилазимо на четворицу Грка или Цинцара. То су Димитрије Хаџић, по занимању марвени трговац, самац; Слутан (Султан, грешка писара) Грк трговац, самац; Григорије Глиша Геркели(ћ) ципелар, самац и Константин Влах, самац. Увиђамо да поред сваког имена, поред брачног стања стоји и занимање. Ово су били граничари у резервном саставу, па су имали право да се у мирнодопска времена баве неким од цивилних занимања. На овај списак нису били стављене придошле Сарајлије, Јермени, Грци и неколико Срба Београдлија, који су као отомански поданици били под *војничком пројекцијом*, односно заштитом.¹⁴⁶

У магистратској документацији остало мноштво разних списа који пружају поуздане доказе о присуству и деловању Грка и Цинцара у Новом Саду непосредно пред елибертацију. На првом попису новосадских племића и страних држављана, пријављених за плаћање пореза у Новом Саду, извршеног крајем маја 1748. године добија се поуздана слика о броју Грка нерезидената. Попис су спровели Јозеф Карло Чупор, начелник Бачке жупаније и Адам Блац, жупанијски комесар, у сврху прикупљања војног пореза. Документ пописа је насловљен *Conscriptio holendinorum Danubialum taxalistarum et pecorum, Bulgarum, Graecorum, Zingarorum, die 22 mensis Maij et subsequentibus diebus 1748 per acta pro Anno militari 1747/1748 deserviens*. У њему се наводе само имена Грка (и код неких занимање), који су као нерезиденти пријављени у Новом Саду, већина на конаку у Турском хану. Пописани Јелини су трговали по читавој Бачкој, или су као пријављене градске занатлије имали радионице у суседним местима. На пописној листи нема Грка који су радили и трговали у граду и тако свакодневно били доступни пореским властима. Списак њихових имена и места из којих су дошли, или у којима су радили је следећи:

---

¹⁴⁶ М. Ердунђељи, *Историја Новог Сада*, 152, 153.

„У Неопланту је из Паланке прешао Грк Никола, абаџија; из Букина су дошли Димитрије Грк, Јанко Грк и Василије кујунџија; из Шаренграда Сима челџија; из Борова Георгиј Венеџијан и Димитрије сапунџија, или Сапунџија [ако је то било његово презиме] и Степан Касапин; Константин Пустај, трговац сточни; у Пивницама тргују Грци Петар и Димитар; у Филипову тргује Георгије Грк, а у Сомбору Палача, или Пачача Грк; у Гајдобри Грк Димитрије, у Силбашу Грци Михаил Димин и Симеон, Сима Шаренграђанин; из Силбаша је дошао В. Атанасонис Београдац и Грк Аћим; Грк Панта је из Новог Сада, а тргује у Бегечу; у Паланци тргује Ђорђе Димин, у Товаришеву Грк Михајло Аћин, у Бачу Михајло Ђирин и Сима Аћин; у Темерину имају занатску радионицу, а у Новом Саду су пријављени Јанко Ђорђе и Јања чизмаџија; тамо тргују новосадски Грци Манојло Манча, те браћа Димитар и Јован, у Кули тргују новосадски трговци Грци Григориј и Јанко Димин.”

На списку су само они су грчки трговци и занатлије који немају стални боравак у граду. Уз овај списак трговаца и занатлија иде и списак првих новосадских племића на коме се налази и име Панаево плем. Николића. За њега се по имену основано верујем да је Грк, а и због чињенице да су првих дана слободног краљевског града у Новом Саду сви Николићи осим првог градског капетана били Грци.¹⁴⁷

На који начин су Цинцари из Македоније, Албаније или Грчке, преко Београда и Земуна стизали до Новог Сада, колике су трошкове на овом путовању имали, показује један акт новосадског Магистрата из јула 1756. године, у коме је Наста Михајловић Чолак, на српском језику саставио овај рачун:

„Извјестујем ја, Наста Чолак што јесам потрошио на почившаго Насте [Николића] сина његова Николаја како је пошао са мном из Москопоља.

- Прво до Белиграда за кирију на њега, 10 форинти,
- За књигу арачку и спенџу, 8 форинти,
- Из Белиграда каде сам га довео с оцем да се састане два пута сам га доводио у Земун, 1 форинта и 25 нов.
- Једну антерију што сам му начинио и један пар чакшира. Сума 13 форинти,
- Каде смо прешли у лазарет за пашину бурундију 2 форинте,
- једну капу од таџације, 3 форинте и 50 нов.
- једно ћебе, један пар чизама, 4 форинти,
- једну бунду што смо поставили, 3 форинте,
- осам ипо што се ранио, бријање, прање, један месец по 5 форинти
- укупно, 42 форинте и 50 нов.”¹⁴⁸

¹⁴⁷ АВ, Ф. 2, f. 26, 1748, у овом документу се нигде не спомињу Куцовласи, или Цинцари, што је јединствен случај када су у питању новосадски Јелини.

¹⁴⁸ Историјски архив Града Новог Сада (даље ИАГНС), Ф. 1, fasc. 5, sub. D, 1757.

Неки Грци и Цинцари су се у Новом Саду средином XVIII века бавили за њих нетипичним занимањима, што показује пример рибара и трговца Ставре Атанасијевића, претка Хариша (оца или стрица), активног члана грчко-цинцарске заједнице с краја XVIII века. Ставра је као и његов познатији сународник Димитрије Сабов био чувени новосадски рибар, али је он за разлику од Сабова, који је по барама радио са аласком дружином, сам хватао рибу у Дунаву. Налазим у документу да је Ставра специјалним алатом углавном ловио моруну, племениту рибу која је у то време била релативно чест улов новосадских рибара. Године 1754. продао је свој улов, лепу и велику моруну неком Цинцару из Коморана и тим поводом је имао парницу због наводно лошег квалитета рибе.

Да нисам у изворима пронашао пример Луке Саранде који је 1774. године куповао парцелисану баштенску земљу уз Ченејски друм и на њој гајио бостан, рубрика *Грци и Цинцари као баштовани и бостанџије* остала би празна. Међутим, када су се неки од њих обогатили, волели су да се баве виноградарством и воћарством, али само због уживања у лепотама Фрушке горе и љубави према вину. Грко-Цинцари нису тражили своју егзистенцију непосредно у земљорадњи, али су новац улагали купујући земљу. Као земљопоседници бавили су се рентирањем, својим омиљеном занимањем, дајући парцеле у закуп новосадским сточарима и ратарима. Неки од њих су волели често да бораве на својим салашима, који су им служили као летњиковци, где су се одмарали и окупљали породицу и пријатеље. Ти салашаи су били на Ченеју и Сајлову и на њима све послове радиле су слуге или бирози. Када је Комора приступила парцелисању градске земље и понудила је тржишту, ову земљу нису куповали новосадски ратари, него највише Јермени, трговци стоком који су трговали са Пољском, далеком Персијом и Индијом; за њима су следили трговци Срби, Грци и Цинцари, што је јасно показивало дефинитивну решеност Јелина да трајно остану у Новом Саду. Неки од Грко-Цинцари који су купили понуђену земљу били су:

„Мишко Саранда 107 јутара, Параскева Хаџи Јањин 126, Никола Дука 100, Константин Рус 187, Антоније Вруша 95, Јанко Дера 25, Коста Манојловић 55, Манојло Николић 77, Константин Карабоја 55, Тодор Карајанко 29, Димо Пуљо 40, и Коста Стамул 13 јутара.”¹⁴⁹

Док је већина грађана Новог Сада 1748. године прослављала слободе свога града и уживали у благодетима које су им оне пружале, сви хришћански трговци и занатлије из Турске су тим слободама изгубили многе пословне предности које су раније имали у Петроварадинском Шанцу. Према 18.

¹⁴⁹ В. Стајић, *Новосадске биографије*, III, свеска 6, 158.

тачки Новосадске повеље отомански поданик није могао бити грађанин Новог Сада, а ко није имао статус грађанина тај у граду није могао да буде занатлија, нити је имао право да држи дућане и тргује на велико, или на мало по вашарима по Бачкој и Срему. Јасно је да се овде под отоманским поданицима није мислило на Турке, јер се они нису задржавали у овом делу Угарске, већ на хришћанске, православне поданике Отоманског царства. На тај начин су високи царски чиновници-правници, исти они који су састављали повељу новосадских слобода, спречили нове масе отоманских православљаца, Срба, Цинцара, Грка и православних Јермена да похрле у ионако већински православни град. Привучени повластицама они би се населили у град и околина места, чиме би се увећало присуство православног живља и појачао већ постојећи, властима непожељан верски несклад на јужним границама католичке Царевине. Ипак, ова административна мера формално није присиљавала никога да се одрекне турског поданства.

Ко год је желео и имао интереса могао је и даље да остане отомански поданик, али је тада имао веома ограничене могућности пословања: није могао да буде члан градских занатлијских и трговинских асоцијација, без чега није могао да обавља свој занат, нити да на своје име отвара дућан. Такође није имао право да купује некретнине у Аустрији и коначно, плаћао је годишњи порез, тзв. *џрчку џаксу* у висини од 36 форинти. Ову таксу је убирао град и располагао њоме као својим приходом. Грчка такса ће у складу са толерантном политиком цара Јосифа II према народностима бити умањена у време његове владавине, али ће тада бити проширена и на РOME. Таква ће остати све до Буне, када ће је Магистрат вратити на вредносни ниво из времена Марије Терезије, али тада више није било никога да плаћа грчку таксу.

Да у послу није било сентименталности, показује пример Срба ђурчија, који су први посегли за 18. тачком повеље, како би елиминисали конкуренцију Грка. Већ 30. марта 1748. године, на њихову притужбу Магистрат је одредио ђурчијама Грцима турским поданицима, Јанису Ставросу, Настасу и Ставри Мичи,¹⁵⁰ да од 4. априла не смеју да раде свој занат на територији града. Ситуација по Грке и Цинцаре је отишла у још неповољнијем правцу када је 23. априла исте, 1748. године, владарка издала наредбу која је важила за територију читаве Царевине, којом се забрањује трговина аустријском робом оним отоманским трговцима који имају жене и породице у Турској. На основу ове наредбе новосадски Магистрат је у договору са Избраним (изборним) општеством донео одлуку да сви Грци и Цинцари турски поданици, морају да у року од шест месеци распродају своје куће и дућане у Новом Саду и напусте варош. Спас од ове страшне наредбе нашли би Грко-Цинцари и малобројни Срби из Турске примањем аустријског поданства

¹⁵⁰ В. Стајић, *Привреда Новог Сада*, 184.

и довођењем својих породица из завичаја. Они турски поданици који нису били жењени проблем би решили обавезном женидбом са овдашњим девојкама, распуштеницама или удовицама. Наредба је имала очигледну намеру да се ови вредни и способни људи породицама вежу за Нови Сад и да се у њему куће, подижу потомство, привређују и шире послове, плаћају порез и троше зараду.

Не базирајући се много на постављена ограничења неки новосадски Цинцари су 1752. године са Цинцарима и Грцима из других крајева Бачке, иначе турским поданицима, покушали да оснују своју посебну трговачку компанију. У Историјском архиву Града Новог Сада чува се о томе један документ (Ф. 1, fasc., 2 sub/1755), из којег се види да су грчко-цинцарски трговци у циљу добијања оснивачке дозволе, изаслали у Беч Константина Руса, или Русоса. Крајем јануара 1753. године прегледао је Магистрат, по жељи новосадске компаније (под званичним именом *Companiae graecicae neoplantiensis*, или *Грчка новосадска комџанија*), трошкове које је Рус имао том приликом, нашао их за исправне, после тога их је компанија у оснивању, преко Параскеве Хаџи-Јањиног и Стамула Хаџи-Матовића, Русу одобрила и исплатила. Три године касније градски Магистрат јавља Намесничком већу да преговори са Угарском дворском комором у вези са грчком компанијом нису успели, уз образложење да у граду већ постоји удружење православних трговаца, тако да још једна трговачка компанија исте конфесије није могла да буде регистрована.

Захваљујући строгим царским мерама грчко-цинцарски печалбари су се нашли у великој неприлици. Марија Терезија је 1752. године одбила молбу велике групе Грка, Цинцара и других турских поданика да им дозволи трговину разноврсном робом, остављајући им могућност да тргују само турским асортиманом, и то у вашарске дане на мало, а током ванвашарских дана само на велико. Седам година после, ова забрана је потврђена и додатно пооштрена од стране Намесничког већа, тиме што су отомански Јелини изгубили могућност да тргују немачком и аустријском робом на велико и на мало. Сада су се многи Грци и Цинцари, који су имали породице у Турској, нашли пред великим, готово нерешивим проблемом. Ако желе да постану грађани Новог Сада, како би уживали сва грађанска права, онда морају коренито да мењају своје животне навике. На територији градског Магистрата морали би трајно да се настане у кућама у свом власништву, да живе уз своје жене и децу, да имају легално запослење и опорезовану зараду и све друго што би им обезбедило пристојан и стабилан грађански живот. Да би ствари по њих биле још горе, интерес турских власти по питању Грка и Цинцара био је супротан аустријском. Османлије су настојале да њихови хришћански поданици остану и даље у статусу привремених радника у Аустрији,

како би већи део својих зарада слали породицама и тиме јачали турску економију. Било је јасно да то може да траје све док печалбари имају своје жене у вилајету, па су турске пограничне власти разним насилним и незаконитим мерама спречавале излазак грчких и цинцарских жена из Турске.

Када је већина Цинцара и грчких трговаца ипак одлучила да остане у Аустрији, тако што ће сви постати поданици хабзбуршке царице, сведоци смо безброј начина на које су цинцарске жене бивале *кријумчарене* преко границе. Сваки од тих је случајева био је прича за себе, али су Цинцари и Грци најчешће потплаћивали подмитљиве пограничне турске службенике; нису били ретки случајеви да су под окриљем ноћи, уз помоћ локалног српског становништва, опет за новац, целе породице прелазиле чамцима Саву и Дунав, уз све опасности које је овакав прелазак собом носио. Најживописнија је била авантура једне лепе и женствене Цинцарке која је преобучена у мушко, са тескером (пасошем) на име свога мужа и налепљеним брковима изнад усана, једним караваном са Грамоса пропутовала читаву Македонију и Србију и легално, као мушко, прешла Саву и придружила се своме мужу у Аустрији. Слично је прешла и жена земунског трговца Димитрија Карамате: она је у мушким хаљинама и са малим дететом из Цариграда илегално пребегла своме мужу Димитрију у Земун. Бекством из Турске био би им за сва времена затворен повратак у завичај.

Како турски погранични службеници нису одбијали поклоне, мито је било веома ефикасно средство за излазак многих Цинцарки и Гркиња из Турске. Са женама се у Аустрију кријумчарио и капитал у злату, враћани су исти они терезијански златници које су печалбари до пре коју годину тајно преносили из Аустрије у завичај и тамо га чували. Златнике су исељеници стављали у ћупове, затим их заливали својом уобичајеном робом, медом или воском. Нису били ретки случајеви да су злато скривали у колутовима сира кашкаваља и тако их преносили преко границе. Кријумчари нису смели да сакрију превише златника на једном месту да их прекомерна тежина ћупа или котура сира не би одала.

Грчко-цинцарске породице су се окупљале у Земуну, Новом Саду, Пешти или Темишвару, па се у тим местима у знатнијој мери концентрисао њихов капитал. Приликом недозвољеног изношења новца и накита из Турске требало је избећи најмање две опасне баријере, хајдучију и турску пограничну контролу. Један документ који се чува у Историјском архиву Града Новог Сада (Ф. 1, fas., 11, sub. А, 1778), показује како су 8. априла 1778. године пред новосадски Магистрат изашли Цинцари кујунџије Михајло Ристић, Стојан Јовановић, Станко Ђорђевић и Георгије Врушић, те Дима Теодоров из Баје, да би посведочили једној усељеници. По молби удовице Атанасије Николајевић, Цинцарке из Бачке Паланке, наведени су изјавили

како је она пре неких једанаест година из Москопоља дошла старијем брату Ранку у Бачку Паланку, распродала све што је имала у Москопољу, а 700 форинти од продаје имања поверила неким кирицијама да их тајно пренесу у Аустрију. Када је она прешла границу, кириције су јој вратили сав новац.

Да тих година није било лако бити Цинцар или Грк трговац и отомански поданик, како у Новом Саду тако и у целој царевини, показују бројне молбе и жалбе ових људи, упућене новосадском Магистрату. Нису се Јелини лако мирили са губитком лаке и лепе зараде тргујући на основу повластица и живота *ни тамо, ни овамо*. Стизала су Магистрату многа вапијућа писма од којих су нека прослеђена до саме царице. Више од четврт века после елибертације, новосадски Цинцари и Грци муку су мучили око довођења својих жена и фамилија из Турске. Не зна се како је то успело Анастасу Грабовалији, трговцу из Мишколца, да из родног Грабова преведе у Нови Сад целу своју породицу. Анастасова мајка Анђелија, жена Марија, синови Наум и Димитрије и кћи Христина, примили су 17. јуна 1771. године аустријско поданство и постали кандидати за новосадско грађанство.

Путујући кроз новосадске документе из тога времена, сазнајем за не-обичне односе у неким грко-цинцарским породицама. Карактеристична је прича о извесној старици Ламрбо, која илуструје магичну снагу новца код Цинцара. Госпођа Ламбро, вероватно Трандафиловић (*Lamrbo Naka Trandafelovty graeci ritus et nationis mulier*, како пише у оригиналном документу Магистрата), остала је у Грчкој удовица са шесторицом синова: Ставром, Анастасом, Димитријем, Дијамантијем, Теодором и Панајотом. Најстарији Ставро је дуго година трговао по Угарској и коначно се скрасио у Новом Саду. Мати га је позвала у Грчку да инкасира неку вересију од раније и он се одазвао мајчином позиву па завршио посао, али је потом затражио од ње 1.600 форинти, на зајам под интересом. После истека утврђеног рока договореног за позајмицу, Ламбро је од сина Ставре затражила да јој врати новац, на шта је он њу и сву браћу позвао код њега у Нови Сад, где би до своје смрти живела, поштована као мати. Ламбро се као стара удовица, без потешкоћа код турских пограничних служби преселила код сина и до краја живота се са њиме парничила због повраћаја дуга и зато што због лоших односа са снахом није могла да са њоме и сином живи под истим кровом. Ставра је избегавао да исплати мајци дуг, па је ова у августу 1753, тражила од Магистрата да фендује Ставрову имовину, како би она коначно дошла до свог новца. Парничење између најближих сродника је било толико често код Грка, поготову Цинцара, да су Новосађани негрци иронично приметили да је суд био место где су се јелинске породице најчешће окупљале.

Бака Хаџиматова, средовечна свастика покојног новосадског Цинцара Томе Николића је 1762. године без потешкоћа прешла аустријско-турску

границу и дошла у Нови Сад. Бака је дошла код родбине не зато да се ту настане, већ да би наплатила потраживања од Томиног сина, свога унука Манојла, будућег сенатора и градоначелника Новог Сада. Њен пример такође показује како је старијим женама било једноставно да излазе из Турске, али да им није било лако да забораве родбинске дугове. Било је овим поводом врло мучних породичних ситуација. Турски поданик Анастас Димитријевић је 12. децембра 1775. године морао да се пред Магистратом мимо своје воље разортачи са својим дугогодишњим ортаком, јер је изгубио статус грађанина. Иако је већ тридесет година живео прво у Шанцу, па затим у Новом Саду, никако није успевао да стекне аустријско поданство зато што из Турске није довео жену. Пред Магистратом је испричао драматичну причу о томе како је више пута покушавао да је изведе из Турске, и како је приликом последњег покушаја био ухваћен и допао страшне турске тамнице. После вишемесечног тамновања ослободио се тако што је турског кадију потплатио са 1.500 форинти (колики је то новац био видимо из податка да је породична кућа у Москопољу крајем шездесетих година XVIII века била продата за 700 форинти). Турске власти су отад на његову жену добро пазили, па више није било могућности да је доведе у Нови Сад. Злосрећни Анастас је после раскида ортаклука протеран из Аустрије и вратио се у постојбину.

Колико је дуго новосадске Цинцаре и Грке мучио проблем са довођењем жена показује следећи пример. Сенатор Манојло Николић је 31. јануара 1800. године саслушао неког Грко-Цинцара, Христодула Анастасијевића и тим поводом поднео реферат Магистрату:

„Турски поданик Христодул Анастасијевић већ дуже време жели да постане пуноправан грађанин Новог Сада, али како је изјавио, не може да преведе своју жену из Македоније, и сву своју имовину, кућу и виноград тамо распрода, иако му то представља најпречу бригу. Изводити жену и износити имовину из Турске у ова ратна времена [Наполеонова блискоисточна кампања у марту 1798, узнемирила је читаво Средоземље], било би веома неразумно и опасно по живот. Не може се то учинити сувим, а још мање морем због турских и непријатељских [француских] лађа, па чак и гусара. Имање не сме да распрода да не би пао Турцима под сумњу како његова жена жели да емигрира.”

Поред наведених примера било је још много сличних случајева жалби Магистрату, али различито мотивисаних. Већина ових људи је желела да окупи своју породицу и тако удовољи прописима, али је било и оних којима из разних разлога није одговарало да доведу своје венчане жене: неки су у потаји у конкубинату годинама живели са другим женама, Новосађанкама, или им је и сама помисао на законите супруге, којима су их некада на невиђено оженили очеви, умањивала пословну креативност.

Царске власти нису имале разумевања за ове случајеве, већ су руковођене законима и државним финансијским потребама 1775. године учиниле одлучан корак да дефинитивно прекину све везе својих Цинцара и Грка и њихових домова у Грчкој и Македонији. Намесничко веће је наредило да се турским поданицима забрани и на сваки начин онемогући илегалан рад у занатима и трговини, а њихова имовина, роба и личне ствари да се заплене и стави под секвестар. Свакога од њих за које се знало да имају жене у Турској треба протерати, а нежење или оженити, или приморати да се врате у место свог рођења. Поред упутстава како да се то спроведе, Намесничко веће је наложило да 1. јануар 1776. године буде крајњи рок за извршења ове наредбе. Уз помоћ моћног и ефикасног бирократског апарата Монархија је пожурила да ову правну одлуку спроведе одмах. Стога је 26. фебруара 1776. године, тек два месеца по истеку назначеног рока, градском капетану Новог Сада (шефу полиције) Грко-Цинцару, Кодеоцију, стигла наредба да особито припази на турске поданике у граду; ако се који нови појави има да га ухапси и протера, стајало је у наредби. У истој наредби се налаже да се кућа Јанка Димитријевића, турског поданика прода на јавној лицитацији, а Јанко протера у Турску. Одмах затим следи нови ударац турским Цинцарима и Грцима: Намесничко веће је 9. јануара 1776. године издало нову наредбу у којој се између осталог налаже:

„[...] турски поданици који још живе на територији Хрватске и Угарске, не могу примати ни легат, ни наследство од поданика наследних царско-краљевских земаља. Легат не сме бити завештан ни лицима, ни црквама и манастирима у Турској!”

Ова наредба је прекинула легални одлив аустријског новца у цинцарски завичај и завештања новосадских Јелина породицама, родбини, имањима, црквама и манастирима у Македонији и Грчкој, те је коначно одредила судбину новосадских и свих осталих турских Цинцара и Грка у Аустрији.

Серијал рестриктивних наредби са државног врха прекинуо је готово све физичке везе са постојбином аустријских, а нама посебно интересантних новосадских Грка и Цинцара. Непосредна и готово тренутна последица ове кампање била је прелазак у поданство Аустријске царевине и полагање заклетве на верност царици многих Јелина који су то до тада годинама избежавали. Како је заклетва изгледала видимо из примера Георгија Јанковића, *natione Graeco-Valachus vulgo Czinczar*, кујунџије из Грабова, који се 18. октобра 1774. године на српском језику заклео на верност држави пред новосадским Магистратом. Власти су текст заклетве дале на латинском језику, који су овлашћени преводиоци превели на српски, језик на коме се обавеза полагала. Заклетва је гласила:

„Ја, Георгије Јанковић, у месту Грабово у Турској рођен, заклињем се живим Богом и пресветом нераздељивом тројицом, оцем, сином и духом светим, преблаженом дјевом Маријом и свим светима Божјим да се желим сасвим одрећи досадањег турског поданства и да сам га се одрекао, а примио поданство њеног цес. краљ. апостолског величанства Марије Терезије и Јосифа II римског цара и узвишеног дома Аустрије и да у њиховом поданству желим живети и умрети. Тако ми Бог помогао, преблажена дјева Марија и сви изабраници Божји.“¹⁵¹

Изговоривши текст заклетве, новопечени Новосађанин би целивао икону Богородице и малог Христа и три пута се прекрстио. Заклетву и исту процедуру наредне 1775. године прошли су многи Цинцари, међу којима имамо потврде из магистратске грађе:

Хаџи-Продан Јанковић је положио заклетву 27. јануара; Хаџи-Богдан Вулко, из Греније, месџа Меленика, 18. марта; 18. августа Теодор Георгија Начо, родом из Копривнице у Хрватској, а пореклом из Грчке, који је у Новом Саду радио већ три године; 16. октобра заклиње се царици на верност и Димитрије Симић, платнар, родом из Сомбора, који је у Новом Саду провео претходних шест година. Јован Христифор Филковић, платнар из Скопља, добио је 19. августа 1777. године грађанство, с тиме што је већ четири године живео у Новом Саду.

Интересантан је био случај Николе Хаџи, Цинцара који је пре досељавања у Нови Сад као грађанин Дубровачке републике живео и трговао у Требињу. Када се пријавио Магистрату Новог Сада са жељом да постане грађанин, Хаџи је имао обавезу да као дубровачки грађанин, попут свих турских поданика прво положи заклетву царици. Ова формалност је била неопходна јер је Дубровачка република била под протекторатом Турске и у државно-правном погледу формално је сматрана турским доменом. Никола је положио заклетву и постао законити новосадски трговац.¹⁵² Још један Грк, Никола Јовановић дошао са је латинског југа, са територије Млетачке републике. Он се у Новом Саду незаконито бавио производњом и продајом ликера, па га је конкуренткиња, извесна Урсула Боц тужила да *се овај Грк доселио из венецијанске државе и да није грађанин, шћо му не смеџа да слободно љрави и љродаје ликер*. Никола се убрзо снашао тако што се оженио једном Новосађанком и на основу венчаног листа 18. јула 1766. године добио право грађанства. Као пуноправни грађанин Никола је слободно наставио да прави и продаје ликере и разне врсте оријенталних слаткиша.¹⁵³

¹⁵¹ Форма заклетве се у документима појављује као образац на латинском језику: *adiurato iugo turcico, fidelitatis iuramentum, more praescripto, deposuit*; В. Стајић, *Биографџије*, I том, свеска друга, 2.

¹⁵² В. Стајић, *Грађа за љолийичку исћорију Нової Сага*, 27.

¹⁵³ В. Стајић, *Привреда Нової Сага*, 56.

Када би званично постали аустријски поданици и грађани Новог Сада, Грци и Цинцари су стицали право да се региструју као домаће занатлије или трговци, чиме би формално могли да постану чланови занатлијских руфета, или да тргују свакаквом робом. Као турски поданици до 1775. године били су ограничени на куповину и продају само дебело оцарињене турске робе. Робни асортиман ових трговаца видимо по списку из тестамена турског поданика Николе Настића из 1776. године. Оригинална верзија тестамена писана је на грчком језику, али је Магистрату поднет превод документа, који у савременом српском препису изгледао овако:

„[...] У проји коју сам ради моје трговине призготовио, које код Стојана, које код Саре Срдановића вдове, што сам у хамбаре сасуо имам по 1.000 форинти. У зејтину имам у једном бурету до два акова; Пиринча [...] један цак. Смокава једно малено буре; гроздја жутога крупнога имам у једном бурету до две центе.”

Бољи избор и више турске робе имала су браћа и ортаци Ставра и Раља Дијаманди(ћ), која је пописана 17. фебруара 1778. године. Поред назива артикла наведена је и његова цена:

„[...] 16 појасева турски вунени ординарни, 60 новчића; 13 комада шамија ординар, 3 форинти; 38 појасева свилени турски женски, 2 форинте; 1 комад свилене кецеље иначе фунта, 5,50 форинти; 3 пара папуча велики с мествама, 1,25 форинти; 1 пар местви; 13 ока кржали памука с платном заједно, 2,50 форинти; 8 комада саргија от памук беза, 1, 25 форинти; 21 ока вунице различне у једном арару, 1,50 форинти; 1 кожне нове бисаге, 8 форинти; 82 драме ибришима, 6,5 новчића; Глава шећера од 4,75 фунте, 80 новчића; 2,5 оке турске кафе заједно с кесом, 2,50 форинти; 9 ока растекташа за тањације што бојадишу кожу, 2 форинте; 24 оке мазије, 2 форинте; 2 пређе иначе сачме без олова, 5 форинти.”

У трговачкој књизи *Καταστήχοι*, грчких новосадских трговаца браће Косте и Јанка Баича (Бајић, М. Ј.), налази се списак увезене турске робе. Артикли су са предње стране књиге писани на грчком, а са задње окренуте стране списак робе је писан српским језиком. На списку се налази 300 бољих и 200 лошијих гуњева, преко 100 вучјих кожа, уштављене јагњеће и козје коже, обрађена кордован кожа неодређене количине, свиле 8 центи, туце овчијих мешина, балирани сиров памук, упредени памук у клупчади-ма, црвено памучно платно *мусулу* трубама, бело платно за доњи веш, мара-ме *шамиија*, појасеви памучни и свилени [...]. Сва наведена роба процењена је на 7.025 форинти.¹⁵⁴

¹⁵⁴ РОМС, М. 18791.

Нису шаначки, односно новосадски Грци и Цинцари трговали само дозвољеном робом и њихово пословање није увек било легално. На српском народно-црквеном сабору 1744. године, бачки, сремски и славонски трговци су упутили тешке оптужбе на рачун својих *йурских* колега из Осијека и Петроварадинског Шанца. Тврдили су да се грчки и цинцарски трговци и занатлије не либе разних видова сарадње са фрушкогорским разбојницима, са којима су у сталној вези тако што их снабдевају храном, вином, ракијом, барутом, оружјем и информацијама. Хајдучи им, наводи се даље у жалби, заузврат, по повољним ценама продају опљачкану робу, помажу им да зарађени новац изнесу у Турску и не дирају њихове караване. У прво време неки од турских трговаца у Новом Саду су имали дозволу власти да продају оружје, олово, барут и другу убојиту робу, али то није дуго трајало. Када се хајдучија у Срему толико омасовила да ни патроле и потере из Петроварадинске тврђаве и Вуковара нису могле да је зауставе и када се посумњало да се сремски *раубери* (друмски разбојници) оружјем снабдевају код варошких Грка, команда тврђаве је забранила слободну продају ове робе по дућанима Петроварадина и Шанца.

Једном приликом су неки грчки трговци из Новог Сада били оптужени за учествовање у тешком злочину тровања више људи. Наиме, власти Сремске жупаније са седиштем у Вуковару су 1762. године констатовале како су по сремским селима уз Дунав и на северним ободима Фрушке горе учестили случајеви изненадне смрти више младих и здравих мушкараца. Истрагом је утврђено да су се жене решавале својих грубих и бахатих, у алкохол огрезлих мужева тако што су им у јело или пиће сипале арсеник. Током даље истраге неколико тровачица признало је да су отров куповале код извесних новосадских и сремских Цинцара, правдајући се да им је арсеник представљен као средство за одвикавање од пића. Арсеник се иначе користио у изради огледала и могао је слободно да се као страна роба купује у неким грчко-цинцарским дућанима. Новосадски грчки трговци су се у истрази бранили како они арсеник држе и продају ради производње огледала, а ко га је како користио то већ није била њихова брига. Нажалост, нема сачуваних извештаја о правном епилогу овог случаја.¹⁵⁵

Када су занатлије и трговци са турског Југа у Новом Саду примили аустријско држављанство, врло брзо су напуштали земљачку солидарност и првом приликом би показали нетрпељивост према својим сународницима-конкурентима који то још нису урадили. Први су против својих земљака, нелегалних конкурената, устале Грци ћурчије 1761. године, које су се инкорпорисале у цех православних ћурчија крајем 1759. године. Пожалиле су се властима како њихов поштен и легалан посао угрожавају колеге ћурчије

¹⁵⁵ С. Гавриловић, *нав. дело*, 32.

турски поданици (наравно, опет Грци и Цинцари), јер не плаћају градске таксе, стога је њихова роба знатно јефтинија. Тужене ћурчије су упутиле противтужбу царици, у којој одговарају да су свој занат почели радити у Београду давне 1727. године, те да су падом Београда под Турке, прешли у Петроварадински Шанац, под власт Секуле Витковића. Овде их је неки Андрија цехмајстор увео у еснаф, под чијим су окриљем поштено радили све до 1759. године, када су их нови сународници, бројнији у цеху, почели прогонити.

Почетком новембра 1762. године одговорили су Грци-тужиоци из цеха на исту адресу и порицали да су тужени дошли из Београда, као и да се не могу одрећи турског поданства јер су им жене и деца још увек у Турској. Новосадски Грци туже даље сународнике из Турске да се преступници богате илегално радећи послове који су дозвољени само грађанима, да гомилају дукате које у ћуповима износе у Турску. На основу инструкције Намесничког већа, новосадски Магистрат је донео закључак да Грци који се не одрекну турског поданства, не могу бити грађани, па ни чланови еснафа. Зато им се једино као странцима може одобрити да своју робу доносе из Турске, уредно на њу плате царину и продају је *in grosso*, само у време када су сви дућани са истим робним понудом затворени. Коначна пресуда Магистрата је гласила: грчке ћурчије без грађанства и изван еснафа не смеју да примају наруџбине од овдашњих муштерија, нити да овде набављају сировине; такође не смеју да се понашају као повлашћене ћурчије, докле год не постану грађани и чланови ћурчијског цеха¹⁵⁶

Како наводи М. Ердурхељи, у Новом Саду је 1771. године било између 8 и 10 пријављених привремених турских поданика, трговаца и занатлија. Трговци који су легално трговали искључиво кордованом, живели су у Турском хану под киријом и плаћали Магистрату грчку таксу. Ови Грци и Цинцари нису правили проблем градској власти као њихови земљаци, илегални грађевинци. О незаконитим пословима непријављених зидара и друмара говоре честе тужбе законитих новосадских дунђера и кречара током 1772. и 1773. године. У једној таквој тужби обратили су се Грци и Цинцара преко свога цеха (руфета) Магистрату, тврдећи да су пре осам година дошли из Турске, настанили се у граду и превели породице, па поставши грађанима и члановима руфета прихватили се посла око набавке камена за изградњу путева. Пошто су добри и узорни грађани, имају куће и новосадска грађанска права, сматрају да им треба осигурати предност испред оних који као дунђери у потаји прелазе из Турске у Бачку и Срем и на нелегалан начин обављају послове. Иако придошлице нису положили заклетву верности царици и граду, слободно пеку и продају креч, а зарађени новац шаљу својима

¹⁵⁶ В. Стајић, *Привреда Новог Сада*, 197, 198.

у Турску. Ови илегални кречари им толико конкуришу да законити кречари не могу од свог посла уредно живети, па од власти траже да се *илејалици* не само протерају из Новог Сада, него да им се у Срему забрани печење креча, као и сви други слични послови.

У јануару 1773, Магистрат је известио Сремску жупанију да је изашао у сусрет тужитељима и све Цинцаре који нису положили заклетву царици, удаљио је из града. Ова мера није донела жељене резултате, јер су многи Цинцари из Турске и даље сезонски долазили у Срем, на Фрушку гору и тамо пекли креч. Магистрат накнадно моли жупанијске власти Срема да поступи у складу са законом и спрече њихове недозвољене преласке у Бачку. Из жупаније су стигла обећања да ће се старати о поштовању царичине резолуције о турским поданицима и да ће све Цинцаре протерати натраг у Турску уколико не положе заклетву.¹⁵⁷

Власти слободног краљевског града Новог Сада су имале право да наплаћују друмарину, али су претходно морале да приступе уређењу града према стандардима Царевине. Први корак у том правцу је био позамашан и скуп пројекат калдрмисања градских улица и тргова. О првом калдрмисању Новог Сада имамо потпун извештај из 1781. године у коме се показује који су делови града калдрмисани и ко је на овом послу учествовао. На списку калдрмисаних улица са чврстом подлогом налази се двадесет улица, или делова улица, насипа и мостова, што је укупно било 7.614 квадратних хвати калдрме. На калдрмисању и попличавању града радили су искључиво неимари Цинцари. Ови мајстори, још увек турски поданици, примили су се посала да режу камен и припреме камене коцке у фрушкогорским каменоломима, а затим да их постављају у набијене земљане подлоге улица. На истом послу су по наредби Магистрата радили и новосадски грађани, власници коња и запрежних кола, којима је наложено да у року од 15 дана од почетка званичне објаве посла морају да дотерају барем једна кола песка са дунавских депонија, или обрађене камене коцке из неколико каменолома у Срему.

Двојица Цинцара, Константин, Коста Змијановић из Карловаца и Новосађанин Коста Бакић били су током друге половине XVIII века најпознатији калдрмције-предузимачи у Новом Саду. Камен су копали из *беочинској ірунџа Думдово* и из *ірунџа Буковачкој*.¹⁵⁸ На ове Цинцаре су се 11. августа 1770. године жалили католички зидари и дрводеље, тврдећи да иако ни један од њих није новосадски грађанин, ни у чланству цеха грађевинских занатлија. Додају како обојица неправно држе и по десеторицу калфи и на тај начин зидарима католичких цехова умањују и отимају посао. Маги-

¹⁵⁷ *Исџо*, 47.

¹⁵⁸ В. Страјић, *Привреда Новог Сада*, 29.

страт је изашао у сусрет католичким зидарима и дрводељама и донео одлуку којом наређује Кости Цинцару да обави већ погођен и започет посао, подигне кућу Анастасију, Насти Тодоровићу и по завршетку изградње поопушта све калфе. Сам Коста је имао да пређе у цех грађевинских мајстора, јер иако је био једини међу друмцијама који је имао аустријско поданство и новосадско грађанство, без чланства у цеху није могао да ради послове за Магистрат. Остали Цинцари који нису били царичини поданици и грађани Новог Сада више нису смели да зидају на територији града, завршава се у одлуци Магистрата.

Изгледа да се у Новом Саду царичина резолуција и наредба Намесничког већа није увек стриктно поштовала. Незадовољан неким збивањима у Магистрату и функционисањем градских власти, сенатор Јозеф Штвртечки је 1782. године са два своја сина, Михаелом и Францом, денунцирао Магистрат званичним дописом са више тачака. Више случајева нелегалног боравка Грка и Цинцара у Новом Саду били су тема једне од 22 тачке њихове денунцијације. У Историјском архиву Града Новог Сада (Ф. 1, fasc. 12, G, 1784), чува се списак десеторице турских поданика Грка и Цинцара. Према налазу Штвртечких они су слободно трговали у Новом Саду, иако се нису заклели на верност ћесару и немају грађански статус. Овај документ, наводи Јелине који немају аустријско поданство:

„Graeci non homagiati, erga delationem Stverteczianam, Neoplantae gnoestum exercentes:

1. Dmitar Jankovics, cum filio coelibe;
2. Riszta arendator Depositorii Turcici vulgo Han;
3. In domo Leojovicsiana Locumtenentis Civitati ignoti nomine duo reperiuntur aequae arendatores;
4. Apud Marcum Popovics aequae duo ignoti nomine;
5. In educillo D. Francics aequae duo arendatores;
6. Anastas Csebeina quaestor;
7. Sztojan apud D. Czerviczky mercator;
8. Anastas Manolli nellio;
9. Philipus Gruin questor pomorum et aedilium;
10. In domo viduae Petrovicsianae unus pistor arendator.”

Није познато шта је учињено по овој тачки денунцијације и каква је била судбина илегалних становника. Под претпоставком да је садржина ове такче денунцијације тачна, поставља се питање како су лица са списка заобишли строге пограничне и локалне контроле. При томе, познато је да су Цинцари и Грци, по оријенталном обичају, до многих законом недозвољених позиција и потребних ствари долазили подмићивањем. Ипак, чини се

да је денунцијација Штвртецких имала ефекта, јер после ње у магистратској и другој документацији све ређе наилазимо на трговце и занатлије Цинцаре и Грке као отоманске поданике.

Последњи Аустро-турски рат који је вођен 1787–1791. у релативној близини Новог Сада, у северној Србији, у Банату код Карансебеша и у северозападној Босни, оставио је опипљиве последице по живот у Новом Саду. У граду је завладала ратна психоза, осетило се помањкање хране, са севера су пристизале нове војне трупе које су стациониране у привременим логорима по ободима Фрушке горе. Близина ратних операција довела је и до извесних промена демографског стања у граду, јер су одмах по избијању непријатељстава у Нови Сад са Србима-избеглицама из Турске почели појединачно да пристижу Цинцари и Грци. Били су то углавном трговци који су из Србије и пограничних градова монархије долазили из страха за личну безбедност, али и да им послови не би трпели губитке. Неки од њих су се склонили код родбине и пословних партнера у Новом Саду, док су други стизали у неизвесност и сами се сналазили. Како су током 1788. године ратне операције вођене у Банату и под Београдом, јелинске избеглице су чешће пристизале у мањим групама, али ће се њихови доласци наредне године додатно интензивирати. То је био њихов последњи масовнији талас који је заплуснуо Нови Сад и села по јужној Бачкој.

Државне и локалне власти су спремно реаговале на долазак избеглица. Сви дошљаци, углавном мушки, били су прихватани без икаквих детаљнијих провера и одмах им је, без обавезне супруге, било понуђено аустријско поданство. Ратно стање је допринело да се мирнодопски закони, ригидни у вези са пријемом турских држављана у аустријско поданство, у пракси прећутно суспендују. Прва два Грка стигла су у Нови Сад 23. марта 1788. године, па је Магистрат известио Бачку жупанију да је прихватио турске поданике Григорија Дамјановића и Петра Страинина. Генерална команда у Петроварадину је 14. јуна известила жупанијске власти како је сам владар дозволио усељење у Нови Сад шабачком трговцу Константину, Кости Нано, Цинцару који је за ову прилику променио презиме у Нановић. Од појединачних долазака знамо још и за Мануила Славуја, земунског житеља и аустријског поданика кога је са породицом 1790. године примио новосадски грађанин, Цинцар родом из Софије, Михаило Софијали. Михаило је са Славујем постигао договор да овај исплати све трошкове становања по смиривању стања, што је у своме тестаменту у једној реченици на српском записао:

„Мануило Славуј с фамилиом му при отбеганију садашним из Земуна на моем квартиру с моим трошком ранио, кои досад мени ние намирио.”

Крајем друге ратне године (1788) започели су групни доласци избеглица, па тако из магистратског пописа дознајемо да су са многим Србима стигли и Цинцари Дмитар и Никола Мустаћ, Марко Десмаћ, сва тројица из Београдског пашалука. Са Југа, из градова Македоније са цинцарском већином, Албаније и Епира, уз Македонце и православне Арбанасе стиже већи број избеглих Цинцара, углавном мушкараца без жена. Њихов списак изгледа овако: Дима Марков из Елбасана, Марко Ђорђевић из Струге, Георгије Јанков и Михаило Димитријевић из Блага, Димитрије Јовановић, Анастасије Апостоловић са сином и Павао Николић из Костура (данас Кастирија), Марко Пуља из Шатиста, Георгије Димо из Амбелаћије (?), Јанко Атанасије, Јанко Никола и Љота Димитријевић, опет из Костура и Алекса Јања из Јанине. Од угледнијих новосадских Грка и Цинцара међу последњима у овом таласу стигле су и грађанство Новог Сада добиле Стерије. Јован Стерио, рођен у Маврову, као ортак удовице Константина Сервијског, постаје грађанин Новог Сада 18. октобра 1791. године.

Сви придошли турски држављани су примили аустријско држављанство већ следећих година, 1790. или 1791, после заклетве у нешто измењеној формули. Стари образац из 1775. године, *Форма јураменійов ѿоддаников ѿшурецких царсѣиву сему цес. кралевскому у слободној и крал. вароши Новосадској* измењена је само толико што је име покојне царице Марије Терезије уклоњено, а задржано име актуелног цара Јосифа II. Шест година касније у Новом Саду била су само двојица Грка без грађанства, 1800. године остао је само Христодул Анастасијевић, док следеће, 1801. године у читавој Бачкој није било ни једног грчког трговца, турског поданика.

VIII. ЈЕЛИНИ НОВОСАЂАНИ ДО КРАЈА ХVІІІ ВЕКА

Наредба Намесничког већа од 9. јануара 1776. године, одредиће судбину јелинске колоније у Новом Саду. Готово један век после доласка првих Цинцара и Грка у Петроварадински Шанац, њихови сународници и рођаци коначно су ушли у системе државе и токове грађанског живота Новог Сада. Наредбом су биле дефинитивно пресечене све виталне везе са завичајем и породицама у Турској, и од тада Јелини су све своје животне активности и емоције усмерили ка збивањима у средину где су живели. На гурбет су већином случајева долазили сами мушкарци, па је даљина завичаја учинила да се од тога времена момци Цинцари и Грци као фанатични православци жене искључиво православним Српкињама.

У Новом Саду је међу православнима живело неколико породица Цинцарима сродних Влаха, Румуна, пореклом из Влашке и Ердеља, као што су били Вла(х)овићи, Пашћани, Влајованови, Влалукини, сви са већ посрбљеним презименима. Ове сиромашне породице најнижег сталежа генерацијама су давале чобане, кочијаше и надничаре, тако да се богати Грци и Цинцари, активни и угледни део грађанског слоја у повоју, са њима нису крвно мешали. Девојака чистокрвних Цинцарки и Гркиња у граду готово да није било, јер као што смо видели мушки Цинцари и Грци радо су долазили сами или са синовима, али без женског дела породице. Њихове жене и кћери остајале би у завичају у Грчкој или Македонији, тако да чисто женски потенцијал Јелина у граду није постојао. Стога су полутанке, кћери и унуке првих шаначких Цинцара и домаћих Српкиња међу јелинским момцима биле на високој цени, али и њих је у то време било још увек мало спрам потражње. Широки избор богатих Српкиња из угледних породица, или ако не богатих онда барем лепих, водио је већину Грка, поготову Цинцара право у њихов загрљај и посрбљивање. Мало њих је успело да преведе своје жене из Македоније, или се накнадно женили девојкама своје крви из завичаја, па су људи из тог круга, *чистије крви и снажније грчкоје осећаја* покренули неочекивано жестоку борбу за очување свога националног бића. Одупирање асимилацији и борба Грко-Цинцара за грчки језик и народно име вођена је током две последње деценије ХVІІІ века кроз одвајање свог општества, школе и цркве од српске православне заједнице. У наредним поглављима биће речи о ове две кампање.

Одевање и понашање новосадских Цинцара и Грка

Цинцари и Грци су више него Срби из Турске давали оријентални тон и изглед новосадској трговачкој чаршији у XVIII веку и такав имиџ варош је, барем њено православно језгро, задржала све до средине следећег века. Језик и спољни изглед разликовао их је од истоверних Срба, док су се од католичког становништва Јелини такође разликовали по изгледу и језику, али суштински и по традицији, обичајима, одевању, понашању.

Сви грчко-цинцарски насељеници стизали су као писмени људи, користили су углавном грчки језик и алфавет. Њихов таленат за брзо учење језика брзо је долазио до изражаја јер су већ после прве године проведене у Новом Саду, поред свог матерњег цинцарског или грчког и обавезног турског, већ знали да говоре и понешто да напишу на српском и немачком језику. Док су били у фази савладавања овдашњих језика, у званичним односима и кореспонденцији са властима помагали су им њихови већ одомаћени сународници.

Цинцари у расејању нису имали своју једнообразну препознатљиву ношњу, њихова одећа је била разноликог порекла. Како пише Ердунџељи, неки Цинцари у нашим крајевима су се појављивали у оделима онога краја из ког су долазили, на пример из Мађарске или Славоније, што значи да су одмах по доласку из завичаја одбацивали своје оријенталне хаљине и облачили европска одела.

За разлику од ових помодара већина их се носила традиционално, доносећи собом специфичну мешавину грчког, арбанашког и турског стила одевања. Сопрон је за земунске Цинцаре забележио да мушки нису лако као њихове жене напуштали своју ношњу, што може да се каже и за неке новосадске. Новосадски Цинцар из друге половине XVIII века је изгледао овако: носио је углавном црне чакшире (панталоне), црни или тамноплави јелек и црни појас ткан од вуне. На глави је скоро увек имао црвени фес обмотан црним сукном, на ногама плитку обућу црвене или црне боје.

Богатији су носили црне, високе европске шешире, шире горе него доле и широко кућно одело од тамног сукна, које се спреда закопчавало великим дугмадима. Када је било хладно, преко овог одела навлачили би прслук, грудњак од овчије коже са крзном. Грчки трговци су волели да обуку кућно одело кратких рукава *алаиџас*, кројено од шарене памучне тканине, али често и од сирове свиле. Владан Ђорђевић је као дете богатог Грка носио:

„[...] тозлуке, џемадан и ћурче од црвене чоје, све извезено златом, па рукави од ћурчета, чепкени, прикачени на леђима, а од појаса, од малог шареног тарабокаса и малог силава, од црвеног сахтијана, па до колена, снежно бела, у стотину бора уштиркана фустанела, а на јеменијама од црвене коже озго ћубета од плаво бојадисане вуне. На глави фес са врло дугачком пушћулом, кићанком од ибришима, која га је тукла по раменима.”¹⁵⁹

Овај грчко-турски начин одевања био је карактеристичан за људе пореклом из Цариграда и његове околине, као и деце изузетно богатих људи.

Са једне полицијске потернице коју наводи Д. Ј. Поповић, имамо опис Андрије Андрића, грчког трговца из Угриноваца у Срему, који је имао тезгу и на вашару у Футогу. Андрија је трговао разном турском робом која није била оцарињена, био је део кријумчарског ланца који је из Београда и Земуна илегално пребацивао еспап у унутрашњост Угарске и продавао га. Кријумчареном робом снабдевао је и трговине новосадских Грка и Цинцаре, па како је у овом преступу био више пута хватан, стављен је ван закона. Трговац Андрија је на полицијској потерници овако описан:

„Био је средње статуре, смеђих очију, косе и браде, јаким обрва [што је била честа телесна особина код Цинцара]; говори српски, цинцарски и грчки. Носи плави огртач, Карот, црнкаст ћурак, Moltongöckel, плаво ћурче са челичним дугмадима, плаве чакшире, чизме и црну шубару. Јахао је на белом коњу са мађарским седлом. Коњ је био поткован само на предње ноге и водиле су га чикошке узде.”

У Новом Саду и другим варошима Јужне Угарске, све до Буне могли су се срести трговци обучени по *маћегонски*. Крајем четрдесетих година XIX века већ су били ретки Новосађани пореклом из Македоније и Грчке који су држали до завичајних ношњи. Само су остарели Цинцари били препознатљиви по дугим антеријама са уздужним пругама, тесним ћурету на белој кошуљи са везом, фесом са ћубастом кићанком, дугим чарапама испод антерије. Без ћилибарске бројанице није се могао замислити Грк или Цинцар традиционалне спољашњости. У рукама би поред бројанице држали струк мирисног босиљка, а за појасом висила је бурмутица. Из џепа антерије ви-

---

¹⁵⁹ Српски лекар, књижевник и политичар Хипократ (Владан) Ђорђевић (Београд, 1844. – Баден, 1930), био је дете београдских Цинцара и по мајци потомак чувене породице Леко. Име му је као матуранту Гимназије посрбио Ђура Даничић. Као ђак био је члан и секретар Уједињене омладине српске, касније један од оснивача српског Црвеног крста и саоснивач Српског лекарског друштва. Био је лични лекар кнеза Милана, те се везао за династију Обреновић и политички, па је био председник Српске владе 1897–1900. Његова сећања на детињство пружају слику породичног живота Цинцара у Београду средином XIX века. Одевни предмети које је он као дете носио били су део балканске традиције одевања и имали су турске називе.

рила је шарена, обавезно свилена марама. Већ је речено да су жене и кћери ових трговаца, угледајући се на одевање Немица и неких Српкиња, радо одбацивале своју традиционалну ношњу и удешавале се по европској моди. Поред констатације да су многи Јелини чували свој стил одевања до средине XIX века, у Новом Саду је крајем XVIII века било и супротних примера, како мушкарци Цинцари одбацују турску ношњу и облаче се по европски. Такав је био казанџија Димитрије Лазаревић, Цинцар родом из јужне Албаније, који је носио одело, фрак, герок и бунду са двадесет сребрних дугмади.

На основу мноштва обрађених списа из XVIII века Васа Стајић је успео да прикаже живот богате грчко-цинцарске младежи. Кузман, Настасја или Наста и Катарина или Ката, била су деца угледног и богатог новосадског трговца Хаџи-Захарија Поповића Пеџија и на њиховом примеру може се видети како су богати новосадски Грци и Цинцари држали своју децу. На школовање ове деце није се жалио труд и новац, куповане су књиге *Полусџав*, *Псалтир*, на српском и *Орџодоксис* на грчком језику; Мали Кузман је за годину дана добио пет истих малих и један велики Буквар, јер је вероватно био немаран и губио књиге, или су му их друга деца крала. За домаће васпитавање Кузмана и Насте бринуо се приватни учитељ, *џроџеџџор*, чији је месечни хонорар износио једну форинту. Поред подучавања у понашању и лепим манирима проџептор је одводио децу у школу и враћао их кући. О Насте је водила рачуна и извесна Мадам подучавајући је девојачким лепим манирима и ручним радовима. Најмлађа Ката је учила да везе и шије, за шта се учитељици ручних радова плаћало 40 форинти годишње. Насте је 1779. године купљена нека књига за баснословних 5 и по форинти. Ту је био крај Настиног школовања, док је Кузман завршио нижу грчку и наставио да похађа српску Латинску школу. Набављено му је неколико скувих књига, које сведоче о његовом темељном образовању: *Буквар латинско-славјански и књиџу немецку и славјанску*. По рачунима за стихаре (дуга, широка хаљина, свештеничка одежа), видимо да је Кузман био редован у цркви и активан на литургијама. За цркву је Наста добила свечани и скупи *комоџл* (дужи вунени капут), постављен куниним крзном. Поред тога што је похађао државну Латинску школу, мали Кузма је пет месеци одлазио и у приватну школу на немачком језику код извесног магистера Блазиуса, коме се за подуку месечно плаћало две и по форинте.

По рачунима знамо да су се девојчице већ тада носиле господски, једнако као њихове вршњакиње у Пешти, или Бечу. Свака је имала по три капута, *кониџош*, *декеш* и *комоџл*, за свако време и прилику; зимске ципеле су им биле од добре коже, док су летње *џаџџофне* биле извезене од сирове свиле. Кецеље су шивене од фланела и од тафта. Иако је званична држава водила кампању против коришћења мидера међу младим девојкама због

шкодљивих последица утезања по девојачко здравље, обе девојчице су их као симбол женског господства радо носиле. И на крају, као украсне детаље оне су имале чипкане рукавице и лепезу; у кишно доба обе су користиле свилену умрелу, а лети сунцобран од истог материјала светле боје. Кузман се такође лепо носио: за школу облачи *бекеш*, *лаибл* (врста сакоа), прслук и чакшире на *хозн-џрејере*. На глави му је шешир *корзиканер*. Иако је још дечак, он као и његове сестре користи *орјудер*, прах за косу који се куповао у апотеци на фунте. Поред кожних ципела Кузман носи и чизме *шџифлетије*, уз које иду обојци и наглавци.

Ако би се које од деце разболело, татор (отац им је млад умро) би позвао *фелчера*, *лечника*. Фелчер Лазар је давао Кати неку траву да јој од ње праве чај и њиме испира грло, а Кузману, који се у игри често повређивао, давао је некакве масти за лечење убоја, масница. Јозеф Чивутин је за лечење дечаковог хематома наплатио око 15 форинти, док је фелчер Мок два пута Насти пуштао крв. Наста је од рођења била болешљиво дете, па су јој фелчери давали разне водице за очи, а када су јој пуштали крв, сваки пут би је мајка са татором носила запрегом на молитву у манастир Ковиљ, где би болесница прилагала по фунту воштаних свећа. Код кујунџије су наручили *сребрне очи* које је Наста стављала на иконе светаца који чудотворе и исцељују очне болести. Када се Ката нешто јаче разболела 1777. године, носили су је у манастир Бођане и том приликом је бденије плаћено 6 форинти. У цедуљама са рачунима нашла се и једна која гласи на име *баба-Руже шџо децу лечи*. Велики луксуз је била куповина стакла (бочице) водице за зубе. Када је Кузман једном приликом био девер, купљено је 9 везица цветића за венац, свилена марама и пар ципела од *дамашке* за снају.¹⁶⁰

Иако су Грци и Цинцари важили за чуварне људе и преко граница цицијашлука, њихове куће у вароши подигнуте у другој половини XVIII века нису заостајале за богатим трговцима и занатлијама из редова Срба или Немаца. На величину и удобност својих домова Јелини нису штедели труда и новца, што се види у случају Параскеве Хаџи-Јањиног: када је од власти био притиснут да доведе супругу у Нови Сад, или да прода кућу и врати се у Турску, он се истовремено властима и жали и хвали да је подигао лепу кућу у граду и на њу потрошио седам хиљада форинти, што је за оно време била велика сума новца. Током истраживања наилазио сам на бројне извештаје о томе како су неки од Јелина тражили од Магистрата једнократне дозволе за прављење и печење цигли ради зидања нових кућа. У захтевима је било обавезно навести коју количину подносилац жели да испече и по тим количинама види се да је планирана градња породичних кућа са више просторија и пратећих објеката. Простране зграде дебелих зидова, зиданих у два

¹⁶⁰ В. Стајић, *Животи имућне наше деце у 18. столећу*, ГИД, књига VIII, свеске 1–2, 169, 170.

реда цигала, у којима је у најтоплијим летњим данима бивало свеже а зими пријатно топло, покривали су у прво време трском, а тек касније црепом. У граду је било мало објеката од набоја због влажног тла и ћудљивих подземних вода, а подруми су копани после исушивања бара у подбарском крају и у оцедитим централним четвртима која су подизана на највишој градској коти. Новосађани просечног имовног стања своје домове су правили скромније, најчешће од ћерпича у једном реду и покривали их сламом или трском.

У народној архитектури Новог Сада, међу стамбеним грађевинама које су за сопствену употребу подизали његови грађани, разликујемо три основна типа кућа. У српским квартовима преовладавале су куће панонског типа, Грци и Цинцари су своје прве куће правили према моделу куће из завичаја, био је то балкански тип куће, а Немци су собом донели колониистички, модификовани франачки и алзашки тип куће. Између панонске и колониистичке куће разлике су биле незнатне, оне су се временом стилски и функционалношћу изједначиле, па их је било тешко разликовати. Сваки стамбени тип понаособ сведочи колико су оне биле добро прилагођене климатским условима Јужне Угарске, расположивим грађевинским материјалима и имовинском стању власника.

Куће панонског и колониистичког типа биле су окренуте својом ужом страном (челом) према улици, а распоред се састојао од једне (касније гостинске) собе према улици, са кухињом (у коју се улазило из дворишта) у продужетку. Касније, са порастом потреба и животног стандарда, дозиђиване су у наставку собе, прво једна, а затим још неколико, спрам броја укућана. Оваква кућа је била основни модел грађевине у којој су живели баштовани на Салајци, у Роткварији и Банатићу. Како су новосадски Немци били углавном занатлије, уз сличан, готово исти архитектонски склоп зидали би радионицу уз главну кућу, или би је подизали у дворишту као засебну јединицу. Зидови су били комбиновани, од печене цигле и ћерпича, ређе набоја, а кровови од сламе, трске или ређе шибља. Куће набијаче, којих је више било са сремске стране него у вароши, по логици градитељства могле су да буду само приземне и доста касно су добиле таван, а тек после Буне кровови су добили цреп. Битна новина код немачке, колониистичке куће био је гонг, истурена стреха дуж дворишне стране куће која је била подупрта стубовима. Преузет од панонског типа куће, гонг је био врста летње терасе, место где су укућани лети радо боравили, ту се радило, јело, па чак током летњих ноћи и спавало. Порекло гонга није до краја истражено, иако носи немачко име неки га у литератури везују за трем кућа из Шумадије и са Косова.

Близна Фрушке горе је обезбеђивала веће присуство дрвета у грађевинарству Новог Сада, за разлику од неких изразито панонских крајева Јужне Угарске, где су овај материјал користили само за оно најнужније (греде,

врата, прозоре и кровну конструкцију). Имућнији Грци, Цинцари и Срби, који су у другој половини XVIII века дошли из Турске нису жалили новца и правили су куће по завичајном узору, у чијој је изради провладало дрво. Кућа од квалитетног дрвета је била прилично скупља од ћерпичаре или набијаче, свакако лепша и пријатнија за живот, али и подложнија пожару. Стога их после трагичних искустава из Буне више у Новом Саду није било, од дасака су грађене само шупе. У терминологији ових кућа преовлађивали су турцизми: доксаг, басамци, пенџери, авлија, тараба и други. Балканских кућа је било највише у Дунавској, Ђурчијској, Лебарској, Бостанџијској улици и у Ханском крају. Њих је према сећању из свога детињства описивао Полит и већина тих кућа је била грађена у другој половини XVIII века.

Грчки и цинцарски трговци настањивали су се у православним квартовима и у трговачком језгру вароши, концентришући се око *Велике Ђијаце*, или *Маџацинске улице* (данас Змај Јовине улице). Иако су у овој улици имали куће са дућанима, током летњих месеци волели суда држе тезге са разном робом на отвореном испред својих дућана. У дућанима су продавали трајну робу, док су на тезгама углавном нудили храну и лако кварљиве сезонске артикле.

Дунавска улица је била веома привлачна јелинским трговцима, радо су се настањивали у њој и дуго одржавали њен источњачки изглед. Од угла Маџацинске улице куће грчко-цинцарских трговаца у Дунавском сокаку формирале су прилично уску и кривудавау цаду, која се од половине настављала у Рибљу пијацу. Пијаца ће са ове локације неколико година пред Буну бити пресељена под Бару, један блок северније, на место на коме се и данас налази. Дунавски сокак је међу новосадским трговцима био сматран срећним трговачким местом. Сматрали су да свакога ко у њој има дућан прати пословна срећа која га води ка богатству и благостању. Сујеверним Грцима и Цинцарима овај детаљ био је пресудан, па су насељавајући Дунавску улицу начинили од ње престижни крај у коме су плацеви и куће биле на високој цени.¹⁶¹ Талична или не, за ову улицу пресудан је био њен повољан положај: повезивала је све централне улице са пијацом, а преко ње и са Дунавом и преко са Сремом.

Овај сокак је био познат и по неколико јавних кућа, које су сметале моралнијим грађанима, али како су имале легитимитет и дозволе Магистрата,

¹⁶¹ Дунавска улица је све до данас задржала свој трговачки карактер, иако је у другој половини XIX века била центар новосадског штампарства. У њој је још крајем XVIII века своју типографију имао Емануил Јанковић, као први новосадски штампар, у кући број 2. У истој згради један век касније ће Милан Ивковић такође имати своју типографску радионицу. Преко пута ње, у броју 3 је била смештена штампарија Арсе Пајевића; Ђорђе Ивковић је своју штампарију држао на броју 10. На крају леве стране Дунавске улице, у згради бившег хотела *Фабри* била је штампарија Н. Димитријевића; Б. Ј. Вранешевих, *Синдикална и револуционарна борба новосадских графичких радника*, Нови Сад 1980, 17, 18.

нико их није могао спречити у њиховом раду. Археолози су осамдесетих година прошлог столећа у дворишту једне куће у Дунавској улици пронашли остатке турског купатила из XVIII века, што наводи на закључак да су се тадашњи становници овога краја, првенствено Грци и Цинцари, радо предавали оријенталним уживањима и навикама.

Турски хан. Због близине Николајевске цркве многи Грци и Цинцари радо су подизали своје куће и у *Ђурчијској*, данашњој Пашићевој улици, као и у суседном *Ханском крају*, део вароши око Николајевске цркве и данашњих зграда Матице српске и у улици истог имена. Крај је добио име по Турском хану, источњачком мотелу организованом по турском узору, који је подигнут друге године слободног краљевског града. За Турски хан су везане животне приче већине грчких и цинцарских трговаца који су гостовали у Новом Саду. Иако хан није ни мало био господско и отмено место, већ напротив томе, у његову биртију волели су да сврате многи Новосађани из нижих слојева друштва.

Када је обесни потпуковник Секула Витковић као пензионер напустио Нови Сад, продао је тек формираном Магистрату своју велику кућу у Подбари. Град је ову зграду наменио и делимично преуредио за хан, угоститељски објекат оријенталног типа за прихват трговаца из Турске. Новосађани су овај објекат називали Турски хан, исто онако како можемо да га нађемо у званичној документацији. Турски хан је 1. новембра 1749. године био уступљен браћи Цинцарима, Анастасију и Кости Тодоровић, које смо већ срели у пословима са Цинцарима друмацијама, за 420 форинти на период од шест година. При хану су браћа отворила гостионицу са собама, купатило, касапницу, симициницу (пекару) са добрим екмеџијским еспапом, бакалницу, кафану, берберницу за бријање, шишање и са специјализованим берберима-хирурзима који су вадили зубе и пуштали крв, приде још два дућана мешовите робе.

Турски хан је, иако оријентално место и стециште Грка, Турака и повремено разних Левантинаца, био претеча данашњих туристичких објеката са собама, ресторанима, спа базенима и мегамаркетима. Да ли због тога што је неко из градске власти био благонаклон према браћи и њиховом пословању, или да би власти најлакше контролисали турске трговце, Магистрат је донео одлуку да сви трговци из Турске, који дођу на привремени боравак или су у транзиту кроз Нови Сад, морају одседати искључиво у Хану. Овако склопљен уговор давао је закупцу могућност монополског формирања високих цена и лоших услуга, против чега су се побунили грчки и цинцарски трговци и кириџије. У Новом Саду су кириџије мењали уморне запрежне коње за вучу, уклањали кварове на колима, па су и по неколико дана морали да одседну у хану. Тамо их је за ситан новац, али „њихове рођене паре”

(фраза карактеристична за Цинцаре и Грке), подзакупац и каназир гостионице у хану, неки Арнаут Ђујка, рђаво хранио и појио као да су скитнице и просјаци. Ни смештај у конаку није био бољи: често је по 40, па и 50 особа било сабијано у једну собу, где су сви заједно поребарке лежали на земљи, прибијени један уз другог. Тако би до јутра остајали закључани у загушљивој просторији, без могућности да изађу, обаве тоалет, или да изван хана набаве какву храну и пиће. Царевали су крајње лоши услови, али Ђујка се руководио начелом *узми или остйави*.

Поред Грка и Цинцара редовни гости хана били су Турци. Махом су то били трговци из Београда, Смедерева и Шапца, понекад би наишао неки Турчин из Солуна, ретко из Тракије и још ређе са Леванта. Услед велике верске нетрпељивости избијале су честе туче између гостију муслимана и хришћана. Магистрат је примио многе жалбе од суседа хана због велике граје, дреке и ломљаве услед све учесталијих сукоба Грка и Турака, па је градска власт наложила да се хан тако адаптира како би Грци и Цинцари физички били одвојени од Турака и Арбанаса муслимана. Чак је дворска комора обећала оружану стражу која би чувала ред и госте у хану. Временом су Турци све ређе долазили у Нови Сад, али је и њихово ретко присуство било увек запажено. Готово увек би се потукли са другим гостима, или би се ножевима поболи са Грцима. Неколико пута су баш у новосадском хану турски трговци хватани како кријумчаре европско оружје у Турску. Тако је јула 1754. године неки Сулејман-паша (сви су се Турци међу собом оловљавали са *џаша*, *џаша*, *аја*, или *ефендија*, а сам Бог зна каква су уистину фукара били), са још двојицом сународника одсео у хану. Турци су потплатили домаћина (рецепционера) и ноћу потајно унели неколико врећа пуних пиштоља и карабина. Следеће ноћи су натоварили оружје на запрежна кола, одвезли га до обале Дунава и укрцали у барку. Неко из хана их је дискретно пратио и благовремено ствар пријавио пандурима. Организована је озбиљна војна потера и Сулејман је са јаранима и арсеналом од 600 пушака, пиштоља и великом количином џебане ухваћен на Дунаву код Земуна, на само корак од границе.

Када је једног лета приликом боравка у хану умро стари београдски трговац Мустафа-баша, новосадски физик није дозволио да се због велике врућине његови посмртни остаци транспортују у Турску. Покојник је сахрањен по исламском обреду, у прикрајку неког од новосадских гробаља (највероватније Светојованском) где су се обично сахрањивали некрштени и скитнице. Сахрани су присуствовали двојица Мустафиних рођака, Махмут и Осман, београдски хоџа Хусеин и представници градских санитарних власти. Обред сахране је обављен према исламским обичајима са намаз (или салат) молитвом и клањањем, што је присутним службеницима Магистра-

та деловало несвакидашње и егзотично. Рахметли Мустафа је сахрањен са својим фесом и чибуком, а за собом је оставио нешто личних ствари, које су службеници Магистрата уредно евидентирали: сребрни прстен са печатом, кратки ханџар са дршком од слоноваче, пар пиштоља, сребрна хамајлија, бројаница, бакарни ибрик, беле шалваре, чузданчић од чоје, дискалчине од абе и наравно, резервни фес загасито црвене боје, са дугим црним ресама. О овом несвакидашњем догађају прочуло се по вароши, па се на Мустафиној ценази окупило неочекивано пуно света. Знатижељни и докони Новосађани су желели да чују хоћу и виде муслимански ритуал сахране.

Каназир Анастас, Наста Тодоровић је са крајим прекидима држао хан све до 1785. године, када га је преузео опет Грк Зарија Анастасијевић, а првих деценија XIX века закупац хана био је Немац Исак Криштоф. Последњи закупац Турског хана је забележен као Никола Василијев, исти онај Цинцар кога се Полит сећа као Васиљевића, власника симицинице са фирмом *Macedonischer Traceur* на Рибљој пијаци. Никола је држао Хан све до Буне и пропасти града, када је зграда у потпуности изгорела, а њен инвентар развучен и поразбијан. Новосађани су се најрадије сећали бирташа Манојла Бербера, окретног и симпатичног новосадског Грка који је код Цинцара Николе држао у закупу кафану Хана. После пожара, на месту Турског хана остало је празно кућиште све до 1911. године, када је започело зидање зграде сиротишта, задужбине Марије Трандафил, касније седиште Матице српске.

***

Како су Грци и Цинцари постајали грађани Новог Сада и куповали, или градили своје породичне куће, тако је хан полако губио свој туристички значај и оријенталне госте. Крајем XVIII века богати трговци, лиферанти и занатлије су почели да зидају своје породичне куће под Баром, док су им радње и занатске радионице остале у улицама *Босијанцијској* (данашњој Грчкошколској), *Казанцијској* (данашњој улици Јована Суботића), где је како јој име говори, било средиште руфета казанцијског; новосадски пекари свих вероисповести били су концентрисани у *Лебарској*, данашњој Милетићевој улици. Ова локација временом је постала врло популарна код богатих трговаца, скоро исто као Дунавска улица, па тамо у првој половини XIX века наилазимо на најугледније новосадске Србе и Грке. Иако им земљорадња није била омиљена делатност, богати грчки трговци су из чистог престижа куповали винограде на обронцима Фрушке горе, или салаше са великим њивама на Ченеју, Сајлову или према Пирошу, данашњој Руменци. Већ смо видели да су у Нови Сад приспеле бостанције и повртлари, који су својим кућама формирали нове квартове широких и правих улица. Тако је источњачки тип вароши био сужен на центар града где су и даље царевали трговци са Југа, док је периферија организована у стилу панонских насеља.

Грци и Цинцари су се показали спретни у изврдавању закона увек када је требало да заштите своје интересе. Од када је царица донела закон о забрани изношења аустријског новца из Царевине и остављању легата у Турској, Јелини су кријумчарили сребрњаке у свој завичај, на исти начин као и пре неколико деценија, само овог пута у супротном смеру. Први пример одлива грчког и цинцарског капитала у Турску налазимо почетком новембра 1762. године када неколицина новосадских грађана Грка и Цинцара оптужује своје сународнике и конкуренте турске држављане, да сву своју зараду у заливеним ћуповима износе у Македонију. Тридесет године касније Србин Арсеније пл. Марковић у Бечу пријављује Илирској дворској канцеларији новосадске Грке који у тајности прикупљају новац за изградњу своје цркву, иако су и у српској имали права на своју литургију. Племенити Марковић наставља:

„Скупивши толико новца доказали су да штете Ерару, јер у Турску кријумчаре много сребрног новца, који Турци претпајају у своје пјастре. Само су браћа Хаџи Богдан и Стојан Вулко из Новог Сада оштетили Тридесетницу [царину] у Земуну за 26.000 форинти. Грци су користили Привилегије које су добили Срби, који верно служе Царевини, а Грци се богате. У Банату су купили више од десет властелинстава на рачун српских привилегија.”

завршава своју жалбу на Грке, писану на шест страница и на немачком језику, Арсеније пл. Марковић.¹⁶²

Новосадски melting pot

Из бракова Грка и Цинцара са Српкињама рађала су се деца васпитавана у новосадском окружењу српске већине и образована у духу српског језика, породичне славе, ћириличног писма и косовске традиције. Ова деца су стасавала у породицама где је доминирала мајка Српкиња и у кућама у којима се држала икона њезине девојачке крсне славе која ће убрзо заменити очев имендан и дати грчкој кући српску душу.¹⁶³ Многа од те деце су

¹⁶² АВ, ИДК, Ф. 12, (35) 4/1 1792.

¹⁶³ За разлику од српске славе, имендан (јорти) је код Грка и грцизованих Цинцара лични, а не породични празник. Одређује се именом свеца чије се име носи, који је уједно и заштитник онога ко носи то име, а слави се на дан светитеља-заштитника. По обичају слављеник пости три дана пред имендан и на јутарњој празничној Литургији, на сам дан се причешћује. Гости се на имендан не позивају, већ сами долазе да честитају слављенику, уз скромне дарове. Цинцари и Грци, који су преузимали српске крсне славе понекад су своје имендане преводили у славе, тако што би паљењем свећа и прављењем кољива (жита),

одростањем постајали су ватрени Срби и као такви активно учествовали у друштвеном животу града. Грчки и цинцарски језици полако су ишчили из њихових кућа; грчки је остао само као престижна ствар у класичном образовању деце, скоро једнако колико и латински језик. Децу из тих фамилија родитељи су по правилу давали на високе школе и оне ће све до Буне 1848. године представљати знатан део језгра српског школованог света у Новом Саду. Уз помоћ чврстих грчко-цинцарско-српских веза, преплетених попут мицелијума, формираће се први слој грађанства код Срба. Није било много Новосађана, борбених српских интелектуалца из Милетићевог Омладинског покрета који у себи нису имали барем коју кап цинцарске или грчке крви. Када су Јелини ишчезли, у добрим грађанским кућама Новог Сада је остало нечег смирујућег источњачког као што су тишина, ред, штедљивост и чистоћа. Цинцарске куће су опојно мирисале на слатко од ружа, зреле јабуке и оријенталне зачине, толико заводљиво да ће својом лепотом и уредношћу послужити као узор свакодневног живота богатим српским домаћинима.

Хабзбуршка монархија је подстицајним и рестриктивним мерама настојала да за себе веже корисне трговце и занатлије из Турске, чиме је нехотично потакла претапање ове егзотичне и напредне трговачке колоније у већинске Србе. Процес асимилације је помогао да се према европском узору образује први слој српског грађанског сталеза. У каквим комбинацијама су се новосадски Јелини породично мешали са Србима сазнајемо из Стајићевог чланка објављеном у *Гласнику историској друштва*, књига IX и у многим прилозима из његових *Новосадских биографија*. У тим текстовима реконструисане су и објашњене многе новосадске везе и мешовити бракови између Цинцара, Грка и Срба:

Новосадски сенатор и адвокат Јован Камбер оженио се девојком из угледне српске породице Богдановић; браћа Јован и Андрија Камбер су били деца Грка Ђорђа из Руме и Цинцарке Евдоксије, рођене Карамата, по реклом из Земуна;

Девојком Анастасијом, кћерком Мардарија из имућне породице Вујић, био је ожењен Константин Манојловић, брат од стрица Марка Сервијског од Турске Кањиже;

Мишко Саранда је оженио Круну из Черевиха, да би њихов син Стефан посрбио презиме у Сарандић;

Српкињама су били ожењена и двојица знаменитих новосадских Грка, трговаца у ортаклуку од 1760. године, Димитрије Јанковић и Коста Јовановић. У оба ова случаја очигледан је пример посрбљивања, јер њихови сино-

---

предавали свој лични празник породици. Они који су женили Српкиње углавном су преузимали женину славу, а свој имендан су по српском обичају преслављали, или га временом напуштали.

ви, сенатор Григорије Јанковић и деловођа Јован Јовановић Киш, не само да се нису солидарисали са борбом градских Цинцара и Грка за издвајање из заједнице са Србима, већ су били њени отворени противници. Јован Јовановић Киш се оженио Српкињом из Будима, а његов унук, песник Змај, грчки језик је учио само у школи и био један од најватренијих Срба свога времена;

Деда писца Димитрија, Мите Калића, новосадски кројач Димитрије Калић, вероватно Грк из Ирига, био је ожењен полутанком Мартом, од оца Алексе Чарнојевића, стражмештера новосадске полиције и мајке Параскеве, пореклом Цинцарке. То није сметало песнику Мити да као изразити патриота пише српске патриотске песме.

Српкињом Аном, братаницом епископа Јосифа Шакабенте оженио се Дамјан, оснивач издавачке куће и штампарије Каулици. Његов син Константин је живео у браку са полутанком Јелисаветом из Земуна рођеном Карајанко. Јован, син Константина и Јелисавете био је ожењен Српкињом Драгицом.

Грк Дима Кирјаковић Сентиванац је вероватно био ожењен Српкињом, док му је син Георгије, рођен 1784. Године, писао Вуку *да је он љубави Србин који се родио Србин и умире Србин и да има десет животиња за ошечество и род свој сви би десет жертвовао...*

Деда познатог новосадског адвоката и градоначелника Георгија Константиновића, који је организовао интелектуалне кружоке и уз вино се дружио са гимназијским професорима Шафариком и Магарашевићем, звао се Константин Јефтич и био је чизмар. Када је Константин делио своје имање међу децом, нагодбу оверава грчким, а његова деца српским потписом. Очигледно су млади Константиновићи били под великим утицајем своје мајке Саре, Српкиње из Карловаца. Сам Георгије је био ожењен унуком Мардарија Вујића, Алојзијом, Лојдом, Српкињом неспрског имена.

Супруга Јована Полита и мајка Михаила Полит-Десанчића, Јулијана, била је кћи Србина Николе Десанчића, пореклом из Костајнице. Она је била полутанка, јер мати јој беше Катарина Петру из Баје, чистокрвна Цинцарка.

Марко Поповић (старији) свој тестамент је 1805. године потписао грчким алфабетом, био је ожењен Јелисаветом Тајчевић из Осијека, можда полу-Цинцарком. Њихов син Кирил два пута се женио и не знамо да ли је Српкиња или Јелинка била његова прва супруга, мајка Марка Поповића (млађег); друга жена Марка млађег, Српкиња Марија рођена Лубурић, родила је чувену *Браћу Појовић*, Ђиру, Кирила и Ђоку, Ђорђа или Георгија, који су се јавно декларисали као *добри Срби*.

Поред бриге за очувањем грчког језика и имена, Марко Сервијски је свакако био свестан великог утицаја српске средине, која је вршила снажне утицаје на њега и на све чланове његове породице. Никада Марко није по-

рекао да је део српског друштва, посебно то није урадио у свом тестаменту у коме оставља фонд *надареним младићима моја народа и моје вере*. Ни остали припадници ове моћне породице нису били имуни на бракове са Србима и Српкињама. Марков брат од стрица, Константин Ђурковић је у свом првом браку био жењен Анастасијом Вујић. Друга жена му је била Гркиња Катарина, рођена Саранда. Маркова сестра Катарина је била снаха новосадског сенатора Пантелије Миланковића, удата за његовог сина Ђорђа.

За највећег парничара Новог Сада онога времена важио је Јован Стајо, родом из Селца у Турској. Он је 1790. године постао грађанин Новог Сада под посрбљеним презименом Стајић. Био је ожењен Српкињом Еуфимијом, сестром Максима Атанацковића, оснивача једне мање стипендијске задужбине остављене на управљање српском општеству. Њихов син Ђорђе Стајић је био познати новосадски лакрдијаш, о којем је писао Ђорђе Рајковић. Јованова сестра Параскева, или Маламати, како ју је он посрбљено звао, парничила се са братом око наследства и у стању душевне болести живела је у врбацама на обали Дунава.

Брак великих добротвора Јована и Марије Трандафил је био у потпуности грчко-цинцарски, али се њихова родбина мешала са Србима и посрбљеним Цинцарима: Јованова сестра Јела, Хелена, удала се у српску кућу Мариновића, док је Марија била тетка *добрим Србима, браћи Појовићима*, Ђири и Ђоки.

Јован Форовић старији, потомак Диамандија Форо из Панчева и оснивач породице Форовић у Новом Саду, оженио се пре 1778. године Јелисаветом, сестром трговаца Срба, Георгија и Симеона Стојковића. Њихов син Ђорђе је био ожењен Мартом, кћерком Грко-Цинцара Јована Поповића Пеција; Јелисавета, најстарија кћерка Ђорђа и Марте, удала се у кућу Милутиновића и родила Анку, жену Светозара Милетића.

Мајка Јована Хацића, Софија рођена Ђирковић вероватно је, али непотврђено, била полу-Гркиња; и сам Јован се оженио другом кћерком Николе Десанчића и Цинцарке Петре, сестром Политове Катарине, тетке Михаила Полит-Десанчића.

Георгије, Ђорђе Чакра, прадеда контроверзног и недоказаног поете Емила, који се сматрао српским песником, био је поборник грчког одвајања у Новом Саду и налазио се међу оним Грцима који су 1793. године захтевали свештеника Грка у Николајевској цркви. Био је ожењен Маријом, чије се девојачко презиме, ни порекло не знају. Син им Петар, Емилов отац оженио се Софијом, кћерком Јована Макијевића, званог Фрајкорац, који је трговао житом и његове жене евангелисткиње, Алзашанке из Стразбура.

Да су се и поједини Срби женили Грко-Цинцаркама показује породични пример Саве Николића, првог градског капетана полиције Новог Сада.

Савин брат Јован¹⁶⁴ био је ожењен Цинцарком Аном, родом из спахијске породице Моско. После Јованове смрти, Ана је са сином Павлом Николићем прешла да живи у ванбрачној заједници са капетаном Теодором Манастирли, такође Цинцарем, са којим се касније и венчала. Њен следећи муж био је Марко Димитријевић, опет капетан; знатно старији, и он је оставио Ану по трећи пут удовицом 1767. године, да би се она, још увек млада и телесно захтевна и по четврти пут удала за капетана, опет Србина Јована Савића. Ана је у вароши била запамћена као *кайеџаница са њеџи њрезимена*. Анина млађа сестра Јелисавета је била удата за једног од агилнијих бораца за грчку ствар у Новом Саду, Богдана Хаџи Вулка.

Нема података где су сестре Моско биле рођене јер им је отац често мењао места пребивања због војне службе, али се зна да су младост провеле у Пешти. Тамо им је отац Јован племенити Моско живео као пензионисани потпуковник, где је 1762. године и умро. Јован Моско је служио у Илирској хусарској регименти (Српском коњичком пуку) и био дубоко уплетен у новчане шпекулације. Неколико година по Јовановој смрти кћери Ана и Јелисавета су преко Илирске дворске депутације (ИДД) потраживале новац у висини 12.778 форинти од припадника регименте, који је њихов отац давао под интерес. ИДД је 1770. године од сестара Моско тражио да свој захтев поткрепе чврстим доказима, али како сестре то нису учиниле, њихов захтев је био одбијен.¹⁶⁵ Јован је имао и сина Наума (Наум племенити Моско од Иванде), угледног члана православне заједнице и учесника Темишварског сабора.

Наведени примери у претходном чланку су само део брачних мешања Срба, Грка и Цинцара.

Параскева Хаџи-Јањин

Нису сви новосадски Грци помирљиво и спокојно гледали на ишчезавање свога народног имена и језика у Новом Саду. За све време живота грчко-цинцарске заједнице, имали су Јелини у свим раздобљима импозантне личности које су као стожери водили рачуна о опстанку своје заједнице, бринули за своје сународнике, водили их кроз изазове асимилације, трошили новац на своју заједницу, а богами и зарађивали на њој. Од половине XVIII века, међу највиђенијима Грко-Цинцарима Новог Сада биле су поро-

¹⁶⁴ Ови Николићи су, за разлику од других новосадских грчко-цинцарских Николића били и старином Срби.

¹⁶⁵ АВ, Ф. 5, фасц. 10, 11/а. ј. 177, 178.

дице Саранде, Сервијски-Ђурковићи, Вулко и један усамљени, али стамени лик са интересантном животном причом, Параскева Хаџи-Јањин. Ова живописна појава из грчке колоније Новог Сада био је једна од најзапаженијих активиста за грчку ствар у другој половини XVIII века. Докумената сведоче да овом човеку ништа што је имало везе са новцем није било страно: парнице, дуговања, истраге, вероломства и преваре. Уз умешност живљења и личне способности у трговини, све то га одваја од већине и чини посебно занимљивим.

Новосадски трговац женског светачког имена, што код Грко-Цинцара није била реткост, јавља се у документима новосадског Магистрата под различитим варијантама презименима Хаџи-Јања (по оцу, од имена *Јанис*), Хаџи-Јањин, Хаџи Јованов (посрбљени облик имена Јанис), Хаџи и Хаџић. Рођен је у Кожанима (Козанију) 1716. године, исте године када је његов старији брат Манојло стигао код оца Јање, Јаниса у Петроварадински Шанац. Јања је у Петроварадински Шанац дошао 1707. године и у ортаклуку са земљаком Георгијем Русом или Русосом, отворио дућан мешовите и турске робе. Тровали су ортаци са војском у Петроварадину и на вашарима ван Шанца, у Футогу и по Срему. Тако су и њих двојица били део живописне слике футошког вашара и других панађура по Срему. Већ после првог десетлећа трговине ортаци су зарадили свој први капитал за даља улагања.

У својој двадесетој години Параскева напушта родни Козани и прелази код оца Јање и брата Манојлау Аустрију, у Шанац, да им помаже у дућану и да они њега науче вештини трговања. Конкуренција је тада у трговини била слаба, па је посао цветао, све до јесени 1739. године и доласка избеглица из Београда. После смиривања стања између две царевине, тада већ зрео трговац Параскева, налази нову развојну шансу и тргује са Турцима из Београда и Шапца. Без јаснијих детаља зна се да је он 1749. године био умешан, вероватно као елегантни и невидљиви посредник, у трговинској трансакцији између Хасан-паше, Турчина из Београда и двојице Грка, турских трговаца из Новог Сада без сталног пребивалишта у граду. Ови Грци, Ставро Танаско и Христо Ламбо остали су паши дужни 1.075 турских талира и једно време су игнорисали своју дужничку обавезу. Паша је потегла сва познанства и везе у Аустрији, а вероватно је по добром и ефикасном турском обичају потплатио где треба, па је командант Петроварадинске тврђаве 1750. године захтевао од новосадског Магистрата да са пандурима приведе дужнике и наплати дуговање. Знамо само да се Ламбо обавезао да ће за два дана да исплати дуг, док се Параскева у овом случају више не помиње.

Када се Аустро-турски рат 1739. године завршио, Параскева се оженио Перистелом, девојком из једног села код Кожана. Младенци су се кратко време упознавали и забављали, па је младожења морао натраг у Шанац, јер

посао није знао за опуштање и задовољства. Виђали су се једном годишње, када би Параскева на неколико дана одлазио у Кожане, а онда су се сусрети проредили. Сва је прилика да је овај начин живота одговарао Параскеви, јер је без породичних обавеза могао сав да се посвети трговини и разним марифетлуцима. Онда је наишло време притисака власти на Цинцаре и Грке да доведу своје жене у Аустрију и скрасе се у местима у којима живе. У време када је Параскева требао да ужива у неповратним лепотама младеначког живота, имамо вест да је нешто кратко робијао: Његови марифетлуци су каткада знали завршити и тучом. Неки Јован Теологић и Михаило Никозара 1741. године су јамчили до свршетка процеса за Хаџи-Јањина, Захарија и Теодора, који су били затворени због неке туче. Како су зараћене стране биле организоване у овом трианглу, не знамо.

На све начине су Параскева Хаџи-Јањин и његов ортак Константин Русос покушали да избегну довођење жена из Турске, али пошто су своје раније повластице у трговини намеравали да задрже, тражили су да им Магистрат изда потврду о дужини боравка у Новом Саду. Магистрат је 18. априла 1753. године издао уверење да су се још њихови очеви, Георгије Русос и Хаџи Јања, доселили у Шанац 1707. године. Георгије је у међувремену умро 1745. године. Наведена потврда није их решила мука, жене су морале да пређу у Нови Сад. Параскева се још једно време опирао да доведе Перистелу у Нови Сад, па је 7. фебруара 1752. године послао допис Магистрату, у којем се тужи на Турску, проклињући је *као највећеј злојивора хришћанства*, јер је он, Параскева, пошто је у Новом Саду подигао прелепу кућу од тврде грађе, чинио све како би извео своју жену из Турске, коју је тамо оставио без деце. Две године раније протраћио је четрнаест месеци у родном Козанију припремајући прелазак жене, али му је пошло за руком да изведе само њена два брата. Стога моли Магистрат да има стрпљења са њиме, јер он, Параскева, чини велике напоре да удовољи закону што му баш не полази за руком. Још је лукави Параскева молио градску власт да га не присиљава да напусти Нови Сад, јер он не може у року 15 дана да распрода сву немачку робу. Допис завршава патетично, изговарајући се како се зидањем куће, која га је стајала преко 7.000 форинти, јако везао за Нови Сад, његове честите грађане и Богом благословену власт. Поред тога што је био веома благоглагољив, богати Хаџи-Јањин је био упоран, а можда и дарежљив, да му је Магистрат дуго времена гледао кроз прсте.

Када је Намесничко веће 1760. године вратило копију статута Грчке новосадске компаније Магистрату Новог Сада као нерегистроване, поставило се питање на званичном нивоу да ли су браћа Параскева и Манојло Хаџи довели своје породице из Козанија. Из атмосфере која одише око Параскевиног покушаја оснивања грчке компаније, чиме би се нарушила трговачка

моћ православног трговачког цеха Новог Сада, види се да се окретни Грк замерио некоме из градске власти. И поред све пажње коју је на себе привукао, наредних година видимо Параскеву са својим братом Манојлом и компањоном Русосом како и даље успешно послује тргујући не само турском, већ и недозвољеном немачком и мађарском робом. Како им је то полазило за руком, можемо само да нагађамо. Из једног дописа који је 22. децембра 1768. године Магистрат упутио царици, сазнајемо да је Параскеви те године пошло за руком да доведе своју жену Перистелу у Нови Сад. Убрзо потом је и он положио заклетву на верност Монархији и постао грађанин Новог Сада. Манојло (Емануило) је истим поводом известио Магистрат како није имао среће да из Турске доведе жену, и пред Магистратом се правдао речима *јер Турске власџи сада њазе на моју њородицу, а сваки несмојрен њокушај мојао би живоџе да им ујрози*.

Параскева је био изузетно добар трговац и шпекулант. Трговао је сваким еспапом, увозио турску робу у Аустрију, у Турску извозио житарице, сапун, огледала и јефтину одећу новосадских сабова. Изнад свега је волео новац и у том погледу се не одликује посебном оригиналношћу, али то што је волео да превари свакога са киме је пословао, то га сврстава међу изузетне преваранте. Потврду о Параскевиној високој пословној свестраности добијамо 1762. године, у којој видимо да му нису стране преваре и неплаћени дугови. Опет је у питању био неисплаћен посао са Турчином из Србије, али овога пута је Параскева био главни актер: војни заповедник Земунa, племенити Шулце налаже новосадском Магистрату да позове Параскеву Хаџи-Јањиног ради изравнања дуга од 500 форинти према шабачком Турчину Али Баши. Уколико се дужник не појави пред Магистратом у наредних четрнаест дана, Шулце наређује локалним властима да га уз пандуре приведу и под претњом затвора натерају да плати дуг. То је било најтеже време за Хаџи Јањино пословање јер су браћа била под сталним притиском Магистрата због грчке компаније и избегавања да доведу жене. Претило им је протеривање и послови су опали толико да им се капитал прилично истопио, па су браћа била приморана да се задужују код Турчина како би могли да улажу у своју трговину.

Некако у исто време када су зајмили од Али Баше, узели су Хаџи Јањини исту своту на зајам и од новосадског сенатора Пантелије Миланковића, али су њему дуг вратили на уговорено време, јер са сенатором се није било шалити. Из документације Магистрата не види се јасно како је Параскева испливао из ових недаћа, али се наслућује да му је пошло на боље када је довео своју већ зрелу Перистелу у Нови Сад. Крајем шездесетих већ је добро пословао и богатио се, што видимо из списка Грка и Цинцара из Новог Сада који су 1774. године купили земљу у новосадском атару. Параскева Хаџи-

Јањин је са 126 купљених ланаца био у самом врху списка. Због своје пословне виталности и спретности Параскева Хаџи-Јањин представља парадигму грчке трговачке умешности.

Параскева је био у пријатељским односима са богатим Цинцарем Стамулом Димом или Димовићем. Када је остарели Стамул 1768. године писао тестамент, за татора свога малолетног сина Ђорђа одредио је Параскеву, што је татору давало овлашћење да управља Ђорђевићим наследством до његовог пунолетства. Параскева је после Стамулове смрти 1770. године врло кратко управљао Ђорђевићим виноградом, јер му је Магистрат пре наследничког пунолетства одузео старатељство и превео виноград на наследника. Овај податак сазнајемо из обраћања градског фискала Магистрату, где га обавештава да је татор направио низ финансијских неправилности и тиме прекршио свету вољу покојника. Изгледа да ова погрешка није била случајна, јер је Магистрат поступио исто и у случају заоставштине Параскевићиног ортака Константина Русоса, којом је такође управљао Параскева Хаџи-Јањин. Русосову пописану имовину преузео је град у своје власништво као кадуцитет (оронула непокретна имовина, склона паду) и 1770. године је продао кућу Еуфимији Чарнојевић, рођеној Рашковић.

Када су Грци и Цинцари Новог Сада повели кампању за издвајање свога општества и школско и црквено осамостаљење од Срба, Параскева Хаџи-Јањин је био један од истакнутих бораца и финансијера ове кампање. У то време он је већ био веома угледан грађанин у зредом добу и увек се истицао у акцијама грчко-цинцарског круга као један од њихових првака. Спретан с људима, виспрен и брз у решавању пословних проблема, окретан и слаткоречив, а уствари увек срачунат и притворан, знао је да дође до циља не бирајући средства. Рођењем је највероватније био Цинцар, али се страствено истицао као Грк и у свим приликама се трудио да говори грчки. Предводио је Јелине у формирању посебног грчког општества, које је можда баш његовом заслугом названо *Communitas Hellenica* или *Communitas Graeca*. Можда се баш његовом заслугом у грађанској грчког општества наша св заједничка имовина новосадских Грка. Параскева се ипак није истакао неком значајнијом донацијом за изградњу зграде за грчку школу, већ је био један од петорице угледних Грка који су ради тога подигли зајам у висини од 2.000 форинти код Народних фондова Карловачке митрополије. Зајам Параскеву није коштао ни једне једине форинте, иако је био један од гаранта, јер је сав позајмљени новац, после дугог кашњења и великих правних компликација 1788. године целокупно вратио Марко Сервијски. Окончањем овог случаја престају друштвене активности и све пословне преваре већ остарелог Параскеве Хаџи-Јањина.

Некада борбеног духа и тела пуног енергије и снаге Параскева је крајем осамдесетих онемоћао и окопнео, да би крајем зиме 1789. године издахнуо

у сну, лагано као највећи праведник. Сахрањен је 16. марта, на Светојованском гробљу; испратила га је удовица Перистела, саборци и пријатељи Грци, а опојао га је свештеник Николајејевске цркве, протопрезвитер Аврам Петровић. Параскева није оставио биолошког потомства, али је усвојио женско сироче Марију у време када је Перистела дошла у Нови Сад; тестаментом од 17. марта 1787. године, своје имање је оставио супрузи, док грчком црквеном општеству у завештању није оставио ништа. О Марији у тестаменту нема ни речи. Ни према православној (српској) заједници Новог Сада Параскева Хаџи-Јањин није био широке руке: грчкој школи је оставио 25, српској 12 форинти, исто толико и српској болници. Широј грчкој заједници ако је нешто и оставио онда је то учинио мимо тестамена, јер те ставке у овом документу нема. Неколико месеци после Параскевине смрти удова Перистела моли Магистрат да јој изради код управе Бачке жупаније повећање закупа за салаш *Злајни венац*, са 180 на 200 форинти годишње. Жупанијска управа је закупила салаш и претворила га у затвор. Чуди да удовица једног од богатијих трговца Новог Сада моли за екстра добит од двадесет форинти на годину дана. Да ли је разлог томе цинцарски ирационални дух или оскудица? Где ли се само дело велико Параскевино богатство?

Марију, усвојеницу Перистеле и Параскеве, 1792. године налазим под презименом Параскева. У препоруци Илирске дворске канцеларије новоградском Магистрату, дозвољава се поћерки Параскеве Хаџи-Јањина, Марији Параскева, повратак из унијатске у православно веру. Она је претходно прошла шестонедељну верску обуку код гркокатоличког свештеника Луке Страшинског у Куцури, али до самог чина преласка у унију није дошло. Хипотетички закључујем да је Марија хтела да се уда за неког Русина гркокатолика у Куцури, али пошто у тој вери није могла да претендује на наследство свога поочима, одлучила је да жртвује мужевљево веру, а можда и његову наклоност, па је пожурила да се врати у православље.

Изгледа да Марија Параскева није имала користи од преверавања, она се више нигде не спомиње. Последњи податак о овој грчко-цинцарској породици налазим у документу у коме се налази податак да је Намесничко веће у 1793. године наложило Магистрату Новог Сада да се кућа покојног Параскеве не сме продавати јер је одређена за потребе војске. Ова информација открива нам тужни крај саге о грчком трговцу и преваранту Параскеви, да је његову имовину наследила држава, јер је у међувремену умрла и Перистела, иза које није остало правног наследника. Шта се десило са његовим братом Манојлом, нема података; видели смо да Манојло није успео да доведе породицу у Нови Сад, тако да пред смрт Параскева није имао никога од родбине у Новом Саду. Можемо наслутити да се Манојло вратио породици, или, што је вероватније, да је умро у Новом Саду пре брата Параскеве и снахе Перистеле.

Сервијски, Сервицки

Међу најстаријим и најпознатијим грчко-цинцарским породицама у Новом Саду били су Сервијски. Богати чланови ове фамилије основали су најранији стипендијски фонд у граду, помоћу кога се школовала надарена српска омладина. Брзоплете би презиме Сервијски вероватно упутило на српску припадност, али је оно у ствари преображени српски придев *Серфишки*, по месту Серфиш, Серфиц, у турском изговору, или на грчком језику Сервија.¹⁶⁶ Српско име овог насеља је Србица код Козанија, одакле су у Аустрију дошли преци Сервијских. За Сервијске Д. Ј. Поповић каже да су пореклом Цинцари који су се сматрали Грцима, женили се Гркињама и кћери удавали у грчке и хеленизоване цинцарске куће. Увек су били окружени Грцима, са њима су радо пословали и дружили се.

Када су дошли међу Србе у Јужну Угарску, први представници ове породице су узели српско презиме Ђурковић, али су се потписивали и са Ђорђевић (*Георгијевич*, М. Ј.). То презиме може да наведе на претпоставку да се ова породица изворно презивала Георгиу, Георгијадес или слично томе, као изведеница из грчког личног имена Георгиос. Зна се за два рођена брата Ђурковића, Аксентија (*Ауксентије*) и Манојла, који су се пре елибертације у Шанцу бавили трговином сукна и тиме се обогатили. Живели су у Карловцима, да би Аксентије јануара 1751. године мењао кућу и прешао у Нови Сад, у којем су пословне прилике биле боље. На фунтвом листу о трансакцији некретнина приложио је превод уговора *са Грчкој на рацки*, што значи да је замену куће извршио са неким од својих сународника Грка. Аксентије је 1759. године постао изабрани грађанин (*избрани грађанин*) Новог Сада и први поглавар новосадске *Православне кувеческе комјаније* (удружења православних трговаца) и на том положају је остао до краја живота. Због ове почасне функције Новосађани су га звали *форшџетер*. Породици Ђурковић је највероватније припадао и извесни Михаило, који се у списима појављује два пута: први пут као богати новосадски трговац и други, када је његова супруга Дионисија Успенској цркви донирала звона. На основу тих података није стечена јасна слика о његовој евентуалној породичној вези и блискости са стожерима фамилије, Аксентијем или Марком.

Аксентије Ђурковић-Ђорђевић је умро у Новом Саду 1770. године као

---

¹⁶⁶ Сервија, или Серфица, је место подно Олимпа у северној Грчкој. Према историјским списима Константина VII Порфирогенита *De administrando imperio*, из поглавља *De nationes*, ово место је у другој половини VII века било насељено Србима. Део ових Србе су цареви Констанс и његов унук Јустинијан II преселили у Битинију, у тек оформљену војну базу Гордосервон. Порфирогенит говори о броју од 10.000 Срба царских најамника. Топоним Гордосервон се сматра првим поменом српског имена у византијским изворима.

веома богат грађанин, што знамо из његовог тестаментa написаног знатно пре смрти, још 1759. године. Из крњег документа се не види колико је имања и готовог новца оставио својој тројици синова, Георгију, Марку и Симеону, али се види да је за трошкове своје сахране оставио 400 форинти, што је било у рангу пристојне годишње плате високог градског чиновника. Такође, не знамо како је тестаментом третирана Аксентијева кћи Катарина, иначе снаха угледног Пантелије Миланковића. Видимо како Аксентије, између осталог прилаже фрушкогорским манастирима, манастирима Бођани, Ковиљу и Грабовцу по дукат сарандар (12 форинти), затим четири сарандара прилаже црквама у Сервији и Верији, а Христовом гробу у Јерусалиму оставио је вредан прилог од 1.000 форинти. Очигледно је Аксентије Ђурковић био врло побожан човек.

Налазимо да је и Манојлов син Константин такође био имућан трговац. Он се 1759. године уортачио са стрицем Аксентијем, па га у тим документима срећемо као Константина Манојловића-Ђорђевића. Његова прва жена Анастасја била је Српкиња, једна од кћери новосадског целебције, потоњег сенатора Мардарија Вујића. Поред великог мираза у земљи и кући које је удајом донела мужу, Анастасја је од оца наследила и 2. 500 форинти приде. Друга Константинова жена, Катарина рођена Саранда, по оцу Гркиња, донела му је као мираз троје деце из првог брака и право богатство, преко 34.000 форинти, у готовини и непокретној имовини које је наследила од свог првог мужа. Ко се тако добро ожени, мора да је и сам веома имућан, коментарисала је чаршија. Катарина је 1771. године Константину родила сина Димитрија, и налазимо га на списку грчке деце која су 1783. године похађала Грчку школу.

Аксентијев син Марко први пут се у расположивим списима Магистрата јавља после очеве смрти, тек 1774. године. Марко Ђурковић, касније Сервијски, био је не само најугледнији новосадски Грк за све време постојања старе грчко-цинцарске заједнице, већ и један од највиђенијих становника Новог Сада свога времена. Њега је током живота красила елегантна лакоћа опхођења са људима, на задовољство свих. Треба истаћи да је Марко постао историјска величина свога града и народа захваљујући управо овој особи. У зрелим годинама он је већ био веома богат и утицајан, али је имао потребу да своју величину издигне изнад богатства. Да би своје богатство крунисао друштвеним угледом, Марко је међу првим православним грађанима Новог Сада купио угарско племство; основао је фонд за школовање православне деце; био је представник српског племства на Темишварском сабору и као запажен депутат сабора добио је највише поверење да рукује црквеним фондовима у Карловцима. Са својих високих позиција у друштву имао је могућност вођења кореспонденције са самим владарима и Намес-

ничким већем, што се може пратити кроз документа која чувају Архив САНУ у Сремским Карловцима, Архив Војводине и Историјски архив Града Новог Сада. Својим изузетним утицајем Марко племенити Сервијски је допринео да се епископ Стратимировић изабере за карловачког митрополита.

Марко се у младости са братом Константином бавио трговином сукна *карашије*, тако што су га у Трнави куповали, а у Бечу продавали. У овим трансакцијама Марко је стекао леп иметак и додао га наслеђеном богатству. О новосадском пословању Марка Ђурковића између осталог знамо да је у једном прилично компликованом послу уступио новосадску трговину брату од стрица, с тим да је води његов шурак Теодор Дука, у то време још увек турски поданик. Марко се код Магистрата залагао да Дука буде примљен за грађанина и у *честину кућеческу комџанију* (трговачко удружење), што би му донело право на слободну трговину, могућност сувласништва над трговином, и још неке повластице. Марко је 1774. године од очевог наслеђа купио велику и лепу кућу у центру града од Адама Чупора, потомка Јозефа Чупора, начелника Бачке жупаније у доба елибертације Новог Сада. Када је исте године зарадио велики новац на турском сукну, почео је да се јавно представља и у документима потписује као племић, са два презимена и предикатом: *Марко Ђурковић њлеменији оји Сервијски*, на српском, и *Marco Gyurkovics nobilis de Szerviszky* на латинском језику. Исти манир преузели су и остали пунолетни мушки чланови породице. У допису Магистрату 12. октобра следеће године, у коме се одриче пуномоћи да заступа своју снаху Катарину, потписује се *de Szerviszky*.

Новосадске власти нису знале на основу чега се Ђурковићи тако пишу, јер властима нису доставили спахијско писмо са армалијама, чиме би представили свој новостечени статус са правом племићког представљања и потписа. Градски фискал Ковач Јожеф је 24. јануара 1778. године пријавио Марка да бесправно и незаконито присваја себи племићке прерогативе, називајући се *де Сервијски*, када је познато да су Маркови преци, одрекавши се турског поданства примљени у аустријско као обични грађани, неплемићи (*sine nobilitatem*). Племство се или добијало од цара за заслуге заверну војну службу током ратова, за успешну дипломатску, конфидентску и другу службу, или се са спахилуком за велики новац куповало. У оба случаја, да би се племство јавно приказивало непосредним представљањем и у потписивању докумената, морало се претходно стечено племство објавити службено у жупанији, што Марко Ђурковић до тада није учинио. У Новом Саду ће тек 5. фебруара 1784. године објавом Магистрата јавност бити упозната да је Марко Сервијски стекао титулу племића. Он је за 16. фебруар позвао сенаторе Магистрата и друге угледне суграђане да присуством на церемонији увеличају његов свечани улазак у посед спахилука *Турске Кањиже* (данас

Нови Кнежевац, у даљем тексту, старо име). Тако је Марко Сервијски ступио у ред друштвене елите, у *ѝрви ред Грка наших, ѝа и Срба*, како су га доживели савременици.

Своје прво ангажовање за општенородно добро Марко Сервијски је имао још под презименом Ђурковић. Први званичан предлог за оснивање српске високе школе, у оквиру које би се у Новом Саду организовале студије богословије, филозофије и права, Илирској дворској депутацији су 1774. године поднели први Србин адвокат, Јован Мушкатиновић, реформатор српског школства Теодор Јанковић Миријевски и трговац новосадски Марко Ђурковић, будући Сервијски. Депутација је првобитно предлог прихватила, али је бечки двор на инсистирање Угарске краљевске канцеларије (*Cancellaria regia Hungarica aulica*) убрзо повукао сагласност. Комисија у истом саставу је према налогу комесара за реформу школства, генерала Матезена, а на захтев владара, установила правила за реформисање српских школа у Банату, тј. *Иншѝструкције за шул, дирекѝторе всакаѝо ѝрофесора, сениоре и алумном жиѝиѝа*. „Иншѝструкције” су давале упутства како да се изберу аутори уѝбеника прописаних наставних предмета на српском језику. Будући да је имао потребне квалификације и да је поседовао властелинство у Турској Кањижи на територији Баната, Сервијски је био добар избор комесара Матезена. „Инструкција” је затим поднета Синоду СПЦ на одобрење.¹⁶⁷

Испред грађанства слободног града Новог Сада Марко је 1782. године са новосадском грађанином грчко-цинцарског порекла Јованом Дуком послао своје прво писмо цару у Беч. У писму се владар моли да својим поданицима Србима омогући слободну куповину земље у слободном краљевском граду *Марија Терезијанојолису* (Суботица) и да им се тако допусти прокламовано право да постану пуноправни грађани овог већински католичког града. Обраћање је било усмерено против праксе суботичких градских власти да православнима отворено бране улазак у посед земљишта на својој територији.¹⁶⁸

Временом је углед Марка Сервијског међу православнима у Угарској растао, па је као спахија учествовао на црквено-народним Темишварском сабору 1790. године. Прво његово саборско иступање било је поводом обраложења жалбе коју је са племићем Стефаном Дамаскином, такође Грком, поднео на понашање Мађара у Торонталској жупанији. Жалили су се Сервијски и Дамаскин на шовинистичко понашање великог жупана Јаноша Баћањија, *који је ѝриликом ѝоследње ресѝаурације* (поновног избора на ту

¹⁶⁷ И. Б. Точанац Радовић, *Реформа Српске ѝправославне цркве у Хабзбуршкој монархији за време владавине Марије Терезије и Јосифа II (1740–1790)*, Универзитет у Београду, Београд 2014, 242, 243.

¹⁶⁸ АСАНУК, Митрополијско-патријаршијаки „Б” 30/1782.

функцију, М. Ј.) чиновницима јавно вређао Србе и исказао велику мржњу ка њиховој вери и нацији.¹⁶⁹ Колико је Марков ауторитет био јавно респектован и његова реч јака, види се из наставка овог случаја: Баћањи је врло брзо био приморан да поднесе оставку на положај жупана и повуче понижавајуће консеквенце.¹⁷⁰ Поред неколико неприхваћених сугестија у вези са финансијским обавезама епископа, Марко Сервијски је на Сабору одиграо пресудну улогу при избору будимског епископа Стефана Стратимировића за карловачког митрополита, о чему ће касније бити изнето више детаља. У *Диаријуму* (званичном дневном протоколу Сабора), остало је и записано да је остарели Сервијски почео да губи своју оштру проицљивост и рационалност, *иако је какове будаластие њројектие њредставиљао, да конјресу њнусно било слушајши и иако од всјех исмејан остјао...*¹⁷¹. Ту се мисли на његов предлог да се при богословском Семинару у Карловцима образује секција за младе Јелине који би се спремали за свештенике грчкога језика. Овај предлог је наишао на неразумевање и подсмех српске већине, која је јавно омаловажавала предлагача. Исти предлог ће, међутим постати инспирација и идејна платформа у предстојећој кулминацији грчког покрета за независном црквом.

Једна од споредних одлука Сабора била је наименовање Марка Сервијског на угледу и одговорну функцију: постављен је за првог митрополитовог асистента при управи народним фондovima, што је било потврда његовог угледа. Ова функција ће племенитог Сервијског увући у једну шпекулантску аферу, о чему сведочи преписка митрополита са Илирском дворском канцеларијом. Као асистент руковоаца фонда (руководалац је био митрополит који је због својих великих обавеза препустио руковање фондом Сервијском уз неограничено поверење), Сервијски је неовлашћено 1791. године средио капетану Јакову Чокићу из Потиског крунског дистрикта и благајнику фонда Гаванском да подигну зајам од 40.000 форинти без камате, да би ови орочили новац у две банке, пештанску и бечку, уз 3,5 и 4 одсто интереса. Из три доступна списа у којима митрополит тражи од Илирске дворске канцеларије да примора наведену двојицу да врате новац са добијеном каматом, не види се јасно да ли је Сервијски желео да извуче било какву корист за себе, или је само несмотрено чинио услугу Чокићу и Гаванском. Несмотреност није била особина Марка пл. Сервијског, али је била неспорна његова потреба да чини другима. Како год, његово име се у митрополитовим писмима помиње врло дискретно, само једном у најстаријем спису, као

---

¹⁶⁹ В. Гавриловић, *Темишварски сабор и Илирска дворска канцеларија 1790–1792*, Нови Сад 2005, 164.

¹⁷⁰ АВ, Ф. 12, (8), 5/143.

¹⁷¹ АВ, Ф. 12, (8), 5/186.

име некога ко је својим везама омогућио улагачима услугу. Гавански је на посредовање Илирске дворске канцеларије вратио Народном фонду менице у вредности од 49.310 форинти и ствар је без правних последица по актере стављена *ad akta*.

При крају живота Марко је основао своју, уједно и прву српску (*уравославну*) стипендијску задужбину. Све појединости око правних и имовинских аспеката стипендијске задужбине Марка Сервијског, *Stipendarius Szerviczkianus*, дознајемо из новосадске копије његовог тестамена. Копија је писана на латинском језику, као и оригинал који је Марко депоновао 8. октобра 1792. године код каптолских власти у Ђуру. Тестамент се састоји од уводног текста и осам тачака. Други пасус уводног текста на српском језику гласи:

„Друго, да бих допринео, колико могу срећи мог народа, а та срећа може настати само из правилног образовања омладине, одлучио сам да завештам своту од тридесет хиљада рајнских форината у ту сврху; да се из годишњих прихода од завештања исплаћују стипендије младићима мога народа и моје вероисповести који уче школе, што после зрелог размишљања и свестан озбиљности дела, овим завештавам и оснивам...”¹⁷²

Фондатор у даљем тексту тестамена износи концепт рада задужбине: њоме ће руководити његов син наследник, који ће имати обавезу да 18 година после Маркове смрти плаћа пет одсто интереса на завештану своту, од чега ће имати да исплаћује стипендије. Установио је три класе стипендиста:

„За прву класу одређујем да се тројици младића који се буду одликовали способношћу, честитошћу и беспрекорним животом, исплаћује сваког семестра унапред стипендија од 200 рајнских форинти; за другу класу исто тројици младића, са горе наведеним особинама, да се исплаћује по 150 рајнских форинти, сваког семестра унапред, а за трећу класу наредио сам да се под истим условима и на исти начин исплаћује по 100 рајнских форинти четворици младића који су већ напунили двадесет година; Искључиво право да именује стипендије имаће мој син-наследник и његово потомство, руководећи се искључиво критеријумима које сам ја овде установио. Мој наследник и потоњи наследници ће истовремено имати и обавезу да контролишу како се стипендије троше. Цео фонд имао је да остане при спахилуку Турска Кањижа.”

Тестатор је предвидео три могућности за престанак рада своје фондације, а то су:

---

¹⁷² В. Стајић, *Новосадске биографије*, том III, свеска пета, 27.

„[...] ако би земље gospodar, или државне власти хтели ову своту да узму, без пристанка мога сина и његових наследника, затим ако Турци овладају Банатом и наследници изгубе Турску Кањижу, или у случају да непријатељи огњем и мачем опусте Турску Кањижу, па од спахилука не остане ништа...”

Марко Сервијски је умро 6. јануара 1794. године у Новом Саду. Његови посмртни остаци су по великој хладноћи запрегом пренети у капелу на његовом спахилуку у Турској Кањижи, где је сахрањен. Марко је остао упамћен по већ наведеним врлинама и добрим делима. Поштовао је своје претке и осећао се Грком, али је такође поштовао Србе, народ са којим је живео и у политичком смислу Марко се сматрао *Илиром*, Србином. Ни једну од ових двеју оријентација није крио, већ их је својим јавним активностима истицао и потхрањивао. Као представник српског племства борио се за побољшање положаја српског народа у повремено непријатељском окружењу. Био је поверљиви руковалац црквеног фонда и обављао многа, по народну ствар запажене и одговорне функције. Богату стипендијску фондацију је оставио *надареним синовима народа моја...* Немам сазнање о томе да је Лукијан Мушички био стипендиста фонда Сервијског, али је једини са искреним одушевљењем 1820. године испевао оду Марку Сервијском, у којој му обећава вечну славу, *јер ће ја срећни ииџиомици славийџи и величайџи, о њему љујко љевайџи на српској лири.*

Грк у души, Марко се највише дружио са новосадским Грцима и хеленизованим Цинцарима, помажући им на разне начине. Теодору Дуки је дао да води све трговачке послове, тестаментом му је оставио велику своту новца и цео горњи спрат своје куће у Новом Саду; сенатору и градоначелнику Грку, Манојлу (Емануилу) Николићу оставио је на коришћење у трајању од шест година бесплатан стан у кући Милорадовића; за стараоце свога сина Ђорђа одредио је неизбежног Дуку и бечејског Цинцара Јована Хаџи-Михајла, што је стараоцима доносило лепе годишње припадности; Марко се пријатељски држао са трговцем Димом Пуљо, коме је оставио велику залиху турске робе. По хиљаду форинти је оставио православним школама у Новом Саду, Српској да се од интереса на ту своту дели стипендија сиромашној и даровитој српској деци, и Грчкој школе, тачније њеним ђацима *онима ииџо ирчки језик ѿворе (qui graeca lingua utuntur)* оставља фонд са такође 1.000 форинти, с тиме да се троши само интерес, док се главница није смела крњити.

Када је Марко Сервијски умро његову Задужбину су водили законици тутори његовог малолетног сина јединца Ђорђа, о чијем се животу зна веома мало. Отац га је добио у позним годинама, Ђорђе се родио 21. септембра 1780. године у Новом Саду, где је углавном и боравио. На крштењу је понео стричево име Георгије, али се као одрастао прилагодио српској сре-

дини представљајући се српским обликом свога имена, Ђорђе. Да ли по породичној грчко-цинцарској, или пријатељској линији, Ђорђе је 1833. године био кум на крштењу малом Јовану Јовановићу, потоњем Змају. Ђорђе је као руковалац фонда Сервијских био и члан Патроната Велике српске православне гимназије новосадске. Ђорђева мајка Екатерина, старија кћи Николе Дуке, била је рођењем Грко-Цинцарка, највероватније рођена у Осијеку, док је Теодор Дука, човек који је цео живот свугде као сенка пратио Ђорђевог оца Марка и његово богатство био њен блиски рођак. Раније смо установили да се Теодор не налази међу Николиним синовима, и евидентно је да је тај човек заузимао веома важно место у породичној хијерархији, али услед недовољне грађе то се не да категорично утврдити.

Ђорђе није поседовао очеву енергију нити харизму да у друштву буде цењен као први и најбољи, али је наследио Маркову потребу да помаже људима и уздиже друштво око себе, што је дискретно и веома суптилно чинио. У *Арнојшовом маџазину* број 151 из 1839. године, објављен је чланак у коме се извештава како се у Новом Саду формирало друштво од угледних Срба, Немаца, Мађара и Јевреја, које се залагало за изградњу првог новосадског театра. Напис се позива на документ Магистрата од 1. марта претходне 1838. године, по коме је градски мерник (данас градски архитект, прим. М. Ј.) Лазар Урошевић изашао пред градску власт са извештајем да су га представници новосадског племства, поименце, грофица Јозефа Сечењија де Темерин, Хелена (Јелена) Стратимировић од Кулпина и Ђорђе Сервијски од Турске Кањиже, позвали да изради неки план и начин како би град дошао до позоришта и уличног осветљења. Ова замисао је била део једног већег пројекта у оквирима кога је требало основати акционарско друштво за изградњу насипа од Брукшанца до границе са каћким атаром. Друштво богатих племића показало се спремним да део пројекта који се односи на изградњу позоришне зграде и уличног осветљења само финансира, а средства за насип, због замашности пројекта намакли би његови чланови својим угледом путем донаторских акција. Друштво је у својој намери деловало врло озбиљно, али како од војне дирекције Петроварадинске тврђаве није добијена неопходна дозвола за изградњу насипа, ова корисна иницијатива није дала резултата.¹⁷³

У градским актима Георгије, или Ђорђе Сервијски, последњи пут се спомиње у време када је Јован Хаџић-Светић „сређивао” куму Павлу Јовановићу, да постане директор новосадске Српске гимназије. Стајић у *Новосадским биографијама* не наводи тачан датум ове кампање, али каже да у то време:

„[...] Ђорђе Сервијски је већ био дао оставку [на чланство у Патронату], а владика Платон се бавио у Бечу, штампајући онде своју Аналитику.”

---

¹⁷³ В. Стајић, *Приврега Новој Сага*, 8.

Аналитика је била одговор владике Платона Атанацковића на нападе патријарха Рајачића на њега из новембра 1849. године. Како је владика свој одговор и одбрану штампао наредне године можемо да констатујемо како се последњи глас о деловању Ђорђа Сервијског у јавности Новог Сада чуо те исте, 1850. године. Од тада, па до своје смрти Ђорђе је живео повучено, највероватније на породичном имању у Турској Кањижи. Није се женио, умро је без потомства на покушају лечења у Бечу 30. маја 1855. године. Данас га се Нови Сад сећа по невеликој улици са његовим именом, која са Грбавице излази на Булевар цара Лазара.

Племеници Ђорђе Сервијски је за свога живота био поштован као добротвор, у вишим круговима Новог Сада зван *Србски муза мецената*. Смрћу Ђорђа стипендијски фонд је повећан на 50.000 рајнских форинти. По његовој тестаментарној жељи фонд је предат Великој српској православној гимназији новосадској, *на њолзу и добродели ошечества*. Знамо за неколико стипендиста овога фонда: у писму Константина, Косте Пејчића директору карловачке гимназије Герчићу, спомиње се Новосађанин Петар Јовановић, правник, који је уживао стипендију Сервијских; Јован Филиповић из Карловаца је као стипендиста фонда Сервијских дипломирао права у Пожуну (Братислава), био је преседник апелационог и члан касационог суда у Кнежевини Србији; у *Србским народним новинама* Александар Стојачковић се 1844. године Сервијским захвалио за стипендију помоћу које се у Бечу школовао и ишколовао; 1862. године ова задужбина је издржавала двадесет стипендиста, међу којима су Стеван Тодоровић, правник који је дипломирао у Пешти, Лазар Станојевић, лекар, завршио студије у Бечу, Васа Пушибрк, потоњи директор Новосадске српске гимназије, филозофске студије је уз помоћ стипендија Сервијских, такође свршио у Бечу.

У *Засјави* од 10. јануара 1867. године Паја Димић, правник и богослов и уживалац стипендије, уздиже Ђорђа следећим речима:

„[...] Међу многим успомене достојним родољубима, чија ће имена вечито у срцу србски синова забележена остати, одликује се Ђорђе Сервицки Т. Кањишки, који је такођер знатан стипендијски фонд учећој се србској омладини оставио...”

Аутор текста у наставку не пише панегирик Сервијским, већ износи ружан пример корумпираности чиновника који рукује стипендијским фондом, па наставља:

„Неможе ми се на ино, већ да читајућем свету не обзнаним, како се данас неправедно и нечовечно с раздавањем Сервицкове стипендије поступа. Ове су године била три места у заклади Сервицкој отворена; ја поднесем моја сведо-

чанства и на основу колоквија добијем треће место [100 фор. годишње]. [...] Пошаљем признаницу у сврху годишње стипендије, кад наједаред будем ја извештен да је мени стипендија одузета. Запита ће когод зашто ми одузеше стипендију, ево зашто: г. Ђура Магарашевић није се стидио неистинито извести администрацију да сам је од Св. патријарха добио благодјејаније, и тако по постојећим правилима, да један два благодјејанија уживати неможе, буде мени стипендија одузета [...] Г. Магарашевић се показивао да ми је пријатељ, па одкуд наједаред тако велико непријатељство? Али није ми се чудити, добро се сећам да ми је г. Магарашевић говорио: овај ми оволико, онај онолико обећава, ал ја ћу настојати да ви добијете стипендију, ја сам је и добио био, ал почем нисам бар с половином добивене стипендије г. Магарашевићу благодарио, то сам је морао изгубити. Ово зато молим поштовани господине да у вашем цењеном листу ставите, да види наш читајући свет како се данас раздаје Сервицкова стипендија.

У Карловцима Паја Димић, правник и богослов.”

Племићка породица Сервијских је поред спахилука у Турској Кањижи поседовала у Новом Саду више плацева, кућа и локала од којих је најрепрезентативнија, раскошна спратна грађевина на углу Златне греде и Турчијског сокака, данас улице Николе Пашића. Палата је подигнута првих година XIX века у класицистичком стилу, са елементима романтизма. У овој згради Сервијски изгледа нису дуго живели, јер је већ у октобру 1809. године у њој било смештено три разреда Српске основне школе и нижи разреди Католичке гимназије. Када је због Наполеонових освајања Војна економска комисија из Марибора пребегла у Нови Сад, морало се пронаћи место за смештај службеника, инвентара и материјала ове војне службе. Комисија је затражила од градских власти да јој се у ту сврху уступе две или три цркве како би добила одговарајући простор, али да се грађанство при том не би деранжирало. Пошто скрнављење једине католичке цркве у граду није долазиле у обзир, запретила је опасност православним црквама да постану магацини. Како би спасао своје цркве, епископ Гедеон је за Комисију испразнио гимназијску зграду а ђаке и наставнике преселио у палату Сервијског, где су били трпљени до последњег дана априла 1810. године. За време бомбардовања Новог Сада кров зграде је пропао, да би помоћу ераријалног зајма зграда била реновирана. У *Србском дневнику* у четвртак 2. марта 1861. године изашао је оглас под насловом *Продаја куће у краљ. слоб. вароши Новом Саду*, у коме се оглашава продају кућа Ђорђа пл. Сервицког. Оглас је дао Емил пл. Шулпе, царско-краљевски ритмајстер у Турској Кањижи у Банату.

Почетком шездесетих година XIX века владика Платон Атанацковић је намеравао да оснује *Српску њравну академију* у Новом Саду, *србској завенија виших наука*, како новосадски студенти не би трошили новац и вре-

ме по далеким европским универзитетима. Намеру је требало финансијски оснажити и подржати, па је владика покренуо стварање велике задужбине. На седници Патроната гимназије, одржане 16. новембра 1861. године, објавио је владика Платон да је својим новцем, за 40.000 форинти купио кућу на углу Ђурчијске и Грчкошколске улице од наследника покојног Ђорђа Сервијског и да је поклања Гимназијском фонду, из кога је требало да се развије фондаторска задужбина, која ће *возљубљеном народу србском свагда да на њолзу буде*. Из владичанске објаве не дознајемо наследниково име и евентуалну родбинску везу са Сервијским. Одмах по куповини здања владика је финансирао доградњу другог спрата, а за успомену на Сервијске чувао је њихов породични грб од печене глине, постављен изнад врата која на првом спрату воде на балкон. Вест о стварању фонда за Академију први је објавио *Србски дневник*, и та вест је у граду изазвала буру одушевљења. Јавност је стекла утисак да је оснивање прве универзитетске установе код Срба само питање времена, али до тога ипак није дошло. Зграда Сервијских је ипак добила улогу каква јој припада, јер је у априлу 1864. године у њу смештена тек пресељена Матица српска, која је ту остала наредне четири године. Од тога времена зграда носи популаран назив Платонеум и у њеним одајама је од 1868. године било седиште владике бачког. Када је Владимир Николић 1901. године завршио нову зграду Владичанског двора, Платонеум је био на период од око две деценије претварен у стамбену зграду, станови су рентирани, а приходе је убирала Гимназија. Данас је у Платонеуму седиште САНУ – Огранак у Новом Саду.

У документима о продаји куће Ђорђа Сервијског последњи пут се значајно у Новом Саду помиње име породице племенитих Сервијских. И поред угледа и богатства ове породице грчког или цинцарског порекла, седамдесетих година XIX века Сервијски су у вароши били скоро заборављени. Иметак племенитих Сервијских са спахилука у Новом Кнежевцу, са импозантним дворцем је преко последњих женских изданака ове фамилије прешао у руке мађарске племићке породице италијанског порекла, Шулпе.¹⁷⁴ Тада је и фонд Марка Сервијског, којим се служила Велика српска православна гимназија новосадска, престао да постоји.

Дворац на своме спахилуку изградио је Марко Сервијски када је после добијене племићке титуле и право на предикат од *Турске Кањиже* на првој лицитацији коморских добара, одржаној 1781/82. године, купио имање Турску Кањижу. Деценију након куповине спахилука, на једном његовом плацу подигао је 1793. године дворац. Његов син Ђорђе је доста времена проводио на имању, да би тестаментом цело имање оставио својој сестричини Ка-

¹⁷⁴ Овај податак наводи Д. Ј. Поповић; преузео га је од мађарског историчара Лендвана, *Temes vármegye nemes családjai*, I (1896), II (1899), III (1905).

тарини, која је удајом за Емила Шулпеа спахилук и двораци донела у мираз породици Шулпе. У згради је, док су у њој боравили првобитни власници, била велика библиотека са око 3.000 књига. У дворцу су се поред библиотеке налазили ретки примерци старог мајсенског порцелана, предмети од сребра, бронзе, стари и скупоцени намештај и богата збирка портрета и старог ловачког и трофејног оружја. Сав покретни материјал је након Другог светског рата похаран и развучен. Наследници Катарине Шулпе били су из породице Талијан, који су на спахилуку саградили још два објекта. Једну зграду је подигао Андрија Талијан, а другу барон Федор Феилић годину дана после смрти Ђорђа Сервијског 1856. године. Обе зграде су касније припале Бели Талијану.

Манојлов син и Марков брат од стрица Константин, имао је сина Димитрија који је наставио да води очеву трговину. Димитрије се уортачио са новосадским трговцем, Грко-Цинцарем Јованом, Јоцом Стерио, који га је на превару избацио из посла, оставши му при томе дужан велики новац. Димитрије је од Магистрата затражио да се изврши интабулација дугова на иметак Стерија и навео да је у овом неславном ортаклуку имао огроман губитак од скоро 50.000 форинти. Димитрије је радо користио племићко име Сервијски, док је породично презиме Ђурковић потпуно занемарио. Димитрије Сервијски је умро 1837. године од последица великог стреса услед наведеног пословног фијаска и сахрањен на старом Светојованском гробљу. Из епитафа на споменику његовог гроба дознајемо да је покојни Димитрије по звању био правник и да је обављао функцију председника суда Сремске жупаније. За литерарни стил његовог епитафа, Д. Ј. Поповић каже да није карактеристичан за Грке и Цинцаре, јер се у њему не осећа скрушеност и снисходљивост према Богу, већ доминира похвала покојника:

„Молим смертни, погледај благоволенијем на монумент сад овај, на гроб с украшенијем у ком тихо почива благодушни раб божји, покоја се наслаждава Димитрије Сервиски, муж благородни от Кањиже Турске, присједатељ бивше столице судејске сремске. Престави се тихо 65 љета 13. марта 1837. года. Кому син благородни Александар хладном сузом орошен крст овај мраморни воздиже за спомен.“¹⁷⁵

---

¹⁷⁵ Када је Светојованско гробље 1921. године било расељено, град је о своме трошку из порте срушене Јовановске цркве преселио посмртне остатке неких заслужних грађана, између осталог и остатке Димитрија Сервиског. У заједничку гробницу са монументалним неоготичким спомеником су поред њега пренети посмртни остаци следећих знаменитих личности Новог Сада: Геврасија Петровића, архимандрита манастира Беочин, Павла Стаматовића, проте новосадског, Аце Костића, члана Народног одбора у Буни 1848/49, Ђорђа Пасковића, професор Новосадске гимназије, Станислава Шумарског, мајора, Косте Богдановића, књижевног критичара, Илије Захаријевића, професор Београдске гимназије и члана главног Народног одбора у Буни 1848/49. и Димитрија Аврамовића, сликара и писца.

После Димитријеве смрти двојица његових синова, Александар и Георгије поделили су наследство почетком четрдесетих година. Александар се крајем 1854. године одселио у Вуковар, где је добио грађанство. Георгије је као последњи потомак патрицијске породице Сервијски уживао је висок друштвени углед у Новом Саду.

Цинцари и Грци као ктитори, приложници и живописци новосадских храмова

Своју прву цркву српски житељи Шанца подигли су првих година XVIII века. Била је то црква *Св. Великомученика Георгија*, изграђена од лаких материјала, дасака, трске и набијене земље. Она ће реновирањем и дозиђивањем током XVIII столећа постати репрезентативни Саборни храм Новог Сада. Остале цркве су подизане вероватно овим радом: Николајевска, Алмашка, Успенска и најмлађа Светојованска црква.¹⁷⁶

Нема ни једне новосадске православне цркве, школе, друштва, или установе културе, које градски Цинцари и Грци, или њихови посрбљени преци нису финансијски помагали и били приложници. Такође, може да стоји тврдња да нема ни једне богатије грчке или цинцарске куће чији домаћини нису даривали новосадске храмове новцем, иконама, сребрним и позлаћеним кандилима, обредним посудама и другим вредним и лепим стварима. Посећивали су Јелини свих пет новосадских православних храмова, али су посебно били везани за Николајевску и нешто мање за Успенску цркву.

Николајевска црква. Овај можда најлепши новосадски православни храм, посвећен је Преносу моштију Св. оца Николаја и слави славу 22. маја. Из недокучиве прошлости Новог Сада остале су непознанице и контроверзе око тога ко је саградио Николајевску цркву од чврстог материјала. О историјату Николајевске цркве не зна се много јер је многа документација временом страдала, док је постојећа веома оскудна. У бомбардовању 1849. године уништена је архива Српске православне црквене општине и вероисповедних школа, у Првом светском рату у учионицама Николајевске школе (данас дела Средње економске школе у порти цркве) налазио се лазарет, војна болница, у којој су се рањеници и болесни грејали палећи хрпе драгоценог документационог материјала који је ту био смештен 1914. године.

---

¹⁷⁶ Светојованска црква је била гробљанска капела. Светојованско гробље се протезало на просторима данашњег Житног трга и зграда Завода са социјално, РЗЗО; срушена је 1921. године када је гробље поравнато, а посмртни остаци су из гробова пресељени делимично на Успенско гробље. На цркву и гробље сећа улица са именом Светојованска.

Својим сведочењем новосадски прота Веља Милосављевић настоји да разреши ову недоумицу:

„Новосадску Николајевску цркву су по предању подигли Срби, браћа Јаков и Недељко Богдановић [Хаџи-Богдановићи], по чијем се имену називала све до Првог светског рата данашња Скерлићева улица, где су Хаџи-Богдановићи имали своје куће.”

Богдановићи су били међу првим српским трговцима Српске Вароши који су се почетком XVIII века доселили из Мале Влашке (Славоније). Брзо су се обогатили захваљујући трговачким повластицама добијеним од власти, па их због пословног успеха неки савременици неоправдано сврстају у Цинцаре. Део свога богатства Богдановићи су давали у добротворне сврхе и помагали цркве и манастире. Када је један од браће, највероватније старији Недељко, остарио и наследницима поделио имање, замонашио се на Светој гори и добио монашко име Никанор. Млађи брат, који се по некима звао Стојан¹⁷⁷ док га други бележе као Јакова, бринуо је о Николајевском храму и његовим свештеницима све до своје смрти. Прота Милосављевић наставља своје сведочење:

„Ова црква се већ у време свога саздања наслањала, заједно са гробљем око ње, на Ђурчијску [данас Пашићеву] улицу. Када је првобитна црква подигнута, поуздано се не зна, али се сматра да је међу најстаријим грађевинама у граду. Мелхиор Ердунжељи у својој Историји Новог Сада каже да је лично видео у Православној црквеној општини рачуне свих православних богомоља у граду, и међу њима и рачуне за грађу и грађевинске радове на Николајевској цркви из 1749. године. Те су рачуне, који су са многим другим документима држани током Првог светског рата у згради Николајевске српске основне школе, уништили мађарски хонведи и рањеници који су ту били стационарани. Тако је тај доказ, као и многа црквена документација, неповратно пропао. С пролећа 1927. године је услед влаге отпао креч са зидова, па су се на северној страни зида, наспрам леве певнице, могли видети и прочитати разни читки и нечитки натписи. Један натпис је био на грчком језику, са именом Панајот, садржао је и годину 1733. Док сам се спремао да те натписе препишем зид је већ био прекречен, тако да се не зна шта би тај датум могао да представља, али постоји могућност да је данашња грађевина Николајевске цркве постојала 1733. године, а можда и пре. Можда је и тачна она тврдња, по којој су храм подигли ктитори Цинцари или Грци!”

---

¹⁷⁷ Овде је свесно или случајно начињена грешка: браћа Цинцари, хаџи Богдан и Стојан Вулко се често помињу као први ктитори Николајевског храма, али видећемо да су они много касније, средином седамдесетих година XVIII века стигли у Нови Сад. Спорно је Стојаново име, које неки, као нпр. Сопрон, сврставају у ктиторски пар, пола века раније. Име Стојана Вулка се помиње у једној пријави против кријумчара аустријског новца, упућеној Илирској дворској канцеларији 1792. године.

Однос старих новосадских Грка и Цинцара према овој цркви био је посебно емотиван и изузетно сакралан. Победом у борби за своје богослужење и црквеним осамостаљењем Јелини су имали у својој омиљеној цркви литургију на свом језику сваке друге недеље. Порта ове цркве је била пуна гробова многих Грка и Цинцара: тамо је између осталих сахрањен Грк (пре Цинцар), ћурчија Марко Поповић старији, родоначелник знамените новосадске породице из које су потекла браћа Поповићи, књижари. Марко је свој тестамент писао на грчком језику 7. априла 1805. године, у коме оставља Николајевској цркви и њеном свештенству 600 форинти. Пола века касније, у овој порти је своје последње коначиште добио и Јован, Јоца Стерио.

Николајевска црква је имала лепе приходе од тасова и пристојби за сахране на њеном гробљу. Приликом зидања данашње зграде Успенске цркве, тутори Николајевске цркве Марко Јовановић, Исак Рупић и Наста Теодоровић, сва тројица Грко-Цинцари, приложили су приличну своту новца од 505 форинти и 85 новчића да би истакли величину своје цркве. Ни једна друга новосадска сестринска црква није приложила ни приближно тој суми. Вероватно није било јелинске фамилије која барем једном није приложила новац Николајевској цркви. Међу приложницима спомиње се и Михајло Дамеша из 1814. године, Грко-цинцар чије име нигде више не срећемо. Такође су јој приложили и кујунџије Деро. После смрти млађег брата Богдановић о храму се старала породица Камбер, која је по женској, српској линији била у сродству са породицом Богдановић. У криптама храма сахрањени су ктитори Богдановићи и чланови угледних српских породица грчко-цинцарског порекла који су се бринули о цркви, велики добротвори Трандафили и приложници Камбери.

Новосађанин Игњат Сопрон¹⁷⁸ је допринео дилеми око тога ко су били

---

¹⁷⁸ Игњат, или Игњац Сопрон (Нови Сад, 30. септембар 1821. – Земун, 1894). Био је штампар и публициста, значајан за културни живот Земуна и Новог Сада онога времена. Његова породица је била италијанског порекла, изворног презимена Сопрано, али су му преци стигли у Београд око 1720, већ понемчени. У Нови Сад су прешли у јесен 1739. године, где мењају презиме у немачко, Сопрон, често и Шопрон. Сопрони су били виђени грађани, па је Игњатов предак Јозеф био велики градски судија (1786–1788) и градоначелник Новог Сада (1798–1801). Игњат или Игњац је штампарски занат учио у Новом Саду, Пешти и Бечу. У Бечу је писао чланке за неколико листова и на универзитету слушао предавања из философије и књижевности. Од 1851. године у Земуну покреће штампарију, у којој су штампане неке од значајнијих књига српске књижевности, Његошева *Свободијада*, нека дела Љубомира Ненадовића, Милована Видаковића, Милице Стојадиновић Српкиње, басне Доситеја Обрадовића и велики број школских уџбеника. У његовој штампарији су штампане и књиге на немачком, бугарском и грчком језику. Такође је штампан лист *Србски народни вестник*. Једно време Сопрон је на позив турских власти у Сарајеву издавао часописе *Босна* и *Босански вјесник*. У Земун се враћа 1868. године, где наставља са издавачким радом и публицистиком. Писао је радове о историји Земуна и Новог Сада. Када је умро, услед сукоба са католичким свештеником око свог другог брака, сахрањен је на земунском православном гробљу уз звоњаву звона са православних цркава и појање *Сејати Боже* Српског црквеног певачког друштва.

ктитори Николајевске цркве. У својој историјској приповеци *Последња трофица Бранковићка*, штампаној 1888. године написао је како су у кварту око Николајевске цркве живели сами Цинцари и Грци који су храм подигли и финансирали. Сопронова тврдња је испровоцирала полемику у новосадској штампи, у којој ни Сопрон, ни супротстављени му полемичари нису имали никакве доказе за своје ставове. Ниједна тврдња није била аргументована, већ је свака давала одраз предрасуда и жеље учесника да се докаже како је црква српска, или грчка. У *Бранику* број 114 из 1888. године излазили су непотписани чланци који су порицали Сопронове тврдње. Један од њих гласи:

„У околини Николајевске цркве нису живели Грци, већ готово сами Срби [изузимајући Дерину кућу] саму пак Николајевску цркву нису такође Грци зидали, то је била првобитна мала црквица од дасака, коју су касније порушили и на чијем темељу је дао саградити данашњу цркву богати трговац Богдановић, по народности Србин, прадед по матери Ђорђу Камберу...”

Сопрон је наставио полемику тврдећи да је Николајевску цркву подигао богати сапунџија или крзнар, македонски Бугарин Богдан, *који је сјагао у коло Грка*, али је временом од имена Богдан узео српско презиме Богдановић. Васа Стајић сматра да је Сопрон дубоко грешио јер Сопронов Богдан није био Бугарин, већ Богдан Хаџи Вулко и његов брат Стојан, Цинцари који су тек 1775. године добили новосадско грађанство и који су били родом из *Греције, месџа Меленика*; они нису могли да подигну Николајевску цркву, која је у доба када су браћа добила грађанство била стара више од пола века.

Васа Стајић, као и непотписани аутор чланка у *Бранику* држи да су Богдановићи били Срби, који су под овим презименом дошли у Шанац још 1716. године. Као велики добротвори, они су обновили дрвену Николајевску цркву, која се у народу према једном од браће звала Недељкова црква. Ипак, завршава Стајић свој суд о Николајевској цркви, Сопроново незнање је победило и данашња Скерлићева улица дуго је носила назив *Бојданов сокак*, уместо *Бојдановићева улица*, у којој су браћа Богдановићи првобитно подигли своје куће. У прилог Стајићевом ставу иде и образложење Намесничког већа у Васкршњој одлуци, у којој се такође признаје Србима власништво над Николајевском црквом, *јер су ја Срби њодигли и деценијама одржавали, док су Грци и Цинцари само делимично донирали средсџва за изјрадњу и њовремено њрилајали новац за одржавање храма*, образложено је у одлуци. Све приче о пореклу ктитора, као и многе друге из прошлости Новог Сада остаће нажалост у домену претпоставки.

Успенска црква. О подизању новосадских православних храмова, највише података је остало о подизању храма Успења Пресвете Богородице, међу верницима и Новосађанима познатијом као Успенска црква. За Успенску цркву су новосадски Грци и Цинцари били такође емотивно везани, скоро као и за Николајевску, па су на разне начине учествовали у њеној изградњи и опремању. Прву цркву Успења пресвете Богородице саградили су камералци, становници коморског дела Петроварадинског Шанца, који су већином били сиромашни дошљаци и упоредо са градњом својих убогих учерица подигли су себи скромни храм. Локација храма се у време изградње налазила на периферији православног дела Шанца и одатле је на запад почињао католички квартал. Ктитори су по завршетку изградње снабдели храм потребним књигама и инвентаром, који сведоче о старости цркве. Из тога времена сачувана је једна цинена чинија за просфоре, на којој стоји да ју је поконио неки Грк 1738. године, чији су иницијали *Θ. Μ.* као и четврта књига синаксара (православна црквена књига посвећена празницима или светитељима, који се помињу током богослужења, поређаних по данима) за месеце јуни, јули и август 1742. године

Када се православни свет који је живео око храма умножио и економски ојачао, неколико деценија касније одличио је да свој храм начине већим и лепшим. Скупљали су новац годинама и градња нове цркве је почела око 1765. године. Поред поменутих татора Николајевске цркве, приложници обновљене Успенске цркве из редова новосадских Грка и Цинара били су браћа Пајко и Јања (непознатог презимена) из Петроварадина са 56 форинти и 53 и по крајцаре, а Мишко Поповић је за свога покојног оца Андрију Цинцара приложио 20 форинти. На списку приложника били су и сенатор и будући градоначелник Емануило, Манојло Николић и Коста Аксентијевић (заједно су дали 75 форинти). Николић је био грчко-цинцарског порекла, док о прошлости Аксентијевића не знамо ништа.

На једном рачуну којим су плаћани грађевински материјал за поправку цркве датираном 8. марта 1771. године пише: „Пилтавору *ω* Димитрија Грекапримили 20 ф.”

На основу ове белешке не види се ко је био Грк Димитрије и не зна се да ли је био приложник, или зајмодавац. У трошковнику за *форманске* послове, тј. за довожење песка, креча и цигли, наводи се име једног од *формана*, Петра Влаха, што претпоставља да је Петар био Цинцар, или Румун. Иконостас, певнице и архијерејски престоли Успенске цркве израђени су у барокном стилу. Живопис на иконостасу и престолоима сведочи о правом надахнућу мајстора. Иако нема записа ко је био иконописац ове цркве, радови одају руку доброг мајстора. У Новом Саду тога доба живело је и радило десет врских *йикѿора* или *молера*, а у цркви се разликују неколико изра-

зитих личних стилова. Поредићи иконе Успенске цркве са иконама у манастирској цркви у Беочину,¹⁷⁹ које је насликао Јанко Халкозо (Халкозовић), долази се до закључка да су његова рука и надахнуће живописали престоне иконе Успенске цркве. Потпис његовог сина Димитрија Јанковића на икони *Дванаест айостіола* несумњиво указују ко је аутор. Поред Халкозовића и сина, у сликању храма учествовао је и Васа Остојић. Мајстор Јанко је по рођењу био Цинцар, пореклом из Македоније. За њега је Вељко Петровић у својим чланцима о српском барокном сликарству у Војводини писао да је био међу најбољим српским барокним пикторима. Халкозовић и Остојић су радили ортачки, што потврђује пример иконописања цркве манастира Раковца око 1755. године.

Ова двојица врских сликара су током скоро пола века чинили сликарски еснаф у Новом Саду, па их је Магистрат бранио од нелојалне конкуренције придошлица. Били су сликари прелазног периода и традиционалног стила, од српских сликара били су први који су прихватили барокне утицаје и учествовали у формирању српског барока као оригиналног стила.¹⁸⁰ Мајстор Јанко је приспео у Нови Сад пре елибертације, постоје документи из 1748. године у којима се Халкозовић спомиње као грађанин. Умро је 1796. године, а његов рад је наставио син Димитрије, који се трудио да слика очевим стилем, зато његови радови не зраче оригиналношћу. Према мишљењу стручњака Димитрије никада није досегао очеву величину.

Више година Успенска црква је оглашавала богослужења и позивала вернике клепетом маљица од тврдог дрвета. Своја три звона црква добија 1767. године као дар госпође Дионисије, новосадске Гркиње удове Михаила Ђурковића, великог трговца из куће Сервијских. Најмање звоно је од звонаве напукло 1895. године, па је скинуто и преливено за потребе Саборне цркве. Два већа звона су дочекала 1916. годину, када су их аустроугарске власти скинуле и дале да се претопе у топовске лафете. Данашња звона у звонику Успенске цркве набављена су 1926. године трудом протe Вељка Миросављевића.

Алмашка црква. Овој новосадској цркви, подигнутој у срцу Подбаре, прилагали су и Јелини који су и у њу радо одлазили. Поред редовних прилога у новцу, прилагани су и вредни јувелирски радови за употребу у служби. Велика кандила Алмашкој цркви прилажу Грко-цинцари, господари Георгије Јанковић, Теодор Николић и Рус Симиција, богати чланови цеха пехара (симицијског руфета). До данас се у цркви сачувала само једно, које иако де-

¹⁷⁹ Његово ремек-дело је већ поменуто живописање иконостаса манастирске цркве у Беочину. Халкозовић је оставио потпис на Икони Христа Спаситеља: *Чрез Јанка Халкозовича молира новосадскаго 1758.*

¹⁸⁰ В. Милосављевић, *Српско-православне цркве у Новом Саду у 18. веку*, ГИД, књига 6, свеска 1 и 2, 1936, 204–215.

лом оштећено, служи као изузетан пример рококоа у српском златарству.¹⁸¹

Светијојованска црква. Новосадски грађанин, Цинцарин господар Јован Пустеника поконио је парохијској цркви Св. Јована Претече једно Јеванђеље у црвеној кадифи, оковано сребром од 3 марке.¹⁸²

Ченејска црква. Као што је насеље Ченеј административно припадао Петроварадинском Шанцу и касније Новом Саду, тако је и Храм Сошествија Св. Духа на Ченеју административно спадао међу новосадске цркве. Цркву су још почетком XVIII века подигли ченејски граничари. На Ченеју је живео и имао кујунцијску радионицу Цинцарин Георгије Аргир Москопољац, који је био упућен на богослужења у ченејској цркви. Поред давања тас, пригодна даривања на дане светитеља у новцу, Георгије је поконио цркви неколико својих кујунцијских производа од сребра: један путир, један дискос, једну звездицу и једну кашичицу, у мери од 2 марке и 6 лотова, све са позлатом.¹⁸³

Цинцари и Грци здравствени радници у Новом Саду

Шаца берберин из романа *Пој Тира и њој Сџира* је после *дерних* студија (берберског заната) у Бечу постао хирург-дентист. Хирург са дипломом берберина који вида, даје чајеве, пушта крв давањем пијавица ради регулисања крвног притиска, вади зубе и засеца гнојна места, а у одсудном часу када гангрена запрети сече екстремитете, није плод Сремчеве ироније, већ честа појава из оних времена. Новосадски хирурзи и зубари током друге половине XVIII века и касније, били су првенствено другог занимања, најчешће берберског. Путовањем кроз новосадску документацију често сам сретао случај сенатора Јозефа Рудија, који је држао берберницу и истовремено обављао функцију градског хирурга. Оваква пракса је у потпуности била у складу са тадашњим стањем у европској медицинској пракси: и поред строге регулативе и ригорозних казни, приучени хирурзи су без трунке теоријског знања из научне медицине, за нешто новца лечили широке масе народа. Колико су ове методе биле исправне и ефикасне показују бројни примера смртности услед гангрене и сепсе, као последице хируршких захвата ових надрилекара. Само су владари, високи племићи и врло богати људи могли себи да приуште скупе услуге малобројних учених лекара. Руку на

¹⁸¹ Љ. Вујаклија, *Један архивски документ о сребрници у новосадским правослачним црквама њочейком XIX века*, Музеј града Новог Сада, Нови Сад 2005, 125.

¹⁸² Љ. Вујаклија, *нав. дело*, табела 4, једна марка је тежила приближно 300 грама.

¹⁸³ *Исџо*, табела 3.

срце, и медицински образовани стручњаци тога времена, који су предњачили у теоретском знању, често су постизали исти ниво квалитета услуга као и њихове приучене колеге надрилекари.

У своме делу *Здравствене прилике у јуџословенским земљама до краја XIX века*, објављеном у Загребу 1935. године, др Ристо Јеремић се бави и здравственим приликама у Новом Саду од средине XVIII века. Јеремић наводи неке надрилекаре који су у Нови Сад долазили из Турске и својим јефтинијим услугама били нелојална конкуренција домаћим лекарима са државном лиценцом. Као у случају трговаца и занатлија, и ови дошљаци надрилекари из Турске били су претежно Цинцари, али их је било и Грка. Да би елиминисали нелојалну конкуренцију дошљака, угарски хирурзи су код власти правили сметње литотомима са Балкана. То су радили због своје користи, али и по наредби Намесничког већа. Оно је 1756. год. издало наредбу за целу Угарску коју је спроводио и новосадски Магистрат:

„[...] вагабунде који врше литотомију¹⁸⁴ где се затекну, имају се ухапсити. Ако се код њих пронађу какве сведоџбе или привилегије, треба им одузети, а њима најстрожије забранити лечничку и хируршку праксу. Не сме се дозволити пракса ниједном страном лечнику нити хирургу, уколико претходно није положио испит у Пожуну код Државног санитетског саветника и од њега добио писмено уверење о том испиту.”

Литотомии из Турске су у Новом Саду ипак обављали ову праксу и поред забране. Магистрат није тражио уверење о испиту пред санитетским саветником, него се задовољио изјавама сведока о успелој операцији. На основу таквих сведочења Магистрат је издавао дозволе за лечење од камена у жучном и мокраћном мехуру. У документу Историјског архива Града Новог Сада (Ф. 1, fasc. 9/1762), пише да је 27. новембра 1762, Магистрат издао Николају Станку (Станковићу), Цинцарину из Кожана, *lithotomiae medico*, атест за обављање ове праксе. Атест се образлаже тиме што је магистратска комисија позвала све пацијенте које је Станковић именовано и они су *по својој савести* признали његове успешне подухвате, као што је вађење камена из бешике деветогодишњем дечаку и излечена просупност (ноћно мокрење) двојици калфи. Врхунац Станковићеве професионалне вештине била је изјава како је трогодишњем детету безболно извадио камен из бешике, што су угарски литотомии негирали питањем откуда трогодишњем детету седимент у бешици! Поред Станковића, у попису новосадског становништва из 1781. године наилазимо још на Станковић Артемија Димча, Цинцарина са истим посрбљеним презименом, који је имао статус становника Новог Сада.

¹⁸⁴ Литотомија је операција жучних или мокраћних канала.

Међу лекарима који су тада радили у Новом Саду била су двојица странаца које су градске власти протерале 1767. године, јер су лечили пацијенте без лиценце и издавали лекове без дозволе. Магистрат извештава Намесничко веће да је протерао двојицу самозваних лекара без потребног писменог уверења о положеном испиту: један је био Грк и презивао се Даскали, а други је био Италијан непознатог имена. Даље у извештају о овој двојници нема других података.

Из списка који је градски физик 8. августа 1753. године доставио Магистрату, у Новом Саду праксу је вршило осам лиценцираних хирурга. Један од њих је био *churgo-tonsor* Грк Марко, који се презивао Гречаско, према румунском придеву *ірчки*, или посрбљено Гречански, како се овај водио у документацији Магистрата. Са дозволом за хируршку праксу Марко је добио и право да отвори берберницу са фирмом и цеховским знаком (изложеним висећим тањиром од жутог месинга изнад улаза). Родио се у грчкој колонији у румунском месту Калафат око 1728. године и у Петроварадински Шанац долази пре 1748. године. Са још петорицом православних Новосађана и четворицом католика (један из Баварске, један из Горње Аустрије и двојица Новосађани), Марко је 1772. године код доктора Винклера положио испит *quoad exteriores curas*. Магистрат му је дао грађанство и право да са још шесторицом колега, поред пуштања крви и вађења зуба, сме да врши и остале лекарске послове. Не зна се како је Марко Гречански провео свој радни век, нити има било каквих података о његовом животу.

У наведеном допису Магистрат решава и питање двојице Грка, самозваних хирурга без лиценце, Димитрија Панаотовића и Јована Конвертита. Њих двојица су разапели шатор усред града са хируршким ознакама и почели лечити грађанство, иако нису били новосадски грађани. Магистрат им је на неко време забранио деловање, јер поред тога што нису имали грађански статус, Панаотовић и Конвертита нису успели ни да докажу своју хируршку стручност. Јовану се даље губи сваки траг, док се Панаотовић појављује у новосадској документацији 1757. године, када је поднео молбу Магистрату у којој моли да му се дозволи да настави да ради у граду као хирург. Тврдио је да од своје младости борави у Новом Саду, да је ту изучио посао и уз молбу прилаже рачун као доказ да је уплатио таксу за грађанство. Знамо да му је молба била одбијена са образложењем да је број градских хирурга попуњен и после тога се и њему губи сваки траг. Непуни век касније, међу новосадским берберима наилазимо на извесног Георгија Панаотовића.¹⁸⁵

Димитрије Панаотовић је рођен у Баноштру у првој половини XVIII века. Отац Панаот се у ово сремско место доселио из Кожана (Козанија) са братом Богданом, са којим је у ортаклуку држао дућан турске робе. Браћа

¹⁸⁵ В. Стајић, *Грађа за културну...*, 29, 30.

Панаотовићи су својим комшијама Сремцима изгледали прилично чудно, јер су на кући пробали пушкарнице, како би магазу и еспап могли да бране од честих напада *фрушкојорских раубера*. Иако су се сматрали Грцима славили су Св. Ђорђа као крсну славу. Пред крај XVIII века, у протоколу исповеданих Николајевске цркве за 1796. годину, наилазимо на Манојла Панаотовића, за кога се због малог броја људи са овим презименом оправдано може претпоставити да је био у родбинској вези са сремским Панаотовићима. Баношторски Грци су били у блиској родбинској вези са патрицијском породицом Политових, јер је Дафина, жена Михаила Полита и баба Михаила Полит-Десанчића, била кћи овог Димитрија Панаотовића.

Извештај градског физика (ученог доктора медицине) Амбре од 16. јануара 1787. године о здравственим приликама током претходне године, наводи име неиспитане бабице (без државног испита) Анастасије Стојановић, Цинцарке из Малог Трнова у данашњој Бугарској. Анастасија, стара 52 године била је удовица неког Србина; у Новом Саду је живела тек четири године и наведеног датума се пријавила на конкурс за градску бабицу.

***

Јелинска заједница Новог Сада је успешно испливала из треће четвртине XVIII века, за њу пуне тешкоћа и искушења. Оснажена новом масом избеглих Москопољаца, осамдесетих година тога века налазила се на врхунцу свога постојања. Према мишљењу Д. Ј. Поповића, у граду је 1780. године живело око 120 породица из овог народносног круга, што није било занемарљив број. Цинцарске и грчке породице су у маниру онога времена имале по неколико деце, тако да се величина грчко-цинцарске заједнице процењује на преко 600 душа. Када из *Лексикона* Корабинског сазнамо да је 1786. године у Новом Саду живело око 10.000 становника, видимо да је ових шест одсто новосадске популације носило много више друштвеног значаја, угледа и финансијске снаге него што би се од тога броја дало очекивати.

IX. ФОРМИРАЊЕ ЈЕЛИНСКОГ ОПШТЕСТВА У НОВОМ САДУ И БОРБА ЗА ШКОЛСКУ АУТОНОМИЈУ

Као народ са дугим постојањем, обдарен израженом националном свешћу и дугом и импозантном културном традицијом, Грци су и у суровим условима туђинске власти много полагали на писмености и образовање своје деце. У периоду између пада Византије и уздизања независне Грчке, школе су у недостатку државе биле чувари националне свести и борци за духовни опстанак грчког народа. Млада грчка поколења превасходно су образовањем стицала духовну подлогу за живот, осећај пијетета према славној прошлости, али и свест о великим обавезама у свакодневном животи и према будућности свога рода. У тешким временима отоманског терора који је хришћанским поданицима бранио просвету, Грци су по манастирима, при црквама и у градовима оснивали своје школе које су крили од турских власти. Тамо су преношена знања и мудрости антике, православна вера и идеје модерног грчког просветитељства. Овај историјски феномен познат је као *шајне Грчке школе, то κρυφό σχολεῖο*.¹⁸⁶

Језик је прва, можда и најбитнија од неколико битних детерминанти (етничко порекло, вера, историја, традиција) која одређује националну свест о припадности појединца неком народу. Ово основно средство комуникације се учи у породици и народним школама, користи у заједници и раду, а унапређује, обогаћује и чува у литератури и другим писаним облицима. Стога је логично што је процес самоорганизовања ради осамостаљења грчких заједница од српске већине у Угарској у циљу националне заштите и уздизања почео оснивањем засебних грчких школа. Државна политика је низом мера донетих у другој половини XVIII века приморала је Грке да се у потпуности укључе у живот својих локалних заједница како би били држави од што веће користи. Царица је у неколико наврата доносила законске акте у циљу везивања турских трговаца за нову средину, што је приморало Грке и Цинцаре да се стабилизују у местима у којима су до тада трговали. Прописима су Грци били упућени на стабилан брачни живот и породично заједништво, што је резултирало вишеструким повећањем наталитета у њиховим заједницама. Истовремено су везе са постојбином бивале све слабије, па су јелинска деца одрастала у местима свога рођења. Када су генерације ове деце стасавале за школу, поставило се пред њихове очеве важно питање њиховог образовања. Грци су могли да бирају да ли ће своју децу слати у постојеће школе за католичку, или православну децу. Мешање са децом ка-

¹⁸⁶ Николај Гизис, сликар грчког романтизма, насликао је 1885. године слику са таквим именом и њена реплика постала је украс многих грчких школа у расејању.

толичке вере није долазило у обзир због прикривеног прозелитизма којим би мали Грци били изложени, а православне школе на српском језику такође нису било пожељне, јер би српско образовање водило младе грчке нараштаје право у већ присутну асимилацију.

Поучени примерима своје браће из других делова дијаспоре, који су одмах по досељавању и организовању заједнице оснивали грчке школе за своју децу, тако су и угарски Грци кренули у организовање свог властитог школства. Државне власти су благонаклоно гледале на формирање грчких школа и оснивање грчког школског система независно од српског, јер би се тиме задовољиле виталне потребе малобројног, али по финансијске токове у земљи и њену фискалну стабилност значајног дела становништва. Први формални контакти представника грчких заједница и државних просветних органа у вези овог питања биле су молбе за оснивање грчких школа, на које су властима неочекивано брзо и позитивно одговарале.

На повољна и брза решења у процесу оснивања грчких школа пресудно је утицала понуда којом су Грци нудили властима решење за једино питање које би могло да прави сметње и успори долазак да циља: грчке заједнице су понудиле да саме издржавају своје школе, наставно и помоћно особље. Решеним питањем око покривања трошкова, све евентуалне препреке биле су превазиђене. Грчке заједнице по градовима Угарске одмах су кренуле у формирање својих засебних општина, након чега су оснивали школске фондове. Последњи корак ка самосталном школству била је куповина већ постојећих, или градња одговарајућих школских зграда. Срби су били затечени издвајањем Грка из заједничких православних општина, а када је изненађење прошло њихова реакција је била оштра, али закаснела и немоћна да тај процес заустави, спречи или било шта измени.

Први помени о Грчкој школи у Новом Саду

Почетком XVIII века, око 1703. године, у Петроварадинском Шанцу, будућем Новом Саду, основана је прва школа. Звала се Српска вероисповедна школа и налазила се у порти Саборне цркве. Први српски учитељ био је *Мештер Сава*. Другу српску школу, Латинску (наставни језик био је углавном латински, званични језик Монархије) оснива владика Висарион 1731. године. Новосадски Немци 1726. године оснивају своју Римокатоличку народну школу. До краја века за своју школу изборили су се Јелини, али и други народи оснивају своја училишта у Новом Саду; са радом почињу, Реформатска и Словачко-немачка евангелистичка школа, док Јеврејска ос-

новна школа почиње са радом прве године XIX века. Све ове школе су биле под управом верских заједница, које су их организовале и издржавале. У њима, поред матерњег језика, у почетку се учио латински и немачки, а касније и мађарски језик. Од осталих предмета учио се читање на матерњем језику, рачун и веронаука.

Не можемо са сигурношћу утврдити да ли је пре 1782. године, ни од када је у Новом Саду постојала школа на грчком језику. Грци и Цинцари су 1782. године у своме обраћању Магистрату тврдили **да Грчка школа у граду ради већ пуних 50 година**, чиме су у ову тему унели велике забуне. Податак о раду Грчке школе достављен Магистрату у службеном допису, може бити и преувеличан, претеран, али не би смео да је без основа. Ако је неки облик школске наставе и постојао, сигурно се није одвијао у институционалној, државно признатој школи, јер би то негде остало забележено. О формалној образовној установи која је правно лице под контролом државних органа и која би морала да има имовину са зградом и инвентаром, своју управу, ђаке и учитеље, не постоје ама баш никакви извештаји: ни војних или коморских власти, ни комесара за школе у Печују, ни Намесничког већа у Пожуну. Рад школе би према законској пракси Монархије морао да буде под надзором просветних и црквених органа, о чему нису остали никакви писани трагови. За чувене грчке тајне школе (крифо схолио или *κρυφό σχολεῖο*, *κρυφό σχολεῖο*), као под Османлијама, није било ни потребе, ни услова. Можда је, како сматра Ердунџељи, повремено био организован приватни, непријављени рад неког ученог Грка даскала, који је држао кућне часове деци цинцарских и грчких трговаца.¹⁸⁷

Ипак, да би ова тема била још замршенија, пронађен је један податак који ремети истину и логику претходног пасуса. Овај документ кратко и без детаља крепи тврдњу Грка, и што је значајно, он не долази из јелинских извора. На потврду наилазимо у опису епархије Бачке, у коме се помиње постојање Грчке школе још у доба Петроварадинског Шанца. Владика бачки *Висарион Павловић* (1735–1756), презентовао је 1751. године своју епархију на немачком језику, па је представљајући Петроварадински Шанац описао цркве и друге верске и образовне објекте у насељу и служитеље у њима. У вези с тим владика каже:

„Близу саборне цркве и Владичанског двора налазе се и школе: илирска [српска], латинска, немачка и грчка...”¹⁸⁸

¹⁸⁷ М. Ердунџељи, *Историја Новог Сада*, 289, 290.

¹⁸⁸ В. Гавриловић, *Опис верских објеката Петроварадинског Шанца из њера бачког владике Висариона Павловића*, Зборник Матице српске за историју, 73, Нови Сад 2006, 195, 196.

Ова штура информација, тачније помен Грчке школе у Новом Саду пре елибертације додатно интригира. Основни проблем је у следећем: како нам други расположиви и конкретнији подаци говоре, у насељу под именом Петроварадински Шанац је било релативно мали број Грка и Цинцара који су већином живели као самци-печалбари, док су им породице остале у завичају. Нема сумње да је у насељу живело и мањи број јелинске деце школског узраста, али их засигурно није било довољно да би се основала посебна школа и да би се њен рад деценијама финансирао. Нека грчка деца су похађала Српску школу, друге је подучавао приватни грчки учитељ по кућама, тако да није било потребе за грчком школом у Шанцу.

Како год, све до 1770. године у Новом Саду није било званичног захтева за покретањем Грчке школе. Те године је група грађана *грчкој језика* молила епископа бачког Мојсија Путника да се омогући деци Грка и хеленизованих Цинцара да похађају наставу на грчком језику. Епископ је сматрао да је молба сасвим природна и оправдана, па је уз консултације са световним првацима православног општества дао свој пристанак. Одмах после ове формалности грчкој заједници је била уступљена учионица у згради Српске школе. Више секција него права школа, ово училиште је првенствено било намењено за учење основе грчког језика, али није му било суђено да почне са радом. Непосредно после свечаног отварања, установљено је да нису испуњени основни услови за нормалан рад школе: није било довољно ђака, ни квалификованог учитеља за редован рад, тако да је школска учионица остала празна. Једино дете пријављено за *диака школе греческе* звало се Арђир, или Аргир Стефан.

У наведеном покушају да добију своју школу види се како су амбиције новосадских Грка биле веће од њихове стварне потребе. Грци нису имали увид у бројно стање своје деце, нити су међу својим породицама спровели неопходну анкету о потреби за школом. Најактивнији међу њима су са жаљењем могли да констатују да је први покушај за покретањем Грчке школе пропао. Из докумената за 1772. годину дознајемо да је православну, Српску школу у Новом Саду похађало 177 православних дечака и 26 девојчица, али се грчка школа, не спомиње. Основано претпостављам да је међу пописаном православном децом у Српској школи било ученика грчке и цинцарске народности. Идеја о оснивању школе је мировала све до 1779. године, када је Никола Дука у свом тестаменту оставио први легат Грчкој школи од 200 форинти, *докле не би се школа из шемеља почела*. Поново је оживело интересовање за јелинску школу, па је после неког времена за учитеља школе у оснивању одређен извесни Ђипријани, али ђака за школу још увек није било. Ђипријани се звао Димитрије и у протоколу Николајевске цркве за исповеднике 1781. године уписан је као *даскал гречески*.¹⁸⁹

¹⁸⁹ Д. Ј. Поповић, *нав. дело*, 461.

Формирање јелинског општества у Новом Саду и борба за оснивање Грчке школе

Наредних десет година нико званично није потезао питање Грчке школе, да би 1780. године оно од стране грчке заједнице било постављено као захтев, без тражења дозволе од града, епископа и чланова православног општества. Настојање новосадских Грка да оснују своју школу уклапало се у просветну политику Хабзбуршке монархије од 1774. године, према којој основно образовање у складу са просвећеним апсолутизмом постаје државна брига. Један нама непознати грчки трговац, вероватно турски поданик, обећао је за изградњу Грчке школе 2.000, док је у ствари дао пристојних 1.000 форинти. Никола Дука је у свом тестаменту, отвореном 27. августа 1779. године, оставио Грчкој школи у оснивању 200 форинти.

Даровани новац је представљао оснивачки улог и први конкретни корак ка отварању Грчке школе, која ће у Новом Саду радити све до Буне, а формално постојати до 1870. године. Овај новац је за подизање школске зграде била пука симболика и наредних годину дана нико се од градских Грка и Цинцара није због школе машио за кесу. Непознатом донатору коначно се 1. фебруара 1781. године придружио угледни Марко Сервијски, дајући даровно писмо на основу ког поклања плац у средишту града за зграду Грчке школе. Сервијски је известио Магистрат да:

„[...] у ту сврху поклањам празно земљиште које се налази између кућа двојице Грка Симе Чолића и Марка Стане, под условом да се у тој школи предају оба грчка језика, и црквени и световни...”

Истог дана су се у кафани *Зелени венац* окупили угледни новосадски Грци и Цинцари, Никола Дузи, Параскева Хаџи-Јањин, Атанасије Вруша, Матеј Стамул или Стамбули, Михајло Софијали, Хаџи Богдан Вулко, Константин Гадеша, Константин, Која Георгијевић и још неколицина, како би свечано прогласили оснивање посебног грчког општества и поклоњени плац увели у власништво тек проглашене новосадске Грчке општине. Предложено је да се јелинско општество званично назове *Communitas Hellenica Neoplantiensis*, или *Грчко оџшџесџџво Нової Сага*, али су се неки од Цинцара, међу којима је најгласнији био Никола Дузи, залагали да у званичан назив новопроглашене заједнице уђе кориговано име под одредницом *Грка и Романовлаха*. Грци, међу којима тешко да је било правих Грка јер их је већина била цинцарског порекла, нису то дозволили па је дошло до препирке која је изашла на велику свађу. Заваљујући заједничкој тежњи ка узвишеном циљу

страсти су се смириле, предлог је стављен на гласање и *филхеленска* струја, предвођена Параскевом Хаџи-Јањин, Матејем Стамулом и Хаџи Богданом Вулком, прегласала је *влахофиле*. У грунтовницу је званично унет назив *Communitas Hellenica Neoplantiensis*, *Грчко ойшійесїтво Нової Сага*.

Занимљив је акт Магистрата са списком имена тадашњих грчких трговаца који су робу доносили из Беча. То су Димитрије Стамул, Атанасије Вруша, син Хаџи ДимеГеоргије, Теокар Хађи, Коста Панајот, Марко Хаџи Вулко,¹⁹⁰ што указује на сталне и честе везе новосадских Грка са Бечом и тамошњом грчком дијаспором. Без сумње, уз робу ови су трговци у Нови Сад доносили идеје о грчкој школској, а доцније и црквеној самосталности, као и инструкције за формирању засебног православног општества у Новом Саду.

Вероватно нико од активиста новог градског општества није могао да предвиди да управо започињу један процес који ће имати дуготрајне и далекосежне последице на живот православних у Новом Саду. Било каква преуређења унутар било које од градских верских заједница нису била пожељна, јер су претила ремећењем ионако крхке верске равнотеже у граду. Према статуту слободног и краљевског града Новог Сада, у вароши су постојала два конфесионална општества у којима су били окупљени припадници најбројнијих становника, православни и римокатолици. Видели смо већ да су се у то време доселили Срби баштовани и бостанције из ближе околине Новог Сада и из Баната, такође је било доста појединачних долазака из крајева у Турској (Београдски пашалук, Црна Гора, Херцеговина и Македонија), али су и дошљаци са католичког запада били такође бројни. Стизали су досељеници из Чешке, Моравске, Италије, Алзаса, других крајева Угарске и из немачких земаља. Дошли су и малобројни, али пословно спретни, предузимљиви и финансијски јаки Јермени. Удаљавање Јелина од Срба временски се поклопило са новим таласом католичких насељеника, чиме је оно међу новосадским Србима доживљено као раскол који прети да наруши вишедеценијски однос становништва и поквари бројчану доминацију православних.

Поред две најбројније верске групе, православне и римокатоличке, у Новом Саду је живело и неколико протестантских заједница, затим Јевреји и унијатски Русини, који су већ 1784. године имали у граду своју црквену општину.¹⁹¹ Новосадски протестанти су били малобројни и у свему, осим у верским питањима, држали су се уз католике. Последњих година XVIII века, захваљујући Патенту о толеранцији, пристићи ће у ове крајеве доста Немаца и Словака евангелиста, као и Мађара калвиниста. Они су 1808. градили

¹⁹⁰ В. Стајић, *Привреда Нової Сага*, 387.

¹⁹¹ М. Ердунжељи, *Историја Нової Сага*, 236.

свој први храм, Немци и Словаци евангелисти свој парохијски дом, школу граде 1810/11. и богомољу 1819. године. Без обзира на повећану масовност протестантских група, они ће у административном устројству остати и даље уз католике, без своје засебне општине.

Градски Јевреји су држали дућане мешовите робе и бавили се интелектуалним занимањима, тако да међу њима није било феудалних категорија становништва, племића и сељака. Крајем XVIII морали су да продају своје куће и населе за њих предвиђену посебну улицу, гето на путу према Футогу.¹⁹² Стара синагога је срушена и подигнута нова на истом месту где се и сада налази јеврејски храм. Своју школу са наставом на јидишу Јевреји подижу 1801. године, а отприлике у исто време и болницу.¹⁹³ Гробље измештају на обод насеља уз Футошки друм, што су после њих морали да учине и припадници других конфесија. Чивути,¹⁹⁴ како су Јевреје називали дошљаци са турског Југа, нису званично имали право на своје општество¹⁹⁵ и у урбанистичко-организационом погледу били су сврставани уз нешто ближе им католике и протестанте.

Осамостаљење Грка и Цинцара од Срба значило би цепање и слабљење православне заједнице, па су многи Срби одлазак Јелина доживели као издају вере и заједничких интереса. Прва је на најаву отцепљења реаговала Православна црквена општина Новог Сада, јер је оснивањем новог општества православних Јелина њен интегритет био непосредно угрожен. У протестној представци коју је Магистрату поднела српска Православна црквена општина у Новом Саду против оснивања Грчке школе, каже се:

„Грчка школа у Новом Саду је непотребна, јер је Грка у Новом Саду мало, они себи рачунају и Албанезе, или просто речено Цинцаре, али то нису Грци, јер говоре простим албанским језиком.”

¹⁹² Јеврејска заједница у Новом Саду је у првој половини XIX века била сразмерно велика – њен број се за 12 година, од 1828. до 1840. године, скоро удвостручио, са 750 на 1.320 душа; Ђ. Србуловић, нав. дело, 69.

¹⁹³ И ова синагога је порушена, да би на њеном месту, око 1780. била саграђена друга, која је већ 1826. замењена већом и репрезентативнијом. Ова је делом изгорела у време бомбардовања 1849. и обновљена је 1852. и реновирана 1858/59. и 1889. године. И ова синагога је срушена и на њеном месту је 1906–1909. саграђена пета по реду новосадска синагога, која и данас краси Јеврејску улицу; Р. Šosberger, нав. дело, 16, 17, 59–62;

¹⁹⁴ Чивути, изведеница из хебрејске речи *Цифиј*, коју су Турци преобликовали у Чуфут; временом је овај израз попримио пежоративан призвук и постао синоним за тврдицу. Израз су често користили дошљаци из Турске, а прихватили су га и неки староседеоци; М. Вујаклија, *Лексикон сџираних речи и израза*, Просвета, Београд, 1996/97.

¹⁹⁵ Јевреји су дуго били неповерљиви према свему изван свога гета и трудили се да остану изван званичних институција градске власти, мада ни власт није марила за њих, изузев када је требало узети порез. Законом из 1867. године Јевреји коначно постају равноправни грађани Угарске и њихови први представници улазе у структуре градских власти 1868. године, а њихово присуство у јавном животу је постало осетно.

Магистрат није стигао енергичније да реагује, јер су се догађаји низали веома брзо. На свечаност поводом увођења плаца за школу у власништво Грчке општине били су позвани многи угледни Срби, али су дошла само двојица угледних изасланика градских власти: бивши градски судија Давид Рацковић и сенатор грчког порекла, Никола Кодеоци. Ставили су до знања еуфоричним расколницима да нису дошли како би учествовали у њиховој прослави, већ да изразе оштар протест у име српског општества: српска заједница се не слаже са одвајањем Грка у посебно општество и сматра да ће Грчка школа направити пукотину у православној заједници. Та несрећна пукотина би могла да води у расколи до *расширојсџива љавославној духа у Новом Саду*. Атмосфера није била пријатна када је љутити Рацковић изјавио да Срби неће допустити одвајање и проклео онога... *ко љокуша расцеј Срба и Грка, косџи му се од меса одвајале!*

Не обазирјући се на српско негодовање и клетве Грци остадоше при своме, чиме је најављен оштар вишегодишњи сукоб унутар православне заједнице. Неколико дана после грчке свечаности, средином фебруара 1781. године,¹⁹⁶ сенатор Рацковић се обратио Грчком општеству званичним писмом, протестујући против донације Марка Сервијског који је њоме прекршио тестаментарну вољу свога брата Ђорђа. Ђорђе Сервијски је свој легат оставио заједничкој православној школи, а Марко сада тим легатом дарује грчко отцепљење. Рацковић подсећа Грке да су новосадски Срби Марку Сервијском уступили нешто земљишта од градилишта Српске школе, када је пре неку годину градио шталу. Одушевљен српском галантношћу Марко је у знак захвалности обећао да ће легат свога брата за нову православну школу двоструко исплатити, подсећа Рацковић. На крају писма Рацковић у резолутном тону саопштава Грцима да новосадски Срби никада неће дозволити засебну грчку школу. Била је то претња једног од најугледнијих чланова српске заједнице и његова реч је имала посебну тежину; односи између Срба и Грка у свакодневним односима су се погоршали, а тензије у граду појачале. Грчки прваци нису обраћали пажњу на претеће тонове, већ су наручили грађу за своју школу. Шљунак, опека, креч и дрво дуго нису стизали јер није било одважног превозника да грађевински материјал превезе. Наиме, неко анониман је поруком писаном масном бојом на огради градилишта запретио смрћу ономе ко би се прихватио било каквог посла око школе.

---

¹⁹⁶ Фебруарске активности у грчкој заједници Новог Сада, В. Стајић у свом раду *Цинцари у Новом Саду*, ставља у 1782. годину и при томе се позива на магистратску грађу. Када сам прегледао магистратска докумената у вези са овом темом, нашао сам неколико примера да ова документација није потпуна. Међутим, у фонду Илирске дворске канцеларије који се чува у Архиву Војводине, постоје документа о оснивању посебног Грчког општества и Грчке школе у Новом Саду, као и сукоб са сенатором Рацковићем. Из наведених извора јасно се види да су се ова збивања десила 1781, а не 1782. године; документ АВ, Ф. 12, (41) 8/162.

Опет су Грци показали одважност, јер их ни ова претња није поколебала: Параскева Хаџи-Јањин, Георгије Николић, Михајло Софијали, Константин Гадеша, Константин Георгијевић и још неколицина били су решени да истрају, па су се обратили за заштиту код градских власти. У своме обраћању они образлажу своју потребу да имају своју школу на грчком језику и жале се на неразумевање двојице сенатора, посебно на Давида Рацковића. Пошто од Магистрата, у коме су доминирали Срби, нису добили никакав одговор, новосадски Грци и Цинцари су се пожалили самоме цару Јосифу II.

У жалби императору поновили су тврдњу да су школу на свом језику имали одавно у Новом Саду, још пре педесет година, и да су до сада били приморани да школу у којој њихова деца уче свој језик, држе у туђој кући. Срби су им, настављају жалбу Грци, одузели учионицу у заједничкој школској згради и тако онемогућили да се хеленски подмладак образује на свом језику. Даље подсећају царску инстанцу, како Грци у завичају и под нечовечном турском влашћу имају своје школе, у којима децу своју уче на матерњем језику и писму. Многи њихови сународници из Турске желели би да пређу у Нови Сад и постану његови грађани, што би у знатној мери унапредило привреду и богатство града, али препреку њиховом доласку чини недостатак школе на грчком језику. Подносиоци жалбе жале се цару како су фондатори обезбедили сва неопходна средства за изградњу школе, такође је добијен и плац за школску зграду, али Срби насилним претњама спречавају довоз грађе и почетак грађевинских радова.

Грци су стрпљиво чекали одговор круне, али он није стизао. Истекла је 1781. година, навршило се више од годину дана од оснивачке свечаности, а одговора и даље није било. Како би убрзали добијање дозволе и извршили притисак на круну, упорни Грци шаљу 11. априла 1782. године нови допис на цареву адресу, јер наводно, број ученика грчког језика из дана у дан расте, а расположених донатора све је више. У допису изражавају бојазан да би се даљим одуговлачењем са отварањем Грчке школе добротвори предомислили или поумирали, и тако ће пропасти ова, за читаву заједницу корисна ствар. Овога пута су Грци имали среће јер већ након неколико недеља, што је било необично брзо за администрацију Монархије, реагује Намесничко веће са захтевом да га новосадски Магистрат детаљно извести о читавој ствари. У истом допису Намесничко веће захтева да му се достави табеларни приказ броја грчких трговаца у граду. Магистрат одговара 22. маја, крајње неповољно по грчки захтев:

„Од елибертације, две су верске општине у Новом Саду, католичка, без разлике у народности и српска православна. Сви ови побожни Грци, изузев једне куће, боље говоре српски него грчки, јер су им матере Српкиње. Пошто пак

не чине ни тридесети део становништва,¹⁹⁷ доћи ће до колекте [подела становништва у мање групе], а настаће и борбе са Србима, који би им радо уступили учioniцу у недавно подигнутој школској згради.”¹⁹⁸

Допис се завршава тиме да је Магистрат одбио молбу својих грађана који говоре грчким језиком да им се изда дозвола за изградњу школе.

Намесничко веће је 8. јула исте, 1782, доставило Магистрату нове аргументе упорних Грка, који су поново, по трећи пут писали цару да у новосадској вароши има осамдесеторо грчке деце школског узраста, који већ похађају приватну грчку школу. Намесничко веће у следећем допису пита новосадски Магистрат: *Да ли је ова тврдња истинитија и да ли су родитељи те деце поданици царско-краљевске породице?* Магистрат је 10. августа 1782, одговорио Намесничком већу, и у одговору приложио списак мушке деце која би била полазници евентуалне Грчке школе.¹⁹⁹ Васа Стајић у ГИД Нови Сад, књига IX, стр. 266, каже да су на том списку била имена седамдесеторо деце:

„Међу њима је било десеторо српске деце, четири Бугарина и тридесет троје Влахо-Романа, или Цинцара, који тек сада уче грчки језик. Само 24 дечета су по оцу Грци, а по матери Срби; Од ове деце, једнога отац тргује вином у Пољској; двоје су из Сомбора, треће из Идвора, двоје из Чакова, двоје из Букина, једно из Дивоша, једно из Херцег-Суљоша у Барањи, па из Арада, Карловаца, из Београда, Земуна, из Даља, док некој од ове деце родитељи живе у Турској. Међу ученицима је и Теодосије, син Панајота, учитеља ове школе.”

Оригинални документ се налази у Историјском архиву Града Новог Сада, али недостаје подлистак са имеником деце, односно прилог акту. С обзиром на то да је препис овог документа, послат према тадашњим магистратским прописима у Беч на решавање, претпоставио сам да је изгубљен. Међутим, настављајући истраживање, документ сам идентификовао у фонду Илирске дворске канцеларије (Ф. 12) у Архиву Војводине (на основу Ми ровног уговора из 1947, грађа овог фонда је реституцијом додељена Југославији 20. 10. 1956. у Будимпешти, а у Архив је враћен 12. априла 1957). Доку-

---

¹⁹⁷ Податак који нам пружа ова изјава вероватно је тенденциозан и жели да умањи реално стање. Податак се не поклапа са бројем Цинцара и Грка у Новом Саду за исти период, које наводи Д. Ј. Поповић. Према његовом мишљењу, у то време у Новом Саду Цинцара и Грка је било око 120 породица.

¹⁹⁸ ИАГНС, Ф. 1, fasc. 1, G, 1782.

¹⁹⁹ Тражећи списак имена ове деце, у ИАГНС, Ф. 1, Z, 1782, нашао сам само основни документ са текстом одговора, док подлистак са списком деце недостаје. Списак деце новосадских Јелина, као и комплетан предмет о отварању Грчке школе налази се у Архиву Војводине, Ф. 12, (41) 8/162.

мент је настао на латинском језику, и садржи списак имена, године старости и народност деце:

„Infrascriptis praesentum per vigorem fateor recognoscimus, quod. perier indiciarum amplissimi libere et rei citus Neoplanti magistri emissionem, in conformitate graphiosi G. Regni 782 consilii intimati Posonij die 8. mensis Julij anno 782, ad in Senatus Neoplantensi die 9. mensis ipse anni. Publicati, masculus Graeci infamiatus proles in scholis Graecis privatis reper felixparentes an videlicet homagiati huit segniciter conscripserimus, quid:

Georgius Vaszlie civisolim Neopl. Vasilij Simius homagiati filius anno 10, Rascianis; Joannes Dimitrijevic Demerij nano civis Neoplantiensis Deog. homagiati filius, anno 9, Bulgaris; Paulus Constantin Constantini Baszkits in habitationis homagiati filius, Graeco-Valachis; Stephanus Dimitrievics Demetri Kaposch civis homagiati alias in Polonia qustrum vinaium aexcentis filius anno 10, Graeco-Valachis; Joannes Demetrievics Demetri Lazari fabri et civis homagiati filius anno 15, Graeco-Valachis; Dimitrie JankoBozda, Ioannis Bozda civisgremialis et homagiati filius anno 14, Graeco-Valachis; Georgie Lazarov, Lazari Ioannovics aurifabri homagiati, filius anno 13, Graeco-Valachis; Joannes Panajot Emanuelis Panajot homagiati filius anno 13, Graecis; Athanasie Constantin Georgievics, Constantini Georgievics civis homagiati gremialis filius, anno 9, Graecis; Constantinus Athanasievics, Athanasie Ioannis homagiati filius, anno 18, Graeco-Valachis; Cyrillis Duzzy Alexii Duzzy Zomboriensis inhabitatis filius anno 13, Graeco-Valachis; Mathias Duzzy Joannis Duzzy gremialis inhabitatis filius anno 15, Graeco-Valachis; Stephanus Vianovics, Atyim Vianovics civis pellionis gremialis homagiati filius, anno 14, Rascianis; Thomas Nikolics Nikolai homagiati anno 14, Graecis; Gregorius Gregorovics Gregori Argir in hottu loco Beodra habitantis mercatoris filius, anno 12, Graecis; Sima Vasilievics Basilii Szimics N: 1 filius annorum 12, Bulgarus; Georgius Nikolics Nikolaj mercatoris in Lvov loco hottui in gremiato residentis filius anno 13, Graecis; Joannes Tasich Athanasiu, Athanasii Tasics adopti Turcia horsum adoptis, non homagiati, anno 14, Graecis; Georgius Sztavra, Sztavrae Diamandi pellionis, non homagiati, filius anno 15, Graeco-Valachis; Joannes Georgijevic Georgi mercatoris possessioni cibonae, filius anno 10, Graecis; Michael Janko, Joannis inhabitatoris Csakoviensis, filius, anno 13, Graeco-Valachis; Georgius Nikolics Nikolai Cziurem mercatoris Csakoviensis, filius, anno 12, Graecis; Teodorus Constantinovics Constantini, Padeska civis mercatoris, Nepl. homagiati, filius, anno 9, Demetrius Constantin Sservissky, Constantini Georgievics, civis olim, et mercator homagijati filius, anno 9, Graecis; Stephanus Theodorovics Gora, Theodori Gora inhabitatus Bukiniensis filius, anno 9, Graeco-Valachis; Nikolaus Mihajlovics mühachis merkatores Bukiniensis filius, anno 10, Graeco-Valachis; Basilius Osztorits, Alexandri Osztoits, alias Bukovcsanin, civis et homagiati Sartoris gremialis filius anno 15, Bulgaris; Simeon Constantin Sztano Constantini Sztano, civis et pellionis homagiati gremialis filius, anno 9, Graecis; Athanasius Michael, Michaelis merkatoris ex loco Divos hottui Syrmiensi, ingremiato filius, anno 14, Graeco-Valachis; GregoriusChristics elie Christiis civis et questori homagiati gremiali filius,

annos 12, Graecis; Joannes Pavlovity Pauli Aragyanin chirurgi ex civis Neoplanti filius
 anno 12, Rascianis; Elias Georgieics, Georgi Graeco-Valachis; Lambovics mercatoris
 in hottu Baranjiensis Heczegszüllöniensis filius anno 13, Graeco-Valachis; Stephanus
 Poppovity Sacordotis P. N. U. R. Thoma Pesics Neopl. filius, annos 14, Bulgaris;
 Andreus Hacs Bogdan, Hacs Bogdan civis et mercatoris gremialis homagiati filius
 anno 6, Graecis; Joannes Michajlovics Michaelis Her bezzevits, non homagiati,
 filius, annos 14, Rascianis; Gregorius Constantin orphanus Nikolai Dimitrievics,
 homagiati, civis gremialis anno 8, Graeco-Valachis; Naum Bozda Joanni Bozda filius,
 annos 15, Graeco-Valachis; Joannes Georgijevics, Georgi Nicolicsaurifabri gremialis
 et homagiati filius, anno 9, Graeco-Valachis; Stephanus Dera, Nikolai condum Dera
 inviri sub [...] et non homagiati in Turcia quod mortui filius annos 17, Graeco-
 Valachis; Josephus Poppovics parochi graeci N. U. ritus, parochiae Arad, filius anno
 9, Rascianis; Athanasius Nicolity, Nikolai Dimitrievics civis Zomboriensis, filius
 anna 10, Graeco-Valachis; Constantius Szimics, Basili Szimics us 18 1 filius, anno 7,
 Rascianis; Georgie Constantinovics Constantini Sodalis, homagiati filius annos 15,
 Graecis; Lazar Janko parentis etiamnum in Turcia residentis adeog non homagiati
 filius apud gremialem questorem Bogdan Hacs Vulko serriet detinens annos 16,
 Graecis; Paulus Dumba patris in Turcia habitantis filius annos 14, Graeco-Valachis;
 Theodorus Panajottae, Panajotti professoris Graeci Meoplant. non homagiati, filius
 annos 15, Graecis; Naum Dimitrievics, Demetrii Dordula inhabitatoris Carloviziensis
 filius annos 15, Graeco-Valachis; Athanasius Dimitrievics ut praecedenti 46. filius
 annos 13, Graeco-Valachis; Georgius Constantinovics, Constantini Georgieics
 homagiati civis [?], filius anno 9, Graecis; Georgis Constantinovics priforis turcici
 sub... filius annos 13, Graecis; Constantinus Nicolity Nikolaj Csebecsiae homagiati
 filius 6, Graecis; Theodorus Constantinovics certi subditi Turcici Belgradini residentis
 filis annos 12, Graecis; Panajot Constantinovics certi subditi Turcici Bellgradini
 residentis filius annos 12, Graecis; Christodul Anasztaszievics Anasztaszij turcici
 subditi Neoplante sine vigore residentis filius annos 14, Graecis; Emanuel Dimcsa
 Dimcsai Csebensis homagiati filius annos 10, Graecis; Joannes Dimitrievics,
 Demetrij [...] Turcici subditi filius annos 16, Graecis; Naum Jankovics, Joannis
 mercatores Zemliniensis Turcici subditi filius annos 17, Graeco-Valachis; Marcus
 Popa Nicolity Nicolaj Popa Turcici subditi filius annos 16, Graeco-Valachis; Georgius
 Constantinovics Constantini Damjanovics civis mortui filius annos 13, Graeco-
 Valachis; Georgius Gadessa Constantini Gadessa homagiati questoris filius annos 11,
 Graeco-Valachis; Dimitrie Constantin ut 11 G-filius annos 17, Graecis; Anasztasius
 Lazarovits Lazari aurifabri gremialis homagiati filius annos 14, Graeco-Valachis;
 Joannes Nicolits Nicolaj Joannovocs homagiati filius annos 10, Graeco-Valachis;
 Demetrius Margarith Margaritha Turcici subviti filius annos 14, Graeco-Valachis;
 Demetrius Hacs Triandafil Hacs Triandafil Turcici subviti filius annos 15, Graecis;
 Cyrillius Demetrieivics, Demetrii Jankovics gremialis et homagiati questoris filius
 annos 12, Graecis; Georgius Sztojanovics, Sztojan Georgieivics Turcici subviti filius 14,
 Graeco-Valachis; Georgius Gligorievics Gregorij Dalensis inhabitatoris, filius annos
 14, Graeco-Valachis; Diamandi Joannovics Joannis rassiti Turcici subviti filius annos
 13, Graecis; Demetrius Andreovics, Demetrieivics orphanus alias filius Pauli Tapaviza

gremialis annos 14, Rascianis; Constantinus Christo Filkovics Janya Filkovics civis Corug gremialis filius annos 6, Bulgaris.

Sigt. Neoplante 10 aug 1782. Joannes Dragity L. R. C. Neop. senator
Ephthimius Athanaszovics L. R. C. Neopl. senator.²⁰⁰

Као и претходни, и овај извештај Магистрат је закључио мишљењем да Грцима не треба посебна школа. Понавља се понуда да су Срби вољни да бесплатно уступе учионицу у згради Српске школе (данас је на тој локацији зграда гимназије Јован Јовановић Змај), коју смо недавно, с великим њрошком њодићли. Моћли смо је с мање њрошка њодићли, да нисмо имали нарочийо обзира за ову њоћреду Грка. Прилоје добройвора доље нек' уйоћребе за њлаћање своја учийеља, нећо ли да ћа арче на зряду неке нове школе.

Још један попис грчке и куцовлашке деце у периоду од марта до јула 1783. године саставили су чиновници Магистрата и у форми новог извештаја списак је послат Намесничком већу. У односу на списак деце претходне године, овај је проширен са више нових имена:

„Joannes Dimitrievics, Joanis Dimitrievicsi civis neopl. anno 12 philius, Graeco-Valachi; Stephanus Dimitrievity Demetri Kaposch inhabitatoris homagiati filius anno 13, Graeco-Valachi; Athanasii Constantin Constantini Georgievics, civis homagiati filius anno 10 Graeco-Valachi; Mathaus Duzzy Nikolaj Duzzy homagiati filius, anno 15, Graeco-Valachi; Thomas Nikolity Nikolai Nastasity civis Neoplantae, filius anno 14, Graeco-Valachi; Georgius Nikolaevity Nikolai Csakoviensis inhabitatoris, filius anno 14, Graeci; Joannes Georgievics Georgii Pullya questoris Chibinensis, filius anno 17, Graeci; Theodorus Gadescha Constantini Gadescha civis et questoris homagiati, filius anno decem, Graeco-Valachi; Stephanus Theodorovics Theodori Kova inhabiatatoris Pustenikus ex Croatia, filis, anno 10, Graeco-Valachi; Nikolaus Michael Michaelis inhabitatoris Neoplantiensis, filius annos 11, Graeco-Valachi; Simeon Constantinovics Constantini Sztamo, inhabitatoris Neoplantiensis, filius annos 9, Graeci; Gregorius Christics Elie Christics homagiati civis et mercatoris, filius anno 12, Graeci; Elias Georgievics Georgii Szulyosensis questoris filius annos 13, Graeco-Valachi; Andres Hacsi Bogdan, Hacsi Bogdani Vulko civis et questoris Neoplantiensis filius annos 8, Graeci; Georgius Consta, Constaе Georgius civis et questoris Neoplant. filius annos 8, Graeci; Athanasius Nikolaevics Nikolai Dimitrievics civis Zomboriensis, filius annos 12, Graeci; Nikolaus Dimitrievics Demetri Kupinovenie inhabitatoris homagiati Neopanl. filius annos15, Graecop-Valachi; Anastasius Gadescha Constantini Gadescha questoris Neoplantiensis filius annos 7,Graeco-Valachi; Costas Dimo, Nikolai, Nikolai Dimitrievics civis questoris Neoplantiensis filius annos 8, Graeci; Petrius Markovics Petri inhabitatoris Neoplant. filius annos 12, Graeci; Georgius Gadescha Constantini Gadescha civis et questatoris Neoplantiensis filius annos 19, Graeco-Valachi; Demetrius Constantinovics

²⁰⁰ АВ, Ф. 12, (41) 8/162; наведено према оригиналу.

Constantini Georgievics inhabitatoris Neoplant. homagiati filius annos 14, Graeci; Nasto Lazarevics Lazari inhabitatori homagijati filius annos 14, Graeco-Valachi; Joanes Nikolaevics Nikolay Dimity civis questoris Neoplantiensis filius annos 13, Graeco-Valachi; Demetrius Hacs Georgievics iuveliri substi. filius annos 17, Graecis; Cyrillus Duzzy, inhabitator Zomboriensis filius annos 14, Graeco-Valachi; Cyrillum Joanovics Demetrii Jankovics questator condem Neoplantiensis filius annos 16, Graecis; Paulus Konstantinovisc inhabitatoris Neolantiesis filius annos 15, Graeco-Valachi; Georgius Anasztaszievics Anastasu Dimitrievicsiurii substri filius annos 17, Graeci; Athanasie Karamatta, Demetri Karamattainhabitor Zemliniensis filius annos 14, Graeci; Nikolas Dimitrievics Demetri Georgievics iuveliri substra filius annos 14, Graeci; Georgius Argirovics Argiri Nikolics inhabitatores Beodriensis filius annos 13, Graeci; Georgius Sztavro, Demetri Sztavro iurii substri homagiati civis filius annos 14, Graeci; Demetrius Constantino Szervicky Constanti Szervicky, civis et merkatoris condam Neoplantiensis filius annos 12, Graeci; Theodorus Thoma Thoma Stephanovics inhabitator homagiati filius annos 17, Graeco-Valachi; Stephanus Nikolaevics Nikolai Dimitrievics civis et questatoris Neoplantiensis filius annos 10, Graeco-Valachi; Dimo Manojlo Georgievics, Georgii Manojlovics, inhabitatoris Topolyensis filius, juveliri substri annos 12, Graeci; Athanasie Michail, Michail inhabitatoris Neoplantiensis filius, annos 12, Graeco-Valachi; Georgie Lazarovics Lazari Joanovics inhabitatoris Neoplantiensis filius annos 14, Graeco-Valachi; Joannes Georgievics Georgi Nikolity inhabitatoris homagiati filius, annos 9, Graeco-Valachi; Georgius Athansaievics, Athanasii Jankovics inhabitatoris Pakraciensis filius annos 10, Graeco-Valachi; Theodorus Bozda, Janko Bozda civis pellionis Neoplantiensis filius annos 14, Graeco-Valachi; Panagyott Constantin, Constantini, consul iurici subsiti inhabitatori Bellgradensis filius annos 16, Graecis; Manuel Dimcsa, Dimcse Nikolity civis et questatoris neoplantiensis filius annos 14, Graeci; Marco Poppovics presbiteri Melenikensis filius annos 16, Graeci; Georgius Constantino Damjanovics civis et mercatoris olim Neoplantiensis filius annos 13.”

Документ је датиран 25. јула 1783. године; потписао га је, као и претходни, новосадски сенатор Јефтимије Атанасијевић.²⁰¹

Захваљујући Патенту о толеранцији и политици коју је двор водио у духу верске равноправности, Грци су ипак успели да истерају своју ствар до краја. На велико разочарање Срба, Намесничко веће прослеђује 2. октобра 1783. године Магистрату Новог Сада одлуку двора којом се одобрава изградња школске зграде и просветни рад школе за *сѣановнике ірчкої језика (graecae linguae et nationnis hominibus)*. Пресудио је, изгледа, извештај који је Управа основних школа послала двору, у коме стоји да су обезбеђена средства за изградњу ове школе, као и фондови за њено издржавање. Уз образложење за доношење ове одлуке наводи се да Грци више неће морати да шаљу своју децу у Турску, како би их образовали у духу своје културе и језика.

²⁰¹ АВ, Ф. 12, (41) 8/162.

Очекивало се да ће школа привући у слободни и краљевски Нови Сад још насељеника грчког порекла и језика из Босне и Србије, а од тога би држава и град имали велике финансијске користи.

Одмах по пријему ове, за Грке славне одлуке, приступило се подизању зграде Грчке школе. Међутим, са радовима се врло брзо стало јер се испоставило да плац који је поклонио Сервијски није адекватан, па је на лицитацији купљена Савићева кућа у самом средишту града, данас у Грчкошколској улици, на плацу број 3. Њу су Грци и Цинцари купили за 4.500, или 5.000 форинти, задуживши се том приликом за 2.000 форинти код *Илирских* (српских) *народних фондова* при Митрополији у Карловцима. Прилично збуњује чињеница да је крајем зиме 1784. године Грко-Цинцарима дозволу за узимање овог зајма издао сам новосадски Магистрат. Највероватније је новосадска власт попустила под притисцима из Пожуна, а могуће је да се на Магистрат утицало из највиших црквених кругова у Карловцима. Грчка школа је одмах почела са радом јер је сада било довољно ђака, али ће се настава на грчком језику још скоро четири деценије држати у учионици Српске школе, добијеној 1770. године од епископа Јовановића. Поред велике еуфорије Грка због оснивања градског општества и ентузијазма због добијања права на своју школу, динамика изградње школске зграде подсећала је на зидање Скадра на Бојани из српске епске традиције.

Мало времена је прошло од како је основано Грчко општество, а представници Грчке општине, петорица њених виђенијих чланова, Параскева Хаџи-Јањин, Хаџи Богдан Вулко, Константин Гадеша, Никола Димитријевић и Димитрије Андрејевић, тражили су од Магистрата дозволу да подигну зајам у висини 2.000 форинти код Илирског народног фонда (фонд Српске православне цркве, којим је руководио митрополит и Конзисторија), ради подизања зграде Грчке школе. Изградња школске зграде захтевала је према предрачуна укупно 5.000 форинти а Грци су у то време имали свега 3.000 форинти. Да би позајмица била легална и њен повраћај обезбеђен, Магистрат је према прописима државе требао да је одобри и тако постане гарант повериоцу. Позајмица је била једини начин да Грци дођу до новца неопходног за куповину новог плаца, јер онај који је школи поклонио Марко Сервијски због мале површине није био прикладан. Зајам им је одобрен и наведена петорица су се потписали као гаранци Магистрата, чиме су били у обавези да га у року од једне године врате повериоцу.

Каква је била судбина овог новца не зна се, само је извесно да школска зграда не само што није завршена, већ ни делимично није била оспособљена за привремено извођење наставе. Позајмљени новац није враћен на време и када су давно прошли сви рокови, поверилац митрополит Мојсије Путник је предузео одговарајуће мере. Ради што бржег решавања дуга митрополит

није повео судску парницу, већ се више пута жалио новосадском Магистрату и Намесничком већу на дужнике, тражећи да се према њима, мимо службеног протокола енергично поступи и дуг коначно истера. Краљевски комесар у Суботици Јохан де Брахо је 1786. године новосадском Магистрату проследио извод наредбе Намесничког већа којом се Илирском народном фонду убудуће забрањује да позајмљује новац физичким лицима, или групи њих. Даље се налаже да се позајмице могу обављати само у корист јавног добра, за изградњу зграда и других објеката од општег значаја. Такође се Магистрату као гаранту групе Грка, налаже да исплати Илирском народном фонду дуг Грчке општине чија је основица од 2.000 форинти нарасла за нагомилану камату.²⁰²

Ствар се прилично искомпликовала. На основу ове наредбе митрополит Путник је од Магистрата молбом затражио да се исплате сви дотадашњи дугови које је град имао код Илирског народног фонда у висини од 19.750 форинти, уз годишњу камату од 987 форинти. Градска власт је била у паници јер би кумулативна исплата свих дугова довела град у стање банкротства, по убрзаној процедури тражила је од Камералне администрације жупаније у Сомбору да јој одобри дизање зајма од Марка Сервијског у висини од 20.000 форинти.²⁰³ Одмах после добијања траженог зајма Магистрат је 1788. године обавестио митрополита који се налазио на своме имању у Даљу да је племенити Сервијски прихватио да исплати дуг Грчке општине, што је он у најкраћем року и учинио.²⁰⁴ Како се ствар решила између Сервијског и Грчке општине није познато.

Када је у пролеће 1792. године Илирска дворска канцеларија, по налогу цара утврђивала стање православних школа, послала је упитник Конзисторији Епархије бачке, са питањима: у каквом је стању Грчка школа у Новом Саду, чије је власништво над школском зградом, шта се и према којим учбеницима предаје, из ког се фонда исплаћују учитељи и који су татори школе који надгледају рад учитеља. Конзисторија обавештава ИДК да је Грчкој школи у Новом Саду била намењена недовршена зграда, купљена од обер-капетана Николића (у документу се не види да ли је кућа купљена од Николића, или је он грчкој заједници поклонио градилиште). У обавештењу се још наводи и да је школа једно време радила у овој згради, али услед недостатка оптималних услова за рад са децом настава је враћена у зграду Српске школе. Грчка школа је имала три разреда са по два одељења, а учитељи су Никола Зис (*Циш*, како се његово презиме читало на немачком

---

²⁰² ИАГНС, Ф. 1, 607, fasc. 38 sub. Y/1786 (немачка и латинска верзија).

²⁰³ ИАГНС, Ф. 1, 872, fasc. 50 sub. H /1788.

²⁰⁴ ИАГНС, Ф. 1, 873, fasc. 58 sub. Q /1788.

језику, или *Зиси*,²⁰⁵ како се сам потписивао грчким алфабетом) и Константин Вулко, обојица из Турске. Годишње плате двојице учитеља укупно су износиле 700 форинти, Зисијева 300, а Вулкова 400; плате је исплаћивала Грчка општина Новог Сада из својих приватних фондова, као и од легата и донација чланства. За турске школе изабрани су: закупац кафане *Код златној шарарна* Константин Диван, Ђорђе Бељански, Димитрије Вулпе и Ђорђе Поповић, за које Конзисторија сматра да су *чеснији домаћини, који не располажу довољним знањем да рад школе стручно оцене и контролишу рад учитеља*. Стога је за турске школе предложила своја лојалној Грка, бившег градоначелника Манојла пл. Николића, за кога је речено да је *јави Грк који зна језик*.²⁰⁶

У другој половини XVIII века Грци и Цинцари су чинили малу, али динамичну заједницу Новог Сада, која је у своме зениту заузимала највише пет-шест одсто новосадске популације. Неке савремене процене из кругова који нису били наклоњени Грцима тенденциозно су наводиле на закључак да је тај проценат био готово упола мањи. У томе су предњачиле Конзисторија Бачке епархије и новосадски Магистрат. Српска половина градских власти и епархијска Конзисторија су настојали да прикажу државним властима како је у Новом Саду много мање Грка него што су то сами Грци представљали. Спречавајући јелинско осамостаљење локалне власти су желеле да спрече економско и културно цепање и слабљење православне заједнице Новог Сада. Нема сумње да су настојања Срба за очувањем своје народносне групе у условима вишенационалног града и у оквирима „апостолске католичке државе” била исправна и легитимна, али за исте потребе Јелина нису имали разумевања. На другој страни, Грцима се свидела идеја о самосталном животу, јер су уобразио да би сами, без обзира на своју скромну величину и мали број, као национално хомогена заједница били јачи и значајнији, и да би се као народ очували.

Уз све разлике и сличности, Срби и Грко-Цинцари су живели и држали се заједно све док Јелини нису решили да се у потпуности осамостале од Срба. Исто као што је било у Пешти, грчка борба за осамостаљење у Новом Саду почиње доношењем Патента о толеранцији. Многи Срби су еманципацију Јелина доживели емотивно, као личну издају. Болело их је издвајање Цинцара и Грка из заједнице јер су их сматрали себи веома блиским светом, готово сународницима, мало другачијим, али својим! У временима која су претходила, међу припадницима православног општества у Новом Саду и

²⁰⁵ Зиси су били Цинцари из Касторије. О њима имамо вести пола века касније. Удовица касторијанског трговца Георгија Зисија, Параскева-Вита се са сином Емануелом, доселила почетком педесетих година у Београд, а затим прешла у Панчево. Тада настају корени чувене панчевачке породице Мано Зиси.

²⁰⁶ АВ, Ф. 12, (39) 8/41, 1792.

поред наведених разлика владала је братска слога; није било манифестација колективне нетрпељивости, или сукоба на језичко-етничкој основи. Највећи сукоб између Срба и Грка, тачније владике Висариона и трговца Саваса, одиграо се у време Петроварадинског Шанца и био је мотивисан искључиво новцем и каприцем, а не национализмом. У свакодневном животу Новосађана Срба и Грка дешавале су се личне и појединачне чарке и свађе, било је шала и поруга на рачун порекла, имена или језика, али тога је било и међу самим Србима, као и међу Грцима. Осим што су били исте вере и сличних судбина, ова два (или три) народа у Новом Саду била су повезана и организационо: припадали су истим цеховима, одлазили у исте цркве, пословали у ортаклуку, или су били конкуренти, живели су кућа до куће у истим квартовима, снабдевали су се једни код других, на истим пијацама и дућанима, дружили се у истим биртијама, лечили се и бријали у истим берберицама и преплитали се крвно у мешовитим браковима. Међутим, почетком осамдесетих година XVIII века дошло је време да њихова деца уче школе на различитим, својим језицима у одвојеним школама.

Наизглед безазленом и оправданом акцијом школске еманципације покренут је један сложен механизам који је водио ка дефинитивном одвајања Грка од Срба и формирању засебне грчке заједнице у Новом Саду. Динамика тог механизма убрзана је новим захтевом Грка и дела Цинцара да се и у црквеном погледу одвоје од Срба. Разумљива је била брига Грка и Цинцара за очувањем свога народног идентитета, разумљиво је било и емотивна реакција већине Срба, али који су били реални разлози великог отпора Срба издвајању Цинцара и Грка из православне заједнице Новог Сада?

Од како им је онемогућено да свој новац и наследства шаљу родбини, црквама и манастирима у завичају, богати Грци и Цинцари давали су велике донације фондовима заједничке Црквено-школске општине. Тим новцем су са српске стране делом плаћане градске службе, финансиране су школе, шпитаљ, сиротиште, цркве, одржавана гробља, речју све оне активности које је требало финансирати како би град беспрекорно функционисао. Срби су страховали да би напуштањем заједничког општества грчки прилози српским школама могли потпуно да изостану, што се коначно и десило. Пресудан значај новца у овом односу може се представити следећим примерима.

Када је састављао тестамент Параскева Хаџи-Јањин је Грчкој школи завештао 25 форинти, Српској школи 12 форинти и *хошійишаљу нашеіо блаіочесійија* 12 форинти. За Србе је још неповољнији био тестамент Костантина Костића који је завештао Грчкој школи 200 форинти, а Српској дванаест. Манојло Тоља је Грчкој школи 1803. године завештао 100 форинти, али његови наследници дуго нису исплаћивали интерес; Теодор Дука је 1804.

године оставио Грчкој школи легат од 4.000 форинти, који је требао да буде у целости исплаћен до септембра 1807. године. И овде је девалвација умањила вредност новца, која је у наведено време, по званичној скали износила 1.990 форинти. Дима Николић је пред инфлацију завештао Грчкој школи такође 1.000 форинти уложених код Соларе, али је вредност овог новца услед девалвације форинте била преполовљена, тако да је од ове задужбине школа добијала годишње свега 25 форинти.

Првих деценија XIX века фондови Грчке школе у Новом Саду настали су да се множе. Остарели и добростојећи Грци прве и друге генерације завештали су својој школи доста новца. Завештањима Цинцара и Грка, фондови намењени раду Грчке школе и трошковима наставе су до 1817. године прилично нарасли: Марко Сервијски је Грчкој школи оставио 1.000 форинти које је држао син Ђорђе, оплодио их и школи плаћао годишњи интерес од 50 форинти. Године 1830. бивши постмајстер Георгије Хаци-Теодоровић је правило тестамент. У њему наводи да је законито растављен од жене Јулијане и даље на српском језику каже:

„[...] на сина Марка воспитаније већу част имјенија потрошио и њега тако воспитао јесам, да он у састојанију јесте сам себи хлеб пребавити, зато истоме сину Марку као једну јабуку из сермије моје једну стотину форинти в.в. по смрти мојој да се изда, завештавам. Проча пак сваколика сермија моја хоћу за душу моју и спасеније јеја како и моје и родителеј моих во споминаније, овдашњој Греко-хеленској школи у наследије да припаднет.”

Из судских списа види се да је ово завештање спречио Георгијев син Марко Теодоровић, како стоји у одлуци суда *caes. reg. interpretes lingyiarum orientalium*, али нису спречена нека друга завештања. Старији брат Манојла Тоље, Жмерна Манојловић (вероватно Манојло Смирна, члан рурфета ћурчијскога 1813), завештао је Грчкој школи три куће, од којих је једна продата за 6.601 форинту. Манојлови наследници су се из петиних жила упрли да пониште ово богато завештање, али је оно било правоснажно и необориво. Из истих судских списа можемо да пратимо парницу коју су 1796. године водили заступници Грчке школе против удове Анастасје, Насте, раније Јовановић, у наведено време удате Поповић, јер избегава спровођење последње жеље свога покојнога мужа Николе Цинцара и не плаћа интерес школе. Тужбу су потписали Константин Карајанко, Никола Дузи, Марко Патралија, или Патраћ и Коста Дера, економ школе. Завршна парница овог спора вођена је 16. новембра исте године и на њој је пресуђено да Наста мора да исплати заостали интерес.²⁰⁷

²⁰⁷ ИАГНС, Ф. 1, 2248/1801.

Грчка школа је радила наредних деведесет година. Ова образовна установа била је у правном смислу потпуно легална образовна институција, јер је њено отварање и слободан рад дозволио сам владар, а лиценцу издало угарско Намесничко веће. На почетку је постојање Грчке школе иритирало српску јавност, али се чаршија временом навикла на њу и у потпуности је прихватили, у тој мери да су многи богати Срби престижа ради своју децу слали баш у Грчку школу. Свако грчко, или цинцарско дете из Новог Сада, али и других крајева Монархије где није било Грчке школе, као и многа деца са турског Балкана, основно образовање стекло је у овој школи. У службеном животу града српски део новосадског Магистрата није никад званично признао Грчку школу, па су се на тим релацијама често дешавали непотребни неспоразуми. Када су стараоци Грчке школе, Цинцари Коста Карајанко и Никола Дузи затражили од Магистрата да се школи исплати легат у вредности 24 форинте који је школи завештала Гркиња Анастасија Јорговић, били су одбијени. Сирочадски отац православног општества, *curator pupilorum ex patre graeci ritus communitatis Grigorij Jankovics*, већ посрбљени син активног и борбеног Грка Димитрија Јанковића, званично је одговорио да је то завештање већ исплатио Фонду српских православних школа. Грчкој школи се не може исплатити никакво завештање јер она званично нема свој фонд. Да би скинуо одговорност са себе, Григорије их је упутио на Јована Шевића, званичног стараоца православних школа у Бачкој жупанији.

План, програм и распоред часова Грчке школе у Новом Саду – учитељи и школе

Грци и Цинцари нису успели да своје школе организују на државном нивоу, али су се потрудили да оне на локалном буду организоване по истом моделу као све државне школе у Монархији. Руководства ових школа су била у сталном међусобном контакту, за шта нема поузданих доказа, али према њиховом деловању ствар је очигледно била координисана из једног места. То се јасно види по организацији службовања добрих учитеља, који су у неком месту проводили по неколико година, па би одлазили у друго, а затим и у треће место. Током боравака у разним местима учитељи су поред свог примарног образовног посла настојали да оспособе што већи број младих грчких учитеља. Димитрије Николајевић Дарвар, темишварски учитељ Јован Сифниос, новосадски грчки свештеник и учитељ Антим Трикевчанин, били су неки од учитеља-инструктора међу угарским Грцима. И поред почетне организованости, јединствени заједнички наставни план за све грчке школе у Угарској није заживео.

На основу књиге Владана Ђорђевића *Српска и Грчка просвета*, која се првенствено бави просветом Грка из Кнежевине Србије, али се дотиче и њиховог образовања у Хабзбуршкој монархији, као и дела Душан Ј. Поповића, *О Цинцарима и Срби у Војводини*, можемо стећи представу о образовно васпитном раду и о организовању грчких школа. О томе како је радила Грчка школа у Новом Саду сведоче два важна документа, писана грчким језиком и алфаветом. Учитељ Константин Вулко је израдио план и програм школе за 1792. годину, док је Никола Зиси за исту школску годину написао распоред часова. Опис и сатницу наставе учитељ Вулко је представио на грчком језику под насловом *Ο αριθμός των μαθητών 18, που χωρίζονται σε τρεις τάξεις και κάθε από αυτή διδάσκεται εδώ σε αυτό το χώρο*:²⁰⁸

„Број ученика је 18 и они су подељени у три разреда са по два одељења и свако одељење има засебна предавања управо овде [у Грчкој школи]. У првом разреду ђаци уче беседе Јована Златоустог из друге књиге енциклопедије; из прве књиге читају посмртно прикупљене и записане Лукијанове беседе; уз све то вежбају синтаксу и умеће лепог изражавања.

Други разред учи најзначајније молбе љубљеног ђакона, упућене императору Јустинијану, читају Езопове басне, марљиво се бавећи етимологијом.

Ученици трећег, и последњег разреда уче најстарије мудрости и изреке филозофа, вежбају умеће говора, како би што је могуће боље и савршеније спознали снагу и способност речи.

Време извођења наставе

Током касне јесени и у зимско време ђаци треба да у школу дођу нешто пре 7 часова и да се кратко пре наставе друже и попричају, затим ће сваки од њих почетком наставе прићи учитељу и поновити градиво учено на претходном часу. Понављање градива би требало да траје око пола часа.

Ученици користе књиге које су им дате у школи. Прваци ће даље слушати учитељево предавање новог градива и сва објашњења за непознате ствари. И за ова део наставе пола часа ће бити довољно, те ће ученици одмах записати све што им је предавано и објашњено. Исто тако ће поступити и ученици другог разреда, пажљиво слушајући предавања и објашњења учитеља; то ће они са великом вољом и радошћу учинити.

Ученици трећег разреда ће седећи уз скуте свога учитеља слушати његова предавања и објашњења, која треба да трају као и она претходно описана. Као што је и ред, ученици треба неуморно и вредно да слушају учитеља и запишу сваку његову реч. После овог дела наставе сваки ученик треба да приђе учитељу и покаже шта је написао. Преглед треба да траје око један час.

Следећа настава за ученике првог разреда би се састојала од читања па-

---

²⁰⁸ Реченица је постављена као наслов, али је у ствари почетак текста и гласи: „Број ученика је 18 и они су подељени у три разреда и сваки разред је имао засебна предавања управо овде”.

родија и вежби синтаксе у граматички свакодневног говора; у другом разреду ученици ће се, сваки посебно занимати етимологијом кроз понављање њених правила и примера, све до 11 часова и 30 минута. Тада ће им, после читања молитве, бити дозвољено да у тишини и реду оду на одмор. После одмора, око 13 часова поново долазе ученици трећег разреда, како би до 14 часова рецитовали песме и имали вежбе и огледе из вештине говора. Између 14 и 15 часова ученици првог и другог разреда треба да вежбају читање. После 15 часова сваки ученик треба калиграфијом да пише оно што му се зада, учећи напамет разноврсне именице са разумевањем.

Зимска настава треба да се држи 8 часова, док летња настава и сва предавања треба да трају до деветога часа дана. Зими ће бити одржано седам часова сваки дан изузев недеље и четвртка, када ће се деца и учитељи одмарати. У летњој сезони држаће се осам часова дневно, са данима за одмор као и у зимско време.

Најважнији циљеви рада ове школе су да оно који се у њој образују добро и правилно науче грчки језик и правопис, не ради језика и правописа, већ ради њих самих, признатих и уважених, уважених и образованих. Десиће се и да неки ученик не успе у своме школовању и образовању, што ће се показати на вишем школовању, на студијама. Они ће свој допринос своме роду дати чести-то и вредно радећи као вешти лончари. И такав ће показивати знање које је у овој школи стекао, док ће бољи ђаци импоновати знањем и цветати као украс и красити све око себе богатством свога израза. Дечаци који су тек добили сталне зубе, добиће у новосадској Грчкој школи јаку и тврду храну за своју главу. Многи од њих су завршили граматичку, па већ уче географију и друге озбиљне предмете.

У Новом Саду, 16. фебруара 1792. године, Константин Вулко, учитељ новосадске Грчке школе.”

Видимо да се поред писмености (читања и писања), учио изговор и граматика грчког језика, затим грчка историја, много пажње се посвећивало практичној настави будућих трговаца. У ту сврху вежбао се рачун и учили коришћење трговачких таблица. На крају, нарочита пажња се придавала верској настави. Проучавани су се Стари и Нови завет, читани псалтери и појали се тропари светитељима на њихове празнике. У Николајевску цркву се ишло редовно, сваке недеље и за празнике, док су се свакодневне молитве у ванпразничне дане обављале у једној од учионица школе.

Надзор над педагошким радом школе обављали су *ефори*. Финансијско пословање школе надзирали су старатељи или *еџџирои*, обично по двојица. Први новосадски епитроп за кога знамо био је Георгије Бељански који је ту функцију обављао од 1793. године; 1797. године старатељи или татори школе били су Коста Карајанко и Никола Дузи, а од 1848. године контролу школског новца обављали су Јован Стерио (унук Јована Стерија Старијег) и

Јефта Димитријевић. Епитропе и ефоре школе бирао је управни одбор који су чинили петорица угледних чланова грчко-цинцарске заједнице. Трошкови одржавања школе, инвентара, као и учитељске плате, исплаћивани су из масе годишњих интереса школских фондова и легата које је прикупљала Грчка општина у Новом Саду.²⁰⁹

Биријани је на месту грчког учитеља остао кратко, па га је 1782. године наследио Тома Панајот, у време док се од Намесничког већа чекала дозвола за почетак рада школе. Томин син Теодосије је био ученик прве генерације Грчке школе у Новом Саду. Колико су плате учитеља биле редовне, односно нередовне, показује тужба којом је учитељ Тома 23. августа 1784. године тужио општество Грка и Цинцара Магистрату због неколико неисплаћених плата. На ову тужбу Магистрат није ни одговорио из већ познатих разлога. После Томе за грчке учитеље долазе Константин Вулко и његова замена Никола Зиси, а затим трговац Георгије Бељански, који је од 1793. године и учитељ и епитроп Грчке школе, што значи да се наметнуо својој заједници као човек од највећег поверења. Пошто је Бељански био један од најчвршћих стожера покрета новосадских Грка и хеленизованих Цинцара против посрбљивања у наредних пола века, посветићу му нешто више пажње у наредним поглављима. Одласком Вулка из Новог Сада настава Грчке школе се одвијала према Зисијевом распореду часова под насловом у оригиналу, *Κανόνας του σχολείου πως παραδίδονται τα μαθήματα των μαθητών*:

„Одељење Б:

од 7 часова и 30 мин. до 8, 00 вежбе писања и рукопис;

од 8, 00 до 9, 00 појање и учење псалтира;

од 9, 00 до 11, 00 православно учење, катихизис;

Одмор до 13, 00 часова;

од 13, 00 до 13, 30 вежбе писања и рукопис;

од 13, 30 до 14, 30 увод у историју;

од 14, 30 до 15, 00 аритметика;

Одељење А:

од 7, 30 до 8, 00 учење читања и писања;

од 8, 00 до 9, 00 учење грчког алфабета и изговор слова;

од 9, 00 до 10, 00 читање октоиха,

---

²⁰⁹ Грчку школу у Земуну је финансирала земунска Грчка општина, која се званично звала *Заједница Грка и Македо-Влаха*, тако што је сваки њен члан био опорезиван приликом сваке куповине код локалних грчких трговаца. Сваки члан ове заједнице имао је да плати *iproshih shajna* на сваку центу робе грчких трговаца унете у град, а на сваку пошиљку на Исток три крајцаре. На овај начин скупило се 400.000 форинти за један век постојања грчке заједнице и школе у Земуну. У Београду грчка заједница није била ни близу оволико богата, па је своје учитеље плаћала у натури, углавном у храни и огреву.

од 10, до 11, 00 аритметика са разумевањем [примењена]
Одмор до 13, 00 часова;
од 13, 00 до 13, 30 до 14, 00 читање уз разумевање разлике између сугласника и самогласника;
од 14, 00 до 15, 00 православно учење, катихизис;
од 15, 00 до 15, 30 понављање обрађеног градива.
Настава се одржава по уџбеницима који су рађени према програму за немачке државне школе, одобреном 1788. године.
У Новом Саду 16. фебруара 1792. године, учитељ Никола Зиси.”²¹⁰

За деведесет година свога постојања и рада, кроз ову школу прошле су десетине генерација ђака, већи број учитеља, школска зграда је мењала своју локацију, величину и фасаду, али како изгледа, наставни план и уџбеници готово да се нису мењали од прве до последње наставне године. Наставни језик је био новогрчки, али су се као класични језици учили старогрчки и латински језик. Користиле су се углавном књиге које је Дарвар писао, а Курцбек штампао. Једини уџбеник који су користила грчки ђаци у читавој Угарској, а да није била Курцбеков производ, била је Аритметика непознатог аутора, штампана у штампарији Грка из Македоније Константина Чеханија у Халеу, Саксонија.²¹¹ Све време постојања новосадске Грчке школе за описмењавање грчке деце користила се иста читанка, која је на својим левим страницама имала текстове на грчком, а на десним преводе тих текстова на српском језику. Исте читанке коришћене су деценијама тако што су их долазеће генерације наслеђивале од старијих ђака. Како су сведочили неки ученици Грчке школе, странице ових књига биле су врло похабане, ишаране и потписане грчким алфабетом многим различитим грчким и српским именима.²¹²

Покушај Емануила, Манојла Јанковића у издавању српских и грчких књига у Новом Саду

Када је ерудита Емануил Јанковић намерио да своју штампарску делатност организује у Новом Саду и усмери је у штампање српских и грчких књига, изгледало је да ће новосадски Грци и Цинцари за себе и своју децу имати при руци велики избор јефтиног штива и уџбеника на грчком језику. Његову намеру благословом је одобрио сам митрополит Стратимировић, али од ње нажалост није реализовано ништа.

²¹⁰ АВ, Ф. 12, (41) 8/162 (1792).

²¹¹ АВ, Ф. 12, фасц. 156 (1773).

²¹² Из исказа ученика последње генерације Грчке школе у Новом Саду г. Саве Стојковића, Гл. Мирковић, *Грчка школа у Новом Саду*, ГИД, књига VI, свеска 3, 388, 389.

Када се Емануил родио није могуће тачно утврдити, па се као година његовог рођења узима 1758. Готово је извесно да се родио у Новом Саду, али је током свога кратког живота Манојло говорио да се родио у Србији, у Београду, вероватно због тога што му се то чинило више српски. Отац Сава је био родом Херцеговац, који се као дете доселио у Нови Сад и међу првима је 1748. године положио заклетву поданства у тек слободном краљевском граду. Успешно се бавио трговином, па је као богати грађанин сакупио старине и уметничке предмете, док је у кући имао велику библиотеку са српским и страним књигама. Одатле Емануилово вансеријско образовање за то време, жеђ за знањем и страсна љубав према књизи. Мајка Сара Милорадовић је највероватније била са Ченеја, из добростојеће породице, која је такође уживала у књизи.²¹³

У жељи да у родном граду започне културну мисију Српства, Јанковић је у јануару 1790. године тражио дозволу од новосадског Магистрата да отвори књижару и штампарију. Магистрат му је дозволио да отвори књижару, али не и штампарију уз одговор да је за типографску делатност потребна дозвола од Намесничког већа. Упорни Јанковић се обратио Намесничком већу, али је у пролеће 1790. године отпутовао у Праг и Лајпциг по штампарију и слова, не чекајући дозволу. У Прагу се задужио 1.400 форинти код Филипа Катића, српског трговца из Трста, па од удовице Јохана Михала Сама откупио сав књижарски асортиман, сачињен од немачких и француских књига. Затим је у Лајпцицу купио штампарску машину и регал латинских, српских и грчких слова. Није утврђено да ли је пресу купио од Тојбела, или Доситејевог штампара Брајткофа, али је потпуно јасан мотив, Емануил је науимио да у своме Новом Саду штампа српске и грчке књиге.

Српске књиге у Аустрији штампао је и публиковао привилеговани бечки штампар Јозеф Лоренц Курцбек, који је 1770. године добио привилегије од царичиног сина и савладара Јосифа II. Како би се образовање и веома штуро информисање православних у Монархији држало под контролом, а истовремено елиминисала за Монархију штетан утицај књига религијске садржине штампаних у иностранству (Москви, Петрограду, Варшави, Венецији, Подунавским кнежевинама) ради што успешнијег спровођења Регуламента из 1770. године, круна је штампање књига на *илирском* (српском) и *оријенталним* (првенствено на грчком, али и другим) језицима поверила Курцбеку. Сваки од наведених језика имао је при Илирској штампарији своје коректоре и цензоре. Према документима из преписке између владара, Илирске дворске канцеларије и Курцбека, сазнајемо да је први коректор за грчки језик био Грк Михаило Папа Георгију, а за грчког цензора је по-

---

²¹³ P. Herrity, *Emanuil Jankovic, Serbian Dramatist and Scientist of the Eighteenth Century, The Slavonic and East European Studies*, vol. No. 3, 1980, 321–344. (e-book).

сле Немца, Франца Колера, постављен Грк Филипидес де Гаја, са годишњим припадностима од 300 форинти.²¹⁴

Када је после више од једне деценије рада Курцбек разрадио посао, у случајевима недостатка капацитета вишак послова је уступао грчкој браћи Маркидес Пуљо. Браћа су такође имала лиценцу за српска издања, али су штампала и издавала малобројне едиције грчких књига и новине *Ефемерис*. Курцбеком нису били задовољни ни српски писци, ни издавачи, као ни читалачка публика, али он је био заштићен царском привилегијом. Јанковић се 1. априла 1790. године, уз посредовање Доситеја као великог ауторитета писмом обратио Курцбеку тражећи од њега сагласност да у Новом Саду штампа српске и грчке књиге, али одговор није добио. Јанковић у јавности развија жустру кампању против Курцбековог монопола, користећи се реалним аргументима, да је Беч удаљен од средишта српске нације, што ствара додатне трошкове, те да је Курцбек утилитариста који овај посао ради лоше и др. Овим аргументима Јанковић се прво обратио Конгрегацији Бачке жупаније, да би се у лето исте године писменом представком обратио самом цару Леополду II. Цар је представку упутио Намесничком већу, чиме она улази у уобичајену бирократску колотечину.

У борбу за прву српску и грчку штампарију у Новом Саду укључује се и амбициозни пројекат новосадског књиговесца Цинцара Дамјана Каулиција. Он је са својим ортаком Земунцем Петром Стефановићем имао жељу да штампа све публикације за српске и грчке потребе у Монархији и изван ње. Било је јасно да власти Монархије бране штампање српског слова изван Беча због што ефикаснијег вршења строге контроле и цензуре над сваком написаном српском речи. У овој борби потрошена су силна материјална средства, али нико од двојице Новосађана није успео да добије право да штампа српске књиге. Од свега траженог Илирска дворска канцеларија је дозволила Јанковићу само једно издање на грчком језику. Био је то молитвеник за Грке и Цинцаре који представља једино издање штампано у Новом Саду до скоро средине XIX века за неке од православних народа у Монархији.²¹⁵

Сломљен овом безуспешном борбом и бројним некомфорним путо-

---

²¹⁴ АВ, Ф. 12, фасц. 156, а. ј. 185, 188 (1773).

²¹⁵ Р. Мићић, *Емануил Јанковић* (1758–1791), Годишњак Библиотеке Матице српске Нови Сад 2008, 54. Р. Herrity, *нав. дело* Јанковића неки ауторитети сматрају првим српским природњаком; преводио је природњачке текстове и писао трактате из физике на српском језику. У књижевности је преводио стране драме и својом обрадом им давао српски карактер. Стилom и карактером деловања спадао је у постдоситејевски период с краја XVIII века, у којој се држао идеја које је предлагао Доситеј Обрадовић. То је било време када су се на темељима европског просветитељства, мимо традиционалних вредности из старина, срамежливо формирали темељи српске науке.

вањима, телесно нејак Емануил Јанковић је умро у Суботици приликом посете сестри Јелисавети, удови Хаџић, 24. септембра 1791. године. Срби ће на прво српско ћирилично издање у Новом Саду причекати још дуго, све до епидемије колере 1831. године, када је власт преко воље дозволила да се на српском језику одштапа упутство за превентиву против ове болести, лечење и понашање оболелих.

Организација грчког школства у Угарској

На територији угарског дела државе било је укупно 23 грчке школе, па су пештански Грци последњих година XVIII века иницирали акцију да се све грчке школе у овом делу Монархије организују у јединствени образовни систем. Носилац ове идеје био је Земунац Димитрије Николајевић Дарвар, вероватно најученији Грк и аутентични представник модерног грчког просветитељства у овом делу државе. Водећи оперативац и организатор свих активности, човек који се здушно трудио да ову идеју истера до краја био је најближи Дарваров сарадник, грчки учитељ из Сентеша, Димитрије Хрисантопулос. Хрисантопулос је од Намесничког већа затражио да се над свим грчким школама у Угарској постави засебан директор, који би својим ауторитетом обједињавао све грчке школе, вршио надзор над њиховим радом, управљао и контролисао образовне процесе и финансије, водио кадровску политику и регулисао међуљудске односе у школама. Хрисантопулос је нарочито инсистирао да рад и организација ових школа буду независни од српских школских и црквених структура. У оквирима захтева поднетог Намесничком већу, Хрисантопулос износи закључак да би сума од 1.100 форинти била сасвим довољна да на годишњем нивоу финансијски подржи жељени пројекат. Овим новцем, намакнутим од свих грчких општина исплаћивале би се плате директора и неколицине неопходних службеника. Крајем новембра 1798. године, Намесничко веће је реаговало на овај предлог упитником за грчку заједницу Новог Сада, са питањем колико би њена општина на годишњем нивоу доприносила овој ствари и кога би препоручила за ту службу.

Најозбиљнији кандидат за ову функцију био је поменути земунски *слободних наука учитељ*, Димитрије Николајевић Дарвар. Одржавао је честе везе јелинске заједнице Земуна са постојбином, али и Пештом, Бечом и Подунавским кнежевинама. Новосадско грчко општество је било активно у овој кампањи, па је 15. фебруара 1799. године одговорило Намесничком већу како су спремни да у ту сврху дају сав годишњи интерес од 1.000 форинти,

које им је завештао Марко пл. Сервијски, што је износило 50 форинти годишње. За директора ових школа Новосађани грчког језика су предложили, као првог кандидата Димитрија Хрисантопулоса, професора из Сентеша (у документу пише *Szent*) и још два поткандидата, Земунца Дарвара и Георгија Сабируа, учитеља Грчке школе из Кун-Сентмиклуша. Новосадски Грко-Цинцари су сматрали да би годишња плата директора свих грчких школа требала да буде 1.050 форинти.²¹⁶

Не постоји документ који би потврдио реализацију овог пројекта, али по следу догађаја закључујем да до краја од ове идеје није реализовано ништа. Грчко школство у Монархији остало је нецентрализовано и ван институција, сваком грчком школом управљала је и финансијски обезбеђивала локална грчка заједница, барем онај њен део који се још увек није по-србио. За разлику од Кнежевине Србије, у којој је грчким школама у првој половини XIX века управљала држава, грчке школе у пречанским крајевима осниване су и до свог краја остајале у рангу приватних образовних завода, делимично и повремено контролисаних од стране државних надзорника. Неколико пута се за њихов рад интересовала Илирска дворска канцеларија током 1791–1792, да би после тог времена грчке школе дуго година остале изван било каквог надзора и контроле државе. Неодређени положај грчких школа изићи ће на видело у другој половини XIX века, када се једна по једна буде затварана. Тада ће државни комесари утврдити да њихов образовни рад и финансије дуго времена нису били контролисани, самим тиме беху подложни разним прекршајима.

Неформалан однос аустријске државе према грчким школама јасно се види из службеног дневника опуномоћеног царског надзорника свих православних школа у држави, митрополитовог противника, Уроша Несторовића, писаног 1811. године. На свом службеном путовању по Монархији, наведене године, Несторовић је обишао све државне православне школе у Угарској, како српске тако и румунске, али није посетирао ни једну грчку школу. У Несторовићевом извештају о грчким школама нема ни једног јединог слова.²¹⁷

Трудећи се да им школе буду квалитетне и озбиљне, програмски и системски једнообразне, угарски Грци су организацију наставе својих школа поверили Дарвару. Он је осмислио наставни програм, па је у ту сврху, уз помоћ богатих Грко-Цинцара из Беча, наштампао многе уџбенике, приручне књиге, изводе и одломке, катихизисе и букваре, црквене историје, хрестома-

---

²¹⁶ ИАГНС, Ф. 1, fasc., 3, 481/799.

²¹⁷ Н. Гавриловић, *Дневник Уроша Несторовића о обиласку школа из 1810. године*, Зборник за историју Матице српске, број 17/1978, Нови Сад; Несторовић је реформисао српско школство у Угарској 1811. године.

тије, енциклопедије, дијалоге, писма и друга штива за потребе наставе. Круна његовог обимног рада била је *Грамаџика ѱросѳоѳа јелинскоѳа језика*, коју је написао и издао 1806. године. О моралној величини и ауторитету учитеља Дарвара, Димитрије Давидовић је у првом броју својих *Новина Србских* написао:

„Димитрије Николајевић Дарвар, муж у србском књижевству многозаслужан, писао је кромје млоги грчки књига и нашим понајвише славенским језиком: Зерцало Христијанскоје, Кивота тивејскога изображенија чловеческија жизни, Стоическа филозофа књижицу правоучителнују и више рукописа које се у митрополији и разним епископијама нашег вероисповеданија налазе.”²¹⁸

Дарвар је 1815. године у Бечу, свечан и егзалтиран дочекао руског цара Александра I, великог филхелена и заштитника православља, када је овај без обезбеђења и свите, сам самцит посетио српску парохијску цркву. Ту га је Димитрије Дарвар поздравио и са њиме на словенском (српском) језику разговарао, поклонивши му неке од својих српских и грчких књига.²¹⁹

---

²¹⁸ Д. Ј. Поповић, *О Цинцарима*, 219.

²¹⁹ Д. Ј. Поповић цитира Владана Ђорђевића, *Грчка и српска ѱросвеѳа*, нав. дело, 219.

X. ПОКРЕТ НОВОСАДСКИХ ГРКА И ЦИНЦАРА ЗА ГРЧКУ ЦРКВУ И ЛИТУРГИЈУ

Када је 8. фебруара 1791. године у Новом Саду умро поп Теодосије, један од десет православних свештеника Срба, новосадски Јелини су од епископа Јована Јовановића затражили да на упражњено место постави свештеника кога ће предложити *иречески и іреко-влашким језиком бесједујуићи Новосађани*. Иза овог захтева Грка и Грко-Влаха стојала је очита и нескривена намера да се доведе свештеник Грк, који ће новосадским Грцима и Цинцарима служити на грчком језику. Ово је био тек први корак у кампањи Грка и хеленизованих Цинцара да издејствују своју цркву у Новом Саду, самим тиме и повод за нови сукоб између Грка и Срба. Још увек је у свежем памћењу обеју стране било настојање новосадских Грка и Цинцара од пре девет година да формирају своје општество, независно од Срба, и да оснују засебну грчку школу, издвојену и независну од српских. Испоставиће се да је Грцима та идеја из које су пошли у оснивање свога општества била оплодна ћелија, која ће се током времена у природној прогресији делити, јачати и нарастати.

Након званичног захтева упућеног владики, Грци су идеју о Литургији на грчком, неретко и о Грчкој цркви, пропагирали на јавним местима, у цркви, на сахранама, венчањима, крштењима и другим приликама. У прво време званична кампања је вођена умереним тоном и смирено: Грци су учтиво тражили оно што Срби нису желели да им дају, а Срби заступљени у Магистрату и црквеној општини су их такође учтиво одбијали, или игнорисали. Временом су захтеви почели да иритирају српску страну, и пристојности је бивало све мање. Становништво се полако поларизовало спрам етничке припадности, свако је бранио ставове своје стране.

Грчки покрет се ослобађао тајанственог вела, добијао је на јавности и ширини, па се претворио у беспопштедну битку. Било је ту међу познаницима, комшијама, чак и пријатељима тешких речи, клетви, а богами и багина. Наредних пет година грчки црквени покрет је, поред велике опасности од куге с јесени 1795. године, изазивао највећу јавну позорност Новосађана, како међу представницима власти, свештенства, тако и грађанства. Победом у борби за своју школу, Грци и Цинцари су стекли велико искуство и неопходно самопоуздање, што су користили и даље у освајање права на своју литургију и цркву. У овој борби Грци ће однети победу, добиће своје свештенике и богослужење на грчком језику, али ће победа бити привидна, јер ће усуд нестанка ове малобројне заједнице само на неко време бити одложен.

Енергичној акцији црквеног осамостаљења Јелина у Новом Саду претходили су значајни догађаји и историјски процеси који су се дешавали и текли између православних народана нивоу Монархије. Међу њима је била деценијска борба око цркве у Трсту, Пешти, Бечу, као и предлог Илирске дворске депутације царици из 1769. године да се Грцима у Кечкемету дозволи богослужење на грчком језику, што је царица дозволила.²²⁰ Исте године, почиње грчко богослужење и у заједничкој, српско-грчкој цркви у Нађсомбату (данас Трнава, Словачка) о чему сведочи тридесетак типикона, литургијских књига на грчком језику, који се чувају у Државном архиву у истом граду.

Политичко финале овог историјског процеса одиграло се кроз крупна, што јавна, што закулисна дешавања на Темишварском сабору.

Грци и Цинцари на Темишварском сабору

Према својој историјској и политичкој величини и значају Темишварски сабор, одржан од 1. септембра до 3. децембра 1790. године, спада у ред догађаја од прворазредног значаја из новије српске прошлости.²²¹ Окупљање цвета српског друштва под будним оком Беча представљало је први покушај политичког организовања Срба у Хабзбуршкој монархији. Увелико на путу политичког сазревања, Срби су настојали да један век после Велике сеобе на тлу Угарске добију посебну територију, где би се територијално, управно и политички устројили под круном Хабзбурга. Поред решавања овог најважнијег и низа мање важних питања, на Сабору је требало и изабрати новог митрополита.

Сабор у Темишвару веома је важан и када је у питању положај Грка и Цинцара у оквирима српског православног корпуса у Монархији. На високом скупу српске друштвене елите први пут је било јавно, пред црквеним великодостојницима Митрополије затражено да грчко свештенство служи у срединама где живе Грци и Цинцари, као и несметана служба на грчком језику. Отварање ових питања је следеће 1791. године иницирало покретање

²²⁰ АВ, Ф. 12, фасц. 4 С, бр. 16, 1769.

²²¹ Годину дана после Француске буржоаске револуције (1789) мађарско племство је понето националним заносом отказало послушност бечком двору. У атмосфери заоштрених политичких односа, у намери да међу мађарским противницима обезбеди савезнике у евентуалној побуни мађарског племства, цар је прихватио захтев Срба да одрже народно-црквени сабор. Темишварски сабор, одржан у јесен 1790. године, био је најзначајнији и најбројнији скуп утицајних Срба после Велике сеобе. У средишту пажње стотину депутата из редова свештенства, племства и грађанства нашло се решавање политичког статуса српског народа у Хабзбуршком царству.

црквеног осамостаљења Грка и Цинцара од Срба широм Угарске. У јавност је изишла вест како је на Сабору дошло до отворених неслагања између Срба с једне, и Грка и Цинцара с друге стране, и да су њихови односи доспели на ивицу сукоба.

Колико је велик и утицајан био слој племића јелинског порекла видећемо из следећег приказа. Међу седамдесет петорицом учесника Сабора²²², једанаест их је било из редова Грка и Цинцара или њихових потомака. Међу њима су најугледнији и финансијски најмоћнији били Христифор Нако од Сент Миклуша, Марко Сервијски од Турске Кањиже, Живан Ђуричко од Модоша (данас Јаша Томић), Наум Моско од Иванде и други. Од провинцијалиста, депутати грчко-цинцарске народности били су Михаило Христић, ешкуч великоварадински, Атанас Дука из Вировитице, Тома Лацковић из Копривнице, Атанасије Јанковић из Карловца и Стеван Манастирлија из Каполне; цинцарског порекла били су епископи Павле Авакумовић арадски и Генадије Димовић, епископ горњокарловачки. Ако се изузму два Поповића, сенатори новосадски и суботички, за које се и поред карактеристичног презимена за многе Јелине не зна ког су порекла били, на Темишварском сабору присуствовало је осамнаесторица депутата Грка и Цинцара. И сам супервизор сабора, краљевски комесар Папила био је пореклом Цинцарин.

О природи поменутог сукоба дознајемо из *Диаријума*, или *Дневника*, документа који је по данима пратио и бележио рад Сабора. На XV саборској седници, одржаној 11. октобра 1790, донета је одлука да се у Карловцима подигне зграда Семинарије и да се она ваљано опреми. За потребе подизања Семинарије и још неке народне потребе (изградња клирикалне школе, за стипендије ђацима, за апелаторију, за рад епархијских конзисторија и друге ствари), царски комесар Папила је предложио да се нађу потребна средства. Када су председатељи Сабора затражили од богатих племића, пре свега од грчко-цинцарских депутата новац, одазвао се само Марко Сервијски, *кои се већ довољно заслужио за народ њоказао за свајда*, и приложио 1.000 форинти. Наум Моско, спахија од Иванде, обећао је 2.000 форинти, Хаџи Михајло 1.500, Пачација, или Пачача, такође је обећао 2.000 форинти, али није потврђено да ли су обећани новац икада дали. Остали су избегли да обећају, или приложе, изјавивши да ће се изјаснити на следећем заседању Сабора.²²³

²²² Дан после смрти митрополита Мојсија Путника (9. јул/28. јун 1790, Беч) цар је именовао темишварског владику Петра Петровића за администратора Митрополије и уручио му дозволу да се сазове народни сабор. Администратор је после тога са осталим епископима, који су већ били ту, остао у Бечу да нареди избор посланика за сабор, према царевој одлуци, требало је изабрати 75 посланика: по 25 од свештенства (клира), војног племства (милитара) и провинцијалиста. Овај број је касније цар повећао на 100, тако што су броју посланика додата 25 представника спахија, уз то, одлучено је да се на Сабор позову ердељски и буковински епископи, који би учествовали само на избору митрополита.

²²³ В. Гавриловић, *Темишварски сабор...*, 185.

У књизи *О Цинцарима*, Душан Ј. Поповић цитира сведочење, али другачије:

„Када је Сабор апеловао на богате чланове Сабора, у првом реду на Грке и Цинцаре, они су се одмах одазвали: Нако је приложио 2.000, Хаџи-Михаил [Сисањи] 500, Моско 1.000, Пачација [Пачача] 1.000, Којић је обећао 500 форинти [...] прочи Грци и Цинцари по сиљеи возможности својој. [...] Како год, чим су паре биле тражене, уследио је грчко-цинцарски против-захтев: затражили су они да и они [...] могу од својег рода којега за шчипендисте у семинариуму прислати. Одговорено им је да се чрез то план общества кваритсја не может и да нација [српска] буде и о томе старатељство носит, како всјакому роду и језику из семинариума наученаго свјашченика прислатимошчи будет.”

Јелини су свој захтев поставили нејасно, без детаља и конкретних захтева, али су сигурно пазили да на тако значајном народно-црквеном сабору не испоље никакав отворени вид сепаратизма. Њихов захтев се ограничио само на право да грчко свештенство богослужи на грчком језику у местима где је било Грка и Цинцара, у оквирима постојећег светог устројства Српске православне цркве. Поучени искуством из већих трговачких центара Монархије у којима су Јелини ишли на директно одвајање, српски депутати нису ни разматрали овај захтев. Неки су се поводом њега јавно наругали сујетном али већ остарелом Сервијском. Одбијени и исмејани јелински депутати остали су увређени, јер су сматрали да је њихов оправдан, умерен и готово срамежљив захтев одбијен без разматрања. Када је требало скупити новца за народне ствари, они су били први на удару, док су њихова света права била игнорисана, њихови племенити представници исмејани.

Реакција незадовољне грчко-цинцарске елите положајем на Сабору избиће на видело готово тренутно у свим грчко-цинцарским заједницама широм Угарске. Срби су схватили да са захтевима за грчким школама није био крај жеља Грка и Цинцара, већ да је њихов коначни циљ потпуно одвајање од Срба. Грчке заједнице у Бечу, Пешти и у Трсту одавно су биле на путу ка осамостаљењу, и будући веома успешне и богате, служиле су као узор осталим Грцима у Монархији. Темишварски сабор је завршио са радом почетком децембра 1790. године, а већ првих дана наредне 1791. године започеће широки покрет Грка за црквену самосталност.

Црквено осамостаљење Грка и Цинцара у Бечу

Спорадични сукоби Грка са Србима око надлештва над православном црквом у Бечу почели су знатно пре Темишварског сабора. У ранијим поглављима описани су успешни покушаји Грка да се црквено осамостале у Трсту и Пешти, али први сукоби између Грка и Срба око црквеног питања десили су се у Бечу. У престоници се као и у Трсту показало да припадност истој вери није био довољан мотив за одржавање заједништва Срба и Грка. Питање националне припадности, а нарочито различитости два језика, био је снажан разлог да онемогући саживот на основу узајамног разумевања и поштовања.

Православни житељи Беча, Срби, Грци и Румуни, још су 1726. године имали уређен црквени живот и организовану црквену општину са правом јавности. Њихов црквени и молитвени живот био је везан за капелу Св. Георгија која се налазила у једној приватној кући у Демфингер дворцу, где је боравила првих шест година. Потом се преселила у Штајерхоф (данашњи Хофнерштајг у Грчкој улици где се и данас налази). Цео подухват око формирања црквене општине, оспособљавања капеле за богослужење и њено освећење обавио је 1726. године митрополит београдско-карловачки Мојсије Петровић (1677–1730).

Једно време је на заједничким богослужењима, зарад Грка, било помињано име цариградског патријарха. Ову праксу је прекинуо митрополит Петровић који је затражио да се капела стави непосредно под његову духовну и управну јурисдикцију. На истом месту се захтева да се и убудуће помиње његово име на богослужењима уместо цариградског патријарха. Бечки Грци су љутито протестовали, на шта је митрополит одговорио да су карловачки митрополити подигли капелу и старали се око ње: за издржавање капеле митрополити су прилагали по 150 форинти годишње, а епископи по 50 форинти. Капела се налазила под јурисдикцијом Карловачке митрополије и за време патријарха Арсенија IV Шакабенте. У то време капелу Светог Георгија у Бечу опслуживали су српски свештеници. Из кореспонденције патријарха Арсенија IV од 29. септембра 1742. године до 20. октобра 1743. године (коју је објавио Димитрије Руварац), сазнајемо да су у то време при капели Светог Георгија опслуживали Срби: парох бечки је био протосинђел Партеније Павловић, а помоћни парох јеромонах Атанасије.

У вези са власништвом над капелом и црквеном општином православних у Бечу постојао је одређени спор са Грцима. То питање разрешио је патријарх Арсеније својом граматом од 4. јуна 1740. године коју је упутио општини. У грамати, патријарх је поручио Грцима:

„[...] да се не усуђују борити се против архипастирске власти, да не буде међу њима никаква дељења ни разлике, били Срби, Грци, Бугари, или други народи нашег благочашћа, како би иноверци видели вашу верност, слогу и побожну вољу, докле год будете послушни нама и нашим наследницима црквеним архипастирима, ми ћемо вам увек наш архипастирски благослов удељивати. Нека вам је допуштено бирати сваке године црквене епитропе опћим договором, буде пуне страха Божијега, ревнитеља за корист црквену и савесне. Када их изаберете, треба да нам јавите њихова имена и да чекате нашу потврду. Од капеле приходе нико од свештенога чина, ни ми, ни наши наследници на архијерејском престолу немамо ни права ни власти што одузети без права општине, осим пароха, пошто у капели ради, треба да од капеле има и награду. Одређивање пароха капеле придржавамо својој власти и наших наследника [...] Нека се не усуђује нико примати кога у службу пароха без нашег и наших наследника одобрења, а који би хтели уводити какве новотарије, нека буду одлучени.”

Из грамате се види да Грци и Цинцари имају право да једном годишње бирају епитропе, угледне чланове свога дела црквене општине, који ће се бавити организационим питањима и потребама капеле. Први инцидент који је узнемирио православне вернике у Бечу десио се 1742. године. Тада је извесни бечки Грк (по презимену пре Цинцарин него Грк, примедба М. Ј). Теодор Албанес провалио у капелу и неовлашћено узео скоро сав богослужбени инвентар: путире, позлаћене крстове, рипиде, иконице, литургијске књиге. Ухваћен је и у истрази је изјавио како није желео да продајом украдених ствари стекне корист, већ да их поклони грчком свештенику да би их овај користио у грчкој литургији. Тада у Бечу још увек није било грчких свештеника ни засебне грчке цркве, па се не зна ко би и где користио покрадене српске реликвије; можда је Теодор ипак био само обичан лопов? Убрзо после крађе, Намесничко веће је известило патријарха Арсенија IV Јовановића Шакабенту да су црквене ствари из бечке цркве стављене у полицијски депозит и да ће бити враћене.²²⁴

После смрти патријарха Арсенија IV Шакабентена положај митрополита карловачког 1749. године дошао је енергични Павле Ненадовић. Током две деценије његовог столовања, ауторитет и дејство карловачког митрополита у Бечу се осећало у знатној мери. И поред тога су православни Грци настојали да се на све начине ослободе јурисдикције карловачких митрополита, српских свештеника и употребе црквенословенског језика у богослужењу. Користили су сваку прилику како би у своме науму успели. После смрти пароха бечког Генадија, 1759. године, Грци су за његово место предложили јерусалимског протосинђела Германа који је тада боравио у Бечу. Међутим, митрополит Павле није пристао на тај предлог већ је у Беч послао

²²⁴ АВ, Ф. 12, кутија 1323 (62), бр. 1 (у прилогу).

за пароха игумана манастира Ремете, Атанасија. Грци су тешко подносили што се храм налази у српским рукама. Митрополит Павле је настојао да скрене пажњу Грцима да је још патријарх Арсеније IV Шакабента својом граматом обавезао на поштовање духовне власти карловачких митрополита. Митрополит Павле је издао своју грамату у којој је нагласио следеће:

„[...] Пошто нама ништа тако на срцу не лежи као мир цркве, спокојно благостање, благочашће и канонички поредак, тим већом готовошћу снисходисмо примити ову молбу Братства капеле, чим нам је већу наду само Братство учинило са обећањем да ће неповређено и тачно чувати све што се у овој форми наређује и опредељује и да неће мимо исту никада ништа урадити. Стога ради заведену од нашег предчастника архиепископа и патријарха, господина Арсенија IV издану норму потврђујемо и ми у целини и у свим тачкама, те повлађујући Братству, да све што је у њој наведено буде у истој снази и код нас, слично наређујемо свима који се сабирају у капели Св. Георгија у Бечу, хришћанима нашег благочашћа, да по своме обећању и сагласно са овде потврђеном нормом поступају и владају се, и да се не усуђују ни најмање шта против исте урадити у чем да има снагу ова наша потврда остајући у сталном непрејудицирано наше канонско право.

Дано у Бечу 18. месеца октобра 1753. године. Павле.”

Ни ова грамата митрополита Павла није умирила бечке Грке. Нису бирали средства и одлучили су се на један веома неприличан корак. Деветнаест година после првог инцидента грчки прваци су иницирали нови, опет у циљу црквеног одвајања од Срба. Наиме, они су били затворили храм и из њега однели све свете сасуде, и друге драгоцености. Митрополит Павле је одмах реаговао на овај поступак, тако што се обратио царици Марији Терезији молбом да заштити верска права Срба и имовине Српске православне цркве, које су нападнути од стране непримерених Грка. Митрополит у молби подсећа царицу да су *Срби својом крвљу заслужили верске привилегије још у време славнога Леополда и да су њиме Привилегије користише и Грцима у Монархији*. Ови Грци, још увек турски поданици, испољили су велику дрскост проваливши и незаконито запосевши *славну српску дојомољу у Бечу*.²²⁵

Митрополит је од круне добио дозволу да дејствује. У Беч је послао епископа горњокарловачког, владика Данила Јакшића са задатком да уз помоћ 24 наоружана царска војника поврати отете предмете и сместили их на друго место. Владика Данило је 3. септембра 1761. године успешно обавио поверену задаћу и црквени инвентар вратио у посед српске цркве. Због оваквог поступка митрополита Павла, Грци упуте оштар протест царици и цариградском патријарху, најављујући прекид свих односа са званичним

²²⁵ АВ, кут. 1729, фасц. 23, а. ј. 13.

представницима Српске православне цркве. Од тада су Грци престали да посећују храм Светог Георгија и за своје верске потребе обраћали су се руском свештенику у Бечу са намером да користе Руску цркву за своје потребе. Напето стање између Грка и Срба трајало је пуних петнаест година и разрешила га је царица Марија Терезија својом наредбом од 10. фебруара 1776. године. Према овој наредби капела Светог Георгија у Бечу прелази у посед Грчке православне црквене општине чији су чланови били већином турски поданици. Од тада је служба Божја у капели увек служена на грчком језику. Према поменутој царичиној наредби службу је морао да служи један свештеник и то Грк, а у случају потребе, могао је бити постављен и помоћник, али опет Грк. Ако Илири (Срби) желе свога духовника ради исповести, морали су да га плаћају, али он није имао право да служи свету Литургију, нити било коју другу службу.

Наредба је налагала да су сви бечки православци дужни за свога поглавара признавати карловачког митрополита, а његово име свештеници у цркви спомињати. Испоставиће се да је ауторитет карловачког митрополита био формалан и ограничен: Њему су достављане копије оригиналне грамате о рукоположењу грчког пароха и пријему у службу као информација, те је он морао пароху да пошаље свој благослов без икаквог противљења. Постављање или смењивање свештеника вршила је једино црквена управа општине у којој су доминирали Грци. Према наведеној наредби црквену управу је сачињавало тело од дванаест (понекад и више чланова), а имовином су управљали два или три епитропа који су били дужни да сваке године подносе извештај о своме раду надлежним органима државе. Привилегију су својим дипломама потврдили наследници Марије Терезије: цар Јосиф II, 3. августа 1782, Леополд II, 30. новембра 1791. и Франц II, 10. јануара 1794. године.

Српско-грчки односи се компликују за време митрополита карловачког Вићентија Јовановића (1774–1780), који је тешко прихватао доминацију грчке јерархије и њихову управу храмом Светог Георгија. То је изразио и једним протестом 1778. године када је одбио да потврди за пароха бечког, јеромонаха Мелентија кога је општина била изабрала. Због оваквог поступка, управа црквене општине оптужила је митрополита Вићентија код царско-краљевског суда у Бечу, који је пресудио да митрополит мора признати Мелентија за бечког пароха и послати му благослов. Том приликом је дефинитивно урушен ауторитет карловачког митрополита, који су после тога без икаквог противљења слали свој благослов и потврду за изабраног пароха у Бечу. Сва надлежност митрополита сводила се на давање благослова за постављање свештеника на парохију, а свештеници су једино били обавезни према митрополиту да га за време литургије формално спомињу. За све

остале послове и потребе свештеници и црквена општина обрађали су се цариградском патријарху.

Када је током осамдесетих година XVIII века дошло до прилива православног становништва у Беч из Румуније, Ердеља, као и Срба из Турске (Србије, Босне Херцеговине, Црне Горе) и других крајева Монархије, указала се потреба за још једном православном црквом у Бечу, са Литургијом на грчком језику. У ту сврху формиран је комитет од тридесет два члана различитог етничког састава, међу којима су већину чинили Цинцари (у документима *Valachos*). Црква би формално припадала православнима Беча, али би била независна од цркве Светог Георгија. Нова грчка црква подигнута је 1787. године на Флајшмаркту и била је посвећена Светој Тројици. За њу је 29. јануара 1787. године цар Јосиф II доделио одређена права, која је 8. октобра 1796. године потврдио и цар Франц II.

Текст привилегија први пут је штампан 1822. године на четири језика: немачком, грчком, румунском и славеносрпском (предвуковским језиком и писмом). Касније су настала још два издања привилегија, а друго издање, штампано је на једној варијанти српског језика. Последње, треће издање штампано је 1900. године, али без српског језика. Подизањем нове цркве Свете Тројице у Бечу око које су се окупљали Цинцари, али и неки Грци, Румуни и Срби аустријски поданици, није уташена капела Светог Георгија на Штајерхофу. Она је служила искључиво православним Грцима, и понекад другим православцима који су долазили из Турске. Када је почетком XIX века у Пешти дошло до одвајања Цинцара из грчке заједнице, у цркву Св. Тројице су долазили самосвесни Цинцари, док су њихови хеленизовани сународници прешли у храм Св. Георгија.

Међутим, и у Црквеној општини Свете Тројице на Флајшмаркту долазило је поново до несугласица између Срба и Грка, највише због употребе грчког језика на богослужењу. Ниједан од два православна народа нису хтели да се одрекну свога језика у богослужењу. Грцима је изнад свега било важно да задрже духовну супрематију у Бечу, јер је метропола имала за њих изузетан политички значај. Неслога је трајала све до одлуке цара Франца Јосифа донете 27. септембра 1860. године, којом је владар својом привилегијом потврдио да се на богослужењу у цркви Свете Тројице има употребљавати грчки језик, уз обећање Србима да ће и они моћи доћи до свога сопственог храма. Уместо тога, надлежност карловачких митрополита над православнима у Бечу престала је царском одлуком 1863. године. Грци су успели да прошире надлежност цариградског патријарха и на све православне у Бечу.

До сукоба на Темишварском сабору дошло је у време када су хеленизовани Цинцари и Грци били на врхунцу својих финансијских и друштвених моћи. Кроз релације између грчке дијаспоре са матичним покрајинама може

да се види како је 1790. година за Грке у Хабзбуршкој монархији била препуна синхронизованих политичких и културних активности, усмерених ка коначној еманципацији од *й*православној илирској (српског) становништва. Средином те године почела је у Бечу да ради грчка револуционарна организација *Бон Кузен*, чији је један од оснивача и најугледнијих чланова био чувени револуционар Рига од Фере. Рига је поред непосредног јавног деловања међу Грцима у *Ефемерису* објављивао своје револуционарне чланке и ширио идеје о грчкој доминацији међу православнима на Балкану. Ефемерисом су пласиране слободарске приче из француске револуције, *о слободи, једнакости и брајсџиву*, али је њиме ширена и идеја о грчкој духовној супериорности над осталим балканским хришћанима. Из Подунавских кнежевина у Угарску су стизали грчки студенти и учитељи, доносећи снажне идеје модерног грчког просветитељства. Ова дешавања додатно су узбуркала угарске хеленизоване Цинцаре и Грке, који су већ неко време били занети националним покретом. У местима где је процес осамостаљења од Срба био недовршен, куцнуо је час да се направи завршни корак.

Грчки покрет за самосталну Цркву и службу широм Монархије није задирао у православље као веру и темеље њеног учења. Канонско и литургијско јединство тиме није нарушено, али је нарушено јединство и слога Срба и Грка, што ће се осећати све докле год као етничке групе не ишчезну. Ни у једној мешовитој средини у Монархији није било више оне колективне блискости која је красила заједништво ова два народа, сада су међу њима владали презир и нетрпељивост. Али они нису стигли да се потпуно одвоје, удаље, њихови односи нису стизали да се охладе, остала је узајамна пизма због нерешених (или лоше решених) имовинских односа, тј. власништва над црквеном имовином.

Покрет Јелина за Грчку цркву у Новом Саду

Постоји неколико историјских потврда о присуству грчких свештеника у Новом Саду док је насеље још било Петроварадински Шанац, али и знатно касније, једну деценију пре организоване борбе новосадских Грка и Цинцара за потпуну црквену самосталност. Те потврде нису до краја јасне и не одговарају на сва наша питања у вези са овом темом, али су довољне да потврдно одговоре да је у вароши и пре покрета било грчких свештеника. У списку деце која су почела да похађају Грчку школу 1783. године најлазимо на дете грчког свештеника из Меленика, *Marco Poppovics presbiteri*

Melenikensis.²²⁶ Пошто је ово у то време једини помен грчког свештеника у Новом Саду, можемо само да нагађамо где је и у ком својству отац Марко богослужио.

Једва да је од Темишварског сабора прошло два месеца, када је букнула одсудна борба око цркве и у Новом Саду. Негде на размеђи утицаја два јака грчка културна центра, Беча и Букурешта, са којима су одржавали живе везе, новосадски Грци и Цинцари су фебруара 1791. године кренули у коначно отцепљење. Од тада, па неколико следећих деценија, Грци Новог Сада суверено ће владати својим општеством. Поред богатих и енергичних носилаца овог покрета, као лидер новосадских Грка наметнуо се мистериозни лик Георгија Бељанског. Бивши, прецизније неостварени трговац, скромног имовинског потенцијала, али завидног образовања и неизмерно снажне енергије, преузео је вођство над Грчком општином и школом и наредних пола века предводио новосадске Јелине.

Епископ Јовановић је изгледа одуговлачио да удовољи захтевима Јелина фебруара 1791. године, али како одговор није стизао, становници Новог Сада који говоре грчким језиком упутили су молбу Намесничком већу да им се одобри да доведу свог свештеника који говори грчки, ради обављања литургије на грчком језику. Научили су се новосадски Грци током победничке борбе за своју школу да је обраћање српским инстанцама у Новом Саду само јалово поштовање процедуре и губљење времена. Одлуке повољне за њих доносиле су се на високом местима, у Будиму и Бечу. Зато су се, не чекајући одговор од епископа Јовановића, одмах молбом истог садржаја окренули високом дому Намесничког већа. Моле Јелини Новог Сада не само да им се дозволи да доведу свог свештеника, већ и да подигну своју сопствену цркву, одвојену од Срба. Намесничко веће им одговара по брзом поступку да им се захтеву не може одобрити, јер је на место покојног пароха већ постављен свештеник Симић, Србин по народности. По тону одговора чинило се да је молба за подизање грчке цркве била игнорисана и да ће овога пута успех изостати. Намесничко веће предаје случај у надлештво Илирске дворске канцеларије, која с пролећа 1791. године издаје налог владици Јовановићу и епархијској конзисторији да се удовољи захтеву православних Грка у Новом Саду и да се у варош доведе свештеник који говори грчки и служи на том језику.²²⁷

Грци и Цинцари су преко својих обавештајних канала дознали за налог Канцеларије, па су одмах из Београда на своју руку, не чекајући писмене инструкције и дозволу владике, за учитеља Грчке школе довели извесног Константина Вулка. Иако је Вулко у Нови Сад стигао као учитељ, Грци и

²²⁶ АВ, Ф. 12, (41) 8/162.

²²⁷ АВ, Ф. 12, (6) 4/71.

Цинцари су га желели за свога свештеника. Затражили су од конзисторије Бачке епархије 19. фебруара 1792. године у форми молбе да се учитељу Вулку дозволи да у Николајевској цркви служи литургију, крсти, венчава, исповеда, причешћује грчке вернике и врши опела покојних. Молбу су потписали тројица Јелина, Константин Диван, Димитрије Вулпе и Георгије Бељански, поткрепивши је тврдњом да у Новом Саду има Грка и Цинцара који не знају српски језик, па су без свога свештеника лишени благодети исповедања и литургијских лепота. Конзисторија је одговорила да врло добро познаје своје Куцовлахе (Грци се не и спомињу), те да зна да српски језик не разумеју само двојица Дука, што за богослужење на грчком језику није довољно. На крају конзисторија констатује да правих Грка у граду заправо нема, сви Јелини су Цинцари или *Куцовласи, који нијии имају својих књиџа, нијии азбуке, нијии су их икада имали, неџо се служе грчким књиџама и џисменима. Пошиџо сви градски Цинцари ни грчки језик не знају, свеједно им је, а грчки, а срџски језик.*

Вулко

Као први представници породице Вулко у Новом Саду појављују се браћа Богдан и Стојан Хаџи-Вулко. Они се негде наводе као потенцијални ктитори Николајевског храма, што је Грцима током борбе за своју цркву у Новом Саду и те како послужило да у власништво своје тек формиране црквене општине затраже ову цркву. После браће Богдана и Стојана следи учитељ и свештеник Константин Вулко, а његов долазак узнемирио је Нови Сад због деликатних односа између Срба и Грка. Вулко је у време доласка имао 34 године и по занимању је био свештеник, у списима Магистрата га наводе као *куцовлашки духовник*. Стајић произвољно тврди да је Вулко био родом из Влахоклисуре у Костурској (Касторијској) епархији, али у једном документу Илирске дворске канцеларије стоји да је рођен је у Меленику, у Македонији, као и његови рођаци браћа Богдан и Стојан Хаџи Вулко, који су га довели у Нови Сад. Тек по приспећу Константина, Грко-Цинцари моле Илирску дворску канцеларију да дозволи овом способном и образованом учитељу, који успут обавља и преводилачке послове за неке од 126 грчких породица у Новом Саду, да остане и буде им свештеник.

Испоставило се да су владика Јовановић и конзисторија прикривали пред јавности пристигли налог Илирске дворске канцеларије, јер се о њему у граду дуго није ништа знало. Тек када је 8. новембра 1791. године у градски Магистрат стигла инструкција Канцеларије, сазнало се да је налог са

инструкцијом дат Епархији. Инструкција је саветовала Магистрат да утиче на владу како би се приликом прве следеће *ваканиције* (избора свештеника), рукоположио свештеник који зна грчки језик.²²⁸ Конзисторија одговара својим извештајем у коме стоји да је овај учитељ говорио само грчки и цинцарски; ако је Вулко тврдио како је на колегијуму у Јањини слушао грчку логику и реторику, то конзисторија не може да потврди јер кандидат не поседује одговарајућу диплому, док језичка баријера не дозвољава да буде испитан и његова стручност проверена. У истом допису доводи се у сумњу тврдња Грка да Вулко ишта преводи, јер није владао ни једним другим језиком осим грчког и цинцарског.

Не обазире се на чињеницу што је међу Србима било отпора према грчкој цркви, Илирска дворска канцеларија је инсистирала да се Вулко постави за свештеника новосадских Грка. Тиме је ова висока инстанца поступила мимо законске праксе и непринципијелно, јер је по процедури требала да укори Јелине због самовоље и избегавања обавезе, те да затражи протеривање Вулка као страног поданика. Штавише, Канцеларија је средином 1792. године, скоро годину дана по доласку Вулка у Нови Сад, обавестила владу бачког да нема сметњи да се он постави за грчког свештеника. Сада се коначно подигла читава новосадска јавност против Вулка и грчког покрета, па су државне власти морале благо да одступе. Због лоше реакције јавности, Константин Вулко се ипак није дуго задржао у Новом Саду, већ је исте, 1792. године прешао за свештеника у Унгвар,²²⁹ епархија будимска, али је грчко општество постигло свој циљ. Државне власти су допустиле доласак другог грчког свештеника у Нови Сад, а српска новосадска јавност је морала да прихвати ову одлуку. Поводом одласка Константина Вулка у Унгвар, Илирска дворска канцеларија је обавестила митрополита Стратимировића да је грчки православни свештеник Георгије Јакоми премештен из Унгвара, жупанија Унг, у Токај и да је на његово место у унгарску православну цркву за свештеника стигао Константин Вулко.²³⁰ Овим извештајем кратка новосадска историја Константина Вулка била је завршена.

Дуго после друштвено активног Хаџи-Богдана Вулка и учитеља Константина Вулка, нећемо у градским списима Новог Сада наићи на некога са тим презименом. Шездесетих година XIX века у Новом Саду фотографску

---

²²⁸ Овај документ је од великог значаја за проучавање грчко-цинцарске заједнице у Новом Саду, јер у себи садржи број породица из овог круга. Наведени податак је можда преувеличан, јер се не слаже са неким другим бројевима новосадског становништва, на пример онај који доноси М. Ердунхељи, у: *Историја Новог Сада*, 189; Он говори о тек стотинак грчко-цинцарских породица у Новом Саду 1796. године.

²²⁹ Унгвар, *Ungvár*, данас је Ужгород, главни град Закарпатске области у Украјини. Словенско име је добио по реци Уж, на чијим обалама лежи.

²³⁰ АВ, Ф. 12, (36) 4/114.

радњу, вероватно као први градски фотограф, држао је извесни Стеван, или Стефан Вулко, који се рекламирао у *Србском дневнику*. Он је по свему судећи био Хаџи-Богданов праунук. Користећи високи степен националног заноса Новосађана Стеван је продавао фотографије портрета црногорског књаза Николе, групну фотографију посланика Благовештенског сабора и друге актуелне симболе Српства.

Крајем XIX века у Магистрату се појављује извесни Александар Вулко на месту градског мерника, кога можемо сматрати потенцијалног Стевановог потомка. Александар је августа 1899. године гласао против градоначелника Стевана Поповића Пеџија у случају тужбе опата Копера. Мађаронска оријентација овог човека није била препрека да двадесет година касније, поново у функцији градског мерника, партиципира у градској администрацији Новог Сада, првих месеци после Присаједињења. На седници Савета града 30. маја 1919. године донета је, између осталих одлука, да се промени ценовник услуга градске кланице. Ову одлуку потписао је у функцији референта Александар Вулко, члан Градског савета града и главни градски мерник.

Према мојим истраживањима, презиме Вулко се у Новом Саду и околини (вероватно) последњи пут јавно и у писаној форми јавља 1928. године у католичкој цркви Св. Госпе текијске (Марије Снежне) у Петроварадину. На унутрашњој страни северног зида храма, лево и десно од главних врата, налазе се бројне мермерне плоче-захвалнице величине школске књиге, са исклесаним текстовима захвалности верника, а за исцељење. Најбројније плоче клесане су на хрватском, нешто мање их је на мађарском и немачком језику, док су три писане српским језиком, ћириличким писмом. На једној од те три ћириличке плоче је запис следеће садржине: *За здравље и живоџа дома своја, од милоја Боја јединоја!* Испод текста су потписани *Павле и Ружа Вулко, 23. IV 1928. године*. Брачни пар Вулко је судећи по презимену и ћириличком писму захвалнице, највероватније био православне вере, али је захвалио и католичкој светици за неко примљено добротинство.

Под презименом Вулко, живела је и Вида, кћерка Аркадија Варађанина новосадског културног радника и уредника часописа *Српкиња*. Вида Вулко је са кћерком Даницом Вулко, новосадском пијанисткињом, помагала своме оцу у многим пословима које је обављао у име женске организације *Женски цвети*. Касније је била једна од оснивачица *Женској музичкој удружења*, као и чланица Управног одбора *Доброћворне задруге Српкиња Новосајкиња* и председница Месног одбора Црвеног крста у Новом Саду. О супругу, Даничином оцу, чије презиме је носила и који је сигурно био потомак новосадске грчко-цинцарске породице Вулко, нисам дознао ни један детаљ. Породична гробница једног дела фамилије Вулко налази се на Успенском гробљу.

***

Епархијска конзисторија није могла да игнорише сугестију Илирске дворске канцеларије, али се првенствено трудила дане занемари српске интересе. Било је јасно да се грчка Литургија не може избећи, али је владика Јовановић желео да по сваку цену спречи присуство грчког свештеника у Новом Саду, стога је на своју руку одлучио да за њу спреми Србина. У земунску Грчку школу Николе Дарвара послат је млад и поуздан новосадски свештеник Петар Стефановић, са задатком да учи грчки језик и да се спреми за грчког духовника. Према искуству на примеру пештанских Грка и Куцовлаха, било је више него јасно да се ни новосадски Јелини неће задовољити Србином, али Конзисторија је морала све да покуша како би спречила дефинитивно грчко одвајање.

Трговачка мрежа Цинцара и Грка у Угарској је радила и као добра обавештајна служба, па је поред будних грчких трговаца било тешко сачувати и сакрити неке тајне из јавног живота града. Тако је било и са ангажманом оца Петра: када се у грчко-цинцарским круговима сазнало да је Србин предвиђен за свештеника на грчком језику, покренута је акција да се отац Петар јавно дезавуише. Код Дарвара је тајним каналима сређено да Петар добије лоше препоруке учитеља, па је Дарвар као Петров ментор 1. фебруара 1793. године издао неповољно сведочанство о науци, а посебно о Петровом владању. И поред лоших препорука, отац Петар Стефановић је већ те године постао ђакон Николајевске цркве. Цинцари, а посебно Грци, јавно су протестовали против његовог рукоположења. Када протести нису дали резултате, почео је јелински бојкот службе оца Петра, тако што су се недељом пред службу и празницима пред литургију скупљали у порти Николајевске цркве, одбијајући да уђу у храм. Када су испред цркве почели јавно да читају молитве, неко од српског свештенства је позвао пандуре да растуре овај наводни скуп јеретика.

Нису новосадски Срби, ни епархијска конзисторија довољно пажљиво пратили актуелне токове у православним заједницама широм Угарске. И поред недавног искуства са одвајањем општества и оснивања Грчке школе, акција за Грчку цркву и Литургију прилично их је изненадила. На Темишварском сабору било је одлучено да се сагради Семинарија,²³¹ школа за образовање младог свештеничког кадра. Марко пл. Сервијски је био исмејан и понижен када је тражио да и млади Грци похађају Семинарију и образују за свештенике способне да служе службе на грчком језику, али до-

²³¹ Новосадски *йилѿор*, дуборезац, Арсеније пл. Марковић из Новог Сада је ИДК у Бечу писао о предностима Новог Сада над Карловцима и Темишваром о питању верске школе, семинара. Он подсећа како је дозвола за семинар у Новом Саду, који би се подигао поред Николајевске цркве, тражена још 1774. године, али власти је нису издале.

лазеће године донеле су неку нову праксу. Читава грчка дијаспора у Угарској се подигла захтевајући одвојену Цркву од Срба, пресудно је било активно деловање дела високог клира.

Први се 1792. године званично о овом питању Илирској дворској канцеларији обратио Генадије Димовић, владика горњокарловачки, са столом у Плашком. У допису на латинском језику владика предлаже да се пронађу могућности како би се млади тршћански Грци могли образовати за свештенике, чиме би се спречио долазак неподесних грчких свештеника и калуђера из Турске. Уколико се грчким младићима не омогући упис у Семинарију у Карловцима, владика Димовић предлаже да се за њих отвори посебан грчки семинар при Главној грчкој школи у Трсту. Ако се међутим, покаже да су капацитети ове школе недовољни, могао би и у Пешти да се отвори један семинар, искључиво за ђаке грчке народности. Владика Димовић је као и Дионисије Папазоглу (Поповић) пореклом био Јелин, али за разлику од Дионисија, пре је био Цинцарин него Грк, рођен у угледној трговачкој породици Димовића у Загребу.²³²

Одмах за владиком Димовићем, на исту тему се огласио и владика будимски Дионисије Папазоглу (Поповић). Послао је препоруку Илирској дворској канцеларији да се до отварања нове Семинарије у Карловцима млади Грци, будући свештеници, образују у Грчкој школи у Пешти, пошто су тамо испуњени сви материјални и образовни услови. За учитеља владика препоручује двојицу учених Грка, Димитрија Дарвара, који је написао неколико уџбеника и приручника за учитеље, те *Немачко-грчку ѿрамаѿику*, и Атанасија Псалида из Беча, који је издао књигу *Vera Felicitas*. Трошкови би се до краја изградње Семинарије могли исплаћивати из Народних илирских фондова у Карловцима.

Илирска дворска канцеларија узвраћа Поповићу предлогом да у изради плана за школовање грчких свештеника у Пешти буде укључен и игуман ковиљског манастира, архимандрит Јован Рајић.²³³ Да је и митрополит Стратимировић пристао на увођење грчког свештенства и литургије у цркве по Угарској, дознаје се из његовог службеног мишљења које је он у писменој форми доставио ИДК: млади Грци који намеравају да постану свештеници, требали би прво да заврше грчке школе у својим општинама, а да потом, као и Срби, на двору неког од владика у пракси употпуне своје знање, пошто специјализованих верских школа у Угарској још увек није било. Конзисторија Темишварске епархије сачекала је мишљење митрополита, па је предложила да се за едукацију грчког свештенства у школи у Пешти користе уџ-

²³² АВ, Ф. 12, (39) 8/16, 1792; О пореклу владике Димовића видети Д. Ј. Поповић, *О Цинцарима*, 358.

²³³ АВ, Ф. 12, (39) 8/21.

беници за верске обреде *Велики катихизис* и *Тийик*; за учење верских тајни и обавеза верника предложено је *Христијанское доісловије* архимандрита Платона.

После темишварског владике огласио се и вршачки владика Јосиф Јовановић Шакабента, који је изнео своје виђење ове ствари. У првом делу писма упућеног ИДК, владика се прилично енергично обрушио на грчке монахе из Турске, који према његовом мишљењу лоше утичу на овдашње вернике изразито снажним фанатизмом, сујеверјем и предрасудама. Даље у писму саветује Канцеларији да све грчке монахе и свештенике, који у Монархији бораве незаконито, треба у одређеном року протерати. За прву генерацију грчких свештеника било би добро придобити младе Грке рођене у Монархији, сматрао је владика. Истовремено он сумња да ће се наћи довољно заинтересованих, *јер се млади Јелини радије њосвећују њирџавчком њозиву збој велике моућносии доіаћења*.

Према мишљењу владике Јосифа, будући грчки свештеници требали би да до своје петнаесте године похађају грчке школе у својим местима, а затим би заједно са својим вршњацима Србима слушали наставу по епархијским школама. Након заједничког школовања ни један од тих грчких свештеника не би смео да прави, нити да на било који начин подржава раздор између Грка и Срба током свог службовања. Овакав начин оспособљавања свештенства допринео би већем зближавању младих свештеника: Срби би научили грчки језик у довољној мери да би могли да врше службу грчким верницима, док би Грци, рођени у Угарској, могли да богослуже српским верницима.

Већ током исте године вршачки владика је у свом Владичанском двору отворио верску школу према наведеном моделу, али младих Јелина за полазнике није имао. Грци су у своје средине радије доводили готове свештенике из Турске. Изгледа да вршачки владика није видео, или није желео да види да је одсудна фаза грчког покрета за црквено осамостаљење увелико трајала и ту није било места за компромисе.

У исто време, с пролећа 1792. године траје преписка конзисторије Бачке епархије са Илирском дворском канцеларијом око рада Грчке школе у Новом Саду. Кореспонденција се наставила изјашњавањем конзисторије и дела свештенства о начину школовања православних свештеника до отварања Семинарије. Конзисторија је представила свој став, на основу кога сматра да би полазници Семинарије претходно морали да савладају пасторално богословље. О младим Грцима, који би богослужење обављали на свом језику, свештенство Бачке епархије сматра да би се они једино могли школовати у епархијским школама у Будиму и Араду. С обзиром на то да се велика већина Грка жени Српкињама и да се њихова деца првенствено слу-

же мајчиним језиком, коначан став конзисторије је био да Грцима не треба школа за свештенике, као ни Литургија на грчком језику. *Такав случај је и овде у Новом Саду*, закључује се у писму конзисторије упућеном ИДК. Илирска дворска канцеларија одговара бачком владики да уважава оцене његове конзисторије, али налаже да се при Грчкој школи у Новом Саду постави учитељ пасторалног богословља. Таквог учитеља Канцеларија још увек није нашла, јер је Константин Вулко добио нови посао у Унгвару, а Николај Дарвар је због тражених баснословних 1.000 форинти годишње плате из овог пројекта дефинитивно отпао.²³⁴

Односи у православној општини Новог Сада су због све гласнијих захтева за грчком црквом и свештеником били узаврели, немир и неповерење завладали су међу верницима оба језика. Без имало устезања Грци су се ангажовали да до краја израде оно што су наумили, а конкретне реакције од стране српских првака и грађанства више није било. Као да су се истрошили на оно мало протеста против чинодејствовања Константина Вулка. Једино је на понашање Грка још службено реаговала конзисторија Бачке епархије. Њени чланови неколико пута су заседали током марта 1793. године, први пут четвртога, а последњи 29. марта, сваки пут због превратничког удруживања и тајних ноћних састанака новосадских Грка и Цинцара. У извештају конзисторије Бачке од 29. марта, који је *Мајисџирају славној Новој Сага (Amplissime Magistratus Neoplantae celebratae)*, поднео Јован Станојевић, јавни бележник конзисторије, оптужују се *dualnem Graeco Kuzovalachiam linguam loguentia hic videlicet Neoplanta degentia individua*,²³⁵ да се скоро сваке ноћи, од 15. фебруара, па до дана писања извештаја, у потаји окупљају по кућама грчких трговаца и врше недозвољене јеретичке обреде. Њихове активности су усмерене ка црквеном отцепљењу, а мета њихових напада била је главна препрека њиховој самосталности, млади свештеник Петар Стефановић. Њега Грци клевећу и блате, иако је постављење овог свештеника потврдио сам владар. Конзисторија својим ауторитетом тражи од Магистрата да младог свештеника заштити о завереничке денунцијације, скуп забрани, а вођу побуњених Грка и Куцовлаха, извесног Георгија Бељанског јавно прокаже и строго казни. Тужба је послата Магистрату са седнице конзисторије на којој су присуствовали епископ Јовановић, пароси Петровић, Димитријевић, Јован Рајић, Вујић у својству игумана ковиљског манастира и бележник конзисторијски, Станојевић.²³⁶

Ноћни састанци које су Грци и Цинцари одржавали у тајности указивали су на добру организованост новосадских Грка, такође на праксу бечког

²³⁴ АВ, Ф. 12, (39) 8/50 (1792) и (40) 8/51 (1792).

²³⁵ Удружени, изопачени Новосађани, они који грчким и цинцарским језиком говоре.

²³⁶ ИАГНС, Ф. 1, fas. 7, 611/1793.

езотеричног удружења *Bon Cuisine*, и врло вероватно на њихову повезаност. Организатори ових сесија нису се представљали јавности, нити су своје састанке пријављивали властима, ради чега су градске власти ове активности оквалификовале као тајне верске обреде, а њихове актере изопаченим јеретицима. Пошто су тајни верски ритуали и обреди, вршени ван освећених верских објеката били законом забрањени, Магистрат је 6. априла известио конзисторију да је првацима Грка и Куцовлаха званично, уз претњу судом, забранио тајне састанке и договоре. Магистрат је Јелине упутио на Православно црквено општество Новог Сада ради решавања свих спорних питања око организационих ствари у цркви и школи.

Без обзира на притиске наставили су новосадски Цинцари и Грци кампању црквеног осамостаљења истом тактиком као и у време борбе за своју школу, упорно и дарезљиво. За ово друго се не налазе докази, јер нигде се у свету нису писала документа о исплаћеним митима и дискрецијама, те ова констатација може да буде оцењена као произвољна и злонамерна. Како је подмићивање био ефикасан начин Грка за превазилажење многих легалних и илегалних препрека у свим амбијентима у којима би се налазили, морало би се и овом приликом рачунати на овај веома ефикасан метод. Нема документа који би разјаснио како су новосадски Јелини коначно успели да добију свештеника који говори њихов језик и држи службу на грчком језику, стога су оправдане слободне претпоставке и спекулације. Како год, средином 1793. године, на позив Цинцара и Грка у Нови Сад долази свештеник Георгије Николић-Балта.

Балта је био је хеленизовани Цинцар родом из Босне, из села Зовика, где је живела велика заједница Цинцара. О њему се зна да је у време последњег Аустро-турског рата радио као царски конфидент, снабдевајући обавештајну службу монархије важним информацијама о стању у Босанском ејалету. Тиме је Балта *особићују рефлексiju од царства заслужила* и ова рефлексija ће новосадским Јелинима добро доћи. О његовом образовању нема података. Неколико трговаца Балти били су становници Новог Сада и пре доласка Георгија. Као новосадски Цинцарин помиње се осамдесетих година XVIII века трговац Атанасије Балта (ГИД у Новом Саду, IX, 273). Четрдесетих година XIX века Георгије Бељански у свом тестаменту помиње извесну Екатерину Балта. У једном огласу Православне црквене општине Новог Сада у *Србском дневнику* бр. 22, од 3. септембра 1852, саопштава је јавности да је Павле Балта, бивши ђакон Алмашке цркве, произведен у свештеника.

Конзисторија епархије Бачке резолутно је одбацила Балтино рукоположење под изговором да нема празних свештеничких места у граду, али 1796. године налазимо Балту на списку новосадских пароха. Интересантно

је да Балта није богослужио у Николајевској, него у Успенској цркви. Услед трогодишњег информативног вакуума и недостатка било каквих чињеница, немам сазнања како је Балта дошао до свештеничког намештења у Успенској цркви. Испоставиће се да новосадски Срби нису осетили важност Георгија Николића Балте, нити су се информисали о томе ко је Балта, чији ауторитет стоји иза њега и са каквим задатком долази у Нови Сад. Балтино намештење у Новом Саду израдио је неко веома утицајан и на високој позицији у Бечу, на основу његових већ поменутих заслуга и снажне подршке из фанариотских кругова.

Ко је био Георгије Николић Балта? У циљу расветљавања његовог недовољно познатог историјског лика, требало би појаснити улогу босанских Цинцара у Балтином доласку у Нови Сад и његовој улози у грчком покрету за своју цркву. Међу православним Србима по касабима Босанског ејалета током XVIII века живео је велики број хеленизованих и посрбљених трговаца и занатлија Цинцара. Самим тиме је и знатан део православног свештенства у ејалету у етничком смислу припадао њиховој заједници. Пошто је Православна црква у Босни после укидања Пећке патријаршије 1766. године били под управом Цариградске патријаршије, грчки и цинцарски свештеници и трговци су одржавали добре везе са Јелинима у Хабзбуршкој монархији, Грцима у Бечу, грчком дијаспором у Трсту, београдским митрополитима, са митрополитом Дионисијем пре свих.

У документацији су присутне назнаке које наводе на претпоставку да је Балта лично познавао митрополита Дионисија I Поповића (1785–1791), који га је почетком рата препоручио као поверљивог обавештајца за ангажман у добро организованој мрежи аустријских обавештајца. Успешним ангажманом приликом аустријских операција у северној Босни, Балта и његови Цинцари калајџије из Зовика (село крај Костајнице, у близини границе са Аустријом) тачно су и правовремено извештавали аустријску команду и допринели освајању Двора на Уни. Поред ових ухода, неколико младих зовичких Цинцара је узело активно учешће у овим ратним операцијама на аустријској страни. Са великим заслугама и вероватно уз подршку Дионисија, тада владике у Будиму, Балта стиже у Нови Сад као велика нада и аргумент за добијање грчке цркве.

Време борбе за црквено осамостаљење Грка и Цинцара од Срба, између 1791. и 1796. године, било је период најлошијих односа унутар већ завађене и подељене православне новосадске општине. Сукоб је кулминирао од јесени 1794. до краја пролећа наредне, 1795. године, када су Срби обновили захтев за својом националном, *Латинском гимназијом*. Латинска српска школа у рангу основне школе била је утемељена још пре елибертације (1731), али је одлуком државних власти 1789. године прерастала у др-

жавну Католичку гимназијску школу. Захтев Срба да им се врати школа коју су основали њихови преци косио се са потребом католика Новог Сада за сопственом гимназијом, тако да је кампања око гимназије попримила форму политичке борбе између две водеће вероисповедне групе. Новосадски католици раније се нису јавно мешали у сукобе унутар православне заједнице, али у отимању око Латинске школе, непланирано, готово нехотично упали су у вртлоге супротстављених националних интереса Срба и Грка и вешто искористили Грке на рачун Срба.

Покрет новосадских католика за краљевску гимназију предводио је виши директор државних школа у Печују, Кризостом Новак. Непозвани и неочекивани, у сукоб између Срба и католика умешали су се Грци, који су без својих непосредних интереса упутили делегацију директору у Печуј и осветнички подржали католике. Изненађен овом непланираном подршком, Новак се писмом обратио новосадском градском судији Јефtimiју Атанацковићу, са инструкцијом да 14. маја 1795. године сазове представнике грчке нације у просторијама Грчке школе, ради провере става њених првака по питању решавања статуса гимназије. Како је Атанацковић са Јованом Остојићем био на челу српског покрета за обнављање Српске латинске школе, јетко је одговорио Новаку да су Грци у Новом Саду малобројни и не представљају посебан национ, тако да нема кога да сазове. Под царским привилегијама православног општества са Србима живе само бројни *Куцовласи* (Цинцари), за које би било увредљиво сазивати малобројне Грке и то је искључено, одговорио је Атанацковић.

Када су Грци и хеленизовани Цинцари дознали за Новаков позив, састали су се на сопствену иницијативу у згради школе, решени да се жестоко освете Србима што спречавају Балтино намештење. Занети страсним реваншизмом, Јелини су се великом већином изјаснили против српске националне, а у корист католичке краљевске гимназије. У осветничком одушевљењу сложили су се како би за католичку школу били вољни и да се оперују. Само двојица од присутних Цинцара гласали су за Српску латинску школу: Јанко Пустеника је за националну српску гимназију обећао 300 форинти, а Хариш Атанасијевић је био вољан да исту донира са 100 форинти, ако се школски пројекат оствари; ако ли се не оствари, доделиће Пустеника спремљену суму новца краљевској, католичкој школи.

Састанак је крунисан резолуцијом у којој су се својим потписима за католичку гимназију изјаснили сви остали присутни Грци и Цинцари. Најгласнији поборници освете према Србима били су и вође грчког покрета у Новом Саду (према редоследу потписа):

„Георгије Бељански, Константин Ђорђевић, Константин Теодоровић и Јанко Дера.”

Затим следе нешто умеренији тонови следећих чланова Грчке општине:

„Георгије Хаџи-Димо Пуљо, Јован Стајо [Стајић], Манојло, или Емануило Берберин, Никола Панајот, Никола Дузи, Манојло Димитријевић, Георгије Димитрис, Панајот Георгије, Григорије и Георгије Николаји, Анастас Мишњар, Лазар Јоану, Јован Дузи, Петар Лазар, Марко Рајковић, Јован Стамбули, Анастас Алексиу, Коста Костић, Павле Јоану, Коста Георгиу, Антоније Панајот, Манојло Жмерна [Смирнас], Манојло Тоља, Марко Попаћиро, Христо Ставровић, Панајот Георгију, Леонида Хаџи Ласкарис, Никола Алексиу, Хаџи-Богдан Вулко, Стефан Јоановић и Живко Павловић.”²³⁷

Тако су католици, иначе мањински становници Новог Сада, однели привремену победу о питању гимназије над бројнијим православнима, захваљујући гласовима Грка и Цинцара и начелу *иде се двоје свађају, тирећи се користи*. Одмах по преузимању Гимназије од стране Католичког патроната, Намесничко веће је интервенисало и свело школу на ранг ниже католичке гимназије, на коме је остала до 1823. године.

Компромис

Срби су изгубили велику битку за своју школу захваљујући освети Грка и Цинцара, који су гласали да ова српска школа припадне католичком становништву Новог Сада. Осветољубиви Јелини нису жалили новца и знатне новчане прилоге су преусмерили Католичкој краљевској гимназији. Јелини су били спремни на све, само да би се потпуно одвојили из српског православног општества, чак и по цену друштвене изолације и изопштења из већинске и њима по вери истоветне заједнице града. Држали су да је тиме Србима задат пресудан ударац и пожурили да искористе победу. Затражили су од Намесничког већа да им се за богослужење на грчком језику уступи Николајевска црква, или да им се дозволи подизање новог храма. Тражење власништва над Николајевском црквом имало је форму молбе, коју су потписали велики број градских Јелина. Уследила је законска процедура у којој је Намесничко веће послало Бачкој конзисторији копију молбе, како би се изјаснила о предмету.

²³⁷ ИАГНС, Ф. 1, fasc. 8, No 823/1795.

Епархијска конзисторија се у очајању обратила Магистрату са захтевом да испита и евентуално поништи легитимност молбе, тако што ће јавно да денунцира потписнике молбе, и на тај начин спречи остварење пројекта грчке цркве. Црквене власти су настојале да сазнају две ствари: прву, да ли су Грци и Куцовласи и поред забране Магистрата одржавали тајне ноћне договоре пре подношења молбе, јер поднесак молбе нису никоме у граду доставили; и другу, да ли су се сви потписани Цинцари, чланови грчког општества својеручно потписали, или их је туђа рука неког од Грка неовлашћено потписала испод текста молбе.

Магистрат је 15. фебруара 1796. године почео да саслушава све у молби потписане Грке и Цинцаре, и ислеђивање је трајало неколико дана. Остало је забележено да су се испитивани добро држали, категорично и једногласно одбијали оптужбе о тајним ноћним договорима. Пред магистратом између себе су изабрали *ad hoc* заступнике, шесторицу школских економа: Косту Диван *alias* Константина Ђорђевића, Богдана Хаџи Вулка, Георгија Вулпе, Георгија Бељанског, Николу Дузи и Косту Карајанка, са овлашћенјем да у име заједнице могу подносити молбе вишим државним инстанцама. Четрдесет двојица Грка се изјаснила да су уредно били обавештени о садржини молбе, као и већина Цинцара, који су потврдили да су документ без ичије присиле својеручно потписали.

Само тројица Цинцара нису хтели о молби ништа да знају: Коста Гадеш, Јован Стерио и Михаило Георгијевић изјавили су да су их завереници неколико пута посетили и наговарали да се прикључе заједници и потпишу молбу, али они су то одбили јер нису желели да било шта имају са превратницима. Седморица Грка и Цинцара нису саслушани јер су били послом одсутни из града, а тројица нису због болести успели да дају исказ. Саслушања су вршили градски чиновници, са приличном строгошћу у полицијском маниру, али се Грци и Цинцари нису дали застрашити, већ су остали при својме. Поступак се отегао преко свих очекивања, Грци су затражили заштиту од Намесничког већа, па су Срби опет били приморани на попуштање.

Намесничко веће је обавештено да је атмосфера у Новом Саду преко сваке мере затегнута, па је ради решавања проблема потражило компромис. Непосредно пред Васкрс 1796. године ово врховно државно тело за Угарску донело је одлуку по којој је молба Грка и Цинцара за правом власништва над Николајевском црквом незаконита и формално одбијена. Одлука је образложена чињеницом да се храм не може одузети од Срба и предати Грцима, јер је од првих дана власништво српске заједнице. Срби су га подигли, и одржавали деценијама, док су Грци и Цинцари само делимично донирали средствима за изградњу и повремено прилагали новац за одржавање храма, било је образложено у одлуци Намесничког већа. Предлог за подизањем но-

вог грчког храма, или барем капеле, такође је био одбијен ставом да би такав, изузетно скуп грађевински подухват осиромашео јелинску заједницу, што није било у интересу државе и Намесничко веће. Коначно, Намесничко веће је донело историјску одлуку која ће приволети оба завађена дела православне заједнице Новог Сада да заједнички користе Николајевску цркву.

Одлука Намесничког већа је Новосађанима послата у форми препоруке да Срби уступе Грцима и Цинцарима Николајевску цркву на коришћење сваке друге недеље, када ће парох Георгије Николић-Балта служити службу на грчком језику. Свака седмица која наступи после грчке недељне литургије имала се такође служити на грчком језику, као и празнична служба на празнике који падну у ту седмицу. Понуђеним решењем није се промовисао раздор, јер се препоручивало верницима да долазе на литургију и када није била држана на њиховом језику. Држава је изразила жељу да њени поданици живе сложно, што је образложено тиме да *треба учинити све у Новом Саду да се једноверна браћа више не гложе и не свађају, већ да живе у слози.*²³⁸

Препоруку Намесничког већа обе стране су примиле са негодовањем. Многи Срби су били разочарани јер су своју цркву морали да деле са завађеном страном. Они тврдокорнији више за живота више нису ушли у Николајевску цркву, већ су одлазили у друге храмове. Време је ипак учинило своје, већина Срба се наредних година навикла на Балту и на грчку службу сваке друге недеље. Грчка очекивања су такође била изневерена, јер су уложили велика надања да добију своју цркву, потпуно одвојену од Срба, било да је саграде, или добију своју Николајевску цркву. Грци су од својих најранијих дана у Петроварадинском Шанцу били везани за Николајевску цркву, и то је био разлог што им је баш ова црква уступљена.

У време уступања, црква била је стара око шест деценија, њени ктитори више нису били живи, што је додатно подстакло историјску дилему о томе ко је и када подигао овај новосадски храм и коме он припада. Новосадски Грци и Цинцари сматрали су да је црква њихова, јер су прихватили предање које им је одговарало и према коме су оснивачи Николајевске цркве били њихови преци. На другој страни Срби су храм Св. Николаја доживљавали искључиво својим и сваки од народа је имао наводно чврсте аргументе. Што се питања власништва над црквом тиче, препоруком Намесничког већа на њега је стављена тачка. Намесничко веће је у своме образложењу јасно одредило власништво над црквом, што у будућим спекулацијама академског типа око истог питања неће бити пресудно. Јасних историјских доказа ни за један од ова два схватања нема, тако да је дилема остала до данас и она дозвољава разне хипотезе и нагађања.

---

²³⁸ ИАГНС, Ф. 1, fasc. 12, 11013/796.

Исход

Из XVIII века Новосадска православна општина изишла је етнички подељена и завађена. Цинцари и Грци, иако већ окрњени као заједница, показали су свој друштвени утицај, економску моћ и националну борбеност, довољно снажне елементе уз помоћ којих би могли да сачувају и негују своје име и језик. Иако Ускршња одлука Намесничког већа није задрала у постојећу црквену организацију Српске православне цркве, Грци и Цинцари су се, понети својом литургијом сваке друге недеље, више од пола века у свакодневном животу понашали као независна црквена заједница. Зарад својих узвишених циљева, одржавања националног бића, продужетка свога имена и језика, били су спремни да плате сваку потребну цену и да жртвују заједништво са Србима. Колико год били горди као победници, Јелини нису могли да се одупру усуду нестанка који их је увелико походио.

Своју највећу победу у Новом Саду Грци су извојевали већ знатно ослабљени: док су се за Васкрс 1796, сви новосадски Грци тискали у своме храму и испред њега, и први пут на Литургији на грчком, свечано и поносно појали *Кирие елејсон*, било их је већ знатно мање него пре само дванаест година. Тада их је у граду живело преко 120 породица, док их је сада осамостаљених било око стотину, што цинцарских, што грчких фамилија.²³⁹ Од стотинак њихових домаћина, шездесет петорица била су ожењена Српкињама, па ће многа деца из ових бракова баштинити свест о грчком пореклу, али ће одредити своје осећање етничке припадности према мајци, њеним прецима и заводљивој средини Новог Сада. Имендане својих очева замениће симболима српске крсне славе, иконом, свећом и кољивом.

На другој страни, Срби су били присиљени да коначно схвате како са јужњачким Јелинима ипак нису једно биће, ни по питању заједничке имовине, али ни по питању цркве, јер ова последња спона која их је током заједничких деценија везивала, беше покидана. У првим фазама сукоба Срби нису озбиљно схватили Грке и Цинцаре као противнике, па су на грчко отцепљење реаговали емотивно, као изневерен и преварен рођак. Када су коначно постали свесни да се јединство њиховог православног општества налази у озбиљном проблему, осамостаљени Цинцари и Грци су већ имали оно што су желели. Коначно победника у овом нежељеном сукобу одредиће време: непун век доцније сви грчко-цинцарски потомци биће дични Срби.

---

²³⁹ М. Ердунжељи, *Историја Новог Сада*, 189.

Енигма и нека питања

Наша савремена јавност није довољно упозната интензитетом и квалитетом друштвених веза Срба и Грка у варошима Јужне Угарске, као ни њиховог значаја и последица. Односи ова два, елем три народа, током два века заједништва, а посебно у време борбе Грка и Куцовлаха за просветну и црквену самосталност, креирали су свакодневни живот и утицали на будућност великог дела православне заједнице у Угарској. Моћни трговачки капитал и друштвено-политички утицај водећих људи грчке дијаспоре одредиће многе одлуке на релацији Беч–Карловци и повољно утицати на резултат грчког покрета. Наредни одељак има амбиције да отвори нека дубинска и скривена питања из ове теме, уз усхићење и задовољство аутора ако би на нека од њих барем делимично добио одговоре.

Основни циљ борбе Грка и Цинцара за своју цркву био је да самостално подигну свој храм и издвоје своју деценијама стицану имовину, како би се у имовинско-правном погледу обрели изван српске црквене организације. Тако би по узору на своју браћу из Беча, Трста и Пеште могли да делују што независније и самостално да троше свој новац. Када су у Новом Саду добили Николајевску цркву само на коришћење, морали да се задовоље овим половичним решењем, јер је оно било резултат максимума њихових могућности. Од тог часа грчки свештеник је у канонским питањима почео да игнорише адресу Бачке епархије као своју прву надређену инстанцу и обраћао се мимо канона директно митрополиту у Карловцима. Његови наследници ту обавезу су временом испуњавали чинили све ређе, већ су се окретали Намесничком већу у Будиму, или самој круни.

Грчки свештеници су службено и приватно више били везани за свог фанариотског митрополита у Београду и епископа будимског Дионисија Папазоглуа (Поповића), него за свог званично надређеног, српског митрополита у Карловцима. То се види из податка да је отац Балта током литургије у молитви прво спомињао цариградског патријарха, па затим београдског фанариотског митрополита, да би се тек на крају низа помолио за карловачког митрополита Стратимировића. На овај незаконити редослед молитви реаговали су Срби жалбама владици Јовановићу, али крајњу информацију немамо. Новосадски Грци нерадо су се обраћали Магистрату, јер се сенат често изјашњавао у корист грчких противника. Грци су своје имовинско-правне проблеме решавали првенствено код Намесничког већа и код његове извршне инстанце, краљевских комесара. Грчки свештеници су као и учитељи Грчке школе егзистенцијално зависили од јелинске заједнице Новог Сада, и она је била једина локална инстанца са којом су преко татора

тесно сарађивали. Тако је ова мала православна заједница пола века деловала у канонском, правном и финансијском погледу *ни на небу, ни на земљи*, јер је суштински била изван домаћаја њој надређених црквених власти.

У низу апсурда у којима је настала и опстајала, Грчка црквена општина је једино преко српске црквене организације и црквеног канона требала да буде у домаћају аустријских, односно угарских државних институција. Поред свега, за грчку цркву се није могло рећи ни да је била сасвим самостална јер је своје вернике окупљала у туђем храму. Ова црква није имала никакве канонске атрибуте територијалности, није имала ни парохију, ни епархију, сваке друге недеље имала је само порту, свештеника и литургију. Сасвим доста, сложили би се многи. Ипак, историјска пракса Српске православне цркве не познаје сличну ситуацију унутар свога организма, у којој њен владика не поставља свештенство и у којој верници користи њене храмове и другу имовину, а да не признају њен ауторитет, црквену хијерархију и устаљени ред и обавезу да јој пуни касу. Интересантно је и помало чудно било пасивно понашање самог врха Карловачке митрополије у описаном стању сукоба и подвојености које је у православној заједници наступило после Васкрса 1796. године.

Бачка епархија, под чијом су се јурисдикцијом до осамостаљења налазили новосадски Грци, била је у жижи сукоба и снажно се опирала грчком сепаратизму. Њена конзисторија ревносно је и редовно извештавала Магистрат, на кога је једино могла да се ослони, о свим недоличним и превратничким поступцима Грка и Цинцара, као што су били тајанствени ноћни састанци и завереничко деловање. Кроз више докумената пратио сам бригу новосадског владике Јовановића и његовог свештенства, за очувањем духовног јединства и мира међу верницима у епархији.

Карловачка митрополија се за разлику од своје административне области Бачке епархије, као највиша инстанца српске црквене организације у Монархији углавном држала по страни, иако се осамостаљењем Грка и Цинцара у засебно Општество, њено ткиво цепало. Да су Јелини нескривено настојали да изађу из српске црквене организације видело се на примерима Беча, Пеште, Трста и Темишвара; у наведеним градовима Грци су оформили засебне црквене општине које нису никоме полагале рачуна, сматрајући да су се отцепљењем нашли изван српске црквене структуре. Грчке црквене општине саме су постављале своје свештенство, саме плаћале њихове трошкове, бринуле о смештају и саме их смењивале без икакве канонске или организационе контроле легалних органа Карловачке митрополије.

Једини формални изузетак ове праксе била је грчко-цинцарска заједница у Пешти, која се служила владичанским ауторитетом епископа Дионисија Поповића. Владика Дионисије се трудио да барем формално задржи ле-

галитет у своме сепаратистичком деловању, јер се за своје прикривене намере званично обраћао Илирској дворској канцеларији која га је подржавала. Владика је од ИДК добио дозволу да поред мање, српске, подигне нову цркву за јелинске вернике. Тршћански Грци су чинили велике напоре да и по цену напуштања заједничке имовине и храма Св. Спиридона изађу из епархије Горњокарловачке и ставе се под жезло неког од левантинских митрополита. Владика Димовић се служио сличном тактиком као и Дионисије: господарио је својим владичанством суверено и подржавао удаљавање грчких црквених општина од српске црквене целине, водећи чешће кореспонденцију и одржавао личне контакте са Илирском дворском канцеларијом, него са митрополитом Стратимировићем.

Администрација Карловачке митрополије се у споровима епархија и грчких заједница држала подаље, готово незаинтересовано; или је, када се у Новом Саду одвајала Грчка од Српске општине, позајмила Грцима из својих фондова новац за подизање зграде за грчку школу. Тај новац је једва враћен фондовима, годину дана после истека утврђеног рока. Није пронађен ни један документ који би могао јасно да одреди формалан, или интиман став митрополита Путника и његовог наследника Стратимировића, као ни другог високог свештенства уз митрополита о питању грчке црквене еманципације. Наишао сам на један гркофилски поступак администрације патријарха српског и карловачког митрополита Арсенија IV Јовановића Шакабенте пола века пре раскола, који као усамљен, и временски удаљен случај нема суштинске везе са нашом темом, али као илустрација праксе може да помогне у решавању ове енигме.

Наиме, српски трговац из Ирига, Добросав Радомировић се 1742. године пожалио Земаљској управи Сремске жупаније због интервенције изасланика патријарха Арсенија IV Јовановића Шакабенте у спору између њега и извесног Николе Грка. Високи достојанственик митрополије потоњег је ослободио обавезе да Добросаву исплати 150 дуката дуга по правоснажној судској пресуди из 1741. године. Земаљска управа је стала на страну тужиоца и наредила управнику Илочког спахилука да одмах ухапси поменутог Грка и држи га у затвору, све док се не положи спорни новац. Из неког неутврђеног разлога, високи црквени чиновник Карловачке митрополије стао је на страну Грка који је оштетио Србина.²⁴⁰ Овај догађај свакако није крунски доказ о претераним гркофилским склоности карловачких митрополита и његове администрације, али употпуњује слику о добрим и скривеним односима богатих Грка и неких људи из реда административних чиновника и високог свештенства митрополије.

После Темишварског сабора друштвена позиција и углед племића

---

²⁴⁰ С. Гавриловић, *Прилози историји имовине и миграције...*, 81.

Цинцара и Грка међу српским племством, свештенством и код државних власти очигледно су порасли, и поред тога што су њихови захтеви на сабору били формално игнорисани, а они исмејани. Грчки аутори разних студија и чланака тумаче многе историјске појаве код Грка у матици и дијаспори закулисним деловањем слободног зидарства и сличних езотеријских друштава. Већ смо видели какву значајну улогу ова друштва играју у грчкој дијаспори крајем XVIII века. Изгледа да је већ спомињана бечка организација *Bon Cuisines* вршила јаке утицаје, како на новосадске трговце Грке и хеленизоване Цинцаре који су робу набављали у Бечу, тако и на више српске кругове, пре свега на високо свештенство. Преко ове организације, али и преко масонске ложе *Виџиланција* митрополит Стратимировић је одржавао живе везе са моћном грчком дијаспором у Русији, Италији и са Фанариотима у Цариграду. Својим јаким дејством на грчко становништво у Монархији псеудо-масонска организација *Bon Cuisines* је инсистирала на осамостаљењу Грка и Цинцара од *Илира* (Срба), али тако да се то изведе у складу са законима Монархије. У време Темишварског сабора одвајање Грка од *Илира* је у Бечу и Трсту увелико трајало више од једне деценије. У Пешти се исти процес довољно дуго одвијао; у местима где су Јелини били бројно слабији, а финансијски у истој равни са Србима само је требао да се доврши. На ред су дошли Темишвар и Нови Сад.

Корак ближе решењу ове енигме води чињеница да су неки угледни свештеници Карловачке митрополије били чланови масонске ложе *Виџиланција*, основаној 1773. године у Осијеку. Забележено је да су Јосиф Јовановић Шакабента, тадашњи архимандрит манастира Крушедол и будући митрополит карловачки, Стефан Стратимировић, затим секретар митрополитског архива и народно-црквени и дворски агент Стефан Новаковић, били чланови ове ложе која је одржавала везе са братским ложама у Бечу и Венецији.²⁴¹ У оба масонска центра било је доста утицајних Грка, који су последњих деценија XVIII века представљали концентрацију утицаја Фанара и моћне грчке дијаспоре у овом делу Европе.

Свакако би ово интересантно питање требало осветлити са аспекта међународних односа: последње трећине XVIII века Грци су били велики миљеници руске царице Катарине Велике, што је морало да се одрази и на однос хабзбуршких Срба према њима, барем оних на врху цркве, јединог српског политичког представника. Карловачка митрополија је од времена тридесетих година XVIII века била под снажним утицајем идеја просветитељства у руском православљу. Одржаване су сталне везе са руском црквом и руским двором са којег су стизала упутства, препоруке и савети за многа

---

²⁴¹ С. Гавриловић, *На њрају масонске ложе у Пејроварадину њочетком XIX века*, Зборник Матице српске за историју, 67–68, Нови Сад 2003, 175, 176.

актуелна питања и проблеме са којима су се сретали аустријски Срби. Да ли би онда било чудно да се моћна грчка дијаспора, која је могла да утиче и на руску круну (руска царица Катарина Велика била је занета идејом о обнављању Византије, а цар Александар I Павлович био је поносити члан организације Филики Етерија), препозна опасност која се надвила над Грке у Аустрији и уз помоћ највиших власти поведе политику одбране и опстанка од асимилације угрожене браће? Да ли су из Русије стизале лоше сугестије којима Карловачка митрополија није могла да одоли, иако би пристајући на самоорганизовање до отцепљења дела својих верника свесно пристала на сопствено слабљење?

Када су се изборили за цркву на свом језику, која је само формално остала у крилу Карловачке митрополије, Грци и Цинцари су сва своја финансијска давања усмерили на подизање и одржавање својих храмова и на бригу о свом свештенству. Узме ли се у обзир приврженост и дарезљивост богатих грчких трговаца према својој цркви, митрополија се неформалним одласком Јелина одрекла знатних новчаних и задужбинарских прихода. Био је то атипичан и крајње ирационалан потез црквених власти.

Није у потпуности јасно како је митрополит Стратимировић успео да убеди, или да приволи Димитрија Анастасијевића Сабова да новац који је богати карловачки Цинцар желео да поклони у добротворне сврхе, употреби за оснивање српске Гимназије у Карловцима. На основу договора са митрополитом у четири ока Сабов је гимназијском фонду поклонио 20.000 форинти у сребру. Стратимировић је за узврат преко канцелара Илирске дворске канцеларије 15. августа 1791. године обезбедио да дароваца буде одликован за своје добротворство и да на рачун тога, а не предлог Илирске дворске канцеларије, добије племство. Племићку диплому, право на предикат и грб, Сабов је могао да обезбеди и на други начин, ипак, овим прилогом постао је племић вишег ранга и стекао историјску бесмртност. Тиме је можда порадио на црквеном осамостаљењу своје грчко-цинцарске браће.

Разлоге пасивног понашања самог митрополита у односу на покрет Јелина можда би требало потражити на самом завршетку Темишварског сабора, приликом избора новог митрополита. У Бечу је 9. јула 1790. године изненада умро митрополит Мојсије Путник, па је један од задатака Сабора био да се изабере његов наследник. Последњих дана Сабора, крајем новембра 1790. године, стотинак већином племенитих представника српског народа у Хабзбуршкој монархији бирало је новог архиепископа Карловачке митрополије.²⁴² У најужој избор за карловачки трон ушла су тројица епископа: те-

²⁴² У првобитној, древној Хришћанској цркви био је заступљен митрополитски систем организације. Митрополије су се састојале из више епархија или архиепископија, митрополит је истовремено био архиепископ оне архиепископије где се налазило седиште митрополије. Сваки митрополит је био архиепископ, али није сваки архиепископ био митрополит.

мишварски епископ Петар пл. Петровић, који је од смрти митрополита Путника, па до избора новог био администратор Митрополије и најизгледнији кандидат за његовог наследника. Следећи кандидат био је владика вршачки Јосиф Јовановић Шакабента и најмлађи међу њима, епископ будимски Стефан Стратимировић. Епископ Шакабента се пред последњи круг гласања одрекао кандидатуре, па се са великом извесношћу очекивало да за митрополита буде изабран епископ Петровић. Према наводима Јована Суботића, епископ Петровић је имао очигледну предност над Стратимировићем, јер је за његов избор била већина.

Међутим, приликом самог изборног гласања дошло је до неочекиваног обрта када је Марко Сервијски племенити од Турске Кањиже, иначе лични пријатељ епископа Петровића, гласао за будимског епископа Стефана Стратимировића. Остарелог Сервијског су и поред његове старачке хировитости и повремене деменције, као свог ауторитета и једног од и најугледнијих спахија грчко-цинцарске провенијенције пратили остали племићи јелинског порекла. У шокантном финалу већина племића је такође неочекивано гласала за епископа Стратимировића, те он бива изабран на трон архиепископа Карловачке митрополије. Јован Суботић тврди да је Сервијски последњег изборног дана покушао да придобије за Стратимировића из освете, јер је сестра епископа Петровића несмотрено увредила његовог малолетног сина Ђорђа. *Окрейе се Сервијски љрошив своја дошдашињеї љријашеља и љриведе све љлемеиће на стїрану ейискоїа будимскої, завршио је Суботић своје виђење избора за митрополита на Темишварском сабору.*²⁴³

О томе колико су тривијални разлози, породични неспоразум и сујета моћника, пресудно утицали на даљи ток српске историје, показује постављење Стратимировића на место карловачког митрополита. Новосадски професор Александар Сандић је 1884. године написао занимљив чланак у листу *Јавор*, где детаљно описује шта се дешавало иза јавне сцене избора за митрополита на Темишварском сабору:

„Сабор је српски саборисао у Темишвару год. 1790. Петар Петровић беше владиком темишварским; спахија и депутирац Марко Сервијски буде у владике на стану, а архимандрит Рајић [Јован, игуман манастира Ковиљ] у гостионици код Три круне у Бечкој улици.

Код поменутог владике Петровића водила је кућу његова рођена сестра. Сервијски је повео био собом свог размаженог синчића Ђорђа, а уз њега једног нарочитог хусара, да дете, по тадашњем немачком обичају, чува и двори.

У очи дана када ће бити избор митрополита, владика Петровић хтеде да приреди депутирцима сјајну част. Док су послужитељи владичини постављали сто у трпезарији, десио се ту и очин маза Ђорђе, па из несташлука дође, те тр-

²⁴³ В. Гавриловић, *Темишварски сабор и...*, 196.

гне за један крај чаршава од стола, па неколико тањира попадаше и полупаше се. На грдњу послужитеља уђе домаћица, сестра владичина, па видевши шта је, ћуши малог спахичића Ђорђа. [По другој верзији нашао се ту баш сам владика Петровић и у љутини рекао Ђорђу: пас му мајци!]. Дете, дабогме, удари у плач и дрекну. На ту вику наиђе и спахија Марко, па разабравши шта је, а будући накрај срца, окрене се свом хусару с речима:

Носи наше ствари код Три круне!

Бадава се домаћица, сестра владичина, правдала и извињавала Марку; бадава се и сам владика вајкао и ублажавао гнев увређеног спахије; ајак, оде Сервијски и без вечере владичине.

Чим се сместио у реченој гостионици, Сервијски таки заповеди гостионичару да поправи господску вечеру, па на част позове остале депутирце. Договоривши се претходно с Рајићем, рећи ће о вечери својим гостима, међу осталим:

Владика Петровић је стар човек, може брзо и умрети [као што је и доиста, после девет месеци и умро], зашто да се онда наново прави трошак народу због новог сабора за бирање митрополита; већ ето, имамо ми за то човека млада, а при томе и врло учена, члана гетингенског универзитета, па боље њега да изаберемо сада за митрополита.

Сви таки погоде се да Сервијски мисли на владика будимског Стевана Стратимировића. И тако спахија Сервијски обрлати и на своју руку окрене тово свеколике депутирце.

Када се сутрадан састаде сабор да бира митрополита, у седници је председавао најстарији архимандрит, а то беше бездински²⁴⁴ [Герасим из манастира Бездин], кога су иначе звали Бабом. Пошто извршише претходне церемоније и ставише табак кандидата на сто, устаде председавајући Баба, те рече торжественно:²⁴⁵

С нами Бог, разумејте јазици и покорајте се, јако с нами Бог, виват Петровић архиепископ!

Неколико депутираца устаде одмах и приђу к табак Петровићевом да се потпишу. Кад, ал' на то се диже Рајић, те ће још торжественије завапити: Страха же вашег не убојамсја, иже смутимсја, јако с нама Бог, виват Стратимировић архиепископ!

И сви депутирци као један приђоше к столу с табак Стратимировићем и потписаше се. Тако је Стеван Стратимировић непланирано, кроз ћушку Ђорђа Сервијског постао митрополит...²⁴⁶

Ту није био крај мука владике Петровића на сабору. У више навра-

---

²⁴⁴ Манастир Бездин се налази 36 км западно од Арада, покрај реке Муреш у Румунији. Бездин је један од неколико манастира у власништву Српске православне цркве у тој суседној земљи. Манастирску цркву је подигао Јован Јакшић из Надлака 1539. године и посветио Вознесењу Пресвете Богородице (Велика госпојина 28. августа).

²⁴⁵ Торжественно значи свечано, саборно, или слављенички.

²⁴⁶ Препис чланка у листу Дан, Нови Сад 25. августа 1935. Ђ. Слијепчевић у својој тротомној књизи *Историја Српске православне цркве* ни једну реч о овоме, не наводи.

та владика је био изложен жестоким нападима јелинских депутата, које је по наговору осветника Марка Сервијског предводио Стеван Дамаскин, да својим неканонским деловањем продаје нацију зарад личних интереса.

Постављењем Стефана Стратимировића на трон Карловачке митрополије лукави Сервијски се осветио епископу Петровићу, прокрчио пут епископу Стратимировићу ка Карловцима, уздигао га у митрополита и задужио капиталном услугом. У прилог хипотези да је Сервијски повео акцију за црквено осамостаљење Грка иде и чињеница да је на упражњено владичанско место у Будиму, односно Сентандреји, преко Илирске дворске канцеларије израдио намештење дотадашњег владике београдског, Грка Дионисија Папазоглуа (Поповића). Док је владика Дионисије неколико месеци чекао решење о намештењу, епархијом су администрирала четири члана Конзисторије: поред два свештеника Србина, администратори су били двојица Грка, Прокопије Поповић из Сентандреје и Андреја Константиновић, свештеник из Помаза.²⁴⁷ Тиме је што се Угарске тиче, коначно узета глава и Јелини су се уз Дионисијеву помоћ употпунио одвојили од Срба. Убрзо су подигли своју цркву и дали пример осталим грчким општинама широм монархије, од Трста до Темишвара.

Пошто Суботићеву тврдњу о начину на који је изабран митрополит потврђује и чланак у листу *Дан*, даљих спекулацију на ову тему не би требало да буде. Сервијски је Стефану Стратимировићу даровао достојанство митрополита, које је било знатно изнад високог црквеног положаја. Иако се непосредно пре избора препао од буне и уплакан молио да га не бирају, Стратимировић је са позиције митрополита безмало пола века био први Србин пред аустријским царем, највиши свештеник на црквеном трону, национални првак који је објединио активну духовну и овоземаљску политику, дипломатију и просвету, решавао сва важна питања из свих области народног живота српског народа. Стратимировићева захвалност према Сервијском морала је бити велика и штедра, стрпљиво је чекала на тренутак када ће морати да врати услугу. Постављање Стратимировића на трон митрополита Карловачке митрополије није било гест обичног пријатељског добротинства, већ задужење које је имало своју цену и кад-тад је морало да буде узвраћено. Марко Сервијски је био репрезентативни део чврстог јелинског језгра и један од главних финансијера грчког покрета у Новом Саду, али и српски добротвор у исто време. Без обзира на ментално стање његовог остарелог духа у времену Темишварског сабора, уживао је овај племић велики углед како код својих Грко-Цинцара, тако између највишим пред-

---

²⁴⁷ АВ, Ф. 12 (7) 5/43; решење је предатирано на 28. децембар 1790, да би владика Дионисије могао да прима припадности раније. Владика је уживао нескривену склоност председника ИДК Балаше, ослобођен је таксе на постављење у висини од 1.000 фор.

ставницима српског народа, а као врхунски манипулатор био је очигледно способан и за компликовану комбинаторику на високом државничком нивоу.

Како год, добročинство је морало да се упамти и на адекватан начин узврати, макар се митрополит Стратимировић тиме одрекао давно успостављеног принципа *Cuius regio, eius religio*, или на српском, *чија чаша њој и оченаша*. Можда је, што је највероватније, митрополит Стратимировић, велики борац за српску ствар током свих својих 46 година проведених као митрополит карловачки и први модерни српски дипломата, видео много већу и кориснију ствар за Српство него што би се то дало видети и просудити са ограниченим информацијама из данашње перспективе.

Истраживањем и проучавањем архивске грађе Илирске дворске канцеларије у Архиву Војводине, стекао сам потпунију слику о збивањима међу православнима у Аустрији почетком последње деценије XVIII века. Ово моћно тело под собом је држало читаву структуру Православне цркве у Монархији, са митрополитом и свим владикама (ИДК је имала ингеренције да изда налог за извршење митрополиту, или једноставније, *да му нареди*, што је и чинила). Канцеларија је било тело које је деловало у супротности са привилегијама које је цар Леополд дао Србима 1690. године (које су неформално биле поништене Патентом о толеранцији), јер је, без обзира на усмерење и карактер њених одлука, она безобзирно нарушавала црквену аутономију православних Срба. Преко овог надлештва владар је имао пуну слободу да проширује и ограничава привилегије Срба, што је првенствено зависило од притиска Мађара на дворску политику. Иако је међу Србима формирање Канцеларије примљено са одушевљењем, одлуке Канцеларије су у време грчког одвајања бивале повремено најблаже речено необјашњиво чудне, противне интересима *илирској народа*, ради чијег добра је ово тело било основано.

Богати Грци су нашли начина да мотивишу председника Канцеларије Ференца племенитог Балаша и његове секретаре да гледају на проблеме православних из грчког угла и да са те позиције доносе одлуке. Чини се да је од свих фактора који су довели до грчко-цинцарске победе у Новом Саду и другим градовима Монархије, Илирска дворска канцеларија била најмоћнија и најутицајнија. Њен председник је био царски саветник који је захваљујући личним познанствима, са неколико крунисаних глава (Маријом Терезијом, Јосифом II и Леополдом II) одржавао непосредну комуникацију у присном маниру. Када су илирска (српска) питања била решавана, његови ставови су били уважавани и често су имали пресудан утицај на одлуке. Канцеларија је стриктно пазила да очува државне интересе монархије, као у примеру Трста, где је бранила излазак грчке црквене општине из окриља

Горњокарловачке епархије јер то државној политици није одговарало. Срби су у том случају добро прошли само зато што су били на линији државних интереса, приликом решавања неких других конфликта Канцеларија (ИДК), али и пре ње Илирска дворска депутација (ИДД), као по правилу стајала је на страну фаворизованих Грка.

Присетимо се детаља како су за рачун цариградског патријарха царске власти игнорисале ауторитет српских митрополита и протерали српско свештенство и службу на српском језику из бечке православне општине. Отуда и оправдање за понекад необјашњиво чудно понашање митрополита Стратимировића, јер је претпостављам, невољно пристајао на штетне налоге за Србе који су стизали са самог врха државе. Да ли ће све претходне опсервације пасти у воду ако констатујем да читав проблем расветљава препорука коју је Илирска дворска канцеларија упутила владару, средином 1791. године, која гласи:

„Да се Грцима, због њихове респектабилне економске снаге допусти и омогући да своје свештенике доводе из Турске, али уз поштовање свих закона и државе!”

Дионисије, митрополит па владика

Црква у Србији је под старим и болесним митрополијом Јеремијом који стољује у Цариграду, била је срж извештаја који је 1779. године Руском синоду у Москви дао раванички монах, Софроније. Једном реченицом било је описано стање у Београдској митрополији под не баш омиљеним Грцима из Фанара. Старог и болесног митрополита Јеремију наследио је 1784. године Дионисије Папазоглу, један од најперспективнијих архијереја Васељенске патријаршије. Рођен у Козанију близу Солуна 1750. године, школовао се у цариградској Академији, једној од елитних високих школа Васељенске патријаршије. Као млад, Дионисије се определио да буде мирски свештеник, да би се после преране смрти супруге замонашио на Светој гори. Захваљујући својим квалитетима, енциклопедијском знању којим је располагао и на заузимање влашког кнеза чију је децу подучавао, Папазоглу је, иако необично млад рукоположен за владика, али није одмах добио епархију. Уместо тога пружена му је ретка част да неколико година буде главни проповедник Васељенске патријаршије. То што је са само 34 године постао митрополит Београдске митрополије, указује на велик углед и поверење које је уживао код Васељенског патријарха и у Светом синоду.

По доласку у Београд, присуство младог митрополита пред историјом

је прилично дискретно; знамо да је за неколико година добро научио српски и да се прилагодио властима, друштвеним приликама и поднебљу. Његово деловање постаје видно 1788. године избијањем Аустро-турског рата, када самоиницијативно прелази у Аустрију и ставља се у службу аустријске ратне пропаганде. Активан је био у агитацији међу Србима, који су и сами ступали у фрајкорске одреде, а када су Аустријанци 1791. године напустили Београд, Дионисије је са студеничким монасима организовао пренос моштију Стефана Првовенчаног (монаха Симеона) у Срем. Постоје, међутим, и врло неповољне оцене понашања и деловања београдског митрополита: у једном запису архимандрита Боговађе Хаџи Рувима Нешковића из августа 1793. године. Тамо се Дионисије Папазоглу, заједно са фелдмаршалом Валисом, помиње као главни кривац за предају Београда Турцима. Накнадне процене стања и војне анализе у одбрани Београда показале су да су овакве оцене преувеличане. Падом Београда, митрополит дефинитивно прелази у Угарску и за многе неочекивано постаје будимски епископ Карловачке митрополије. Од тада почиње да се повремено служи и потписује српским презименом Поповић.

На рукоположење Дионисија Папазоглуа (Поповића) за будимског владика најзаслужније је била жеља високих војних власти и обавеза митрополита Стратимировића да им је испуни. Овај канонски чин је свакако посебна прича и интересантан преседан, јер је Дионисије у службу Карловачке митрополије дошао са територије Османског царства, из Београда, који је у црквеном погледу био под непосредном јурисдикцијом Цариградске патријаршије. Његовим избором нелогично су се измешале црквене надлежности различитих инстанци двеју засебних помесних цркава, Карловачке митрополије и Фанара, подређене ауторитетима двома зараћеним државама. И још једна, на први поглед нелогичност: Дионисије је у Београду столовао као митрополит, али је пристао да оде у Будим на нижи ранг епископа, због опасности да би Турци могли да се свете због његовог отвореног стављања на страну Аустрије. Скоро читавих следећих годину дана владика Дионисије (Поповић) истовремено је са даљине водио Београдску митрополију као администратор и Будимску епархију као владика, у време док је још увек трајао рат Аустрије и Турске.

У лето 1791. године, нешто више од пола године како је Дионисије постављен за епископа у Будиму, митрополит Стратимировић је Илирској дворској канцеларији послао веома неповољан извештај о његовом раду. Карловачки митрополит пише ИДК како бивши београдски митрополит, сада будимски владика Поповић, не ужива поверење народа у Србији. То неповерење даје лоше резултате приликом агитације царског комесара и главнокомандујућег балканског фронта грофа Валиса за прелазак Срба из

Београдског пашалука у монархију. Ток рата није био повољан за Аустрију, па су бечке власти радиле на пресељењу што већег броја Срба (уз њих и нешто Цинцара и Грка), јер је било јасно да Монархија неће успети војно да загосподари турским поседима јужно од Саве и Дунава, па би нове масе ратоборних Срба из Турске у војном погледу ојачале јужну границу Монархије.

За време док је столовао у Београду, митрополит Дионисије више пута је јавно позивао српски народ на послушност Турској, док их је преко својих емисара дискретно наговарао да избегну у монархију. Незванично, он је тај исти народ називао пљачкашким и разбојничким, што никако није пријало односима народа и митрополита. Због много примера лоших поступака, народ није имао поверење у више свештенство у Србији, пошто су све владике изузев оног у Новом Пазару, били рођени Грци и водили ненародну политику у корист Фанара.

Неколико недеља после Стратимировићевог писма Илирској дворској канцеларији, бачки владика Јован Јовановић је путовао у Беч, вероватно по налогу самог митрополита, како би пријавио пљачку владике Дионисија. Пријаву је поднео ИДК, ова је проследила Ратном савету и у њој пише како је будимски владика, ранији београдски митрополит, неовлашћено оглобио народ у Србији по 1 форинту и 30 крајцара по глави, укупно око 50.000 форинти, излажући народ, дубоко несрећан што Србија остаје под Турском, додатним неприликама. Овом и неким претходним пљачкама Папазоглу се грдно замерио народу. Какав је однос народа био према корумпираном београдском митрополиту, говори један историјски извор *да Срби ништа више не желе колико да виде сврнутој митрополији*.²⁴⁸

Против Дионисијеве пљачке побунио се на терену игуман манастира Тронеше Стеван Јовановић, али га је владика Грк присилно удаљио тиме што га је као преступника затворио у манастир Гргетег и искључио из агитовања и организације пресељења. У жалби на шест листова, писаној немачким језиком, новосадски владика Јован Јовановић моли Ратни савет да предузме одговарајуће мере против изгредника владике Дионисија. Неко се веома моћан из Илирске дворске канцеларије, вероватно сам гроф Балаша, заузео за владика Дионисија, па су оптужбе о насилном прикупљању прилога одбачене. Балаша је препоручио само Дионисијево позивање на одговорност због удаљавања игумана манастира Тронеше Јовановића из комисије за пресељавање Срба из Србије. Поповић се писмима вешто бранио од напада, а ствар је била завршена почетком августа 1791. године тако што је митрополит Стратимировић, неочекивано и противно сопственом ставу са

---

²⁴⁸ К. Милутиновић, *Из историје Новог Сада у доба Кочине крајине и Првој српској устаника*, Зборник Матице српске за друштвене науке, Нови Сад 1954, 48.

почетка читаве ствари, заједно са грофом Валисом званично стао на становиште да су оптужбе против владике Дионисија биле без основе.

За време свог владичанства у Будиму, Папазоглу је истакао непоколебљивост према заштити православља у већински римокатоличком окружењу. Васпитаван у школама Васењенске патријаршије у којима је стекао бескомпромисан став према агресивном римокатоличком утицају, он ни у Будиму није показао било какву спремност да прихвати неке елементе унутрашњег декорисања храмова, уколико су имало одступали од строгих правила православног наслеђа. По том основу је 1803. и 1804. године био изричит у захтевима да се из будимске цркве уклоне кипови, због чега је дошао у сукоб са Црквеном општином и будимским Магистратом. У спор се укључио и Стратимировић, који га је решио тако што је задржао затечено стање без битних промена.

Иако је још у Београду научио српски, владика Дионисије је крај себе држао учитеља Луку Милановића из Винковаца, који је преводио владичине и друге богословске списе на српски језик за месечну надокнаду од 10 форинти. Владика Дионисије је организовао и финансирао превођење богослужбених књига са грчког на српски и уређивање епархијске библиотеке. Епископ будимски Дионисије (Поповић) умро је 28. јануара/9. фебруара 1828. године у Будиму, сахрањен је 1. (13) фебруара у крипти будимске цркве. Дугове који су произишли из трошкова његове сахране изгледа да је 1830. године намирио митрополит Стратимировић.

Евентуалне везе Риге од Фере с Новим Садом

Финалну позицију овог поглавља које нас је довело да самог краја XVIII столећа заузеће прича о последњим данима живота Риге од Фере и претпоставка о везама које је овај револуционар имао и евентуално одржавао са нашим крајевима.

Трговачким путевима шириле су се револуционарне и слободарске идеје Риге од Фере широм монархије. Како су сви бољи грчки трговци Угарске набављали луксузну робу из Беча и због тога одржавали редовне контакте са грчком заједницом престонице, није искључено да је удружење *Bon Cuisines* имало своје следбенике и чланове и у грчком општеству Новог Сада, али и у неким српским срединама изван граница државе.²⁴⁹ Пропа-

²⁴⁹ Хари А. Хацакис, члан солунске ложе *Александар Велики* и предавач на *Imperial College of Science, Technology and Medicine* Лондону, у свом електронском чланку о развоју масонерије у Грчкој и у грчкој дијаспори *Historical or Political*, наводи како је огранак *Bon Cuisines* постојао и у Београду, али не каже када, ни ко су били њени чланови. Огранак није

гандни рад Риге од Фере и конспиративне активности удружења имали су велики посредни утицај на новосадске Грке и Цинцаре, на њихова схватања, ставове и јавно деловање. И поред недостатка чињеница, тај утицај је додатно ојачао већ изражена јелинска стремљења ка школској и црквеној самосталности.

Већ видесмо да код реакционарних аустријских власти псеудо-масонско, слободарско и јакобинско револуционарно деловање друштва *Von Cuisines* није наишло на разумевање, још мање на симпатије. Удружење је сматрано штетном и превратничком, стога је његов рад неколико пута забрањиван. Често у жижи многих дешавања у овој организацији, непосредно уз револуционара Ригу од Фере, поред неких грчких трговаца у Бечу, наилазимо и на браћу штампаре *Публија* и *Георгија Маркигес Пуљо*, будућих издавача *Новина сербских*. *Von Cuisines* је прикривено деловала неколико година, да би се крај деловања ове организације могао повезати са откривањем главног јакобинског клуба у Бечу 1794. године, који је вероватно имао о менторску улогу на *Von Cuisines*. Уследила је одлучна реакција власти, па је *Грчка кухиња* растурена, њено чланство похапшено, или се разбежало ван монархије.

Средином последње деценије XVIII века политичка клима у Бечу се према револуционарно оријентисаним Грцима коренито изменила. Иако су Грци до тада били привилеговани у односу на остале православне царске поданике, власти монархије према њима нису више биле благонаклоне. Беч није више био подесан за превратничке и националне агитације и није био повољно окружење за грчке политичке аспирације као почетком те деценије. Снажна реакција државе је стала наспрам дискретних демократских деловања покренутих почетком деведесетих година. На чело реакције стао је сам цар Франц II²⁵⁰, који се грозио француске револуције из неколико разлога. Први је био начелан, јер је револуција крајње насилним средствима срушила феудални поредак и девастирала племићку елиту, стуб феудализма на коме је почивала и Хабзбуршка монархија. Револуционарна пропаганда Француске републике је у хабзбуршким земљама довела до склапања више завера, које су испровоцирале несрећни и неславни рат са Француском.

Други разлог је био лични и у емотивном погледу снажнији од првог: цару су сведоци предочили кржаве призоре јавног погубљења његових рођака, краља Луја XVI и краљице Марије Антоанете, тетке по оцу. На младог Хабзбурга призори породичне трагедије оставили су снажан и застра-

био ефикасан јер су га турски пандури открили и погубили активисте. Хацакис ову изјаву не потврђује документима, стога она делује произвољно и неубедљиво.

²⁵⁰ Цар Франц је уз своје име носио и цифарске ознаке, I и II. Као последњи цар Светог римског царства немачке народности, које је он укинуо 1806. године, Франц је био други владар са тим именом, а као први владар Аустријског царства уз своје име носио је римско I.

шујући утисак, па је постао огорчени противник свега што је било ново, свих идеја и реформи које су подсећале на демократске тековине француске револуције. За борбу против нових идеја цар је 1793. године, годину дана после крунисања и ступања на престо, установио тајну полицију са грофом Пергеном на челу, која је имала задатак да царске поданике свим средствима штити од *ојасне заразе занесењачким духом*. Тајна полиција је свој задатак вршила предано, често је неумереном жестином стајала на путу свему што је само изгледало опасно по државу.

Аустрија је као важан члан Прве коалиције водила рат против револуционарне Француске (1792–1897) у Италији, где је изгубила неколико већих битака. У једном коментару на немачком језику непознатог извештача наводи се да то *није никакво чудо, јер неколико кључних сејменаша друштва није функционисало: српске (илирске) и хрватске тируре нису вршиле своју дужност нејо су се, као њрчки њрјовци из Беча и друђих крајева монархије, ујрављали њрема вејру, занешии француским револуционарним лудоријама.*²⁵¹ Та лудорија се код престоничких Грка огледала у пројекту о ослобођењу који је смислила група грчких јавних радника, лекара и других интелектуалаца 1796. године. Идеја је била више неозбиљна но наивна, и састојала се у следећем: после француског ослобођења Италије Грци би се удружили са италијанским демократама, срушило млетачку аристократију с власти и заузели млетачку флоту уз помоћ многих Грка и Арбанаса који су у њој служили. Том флотом би отпочели са поморским нападима на Мореју (Пелопонез), док би турске гарнизоне са копна напали побуњеници из матичних области.

Стигавши у Беч Рига од Фере се кретао у таквом окружењу. Држао се конспиративно уз грчке трговце, са којима је имао сарадњу и од којих је највероватније добијао неопходну логику. Ригин најповерљивији помагач био је *Евсјраишије Арјеншии*, млади бечки трговац родом са Хиоса. Уз његову финансијску помоћ Рига је живео прилично безбрижно и у том периоду написао је своја најзначајнија дела. Поједини познаваоци живота и дела Риге од Фере тврде да је он имао непосредне везе и пресудан утицај на слободно зидарство међу грчко-цинцарским трговцима и фанариотским свештенством у Београду. Због тога га његови биографи виде како неуморно језди од Беча, до Видина и Букурешта. Ако су ова Ригина путовања тачна, можемо да претпоставимо да је славни револуционар пролазио и кроз Нови Сад, а можда ту неко време и боравио.

О везама београдских масона и Риге, као и о неуморном јурењу нашим крајевима није ништа познато и свака интригантна прича о томе је хипотетичка. Рига је по свему судећи Нови Сад угледао само једном, у времену када

²⁵¹ М. Стојановић, *Рија од Фере и Карађорђе*, Итака, Београд 1999, 79.

је као сужањ на аустријском ратном броду пловио своје последње путовање у животу. Тада су новосадски Грци већ деценију и по живели у своје засебном општеству, школовали своју децу у својој школи и неколико година уживали у богослужењу на свом језику [...]. Такође, утврђено је како је Рига од Фере у Београд дошао први и последњи пут, онда када су га аустријске власти предале београдском кајмакаму.

Издајом и хапшењем у Трсту спречено је објављивање Ригиног револуционарног програма, у коме су требали да буду сублимисани сви Ригини снови о слободи. Рига је лишен слободе 19. децембра 1797. године, када је код њега пронађен компромитујући материјал, неколико хиљада примерака бунтовничког прогласа на грчком језику против турске власти на Балкану. Потом је револуционар спроведен у Беч, где је након темељне истраге одлучено да се као турски држављанин преда Турској. Шест и по година између две ривалске царевине владао је мир, сарађивало се и поштовала су се дипломатска правила. Тргујући са Великом портом њиме и седморицом његових сабораца, Аустрија је видела корист како би јој се према правилу дипломатског реципроцитета испоручивали политички бегунци и пољски емигранти, пребези у Турску.

Одмах по хапшењу осмочлане групе Грка, међу којима су сви сем једног били турски поданици, државни канцелар Тугут је о њиховој завери известио Ибрахим ефендију, турског посланика у Бечу. Истовремено је о овом случају известио и барона Херберта, аустријског посланика на Порти. У овој преписци између Тугута и Херберта види се да су бечки Грци изгубили сву популарност и кредибилитет које су имали код власти до пре коју годину и да су присутни Јелини оба поданства (аустријског и турског, М. Ј.) већ извесно време били под будним оком полиције. Тугут наводи да су од почетка деведесетих година многи бечки Грци, годинама привилеговани турски поданици, активно учествовали у превратничким активностима према своје суверену. Међу тим активностима вршено је конспиративно удруживање ради ширења револуционарних идеја, штампања и тајног растурања револуционарних списа, и све то ради дизање буне против своје легалне власти. На крају дописа канцелар образлаже:

„Склоност бечких Грка, турских поданика да припремају и дижу буну против свога суверена, као и нелојално понашање и пословање између њих самих, услед чега су учестала банкротства међу њима, којима су многи аустријски поданици без своје кривице доведени до просјачког штапа. Монархија трпи од ових Грка велике губитке, јер они сваке године изнесу из земље око два милиона форинти готовог новца, који улажу у своје завичају, или што је веома штетно, у Русију.”

Државни канцелар сматра на крају да *оваквим њосџуйцима бечки Грци гају њовода све учесџалијем, али џйравданом захџйеву да се њесарске земље*

*ослободе њако ојасних и шћетјних њоданика.*²⁵²

У Бечу је током пролећа 1798. године завршена истрага над Ригом и његовим саборцима и одлучено је да се сви они као поданици Порте предају Турској. Предвиђено је било да се чин екстрадиције обави у Београду, а транспорт ухапшеника до овог пограничног града изврши Дунавом. За дан поласка брода са ухапшеним Грцима одређен је 27. април. Генерална команда је страховала да би током пловидбе сужњи могли да се осакате, изврше самоубиство, или не дај боже побегну, па су предузели најстроже мере крајњег опреза. Одлучено је да спровођење ухапшених изврши вод састављен од 24 искусна редова под командом једног поручника који се презивао Лазар и двојице подофицира, у присуству драгомана турског посланства у Бечу. Безбедносне припреме путовања пратила је препорука команде да се у пратњи изоставе они војници који припадају православној вери, због могућих симпатија према грчким бунтовницима. Наредба са планом путовања и местима пристајања достављена је Ратном савету у Бечу и командама гарнизона Будима и Петроварадина.

Путовање бродом од Беча до Земуна трајало је 13 дана и према службеном извештају генерала Женејна, команданта Сремске границе, Грци нису нигде искрцавани на копно до самог чина предаје. Гломазна и катранисана аустријска ратна лађа са прљаво смеђим једром пристајала је сваке вечери у неку од речних лука, густо поређаних низ Дунав: Пожун, Коморан, Пешту, Печуј, Вуковар, Нови Сад, Земун. У војним постајама тих градова вечеравали су и коначили турски драгоман и поручник Лазар, док су се на лађи подофицири смењивали у контроли војника и надзору над ухапшеницима. Дању је током пловидбе у мрачној утроби лађе лежало осам окованих грчких родољуба, који би тек по пристајању у неко од пристаништа и после бедне вечере, били по двојица извођени на горњу палубу. Сужњи у ланцима су на горњој палуби проводили по неколико минута, тек толико да би се надисали свежег ваздуха и барем на кратко предали залазећем сунцу. Поред лађе плутало би по неколико чамаца са војницима спремним да спрече сваку помисао на бекство. Над сваким од окованих, мршавих и брадатих Грка бдела су по тројица војника, који им ниједном током тринаест дана пловидбе нису скидали окове.

Предвече 8. маја 1798. године лађа са очајницима пристала је испод Петроварадинске тврђаве на пристан уз понтонски Хагенов мост који је спајао Петроварадин и Нови Сад. Када су се драгоман и поручник Лазар уз пратњу хусара попели на тврђаву у павиљон за офицере, Рига од Фере је са својим саборцима највероватније по први, али засигурно последњи пут

---

²⁵² *Истѡ*, 103 и 104; наводи се преписка између Тугута и Херберта, од 2. јануара до 2. фебруара 1798.

посматрао уснули Неофитон преко реке.²⁵³ Већ сутрадан Грци су стигли у Београд, где ће као роба уз реверс бити предати кајмакаму, турском команданту београдског града. У његовом казамату сужњи ће провести наредних шест недеља до групне егзекуције. После свирепог мучења измученим људима смрт ће стићи као олакшање и одвести их у вечност.

---

²⁵³ Међу осморицом Грка био је и младић Филип Петровић, грчки трговац из Дивоша у Срему. Нема података о његовом боравку у Новом Саду, али се то не доводи у питање јер је као трговац у малом сремском месту био везан за Земун и Нови Сад. Такође, путујући у Беч, прво ноћење било је у Новом Саду.

XI. НОВИ САД ОД ПОЧЕТКА XIX ВЕКА ДО БУНЕ

У своје друго столеће слободан краљевски град Нови Сад улази као жива, шаролика и распевана, и још увек напола оријентална варош. Прираштај домаћег становништва, као и миграциони приливи са стране повећали су првих деценија XIX века његову демографску масу и покренули даље ширење града по читавој алувијалној тераси. Већ се на први поглед могло видети да је Нови Сад у економском погледу благо заостајао у односу на жупанијски Сомбор и спахијско-аграрну Суботицу, који су га колективним богатством, градском структуром и архитектонским лепотама надмашили. И поред тога Нови Сад је имао оно што друга два града нису: Дунав, бољи положај и лепшу околину. Вук Караџић је 1817. године био очаран њиме толико да је написао како је новосадска варош *највеће српско оишћесѣтво на свијету*.²⁵⁴

Елиту нашега града на прелазу векова чинило је 39 племића и мањи део од 4.000 грађанских породица које су у градовима Угарске сачињавале српско буржоаско језгро. Грађанство Новог Сада је у сферама јавног живота добијало све више на значају, јер је расло и напредовало, постајући све имућнији, образованији и самосвеснији друштвени слој. Како је овај нови и напредни круг људи бивао финансијски јачи тако је постајао све способнији и спремнији да оспори друштвену супрематију конзервативног свештенства у предводничкој мисији зарад опстанка свога народа у Хабзбуршкој монархији. И поред првих видних супротности и варијација између грађанства и црквеног врха велики потисак успону Новог Сада давала је близина Карловаца, црквеног средишта, духовног и политичког центра свеколиког Српства.²⁵⁵

---

²⁵⁴ Међу градовима Јужне Угарске, Нови Сад је до половине XIX века имао највећи проценат српског становништва, а највећи број само повремено. Поуздано знамо да је Нови Сад био највеће *српско оишћесѣтво* по попису из 1828. године, док је Срба било више у Сомбору 1821, 1843. и 1857. године. У Бечкерек, Вршцу и Великој Кикинди Срба је 1857. године било више, јер се Нови Сад још увек није опоравио од рушења и расељавања у лето 1849. године; М. Бешлин, *нав. дело*.

²⁵⁵ На основама привилегија из 1690. године, патријарх српски Арсеније III Чарнојевић је приступио реорганизације Српске православне цркве у Хабзбуршкој монархији, под чијом су се ингеренцијом налазили сем Срба, још и Румуни, Грци и Цинцари. До 1706. године седиште патријарха налазило се у Сентандреји, да би после смрти Арсенија III и избора првог митрополита Исаије Ђаковића 1708. године, седиште митрополије било је премештено у Крушедол, где се налазило до 1713. године. Исте године митрополијско седиште се премешта у Карловце, где остаје све до 1919. године. Током друге половине XVIII века Карловачка митрополија је захватала подручје од Јадрана на западу, до Буковине на истоку и на југу од Саве и Дунава до Горње Угарске на северу. У њеним оквирима налазиле су се епархије: Бачка, Горњокарловачка, Пакрачка, Сремска (архиђијецеза), Будимска, Арадска, Темишварска,

Занатство је у Новом Саду првих деценија XIX века носило све карактеристичне црте ове делатности у преиндустријском добу. У новосадским радионицама упражњавало се 79 различитих врста заната, што је град сврставало међу градове у Монархији са развијеним занатством, али јединог на том нивоу у овом делу Угарске. Најзаступљеније су биле делатности везане за кожарство (штављачи, ћурчије, чизмари, шустери, сарачи, опанчари), затим следе занати базирани на производњи и обради текстила (ткачи, ужари, абације, кабаничари, кројачи, или сабови који су се по стилу одела које су шили делили на мађарске и немачке), затим следе прехрамбени занати (најзаступљенији су били млинари, пекари, сираџије, симиџије и касапи). Металопреерађивачким занатима бавили су се ковачи, казанџије, лимари, док је грађевинских занатлија, дунђера, цимермана, калдрмџија и формана у Новом Саду било мање од просека других градова у држави. Најугледнији међу занатлијама, готово градска занатска елита били су бербери и хирурзи, који су поред шишања и бријања вадиле зубе, пуштали крв, давали клистир, а најспретнији међу њима су, како смо већ видели, вадиле камен из бешике и лечили ноћно мокрење. Ту су још били колари, капамаџије, кујунџије, пенџераши, столари, екмеџије, воскари и друге занатлије. Раме уз раме са њима по угледу биле су кујунџије.

Од осталих градова у Бачкој жупанији Нови Сад се разликовао и према приличном броју мајстора ангажованих у специјалним занатима, као што су лицитари, пеџари ракија, риболовци, произвођачи штирка, свилари, бурмуџије, пивари и земичкари. Неки од њих, пивари, свилари и бурмуџије, већ наговештавају индустријски начин производње. Више од половине радног становништва Новог Сада бавило се занатима, у чему су предњачили најбројнији Срби са Грцима и Цинџарима. За њима ступају Немци обе конфесије, затим остале народности Новог Сада. Организовани у цехове, или руфете (од арапске речи *хирфет*, што значи занат, М. Ј.). Још од прве половине XVIII века занати су дали чврст карактер граду који за разлику од тада већих градова у близини, Сомбора и Суботице, никада неће бити земљорадничко, паорско насеље.

Наполеонови ратови и почеци индустријске револуције у аустријским и чешким земљама имали су далекосежан утицај на напредак трговине прехрамбеним артиклима у угарским покрајинама. Поред до тада најза-

Вршачка, Ердељска и Буковинска. Румунска православна црква је прокламовала издвајање из Карловачке митрополије 1848. године, што је потврђено царским декретом 1864. године. Тада се из окриља Митрополије издвојила и формирала Сибињска митрополија, као заметак будуће аутокефалне Румунске православне цркве. Царским рескриптом из 1868. године дошло је до расподеле парохија и манастира између две митрополије, што је довело до бројних неспоразума и деобних несугласица између њих. Када је коначно имовинско раздвајање завршено, долази до смиривања ситуације и наступа период црквене сарадње између Срба и Румуна.

ступљенијег извоза стоке и вина, све већи значај добија трговина житарицама и вуном. Ова квалитативна промена повукла је за собом промену главних праваца трговине: уместо дотадашњег кретања робе у смеру север–југ, роба се преусмеравала ка аустријским земљама на западу. Промена смера трговине посебно је важила за банатску пшеницу, која на италијанском тржишту није издржала конкуренцију јефтинијег молдавског жита, па је њена продаја морала да се усмери у унутрашњост државе. Масовнији прилив аустријске мануфактурне робе у Угарску довео је до изградње гушће трговачке мреже. Ничу сабирни центри са магацинима, отварају се многе ситне трговачке радње-дућани, повећавао се број периодичних пијачних дана, недељних или месечних вашара и сајмова по градовима и трговиштима. Интензивирала се трговина на мало у којој су доминирали Цинцари-торбари, који су са напртњачама пуним ситне робе ишли по свим местима у овом делу државе. Били су склони свим видовима дозвољене и недозвољене трговине, са њима је било лако трговати јер су често уместо новца узимали другу робу. Код најобичнијег торбара могло се наћи новца различитог порекла, од домаћег, разних европских кованица, турског новца, али и злата и сребра.²⁵⁶

У новонасталом меркантилном моделу Монархије, Нови Сад је са већ стеченом трговачком инфраструктуром, мноштвом трговаца са добро испеченом вештином трговања и везама са турским Југом задржао улогу регионалног трговинског центра. У град су се сливали и сабирали сви пољопривредни производи из јужне Бачке и Шајкашке, са северних обронака Фрушке горе, који су ту убирани, сушени или конзервирани и ношени на све стране. Нови Сад је поред хране извозио и вишак својих занатских производа, али и прве индустријске прерађевине, свилу, дуван и бурмут. Трговина је била друга делатност по масовности бављења, али без премца најцеђењеније занимање у новосадској вароши.

Иако је занатлија било много више него трговаца, трговина је по економском значају и оствареним приходима била водеће градско занимање. Дућана је 1828. године у граду било мноштво, а регистрованих трговаца *која с'јоштина*, или како егзактни подаци из пописа те године кажу, 403 Новосађана су били трговци.²⁵⁷ По броју трговаца у поређењу са државним размерама Нови Сад се налазио одмах иза Пеште и Будима. Магаза и пијачних тезги је по сокацима било безброј и то најразноврснијих, а трговаца толико, вели Јаша Игњатовић у својим *Рајсодијама*, *да кад би сви шривоци у Јевроји*

²⁵⁶ Сваки Цинцарин торбар је представљао покретног јувелира и илегалну мењачницу новца. Торбарење као вид трговине био је у Хабзбуршкој царевини и Аустроугарској, регулисан законом, да би тек у Краљевини СХС било забрањено законом из 1920. године.

²⁵⁷ Z. Györe, *Gradovi i varoši Bačke početkom XIX veka*, Filozofski fakultet Novi Sad 2007, 168; Васа Стајић каже да су као *quaestatores* у Петроварадинском Шанцу 1698, пописани трговци стоком и храном, а да ни један од њих није пописан као *mercator*.

изјинули, мојла би се сва Јевроја с њима (новосадским, прим. М. Ј.) *насади-
џи и накалемийџи.*

Трговци су се званично регистровали и делили у две категорије, *quaestores* и *mercatores*. Први су били трговци са мешовитим могућностима пословања, опредељени за трговину на мало, док су други били велетрговци. Често се у изворима јавља и трећа група из ове бранше, *dardanarius*.²⁵⁸ Иако овај термин није сасвим јасан, чини се да се у већини случајева односи на трговце житом. Ако бисмо на трговачкој мапи Угарске тражили место Новог Сада, наш град би се нашао на самом врху када је у питању трговина житарицама. Житна пијаца се налазила на ледини поред Светојованског гробља, на месту данашњег кварта Житни трг.

Новосадски трговци су били важни и у животу Петроварадинске тврђаве. Ако су житељи подграђа и Мајура првих десетлећа изградње и постојања Тврђаве могли сами да задовоље потребе читавог Петроварадина са тврђавом за храном, почетком XIX века они то више нису били у стању. Сада су главни лиферанти тврђаве били новосадски трговци, и како каже Д. Ј. Поповић:

„Нови Сад прехрањује и Варадин камо шаље све врсте животних намирница, па шта више и млеко, јаја, салату и зеље, јер грађани из тврђаве не могу да брину о храни сами за себе...”

Седам копнених путних праваца,²⁵⁹ који су одводили и доводили путнике, трговце, робу, капитал и пошту на све четири стране света, рачвало се из Новог Сада. Пресудне погодности за привредну живост града давао је Дунав, јер су неки путеви пратили његов ток, док је сама река пружала најјефтинији начин транспорта робе. Саобраћај Дунавом добија додатно на значају када су први пароброди уведени у редовни речни саобраћај Новог Сада. Иако се водени превоз сматрао лаганим и јефтиним, многе су га околности ограничавале и спутавале. Наиме, осим природне спорости, речно бродарство је у многоме зависило од хирова река, ниском и високом водостају, од ветра, залеђивања и низа других околности. Било је и других препрека, као што су бране за риболов, воденице и плутаче за млинове, промењиви пешчани спрудови, нагомилано грање, дебла и други наплавни

²⁵⁸ *Исио*, 168.

²⁵⁹ У другој половини XVIII века Нови Сад је са светом био повезан следећим путним правцима: према Футогу, Суботици, Темерину и Београду (овај пут се у Срему рачвао на главни, јужни пут и више споредних, који су водили ка сремским насељима на северним падинама Фрушке горе). Првих деценија XIX века кроз новосадски опкоп отворено је још неколико излаза: ка Пирошу (Руменки), према Каћу и селима у Шајкашкој. Са Дунавом као воденим путем, из Новог Сада је водило седам путних праваца.

материјал. Девет година после појаве првог пароброда у Новом Саду (1831) успостављена је стална повратна паробродска линија до Пеште. Током друге половине XIX века аустријска и мађарска паробродарска друштва су свакодневно по реду вожње од краја марта до децембра превозе путнике од Новог Сада до Вуковара и од Новог Сада до Земуна и натраг.²⁶⁰

О везаности града за своју реку дознајемо и из описа неколико познатих савременика који су о томе писали. Двадесетих година XIX века градски апотекар *Франц Шамс* описује Нови Сад као живу варош, чији су динамичан живот и просперитет везани за Дунав:

„Многобројни рукавци, лимани и канали омогућују лако повезивање града са ближом околином и са удаљеним светом. Саобраћај Дунавом је веома жив и повезује варош са севером и југом. Бродови од најмањих до највећих врста налазе се укотвљени на левој обали дунавској. Тамо се виде лађе које носећи б до 8.000 мерица жита, секу Дунав нагоре и надоле; њих је матица реке водила низводно, а робијаши осуђени на тешки рад вукли су лађе уз воду [...] Дивно блистају овде на западном правцу, осветљене заходним сунцем зграде и црквени торњеви краљевског слободног града Новог Сада [...] Налево, више мостобрана, излива се Дунав у такозвани Лиман, који врло добро долази трговцима, јер са натовареним лађама, преко Лимана могу лако да дођу до својих магaza и тезги. У многим од тих магaza, дућана и пијачних тезги, увек има свежих пољопривредних производа, које до самих прилаза Јерменској цркви лађицама и чамцима довлаче Каменчани, Лединчани и Раковчани...”

У својим *Успоменама* Михаило Полит-Десанчић пише да је још већи значај од *Франциног* канала и дунавских рукаваца за Нови Сад имао чувени Хагенов понтонски мост који је град повезивао са Петроварадином. Полит га се из свог детињства сећа као најважнијег објекта у целом граду:

---

²⁶⁰ Први пароброд на Дунаву заплвио је код Беча, 21. марта 1817. године. Звао се *Каролина*, а саградио га је 1816. године Антон Брехард из Осијека. Други се звао *Дуна* и саграђен је 1818. године. Саградио га је Француз Сен Леон и био је бржи и конфорнији од Каролине. Покушај Брехарда и Сен Леона да развију паробродарство на Дунаву и његовим већим притокама није успео. Али, десет година касније, у Бечу се појављују двојица Енглеза, Џејмс Ендруз и Џозеф Причард, који од цара добијају привилегију да само они могу да плове паробродима по Дунаву. Две године касније, 1830. године, њих двојица оснивају *Прво дунавско њаробродарско друштво* (DDSG), са седиштем у Бечу, које и данас постоји. Први пароброд овог друштва звао се *Франц Први*, којим почиње редовни саобраћај 17. октобра 1830. године између Беча и Будимпеште. Тај пароброд је 1832. године пловио од Беча до Старе Молдаве, возећи надвојводу Фердинанда да би обишао места у Бердапу, где је требало обавити најнеопходније хидротехничке радове за несметан пролазак пароброда кроз клисуру. Тада су Срби пароброде називали *њаројлов*. У Новом Саду се теретни и путнички саобраћај дунавским путем од 1831. године уздиже на виши ниво, откако је Сечењијев пароброд први пристао уз новосадску обалу.

„Тај је мост право положен преко 32 понтона, а дуг је 420 корака. С обзиром на чврстину и нарочити облик понтона, то је неоспорно најлепша творевина ове врсте у Аустроугарској монархији. Преко зиме он се склања и везује уз обале, а с пролећа се поново поставља. Највећи догађај у години је, управо кад се намешта мост према Варадину. Тада се велика парада градила: изашли би ђенерал с једне стране, а с друге градоначелник, војна музика би свирала, а кад је мост био готов, била су свечана руковања на крају.”

Поред Дунава и Петроварадина, лепоти и квалитету живота у Новом Саду допринели су у великој мери *неуморна радљивост њејових сѣиановника*, амбиције и здрава конкуренција која све гура напред у поштену борбу ка благостању и да премашују једни друге. *Сви шрјују и сјекулишу, сви ћаре и љазаре као на највећем љазаришћу*, писао је Игњатовић. Новосадска варош је била сва у покрету и променама, пуна контраста, али и хармоније. Одавно је прерасла село, али још увек није достигла размере правога града, јер није била ни истински средњоевропски центар, ни сасвим оријентално-балканска паланка; од свега је била по мало. Како каже академик Чедомир Попов у своме чланку *Нови Сад у време оснивања Српске чинѣонице*, динамични трговинско-занатски свет дао је Новом Саду живље тонове и боје, необичне за једну далеку провинцијску варош на јужној периферији пространог Хабзбуршког царства. Тај живи калеидоскоп језика и ношњи ради, послује, производи, пазари и шићари, рађа се и умире, али се весели и забавља свирком и песмом по крчмама *Зелени венац, Код љри круне, Код Гајнера, Код шеве, у Злајној љајки, Код фазана, у Белој лађи, Код краљице енѣлеске* и на разне друге начине. Приликом пописа 1828. године у Новим Саду су пописивачи набројали 173 разне крчме и кафане. Укратко, живот Новог Сада се могао овако описати:

„И тако, трговина и пазар, молитва и забава. Звоњава са пет православних и три католичке цркве [...] та заглушна гудњава бронзе над плитком и густом водом, поврх земље и трске, недељом пре подне, кад сав промет има да стане, сви дућани да се затворе, сви мајстори, мајсторице, калфе и ђаци да пођу на службу Божју, под претњом глобе и казне.”

Новосадско становништво у прве две деценије XIX века броји нешто испод 20.000 душа. Варош је према Земаљском попису Бачко-бодрошке жупаније (истовремено, Бачке епархије), 1828. године био девети град по броју становника у краљевини Угарској са 20.231 житеља, од којих су 12.581, или 62,2 одсто били православни Срби, међу којима су бројани и Јелина; затим су 5.664 или 27 одсто били римокатолици, већином Немаца, нешто Мађара и Словака. Међу Новосађанима још је живело 1.281 протестаната, 705 Јев-

реја и неколико стотина Русина гркокатолика.²⁶¹ У Новом Саду тога доба све вероисповедне групе су имале по једну тривијалну школу, 1810. године почела је са радом и Српска православна гимназија, поред ње и католичка и православна граматичка школа. Радио је Државни уред за со и тридесетину, као и Фабрика свиле која је прерађивала свилене лутке и прела свилу у конце и нити.

Као двотрећинска већина у граду, Срби и поред јаке немачке групе, доминирају *йоседом* и *инџелииенцијом*. Игњатовић се у својим *Рајсогодијама* сећа Новог Сада из времена пред Буну:

„Још нешто ми је падало у очи, што сви српски говоре, јер то је донде кад реткост била видети варош која уопште носи српски тип. С Новим Садам се у овој превази српског духа, могла мерити још само Сент Андреја.”

Полегао по мочварној низини, изграђен на сувим земљаним и песковитим гредама према Дунаву, оивичен пространим и сочним пашњацима и ливадама, Нови Сад је још увек био приземан и неугледан. У његовој најживљој Дунавској улици прва кућа на спрат, гостионица *Код краљице енџлеске*, подигнута је тек коју годину пре Буне, управо у време кад је настајала и *Српска чииаоница*. Најупечатљивији утисак у Новом Саду остављају многобројни дућани и пијаце који се пружају дуж готово свих улица у срцу града. У своме изгледу град се веома мало изменио за последњих пола века.

„[...] Што се тиче начина изградње и расподеле града уопште, не може се о њему никако рећи да је правилан, а исто тако ни да је уредан и чист. Трг и неколико улица је додуше поплочано, још прошлог столећа, али би Магистрат требало више да троши за одржавање калдрме, да би је могао назвати добром. Удаљене улице нећу овде уопште да спомињем, јер су оне већином неугледне, као и у већини угарских градова некалдрмисане, те се њима кад је киша, уствари плива по блату”, пише у *Усјоменама* Полит.

Новосадска Рибља пијаца је у то време пружала мноштво оријенталних призора и разних, лепих и непријатних мириса у исто време. Знаменити аустријски граничарски генерал Молинари долазио је на прелазу двадесетих у тридесете година, као дете из родног Титела деди у Нови Сад. Упечатљиво је, онако како то само дете може, упамтио пијацу у Дунавском сокаку и оставио њен вредан опис:

---

²⁶¹ В. Гавриловић, *Појиси еџархије Бачке 1823–1844. џодине*, Зборник Матице српске, 65–66, 211–229; Z. Györe, *Gradovi i varoši Bačke...*, 45.

„Нарочит утисак остављале су на мене велике количине разноврсних, делом колосалних риба које су хватане у Дунаву. Рибља пијаца је била у Дунавском сокаку, баш испод наших прозора. Било је ту шарана, лососа, моруна, јесетре, да наведем само најважније врсте. Али, у тој жили куцавици града, постојало је много чега другог: и за суву гушу и за гладан трбух! У свако доба дана могу се на столу, постављеном на улици, добити јела, кувана и печена, слатко и туршија, при чему риба чини главну основу. [...] Апетит једног странца свакако ће се отворити и он ће више пута преко дана сести па јести оно што му воља дође. Но, ко је навикао на уредан живот, томе ће бити веома мучно што мора удисати мирис разних зачињених јела кад је сит. Па чак и кад није, задах масти, пара од јела, мирис сирћета и испарења рђавог уља за салату тако су гадно помешани, да кад човек с добрим апетитом прође туда кући на ручак, изгуби апетит пре него што кући дође. Треба уз то, у топлим летњим данима, замислити безбројне ројеве мува које кувар махалицом тера, што у јело, што на пролазнике, те сваког прође воља да посети ово место разоноде ради.”

Полит се добро сећао Рибље пијаце из доба свога детињства као једног од најживописнијих и најпрометнијих делова града. Ова новосадска пијаца је у доба Политовог детињства било место које се мало разликовало од било којег јужњачког базара у Турској, у њој су царевали Цинцари и Грци, док су крај тезги са воћем, поврћем и месом најбројнији били житељи околних салаша и села, Ченеја, Ковиља и других. На сред пијачног плаца биле су симицинице, пекаре,²⁶² где се поред хлеба и пецива служило и пиће, па су истовремено биле и прљаве крчме по којима су се вукли припити бећари и хајоши (лађари). Када би ђутуре распродали рибу, аласи би ту трошили зараду и освежавали се јефтиним вином и сумњивом ракијом која памет узима. Био је то полусвет који је лета проводио полуго, у прљавим гаћама, а зиме у јадним хаљинама, које су више биле рите но одећа.

Чувени пијачни симиција је био кир Никола, чија је симициница заузимала део потоње чувене куће Славнићевих. Над његовом радњом је била фирма, прљав и замазан натпис *Macedonischer Tracteur*, који се једва се могао прочитати. Кир Никола је спадао у оне дошљаке који су од средине па до краја XVIII, ређе првих деценија XIX века долазили из Турске, са широког појаса Мегаловлахије и насељавали вароши Јужне Угарске. Полит пише да је кир Никола крио да ли је Цинцар или је Грк и да се то није никад сазнало.

---

²⁶² Новосадски пекари су великом већином били дошљаци из Турске, како у својем извештају наводи комесар симицијског цеха и будући градоначелник, Георгије Константиновић. У народу су пекари били звани турским речима за ове занатлије, симицијама, или ђајдијама. Симицијски цех у Новом Саду је основан 1805, а 1820. у њему су скоро сви чланови били Цинцари или Грци: Риста Рус, Јован Христић, Анастас Христо, Димитрије Димић, Георгије Карабатковић и Коста Фота. Према извештају из 1835. године, у Новом Саду је било 12 симиција са 15 пећи.

Своје презиме је посрбио, презивао се Васиљевић, али српски језик никада није добро научио. Уз помоћ дугог списка Цинцара и Грка Душана Ј. Поповића, можемо претпоставити да је Никола био рођен у Шатисту и да се у завичају презивао Василијадес. Кир Никола је имао троје деце, два сина и кћер. Само је најстаријег сина довео из Турске, док су двоје млађе деце рођени Новосађани. Када му се тај син удавио купајући се у Дунаву, кир Никола је страшно туговао и често, кроз плач приповедао како је то дете тешко спасао од Турака, бежећи кроз читаву Македонију на коњу, скривајући га у сепету. Кћи му је, како је описује Полит, била права оријентална лепотица, која је могла као модел да послужи и најпробирљивијем сликару лепих портрета.

Други чувени новосадски симиција био је кир Фота, исто тако неодређен, Цинцар или Грк. Његова симициница се такође налазила *на Бари*, где се данас простире Рибља пијаца. Кућа у којој се налазила симициница била је једна од ретких грађевина из квартова са православним живљем која је опстала и после страдања града у Буни. Ту је са пекаром била и механа у коју су долазили рибари. Они би свој улов продавали у Дунавском сокаку, па би зарађени новац радо трошили на пиће код кир Фоте. Риба се неколико година до пред Буну продавала у Дунавском сокаку, када је одлуком Магистрата трговина рибом премештена на Бару, на тек основану Рибљу пијацу.

Дознајемо и за изглед Баре и њене околине: калдрме ту деценијама није било, Бару је сачињавало неколико дубоких јама, испуњених прљавом водом и разним ђубретом. С пролећа, када је Дунав плавио своје обале, Бара би се пунила свежом дунавском водом и само тада је деловала релативно чисто. Лети, за време великих врућина, смрад Баре је био несносан а ројеви незаситих комараца беху тешко подношљива напаст. Деци то није сметало, многа се ту купала, без обзира на разна кожна обољења, а било је и трагичних случајева дављења. Смрад би минуо тек када се зими Бара заледила, а тада би многа новосадска деца долазила да се на њеној леденој површини *шоциљају*.

Кир Фота је у својој симициници продавао најбоље ћаје и точио прави карловачки бермет. Његово пуно име остало је непознато, јер је за Новосађане био само *кир Фоша*. За њега се још зна да је био прилично имућан и да се као удовац, у зрелим годинама оженио по други пут. Имао је једног сина из првог брака који је од малена показао склоности ка распусном животу, па је не свршивши никакве школе, лењ и незаинтересован да настави очев посао, проводио време на улици и у пићу. Када би му понестало пара долазио је оцу, али те су се посете завршавале свађом и батинама које би добијали Фота и млада маћеха. Несрећни отац је непосредно после Буне умро. У чланку *Цинцари Новој Сада*, објављеном у *Гласнику историској друштва*

у *Новом Саду*, књига IX из 1936. године, на страници 279, Ваца Стајић спомиње неког Константина Фоту као угледног члана Грчког општества у Новом Саду. Готово је сигурно да то нису били ни кир Фота симиџија, као ни његов блудни син о коме пише Полит.

Становништво Новог Сада пред Буну је било полуоријентално, мада се могло наићи на људе око којих зрачи европски дух, и према Политовим речима:

„[...] Нови Сад је тип српске вароши у којој су још многи становници знали турски и грчки. Трговци и занатлије су у тренуцима одмора радо седели или чучали испред својих ћеленака, у оријенталном оделу, са плитким ципелама на ногама и чибуком у устима и разговарали грчки.”

Где се добро ради ту се слеже богатство, а где је богатство тамо је плодно тле за културни напредак. Иако су Карловци, романтично названи *Српски Сион*, били седиште митрополије и током две деценије једине српске гимназије, Нови Сад је био многољуднији, богатији, динамичнији град и погодније место за послове и породични живот. Стога је био у праву славни Шафарик, кад је, још пред свој долазак за директора Српске гимназије, говорио да је Нови Сад *гнездо Српства*. Управо четрдесетих година XIX века у том гнезду долазе на свет и стасава једна нова генерација будућих интелектуалних и политичких предводника Срба у Угарској, па и у читавом српском народу. У њој је најстарији Ђура Даничић, за њим ступају Милетић, рађају се Змај, Полит, у Ковиљу Лаза Костић и други великани. Ту је у лето 1845. године отворена Прва српска читаоница, место за читање новина, часописа и књига, али се у њену друштвену делатност сводиле и чајанке, балове и забаве.

Под туђинском влашћу, младо либерално српско грађанство се кроз ову установу одупирало однорођавању, будило и чувало националну свест. Свакодневно окупљање чланова у Читаоници, живо коментарисање штива из новина, ватрено полемисање, из чега су врцале нове идеје и иницијативе, каква ће бити и она о оснивању првог српског театра, стварало је атмосферу за политичку борбу чији ће покретачи тражити сва права за народности у Аустрији. Слободарске ће иницијативе давати маха широкој акцији демократских грађанских снага, а осуђивати слуганске, опортунистичке или конзервативно-клерикалне тенденције у српском друштву.

Захваљујући свом добростојећем грађанству које је преузело улогу носиоца народног образовања и културе, Нови Сад ће почетком XIX века на пољу српске духовности претећи Карловце, па ће у овој сфери уз Беч и Будим држати водеће место у Монархији. Ту су на првом месту новосадске школе, пре свих Српска гимназија, основана Даровним писмом Саве Вуко-

говац сеченом робом, који вредно скупља пренумеранте на Вукове и друге српске књиге.

Занимљива мешавина добијена прожимање Европе и оријента у друштвеном животу града осећала се на сваком кораку. На кућним и јавним забавама играла су се народна кола, али и валцери, менует и немачки тампет. У кафанама где се окупљао прост свет трештала је кафанска музика неизбежних Цигана, мешајући ласцивне и шаљиве панонске *Цајке* са сличним напевима балканских мотива, док се у бољим гостионицама уживало уз дискретне тонове варошких песама, које су тада настајале као жанр. Учени и побожни Срби из отмених породица радо би уз вино запевали *Мнојаја љеџа*. Нови омладински нараштај који је ступао на сцену управо за предстојећу револуцију, наглашавао је вредност националног фолклора, али сада више не из пuke оданости патријархалном животу, већ са израженом националном идејом у својој свести. О формирању националне свести код новосадских Срба, академик Чедомир Попов, каже:

„У националном погледу, Нови Сад је још од краја XVIII века био једно од средишта српског народа, како по броју и материјалној снази, тако и по друштвеној и духовној активности свог српског становништва. То српско друштво трговаца, занатлија и паора-салашара, али и магистратских чиновника и конциписта који вијају муве по празним канцеларијама, затим свештеника, официра, адвоката, ретких писаца и интелектуалаца, већ има развијено историјско осећање, негује култ своје прошлости и зна где припада. Да до тога дође много му је помогао учени ковиљски архимандрит Јован Рајић, али ће капитални скок у правцу националног идентификовања наступити ипак тек са вестима о Првом српском устанку у Београдском пашалуку. Устанак је изазвао дубоку промену српске политичке и културне свести и живота у целини, што је врло видљиво у Новом Саду. Неки га представници тадашњих аустријских власти, увелико претерујући, представљају као главно илирско уротничко место, што Нови Сад свакако није био, а неће бити ни у Буни 1848/49. године. Али, није све ни тако безазлено. У њему владика бачки Јован Јовановић на почетку Првог устанка игра изузетно важну улогу у саветовању, у популарисању и помагању устале браће на Југу.”²⁶⁴

У такву средину тридесетих година из Европе већ увелико продире бидермајер, коме се стари патријархални свет немилосрдно, али у ствари безнадежно подсмевао. Новосадске жене, вели се у једној сатиричној песми, носе: „[...] марамнице и валове, пнехаобне и шалове / златне бурме и прстење, белензуке и празлетне / шешир, шмизле, грдне локне / ћурак, шли-

---

²⁶⁴ Ч. Попов, *Нови Сад у време оснивања Српске читаонице*, зборник радова, Градска библиотека града Новог Сада, 2005.

фер, наруквице, бајадере рукавице / везом сукње, ципелице, танке штрум-фле, опанчице / и све ала Паганини, ала жираф, ала Зрињи!”

Ни мушкарци нису заостају у новој моди. Све више их се одевало као писац и гимназијски професор Милован Видаковић који је градом проносио европски стил одевања. Носио је шлифер, фрак, чизме с високим са-рама, бамбусов штап у руци, високи цилиндар, као лик са акварела Јована Пачића.²⁶⁵

Новосађани и Први српски устанак

Читаву деценију (1804–1813) новосадски Срби су са поносом и стре-пњом пратили догађаје у Београдском пашалуку. Вести са ратишта доно-сили су трговци, избеглице, монаси, а народ их је слушао по православним храмовима од свештеника после недељне службе. Сваки успех Карађорђе-вих устаника Новосађани су весело прослављали звоњавом својих цркава и пуцањем из прангија, док су над великим српским погибелјима колектив-но туговали на опелима и поменима. Читав српски свет северно од Саве и Дунава са усхићењем је пратио догађаје у пашалуку, силно желећи победу над вековним злом и свесрдно се молећи за успешно стварање нове српске државе.

Преко агилног националног прегатоца владике Јована Јовановића Но-восађани су неколико пута организовали прикупљање новчаних прилога за помоћ устаницима, које је у износу од 12. 000 форинти крајем 1804. године владика однео устаницима у Србију. Владика је истакао своју племенитост и бригу за српску нејач када је од Турака откупио неколико десетина српских сужња. Овај чланак би био непотпун ако се у њему не би поменуло да је своје прве топове устаничка Србија добила управо његовом заслугом из Новог Сада. О активностима владике и грађанства сведочи аустријски историчар Кронес, на основу својих истраживања у бечким архивима, и констатује:

---

²⁶⁵ Јован Пачић (Баја, 6. новембар 1771. – Будим, 4. децембар 1849), био је српски сли-кар и песник. Као пензионисани коњички капетан живео је и сликао у Новом Сад, Ђеру и Будиму. Сликао је акварелске пејсаже, израђивао је инжењеријске планове и мапе. Детаљно и прецизно је сликао народну и грађанску ношњу бачких Срба, али и Буњеваца, Мађара, Немаца. Његови акварели се данас чувају у *Сечењијевој библиотеци* у Будимпешти. Пачиће-ва поезија је углавном љубавна, елегична, али истовремено и војно-марсијална и кафанска. Објављивао је стихове у *Србском лејхойису*. Јован Пачић је говорио и читао десетак језика (између осталог, латински, старогрчки, хебрејски и арапски), и сматран је за ретко образо-ваног Србина, напредног српског националисту, првог јужнословенског књижевника који је почео да преводи Гетеа. Није стигао да преведе, умро је у кафани.

„Земунски и новосадски Срби стварно су помагали своје сународнике с оне Дунава и Саве новчаним прилозима и ратним потребама.”²⁶⁶

Народни трибун и велики родољуб владика Бачке епархије Јован Јовановић се у време последњег Аустро-турског рата бесповратно разочарао у Аустрију и у сваком погледу окренуо ка Русији. Нераскидиво везан за свој народ осећао је све потребе устаника и налазио начине и путеве како да им помогне у стварима који су им највише недостајали. На самом почетку устанка један париски лист је објавио чланак о нивоу наоружања српских устаника, где се констатује како су Срби из Београдској њашалука добро снабдевени оружјем и муницијом, али засад немају *што* им не дозвољава да ојсађују јача ујврђења и *традове*.²⁶⁷

Владика Јовановић је према већини извештаја без ичијег тражења и о своје трошку послао у Србију прве топове већ у другој половини марта 1804. године. Оруђа је добио војвода Јаков Ненадовић који је захваљујући њиховом дејству ослободио Шабац, затим је иста артиљерија помогла у освајању Пожаревца, као и идуће, 1805. године, приликом ослобађања Ужича и Карановца (Краљева). Први српски топ који је запуцао на београдску тврђаву био је један од ова два *црквена штоја* из Новог Сада.²⁶⁸ Читав подухват набавке, транспорта и кријумчарења топова, као и ангажовање једног професионалног артиљерца-инструктора, наручио је владика Јовановић, а организовао трговац, Цинцарин, Димитрије Пуљевић.

Као добро познати снабдевач храном и оружјем устаника у западној Србији, Пуљевић је добио позив од владике Јовановића да организује набавку и пребацивање топова у Србију. Није потпуно јасно да ли је Пуљевић набавио топове преко свог зета, официра у петроварадинском гарнизону, или је према дугој верзији дао да се црквени мужари претопе у убојито оруђе код звоноливца Јаноша Форгашија у Карловцима. Према матичним књигама старе митровачке цркве Св. Стевана, Димитрије Пуљевић је рођен 1764. године. Његов отац Георгије је био Цинцар из Новог Брда крај Косова поља. Пуљевићи су прешли у Срем у време Велике сеобе Срба 1690. године. Према податку из домовног протокола за 1800. годину, Димитрије је у Митровици имао три куће.

Везе између Срба Новосађана и устанка нису се прекидале ни после смрти владике Јовановића почетком 1805. године, већ су током времена постајале све јаче и разгранатије. После пропасти устанка (октобар 1813)

²⁶⁶ К. Милутиновић, *Из историје Новог Сада у доба Кочине крајине и Првој српској устаника*, Зборник Матице српске за друштвене науке, Нови Сад 1954, 62.

²⁶⁷ *Ист*, 4.

²⁶⁸ *Ист*, 71.

у јужну Угарску је прешло укупно 85. 299 избеглица, од којих је један део нашао уточиште у Новом Саду. Услед недостатка архивске документације њихов тачан број је немогуће утврдити, али се поуздано зна чија је заслуга била за смештај и исхрану србијанских избеглица у Новом Саду. То је дело *једној од најсјосоднијих чиновника новосадској Мајисџираиша*, тадашњег градоначелника Новог Сада, грчког сина Григорија Јанковића. Јанковић је сазвао Српску црквено-школску општину Новог Сада, која је 2. октобра 1813. године под председништвом Јефтимија Атанасијевића, *сенатџора и иншијекџора црквеној*, донела одлуку да се из општинске касе изда 500 форинти као помоћ браћи србијанским избеглицама.

Ову одлуку потписало је четрнаесторица Новосађана, градоначелник, тројица сенатора, свештеник и чланови општине. Међу потписаним члановима Српске црквено-школске општине, поред Јанковића, била су тројица Јелина. То су Георгије Константиновић, Георгије Вулпе и Григорије Христић.²⁶⁹ Ангажман ових Грка и Цинцара у Српској црквеној и школској општини Новог Сада у време најоштријих сукоба на релацији Срби–Грци показује да се наведена тројица определила за српску страну.

Најзанимљивији догађај из Јанковићевог дванаестогодишњег обављања дужности градског начелника било је успешно, али тајанствено организовано бекство устаничког војводе и *војечийеља внушрених дела* Јакова Ненадовића. Војвода Јаков је заједно са Карађорђем и још неколицином устаничких вођа с јесени 1813. године интерниран и затворен у Петроварадинској тврђави. Аустријске власти су се двоумиле око судбине пребеглих устаничких вођа: постојала је опасност да их као отоманске поданике испоруче Турској, што би значило њихов сигуран крај. Карађорђе је, највероватније, на интервенцију руског цара пуштен да оде у Грац, док је под надзором власти остао само војвода Јаков. Због све присутније опасности од његове предаје Турцима, неко из новосадских власти је на недокучив начин организовано његово избављење.

Према тексту из потернице коју је за војводом расписала петроварадинска Генерална команда, сазнајемо да је Ненадовић побегао у ноћи 22. јануара 1814. године у непознатом правцу. Ту се у даљем тексту износе појединости овог бекства:

„Исти, вероватно путује с лажним пасошем, који му је по свој прилици издао Магистрат Новог Сада. На истога треба свагде најстроже припазити и у случају да га се пронађе одмах ухапсити и под стражом спровести Славонској генерал-команди.”²⁷⁰

Тада су у градској власти били варошки судија Јозеф Пауз, градски капетан (управник полиције) Франц Дајмек, велики бележник Андрија

²⁶⁹ *Исџо*, 82.

²⁷⁰ *Исџо*, 82.

Клаћањи, фискал Михаел Штвртецки и Григорије Јанковић градоначелник. Сви набројани осим Јанковића су били Немци католици, који су на српски устанак и сва дешавања око њега гледали са нескривеним презиром. Међу њима треба издвојити Клаћањија, који је био Мађар и синовац Јаноша Клаћањија, великог пријатеља Срба и најближег сарадника владике Јовановића. Према подацима којим располажемо интернираном војводи лажни пасош је могао да изда сам градоначелник, или велики бележник Клаћањи. Највероватније да је то био заједнички акт, јер сваки важан документ типа пасоша, исписивао је велики бележник, а потписивао га је градски начелник. Пасош је вероватно гласио на неко туђе име, али је био потпуно ваљан и аутентичан документ, тако да нико од аустријских власти није могао да посумња у његову исправност.

Јаков Ненадовић је помоћу новосадског пасоша срећно прешао границу и отишао у Бесарабију, где је живео до 1831. године, када се вратио у ослобођену Србију кнеза Милоша. Био је припадник угледне и бројне фамилије Ненадовића из Ваљевске нахије, брат кнеза Алексе и стриц проте Матеје Ненадовића. Као истакнути борац против Турака током Аустро-турског рата (1788–1791), одржавао је личне и непосредне контакте са аустријским царем Јосифом II, а за време Првог српског устанка је од руског цара Александра 1811. године добио Орден Св. Ане другог степена и наследно руско дворјанство.

ХИ. ГРЦИ И ЦИНЦАРИ У НОВОМ САДУ ДО БУНЕ

Деветнаести век је стигао међу добрано завађене православне Новосађане, његове прве године биле су обележене наставком лоших односа између Јелина и Срба. Када је избио Први српски устанак, новосадски Срби су сву своју пажњу усмерили ка југу где су им се браћа хватала у коштац са Турцима, али зађевице између Грка и Срба се нису прекидале. Новосадски Грци су били озлојеђени на околину због недостатка разумевања за њихове потребе, што је био разлог да ни они не покажу емоције и колективну солидарност према српском устанку. Држали су се првенствено свога посла, уз настојања да се као заједница консолидују и да очувају сјајне тековине свога покрета. Сва ангажовања потомака новосадских Јелина описана су у претходном поглављу.

У пословима су као и увек Грци били активни и нове шансе за зараду видели су пре других: поред разних ограничења и забране трговине са устаницима које су спроводиле аустријске власти, Јелини су користили сваку прилику да тргују са обема странама из Пашалука. Турцима су продавали храну и мануфактурну робу а устаницима кријумчарили оружје и други војни материјал набављен испод руке у Брукшанцу и Тврђави. Због удаљености границе са пашалуком новосадски Грци су покренули бројне родбинске и пословне везе са сународницима и родбином из пограничних градова Митровице, Земуна и Панчева, који су од првих дана устанка развили живу трговину са зараћеним странама и зарађивали огроман новац. Уз њих су и Грци Новосађани помало шићарили.

Првих година устанка погранични рапорти аустријских војних власти били су препуни извештаја о заплешеном оружју, баруту и олову. На списковима трговаца из пограничних аустријских места највише има српских и грчко-цинцарских имена. Међу овим другима су: Гина Вулко, Стерија, Коста Димча, Симеон Деметар, сви из Земуна.²⁷¹

Занимљив је био случај новосадског Цинцарина Михаила Пустеника, коме је приликом једног покушаја недозвољене трговине са устаницима, на Сави био одузет товар са 843 пушке и пратећим прибором велике вредности. Пустеник се нашао у кријумчарском ланцу са неколицином земунских трговаца Грка који су више наредних година молили пограничне војне власти Аустрије да им врате заплешену робу, односно откупе за потребу домобранства. Тек је 1. априла 1809. године молиоцима стигло обавештење да је *према особитијој милостиивој одлуци са највишеи месџа* дозвољено да

---

²⁷¹ С. Гавриловић, *Војводина и Србија у време Првој устанка*, Матица српска Нови Сад, 2004, 66.

држава откупи пушке намењене Србији.²⁷²

За друштвени живот новосадских Грка и Цинцара у првој половини XIX века од изузетне важности била је гостионица *Зелени венац* (у званичним документима града *Viride sertum*, или *Grüner Kranz*).²⁷³ Кафана је имала дугу традицију и деценијама је била место где су се радо састајали Новосађани свих вера и језика. Зелени венац ће постати место окупљања Грка и Цинцара у време када су је купили и водили Цинцари Димитрије и син му Георгије Коде. Вредно радећи у својим занатским радионицама и тргујући на пијацама, вашарима и дућанима преко недеље, Грци нису пропуштали вечерња дружења у Зеленом венцу сваке суботе. Долазили су са породицама (што је код Срба био редак случај, који су са женама излазили у шетњу, или на балове и игранке, али су избегавали кафански амбијент, где су радије одлазили у друштву пријатеља и кумова) и живо се веселили уз грчке песме из Македоније, а туговали уз сетну музику Цариграда и Мале Азије.

²⁷² *Исјо*, 66; Границу према Србији (Београдском пашалуку) контролисале су две команда: Сремска војна команда у Земуну којом је командовао генерал Женејн и Банатска, стационирана у Темишвару под командом генерала Петра Дуке. Прво меродавно тумачење аустријског става према догађајима у Србији дао је Женејн 21. марта 1804. године. У његовој наредби команданту Петроварадинске регименте пуковнику Андрији Стојчевићу налаже се строга и непристрасна неутралност. У погледу безбројних молби из Србије за куповину барута и олова генерал више сугерише него што наређује да се не дозволи ништа званично и јавно, али и да се не забрани трговцима да уз посредство и утицај војних власти, у мањим количинама продају устаницима те артикле. Сарадња са војском значила је убирање пореза од ових трговаца. Свим оним трговцима који нису сарађивали са војском, ако би били ухаћени у превозењу оружја и муниције на српску страну, роба би била одузета без надокнаде. Горе наведени случај је први те природе када је трговцима губитак био барем делимично надокнађен.

²⁷³ Ова новосадска гостионица (у данашњој терминологији *гостионица* значила би хотел) заслужује коју реч више. *Зелени венац* се први пут у документацији помиње 1754. године као имовина у власништву првог капетана Новог Сада, Саве Николића. Током свога постојања мењала је власнике: године 1756. припадала је Софији Миливојевић, удовици извесног Петра, закупца поште у Гложану; 1769. године гостионицу је купио племић Јован Стојчевић, посланик на црквеном сабору у Карловцима. Сенатор Јозеф Пауз купио је кафану за 30.000 форинти 1804. године, да би је 30 година касније, 1834, држао Георгије Стојковић, а 1841. године купили су је отац и син Коде. После Буне Коде су подигли нову гостионичку зграду и убрзо је продали Меленчанину Павлу Бибићу за 46.000 форинти. Од тада се гостионица називала хотелом, кога су сачињавили кафана за обедовање и бирцуз, 22 чисте и лепе собе, подрум, штале за 80 коња и шупе. Бибић је издао *Зелени венац* Теодору Марковићу из Бечкерека за 3.000 фор. годишње. После Павлове смрти хотел наслеђују његови синови Ника, парох меленачки и посланик Пештанског сабора, и Мита, који је поред свог великог богатства завештао више него скроман фонд од 1.000 фор. Матици српској. У *Зеленом венцу* је 1781. године био постављен први новосадски билијар, други је био у кафани *Код црног орла*, а затим два билијарска стола су постављена у Турском хану. На месту кафане Зелени венац 1892. године изградиће се хотел Гранд, историјско место где је 25. децембра 1918. године одржана Велика народна скупштина, када су Бачка, Банат и Барања прикључени Краљевини Србији. Данас се на Тргу слободе, на месту где је био овај угоститељски објекат, налази Аполо центар и делом седиште Војвођанске банке.

Ретко су Грцима свирали Цигани, јер они нису имали довољно осећаја за грчку музику и јужњачки дерт. Углавном би на својим дуговратим живачним инструментима свирали неки од градских Грка, међу којима је увек било добрих свираца и певача. Вече грчке музике није се могло замислити без карактеристичних игара, углавном из Македоније, Епира и Тесалије. Играле су се *зеидекико*, *димийџула*, *заико* и друге грчке народне игре. У кафани су склапани послови, уговаране свадбе и венчања и решавани лични и пословни проблеми који су се јављали у јелинској заједници. На грчка дружења и прославе долазили су и Срби, углавном о свецима који су били слављени као заштитници појединих цехова.

Посебно је био занимљив један дискретан обичај новосадских Грка, којег су се они држали све до Буне. Иако су им посао и зарада били светиња којој су много шта подређивали, сваког последњег уторка месеца маја Грци своје радње и радионице после ручка нису отварали. То је био дан када су обележавали пад Цариграда, који се десио последњег уторка, двадесет деветог дана месеца маја 1453. године. Са дубоким пијететом одлазиле би грчке породице на парастос у Николајевску цркву, молили се свевишњем и палили свеће за оскрнављени и потурчени Константинопољ, за покој душе свога последњег цара и свих мученички страдалих хришћана. Губитак светога града није био само један далеки догађај из трагичне грчке прошлости, била је то велика, чудно узвишена туга, али и снажна инспирација свим потоњим покољењима Грка. После паљења свећа и служења парастоса за пострадале Цариграђане, Грци би сређивали своје трговачке дефтере, а увече су се окупљали у својој кафани *Зелени венац*. Музике није било и свирци су тог уторка имали слободно вече.

Настојања Хелена за очување своје школе

Последњи извештај о деловању Грчке школе у XVIII веку, сачуван је у архивској грађи Историјског архива Града Новог Сад (Ф. 1, бр. 1533/1800), о догађају с пролећа 1800. године. У наведеном документу, Грци су тражили финансијску помоћ од Града да би довршили изградњу своје школе. Лукави Јелини су свесно занемарили чињеницу да градска власт не признаје њихову школу, па су се Магистрату обратили само формално да би задовољили обавезну процедуру. Заправо су знали да им Магистрат неће ни разматрати молбу, па су татори новосадске Грчке школе, не чекајући одговор, послали Намесничком већу захтев у форми предлога да Нови Сад сноси све трошкове подизања школске зграде. Намесничко веће је и овога пута било благо-

наклоно према Грцима, па је молбу са анексом својих инструкција проследило на разматрање новосадском Магистрату, чиме је послата јасна поруку локалним властима да се ово питање, односно грчки захтев, треба повољно решити.

У преписци вођеној на латинском језику види се да зграда Грчке школе, купљена од оберкапетана Николића још 1784. године, није била довршена ни после шеснаест година. Нестао је велики део позајмљеног и дарованог новца у висини од око 7.000 форинти; рачуне за овај трошак власти нису тражиле, нити је ико из Грчке општине било какву документацију нудио на увид јавности. Тражена помоћ од града није добијена и причекаће се још доста до коначног завршетка зграде Грчке школе. Магистрат је избегао да финансира изградњу, али је упутством Намесничког већа био принуђен да нађе решење за Грчку школу. На залагање српских сенатора Грчка школа ће своју наставу и наредних година држати у учионицама Српске основне школе.

Први већи неспоразум грчко-цинцарске заједнице са новосадским властима у новом столећу десио се 1804. године, када је царски комесар за директора *Грчке и грчко-влашке школе*²⁷⁴ у Новом Саду именовано градског сенатора грчког порекла, већ посрбљеног и српској заједници лојалног Мауројла Николића. Пре него што је нови директор Николић сазвао грчко-цинцарско општество да их званично упозна са својим наименовањем, обратио се Магистрату захвалницом на поверењу. У тексту испод захвалнице извештава да је приликом летимичног увида у документацију школског пословања установио да се Грчка школа издржава дотацијама грађана Грка.²⁷⁵

Николић је за 28. јун позвао прваке грчко-цинцарске заједнице на састанак у школском дворишту Српске основне школе, да би их известио о својој новој функцији и да се званично представи грчкој заједници. Именовање једног Грка из власти, члана српског општества за директора Грчке школе, изазвало је подозрење новосадских Грка и Цинцара. Они су Николићево намештење схватили као спрегу Магистрата и царско-краљевског комесара у циљу држања грчке заједнице и њихове школе под контролом нимало благонаклоних Срба. Неки Грци су на Николића гледали као на отпадника, удаљеног од својих хеленских корена. И поред свега, састанку су се одазвали сви позвани чланови грчког општества и званично представљање новог директора школе је протекло коректно, али у упадљиво хладној и формалној атмосфери.

---

²⁷⁴ Веома често се Грчка школа у Новом Саду у изворима на српском језику назива Грчка и Грчко-влашка школа.

²⁷⁵ ИАГНС, Ф. 1, бр. 1551, 1804.

Добродошлицу Николићу је као учитељ и економ школе пожелео Георгије Бељански, који је у име свога општества изјавио да су Грци захвални комесару што је за *директора Грчке школе именован Грк који зна грчку књи-гу*, али је дрско изнео примедбу да се његовим постављењем одступило од дотадашње праксе. Наиме, избори за руководства ове школе врше се већ двадесет година на други начин: епитропи и економи школе као чланови народа грчког и грчко-влашког бирају између себе једнога за префекта (директора) школе, па он пази на методiku наставе и на успех деце у науци и владању. Самосталност у избору директора школе Грцима и Цинцарима је представљала симбол народне слободе и посебности њиховог општества, коју они уживају већ двадесет година и чега се ни по коју цену не желе одрећи. Тим речима је Бељански завршио обраћање новопостављеном директору Николићу на грчком језику.²⁷⁶

Спор избија већ следећег дана, када су се Грци обратили Магистрату и учтиво замолили да ствари око избора школске управе и даље остану какве су биле; или, ако *ио Мајистраи неће, нека бар сусиендује сировођење нове уйраве док грчко ойшћесиво не добије решење на свој ракурс*. Молбом Грци дају на знање да не признају избор Николића за директора њихове школе, чиме дискретно не признају ни ауторитет царског комесара који је именоввао Николића за директора школе. Документ о овом спору налази се у Историјском архиву Града Новог Сада (Ф. 1, fasc. 7 No 1551, 1804).

Наредни и последњи спис из овог случаја издат је 20. марта наредне 1805. године и он *explicite* показује исход ове побуне Грка и Цинцара. У њему инспектор основних школа Имре Витес обавештава новосадски Магистрат да је донео закључак којим се за управитеља-префекта Грчке школе потврђује Георгије Бељански. Била је то још једна у низу победа новосадских Грка.

Пошто су одбили сваку иницијативу Магистрата којом би град наметнуо власт над њиховом школом, Грци су дефинитивно били приморани да рад школе сами финансирају. Премда је овакав начин издржавања школе био предвиђен приликом њеног оснивања, Грци су до тада више пута покушали да искамче нешто пара из градске касе, у чему су редовно били одбијени. Финансирање школе Грчкој општини није лако падало, јер су се донације и завештања богатих Грка проредиле, а инфлација умањила вредност њених ионако недовољних фондова. Учитељске плате су касиле по неколико месеци, па су тутори Грчке школе услед нередовних прилива средстава и непоштовања тестаментарне воље неких донатора одлучили да школске принадлежности добију судским путем и ту није било милости ни

---

²⁷⁶ Званичан препис овог говора је на латинском језику, али је Бељански провокативно одржао добродошлицу на грчком језику, представнику српске власти Новог Сада.

према коме. Први овакав случај забележен је 1804. године, када новосадски сенатор Валтер извештава Магистрат о пленидби имовине Анастасје Поповић, удовице Николе Јовановића, који је део свога завештања оставио Грчкој школи. Анастасја већ читаву деценију није исплатила школи ни једну форинту, па су је школски тутори Константин Карајанко, Никола Дузи, Марко Патраћ и Коста Дера тужили и тако успели да извуку део покојничког завештања.²⁷⁷

На суду се 1808. године по истом основу нашао и случај породице Дука. Када је новосадски трговац Теодор Дука, члан племићке породице Сервијски и миљеник Марка Сервијског писао тестамент 1804. године, међу својим наследницима именован је и Грчку школу. Њој је наменио фонд у висини од 4.000 форинти, а за руковаоца фонда одредио је сина Публија, свог већинског наследника. У време када је тестамент писан завештана сума је била прилично велик новац, за који је могла да се купи лепа и велика кућа у трговачком делу града (у Бостанцијској, данас Грчкошколској улици, или код Велике пијаце). Публије није школи ништа исплаћивао годинама, па је на основу тужбе Јована Пустеника и Андрије Димића, трговца и тудора Грчке школе, био позван пред Магистрат. Пред магистратском комисијом је дао изјаву у којој признаје да газдује завештаном имовином Грчке школе у наведеном износу. У следећој изјави пред судом Публије Дука каже да је вољан да измири своју обавезу према Грчкој школи, само моли тудоре да га ослободе плаћања интереса.²⁷⁸

***

Раздор између Срба и Грка кулминирао је насиљем, у коме су жртве била деца. Национално мотивисана туча грчке деце била је повод да деценијске супротности међу подељеним Новосађанима прерасту у нетрпељивост врло високог интензитета. О овом инциденту био је извештаван и сам врх Монархије.

Представници грчко-цинцарске општине састали су се 9. априла 1807. године на протестном скупу, под председавањем сенатора Василија Поповића и градског бележника Матије Ланга, поводом догађаја који је узбунио већ подељену православну чаршију града. Директор Грчке школе Георгије Бељански је тужио учитеља другог разреда Српске основне школе Теодора Секулића због физичког напада и малтретирања грчких ђака. Све је почео када су 3. априла 1807. године грчка деца, Димитрије Вулпе, стар 12 година, Петар Анастасијевић Пулитис, истог узраста као и Вулпе, Сава Поповић од 14 и Димитрије Василијев од 11 година, отишла у порту Саборне цркве да

²⁷⁷ ИАГНС, Ф. 1, бр. 2147/1804.

²⁷⁸ ИАГНС, Ф. 1, бр. 2421 и документ од 3. јуна 1808.

се тамо играју. Привучен њиховом грајом и грчким језиком, пришао им је српски учитељ Секулић и почео да се распитује шта уче у Грчкој школи, какав им је учитељ и слично. Деца су пристојно одговарала, све док на скривени знак учитеља из Српске школе нису истрчали ученици трећег разреда, њих двадесет петорица, похватали грчку децу и одвукли их у празну учионицу другог разреда. Учитељ Секулић тада је оптужио грчку децу да су разбили окно на школском прозору и уз помоћ још двојице српских учитеља, Јована Живановића и Мојсеја Игњатовића, мале су Грке *нечовечно ишибали вирјасом*.

Пребијену децу учитељ Игњатовић је ружно изгрдио, говорећи им да су Грци гори од Јевреја, да су им родитељи *суклаише* као и они сами. Забрањено им је да икада више улазе у српску порту, нека се не усуде доћи чак и ако им ту родитеље буду сахранили. Затим их је ишибане и уплакване истерао из зграде школе. Изгледа да овакав инцидент није био једини, јер је градски сенатор и директор српских народних школа Јефтимије, Јефта Анастасијевић, истим поводом известио окружног директора школа Аврама Мразовића да се у Новом Саду грчки и српски ученици често туку, што погоршава ионако лоше односе ове две нације. Наведени инциденти су, каже сенатор Анастасијевић, последица тога што су грчки ђаци добили на коришћење учионицу у згради Српске латинске школе.

Овај немили догађај је брзином ветра обишао Нови Сад. Брутално пребијање недужне грчке деце осудила је већина житеља Новог Сада, док је цео новосадски грчко-влашки народ био увређен и спреман на различите реакције. Градске власти су још истога дана настојале да бес родитеља и у Грчкој школи смире, али управитељ-префект Бељански, затражио је оштру сатисфакцију. Директор српских школа Анастасијевић није дао сатисфакцију коју је тражио Бељански, стајало је у пријави коју је Грчка општина поводом овог напада поднела Магистрату. Пријава је уведена у протокол Магистрата, да би онда 16. априла та иста тужба коју су потписала 22 Грка била прослеђена вишој школској управи у Ђеру. Међу потписницима тужбе на првом месту је био Бељански (он је вероватно тужбу на латинском језику својеручно написао), па Петар Угљеша, Јован Стајо и Никола Пејчиновић. У тужби Бељански оштро критикује поступак српских учитеља. Део тужбе гласи:

„Деца су немилостиво кажњена за нешто што није доказано да су почињала. Али, рецимо да су ученици Грчке школе и разбили окно, нису га разбила сва петорица. Њихови родитељи су имућни, тако би се штета лако надокнадила и грчки би учитељ кривце већ казнио. Деца су тако истучена да синчић Георгија Вулпе мало што није у скамији издахнуо, и сада га ноћу муче грчеви. Међутим, одмах после изгреда пријавио је ученик првог разреда српске школе Јован Коту-

ровић своје учитељу Живановићу да су друга српска деца, а не кажњени Грци, разбили окно; Котуровић је због тога био кажњен са 14 пацки. Што је најгоре, пошто нису кажњени, Срби се сада на јавним местима ругају Грцима, само се кају што сваком грчком ђаку нису ударили бар по 50 виргаса, нарушавајући тако братску љубав која је између Грка и Срба постојала већ толико година.²⁷⁹

Државни органи су веома брзо реаговали. Виши школски управитељ Пајнтнер је дописом од 25. априла наредио окружном директору Авраму Мразовићу да у својству инспектора допутује у Нови Сад и предузме истрагу. Мразовић стиже 18. маја 1807. године у Нови Сад и у присуству директора локалних школа, Петра Алаге, Андреја Дубовског, Јефте Атанасијевића и Георгија Бељанског започиње једнедељну истрагу поводом пребијања грчке деце. Пред истражну комисију довођена су и саслушавана кажњена деца, затим учитељи који су извршили насиље над њима и на крају родитељи кажњене деце. Комисија је 25. маја утврдила да је ствар преувеличана: деца нису шибана ни близу ономе како пише у тужби и да су у време испитивања била здрава; Јефта Атанасијевић је усмено укорио учитеље што су физички кажњавали децу без његовог знања и одобрења и забранио им да то убудуће чине, што је ушло у протокол. Документ су потписали сви чланови комисије осим Бељанског, који се жалио Вишој школској управи на пристрасну и непрофесионалну истрагу. Био је киван на то што кривци нису били адекватно кажњени и што грчка деца и њихови родитељи нису добили сатисфакцију. На крају се пожалио и на однос чланова комисије према њему, јер су га ови наводно отворено вређали, па је морао да напусти рад комисије пре завршетка њеног рада.

Пајнтнер је ипак уважио жалбу Бељанског и Мразовић је под његовим притиском наредио директору Атанасијевићу да узме под присмотру српске учитеље, под претњом да *ако још једном учине нешто слично, следи им оштријушњање из службе.*²⁸⁰ Инкриминисани учитељи Игњатовић и Живановић су по налогу Пајнтнера морали да плате путне трошкове и дневнице Мразовићу за боравак у Новом Саду. Учитељи су се званичним дописом пожалели Атанасијевићу, у коме га моле да се код Пајнтнера заузме за ублажавање казне. Наводе како су већ двапут у овој афери били озбиљно укорени, што би, сматрају они, Грцима требало да буде довољно. Посебно их је болела дрскост Бељанског јер је сам узео сатисфакцију, па се по улицама и кафанама хвалио неким наводним дописом из власти, у коме се њима двојици прети отпуштањем из службе. Што се Мразовићевих трошкова тиче, они ће их са окружним директором сами лако измирити пошто је Живановић са њиме

²⁷⁹ В. Стајић, *Цинцари у Новом Саду*, ГИД IX, 271.

²⁸⁰ *Исшо*, 272.

био у сродству. На овај начин се завршио најболнији инцидент између Срба и Грка у Новом Саду и о овом догађају нема више никаквих информација.

До наредног сукоба између грчко-цинцарске заједнице и новосадских власти дошло је пет година касније, 1812. године, када је Гаврил Бајчевић постао жупанијски директор народних православних школа. У овом случају, као и у многим сличним ситуацијама извори нису издашни, али на основу постојеће документације сагледава се суштина спора: новосадски Грци и Цинцари су настојали да избегну признање Бајчевићевог постављења, јер би његовим признањем пристали да уђу у систем српских државних школа и под надлештво окружних директора православних школа. Од оснивања својих првих школа у Угарској Грци су се према државним и муниципалним властима опходили лукаво, јер су им се често обраћали ради потраживања средстава, док су исте те власти игнорисали када су ове настојале да наметну своју управу и контролу над грчким школама.

Локалне власти су одавно прозреле ову тактику па су турски и директор новосадске Грчке школе били позвани пред Магистрат, где им је прочитана наредба Намесничког већа. Наредба је налагала да се јелинско општество легалним средствима примора на подвргавање своје школе окружном директору Бајчевићу. Грци су одговорили да ће се повиновати овој наредби, али ствари су се закомпликовале када су неколико дана касније отворено показали своје неповерење у добре намере жупанијског директора школе. Бајчевић је, увређен грчким неповерењем, игнорисао Грчку школу јер јој се није званично представио као окружни директор, нити је формално затражио послушност њених службеника, директора, учитеља, епитропа и економа. Бајчевић се једноставно понашао као да Грчка школа уопште не постоји. Грчко општество је званично поставило питање Врховној школској управи, под чији је директорат потпадала њихова школа и затражило право да на ову прилично запетљану ствар стави своје примедбе. Нису користили могућност да туже Бајчевића због неажурности, него су се према њему поставили исто као и он према њима, игнорисали су га.

Неспоразум постаје додатно замршен када је Магистрату ипак стигла тужба Грка против Бајчевића, писана на тајној скупштини грчког општества. Окружни директор школа јавно је тврдио како су кампању Грка против њега организовали и водили католици, високо позиционирани чиновници у градској власти. Прст је упирао ка сенатору Штефанију и великом бележнику Матији Лангу. Поводом ових оптужби, двојица прозваних чиновника су позвана пред Магистрат 14. фебруара, где су дали истоветне изјаве: порекли су Бајчевићеве оптужбе, изјавивши да нису утицали на грчко-цинцарско општество да одржи тајну скупштину. Такође су негирани оптужбе да су наговарали Грке да против Бајчевића подигну тужбу. Бајчевић је опет

реаговао тражећи од Магистрата да се спрече ноћни састанци и тајни договори Грко-Цинцара, које је као и пре две деценије у време борбе за грчку цркву, тајно организовао и водио Георгије Бељански.

У сукоб се ненадано, на страну Бајчевића, умешао Цинцарин Јован Стајић, донедавно Стајо, легендарни новосадски парничар и сплеткар. За њега се по чаршији причало да је изнад свега волео да се суди са сваким за било шта, а када није имао своју, радо би се уплео у туђу парницу. Много новца је бацио на ову страст, али је се није одрицао. Правдао се тиме да неко ужива у коцки, неко у пићу или женама, а он је скроман, воли суд и парничење. Стајић је као искусан парничар сачекао да буду саслушани сви представници грчког општества, па је изашао пред Магистрат и оградио се од деловања и примедби Бељанског. Представио се као незванични представник седамдесет тројице Грка и Цинцара, у чије име је оптужио Бељанског за организовање тајних ноћних састанака.

Појављивање Стајића као члана грчко-цинцарске заједнице пред Магистратом било је пресудно за исход ове парнице. Против Бељанског је поведен кривични поступак, а Грци и Цинцари су без поговора морали да прихвате ауторитет окружног директора народних школа Гаврила Бајчевића. Доста времена је прошло док на видело није испливала чињеница да је Стајић дуговао новац заједници на име трошкова за школу, па му је Бељански претио тужбом. Њихови односи су тиме били поремећени и Стајић је искористио прву прилику како би јавно денунцирао свог највећег ривала. Лоши односи међу њима били су брижљиво неговани годинама и временом су прерасли у страсну мржњу, стање духа које није било страно ниједном од њих двојице. Магистрат је уважио сведочење Јована Стајића, Стаје, чиме су Грци и хеленизовани Цинцари претрпели први пораз у сукобу са властима Новог Сада.

Иако су однели пресудне победе у борби против асимилације, новосадски Грко-Цинцари су првих деценија XIX века били видно ослабљени. Заједница Јелина је била осетно нарушеног интегритета јер је за последњих пола века регистрован драстичан пад броја грчко-цинцарског становништва: 1780. године у Новом Саду живело је око 600 Грка и Цинцара, да би их 1828. године од укупно 12.581 православних житеља остало само 218 Цинцара и осамдесет један Грк.²⁸¹ Однорођивање, тај усуд против којег су се

²⁸¹ В. Стајић, *Грађа за њолијичку историју...*, 23; Стајић користи архивске податке Карловачке митрополије о православном становништву Новог Сада 1821. године и према тим подацима православних у граду има тек нешто преко 5.200; Zoltan Györe и Владан Гавриловић служе се подацима из географско-статистичког дела *Хунгарија* Лудвика Нађа, штампаног у Будиму 1828. године. Ово су подаци из званичног пописа Жупаније 1828. године и могу се видети на страници 207, наведеног документа. Ове податке сам већ представио у претходном поглављу: 20.231 житеља Новог Сада, од којих су 12.581 били православни Срби, или 62,2 одсто од укупног градског становништва.

свом снагом борили, показало се непобедивим. У то време у граду је живело неколико стотина људи грчког порекла, који су увелико били Срби и нису припадали грчкој општини. Заједница је претрпела тежак демографски губитак и на другој страни: многе Цинцаре је захватио закасниели национални препород, слаб да да их очува у већем броју, али довољно снажан да се добар део њих више не сматра Грцима. Сужавањем круга грчких људи многа места њиховог пословања и окупљања у граду, Дунавска улица, Рибља пијаца, Хански крај, изгубила су свој стари јелински дух. Све мање новосадских трговаца и занатлија одевало се по турски и пушило чибукe, стари чланови јелинске заједнице су помрли а млађи прихватили нове токове. Иако је све до Буне Нови Сад задржао понеко обележје балканске чаршије, град се неповратно мењао. Само је Грчка школа још увек била грчка, једино место где се говорило и певало у грчком вишегласју.

Када је 1821. године Бељански међу грчким трговцима спровео успешну акцију за прикупљање новчаних прилога, коначно је завршена зграда Грчке школе. На фасади нове школске зграде у Бостанџијској улици (Грчкошколска улица 3) постављена је мермерна плоча са уклесаним натписом: *ΣΧΟΛΕΙΟΝ ἙΛΛΗΝΙΚΟΝ Ἡ ὈΜΟΝΟΙΑ ΤΟ ΣΥΝΤΗΡΕΙ ἈΝΕΚΑΙΝΙΣΤΗ. 1821,*²⁸² што значи *Грчка школа обновљена слојом и прилозима 1821.* Зграда је служила Грчкој школи наредних пола века, али је послужила и за догађај који је био од великог значаја за културу града. Наиме, у згради Грчке школе састали су се 23. септембра 1845. године највиђенији Новосађани и одлучили да оснују Српску читаоницу у Новом Саду. На састанку је донет статут оснивачког друштва и изабрана је управа читаонице. За привременог председника изабран је Јован Рајић млађи, истакнути правник и професор лицеја, за потпредседника Платон Јевремовић, парох Саборне цркве, а за секретара Радивоје Стратимировић. Прве просторије Српске читаонице налазиле су се поред учитељског стана на спрату зграде Грчке школе. Школска зграда из 1821. године изгорела је кобног 12. јуна 1849. године до темеља, али ће уз помоћ бечких трговаца Грка бити обновљена.

Учитељи Грчке школе у време када је подигнута њена зграда, поред Бељанског били су још Антим Папа, споменут 1823. године као бивши предавач који је у школском дворишту засадио воће и живео у стану на спрату изнад учионица. Од 1820. до 1822. године у рачунима трошкова школе налази се ставка од 900 форинти годишње плате за учитеље, од чега је Георгије Хаци-Димо Пуљо као активни учитељ имао 300, док је Бељански као дирек-

²⁸² Табла са овим написом стоји на фасади зграде некадашње Грчке школе. Део тог текста пронашао сам на визит-карти из 1883. године, насловљен као *Найџис на Грчкој школи у Н. Саду*, који се чува у: РОМС, М. 12.281; У *Бранику* 1886, број 76 написано је за овај натпис: *Ово је или варварски грцизам или су ѿџрешке резача!* В. Стајић, *Цинцари у Новом Саду*, ГИД IX, 280.

тор и учитељ добијао 600 форинти. Када буде диктирао тестамент, онемоћали Бељански ће извесну своту новца оставити професору Петру Јовановићу, који је и сам пред Буну био предавач у Грчкој школи.

Михаило Полит-Десанчић је похађао Грчку школу и сећао се да је после смрти Бељанског за учитеља Грчке школе у Новом Саду дошао неки *Па-йакостойулос*, не казујући ни одакле је дошао, ни колико се дуго задржао у Новом Саду. Од Д. Поповића дознајемо да је Панајот Папакостопулос рођен у Македонији и да се школовао у Кожанима. Био је један од ретких Грка и Цинцара који су пред Буну дошли у Нови Сад, где је научио српски језик и предавао у Грчкој школи до 1853. године.²⁸³ После учитељске праксе у Новом Саду, Папакостопулос је као лекар радио у Београду, где је и умро. Када ја стигао за учитеља у Нови Сад није знао ни једне српске речи, па како каже Полит Десанчић, *била је љрава комедија када ља љаци на српском, уз осмех љрге, а он не разуме, ља се смеши мислећи да ља деца хвале.*²⁸⁴

Полит је 1840. године пошао у први разред, у време када је Грчка школа била уобичајено добар избор за образовање деце богатих и образованих православних Новосађана, али у то време деца су била више српска него грчка. Грчка школа је захваљујући остарелом Бељанском држала висок образовни ниво са бољим учевним (наставним) планом од државне основне школе, самим тим јој је и друштвени рејтинг био знатно виши. Престижно је пред Буну било бити љак Грчке школе у Новом Саду. Али и она је временом губила своју грчку душу: иако се у овој школи наставни језик био грчки, настава се у Политово време одвијала на српском, јер је то био једини језик који су њени ученици говорили.

Када су 1821. године добили нову школску зграду, међу новосадским Јелинима је дошло до раскола. Сукоб унутар јелинске заједнице тињао је већ дуже време, али због полувековног ангажовања у борби против српских црквених и градских власти за сопствену школу и цркву, несклад међу њима није излазио на површину. Када је грчка заједница прослављала нову школску зграду, већински Цинцари су затражили да се званичан назив јелинске општине промени додавањем другог субјекта у званично име, који би гласио *Романовласи*. Предлог је на скупштини општества био прихваћен од већине, па је грчко-цинцарско општество Новог Сада код Магистрата поднело захтев да се промени званично име заједнице у *Уједињено ојшићесџво Грка и Романовлаха*.

Исти захтев је био постављен још пре 40 година приликом оснивања општине, само су тада гркофили били бројнији и непопустљиви, па је предлог био одбијен. Када је исти био усвојен у години грчког устанка, малоброј-

²⁸³ Д. Ј. Поповић, *О Цинцарима*, 425.

²⁸⁴ М. Полит-Десанчић, *Покојници*, 53.

ни новосадски Грци су овај предлог дочекали *на нож* и повели спор пред судом. После двогодишњег суђења победу су однели бројнији Цинцари, па је 1823. године у званични градски регистар ово општество заведено под новим називом. Наведени догађај указује на национално буђење новосадских Цинцара или Романовлаха, које је бујало под утицајем пештанских цинцарских интелектуалаца Розе и Бојађија. Односи у јелинској заједници су се утолико променили што су Цинцари и поред борбеног и бескомпромисног грчког трибуна Бељанског успели да се изборе и истакну своје етничке посебности.

Мистерија Георгије Бељански

Централна личност грчке заједнице у Новом Саду и монолитни стуб њиховог отпора посрбљивању, од последњих година XVIII века па наредних пола века, био је контроверзни *Георгије*, или *Ђорђе Бељански*. Бељански је читав свој живот служио једној идеји, очувању грчког бића у Новом Саду, али је крај живота дочекао разочаран и свестан да се прихватио посла Данаида. Иако је иза њега и његовог деловања остало мноштво докумената, живот овог човека је једна велика енигма, на коју сам се намерио. Због значаја Бељанског за његове сународнике и на дешавања у Новом Саду, изазвана њиховим дејством, било би немарно пропустити да се његовом лику посвети нешто више простора.

Зграда Грчке школе је изгорела у пожару јуна 1849. године, са зградом је нестала сва архивска грађа Грчке школе, Грчке општине и писана сведочанства о свим учитељима, ученицима, службеницима и активистима грчке заједнице. Због тога о Георгију, Ђорђу Бељанском, толико значајном новосадском Грку знамо веома мало. Не поседујемо ни један једини детаљ о његовом пореклу, породици и завичају, нема података где је одрастао, ни које је школе изучио. Не зна се одакле је и ни приближно када је Бељански дошао у Нови Сад, и не види се тренутак када је постао учитељ Грчке школе. Све оно што знамо о овом човеку догодило се између 1792. године, када се први пут појавио у документима Магистрата, и пролећа 1842. године када је отишао са овога света.

Вођен снажним убеђењем сматрам да Бељански није рођену Новом Саду, јер овог презимена овде нема пре њега, нити је био у граду у време када су Грци и Цинцари основали своје новосадско општество и школу. Прво појављивање ове личности у новосадској документацији је с пролећа 1792. године, када конзисторија Бачке епархије представља Илир-

ској дворској канцеларији турске школе; Бељански се други пут помињање 1793. године у извештају Конзисторије Бачке, од 29. марта. У том документу на латинском језику инкриминисани се терети за вођење неког тајног друштва, чији се чланови Грци и Куцовласи као завереници тајно и неовлашћено састају ноћу и делују превратнички против законитог црквеног поретка. Овде се осим имена не наводе његови лични подаци, само се *Georgij Beljansky* означава као главни кривац за наведено дело.

Након краћег времена *Ђорђе Бељански* се на латинском језику обраћа Магистрату и моли га да му се достави копија писма које је Бачка конзисторија упутила Магистрату, у ком се он помиње и вређа.²⁸⁵ Како се садржина писма односи на нека ускраћена права православних верника грчко-влашког језика, ред би био да се њихови представници, међу којима је и он, о томе обавесте, завршава Бељански своје (нама прво познато) обраћање новосадском Магистрату. Овај документ сведочи да је његово основно занимање било трговац, као и да је говорио и писао латински језик, што је значило да је негде пре доласка у Нови Сад стекао добро класично образовање.

Већ приликом првог појављивања видимо да је Бељански за кратко време успео да се постави као неко ко у јавности заступа интересе грчко-цинцарске колоније, кореспондент са службеном јавношћу и главни покретач свих њених активности. Знаменити ликови из реда Јелина полако су, један за другим, силазили са животне позорнице и на њихово место седа млади лав, који ће наредних пола века бити неприкосновени првак грчког општества у Новом Саду. Од тада па на даље, кроз праћење документацију Магистрата, у стању смо да сваке године пратимо пораст његове друштвене улоге и личног угледа.

Следеће, 1794. године налазимо његово имена једној судској потврди међу именима турске школе, који су били опуномоћени да школу заступају пред судом. Поред Бељанског, заступници школе су били трговац и рођак Марка Сервијског, Теодор Дука, трговац Коста Гадеша (или Гадфеш) и остарели кујунџија Јанко Дера.²⁸⁶ Бељански се још увек на писмима поред имена потписивао као трговац, али је истовремено обављао функцију епитропа Грчке школе. Да је 1800. године још увек првенствено био трговац, сведочи потврда којом одређује свога правног заступника и коју потписује исто онако како се потписивао пре седам година, *Georgii Veliansky, mercator*.²⁸⁷ Ова потврда указује и на стил живота какав ће Бељански водити читав свој век: често ће бити пред судом, било као тужитељ или као тужени, у својим приватним парницама, или као представник јелинске заједнице и Грчке школе у честим споровима са органима епархије и градских власти.

²⁸⁵ ИАГНС, Ф. 1, бр. 1004/1793.

²⁸⁶ Исто, бр. 1472/1794.

²⁸⁷ Исто, тач. 930, од 12. V 1800.

Поред матерњег грчког и класичног латинског, Георгије Бељански је још говорио српски и немачки језик. Постоје докази да је био судски преводилац Цинцарима и Грцима, посебно старијим удовицама које су у својим позним годинама стигле у Нови Сад, живеле изоловано и нису успеле да науче српски језик. Бељански им је преводио приватну документацију, тестаменте, уговоре, тужбе, дужничке цедуље и разну другу документацију са грчког и српског језика на латински и немачки, језике званичне кореспонденције у Монархији, и обрнуто. У жеку покрета Грка и Цинцара за стицање сопствене литургије и цркве Бељански је обављао званичну кореспонденцију између јелинског општества и државних, градских и црквених власти, превodeћи са службеног латинског потребну документацију на грчки језик.

У бројној архивској грађи о деловању Георгија, Ђорђа Бељанског током његовог полувековног живота у Новом Саду којом располажу Историјски архив Града Новог Сада, Архив Војводине, Рукописно одељење Матице српске и Архив САНУ у Сремским Карловцима, нисам пронашао ни један документ из кога би се барем приближно могло утврдити његово порекло, датум и место рођења. Изазовно је стога барем оквирно одредити идентитет Георгија Бељанског само на основу анализе посредних чињеница. Када се Бељански појавио у вароши био је то млађи човек, старости између 25–30 година и његово деловање је било младалачки енергично, али истовремено изненађујуће зрело и рационално.

Поред Бељанског у Новом Саду је живело више Грка и Цинцара чији су потенцијали били достојни вођства новосадске грчке заједнице: мужевна енергија, интелигенција и образовање, мудрост и наравно, неизбежан новац. У репрезентативним ликовима Јована Стајића, Константина Вулка, Георгија Хаџи-Димо Пуље и још неколицине новосадских Грка, Бељански је имао јаку конкуренцију, али је осим у случају Стајића успео да се наметне као вођа, а конкуренте мудро искористи као ревносне сараднике. Обдарен набројаним личним квалитетима, осим инстинкта за стицање новца, Бељански се издвојио као идеална замена за недавно преминулог Параскеву Хаџи-Јањиног и харизматичног, али већ остарелог Марка племенитог Сервијског. Прихватљива је претпоставка да га је баш неко од ова два грчка првака упознао негде у дијаспори и као образованог и способног младића довео у Нови Сад.

Првих година свога боравка у Новом Саду Бељански се бавио трговином, али се не види чиме је трговао, чији је био ортак и са колико успеха је радио. После неколико година уносно занимање трговца заменио је слабо плаћеним учитељским позивом и скромним животом самца по подстанарским ћумезима. Шта ли је утицало да га трговачке амбиције препусте страдном националном заносу, који ће га уместо ка новцу и трговачком

богатству усмерити у аскетски живот препун наивних идеала, сновиђења, немаштине и беде? Било да је то био младалачки занос, васпитање или судбина, Бељански се предано посветио руковођењу своје заједнице. Одакле год да је стигао, Бељански је већ био организован у националном раду јер је његово спретно и умешно вођење Грчке општине и школе одавало методе рада какве пре њега не запажамо међу новосадским Јелинима, дрскост револуционара и систематичну упорност.

Покрет за грчку цркву у Новом Саду осмишљен је и вођен његовом руком. Начин борбе одавао је неки нови, до тада непознат стил, изграђен под утицајем грчких тајних организација, вероватно масонерије или бечке организације *Bon Cuisines*. Постоји могућност да је баш он основао новосадску подружницу неког грчког тајног друштва током више тајних ноћних састанака, али за то немам чврстих доказа. Основ за овакву претпоставку даје чињеница да се пре 1793. године новосадски Грци и Цинцари нису ноћу тајно састајали, како би на тим сесијама организовали кампању за своју цркву и одбрану школе. Одлуке и резултати његовог конспиративног деловања нису бележени, о тајном раду грчког трибуна имамо посредна сазнања из извештаја епархијске конзисторије. Натпросечна ученост и полиглотске способности Бељанског, које су одскакале од просечно образованих новосадских Грка, указују на могућност да се школовао у неком од центара грчког просветитељства, Букурешту, Јанини или Бечу, где је потенцијално могао да буде млади следбеник Риге од Фере.

Овај интересантни човек је јавно и без увијања, не обазирјући да на то да ли ће се некоме замерити, изражавао своје тврде националне идеје и ставове. У градској власти Бељански је видео сталног и упорног противника грчких интереса, и према њој је водио тактику сталног клинча и сукоба ниског интензитета. У многобројним споровима са Магистратом Бељански се показао као вешт говорник и спретан манипулатор у опхођењу пред судом, јер је поред урођене страсти ка парничењу одлично познавао право, правни систем и судску праксу државе у коју је живео. У судници је његова реч била најгласнија и дуго се чула. Једна од већих слабости овог особењака било је већ поменута страст ка ирационалном, типично грчком парничењу. У њему се Бељански показао као спретан сплеткар и денунцијант свих својих личних и идејних противника, како међу Србима, тако и међу својим Грко-Цинцарима.

Мистериозности Бељанског у знатној мери доприноси и његово име. Иза имена *Ђорђе Бељански* не крије се Србин из Бачке, како би се то у први мах дало закључити, већ тврдокорни грчки патриота. Могло би се претпоставити да је он своје презиме, на које се често наилази у бачким местима Турији, Надаљу и Србобрану (тадашњем Сентомашу) и другим, преу-

зео или у њега преобликовао своје породично име, из ко зна којих разлога. Ти разлози су за сада остали недокучиви, јер се Георгије никада није женио, посебно не Српкињом, за чију би љубав своје јелинско презиме и име мењао у српско; пословна мимикрија, стид од порекла, или нека друга врста друштвеног компромиса на штету узвишених идеала код овог грчког националисте у потпуности је била искључена. Прихватљива претпоставка било би евентуално бекство од компромитујућих детаља из прошлости, али то је само пука претпоставка. На једној *цедуљи дуговања* из 1800. године Бељански се потписао са *Veliansky*, што би могло да укаже на *Велианијџис*, презиме са недатираног списка грчких трговаца из Влашке, које наводе Филипидес и Константас у своме делу *Нова географија*.

Исто презиме налазим међу грчким презименима пореклом из Константинопоља, наведеним у електронској верзији књиге *Grandes familles de Grece, d' Albanie, et de Constantinople*, објављеној у Паризу 1983. године. Енглески превод књиге у електронској форми, без имена аутора, постављен је 10. септембра 2010. године на сајту *Hellenic Genealogy Geek*. Ако је пак Бељански било његово право породично име, онда је грчко порекло овог човека потпуно неизвесно и сумњиво. Своје крштено име Георгије он је пред јавности рано посрбио, или је дозволио да га средина посрби у *Ђорђе*, што је опет било нетипично његовом искључивом грчком бићу.

Поред очигледних полиглотских способности овај човек је све време свог полувековног боравка у Новом Саду врло лоше говорио језик средине. Његов српски је био лош, са јаким јужњачким нагласком кога он није могао, или није хтео да се ослободи. Полит је у први разред Грчке школе кренуо годину и по пре смрти Бељанског и у својим *Успоменама* се сећао да је:

„[...] стари учитељ је изврсно знао стару грчку књижевност, па је често омаловажавао латински језик. Говорио је српски по бугарски, убацујући при том многе турске речи.”²⁸⁸

Политово запажање може да нас наведена помисао да је Бељански као Цинцарин био рођен негде у бугарским или македонским крајевима. Ова претпоставка звучи готово невероватно, јер се његова безрезервна љубав према свему грчком и опсесија хеленизмом не поклапа са националном аморфношћу тадашњих Цинцара, чак ни под претпоставком када би у потпуности бивали хеленизовани. Иако су порекло и младост Георгија Бељанског мистериозни и недокучиви, интригантни и инспиративни, нисам их третирао произвољно, без логике и смисла, већ на основу штурих информација до којих сам успео да дођем. Причу о нерасветљеној страни

---

²⁸⁸ М. Полит-Десанчић, *Покојници*, Нови Сад 1899, 34.

живота Георгија Бељанског начинио сам на бази архивских података, али би оправдано спекулативну опсервацију о његовом пореклу, имену и политичком ангажману требало сместити међу хипотезе које вероватно никада неће бити проверене, оповргнуте или потврђене. Јер, много тога остаде ван граница мога сазнања.

Функције Бељанског у Грчкој школи временом су се мењале, прво је био њен учитељ, епитроп, па директор. Читав свој радни век, поред предавања и организације рада школе, Бељански се бавио и школским финансијама. Руковао је школским фондом, у прво време са туторима школе, а касније самостално. Неко злонамеран је анонимним писмом 1812. године дојавио његовом старом противнику, директору православних школа Бачке жупаније Бајчевићу, да директор Грчке школе, Бељански, произвољно рукује фондом и неовлашћено троши школска средства. Пошто је сукоб између Бељанског и Бајчевића одавно превазишао службени ниво и годинама тињао као страсно непријатељство, Бајчевић је искористио пријаву као повод да изврши преглед документације фонда, у нади да ће пронаћи доказе о крупнијим малверзацијама мрског му Бељанског.

Иако се касније испоставило да је дојава била неоправдана, јер су прегледом рада школе пронађене само мање неправилности, Бајчевић је службеном белешком затражио да се Бељански смени са места директора Грчке школе.²⁸⁹ Поново се ускомешала грчка заједница, против су устали сви виђенији Грци, јер су смену доживели као отворен напад своје општество, школу и цркву. Бајчевић је без ваљаних доказа морао да одступи а Бељански се показао као прави вођа, иза кога је безрезервно стајала читава јелинска новосадска општина.

Упркос чињеници да је био вођ и представник својих богатих сународника, поред тога и руковалац школског фонда који је руку на срце био више празан него пун, Бељански је живео крајње скромно. Сопствену кућу није имао, у прво време потуцао се по собичцима у помоћним зградама грчких трговаца, а када је 1821. године завршена зграда школе, преселио се у малени учитељски стан у школском дворишту, са собичком, кухињом и подрумчетом за кирију од 80 форинти годишње. Почетком 1815. године обратио се туторима школе са захтевом да му се због поскупљења животних трошкова умањи кирија, што му тутори удовољавају, и у потпуности га ослобађају обавезе плаћања закупа стана. Од скромне уштеђевине купио је виноград на локацији између Петроварадина и Буковца, где је проводио доста свога слободног времена, а вино је продавао накупцима. Виноград се током Георгијевог оскудног живота препуног дуговима негде загубио, јер се не спомиње у његовом тестаменту.

---

²⁸⁹ ИАГНС, Ф. 1, бр. 2150/1812.

Због малих примања директор Грчке школе се често задуживао, тако да у судским списима и магистратској документацији наилазимо на више потврда о његовим старим дуговима и новим задуживањима. Новосадски Јеврејин Исак Криштоф, закупац Турског хана, замолио је 1816. године Магистрат Новог Сада да властима Петроварадина упуте захтев за стављањем забране на продају винограда у петроварадинском атару, у власништву његовог дужника Ђорђа Бељанског. Криштоф је тражио да се забрана стави на целокупну непокретну имовину дужника до окончања дужничке парнице, али се испоставило да Бељански осим овог винограда није поседовао никакву другу непокретну имовину у граду или околини. Директор Грчке школе је направио дуг код Криштофа тако што је месецима користио услуге хана, тамо се хранио и купао, а у пар наврата од свог повериоца је на зајам узимао и готов новац. Поверилац у молби не наводи висину дуга, али пошто је тражио да дужников виноград буде гаранција, дуг свакако није био мали.

Бељански је и овом приликом показао борбени карактер, јер је на Криштофово потраживање дрско узвратио противтужбом. Противтужбу је игноришући све редовне судске инстанце, поднео ни мање, ни више него Дворској канцеларији у Бечу. Дворска канцеларија је 1817. године затражила извештај о овом случају од новосадског Магистрата, али о овом случају нисам пронашао ни један документ више.²⁹⁰ Зна се међутим, да је Бељански наредних година био у великим финансијским тешкоћама. Из признанице на 156 форинти, датиране 24. октобра 1820. године, која се чува у Историјском архива Града Новог Сада (Ф. 1) а, види се да је директор Бељански примио за подстанара ученика, сина Марка Георгијевића, младог Грка Павла, будућег продавца вина и заступника Грчке школе из 1835. године.

Малобројни су документи на грчким језику у архивима Новог Сада. Бисер међу њима свако је ненасловљена рукописна збирка ода и химни, дело непознатог непотписаног новосадског Грка. Песме из збирке су борбеног карактера, посвећена Риги од Фере и борцима из устанка 1821. године.²⁹¹ Непознати аутор ове епске песмарице, или више њих, на 34 странице брижљивом руком су исписали 42 оде и химне, затим 22 краће песме, од којих је једна посвећена Карађорђу. Ниједна песма није потписана, једино се испод две налазе уписане године 1824. и 1825, на основу којих знамо да је читава збирка из тог периода. Да је непознати аутор био образован указује то што су стихови били писани у *кайшаревуса* дијалекту, који је у то време био у служби Грка тек тридесетак година.²⁹² Мање упућени у ову ствар сматрају да

²⁹⁰ Исто, бр. 2024 /1817.

²⁹¹Збирка ода и химни, од пресељења Матице српске у Нови Сад налази се у њеном власништву. Данас се чува у Рукописном одељењу Матице српске.

²⁹² Овај варијетет грчког језика је био актуелан до 1976. године, када га одлуком грчке владе замењује модерни дијалекат *гимоџики*.

су стихови превод поеме *Седмослѣручни цветѣшак дорећим се Грцима* Јована Стерије Поповића из времена његове ране фазе, набијене националним заносом. Стерија је у тренутку настанка збирке још увек био тинејџер (имао је 18–19 година), што се поклапа са борбеношћу његових година, и временом настанка новосадске збирке ода и химни, али је према рукопису тешко утврдити њеног аутора.

Међу потенцијалним ауторима збирке издвајају се двојица Новосађана, Петар Дука и Ђорђе Бељански. Дука је о грчком устанку и грчким борцима написао књигу која је и штампана, о којој се зна путем посредних вести јер ниједан њен примерак није доступан јавности. Моја маленкост је склона да за аутора наведених стихова претпостави Бељанског, користећи се следећим аргументима: Бељански је био најученији Грк тога доба у нашој вароши и вероватно једини који је овде владао катаревусом. Ово наречје улази у употребу новосадске Грчке школе тек од његовог времена. Он је такође био најборбенији грчки занесењак у Новом Саду свога времена и најмање што је могао да учини за своје сународнике у борби против турског господства били су стихови. Једино чуди то што је аутор очигледно настојао да остане анониман, а то је манир који није својствен ниједном од двојице наведених кандидата. Све то, међутим, остаје у недокучивој тами прошлости, посебно уз многе друге детаље из живота овог човека.

Бељански је водио два паралелна и потпуно различита живота. У јавном наступу видимо га као учитеља и јавног радника, јаког вођу свога национала, ученог човека који са великом акрибијом делује у својој грчкој општини. Тај Бељански се поред школе и Николајевске цркве виђао на суду и на сокацима, у трговинама својих земљака и по кафанама. Његова реч, изговорена или написана, имала је смисао и одређену снагу и његови Грци су га слушали као свог трибуна. Због изразитог инстинкта упорног борца противници су га радије избегавали него се са њиме јавно сукобљавали, како на суду, тако и на сокаку. Онај други, мање познати, опскурни и чудни Бељански, у сивилу свакодневице и међу сенкама својих ћумеза је са највећом страшћу сањао Маратон, Термопиле и Платеју, ронио сузе над Константинопољем и вековним грчким ропством.

Уз Бељанског се за пола века није нашло много блиских људи, у његовом срцу није било места ни за једну жену, нити за право пријатеља. Када је остарио и обрео се сасвим сам, углавном је живео ноћу, чкиљио под свећом у полутами свога самачког собичка, другујући са својим грчким књигама. Био је тешког и свадљивог карактера, од некада блиских људи успешно је стварао непријатеље и своје последње године провео је завађен са већином својих некадашњих пријатеља. Из његове позне документације одише пизма према свему што није ОН, било да је то српско или грчко. Дању је ретко из-

лазио да се не би сретао са људима које није трпео, само се као сенка прикрадао одлазећи до симицинице и бакалнице, и на литургију у Николајевској цркви. Средина је на његове ћуди одговорила природно и без милости, тако што је остарелог и сиромашног Георгија напустила и потпуно заборавила.

Жељан освете, решио је новосадски Фауст да се обрати своме Мефисту и напакости Грцима што су га оставили самог, на исти начин како би се њему дало највише напакостити. Некада неприкосновен као предводник и трибун, у старости усамљени намћор тешког карактера и рањеног поноса, онемоћали директор јелинске новосадске школе је 5. марта 1842. године свој тестамент диктирао у перо грчком унуку, новосадском сенатору Павлу Јовановићу *српским језиком* и дрхтавом руком потписао га *српским ћириличким иисмом!* Тестамент у оригиналу гласи:

„Во имја Оца, Сина и Св. Духа

Старост ме моја опомиње да још при здравом телу расположеније о сермији чрез мене стеченом учиним. Зато настојаније тестаментарно уреждане творим. Када ми се умрет догоди, душу милосердјем Бога а тело земљи препоручујем, кое желим да се при катедралној [у Саборној, не у полу-грчкој, Николајевској цркви] сарани цркви и да се на погреб опредељивати сума једне стотине фор. у сребру, коју долу именовани тотор по произволенију своме употребиће...”

У тестаменту се види да је крај живота дочекао као пуки сиромаш, а оно мало виртуелног новца, који му је према његовом рачуну школа дуговала, поделио је на следећи начин:

„Фундус школе греческе, по рачуну 1834 предатом, има мени преко 400 ф. вал. давати, и на многократна зактевања нису ме намирили: зато ову суму остављам Г. Јоанович Петру, професору, Атанасији Балта и Катерини Рада Врани да Г. Јоановичу судејски фондус к плати овој премора и они међу собом на равне части поделе.

Текли Гизеле, Сатлеровој жени, за услуге остављам једну стотину фор;

Лазару Дуки две стотине форинти наследник мои платити има;

Панајот Папа Нако у Земуну стављам једну стотину и педесет фор;

Анастасји Балта оставлиам мои златан прстен...

Желио би и греческој школи легат какав учинити; но будући да су мени на приложеније Јоан Штерио от моје плате сваке године сто форинти укинути: зато нисам у стању школи што легирати [...] И оное моја поледна волја коју своеручно подписуем.

У Н Саду 5. марта 1841.

Георгиј Белиански, школе елински локални директор.”²⁹³

Своје последње дане Бељански је провео у фриволној борби са *злим дусима* Грчке школе, којој је дао сву воју љубав и животну енергију и у којој је провео свој радни век. Пола столећа бдео је над школским фондом као

²⁹³ ИАГНС, Ф. 1, бр. 1104/1842.

над рођеним чедом, чувао га и трудио се да буде што већи и богатији. Због сумњи да га злоупотребљава и поткрада, власт га је неколико пута јавно сумњичила и проверавала. И сами Грци понекад би сумњали у његово поштење, али у свим проверама Бељански је остајао чист.

Занимљива и тајанствена овоземаљска прича о Георгију, Ђорђу Бељанском завршила се 8. априла 1842. године, тихо, без иједног записа. Истог дана је сенатор Павле Јовановић изашао да запечати скромни иметак покојника и, како Бељански није имао никога од родбине ко би га испратио и сахранио, сенатор се постарао да изради сахрану о трошку града. Јовановић је по службеној дужности инвентарисао покојникове ствари и пописао заоставштину, која се састојала од ... *йорйрейѝа їрчкої цара и 86 различийѝих књиѝа!* Бељански није успео да упропасти већ опустошени фонд Грчке школе онако како је наумио, јер је завештана сума од 400 форинти, коју су према његовој последњој вољи имали да изделе професор Јовановић, Екатерина Балта и удова Рада Врана, била одавно непостојећа. Сенатор Јовановић се није ни усудио да овај новац наплати судским путем па је 23. октобра исте године направио са *їреческим избраним обийїесїѝвом љубовно йоравненије.*

У новосадској штампи је пола века касније обележила смрт Бељанског. У *Бранику* је у неколико редака објављен једини *oratio funebris* Георгију Бељанском, под насловом *Пре йола века је умро Дон Кихоїѝ новосадских Јелина.*

Јован Стерио

Смрћу Георгија, Ђорђа Бељанског, првак новосадских Грка и Цинцара постаје Јован Стерио. У јавности се говоркало о његовом цинцарском пореклу, али се Стерио на то јако љутио, држећи се за правог Грка. У бескрајном истицању родољубља у свакој прилици и на сваком месту готово да је био раван Бељанском. То је исти онај *Јоан Шїтерио* који је био један од већих противника Бељанског, на кога се овај жалио у свом тестаменту. Јован је првих година века рођен у Новом Саду и 1830. године добио је бесплатно новосадско грађанство као *син їражданина*. Породица Стерио је средином XVIII века, вођена Аном, удовицом војводе Јорге Стерио кога су Турци погубили после неуспешног устанка хришћанског становништва у Македонији, из Маврова пребегла у Аустрију. Зауоставили су се у Инђији и тамо подигли дом, да би се после извесног времена њихова младеж раселила по градовима, Земуну, Новом Саду и Коморану.

Први новосадски Стерио, Јован старији (*Ioannis Sterio* у архивским документима), син Јорге рођен у Маврову стигао је у Нови Сад из Срема у време Аустро-турског рата и као ортак удовице Константина Сервијског постао грађанин 18. октобра 1791. године. Јован је имао сина Николу, а овај двојицу синова, старијег Јована (млађег), и млађег Михаила, правника и заклетог новосадског адвоката. Адвокат Михаило Николић Стерио био је ожењен Катарином Хаџи, кћерком грчког трговца Константина. Пред Буну, Михаило је обављао функцију контролора сирочадске касе Новог Сада; првог дана бомбардовања Новог Сада био је тешко рањен, па је без неопходне помоћи искрварио и за неколико сати издахнуо. Његов брат Јован, Јоца Штерио Млађи држао је неколико продавница луксузне робе, у Дунавској и Главној улици. Робу је набављао углавном у Бечу и Пешти, где је често ради набавке путовао и одржавао везе са тамошњим Грцима. Богате и помодне Новосађанке су код *иззда Штерија* куповале козметику, шешире и ешарпе по последњој европској моди.

Једну од првих новинских реклама у Новом Саду Јован Стерио је наручио у Медаковићевом *Србском дневнику* и она је излазила скоро целу 1854. годину. У њој је рекламиран ароматични медицински сапун од трава, производ Бечлије др Боршарта, који *у себи има мноґо већѣиабилни, аромайични и еѣерично-зејѣињави и минерални часѣи [...]* кои чине да сапун одржава кожу меку и глајку да се лакше исцарава... Сапун од трава са овим ичечайом зајечаченим ориѣиналним пакетиима продаваће се по 24 кр. ср. у Новом Саду само код Јована Стерије!²⁹⁴ Као виђенији грађанин, првак грчке заједнице и једини прави противник Георгија Бељанског и његовом самонаметнутом месијанству, Јован је имао можда највеће заслуге за обнову зграде Грчке школе разорене у Буни. Умро је 1855. године и био сахрањен у порти Николајевске цркве.

После овог Јована у Новом Саду је живео још један Јован Штерио, за кога основано претпостављам да је био у непосредној родбинској вези са наведеним имењаком. Њега налазим међу приложницима за оправку Светојованске цркве, када је приложио 2 форинте.²⁹⁵ Последњег из ове породице кога срећемо у градској документацији био је Јованов син Леонидас, или скраћено Леонид, како су га звали суграђани. Леонид је учествовао у састанцима Грчке општине 1873. године када се одлучивало о судбини грчког фон-

²⁹⁴ *Србски дневник*, Нови Сад 1854.

²⁹⁵ *Србски дневник*, Нови Сад, 12/24. децембар 1862; Међу приложницима, осим Штерије наилазимо на следеће Новосађане јелинског порекла: Јована Полита, Јована Деметровића, Ђорђа Коду, Гавру Барако, госпођу Харишеву, Ђорђа Кондорошија, Ананија Деру, Камбера, Стеву Деру, Софију Пасковић, Димитрија Коду, Марка Поповића, Милоша Саранду, Марију Трандафил, Емила Чакру, Екатерину Деметровић, Лазара Саранду, Симеона Димитријевића и Уроша Пеција (Поповића).

да и школе. Браћа Стерио која су остала у Инђије доста рано су се посрбили и 1809. године узели Св. Срђа и Влаха за своју крсну славу. Новосадски и сремски Грко-Цинцари Стерио немају никакве родбинске везе са вршачким Стеријама-Поповићима.

***

Четрдесетих година XIX века у Нови Сад су се доселили вероватно последњи Грци и Цинцари. Овога пута насељеници нису долазили из Македоније, већ из Кнежевине Србије. После Другог српског устанка обреновићка Србија је Грцима и Цинцарима постала привлачнија од пречанских крајева. Иако их кнез Милош није *мирисао*,²⁹⁶ Цинцари и Грци су за време и после Грчког рата за независност у осетнијој мери населили чаршије у Милошевој кнежевини. Као и у примеру Угарске, уз већинске Цинцаре у кнежевину је дошло и нешто правих Грка.

Разлози због којих су се већ почетком XIX века Грци и Цинцари радије досељавали у Србију него у Јужну Угарску, били су практичне природе. Као последица неуспешног ратовања са Наполеоном, Аустријско царство је, већ ослабљено радикализмом Јосифа II и лошом владавином његовог наследника, запало у опасну економску кризу. Након пораза Аустрије и закључења мира са Француском 14. октобра 1809. године у Шенбруну, цар Франц I је одлучио да из основа реформише економику Аустријског царства, јер су вишегодишњи ратови до крајњих граница исцрпили потенцијале државе. Аустрија је реформама плански усмеравана у правцима капиталистичке привреде, али су велика економска криза и тешка инфлација, која је кулминирала 1811. године, захватиле Монархију и зауставиле започете реформе. Катастрофалан пад вредности националне валуте преполовио је дословно преко ноћи финансијске капацитете државе, док су многи приватни финансијери изгубили сав капитал.²⁹⁷ Криза је толико потресла државу да је међу крајњим мерама за спасавање државе од финансијског слома одузимана и црквена имовина као ратна супсидија.

Када се стање у Монархији донекле смирило, монетарна љуљашка је економију земље бацила у другу крајност: повлачење ослабљене валуте успорило је тржишне токове, па је због скупог новца и његове несташице, тржиште Монархије упало у вртлоге дефлације. Аустријска монета је после

---

²⁹⁶ Овај израз користи Поповић. Било би можда упутније рећи да кнез Милош није волео неке особине Цинцара, посебно њихову националну аморфност. Код Грка му је сметала национална агресивност, па је у наредби из 1827. године он строго забрањује *да се ниједан од жишјеља београдских силом не грчи, нићи да се Бујарин или Цинцар њод Грке стјавља*.

²⁹⁷ Пре 1. марта 1811. године папирна форинта је вредела 5 форинти сребра, док је њена вредност готово преко ноћи пала толико да се мењала за 2,5 форинте сребра.

периода инфлације, као последица смиривања ратног стања доживела нагли раст и јачање, али сада новца није било довољно. Без свежег капитала тешко је могла да функционише привреда ове велике, претежно феудалне државе. Обим занатске производње троструко се смањио, трговина је у већини случајева почела да се обавља дужничким цедуљама или натурално. Економско-финансијски токови у Царевини су спласнули јер је држава током исцрпљујућих ратова остала без финансијског потенцијала, па се почетком друге деценије XIX века гушила у нагомиланој пољопривредној роби, која још није стигла да се поквари. С друге стране, обично становништво је живело у оскудици, пошто није имало новца да купује произведену робу.

Како би покренуо жељене реформе, цар Франц I је морао да оживи привреду. Да би то постигао требало му је свежег новца, па се задуживао код највећих зајмодаваца Европе тога времена, банкара Ротшилда. Цар је био велики дужник своје високом чиновништву и осиромашеној камарили, позајмљивао је неплански и преко мере, важио је за највећег дужника Ротшилда. Захвалан што су му привидно помогли кредитима, цар је петорици браће Ротшилд 1820. године подарио титуле барона. Предузимљива браћа користили су цареву милост и проширила своје послове у царству, улажући у угарску пољопривреду, аустријску мануфактуру и рударство у Чешкој. Њиховим новцем започело је јачање капиталистичких процеса у Аустријском царству. Сада се капитал слио и концентрисао у рукама неколицине магната, што је довело до стварања монопола који је разорно деловало на хиљаде ситних занатлија и трговаца.²⁹⁸ Аустрија више није пружала исте услове страним трговцима као пре једног или пола века, стога у овако економски депресиван амбијент рационални грчки трговци нису желели да дођу и упусте се у велике пословне ризике.

Млада српска кнежевина више је одговарала трговцима са Југа и они су се у већем броју окренули ка њој. Иако још увек вазална у односу према Отоманском царству, сиромашна и неуређених друштвених односа, Милошева Србија им је била многима привлачна јер није претила мноштвом ограничавајућих правних прописа који би могли да ометају креативност грчке трговине. У младој кнежевини Грци су имали пословне слободе које су договарали са једним човеком, за те слободе су само њему плаћали и од његове воље зависили. Грци, а посебно Цинцари, брзо су се прихватили ових начела и успешно пословали, богатећи се. Само су појединци прелазили у Аустрију, јер их је тамо чекала родбина, или су их на то приморали политички разлози. Када су Милош, за њиме и Михаило, били приморани

²⁹⁸ Присуство Ротшилдовога капитала у Аустријском царству надживеће све облике ове државе. После Првог светског рата, кроз велике кредитне банке (*Угарска ојшћа кредитна банка*), биће њихов капитал присутан у свим деловима бивше Царевине, у Аустрији, Мађарско, Чешкој и најмање у Словачкој.

да абдицирају и напусте Србију и власт препусте уставобранитељима, неки од грчких трговаца су безглаво побегли у Угарску. Они су били интересно везани за владајућу династију па су развлашћење Обреновића примили као губитак личне и пословне заштите.

Као обреновићевац и политички пребег Михаило Адамовић је из Смедерева прешао у Аустрију 1844. године. Био је рођен у Македонији и потписивао се грчки. У исто време новосадски Магистрат је вршио преписку са Намесничким већем о молби Теокара Панајота, у којој је овај Грк тражио да му се допусти да турско поданство замени аустријским.²⁹⁹ Наведена двојица, први Цинцар или Грк, други вероватно чисти Грк, били су уз привременог учитеља Папакостопулоса и професора музике Морфидиса међу последњим јелинским пришелцима који су пред Буну стигли у Нови Сад.

Из Мађарске је 1845. године стигао млади Ђорђе Кондорози, будући новосадски адвокат и градски чиновник. Редак је био случај Цинцарина Димитрија Цветковића који је као момак исте године када и Кондорози стигао право из Турске. Од штурих вести о њему знамо да је рођен августа 1828. године у Мелнику, Македонија. У Нови Сад је дошао да шегртује у дућану свог рођака и брзо се осамосталио. После Буне је био активан члан Грчке општине. Његово присуство је евидентирано приликом последњих састанака чланова општине почетком августа 1873. године, када се одлучивало о судбини грчког фонда. Умро је августа 1879. године и сахрањен је на Светојованском гробљу. Поред њега је 1881. године сахрањена и његова жена Катарина, рођена Калунци 1838. године у Земуну.³⁰⁰

Тих година пред Буну све ређи су били грчки натписи на споменицима на Светојованском гробљу и у портама новосадских цркава. Вероватно последње име клесано грчким алфабетом и језиком на надгробном споменику је име Константина Теодора, Грка који је умро 1844. године и сахрањен у порти Светојованске цркве, да би 1921. године приликом колективног сељења моштију са овог гробља и рушења црквице, његове гробне остатке пренели на Успенско гробље.

---

²⁹⁹ В. Стајић, *Цинцари у Новом Саду*, ГИД, књига IX, 278.

³⁰⁰ Д. Ј. Поповић, *О Цинцарима*, 473.

Александар Морфидис Низис

Крајем четврте деценије XIX века у град долази најшколованији музичар Новог Сада из времена пре Буне, Александар Морфидис Низис.³⁰¹ Претпоставља се да су се новосадски Грци одлучили да га доведу и да је по њега Јован Стерио ишао у Беч. Морфидис је позван да буде професор музике и православног *црквеној њјенија*. У архивској грађи из времена пред Буну о овом музичару је остало тек толико података да сазнамо како је Морфидис 1847. године био протопсалтирист (хоровођа) при Саборном храму Св. Георгија. Документ је признаница на 10 форинти, које су му 2. априла као хонорар припале за *ѡѡредално ѡјејаније и ѡровожденије блаженојочивше сенѡйторке Анне Савичке*. Из тог времена има још један судски спис о његовом сведочењу пред судом у вези са неком кафанском тучом. Има и назнака да је једно кратко време предавао у Грчкој школи после одласка учитеља Папакостопулоса.³⁰²

Пре доласка у Нови Сад 1838. године кратко је предавао певање у Темишвару и Вршцу. Нови Сад га је привукао својом улогом културног средишта Срба и православља, и у таквој средини Морфидис је могао да се посвети музици и у потпуности афирмише. Одмах је постао наставник музике у Новосадској гимназији и основао је школу клавира. Такође је формирао и хор гимназијских певача са којим је учествовао на богослужењима у саборној цркви. Устројством хора и начином певања донекле је одступио од уобичајеног канонског појања, што се као *новоѡарење* није свидело владици и свештенству. Морфидисова неканонска литургија није могла да се одржи, исто као што се двадесет година касније није одржала ни Литургија, Корнелија Станковића. Његову литургију српска штампа последњи пут помиње 1883. године, када је хор српских студената појало на Светог Саву у Руској цркви у Бечу.

За време Буне професор Морфидис се из Новог Сада склонио у Осијек где је у латинској гимназији радио као професор грчког језика. Током боравка у Осијеку, занет илирским романтизмом, компоновао је *Јелачићев марш*. После смиривања стања Александар се враћа у Нови Сад, који је истински прихватио и заволео. До 1860. године живео је од давања часова клавира, а када се исте године оснива *Прво новосадско ѡевачко друѡиѡво*, Александар му је био први хоровођа. Сматра се да је професор Александар Морфидис Низис ударио темеље музичке културе у Новом Саду.

³⁰¹ В. Стајић сматра да „све што се нађе о ноталном певању у Новом Саду, о раду др Петра Јовановића у ноте сложеном 1842, у вези је са радом овог Морфидиса”. *Новосадске биографије*, 6, 134.

³⁰² М. Савић, *Наши стѡари*, Нови Сад 2010, 190.

Врстан пијаниста и певач, Морфидис је своје ђаке учио теорији музике и певање уз ноте. Увео је нотално певање и појање у новосадским православним црквама и његовим залагањем у Српској гимназији уведена је Музикална школа (музичка настава) 1841. године, коју је сам водио. Волео је амбијент новосадских кафана, где је после школе и цркве најчешће боравио. Отвореног духа, брзо је прихватио дух новосадских Срба међу које се временом стопио. Композовао је *Банайско коло*, *Четвороласну њесму*, *Одзив из Пољске*, *Свајшовску њесму*, *Гудбу свайшовску* итд. Новосадски књијар Пера Стојановић је 1864. године објавио *Албум њри Морфидисова валцера*. У Новом Саду је крајем шездесетих година прошлог века пронађен и рукопис једне Морфидисове опере.

Видели смо да се Морфидис у Новом Саду веома добро снашао. Имао је дара за језике, поред матерњег грчког, говорио је још немачки, руски, у школи је научио латински и старогрчки језик, а међу Србима је веома брзо научио српски. Његов српски језик био је коректан, али читав живот неке речи је чудно изговарао, на неки свој начин, а не онако како га Срби изговарају. Због носног изговора у његовом изговору није било *й*, већ увек *џ*, као ни *џи*, већ свагда *г*. Становао је у Дунавској улици, у великој Димићевој кући преко пута куће Стевана Поповић Пеције. Цела Дунавска улица се тресла од његовог баса, када би се ноћу без кључа враћао из кафане. Тада би он са пола снаге, да не разбуди комшилуку, позивао своју станодавку, извесну Цициницу, да му донесе кључ. Од Дунава до Владичанског двора све би се тресло од повика *Дзигзо!* У његовом моћном басу уживали су многи: његови ученици, верници у цркви, весељаци по кафанама, али не и његови уснули суседи.

Главни актер ове приче је читав свој век остао нежења, живео је живот кафанског боема. Боемски живот и заустављени културни токови у порушеном Новом Саду допринели су да се неоспорно талентовани Морфидис не развије у плодног и успешног музичара и композитора. Шездесетих година XIX века, у доба набујалог Омладинског покрета и политичке активности *милејџићеваца*, Морфидис се није могао одупрети националом заносу по новосадским кафанама. Био је омиљени гост у тим заносно магловитим амбијентима, јер је својом маркантном појавом и громким певањем импозовао свим кафанским гостима. Као шарени и весели циркус, њега је увек пратила безбрижна хедонистичка дружина састављена од кикотавих жена и пијане братије, које се малограђанска чаршија јавно гнушала а потајно завидела. И поред живота који је више лично на бучну гротеску него на овоземаљски боравак душе вођене музама, Морфидис је собом носио неки мистицизам, првенствено због своје тајанствене прошлости.

Новим Садам су се дискретно проносиле пикантне сторије о музичаревом пореклу, које је он сам крио и о чему никада није хтео да прича. Иако

је као највећу срамоту крио своје порекло, градом је колала незванична верзија Морфидисове младости, по којој је он био син богатог Грка из Русије и мајке бечке уметнице, која је била у родбинској вези са извесним Грцима из Новог Сада. Александар је наводно рођен 1803. године у Бечу, где му је мати била, ни мање ни више, већ чланица балета чувене Бечке опере. Детињство је провео са мајком у престоници, где је после њене ране смрти живео у васпитно-школском заводу.

Присуство Александровог оца нигде се не спомиње. После обавезног школовања почео је да студира медицину, али је убрзо напустио и определио се за своју велику страст, музику. Посебно је волео да пева, истицао се својим ванредно снажним басом. Изгледа да је добио веће наследство од непознатог добротвора из Русије, што га је у динамичној престоници монархије пуном порока још врло младог одвело у неодрживи свет боема и кафана. Када је сав новац био потрошен у бљештаво пијаним ноћима обасјаним црвеним фењерима, млади Морфидис је напустио декадентни живот у Бечу и пошао на југоисток.

О пореклу младог Грка било је још невероватнијих прича, чаршијска машта није имала границе: једна говори да је Морфидис био син Саве Текелије, јер се прочуло да га је тврди Текелија здушно финансирао током кратког боравка младог Александра у Араду, где је појао у српској цркви. Они најмаштовитији су пласирали фантастичну сторију према којој је мистериозни млади Грк био син никога другог до самог руског цара, Александра Првог, што је поткрепљивано чињеницом да је музичар својом импозантном појавом заиста подсећао на руског цара. Приче о његовом високом аристократском пореклу, поткрепљене са његова два презимена, добиле су на значају када је неко сазнао да је после цареве смрти 1825. године млади Морфидис престао да добија помоћ из Русије.

Права истина о прошлости и пореклу Александра Морфидиса Низиса никада неће бити са тачношћу испричана, али оно што се наслућивало није ни мало било бајковито. Највероватније је музичарев *curriculum vitae* изгледао овако: Морфидис је рођен у Нишу, где је његова трудна мајка са неколицином рођака застала у бекству из Македоније. Отац му је у завичају погинуо у некој побуни против Турака, па се породица одлучила да пређе на север Отоманског царства, где је било безбедније. У Нишу је мали Александар растао уз мајку и детињство му је било обележено немаштином и оскудицом хране. Дечак је од својих првих дана показао несвакидашњу бистрину, па га је стриц задуживши се код неких трговаца довео у Беч и предао неком познатом лекару, а тај га је сместио у престижној школи *Терезијанум* у центру Беча, преко пута палате Белведере, коју је основала Марија Терезија. У школи га је видео руски цар који је 1815. године посетио Беч (када га је

дочекао Димитрије Дарвар), погладио га по глави и рекао: *Само ти добро учи, јер ти си имао врло ваљаној оца!*

Тако се сазнало да је Александров отац био важан човек у Грчкој и да је као руски официр ратовао против Турака. Истакао се неколико битака и тада га је руски цар одликовао и дао му руско племство. Из очеве апанаже Морфидису су стизао новац од којег је он лагодно живео, а који је толико интригирао Новосађане. Морфидис је са успехом завршио средњу школу и уписао Медицински факултет, одслушао наставу, али испите није полагао. Бавио се музиком и певањем, ишколовао је свој глас као ретки и тражени генерал-бас. Милан Савић у збирци новосадских биографија *Наши стари* каже да се још причало како је Морфидис неко време био члан бечке опере. Наводно је због мамурлука нередовно долазио на посао, па је на велику жалост управника морао да напусти оперу, који у својој опери никада раније није имао такав мушки певачки потенцијал.

Последње године живота Александра Морфидиса Низиса су ипак, и поред безбрижног живота који је водио, биле тешке и тужне. Деценије раскалашног, и по здравље опасног живота, у зрелим Александровим годинама почеле су да му се свете. Већ остарео и безнадежно сиромашан, јер болестан више није могао да даје часове клавира, замолио је Морфидис 12. маја 1874. године Магистрат да му, с обзиром на његово лоше имовно стање, изда *сведочбу сиромаштва*. Овај документ, тадашња социјална карта, обезбедио му је малену социјалну помоћ од Магистрата, у виду одмора уз слободно купање у бањи Мехадија (у Румунији на Дунаву), са бесплатним превозом паробродом у оба смера. Ипак годину дана касније, Морфидис добија од Магистрата 20 форинти једнократне помоћи, уз образложење *јочем је кайљом јако дирнуи, а у сиротињи оїрезао*.

Од тада је скоро две године живео у сиротињској кући за православне, да би због тешке болести априла 1876. године доспео у градску болницу. Тамо је др Јојкић утврдио да Морфидис пати од последица јаке апоплексије (можданог удара), али је остарели и болесни хоровађа и музичар још увек имао жеље и снаге за бећарским животом. Вечерима се онако шлогиран искрадао и одлазио у кафане, *їде се силно ойијао и са лаким женама сїрезао*. Остао је у болници до 9. марта 1878. године, када је умро од новог удара капи. У смртвници је болнички евидентичар написао да је Морфидис поживео 75 година и грешком, да је био рођену Нишу, у Бугарској.³⁰³ О њего-

---

³⁰³ Ова пројекција Ниша у Бугарској не би требала да чуди, с обзиром на значајне промене у међународној дипломатији у то време. Тога пролећа 1878. године је после Руско-турског и Српско-турског рата одржана Мировна конференција у Сан Стефану, на којој је руска дипломатија поклонила Бугарима Врањски и Пиротски округ, док се коначна судбина Нишког и Лесковачког округа тада још увек није знала, али се у дипломатским круговима шушкало да ће и они бити предати Бугарској. Великобугарски пројекат је пропао услед

вој смрти је писано у листу *Јавор* и том приликом захвални Новосађани су му написали некролог. Пошто је Морфидис живео сам, сахранили су га на Успенском гробљу о трошку Магистрата, а 1886. године Српско занатлијско друштво *Невен* му је у знак захвалности подигло мермерни споменик.

ревизије уговора у Сан Стефану, који је проведен на Мировном конгресу у Берлину лета исте године. Спиридон Гопчевић сведочи у свом путопису Стара Србија и Македонија (1889) да су ова четири округа и у Београду деценијама пре ових догађаја држана за бугарске округе, мада је њихово становништво било великом већином српско.

ХИИ. ГРЦИ И ПОТОМЦИ НОВОСАДСКИХ ЈЕЛИНА У МАЂАРСКОЈ БУНИ

Нови Сад у Мађарској буни

Када су фебруара 1848. године социјални немири у Паризу прерасли у револуционарни покрет и великом силином захватили Француску, револуција се ланчаном реакцијом пренела даље у Европу. Немире које је покренула очајна париска сиротиња и сурово експлоатисани пролетаријат, покушала је да за своје циљеве искористи буржоазија жељна власти. Слобода, братство и једнакост, идеје француске буржоаске револуције пре шест деценија су постављене као постулати живота сваког човека, после Наполеоновог пораза на силу су потиране и биле готово заборављене, да би марта 1848. године васкрсле и повеле народне масе. Са револуцијом ова опојна начела прелазе Рајну и јуре ка Шлезвику, Данској и немачким кнежевинама. Док је Берлин нестајао у пламену, са Сицилије је револуција јуришала ка северу Апенина, захватајући већину италијанских држава. Барјак либерализма пркосно је лепршао над главама незадовољних Европљана.

Неочекивано брзо за ондашње прилике, револуционарни пожар већ средином марта 1848. године захвата и конзервативну Хабзбуршку монархију. У Бечу су избили нереди и на захтев доње Аустрије срушен је Метернихов апсолутизам, што је у покрајинама Монархије одшкринуло врата либералним идејама. Немири револуције и занос слободе полако је захватао све народе, Немце, Италијане, словенске народе, али је најчвршће зграбио Мађаре, народ који је овај историјски тренутак дуго чекао. Угарске земље су три дуга века трпеле тежак загрљај Хабзбурга и независност Угарске је генерацијама мађарског племства била само неостварен сан. Иста страст сада обузима младу мађарску буржоазију и интелигенцију, њима погодује настали хаос у царевини и они га користе како би се коначно ослободили хабзбуршких стега. У читавој Угарској дошло је до великих немира: грађанство је захтевало веће слободе и националну еманципацију од Беча, а сељаштво је тражило укидање тешког кметског положаја и побољшање услова живота.

Пештанска омладина је 15. марта формулисала мађарски национални програм у 12 тачака, у којима су презентовани захтеви за поштовање грађанских слобода и равноправности међу људима. Овај документ је прихваћен као револуционарно начело и убрзо је, вођена еуфоричном младошћу побуне и на крилима идеја либерализма, формирана прва мађарска револуционарна влада. Словенски народи у Монархији су такође били захваћени

заносом слободе, па су у првом тренутку поздравили нове идеје мађарске буржоазије. Српска младеж, школска и студентска омладина је преко својих изора, Бранка и друге, одушевљено клицала слободи. Убрзо су циљеви мађарског великодржавља изашли на видело, па је одушевљење Словака, Срба, Хрвата, Румуна и осталих немађарских народа у Угарској спласло, а разочарање занесених тиме је било веће. Испоставило се да мађарско револуционарно вођство није било дорасло мисији историјског тренутка, као ни узвишеним идејама грађанских слобода, јер није желело да својим мањинама подари природна права, иста она која су од Беча тражили за себе. Вођени потребама свог народа у Угарској, угледни пештански Срби су са својим *Захтјевањима* изашли пред мађарско вођство.³⁰⁴

Нови Сад се спремао да свечано прослави свој стоти рођендан, али до јубиларне прославе првог века живота града никада није дошло. Револуционарни догађаји усмерили су судбину Новог Сада у потпуно супротном смеру од славља. Немири су захватили и јужне крајеве државе, у којима је претило избијање хаоса: сељаштво је тражило укидање феудализма, самовољно присвајало земљу и пљачкало земљопоседнике. По угледу на своје сународнике из Пеште, и новосадски Срби су на заседању *Српској источно-јавославној обшћесџва* 27. марта установили своје политичке захтеве. Делегација састављена од десеторице угледних новосадских Срба, предвођена градоначелником Новог Сада Јованом Камбером, адвокатом Александром Костићем, трговцем Јованом Политом и официром Ђорђем Стратимировићем, предала је 8. априла у Пожуну, мађарској владајућој елити захтеве новосадских Срба. Срочени у 16 тачака, новосадски захтеви су тражили признање српске нације, слободу употребе српског језика у свим приликама, самосталност одлучивања у црквено-просветним пословима и право на редовно сазивање црквено-народних сабора. Већ сутрадан делегације је била примљена код вође мађарских револуционара Кошута, али до споруума се није дошло.³⁰⁵

Посланство се необављеног посла вратило у Нови Сад, па је у порти Саборне цркве на Велики четвртак 19. априла одржан велики народни збор. Када је Александар Костић објавио да су сви захтеви одбијени Кошутовим

---

³⁰⁴ Срби су у Будимпешти изнели свој национални програм у 16 тачака и назвали га *Српска захтјевања*. Истакнута је српска лојалност, да Срби признају мађарску народност, али и да желе признање свог народа и слободну употребу свог језика и писма. Захтевала се слобода вероисповести, самостално уређење Цркве, употреба црквеног језика, управа над школама, увођење световних лица у конзисторије, укључивање Срба у највише органе судства и државне управе. Програм и захтеве је написао Јаков Игњатовић, а допунили и редиговали су га Исидор Николић и Ђорђе Стојаковић.

³⁰⁵ Иако покретач Мађарске револуције и њен вођ, Лајош Кошут је у првој мађарској револуционој влади заузео место министра финансија, док је формално председник те владе био Лајош Баћањи.

речима како ће мађарско-српски спор бити решен мачем, присутни су демонстративно спалили матичне књиге српских житеља вођене на мађарском језику.³⁰⁶ Тако је новосадско грађанство покренуло талас српског протеста против искључивости мађарских револуционара. Дешавања на збору у Новом Саду битно су утицала на митрополита Рајачића да се прихвати радикалних решења и сазове историјску Мајску скупштину у Карловцима.³⁰⁷

Револуционарним превирањима на континенту претходила је гладна година и велика скупоћа током 1846. и 1847. године. Већи део Европе осетио је последице великих суша у другој половини четрдесетих; Ирска је, на пример, у том периоду остала без кромпира, основне хране за своје становништво, што је за последицу имало масовну глад, миграције и биолошки губитак великог дела ирске популације. Ирска популација је у својим историјским областима била готово десеткована, јер је велики број људи поумирао, а скоро половина преживелих емигрирала у Америку. И у немачким земљама глад је била главни покретач социјалних немира, који су добар део нације одвели у револуцију 1848. године. Хабзбуршке земље су такође осетиле глобалну кризу, тако да се у аустријским, а посебно у угарским покрајинама појачало незадовољство према туђинској власти и њеном феудалном систему.

---

³⁰⁶ Године 1836. донет је у Угарској закон о мађарском језику, на основу којег је 1840. године изгласано у Државном сабору Краљевине Угарске, Диети, да и оне цркве које не служе католичку мису морају почети да воде протоколе и матичне књиге на мађарском језику, три године по доношењу ове одлуке. Тако су народности Угарске 1844. почеле да воде своје црквене књиге на званично службеном мађарском језику. Срби из Шајкашке су тим поводом пре Буне писали протест цару против мађаризације и били су спремни и на оружје да се дигну. Новосадска побуна на Велики четвртак 1848. године против националне искључивости мађарских револуционара је према Стајићевим речима изгледала овако: „У порти Саборне цркве је одржан велики народни збор, на коме је нарочито била заступљена Салајка [...] После говора Аце Костића и других говорника, који су се изјаснили против мађаризације, збор је заискао од проте Стратимировића матице, које су већ вођене на мађарском и спали их, а на ломачи Србљи палише луле и цигаре. Прота је претходно начинио копије на српском. А после подне, силан свет, под српским тробојницама, певајући народне и црквене песме, отисне се низ Дунавску улицу, преко понтонског моста и поред мађарских војника у тврђави и тобдија са лунтом у руци, стиже пред стари двор митрополита у Карловцима.”

³⁰⁷ Већ првог дана, Скупштина је прогласила српско руководство: посланици су акламацијом извикали Рајачића за патријарха, а Стевана Шупљика за војводу. Остали закључци донети су другог и трећег дана: да је српски народ слободан и независан под царским домом аустријским и круном угарском, да се проглашава Српска Војводина и да је сачињавају Барања, Срем са делом Војне границе, Бачка са Бечејским дистриктом и Шајкашким граничарским батаљоном и Банат са границом и Кикиндским дистриктом. Српска Војводина ступа у савез са Троједном краљевином. Формиран је Народни одбор као извршни орган Скупштине. Планиран је одлазак делегације Српске Војводине на Свесловенски конгрес у Праг. После завршетка Скупштине тајно је у Италију послата делегација у штаб маршала Радецког, како би се израдила дозвола пуковнику Стевану Шупљикацу да напусти бојиште и отпутује на ново намештење у Карловце. Када је дозвола од цара стигла, Шупљикац је у септембру стигао у Карловце, да би 15. децембра изненада умро у Панчеву од срчане капи.

Тих година се и у Новом Саду осетила криза живота кроз несташицу и поскупљење хране. Недаће Новосађана око исхране илуструје чланак у *Сербским народним новинама* од 16. маја 1847. године. У њему се предвиђала велика скупоћа и глад, што је психолошки деловало на становништво и утицало на след догађаја. Жита у Царевини није било довољно, па је пшеница на житној пијаци, која је уједно била и незванична берза хране, у року од три дана поскупела са 20 на 36 форинти за пештанску мерицу.³⁰⁸

Скупоћа, први знаци несташице хране и скученост живљења, осетно су погоршали свакодневицу већине житеља Новог Сада, али је инцидент од средине јуна 1846. године око натписа на спортској стрељани у градски живот унео злокобне тонове озбиљнијих међунационалних неспоразума. Сукоб православних и римокатолика у Новом Саду почео је безазлено, наизглед без правог разлога, када је 1846. године на место председника Стрељачког друштва дошао је Марко Поповић, посрбљени Грк, ћурчија и трговац житом. У овом друштву, у ком су од његовог оснивања 1790. године доминирали Немци и које је било симбол немачког господства,³⁰⁹ неке се није допало то што је Србин постављен на његово чело. Нетрпељивима се тек неће свидети то што је приликом оправке зграде председник наредио да се скине стара табла са немачким натписом *Bürgerliche Schiessstätte* и стави нова, лимена фирма са српским, мађарским и немачким натписима, овим редоследом одозго према доле. Српски ћирилички натпис је засметао Немцима, па је 9. јуна неколицина њих скинули тек постављену тројезичну таблу са улаза у стрељану. Исте вечери у стрељани су се скупили Срби чланови Друштва, и на неформалној скупштини из чланства искључили лимара Антона Урвајса,³¹⁰ члана стрељане чија је рука скинула таблу са тројезичним натписима. Затим су у колони, под народним барјацима, пуцајући у ваздух из прангија и пиштоља, грдећи несрбе кренули да демонстрирају улицама града. Демонстрације су попримиле одлике нереди, разјарени демонстранти су застајкивали пред кућама виђенијих Немаца, негодујући уз псовке, непристојне повике и увредљиве песме у стилу оне ... *оца Шваби и Маџару, а Чивуџу мајџер жуџу*, а сваког трена бивало их је све више; варошки башибозук је те вечери пронашао забаву. Када је ситуација запретила да може доћи до насиља, градски пандури су најурили разуларену дружину и повратили ред.

³⁰⁸ В. Стајић, *Приврега Нової Сага*, 176.

³⁰⁹ Најстарије спортско друштво у Новом Саду је био овај стрељачки клуб, основан још 1790. године. У њему су од почетка били најбројнији Немци, доцније је било доста Мађара и мање Срба. Друштво је било смештено у лепу зграду са стрелиштем на Футошком путу, где је било важно стедиште грађанства и практиковања *бурјерској* друштвеног живота.

³¹⁰ Антон Урвајс ће 1850. године бити под истрагом због пљачке богатих српских кућа, непосредно после бомбардовања 1849. године.

Сутрадан Нови Сад више није био иста варош као пре нереди. Град је био подељен, није било свакодневне живости ни комшинске срдчности, јер су Немци и Мађари били повређени због увреда и узнемирани претњама. Стрелиште, које је иначе било свакодневно отворено за вежбање чланства, није радило све до 17. јуна. Кризу је продубио улазак католичке црквене општине у сукоб, која је тражила да се на стрељану постави само *законийи мађарски наийиис*. Марко Поповић је тврдоглаво наставио по своме, па је у чланство Друштва, без пријемне комисије, примао искључиво Србе. Штампано је сепарате новинских чланака у формату плаката, у којима је у име суграђана Срба додатно грдио Немце и Мађаре, и делио их по граду. Немци и Мађари су се обратили Магистрату жалбом да им Поповић не дозвољава да вежбају, па су захтевали да се он уклони са места председника стрељане. Криза око стрељане формално је трајала скоро пола године, све до октобра када су сенатори Павле Јовановић и Пал Хергер некако изгладили и забашурили сукоб, а Марко Поповић и Игнац Клен су кажњени укором. Духови су се на кратко смирили, јер ће предстојећи историјски догађаји показати да су корени међуетничког сукоба били много дубљи него што је то показао случај натписа на табли на зиду стрељане.

Криза међунационалних односа у Новом Саду делимично је била последица стогодишње неравнотеже у градској судској и извршној власти. Срби су пред елибертацију сматрали да им као најбројнијем и економски снажнијем национу у Шанцу припада пропорционално најмасовније учешће у власти, што значи да би са двотрећинском већином у Магистрату сами држали град. Немци, припадници владајућег народа, нису ни у сну помишљали да им то дозволе, па су уз помоћ царских комесара и изнуђене погодбе са Србима пред саму елибертацију, одржавали неприродну равнотежу власти.

Као мањински католички народ у граду, Мађари традиционално нису имали ни мало присности са *Рацима* и увек су стајали уз истовремене Немце, са којима су се браковима често мешали и стапали. У мешовитим брачним заједницама новосадски Мађари су неочекивано показали јачу свест и већу виталност и народну снагу од бројнијих Немаца, јер су у процесу стапања имали већи прилив из тих мешовитих бракова него Немци. Мађарски ентитет Новог Сада је крајем XVIII века финансијски прилично ојачао, пошто су му пришле покатоличене породице новосадских Јермена и тако поправили демографску и политичку позицију Мађара. У крајевима монархије где су Мађари и Немци живели измешано, појава Мађарска револуција је била узрок крају њиховог присног заједништва, док се у Новом Саду догодило нешто сасвим супротно. Мађарска државна идеја се показала надмоћном у односу на све друге и постала општеприхваћена међу новосадским католи-

цима. Већина њих ће, без обзира на своје народно порекло, своје симпатије поклонити Кошуту и револуцији. Зближавање Немаца и Мађара у Новом Саду било је природна последица страха од српске бројности и потенцијалне српске политичке и сваке друге превласти.

Ова интересантна друштвено-историјска појава у Новом Саду вредна је наше пажње. Дошавши из широког, политички и верски разједињеног простора, говорећи различитим дијалектима немачког језика, Немци су се као вредан и организован народу новој средини окренули егзистенцији и материјалном просперитету. Веома важна чињеница за њих као католике било је присуство организоване католичке заједнице међу Мађарима, малобројним Словацима, Јерменима и мађаризованим Шокцима. Занети у раду и око уређивања своје заједнице, Немци су почели да заостају у погледу националног и политичког развоја за блиским народима у Угарској. Готово неприметно су припадници немачке заједнице, и пре Буне, а посебно у последњој трећини века (одмах после Аустро-угарске нагодбе 1867) постајали жртве снажног и безобзирног процеса мађаризације. Њиховом однарођавању погодовала је чињеница да нису имали своју народну организацију цркве, школску аутономију, а после 1861. године ни своје политичке странке. Измешани са борбеним и национално свеснијим Мађарима лако су се претапали у мађарски народни корпус. И данас смо сведоци присуства бројних Новосађана са немачким презименима и порекла, али мађарског матерњег језика и мађарске националне свести. Дobar део новосадских и многе јужноугарске Немце задесила је судбина Срба у Русији, Цинцара у Румунији, Грка и Јермена у Новом Саду.

Протестантске групације су се због етничких, језичких, културних и још неких других блискости држали уз Немце и Мађаре. Иако изоловани *natio sui generis*, Јевреји Новог Сада ће се предстојећим смутним временима, због површних сличности у менталитету, али пре свега због заједничких интереса, приклонити владајућим народима.

Доста пре Буне, код Срба у Монархији је било уверење да ће средиште свеопштег српског покрета бити у Новом Саду. Својим бројем, богатством, јаком и родољубивом интелигенцијом, Срби су били доминантни национ у граду, док је Нови Сад у то време претекао Сомбор и био град са најјачим српским елементом на свету. Новосађани, посебно њихове елите, редовно су пратили дешавања у центрима монархије и благовремено деловали. Док је новосадска депутација боравила у Пожуну, командант Петроварадинске тврђаве Храбовски јављао је Дворском ратном савету у Бечу како *новосадски Срби јавно и без стварања говоре о стварању неке српске државе. У истом рапорту Храбовски наставља како се у Новом Саду дунца о краљевини Србији, сасијављеној из Србије, Босне и једној дела овдашњих православних*

*јурисдикција. Новосађани су тих дана, у истом духу уверавали Гарашаниновог емисара како ће се у Новом Саду свакојако о њом настојавати и радити да се читава Бачка којим му драго начином од Мађара одвојити и ширеједној краљевини придружити.*³¹¹

Да би Нови Сад постао и опстао као средиште српског покрета, морале су се уредити две основне ствари: преузети власт у Магистрату и Комунитету, где су Срби делили власт са Немцима, и учинити град независним и безбедним од гарнизона у Брукшанцу и Тврђаве у Петроварадину. Срби су лако преузели Магистрат револуционарном рестаурацијом 24. маја 1848. године и у новој управној гарнитурџ од 40 представника само петорица нису били Срби. Тако је Нови Сад, у исто време када и Панчево и Земун, за царску власт ушао у коло ребела, јер не смемо сметнути с ума да је бечки двор све до 3. октобра 1848. године Српски народни покрет, све његове одлуке и дела држао за побуњеничке, а револуционарну власт Мађара у угарском делу државе признавао као закониту.

Иако је бујао од емоција и енергије, Нови Сад ће током Српског народног покрета морати да се опрости од својих великих амбиција и да остане по страни, спутан опасностима од обесних хонведа стационараних у граду и артиљерије са моћне тврђаве преко Дунава. Седиште Српског народног покрета формирано је и после Мајске скупштине остало у Карловцима, док је Нови Сад морао да се умири. Иако окружен јаким српским упориштима, у Срему, Карловцима, Буковцем и Каменицом, у Бачкој, северно од града, положајима освојеним у августу на Јарку и Римским Шанчевима, затим са јаким шајкашким упориштима у Каћу, Ковиљу и Жабљу на истоку, наш град је читаву Буну био мађарски талац, а бан Јелачић ће га једним безумним потезом жртвовати.

Новосађани грчког порекла у време Буне

Првих месеци Буне, новосадски Срби грчког и цинцарског порекла били су изузетно активни, са великим националним жаром су узели учешће у Српском народном покрету, много више него што би се спрам њиховог броја могло очекивати. Када је постало јасно да Нови Сад не може да буде авангарда српског покрета, његови Јелини су једнако са осталим православним суграђанима подносили све терете тешких времена. Несрећа услед људских жртава, губитка домова, имовине и разних добара, ружне успомене и страшне трауме тих људи због несреће која је задесила Нови Сад средином јула 1849. године, биле су огромне.

³¹¹ В. Стајић, *Грађа за историјску...*, 251.

У депутацији Новог Сада која је априла 1848. године ишла Мађарима у Пожун била су двојица депутираца грчког порекла: градоначелник Јован Камбер и угледни трговац Јован Полит. Нови Сад је у револуцију ушао са грчким потомком као градоначелником. Од 1843. године па до рестаурације магистрата 1848. године, на челу града био је Јован Камбер. Тих раних пролећних дана, док су новосадски Срби још увек имали револуционарних амбиција, револуционарно су и деловали. Као неодвојиви део српске популације, потомци некадашњих Грка и Цинцара активно су учествовали у овим историјским данима. Већ 26. априла на заседању Магистрата под ведрим небом, на тргу пред градском кућом и уз присуство народа, урађене су припреме за преузимање Магистрата и Комунигетата. Када је затражена финансијска контрола пословања града, преглед градске благајне и ресорних рачуна посао је поверен комисији са четири контролора, међу којима су били Јован Полит, пореклом Грк, и Јован Трандафил, Грк или пре Цинцар. Ради одржавања личне и имовинске безбедности Магистрат је формирао Комитет за личну и имовну безбедност, у који су ушли Јован Полит, Михаило, Миша Георгијевић, Стеван Адамовић и незаобилазни Марко Поповић, сва четворица Јелини. У рестаурисани Магистрат 24. или 25. маја, из круга грчких потомака ушли су Константин Поповић Комораш, Атанасије Трифковић, Дамјан Каулици, Вук Панајот као сенатори и Александар Георгијевић, као главни рачуновођа.

Када је на рестаурацији градске власти маја 1848. године изабран скоро чист српски Магистрат Новог Сада, назван *Мајистрајит Три Србина* (све три водеће функције заузели су Срби: велики судија је био Александар Костић, капетан градске полиције Радивој Стратимировић и градски начелник Петар Зако од Бајше), Павле Јовановић, унук Грка Косте Јовановића и Змајев отац, држао се неочекивано резервисано. Угарска влада је одмах после формирања *Мајистрајита Три Србина* послала двојицу комесара, два помађарена Србина, *Петера Чернојевича*, или *Чарновића од Маче* и *Вукович Шедека* (Саву, будућег другог министра правосуђа у Коштутовој влади, синовца Саве Вуковића од Берекасова), да у корист мађарске револуције организују власт и смире узаврели Нови Сад.

Комесари су морали да припреме већински српски град са српском влашћу да прихвати и смести контингент мађарске домобранске војске, хонведа, који је према одлуци мађарске револуционарне владе био спреман да умири Нови Сад. Као поуздани колаборационист најпогоднији им се учинио Павле Јовановић, па су га именовали за председника новог одбора за безбедност. Неколико дана после именовања, 11. јуна је са положаја великог судије смењен Костић, због наводног превратничког деловања и сарадње са српским револуционарима из Карловаца. Опет је Павле Јовановић узнапре-

довао, јер су га комесари уздигли на Костићево упражњено место. Сада се Магистрат побунио и захтевао да се Костић врати за великог судију, на шта је Черновић морао да попусти и пристане. Павле се одрекао нове функције, и комесар га је одредио да привремено председава Магистратом и представништвом у одсуству Петра Заке, јер тада ни легитимни градски начелник није био у граду.

Град се тих дана налазио на ивици расула. Градска власт је била обезглављена, јер Петар Зако није желео да се прими Магистрата под диригентском палицом мађаронских комесара. Присуство пристиглих мађарских гардиста и хонведа у граду изазивало је страх и немир код српског живља, али је и већина католичког света тим поводом осећала нелагоду и несигурност. У зло време, када је 12. јуна 1848. године тадашњи командант тврђаве Храбовски неуспешно напао Карловце и када је 26. јуна на улицама Новог Сада проливена крв пале прве главе између Мађара и Срба,³¹² постаће Павле Јовановић први пут градски начелник. Иако на том месту никада није положио заклетву, као вршилац дужности градоначелника, извршавао је Павле све налоге мађаронских комесара. Са њиме је у градску владу од Срба ушао само Гаврило Ползовић, док је Аца Костић јавно објавио свој прелазак у српски Народни одбор у Карловце. Коначно су комесари добили владу Новог Сада по својој вољи, јер је овај наметнути Магистрат морао да слуша искључиво наређења из Пеште,³¹³ не само из разлога што је тамо била још

---

³¹² Многа су сведочења са различитим детаљима испричана поводом овог догађаја. Према званичном магистратском записнику догађаји су текли овако: Тога дана су двојица Београђана, Риста Трифковић и Станко Гаврић, обојица чланови српске гарде, оправљали своје оружје код пушкарара Матушека у Чивутској (Јеврејској) улици. Србијанци су били препознатљиви по фесовима и другим оријенталним детаљима на својој одећи, али са српским обележјима, карактеристичним за Србе из Кнежевине. Њихово присуство је код новосадских Срба изазивало велике симпатије. Несрби ће врло брзо показати своје емоције: Србијанцима се са леђа прикрао извесни Јанош Сабо, једном од њих из појаса истргао турски нож-ханџар, и обојицу их тешко исекао. Одмах затим Сабо се дао у бег према Јерменској цркви, а за њиме је у потеру похитало неколико Срба, случајних пролазника. Када је успут увећана група гонитеља и на Лиману сустигла бегунца, настао је општи метеж. Нашла су се ту и неколицина Мађара који су уз повике *Vadrac Isten* (Бога српског) хтели да одбране Јаноша, али су у масовној тучи уз употребу ножева били поубијани нападач Јанош Сабо и његови помагачи Јожеф Добош и Антон Рожа. Сабо је био вишеструки робијаш, Добош је држао кафану на Темеринском путу, док о Рожи нема никаквих вести. Такође, нема података о даљој судбини рањених Београђана; В. Стајић, *Грађа за њолиничку...* Ердунџељи наводи чланак из пештанских новина за 26. јуни 1848, према коме су иницијатори погрома били Срби, а жртве првог међународног сукоба у Новом Саду били Мађари и Немци оба пола (убијани моткама, цепаницама, ножевима и пушкама) и да им се ни броја не зна; М. Ердунџељи, *Историја Новог Сада*, 325, 326.

³¹³ Пресељење институција државних власти из Пожуна у Пешту мађарски револуционари су предузели још у пролеће 1848, због опасне близине Пожуна и Беча. Архива и инсигније Државног сабора Краљевине Угарске, диете, пресељавани су током лета, тако да је почетком септембра сва власт била концентрисана у Пешти. Пожун су у децембру 1848.

увек централна законита власт, већ због осам стотина хонведа и гардиста стационираних у граду, и због преко двеста мађарских топова, наперених са Тврђаве и Брукшанца на град.

Пештини комесари су се уз силу потрудили да Нови Сад буде лојалан мађарској револуцији. Прво што је нови Магистрат урадио било је да се разоружају Срби (други пут ће их разоружавати мађарски гардисти на православни Божић 1849) и да се успостави преки суд. По граду су извешане мађарске тробојнице, а сва остала знамења и заставе су били забрањени. Мађарски прваци предвођени Карлом Исекуцем, пореклом Јерменином, носили су мађарске кокарде на реверима и тробојне шешире украшене револуционарним перјем у *piros, fehér, zöld* комбинацији боја. Мађарски револуционарни апсолутизам је дефинитивно преовладао у свим порамма живота Новог Сада, када су званичне царске банкноте биле замењене новим новцем из Кошутове банке.

Овако Васа Стајић на основу докумената описује прво новосадско револуционарно лето:

„Тврђава и Нови Сад се пуне мађарским војницима. Ове Магистрат има да снабдева храном, док не испразни своју благајну, а они [мађарски војници] нападају Србе, псују им рацког Бога, уништавају бостане зато што су српски. Срби се туже, попаљени су им салаши које Мађари из Темерина пљачкају; Магистрат је проценио штету на 145.150 форинти, али се сви власници још нису пријавили, нити им се може помоћи. Од подне 13. августа па сву ноћ исељавају неке Србе из Новог Сада и у њихове куће улазе протерани Мађари из Темерина; 8. октобра хусари чине велике изгреде и Јовановић реферише Магистрату да ће кривци бити кажњени. Међутим, његов Магистрат треба да регрутује још 150 хонведа, и мора јавно, на силу да се радује војном успеху Мађара код Перлеза.”³¹⁴

Када је комесар Еуген Бети као службени представник пештанске владе 2. јануара 1849. године коначно укинуо Магистрат, у новоформирани Мешовити одбор је од Срба грчког порекла ушао осведочени мађарон Ђорђе Кондорози као подфискал. Команда Петроварадинске тврђаве је Одбору издала наредбу да покупи оружје од новосадских Срба. Већина њих су били

године заузеле царске трупе. Револуционари су укинули Угарско краљевско намесничко веће (*Consilium Regni Lokumtenentiale Hungaricum, Magyar Királyi Helytartótanács*) као орган који је представљао државно-правну везу са бечком владарском кућом и законима Аустријског царства, а затим је законодавну и судску власт преузела Диета, док су извршну власт вршила министарства револуционарне владе Мађарске. Оваква пракса остала је и после слома Револуције, све до 1860. године. Од Нагодбе до 1918. године извршна власт се враћа министарствима.

³¹⁴ В. Стајић, *Новосадске Биографије*, том I, свеска 2, 44.

припадници недовршене у формирању, сада илегалне *Српске националне јарге*.³¹⁵ У петроварадински арсенал деветнаесторица угледних Срба предала је своје оружје 11. јануара 1849. године, од којих су грчког порекла била њих седморица: Петар Чакра, Константин Трифковић, Георгије Форовић, Јован Стерио, Јован Полит, Јован Димић и вероватно Гаврило Ползовић. Змајев отац Павле је овај догађај овако забележио:

„У време када је Ребелијантска [мађарска] влада у вароши овој постојала, сви Србљи, као привржени монарху свом, а Ребелијантом опасни, на најстрожији начин у години 1848. лицем на св. Николу и првиј дан Рождества Христовог, обезоружани били су [...] Оштећен међу многима би и неки Никола Велимировић, коме је приликом визитирања кућа о Божићу, Мишка Рожман као оружани визитер непозван сео за трпезу и целу божићну печеницу сам на силу појео...”

О раду Грчке школе из времена Буне дознајемо из документа који је саставио градоначелник Павле Мачвански, на основу службеног исказа Марка Поповића датог 7. априла 1873. године. Поповић је том приликом изјавио да су се о Грчкој школи у доба Буне старали епитропи Јован Стерио и Јефта Димитријевић. Школа је у то време имала нешто мање ђака него пред Буну и ти ђаци су углавном били Срби. У тим тешким временима ова школа је као и све друге градске школе губила на значају, јер је несигурност живљења улогу школе и важност школовања међу Новосађанима бацила у други план. Деца богатих Новосађана су наставила школовање на неким безбеднијим местима, док су обични грађани првенствено бринули о томе како да преживе ово тешко време. *Током домбардовања је стварадала и зграда Грчке школе, ња је као руина лежало њено зданије све до 1853. године, отири-лике*, рекао је касније у своме исказу Марко Поповић.

У данима Буне зграда Грчке школе је била место неких политичких збивања. Када су лета четрдесет осме угарски комесари довели хонведе у Нови Сад како би застрашили Србе и држали их у послушности, неки ратоборни православни Новосађани су у згради Грчке школе одржали конспиративни скуп на коме је донета одлука да се против мађарске власти подигне оружани устанак. О овом скупу немамо јасну слику ни довољно знања: не знамо тачно време одржавања, као ни имена учесника, али се зна да је због опасних топова са Петроварадинске тврђаве свако даље помињање устанка престало. Догађај сведочи како је Грчка школа била место тајних састанака Срба (словенског и јелинског порекла), што јој даје посебно место у слободарској историји Новог Сада.

³¹⁵ За ову револуционарну и добровољачку формацију, коју је пре доласка хонведа у град, почетком лета 1848. формирао чисто српски Магистрат по угледу на сличне војне формације из времена Француске револуције, дознајемо од В. Стајића, *Грађа за политичку...*, 261.

Разарање града

Када је бан Јосип Јелачић са царском војском, састављеном од шајкашких граничара, крајишке пешадије и немачке артиљерије стигао пред Нови Сад, из града су се извукле хонведске јединице и прешле у тврђаву. Према једној верзији догађаја, када су прве банове јединице крочиле у варош, командант тврђаве генерал Пал Киш је дискретно поручио новосадским римокатолицима да беже из Новог Сада, јер ће варош ујутро бити бомбардована. Целу ту ноћ 11/12. јуна, све до четири сата ујутро војници петроварадинског гарнизона скелом и чамцима су пребацивали новосадске и избегле темеринске Мађаре у безбедно окриље тврђаве. Ујутро трагичног 12. јуна команда тврђаве није чинила ништа, чекала је да бан повуче први потез. Са првим јутарњим зрацима сунца банова артиљерија је, позиционирана код Соларе (на данашњем Тргу младенаца), по његовом личном наређењу кратко отворила ватру по понтонском мосту и Брукшанцу.

Хагенов мост је био од виталног значаја за опстанак мађарског гарнизона у вароши и у Брукшанцу, стога га је команда тврђаве у неколико наврата одлучно бранила од запаљених лађа, пуштаних низ матицу из српског логора у Каменици. Артиљеријски напад је био највећа опасност по мост, јер би његовим уништењем Нови Сад без много борбе пао у руке царске војске. Овај неуспешан и тактички неоправдан потез биће фаталан за Нови Сад, јер ће тек тада генерал Киш наредити да се узврати ватра и бомбардује уснули град. Две стотине топова је дуже од три наредна часа запаљивим и распрскавајућим ђуладима бесомучно тукло по небрањеном граду. Артиљерци су водили рачуна да се гађају искључиво српски квартави, док су на католичке четврти пазили. Истовремено су дејствовали и топови из Брукшанца, где се благовремено склонио део новосадског католичког живља који није стигао да се пребаци у тврђаву. М. Ердуджељи у *Историји Новој Сада* (стр. 342), кратко описује бомбардовање:

„Као пљусак падајућих звезда, светлуцале су бомбе, које су над Новим Садам летиле и та варош постаде за неколико сахата жртва прождрљива огња. Становници јој се разбегли, а здања у пепо претворена. [...] Јелачић је без сваког трезвеног размишљања нападао и натерао град [тврђаву], да топовима у млево сатре једну настањену и богату варош...”

Чим су прве гранате почеле да експлодирају по кућама, авлијама и сокацима, велике масе народа су темеринским, кисачким, футошким и пирошким (руменачким) правцима почеле да беже ка излазима из града. Настао је кркљанац, орио се лелек и јауци, гинуло се на све стране, а бан је

одмах повукао трупе уз канал изван града и домашаја мађарских топова. Новосађани из северних и источних квартова су се преко Подбаре извличили према Каћу и Ковиљу. Дунав је тих дана био висок, па је вода у рукавцима досезала до темеринске капије, одакле је велики број људи чамцима стизао до Карловаца. Небрањени Нови Сад је био остављен на милост и немилост хонведима, који су изашли из Брукшанца, или су са тврђаве прешли понтон харајући град који је нестајао у пламеним језицима. Змај је у свом часопису *Комарац* 1863. године иронично писао *како је дан 1849. године Нови Сад усрећно и да је Јелачић дао Мађарима љрилику да изразе своју мржњу на рацки Нови Сад.*

Анонимни сведок је свој доживљај бомбардовања Новог Сада описао је у *Бранику*, 1899. године. На самом крају сведочанства каже:

„Трећи дан вратим се у Нови Сад и видео сам да је у вароши много опљачкано, чак и онде где је царска [Јелачићева] војска била. Мађари су испадали из града [с тврђаве] ради пљачке, али су и сваки час бацали по коју гранату, да тако доврше ову пустош, коју њихови топови начинише у Новом Саду. После бомбардовања Мађари су из града од времена на време шиљали патроле у порушени Нови Сад и те су патроле хватале сваког Србина, који би се случајно нашао на улицама.”³¹⁶

По званичним подацима, 12. јуна 1849. године у Новом Саду је од 2.812 зграда пред бомбардовање, за становање остало 808, углавном оштећених, док су све остале за кратко време биле порушене и изгореле. Било је улица које су сасвим изгореле, нпр. Чивутска (Јеврејска), Каменички сокак, Алмашка улица са црквом и околним зградама, сва околина пијаце и још многе друге. Српски квартави су после бомбардовања били брдо развалина и нагорелог шута. Сви магацини са робом у православним квартовима су изгорели, а оно мало ствари што је претекло ватри било је развучено, опљачкано, или је накнадно уништено. Штета је била огромна, али њена званична и детаљна процена никада није извршена.

Бомбардовање Новог Сада је било кобно и за изучавање историје града. Изгорели су и нестали многи магистратски списи. У огњу и диму нестала је стара епископска резиденција (Стари владичански двор), са њиме пламен је прогутао старе црквене књиге, драгоцену архивску грађу, комплетну архиву Бачке епархије, дворску капелу с иконостасом Арсенија Теодоровића, као и бројне црквене предмете, чуване још од времена пре Велике сеобе. Уништена је и богата библиотека ученог епископа Георгија Хранислава, који је постдипломске студије права и филозофије слушао у Бечу. У неповрат

---

³¹⁶ *Исџо*, 278.

су отишли и документи Патроната Велике српске православне гимназије новосадске, пропали су сви протоколи унијатске парохије, као и сви списи реформатске цркве Новог Сада. Такође је изгорела и зграда Грчке школе, а ватра је прогутала њено велико историјско благо, документацију Грчке општине и школе, и у њима спискове имена и занимања свих чланова општине од настанка града, имена ђака током свих генерација, службене и личне забелешке учитеља, директора, тудора и епитропа школе. Међу ретким претеклим, али оштећеним објектима у православним деловима града биле је Успенска црква, коју зачудо, није погодила ни једна запаљива граната. Такође су сачуване гркокатоличка (русинска) црква и зграда њене препарандије.

Када су топови утихнули сва добра која су била у власништву Срба, а претекла ватри, пљачкали су, поред хонведа и хусара многобројне банде локалних Немаца, Мађара, Словака, Јевреја. Забележена су и два случаја када су Срби пљачкали имовину својих пострадалих сународника. Пљачки је било изложено све што није изгорело а имало је било какву вредност: готов новац, дућанска роба, алати, стока, уметнине, намештај, јастуци, перина, одећа, црквени реквизити... После Буне је спроведена површна истрага под званичним називом *О злочиначким деловањима новосадских Мађара и њихових њирисџалица*, и том приликом пријављено је преко хиљаду случајева пљачки. У неколико пријава о насилном одузимању имовине, у улози оштећеног налазимо потомка градских Грка Мишу Георгијевића. У документу о судској истрази, спроведеној 1. фебруара/20. јануара 1850. године, пише:

„Трговац Михаило Георгијевић, стар 36 година, отац двоје деце, избегао је 12. јуна 1849. године под покровитељство царског оружја, кућа му је изгорела, а магацин, процењен 1855 форинти сребра, остао је читав. Али су се Антон Лихтлер, Франц Лихтлер и Франц Алтман сложили, цео магацин порушили, материјал разнели и од овога себи куће сазидали. Када се Георгијевић са царском војском вратио и делове свога магацина препознао, Антон Лихтлер је признао и изјавио да има доста новца којим ће Георгијевића намирити.”³¹⁷

Касније је Георгијевић, приликом истраге дао писану изјаву:

„Ја сам једну од најзнатнијих трговина имао, коју сам са свом осталом имовином изгубио и сада са фамилијом својом код тетке своје удове Ане Ђокарић у Карловци пребивам.”

---

³¹⁷ *Исџо*, 286.

Јован Трандафил је 30. децембра 1850. године пред обласним судом у Новом Саду предао изјаву пред неколико сведока, по којима му је Чордош Миклош опљачкао подрум и тиме се јавно хвалио. Чордош је у подруму Трандафилове куће код пијаце (Рибље) пронашао многе сандуке са свећама, 16.666 форинти сребра закопаних у темеље куће и 633 дуката.

Није пљачка била једини начин да мађарска градска власт узме новац од Срба, јер је за Србе пре бомбардовања био одређен и присилни зајам. Године 1850. изашли су пред Магистрат грађани Јован Полит, Миша Георгијевић, Коста Поповић (сви су били грчко-цинцарског порекла), молећи да се пише Мајерхоферу, привременом гувернеру Војводине: ... *да би милосџи имао, барем за онај чрез Србе іраду Варадину на силу дајџи зајам џосџарайџи се и Србљима џакови шџо скорије враџиџи, џочем би се с иџџим новцем и куће у нечем оџрављайџи моџе.*³¹⁸

Највећу и ненадокнадиву цену су током бомбардовања платили Новосађани својим животима. Грађани Новог Сада су гинули у својим домовима и на улицама погођени гранатама и гелерима приликом бекства из нападнутог града, од насиља војничких патрола из тврђаве, као жртве војника-разбојника, а поједини и од руку пљачкаша. Франц Ланг је јуна 1850. године направио два списка са именима жртава и предао их Магистрату. Првог, дужег списка у архивској документацији нема, док други за који зна да је краћи, како је Ланг на полеђини написао, садржи само *друје жрџве*. На овом списку је 50 имена, поред којих се наводе и неколико збирних случајева погибије, без имена и броја страдалих. Потпуну истину о броју жртава бомбардовања Новог Сада никада нећемо моћи да докучимо. Међу погинулим Новосађанима српске жртве грчко-цинцарског порекла биле су:

„*Кайарина Пуљо*, поштована и имућна удовица зрелих година, убијена са *Елвиром Николић*, док су за време бомбардовања бежале из својих кућа. Лешеви су им се осам дана на пијаци распадали; *Андреј Камбер* и његов син *Јован* [Јована нема на списку жртава] *Конџанџиин Трифковић*, грађанин стар 60 година и његов синовац *Ђорђе*, побијени од хонведа и мађарских добровољаца пред својом кућом. *Михаило*, *Миша Николић* *Сџерио*, заклет и новосадски адвокат, служитељ код сиротињске касе.”

Када су три дана после бомбардовања згаришта престала да се диме, Јелачић је једну бригаду вратио у разорени град, док је главнину својих снага повукао према Францовом каналу. Ова јединица је сачекала долазак већих царских трупа под командом пуковника Лазара Мамуле, Србина из Гомирја, који је крајем августа позвао Киша на предају.³¹⁹ Тврђава ће се тек после

³¹⁸ *Иџџо*, 292.

³¹⁹ На челу одреда царске војске, која је из Осијека напредовала ка Новом Саду, уја-

десетодневних преговора предати. Током истраживања, до мене је доспео само овај запис са заседања Магистрата на немачком језику, који обавештава о збивањима у разореном граду, од краја августа до почетка новембра:

„Кад је победничка царска војска посела Нови Сад, трудили су се привремено постављени војни заповедници у граду да васпоставе мир и поредак код становништва и да их одрже, те да спрече безвлашће, разбојничке нападе и крађу.”

Привремени војни заповедник Новог Сада од последњих дана августа 1849. године био је мајор Петар Дука, братанац познатијег генерала и ујак Змајеве супруге Руже. Овај царски официр цинцарске крви је по мишљењу Магистрата стекао приличне заслуге за завођење реда у вароши. Војна управа у Новом Саду трајала је до 22. октобра, када је званично престало ратно стање и руковођење градом предато цивилном Магистрату. На реконструкцији Магистрата обављеној 21. новембра, за великог градског бележника изабран је Аца Ђорђевић, а прихваћена су два поручника градске полиције, од којих нам је због јелинског порекла интересантан Аркадије Дада.

Цинцар Георгије или Ђорђе Дада, житарски трговац из Новог Бечеја, имао је тројицу синова: Тодора, који је у Новом Саду био трговац храном, Арсенија, трговца у Бечу и Аркадија, отпуштеног војника који је у Новом Саду био поручник, а касније и комесар полиције. Аркадије је рођен 1800. године у Меленцима. Учио је Карловачку гимназију и после студирао филозофију, али не свршивши је отишао у хусаре, где је као поручник служио 15 година. У Новом Саду живи од 1838. године и први пут служи као поручник

као је пуковник Лазар Мамула, Србин из Гомирја, Горски Котар (1795–1878). Учествовао је у походима на Италију (Падова, Мантова, Сицилија). Носио је титулу барона, чин генерала артиљерије и био члан Витешког реда Марије Терезије. Служио је као царски намесник Далмације (1859–1865) и у том периоду је подигао утврђење на острву Ластавица, које је по њему преименовано у острво Мамула. Барон Мамула је 1867. године био ктитор православне цркве Св. Георгија у Огулину. Поред грађевине, иконостас цркви поклонио је сам ктитор, док је звона за цркву даровао цар Франц Јозеф. Лазар Мамула је био венчани кум црногорског кнеза Данила; *Vodič kroz fondove i zbirke Državnog arhiva u Zagrebu*. Командант штаба бана Јелачића у време ослобођења Новог Сада био је тада још увек православни Србин, мајор Гаврило Родић (Вргиност, Кордун, 1812 – Беч, 1890). Мајор Родић је био родом са Кордуна, из Вргиноста. Током Јелачићеве кампање вршио је дужности штапског официра и бановог ађутанта. За своје заслуге за сламање Мађарске буне, Родић је добио аустријско војно племство у рангу витеза. У чин генерал-мајора Родић је унапређен 1859. године, али пре него што ће овај врсни официр примити више племство у рангу барона, морао је формално да се покатоличи. Био је победник у бици код Кустоце (1866), смирио је буну у Кривошијама (1869), именован гувернером круновинске покрајине Далмације (1870). Своју војну каријеру завршио је као *Gabriel Freiherr von Rodich*, у чину фелцајгмајстера, што је у војсци Монархије био артиљеријски еквивалент фелдмаршалу; J. C. Steiner, *Schematismus der Generale und Obersten der k. u. k. Armee*-Stand 31. Dezember 1918, Vienna, 1998, електронска књига преведена на енглески језик.

градске полиције од фебруара 1841, све до 20. маја 1848. године, и други пут после слома Буне до 1854. године. Умро је као пензионисани хаднађ (поручник) 1872. године.

Ове Даде су у Банат дошле доста давно, вероватно са Тиганитијем средином XVIII века. Фамилија се поделила, када је један њен део из домицилних Меленаца прешао у Турски (Нови) Бечеј. Стајић их представља као једне од највећих житарских трговаца у Војводини. Д. Ј. Поповић каже да су Даде (додуше оне из Београда) дошле из Влахо клисуре 1853. године, нешто доцније него презимењаци и можда рођаци из Баната. Поповић наводи још и породицу Дада која је до 1902. године живела у Цариграду.

Ко је био целат Новог Сада – Пал, Павле Киш?

Последњи револуционарни командант Петроварадина је без сумње морао био горљиви мађарски патриота, али се у скорије време намеће питање ког етничког порекла је био хонведски таборник Павле Киш (*Kiss Pál*). Ова тема до скоро није међу нашим историчарима изазивала спорове и дилеме, јер је било наметнут став да је Киш, и поред карактеристичног мађарског имена био Русин грчко-католик, али се од недавно у стручној литератури појавила теза која то оспорава. У часопису новосадског Филозофског факултета *Испраживања* бр. 20 из 2009. године објављен је рад др Ђуре Хардија под насловом *О генералу који је домбардовао Нови Сад* (267–274), чија основна идеја поручује да је заповедник Петроварадинске тврђаве пореклом био православни Грк (или Цинцар). Харди се том приликом ослањао на радове мађарских историчара, којих за период Мађарске револуције има неупоредиво више него код нас.

Не улазећи у мотиве аутора да истражи порекло генерала Киша, кренуо сам истим путем у мађарску историографију, где сам наишао на радове двоје историчара који потврђују Хардијеве наводе. То су монографија Габора Боне, *Генерали и оружане снаге у борби за слободу 1848/49*, Будимпешта 1987 (*G. Bona, Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848/49*, Budapest 1987) и студија Изабеле Пап, историчарке која се бави Грцима у Мађарској, под пуним насловом *Син ирчкој шривоца из Диосеја у Мађарском рају за независносћ; Павле Киш, генерал-хонвед, 1809–1867*. (*Izabella Papp, Kiss Pál, honvédtábornok 1809–1867*, Zounuk 13/1998).

Када је избила Мађарска револуција, многи Грци који су у унутрашњости земље живели више од три генерације, Угарску доживљавају као своју отаџбину и узимају учешће у револуцији. Већина њих покрет помаже финан-

сијски, док су се ратоборнији међу њима истакли као војници са оружјем у руци и успели да се домогну високих војних чинова и части. Павле Киш, син грчког трговца из Диосега у Бихарској жупанији, био је командант Петрова-радинске тврђаве у трагично време, јер је он издао наредбу да се бомбардује и разори Нови Сад. За Србе је Киш симбол велике и непотребне трагедије, док је за Мађаре био командант претпоследњег револуционарног утврђења који се предао царској војсци, чиме је заслужио велико поштовање нације.

Павле Киш је рођен у породици Грка (или Цинцара) у Диосегу, жупанија Бихар (данас Диосиг у Румунији) 1809. године.³²⁰ Његов отац је био трговац мешовитом и турском робом, који се 1795. године, у време Франца I (1792–1835), обогатио и уздигао у ранг племића. Неки угарски Грци су последњих деценија XVIII века, највише током Наполеонових ратова, добијали племство као успешни војници, војни лиферанти, или су ово достојанство од Намесничког већа куповали као већ богати људи.

Грчко (или цинцарско) презиме ове породице и време његовог напуштања и преузимања мађарског *Kiss* остали су ми непознати. Породични грб Кишових имао је облик штита, који је по вертикалној оси био подељен на два поља једнаке висине. На горњем пољу централни мотив била је фигура крунисане жене, са гроздом у једној, и птицом белорепком на другој руци. Ова два мотива у хералдичкој симболици представљају благостање. У доњој половини штита приказан је лав у пролазу, са уздигнутом десном руком у којој држи голу сабљу, и вагом са златним тасовима у другој руци. Лав у хералдици симболизује неуништивост и високо достојанство онога кога презентује; уздигнута сабља је симбол борбеног духа, док се претпоставља да вага са златним тасовима представља успешног и моралног трговца. Штит је богато оперважен нојевим перјем као украсом, а поновљена и увећана фигура лава са сабљом и вагом доминирала је изнад штита. Ту је уобичајено *кайишиално место* за круну или кацигу, што је целој композицији давало марсијални карактер.

Павле Киш није наставио трговину, традиционалну породичну делатност, већ се определио за војнички позив. У Дебрецину похађа Калвински колегијум и 1828. године ступа у војску. Као царски официр у чину капетана приступиће мађарској револуционарној војсци на самом почетку Буне. До јула 1848. године Киш је био организатор и инструктор Мађарске националне гарде у жупанији Бихар, да би крајем лета задужио команду над 9. батаљоном *Црвених шайки* у логору генерала Ернеа Киша. У Банату је његов батаљон био прикључен 3. дивизији генерала Јована Дамјанића (*Damjanich*

---

³²⁰ И. Пап у свакој прилици за Киша каже да је Грк, док је Г. Бона изричит и за ову породицу каже да је пореклом из Македоније, да су *Македо-аромуни* (Цинцари). Обоје се слажу да је Павле Киш био православне вероисповести.

János), где је дејствовао у садејству са 3. батаљоном, кога је водио још један странац у дивизији, Немац Карл Лајнинген-Вестербург. Мађарска историографија са нескривеним емоцијама велича храброст и оданост великомађарској идеји ове тројице немађара: Србина Дамјанића, Немца Лајнингена (знао је тек неколико реченица и псовки на мађарском) и Грка Киша.

Током јесени ова тројица воде са Србима крваве битке у јужном Банату. Од боја код Перлеза вођеног 6. септембра 1848. године, па до краја те године на пољима око Томашевца вођена су три боја, после којих је Киш спалио село. После неуспешног покушаја да освоје Книћанинов логор код Ђуприје (7. новембра), Киш и Лајнинген са 12.000 хонведа и мађарских добровољаца и 32 топа 23. новембра (5. децембра по новом), из три правца крећу на српске положаје у Орловату, где их са 4.082 своја Србијанаца и банатских граничара дочекује Книћанин и односи сјајну победу. До краја године српска војска је још једном поразила Киша на крваво снежним улицама Јарковца, али је Мађарима пораз делимично ублажио генерал Дамјанић, пошто је у противнападу успео да поврати изгубљене топове. Јануара 1849. године Павле Киш је унапређен у чин потпуковника и постављен за Дамјанићевог заменика.

Након краткотрајног боравка у Араду, када је током фебруара 1849. године радио на утврђивању одбране тврђаве, Киш се крајем марта враћа у дивизију генерала Дамјанића да заједнички спремају пролећну офанзиву. Пролеће друге револуционарне године било је период великих и успешних војних акција Мађара. Почетком априла мађарске јединице нанизале су неколико важних победа над царском војском у централној Мађарској – 2. априла код Хатвана, 4. априла код Тапиобичкеа и 6. априла код Ишасега. Продором кроз лево крило аустријске формације код Ваца и Нађшалоа, хонведи и револуционарна гарда крајем априла резбијају тромесечну опсаду тврђаве Коморан (*Komárom*). У разбијању опсаде Коморана посебно се истакао сада већ пуковник Павле Киш.

Генерал Бем је последњих дана марта вратио раније изгубљене области у Трансилванији, док је крволочни генерал Мориц Перцел (*Percel Mór*) првих дана априла, после треће опсаде Сентомаша сломио отпор Срба, ушао у варош и предао његов живаљ огњу и мачу. Затим је 7. априла заузео Чурут, сутрадан Госпођинце, па се окренуо Тителском брегу у намери да покори последњу линију српске одбране и пређе у Срем код ушћа Тисе у Дунав. Чувши за покољ сентомашке нејачи, народ Мошорина и Вилова је избегао на Тителски брег и под ведрим небом направио збег. У одсудном часу Перцелу се као брана препречио млади вожд Ђорђе Стратимировић са својим шајкашима и добровољцима из Србије под Стеваном Книћанином и Миливојем Петровићем Блазнавцем. Положаје код Вилова је држао и значајно

допринео победи мајор српске војске Јован Стефановић, касније носилац аустријског витештва са предикатом *оји Виловски*. Бој је отпочео у четвртак 12. априла, да би сутрадан, на православни Велики петак Срби извојевали победу, најблиставију од свих претходних током Српског народног покрета. После пораза и знатних губитака цела мађарска војска поче да одступа, да би се под притиском шајкаша из Ковиља то одступање претворило у бекство. Села Мошорин и Вилово, као и избегла српска нејач били су спасени, али су победу главама платили многобројни српски цивили у Жабљу, Будисави и Каћу.

Лајош Кошут је високо ценио војничке способности, патриотски жар и људске особине пуковника Киша. У једном од својих писама он каже *да је ојишиџе џознајџо како је Пали Киш један од најхрабријих војника у земљи*.³²¹ Као награду за изузетне заслуге у мађарским успесима током пролећне офанзиве, мађарска влада је 14. априла 1849. године унапредила пуковника Павла Киша у команданта Петроварадинске тврђаве. Киш ће команду над тврђавом преузети знатно касније, јер је имао да заврши своју улогу око ослобађању Коморана, а и ствари са претходним командантом Петроварадина су се искомпликовале. Тврђаву је неколико дана пре Кишовог именовања добио на командовање Миклош (Ердужељи га именује српском верзијом имена, *Николом*) Перцел. Миклош је био братанац Морица Перцела, генерала који му је поверио команду, без одобрења владе у Пешти. Амбициозан и славољубив, разочаран што губи привилегију да командује јужном тврђавом, млади Перцел се оглушио о наредбу владе и одбио да преда команду. Тек после интервенције министра правде Шебека (Саве) Вуковича, који је нескривено фаворизовао Киша, Перцел је попустио и коначно Киш прими заповедништво. У писму Кошуту 5. јуна, овај помађарени Србин пише:

„Павле Киш је спреман да учини све за земљу, и стога молим да се он не дира са ове позиције све до краја рата. Задовољство и понос које овај човек доживљава узвишеношћу свога положаја нема граница.”³²²

Истом приликом Вукович предлаже да се Киш произведе у чин генерала. Међутим, Кошут је још 28. маја из Дебрецина упутио наредбу о именовању Павла Киша у чин генерала, *хонведској џаборника*, са функцијом команданта армије.³²³ Ситуација на фронтима, слаба комуникација по ко-

---

³²¹ I. Papp, *The Son of a Merchant in Dioszég in the Hungarian war of Independence, Pál Kiss, honved-general 1809–1867*, Budapest 1997, 108.

³²² *Исџо*, 109.

³²³ Бона наводи да је Киш у генерала унапређен 19. јуна, након бомбардовања новоградске вароши и одбијања напада царске војске под Јелачићем. Ђ. Харди, *О генералу који је бомбардовао Нови Сад*, Истраживања 20, Нови Сад 2009, 270. Папова то негира факсимилом

мандним линијама, као и отежан пренос информација, учинили су да министров предлог буде учињен осам дана после званичног именовања.

Одмах по преузимању дужности Киш је приступио неопходним мерама како би се осигурао од опасности које су претиле тврђави, мосту, Брукшанцу и гарнизону у вароши. Довољно искусан у формирању одбране опсађених фортификација, првих дана по пријему команде извршио је детаљну инспекцију положаја у тврђави, у Петроварадину и у Брукшанцу, где је појачао посаду и издао упутства за одбрану. Ова тактички тешко одржива целина била је почетком јуна нападана даноноћно, простора за деловање јединица у одбрани било је све мање. Са запада тврђаву су нападали из српских логора у Каменици и Буковцу, а некадашња линија додира у Рибњаку, у време доласка Киша за заповедника била је чврсто у српским рукама. Одатле су више пута слали запаљене лађе без посаде, пуњене шалитром и барутом, да би ношене матицом доплове до понтона, запалиле га и уништиле. Сваки пут су посаде из Подграђа и Брукшанца на време успевале да склоне средишње барже и пропусте пловеће буктиње. Мост је све време конфликта остао неоштећен. Последње недеље априла почели су свакодневни српски напади на Петроварадин из правца Карловаца, тако да се зона деловања мађарских патрола скратила са потеса Пуцкарош надомак Текија и капеле Марије снежне, где су се од краја априла налазиле најистуреније мађарске страже. На северозападу Јелачић је најурио мађарске предстраже између Кисача и Новог Сада и био надомак вароши. У напетом атмосфери, не чинећи први никакве кораке, Киш је ишчекивао напад Јелачића који се приближавао.

Почев од Васе Стајића, сви који су се бавили историјом Новог Сада и били на становништву да је Киш био грко-католик и највероватније Русин, своју претпоставку базирају на чињеници да су грко-католичка црква Св. Петра и Павла и њена парохијска зграда биле поштеђене разарања. По њима, Киш је својим артиљерцима наредио да гађају прво стратешке, а затим насумично одабране циљеве у православним деловима вароши, али је, наводно, био изричит да се ова црква поштеди, из поштовања према храму своје вероисповести. Први податак о томе да је Павле Киш грко-католик, или грко-сједињене вере, износи новосадски православни свештеник Павле Стаматовић у писму упућеном Магистрату 18. новембра 1849. године. Прота тражи од Магистрата да додели зграду унијатске парохије (Плебаније, преко пута грко-католичког храма Св. Петра и Павла), за потребе православне конзисторије и за привремене станове тројици српских новосадских прота, јер је Бачкој епархији и Српској православној општини у бомбардовању изгорела сва покретна и непокретна имовина. Прота Стаматовић напомиње да је:

оригиналног писма са текстом унапређења, послатог из Дебрецина 28. маја 1849. године.

„[...] обшти глас да су овдашњи суграђани наши унијати здраво несрећу нашу потпомагали и да је бунтовнички командант у Варадину Киш као унијат цркве православне разорити или попалити дао онда када је једну само унијатску цркву са парохијалним домом без најмањег вреда у цјелости сачувати умео.”³²⁴

Хајде да дозволимо себи да се уз помоћ штурих чињеница бавимо претпоставкама и потражимо могућност да је Павле Киш доиста желео да као православни Грк или Цинцар сачува русинску цркву. Долазећи у Петроварадин свакако је био обавештен да у Новом Саду постоји црква са грчким богослужењем, али сходно ратном стању, критичној ситуацији и свом кратком боравку нити је могао, нити имао времена да је потражи и да се у њој Богу помоли. У архитектонском погледу и својим положајем исток–запад, грко-католичка црква се као грађевина уопште не разликује од православних цркава у Новом Саду. Док је посматрао Нови Сад дурбином са палисада тврђаве, таборник Киш вероватно није разликовао унијатску од варошких православних цркава, посебно не од Николајевског храма, који јој је просторно најближи. Претпоставимо и то да се генерал (или још увек пуковник) код својих ађутаната распитивао за друштвени значај свих маркантнијих грађевина, па тако и за верску припадност сваке варошке цркве, али какве одговоре је добио, то не знамо. Може бити да је од изговореног *görög kâtolikus templom* од свог извештача чуо само *görög templom*, па погрешно закључио да је од грко-католичке, русинске цркве у питању грчка црква. Као њен одани следбеник, али и као господар живота и смрти над свиме живим и неживим преко реке, Пал Киш је одлучио да ту цркву у предстојећој апокалипси поштеди. Ова хипотетичка реконструкција није у потпуности професионална реакција једног историчара, али како уз постојеће врло климатске факте немамо чврст чињенични одговор, задовољимо се овом сагом, зачињену прихватљивом дозом слободе интерпретирања.

После серије тешких пораза Мађара од експедиционе руске војске и војне предаје код Вилагоша (данас Ширија код Арада), 13. августа 1849. године, у Угарској престају сви видови оружаног отпора. Међутим, и после коначне предаје, услед немогућности протока информација, три тврђаве са мађарским посадама још увек су се држале: гарнизон у удаљеном Мункачу (данас Мункачево у Закарпатској Украјини), тврђава у Коморану и Петроварадинска тврђава. Пуковник царске војске Лазар Мамула стигао је у другој половини августа у Нови Сад, затворио Петроварадин са новосадске стране и позвао генерала Киша на предају. Блокиран у тврђави још од краја јуна и без икаквих вести из Пеште и са осталих бојишта, Киш није знао за најновије догађаје, па о предаји није хтео ни да чује. На поновљени позив

³²⁴ В. Стајић, *Грађа за културну...*, 216–217.

постаје сумњичав и шаље официра за везу у Темишвар да се поуздано увери о целокупној ситуацији.

По повратку гласника Киш је сазнао страшну истину: мађарска револуција је пропала предајом у Вилагошу, гарнизон у Мункачу у међувремену се предао Русима, опстојавају само тврђаве Коморан (предаће се почетком октобра) и Петроварадин. Сазнање о мађарској пропасти изазива код генерала Киша очај и малодушност, те је 29. августа донео одлуку да преда Петроварадинску тврђаву са посадом, Брукшанац и Новосадски гарнизон. Званична предаја је према војном протоколу, после неопходних припрема, извршена од 5. до 7. септембра 1849. године. О овом догађају пештански лист на немачком језику Пестер цајтунг (*Pester Zeitung*) пише:

„Када су се из петроварадинског града изаслане особе потпуно увериле да је устанак угушен и с тиме се вратиле, предао се град 5-ог овог месеца ц. к. војсци са свим оружјем и свом ратном опремом на милост 8.000 људи местне посаде положили су 7-ог т. м. оружје и заклели се, да ће бити верни његовом величанству цару. Ц. к. војска је у 12 сах. ушла у град.”³²⁵

После предаје, сви војници и подофицири су царском одлуком амнестирани и средином октобра демобилисани и пуштени на слободу. Читав официрски кор, посадни и штапски официри петроварадинског гарнизона, њих око 180, били су притворени у Горњем граду, о њиховој судбини одлучивало се у Бечу. Седмог новембра, тачно два месеца након предаје, стиже за сужње спасоносна вест, којом су сви били помиловани и ослобођени. За разлику од њих, дванаесторица генерала и један пуковник који су се предали код Вилагоша, међу којима су били Кишеви саборци Дамјанић и Лајнинген, пред преким судом су осуђени и 6. октобра обешени у Араду (тзв. *Тринаесторица арадских мученика*). Премијер независне Мађарске Лајош Баћањи је са још неколицином политичара и револуционарних делатника стрељан у Пешти.

Генерал Павле Киш био је био последњи ослобођен и помилован, и он никада није одговарао за почињена зверства, за паљење села и егзекуције нејачи у јужном Банату, као ни за уништавање Новог Сада и убијање незнаног броја његових житеља. Главу и официрску част спасило му је писмо које је после бомбардовања Новог Сада писао мађарској влади у Пешту. У писму се наводно осећало присуство великог стреса и кајања генерала због масовне несреће коју је изазвало бомбардовање. Он се вајкао да му је војничка логика налагала да ватром одговори на напад Јелачићеве артиљерије, како би се сачувао мост, комуникацију од пресудног значаја за опстанак тврђаве.

---

³²⁵ М. Ердунжељи, *Историја Новог Сада*, 343 (превод аутора).

Кишова војничка каријера завршила се 7. новембра 1849. године, и док је са пристаништа Брукшанца ступао на палубу *мађарској* пароброда за Пешту, пратио га је несносан смрад палежи иза баре и аветињски патрљци спаљене вароши, остаци јуначког чина једног хонведског генерала.

После 1850. године Павле Киш је живео на своме поседу у потиском месту Тисафиред, где се 1854. године оженио богатом Маријом Бернат, двадесет четири године млађом девојком, према тврдњи Папове, такође грчког порекла. Пар се упознао и загледао за време Буне, тих дана док се мађарска војска спрема за битку код Тапиобичке, Киш је са још неколицином официра живео у кући њених родитеља. Марија и Павле венчали су се у православној цркви са грчком литургијом у Карцагу, обред венчања обавио је свештеник Јован Поповић (*Popovics János*). Изродили су петоро деце, од којих је двоје преживело детињство. Прилично имућан, јер је Марија у мироз донела велико имање, Киш се истицао у хуманитарним акцијама против последица велике суше која је 1863. године у Великој равници проузроковала вишегодишњу несташницу хране и глад међу најсиромашнијима.

У међувремену Пал Киш је оболео од неке тешке, тада непознате и фаталне болести, услед које је трпео велике болове. Умро је у болници у Пешти 27. маја 1867. године и уз војничке почести сахрањен је на гробљу у Тисафиреду. Православну погребну церемонију и опело вршио је свештеник Поповић. Православни Јелин Павле Киш је својим активним учествовањем у историји Новог Сада стекао право на видно место у књизи о Грцима и Цинцарима Новог Сада.

Грци и Цинцари из Тисафиреда и других места из Саболч-Сатмар и Бихарске жупаније припадали су грчкој православној парохији у Карцагу. Свештеник Поповић је тамо служио грчку литургију преко четрдесет година, између 1852. и 1896. године и према историчарки Изабелџ Пап није био једини свештеник са тим презименом у Карцагу. Она у историјском часопису *Honismeret*, 1994/4, у чланку *Надгробни сјоменик Јована Појовића, грчког свештеника у Карцагу* (*Popovics János karcagi görög pap sírmléke*) наводи још и Јосифа Поповића (*Popovics József*), који је такође био грчки свештеник.

Из копије листа црквене књиге венчаних грчке православне цркве у Карцагу за 1854. годину налазимо да су се те године у овом храму, уз службу свештеника Јаноша (Јована) Поповића, венчала три пара:

„[...] 18. фебруара пред Богом су се сјединили Павле Киш, стар 45 година, православне вере [*g.n.e. – görög nem egyesült*, грко-несједињени], друштвеног положаја земљопоседник, рођен у Диосегу, живи у Тисафиреду, са сведоком [кумом, вероватно Србином] Давидом Рапаићем, венчао се са Маријом Бернат, старом 21 годину, православном, рођеном у Тисафиреду, где и живи, са сведоком [кумом] Кле [?] Ђерђом.

2. маја, Јожеф Михајловић, стар 34 године, православне вероисповести, по занимању трговац, рођен и живи у Кишујсалушу, са сведоком Рач Демеом, венчао се са Маријом Мартон, старом 16 година, православном, рођеном у Тисадержу, живи у Кишујсалушу; Маријина кума-сведок била је Ана Витковић [вероватно Српкиња]

24. октобра, Пап Јанош, стар 28 година, православни, по занимању пољопривредник, рођен и живи у Весту, са сведоком Ласлом Путићем, узео је за жену Александру Табаковић, православну, рођену у Сентешу, живи у Весту, са сведоком Аном Путић.”

Грци добровољци у Српском народном покрету 1848/49.

Ово је прилика да споменем још један интересантан и важан детаљ из Српског народног покрета који до сада у нашој историографији није био посебно обрађиван. То је присуство Грка добровољаца, који су из грчких покрајина долазили у Српску Војводину да би као борци учествовали у Српском народном покрету. Ради се о православним занесењацима и храбрим авантуристима који су стизали мотивисани да се боре *за победу њравославне, једноверне браће*. Овде ћу накратко да изађем из оквира наше теме, јер већина Грка добровољаца никада није боравила у Новом Саду, али су као борци српске војске били везани за његову непосредну околину, за Карловце као средиште покрета, за логор у Каменици и за страже на линији сукоба у Рибњаку. Ови Грци су војевали широм Српске Војводине. Податке о њима пронашао је и Славко Гавриловић у чланцима оновремене српске штампе, као и у документима Главног одбора Српске Војводине. Чланак о грчким добровољцима С. Гавриловић је објавио у *Зборнику за историју Маџице српске*, број први, из 1970. године.

Први помен о Грцима добровољцима налазим у документу који је да-тиран у јесен 1848. године. Тада је извесни Константин Ст. Зега, Цинцарин пореклом, дошао код родбине у Банат (прве Зеге су се из Влахоклизуре преселили у Ново Село код Панчева 1782) и пријавио се добровољно у српску војску. Да је Константин био храбар и добар ратник показао је одмах у првим борбама, да би прави подвиг начинио у чаркама око Беле Цркве, када је Мађарима сам отео два топа. Остао је у Банату и дуго времена био популарни председник општине у Новом селу. Његов старији син Михаило је од оца наследио одважност и ратнички дух, па је као младић шездесетих година XIX века постао ађутант младог црногорског кнеза Николе. Као кнежев повереник добровољно је прешао у побуњену православну Херцеговину, где се 1861. и 1862. године са војводом Луком Вукаловићем борио против Тура-

ка. Неколико пута је са живописно одевеном црногорском пратњом долазио да обиђе родитеље у Ново Село, што је фасцинирало локално српско становништво. После Српско-турског рата Михаило је прешао у Русију, где је 1911. године умро. Спомиње га аутор чланка у *Србском дневнику*, објављен 9. јануара 1862. године: *Око Луке* (Вукаловића, прим М. Ј.) *има више мудри и војнички изобразени официра, њи њему је као секретар Михаило Зега, који му војску досија добро орјанује...*

Непосредно пред рат 1875. године Михаило је једно време боравио у Новом Саду, када је по овом делу Војводине врбовао добровољце за Босанско-херцеговачки устанак и сакупљао материјалну и финансијску помоћ за српску војску. Када је Србија ушла у рат са Турском, Константинов млађи син Никола је наставио породичну јуначку традицију, прешао у Кнежевину и пријавио се у српску војску. Истакао се храброшћу и војничком луцидношћу у борбама 1876–1878. године, посебно онда када је са четом својих добровољаца ослободио Врање.³²⁶ Иако посрбљени Зега су дуго славили имендан, да би тек 1858. године под утицајем Михаилове и Николине мајке Јелене почели да славе Св. Стевана. Јелена је била Српкиња из породице Србинац, родом из Врањева, једног од два насеља из којих је настао Нови Бечеј.

Следећи Грци добровољци у Српском народном покрету 1848/49. јављају се у списима *Протокола заседања Главног одбора* у Карловцима, одржаног 19. септембра 1848. године. У Протоколима је забележена вест стигла из Земунског окружног одбора, да је капетан Јоанис Христодуло из Грчке, са својим друштвом стигао у Смедерево, одакле се спрема да пређе у Војводину. Главни одбор је решио да овај одред грчких добровољаца упути под команду пуковника Бобалића. Неколико дана касније војвођански лист *Весник* је донео следећу информацију о Грцима добровољцима:

„Чули смо да је г. н. Јоанис Христодуло из Атине јавио да ће са множином доћи к нама, и жели за своју једновјерну браћу у Србској Војводини војевати. Кажу да се већ у Смедереву налази. Ми га с братском љубављу очекујемо на јуначку свадбу. Види се из овог благородност Грка, и засведочавају да им јошт крв стари слободни Јелина у жилама бије.

Ми знамо нашу јелинску браћу уважавати. Они једну с Југославенима будућност имају. До год се србски народ не утемељи, догод у Војводини ил' на Балкану туђа шева пева, донде и самом Грку мач спавати не сме. Одсад ћеду се они који су једним интересима скопчани боље упознати.”

---

³²⁶ Д. Ј. Поповић, *О Цинцарима*, 371. Током бављења овом темом нисам ни у једном документу пронашао податак да је у Новом Саду живео становник са презименом Зега, али се на Алмашком гробљу, у непосредној близини гробљанског параклиса, налази гроб у коме почивају Александар и Радмила Зега.

Наредни податак о Грцима добровољцима, овог пута о Леониди Капетанидесу, стиже с краја новембра 1848. године, у писменом обраћању Капетанидеса патријарху Рајачићу. Допис је преведен на српски језик и такав предат патријарху:

„Ваша светости!

Разумјевши да је народ србски у име Бога за спасеније своје народности и за утврђење своје народности на оружје устао, похитао сам и ја као Грк и по вјери, оној најтврђој свези која разне по крви и језику народе скопчава, искрениј пријатељ српскиј из далека овамо у средину народа србског, да у његовој светој борби учествујем и ствар србску по могућству мом подпомажем.

Ево два месеца и пол како се овде у Војводини бавим у служби, готов свагда и одсад у бој гди год нужда или обстојателства ратапозову ме. Но, будући да сам за све ово време без плате служио, а сада су ми се средства издржавања исцрпла, притом одело дотрајати почиње, а ваља ми се за зиму и с топлијим аљинама снабјети, то се усуђујем Вашу Свјетлост најпокорније молити да би она благовољела мени плату опредјелити и наредбу учинити да ми се издаје, а ја ћу србскиј ратник и служитељ, куд год заповедили будете, у бој ићи и као фило-срб с највећим одушевљењем и приобрјетеним искуством војевати.

Љубећи вашу свету десницу, остајем с најдубљим страхопочитанијем и совершењејшом преданости

Ваше светости,
У Карловци, 23. ноемврија 1848.

најпокорнији слуга
Леонидас Капетанидес”

Решење је стигло сутрадан и било је неповољно за молиоца:

„Дати проситељу 10 фр. сребра, пак му казати да одлази у Београд.

Дру Јакову Живановићу, попечитељу иностраних дела:

Вама се господине препоручује да истога Леониду на благородан начин, који ћете Ви најбоље погодити, оправите у Београд. Последње има се истом господину саопштити.”

Из истог времена, почетком децембра 1848, потиче и једно писано обраћање грчког капетана Јована Деча, патријарху Јосифу Рајачићу и оно гласи:

„Високопочитајемј господине!

Прилажем вам списак од плате моје и моји момака с том учтивом молбом да би изволели исти 65 форинти с истим момком писмо доносицељем Михаил Вица послати доброту имали:

У Карловци 2. декем. 1848.

Капетан Јован Дечо”

У прилогу писма капетан Дечо наводи списак имена бораца своје јединице, *Списак илаиј од слободниј војника грчки од 15. до 30. ноемврија 1848.* и новца који се на име плата потражује. За *кајетана Јована Деча, обичне војнике Ђорђе Стефан, Стефан Марино, Анастас Георгију, Атанас Василиу, Арсеније Христио, Косџа Зиси, Васил Никола, Михаил Вици, Јоан Кара Јањи, Димитрије Јоану*, потражилац тражи укупно 65 форинти сребра. Код Деча је секретар и преводилац био Јован, трећи син Саве Поповића, новосадског комесара полиције и комораша. Јован Поповић је пореклом био чисти Јелин, по оцу унук Цинцарина Константина, док је са мајчине стране имао блиске везе са Камберима.

Решење на захтев капетана Деча стигло је 8. децембра. У лаконској одлуци је стајало: *Нека се исилаји.* Документ је написан у Земуну наведеног дана, а потписао га је патријарх Јосиф лично.

Децембра 1848. године у борби код Сарваша близу Осијека рањен је, како у извештају стоји, *грчки официр Лука Јовановић*, који је био *кајетан над сердијанским самовољцима*, који је убрзо затим умро у импровизованој војној болници у Шиду. Да ли се радило о правом Грку који је изменио презиме посрбивши га, или о Словену из Грчке или Македоније, није могуће поуздано утврдити.

Теофил Димић у чланку *Чиџуља 1848. године*, објављеном у *Засџави* 19. маја 1898. године помиње три грчка јунака: Леонидеса Капетакондиса, Доцу Јовина (вероватно Јована Деча) и Василија Николајевића, додајући да су њихова имена можда апокрифна (подметнута). По јунаштву он на прво место ставља *Васу Грка*, Василија Николајевића, односно Николаидиса. Димић из листа *Найредак*, који је излазио у револуционарно време, преноси како је априла 1849. године у борби са хонведима између Каменице и Мајура, једном Грку топовско ђуле одбило ногу изнад чланка. *Овај је имао снаге и срца ножем својим и руком својом висећу на кожи ноу одсећи и разјоварајући са ирајиноцима дошао је у шийиал.* Димић тврди како је то био Васа Грк и цео догађај овако описује:

„Васа је рањен приликом једног нападаја на Пуцкарошу [између Петрова-радина и Карловаца] Картеч му је пребио кост више чланкова и њега је ландвер Марко Бивак на кркачи из ватре изнео, и када су га на носилима до пиваре донели, Васа је зажелио мало ракије, те када се напио, он је на мојим очима потегао иза појаса нож и себи је ногу ампутирао, месо одсекао, без да је уздахнуо, премда други још живи очевидац ландвер Венда Шипошић тврди да је чуо како лелече. Може бити, кад је нога после истечене многе крви оладила.

Драга омладино наша, сети се и овог туђинца, грчког, који је кости своје међу нами оставио.”

Толико бих могао да кажем о Грцима из Грчке, добровољним ратницима у Српском народном покрету 1848/49. године.

У својој национално-ослободилачкој борби војвођански Срби нису били остављени без помоћи сународника са стране. Поред војничке и новчане помоћи из Кнежевине Србије и моралне Његошеве подршке, Српски народни покрет су између осталих, новчаним прилозима помагали и Срби из Дубровника, Загреба и Трста. Имамо извештај да су тршћански Срби и неколико Грка, послали 1/13. новембра 1848. године 3.000 форинти сребра *хранишћељу касе народне*, посрбљеном Цинцару Петру Шпирти³²⁷ у Земуну. Шпирта је руковао овим фондом чија су средства била намењивана по приоритету који је утврђивао сам патријарх. *Главни одбор Народа Србској* обратио се Шпирти 25. маја, на самом почетку покрета, са молбом да се одобри позајмица од 10.000 форинти за народне потребе. Молбу су потписали сви чланови Одбора, са председником Ђорђем Стратимировићем и потпредседником Петром Јовановићем.³²⁸

---

³²⁷ Спирте су били Цинцари који су у Земун дошли у другој половини XVIII века из Катранице (Пирги, данас у северној Грчкој). Касније је једна њихова грана прешла у Ковиљ, где се део породице писао као Шпитре, док је други део, да би звучали више српски, узео презиме Митровић, према свом претку Димитрију. Кратку историју своје породице саопштио ми је Ђорђе Шпирта из Новог Сада.

³²⁸ РОМС, М. 3585.

XIV. ПОСЛЕДЊИ ЧИН

Новосађани су после смиривања Буне дуго видели своје ране оплакујући мртве, крчећи рушевине и подижући град. Становништво Новог Сада је 12. јуна 1849. Године доживело страشان шок и многи су се као погорелци и бескућници скоро три месеца потуцали у избеглиштву у Срему и по местима у Шајкашкој. Први су се повратници са бедним завежљајима вратили међу рушевине већ 7. септембра 1849. године, истога дана када се предала мађарска посада Петроварадинске тврђаве и Брукшанца. До 1852. године у Новом Саду је живело око 7.000 људи, што је била тек једна трећина предратних становника. Од старог градског језгра није остало готово ништа што би указивало на урбано наслеђе старо један век. Новосађани су скоро читаву деценију после Буне патили од скупоће, јер су цене животних намирница, огрева, становања и одеће енормно порасле услед велике количине новца у граду, добијене од државног зајма узетог за обнову града. Постоје сведочанства о томе да је живот у Новом Саду био скупљи него у престоном Бечу.³²⁹

У националном и верском погледу Нови Сад је постао подељени град, некадашње бар привидно поштовање и поверење међу његовим нацијама је нестало, као и стогодишње начело које је у пар речи дефинисало те односе, *нека свако њеда своја њосла*. Да би се револуцијом разједињена држава поново централизовала под влашћу Хабзбурга, у Монархији је уведен поредак у историји познат као Бахов апсолутизам. У периоду апсолутизма Срби су за верност цару и династији били награђени, како оновремена синтаagma каже, оном наградом којом су Мађари били кажњени. Све слабија држава Хабзбурговаца је због мира у кући морала да повлађује мађарској буржоазији на рачун мањинских народа. Из тих разлога Српска Војводина је постојала само формално, годину и по дана, да би завршетком Буне она била преименована у круновинску област Војводство Србија и Тамишки Банат.

Бечки двор је уложио много новца у обнову угарских привредних потенцијала, првенствено пољопривреде. Од места у Српској Војводини, једино је Нови Сад од државе добио доста повољан кредит за обнову разореног града и унапређење запуштених пољопривредних потенцијала. Нове околности донеле су порушеној вароши, барем статистички посматрано, привидно захваљујући ераријалном зајму за обнову града, највећи привред-

³²⁹ Декретом новосадског Магистрата од 26. марта 1853. године именован је за градског инжењера Алојз Кобзинец, који је после кратког боравка у Новом Саду тражио да му се плата са 300 подигне на 500 форинти, уз образложење да је Нови Сад скупљи град и од Беча. Како није добио повишицу, напустио је Нови Сад и прешао у Темишвар. В. Стајић, *Привреда Новог Сада*, 14.

ни раст у Угарској, одмах после Пеште. Иако је према многим мишљењима, Нови Сад био најпожељније решење за центар нове, аустријске круновинске области Војводства Србије и Тамишког Баната, или у народу још увек радо зване Српска Војводина, разрушен, попаљен и расељен, то није могао бити.

После изненадне смрти Стевана Шупљикца (15. децембра 1848), српским војводом цар Франц Јозеф је прогласио самог себе, а заправо Војводством Србија и Тамишким Банатом се као петом круновинском облашћу управљало из самог Беча. Царским патентом од 18. новембра 1849. године за управно-административни центар Војводства Србије и Тамишког Баната формално је проглашен Темишвар, док је за њеног управитеља, у рангу подвојводе, постављен бивши конзул у Београду, Немац Фердинанд Мајерхофер. После њега за грађанске и војничке гувернере Војводине долазили су само католици: гроф Коронин (Јохан Баптист Коронини Кронберг), барон Шокчевић, гроф Биго де Сен-Кантен, гроф Менздорф-Пуљи. Избегавање да се српски политички потенцијал ангажује у Војводини и да јој се као петој круновинској области признају адекватна надлештва, изазвало је огромно незадовољство Срба, посебно када је објављен царски проглас да је у овој круновинској области званичан језик постао немачки. У новонасталој ситуацији Нови Сад је остао скрајнут на политичким маргинама Царства, али када се почетком педесетих година дигао из пепела, град је добио своју историјску прилику да се у новим околностима потврди као културно средиште српског народа.

Змајев отац Павле Јовановић именован је за градоначелника Новог Сада 22. октобра 1849. године и тада се заводи српски курс у управљању градом, сличан ономе са каквим се ушло у Буну. Формиран је готово у потпуности српски Магистрат, у коме су од 10. децембра, односно 28. новембра 1849. године по први пут за постојања града списи вођени ћириличким протоколима на српском језику. Најзначајнији посао који је овај Магистрат за свој град обавио било је слање градске делегације у Пешту и у Беч, са Марком Поповићем на челу. Група највиђенијих Новосађана отпутовала је у престоне градове како би у високим круговима Монархије утицала на одлуку о добијању што повољнијег државног зајма за обнову града. Депутати су имали још један, не мали задатак, да својим деловањем код виђенијих Срба и других угледних људи, спрече предвиђено премештање Новог Сада на нову локацију уз Дунав, наспрам Каменице. Наиме, приликом прављења планова за обнову града, надлежни у Бечу су се сложили да би Нови Сад требало изместити из рушевина *на 600 фати уз Дунав зајадно, насјрам Марцидањевоја села* (Ср. Каменице), као и да је порушеном граду неопходна помоћ од државе.

Делегација се задржала преко свих очекивања, у Пешти 29, а у Бечу 42 дана, али је задатак успешно обавила. Нови Сад је остао где је био и пре Буне, многи темељи и нагорели зидови били су искоришћени за зидање нових зграда. Држава је одобрила суму од милион и по форинти ераријалног зајма за обнову Новог Сада и 15.000 форинти једнократне помоћи за новосадске паоре, која је подељена при крају Јовановићевог Магистрата. Формиран је посебан одбор за доделу новца из овог зајма и контролу његовог трошења. Одбором је председавао велики жупан Исидор Николић, а са стране Новосађана сачињавали су га Јован Полит, Георгије, Ђорђе Кода и Јован Стерио, сва тројица грчко-цинцарског порекла. У одбор су због његовог легитимитета и неопходног националног реципроцитета ушла још тројица новосадских Немаца.

Подизање града започето је пре добијања зајма, одмах те јесени, како би повратници имали где да проведу предстојећу зиму. Нови Сад је постао највеће градилиште у Монархији: чађаве руине и шут су били брзо уклањани, а ново се зидало, тесало, малтерисало, подизало... Са Дунава су многа запрежна кола довлачила песак, док се из фрушкогорских каменолома лађама транспортовао камен. Записано је да су до првих мразева мајурци, а нарочито футошке Швабе, зидари и цимермани, радили дан и ноћ да би под кров што више кућа ставили.

Јовановићев Магистрат се силно трудио да уклони омражени Брукшанац, али је ова фортификација остала између града и Дунава све до преткрај двадесетих година наредног века. Тврђавица је служила као мостобран и налазила се на данашњем Кеју жртва рације, између Радничке и Дунавске улице. Иако је мостобран представљао сметњу природном развоју Новог Сада и његовом излазу на реку, а при том је многим Новосађанима који су преживели бомбардовање био мрски симбол и подсећање на велику несрећу, војна власт није дозволила његово уклањање. Штавише, потврдила је војни значај тврђавице проширујући еспланаду (зараван око тврђаве, неопходна за одбрану моста), на пушкотет и померила *шуслинију* са 300 на 600 хвати. Тек иза шуслиније почињао је цивилни простор града на коме се смело зидати.

Комисија састављена од градских и војних званичника, побола је граничне кочеве и барјаке трасирајући *шуслинију* од *Пројине Елбе*,³³⁰ кроз

³³⁰ Према речима Милана Савића, које је пренео лист *Дан* јуна 1935. године, Протина Елба је била чистина између Дунава и канала. Кад је Дунав с пролећа надоласио вода је преливала целу ту чистину, да би само један узвишени део од стотинак квадратних метара остајао над водом, што је изгледало као острвце. У време кад је Наполеон био прогнан на Елбу, Новосађани су у шали ово острвце назвали Елбом. Последња новосадска кућа пре Елбе била је кућа проте Данила Петровића. Године 1817. прота Данило је купио кућу на Бари и она је по насипу имала везу са Дунавом и са острвцем, које су Новосађани додатно крстили Протином Елбом.

Опанчарски сокак до Рибље пијаце, ниже Владичанског двора; у Дунавском сокаку линија је ишла до куће Јована Полита и Тоше Димитријевића Пазовчанина; са Баре, код кућа Мише Георгијевића, Марка Поповића, Варошке пиваре, граница шуслиније је ишла до Јерменског насипа. Такође је гранична линија била продужена на 600 хвати од крила Брукшанца до Римокатоличког шпитаља, Три егеде сокака и Ченејског сокака. Простор између исколчене линије и Брукшанца био је изузет из надлежности града, на њему се није смело градити, осим када је 1896. године цар Франц Јозеф дао изузетну дозволу да се унутар шуслиније сазида Окружни суд.³³¹ Неке зграде у Дунавској улици од раније су заузеле простор који ће припасти шуслинији, али те грађевине нису диране.

По самом средишту града и по околним улицама газило се по блату још коју годину после Буне. Већ током 1852. и 1853. године почели су грађевински радови у срцу града. Тада је формирано градско језгро, лепше и складније него старо пред Буну које је, поред неизбежних промена у детаљима, свој изглед у основи сачувало до данас. У њему су углавном грађене једносратнице и двосратнице, што је одражавало привредну развијеност града и имовно стање власника, ситне градске буржоазије сачињене од трговаца, занатлија и чиновника. Тада се грађански станови још увек нису зидали хигијенски и према у Европи установљеним стандардима. Са лошом комуникацијом и осветљењем, скученим и вијугавим степеништем, они су се после Буне градили можда од солиднија материјала, али пре шкрто него издашно. Да се хигијена Новог Сада после Буне није разликовала од оне пре, показују нам списи из градске документације. О хигијени ћурчијске радионице Марка Поповића у Дунавској улици и о приликама на Бари, градски физик Александар Димић је у свом извештају од 29. новембра 1858. године, девет и по година после пропасти града, овако написао:

„На хигијену града утичу баре и блага што остају поред честих поплава. Градске улице су пуне блага и устајале воде, која се разлива не само из јавних, него и из приватних бунара. Њима се придружује сапуњава вода коју канали из кућа спроводе на улице. На Бари поред бивше пиваре, знатна множина крви и балеге од закраних оваца, а све то у средини града, близу житне пијаце, налази се отворена јама, пуна крви од малочас закраних оваца и друге нечистоће.

---

³³¹ Градња једносратне зграде Окружног суда је почела 1896, а завршена 1900. године и тада је била репрезентативно и највеће архитектонско здање Новог Сада. Грађена је према замисли и нацртима будимпештанског архитекте Ђуле Вагнера, одмах преко пута последње куће у Дунавској улици. Палата захвата површину од преко 9.000 кв. метара и протеже се на простору читавог кварта. Крајем шездесетих година XX века донета је одлука да се Суд исели, па је од 1976. до 1986. године зграда адаптирана и уступљена граду да би у њу био смештен Музеј Војводине. Уз Суд је истовремено грађена двосратна зграда затвора, који је исељен 1986. године и здање је наменски адаптирано за Архив Војводине.

Гојење свиња на више места у средини града, као што је од раније познато, развија у топле летње дане несносан смрад и ројење несносних мува и даје испарење врло штетно за људско здравље.³³²

Епилог Грчке црквене општине и Грчке школе у Новом Саду

Јунска трагедија Новог Сада прекинула је све спонтане процесе његовог напретка, избрисала видљиве и опишљиве везе, али и метафизичке нити са старим Шанцем и усмерила град чађавих развалина у неизвесну будућност. Нестао је стари Нови Сад, са њиме је у неповрат отишао дух његових првих житеља и сви они детаљи који су га један век карактерисали и чинили посебним. Од свега је стало нетакнуто само име и сећање на једну полуо-рјенталну варош у којој се радило довољно да би се живело лепо и лежерно. Васа Стајић је овим поводом записао у новосадском листу *Дан*:

„Тако страшном катастрофом је Нови Сад завршио првих 100 година свога живота; тако скупо је платио своју жељу да српским речима крсти појмове и предмете које је увозио из Средње и ређе, из Западне Европе. За непуну два сата порушене су куће у којима се мидер сусрео са зубуном, форлеглефл са ибриком, вигелајзен са тепсијама и мумаказама, иконе зографа с портретима Арсе Теодоровића...”

Најстарије преостале породице Срба, Грка и Цинцара сачињавале су уски круг *патрицијских породица града* и биле тек један мали део Новог Сада који је нестајао. Оснивачи тих фамилија овде су се затекли још у XVIII веку, када је Нови Сад елибертацијом стекао статус слободног царско-краљевског града и после изгубљеног века подсећале на једно ишчезло, романтично доба. Полит је писао да је тих патрицијских фамилија током последњих деценија XIX века претекло *штек која њреко двадесет*. Многе старе варошке породице су изумрле, измешале се да придошлицама, или су по женској линији изгубиле своје име и пређашњи идентитет. У самом граду тих породица је живело још само неколико, остаци неких угледнијих породица су отишли да живе по салашима, док су сви други Новосађани били *фришки њришелци*.

Опадање хеленског елемента било је забележено на читавој територији Царевине, самим тиме и у новој круновинској области Војводству Србије и Тамишком Банату. Пред Буну је према попису из 1846. године, на просторима будуће Српске Војводине живело 3.000 царских поданика који су

³³² В. Стајић, *Новосадске биографије*, том II, свеска четврта, 106–107.

се сматрали Грцима (у пописној документацији нема одреднице *Цинцари*); следећим пописом спроведеним 1850–1851. године у Војводству је утврђено да на његовој територији Цинцара и Грка има 2.820, док у званичним пописним актима са пописа становништва из 1860. године више није било одреднице *Грци*, као ни *Грци и Цинцари*.³³³ Да су народно свесни Грци, трговци, дипломате и свештенство још увек живели у Монархији указује податак да су почетком шездесетих година у Бечу излазиле једне политичке новине на грчком језику.³³⁴

Током периода консолидације живота у Новом Саду врло брзо су се осетиле промене у свакодневном животу јелинске заједнице. У Николајевској цркви до Буне је сваке друге недеље служена грчка Литургија, али када је Буна минула и у граду се смирило, са овом праксом се спонтано стало, јер за грчку службу више није било довољно заинтересованих верника. Није познато ни име, нити каква је била судбина последњег грчког свештеника у Новом Саду. Нигде у сведочанствима о престанку грчке Литургије у Новом Саду се не наводи тачан дан када се са овом праксом престало, свугде се једноставно каже *после Буне, када је црква била у рушевинама*. Извесно је да је последња редовна грчка Литургија у Николајевској цркви одржана у последњу, или претпоследњу недељу пред 12. јуни 1849. године. Није пронађен било какав приватни запис или службена забелешка о овом догађају, о њему се касније писало искључиво на основу сећања.

Када је Марија Трандафил 1852. године обновила храм, више није било јавне жеље да се са грчком литургијом настави. Тек када је осамдесетих година XIX века неколицина грчких потомака, понета осећањем носталгије и пијететом према својим прецима, организовала повремене доласке грчког свештеника из Београда, у Николајевској цркви се поново, сваке треће недеље одвијала служба на грчком језику. Неки помињу Павла Балту, бившег ђакона Алмашке цркве, као последњег грчког свештеника у Николајевској цркви. О овом више покушају него пракси пише Трива Милитар у своме чланку о др Ђорђу Дери, али не наводи ни приближно тачан датум када се са обновом грчке Литургије почело, нити када се са њом престало. Првих дана Буне градоначелник Јован Камбер је званично вратио Николајевску цркву на старање Српској православној црквеној општини, чиме је дошао крај половичном газдовању Грчке општине овом црквом.

Иако је приликом бомбардовања њена зграда до темеља изгорела, Грчка школа је за четврт века надживела грчку Литургију. У другој половини XIX века Грчка општина Новог Сада свела се на отприлике десетак, највише петнаест породица. Од Буне па све до 1860. године, у магистратским спи-

³³³ Л. М. Костић, *Српска Војводина и њене мањине*, Нови Сад 1999.

³³⁴ *Србски дневник*, 5. јануара 1861.

сима нема никаквог помена о раду Грчке општине, као ни о фонду Грчке школе. За овај период сазнајемо посредно, из исказа који је старатељ Грчке школе Марко Поповић 7. априла 1873. године дао градоначелнику Павлу Мачванском. Поповић сведочи да су рушевине школске зграде лежале неу-ређене скоро четири године:

„Те речене 1853. године позове мене мој пок. пријатељ Јоца Стерија да се заузмемо и зданије Грчке школе опет подигнемо; и ја са истим Ј. Стеријом почнем, бавећи се једном приликом у Бечу, добровољне прилоге купити од бечких великокупаца и тамошње Грчке општине у сврху зидања Грчке школе у Новом Саду. Осим тога, сваку смо прилику употребили, те нам је срећно испало за руком да од добровољних прилога сакупимо 2.340 форинти.”³³⁵

Поповићев исказ одише неком тужном незаинтересованошћу најбогатијих Новосађана да поврате у живот своју тешко стечену и још теже очувану школу. Новосадски Грци су после Буне вештом трговином и шпекулацијама брзо обновили своја богатства, подизали су силне зајмове за обнову кућа, радњи и складишта, али су четири године гледали у коров и кисељак зараслу гараву руину школе коју су сви они као деца похађали. Неки од њих су у својим хазардерским трговачким пословањем добијали и губили много више новца него што је за реновирање школске зграде требало потрошити. За ту сврху није им се давао новац, већ су тражили новчану помоћ од богатих земљака из Беча. До обнове је ипак дошло спонтано, онако успут, а не плански, уз изражену свету обавезу према бившим и долазећим генерацијама свога рода. Школа на језику њихових дедова многим потомцима некадашњих Грка више није била ником потребна, обновили су је туђим капиталом, *и тек онако, ради рета*. Када је из Беча коначно стигао иницијални капитал, активирали су се малобројни чланови уснуле Грчке општине, са којима је патронат Грчке школе потписао даровни уговор на суму од 4.950 форинти. Уз помоћ овог новца који ће послужити као основни улог, Грчка општина је узела зајам из државног фонда за обнову града. Када ни то није било доста, подигнут је и зајам из фонда Српске гимназије у висини од 2.000 форинти. И даље су се прикупљали добровољни прилози, па је према Поповићевим речима, за подизање зграде прикупљено *оштрилике 14.800 форинти*.

Шушкало се међу скептичним Грцима, бар реткима који су се још увек тако сматрали, да се средства не троше оправдано и наменски, већ да део новца одлази у нечији џеп. Како за те тешке оптужбе није било јасних и поузданих доказа, али и због врлетне природе и непредвидивих реакција Марка Поповића, није било одважних да своје сумње јавно изнесу. Дискрет-

---

³³⁵ В. Срајић, *Цинцари у Новом Саду*, ГИД IX, 278–279.

но су се чула питања *да ли је икоме потребна Грчка школа и да ли вреди на њу новце трошити*? Ни сам Поповић у својој изјави, ни било ко други у граду није знао колико је новца тачно стајала обнова школе, јер су оригиналне признанице слате директно донаторима у Беч. Копије рачуна нису се правиле, књиге грађевинских трошкова нису педантно вођене, нити је ко водио приватну евиденцију утрошених средстава. Нико ни од надлежних структура, Магистрат, просветна надзорна служба, као ни школска архива, не поседује било какву информацију о томе колика је била коначна цена изградње нове школске зграде. Може се закључити како је подизање Грчке школе занимала само понеког Јелина, док је у званичном граду и у широј новосадској јавности прошла прилично незапажено. Осим два штура новинска чланка, нема других јавних извештаја о овом догађају.

Када је коначно прикупљено довољно новца приступило се обнови школске зграде. Пројекат и план грађевинских радова сачинио је архитекта Фриц Шлауб, а предрачун пројекта израчунао је зидарски мајстор Андреас Ханер. Велики грађевински радови изведени су по тада важећим правилима и класицистичким принципима. Ипак, изглед фасаде у необарокном декоративном склопу, по свему судећи, резултат је неке касније обнове, вероватно с краја XIX века. Спратна зграда има широк, асиметрично постављен, двокрилни улаз. На уличној фасади је укупно шест отвора, партерни део фасаде обрађен је у имитацији камених квадера, док је на спрату упечатљива необарокна декорација изнад прозорских отвора, састављена од балустерског низа на парпетима и сегментних фронтоне са орнаментима у облику шкољке. Поткровни конзолни фриз пресечен је таванским отворима, који су затворени декоративним розетама. На средини спрата, изнад кордонског венца, постављена је спомен плоча од ружичастог мермера на којој је уклесан текст о обнови објекта из 1821. године. У уличном делу зграде пројектовани су станови, а у крилу са леве дворишне стране налазила се учионица. Степенишно крило има касетирану таваницу и богато обликовану ограду од кованог гвожђа. Грчка општина је после обнове школске зграде део приземља издавала Медаковићевој штампарији, све до 1859. године, када је штампарија продата владици Платону, који је као поклон предао патронату Српске гимназије.³³⁶ Током деведесетих година XX века тавански простор је претворен у стамбени, а фасада је обновљена.³³⁷

Када је 14. октобра 1855. године умро тадашњи председник Грчке црквене општине Јован Стерио, на изборној скупштини за руководство Грчке општине, функције председника и руковоаца школским фондом се раз-

³³⁶ Б. Вранешевић, *Синдикална и револуционарна борба*, 19.

³³⁷ Преузето са сајта Завода за заштиту споменика културе Града Новог Сада, чланак *Грчка школа*.

двајају, чиме старатељ фонда и његов руковалац постаје Марко Поповић, а председник црквене општине Георгије, Ђорђе Кода. Крајем сваке фискалне године Поповић је подносио рачуне само Грчкој црквеној општини. Последњи рачун црквеној општини достављен је крајем 1872. године, када је од школског фонда и књиге рачуна Марко дигао руке и предао их председнику Коди, уз писмену препоруку, *да их њега коме он жели*.

Број чланова Грчке општине у годинама после Буне је бесповратно опао. На заседању њених преосталих чланова, одржаном 27. јануара 1860. године под председавањем магистратског сенатора Константина Којића, било је присутно свега десет људи: председник грчке црквене општине Георгије, Ђорђе Кода, затим Георгије, Ђорђе Кондорози општински фискал, три економа општине, Константин Поповић Комораш млађи, затим његов брат од стрица Марко Поповић и Константин Фота; као чланови општине присуствовали су Тома Дера, Емил Чакра, Никола Мариновић, Јован Димић и Јован Полит. На овом заседању присутни су били јединствени да се, без обзира на број активних чланова, они као Грци сматрају засебним општеством и показују спремност да ако затреба, и пред судом бране своја права.

Окупљени су затражили су да једино они имају ексклузивно права да постављају наставни кадар Грчке школе, непосредно и без икаквих утицаја државних или градских власти. Затим су писменим путем затражили од Магистрата да им помогне око организације школе и изучавања новогрчког језика у њој. Затим су у вези пословања Грчког општества поставили захтев Магистрату, да им се дозволи да рачуне подносе прво на увид председнику, фискалу и економима општества, па уколико се наиђе на неке злоупотребе, да се тек онда контролори обрате властима. Сви присутни су се једногласно успротивили покушају владике Платона Атанацковића да преузме њихов фонд. Септембра 1859. године владика се обратио Магистрату са захтевом да се његовој администрацији предају фондови Грчке школе, како би се тим средствима плаћао редован професор српске гимназије, пошто није више било заинтересоване грчко-влашке деце за Грчку школу.

Према записнику са овог заседања, извештавало се о уложеном капиталу општества датом под камату и о оним фондовима којим су руковали наследници дародаваца. Увидом у пословну документацију закључено је да је обновљена зграда Грчке школе била главни иметак општества. Од новца општество није имало ни једне једине крајцаре, али је на хартијама од вредности у своме власништву општество баштинило облигације на 2. 400 форинти сребра, али је облигација на завештање Марка Сервијског, у висини од 400 форинти временом нестала. Контролна комисија је утврдила да је спорна облигација нестала у време када је овим завештањем руковао Ђорђе, син Марка Сервијског. Утврђено је и даје Ђорђе до 1. јануара 1848. године

спрам очеве тестаментарне жеље редовно исплаћивао школи годишњих пет одсто на име интереса. Када је после Буне овај легат пресахнуо, неко је незаконито и неовлашћено из документације уклонио безвредну обвезницу. На седници је констатовано да се од пре Буне не исплаћује ни интерес на 40 форинти легата Михаила Полита (старијег), којим је руковао Михаилов наследник, син Јован. Како би обештетио општество, Јован се обавезао да ће од тога дана исплаћивати 6% на главницу, све док се од камате не сакупи 100 форинти. Овај новац ће представљати заједничко завештање оца Михаила и сина Јована, обећао је Полит.

Сенатор Којић је реферисао Магистрату о неликвидном финансијском стању у Грчкој општини Новог Сада. Наведени пропусти у финансијском пословању Грчке школе и црквене општине привукли су пажњу градских власти, па је Магистрат у наредном периоду са више интересовања пратио догађаје у грчкој општини и у раду школског фонда. Градски службеници су 1865. године констатовали да:

„[...] потомци ових фамилија, које су грчку школу основале, имају врло мало деце, те као што је познато, похађају наречену грчку школу србска деца из србских нормалних школа и то после редовних школских часова.”³³⁸

Фонд Грчке школе је остао у власништву Грчке општине још наредних осам година. У међувремену, 28. јула 1869. године састављен је последњи грчки потписани документ у Новом Саду. Новосађанка *Зое*, или *Зоја Гадешиа*, издала је пуномоћ на располагање имовином своје рођаку Ксенофонту Муколи из Беча и документ потписала грчким алфаветом. Отприлике годину дана касније затворена је новосадска Грчка школа, јер су је похађала само четири ђака. Кажем отприлике, јер није пронађен документ решења о затварању школе и не зна се тачан датум престанка њеног рада.

Учитељ Никола Јанакидис и вајар Ђорђе, Ђока Јовановић

Последњи грчки учитељ у Новом Саду био је *Николаос Јанакидес*, или *Јанакидис*, и када је школа престала са наставом он је отпуштен из службе без отпремнине. Јанакидис је рођен негде у околини Солуна, и у Нови Сад је стигао коју годину пред Буну. Наредних десетак година Јанакидис је предавао у Грчкој школи и у истом периоду је по питањима грчке ствари био најактивнији Грк у Новом Саду. Одликовао се лепим појањем црквених

³³⁸ В. Стајић, *Цинцари у Новом Саду*, ГИД IX, 279.

песамa и готово сваке недеље је појао на литургији. Савременици кажу да је водио дневник на грчком језику, у који је описивао људе и догађаје око себе.³³⁹ Волео је да се дружи са ученим Новосађанима, па када у кафани попије коју чашицу рецитовао би Бајрона у оригиналу и тихо певао сетне песме малоазијских Грка. У емотивном заносу учитељ Јанакидис је поводом устанка Грка у Мореји (Пелопонез) 1862. године, у коме је учествовао његов рођени брат Жисис, саставио *Агресу Грка из Нової Сага и околине* и упутио је на *Грчку народну скуйиштину*. У *Агреси* се, између осталог, каже:

„Искрени синови миле Грчке, живећи у србској Војводини препоручили својој браћи у грчкој скупштини слогу, па да изаберу за владара човека који је душом и срцем Грк; тако ће ускрнути византиска држава, и поновиће се маратонски, саламински, термопилски и платејски трофеји.”³⁴⁰

Нешто касније исте године, Јанакидис је у *Србском дневнику* (новине које је у Новом Саду издавао Данило Медаковић између 1852–1864) објавио чланак *Грци и србска журналистика*, поводом којег се развила полемика са Нинковићевим *Србодраном* (1861–1867).

Из необјављеног *Дневника* Илије Вучетића,³⁴¹ за годину 1863/64. видимо да је Јанакидис одржавао присне везе са својим бившим ученицима. Вучетић пише да га је Јанакидис посећивао у Текелијануму када би путовао у Пешту, а лети је Вучетић, док је боравио у Новом Саду, радо свраћао код свог учитеља на чај.³⁴²

О последњем грчком учитељу у Новом Саду и о последњим годинама рада Грчке школе сведочио је 1933. године њен последњи живи ученик, г. Сава Стојковић.³⁴³ Из његовог исказа:

„Грчку школу шездесетих година XIX века похађала су махом српска деца, јер у граду грчке више није било. Ђаци Грчке школе су претходно са успе-

³³⁹ Т. Милитар, *Ђорђе Дера*, Зборник Матице српске за језик и књижевност, 21/1, Матица српска 1973, 84.

³⁴⁰ Српски превод „Адресе” је објављен у интегралној верзији у *Србском дневнику* 1862. године.

³⁴¹ Први човек новосадских либерала у време повлачења С. Милетића са чела ССНС.

³⁴² В. Стајић, ГИД IX, 278.

³⁴³ Сава Стојковић је био угледни Новосађанин, члан Управног одбора Матице српске. Он је у име грађана Новог Сада 9. новембра 1918. године био на челу колоне Новосађана и Српског народног одбора за дочек прве јединице српске војске која је око 11 часова ушла у град. Када је јављено да су ослободиоци у Петроварадину и прилазе мосту, у сусрет јој је кренуло 400 коњаника, одевених у народна одела и окићених српским заставама. На челу колоне грађана био је егзалтирани Стојковић, који је на средини моста дошао до строја српске војске, пред мајора Војислава Бугарског. У емотивној атмосфери Стојковић је изљубио мајора и свечано му предајући окићену српску заставу, и узбуђеним гласом захвалио мајору Бугарском и војсци на ослобађању Новог Сада.

хом завршила основну српску школу. Грчка школа је имала свега два разреда. У одељењу самном су ишла, између осталих двојица ђака, будућих угледника, Дејан Суботић, руски генерал и гувернер источних руских области и Пера Шилић. Осталих другова се не сећам. Школске 1861. године учитељ Грчке школе у Новом Саду био је Грк по рођењу и ђаци и грађани су га звали кир даскалос. Био је родом из Македоније и звао се Никола Јанакидис. Учитељ је прво станао у улици Златне греде, а после у школској згради, у дворишту са десне стране. Школска зграда је већ тада била на спрат, а учионица се налазила са леве стране када се уђе у двориште. У Грчку школу су после Буне ишло као у припремну школу за гимназију. У школи се учило само писање, читање и веронаука, дакако на грчком. Рачун се није учио. Књиге су биле старе, или чисто грчке, или на истој страни и грчки и српски, т. ј. на половини грчки текст, а на другој половини српски превод. Наставни језик је био грчки. Главно тежиште је било на веронауци и молитвама. Ђаци су са учитељем у цркву ишли редовно, чисти и свечано одевени. Ишло се у Николајевску цркву и то кроз башту Грчке школе право у николајевску порту, која је у то време била ограђена даскама. На том простору кућа тада није било. У цркви се служило на црквенословенском језику, иако су неки угледни парохијани те цркве били Грци, као Коде,³⁴⁴ Деро и други, којих се сада не сећам. Слушао сам од свог оца да се до Буне у Николајевској цркви служило и на грчком језику.³⁴⁵

Постоје две потпуно различите вести о дужини и исходу боравка учитеља Николе Јанакидиса у Новом Саду. Душан Ј. Поповић тврди да је Никола Јанакидис у Новом Саду као *даскал* остао десет година, а затим отишао у Београд. Угледни Новосађанин Сава Стојковић, Јанакидисов ученик, у старости је причао да је последњи грчки учитељ до своје смрти остао у граду и да је сахрањен у Николајевској порти.³⁴⁶

Професор Јанакидис је био угледан породични човек, отац седморо деце, од којих је најпознатији био академик Ђорђе, Ђока Јовановић, после Петра Убавкића, први српски школовани вајар. Према уметничковој *Аудио-диографији*, Ђока Јовановић је рођен 21. јануара 1861. године у Новом Саду и приликом пријављивања новорођенчета Ђока је као и сва његова браће и сестре добио презиме Јовановић. Учитељ Никола је своје оригинално презиме Јанакидис превео у Јовановић, у част супруге Јованке Петровић, родом из Ивањице. Ђорђе је још као дете од оца стекао изузетно класично образовање и склоност ка уметности, свирао је виолину и изврсно цртао. Посебно је био везан за најстаријег брата Аристида, који га је као свештеник интелектуално уздизао и усмеравао.

---

³⁴⁴ Коде су били угледни новосадски Грко-Цинцари, којима је у овој књизи посвећено веома мало пажње. Ђорђе (Димитрија) Коде је био једногодишњи председник Грчке општине у Новом Саду 1878. године.

³⁴⁵ Гл. Мирковић, *Грчка школа у Новом Саду*, ГИД, књига VI, свеска 3, 388, 389.

³⁴⁶ Д. Ј. Поповић, *О Цинцарима*, 226.

Основно школовање Ђорђе је започео у Новом Саду, наставио у Пожаревцу, а завршио у Крагујевцу. Реалну гимназију је похађао и завршио 1882. године у Београду. Одбија државну стипендију Краљевине Србије и школовање наставља о свом трошку на Универзитету у Минхену. Тамо је четири семестра студирао технику, али је више времена проводио у школи дрвореза у Партенкирхену него на факултету. Све више га обузима велика страст за вајарством и он јој се у потпуности предаје, постаје државни стипендиста и уписује се на Академију ликовних уметности у Бечу, у класи професора Едмунда Хелмера. Млади студент вајарства постаје заљубљеник у бициклизам и као први српски бициклиста вози на релацији Париз–Беч–Београд, упознајући се са људима, историјским знаменитостима, природним лепотама крајева кроз које је пролазио. То је било време када је будући академик још увек духовно лутао, сањарио о животу у вечитом граду Риму, али је истовремено планирао да пређе у Дрезден. Студије ипак наставља на Академији у Минхену, код професора Макса Виднмана.

У Минхену је за време студија ступио у брак са Немцом Емом Викторијом Шајтлер, која му је родила два сина: Мирка, који је као студент архитектуре погинуо у бици на Марни 1915. године и две године млађег Александра-Бранка. Заједница са Емом Викторијом кратко је трајала, па се Ђока током специјалистичких студија у Паризу оженио Францускињом Маргаретом, Марго Робер. Уживао је у париским данима, постдипломско школовање је наставио у престижној и реномираној Академији Жијом и приватној школи Колароси. Први пут је своје радове излагао на Париском салону и Светској изложби у Паризу 1889. године, где је за статуу *Кнез Милош* добио бронзану медаљу. Као државни стипендиста морао је 1891. године да прихвати учитељски позив у Београду и безбрижним данима и проводу у Паризу дошао је крај. Годину дана у Првој београдској гимназији предаје цртање, али тадашњи Београд је био сувише неспреман и скучен за његове баварске навике и париске видике, па га напушта и 1892. године на кратко се враћа у вољени Париз.

Као службеник Дирекције државне железнице Краљевине Србије ради до избијања Првог светског рата. Ратне године проводи у Паризу, а после рата је предавао у Четвртој београдској гимназији и до 1926. године радио као инспектор у Министарству грађевине. Слободно време проводи у свом атељеу, у породичној кући на Врачару. Један је од оснивача *Удружења српских уметника Лада*, чији чланови су били најбољи српски вајари и сликари, Петар Убавкић, Урош Предић, Марко Мурат, Бета Вукановић, Риста Вукановић, Симеон Роксандић, а као један од оснивача помиње се и Надежда Петровић. За редовног члана Српске краљевске академије Ђока Јовановић био је изабран 16. фебруара 1920. године. Поред градова Париза

и Београда, својим је сматрао и родни Нови Сад, коме се одужио тако што је 1905. године у Новом Саду организовао своју прву самосталну изложбу.

Боравећи по европским метрополама, Ђорђе Јовановић је стекао широке видике и спадао у ред либералне интелигенције, али су национални мотиви били у њему дубоко укорени. Тешко је из његовог богатог и вредног опуса издвојити све репрезентативне радове, али ћу поменути следеће: бисте *Гуслара* (1889), *Црногорац на сџражи* (1902), *За Оџаџдину*, извајана 1916. године у Паризу; ови радови су настали као резултат његовог национално-ослободилачког занаса. Следе представе апстрактних појмова у експресионистичком стилу: *Гордоси* (1897), *Сџудија* (1921), затим портрети *Бранка Радичевића* (1896), *Мирована Глишића* (1905), *Владана Ђорђевића* (1909), *Ј. Ј. Змаја* (1912), скулптура *Вука Сџефановића Караџића* (1932) и 1933. године величанствено попрсје *Краљ Пеџар Карађорђевић*.

У време свог другог боравка у Паризу, још увек снажан и вирилан био је обузет женом као универзалном опсесијом мушкарца, те ваја женске ликове, препуне емоција и еротског набоја. Тада су настале *Косачица*, *Играчица*, део композиције *Историја српске књижевности* (1922). Следе радови мотивисани српском трагиком и ратним страдањима: *Жрџве домбардовања* и *Сироче*. Религијску представу *Вазнесење Бојородице* извајао је за надгробни споменик Симе Матавуља. Његов најпознатији и најмонументалнији рад је *Сџоменик косовским јунацима* из 1900. године, који доминира централним градским тргом у Крушевцу. Две његове скулптуре кресе данашњи амбијент Новог Сада: *Нимфа Дунава* из 1912. године, нага женска представа која кваси цветни засад на улазу у Дунавски парк из Дунавске улице, и *Хермес*, или *Меркур* (1938), скулптура која надвисује куполу зграде тадашње Српске банке, на углу Милетићеве и Грчкошколске улице.

Урош Предић је рекао о Ђоки Јовановићу:

„[...] Јовановић чврсто стоји [...] на видном месту које је себи извојевао без модерних начина пропаганде и рекламе, радећи у обиму свога дара, живом маштом и солидном техником, увек обуздан непроменљивим правилима Лепоте, правилима мере, јасноће и склада.”

Ђока Јовановић је умро 23. марта 1953. године и сахрањен на Новом гробљу у Београду.³⁴⁷

Како је текао процес гашења Грчке општине у Новом Саду? Било би историјски неприхватљиво делити православне Новосађане седамдесетих година XIX века на Србе и Грке, једнако оштром поделом како би се то дало чинити пола века раније. Друга половина XIX века је време када су се сви

³⁴⁷ М. Јовановић, *Ђока Јовановић*, Нови Сад 2005.

чланови Грчке општине, иначе угледни грађани Новог Сада, сматрали *йравим и вайиреним Србима*, али им је грчко порекло било свето и у срцу. Све што су радили било је *на йолзу ойчестива*, али су активностима у грчкој црквеној општини желели да своју угаслу заједницу достојанствено доведу до краја. Није у њиховом јавном раду било оне страсти и беспопштедне борбе као у време Бељанског, али су грчко-цинцарски потомци, без обзира на немар према својој порушеној школи, чували онај трун посебности који их је разликовао од осталих становника Новог Сада. Једнако поносито као што су Срби из оближње Шајкашке, пришелци из Београда, Рашке области, Косова и Метохије, затим Сарајлије, Личани или Херцеговци, дуго чували и памтили своје корене, завичаје и претке, тако је и трећа или четврта генерација Јелина-Срба памтила и волела своје грчко порекло.

Када су од великог пламена грчке заједнице остале само угарци, Поповић, Полит, Чакра и остали, предали су Грчку школу, симбол своје посебности, једноверним новосадским Србима. Био је то дефинитивни крај организоване грчке заједнице у Новом Саду. Формални епилог Грчке школе почиње 25. марта 1873. године тривијалним поводом, онда када се власт заинтересовала за руковање школским фондовима. Велики жупан Ендре Флат је тога дана упутио градоначелнику Мачванском допис следеће садржине:

„Краљевски комесар барон Мајтењи је дознао да се у Новом Саду рукује црквеним и школским фондом грчке заједнице, а то се руковање ниоткуд не контролише, нити су већ од дужег времена прегледани рачуни руковаоца. Тражим да ме градски начелник обавести, пошто саслуша заинтересоване стране: како је постао тај фонд, чему је намењен и ко, или какво морално тело има право да рукује овим фондом, ако руковање контролише?“

Иако је краљевски комесар био први званичник власти који је после Буне поставио службено питање о природи грчког фонда, Мајтењи није стигао и да га реши. Читаву ствар до краја је довео његов наследник, комесар Сигисмунд Хуберт. Рођени Новосађанин, помађарени Немац, Хуберт је са Србима одржавао коректне односе и био присан са многима од њих. Своју чиновничку каријеру започео је крајем тридесетих година као градски бележник, када његов потпис налазим на дипломи која је потврдила чланство Јована Полита у *Новосадској йрјовачкој комјанији*. Добронамерно је покушао да измири Народну странку Светозара Милетића са угарским властима, али му у тој намери наименовање Калмана Тисе, за министра унутрашњих дела, у марту 1875. године, није ишло на руку.

Изгледа да је у његов програм измирења угарских власти са Србима улазило и коначно решавање питања Грчке школе и њених финансија. Хуберт је очигледно желео да једном за свагда реши замршено питање Грчке општине, школе и њихове имовине у Новом Саду, што се јасно види из акта

од 15. јула 1873. године, којег је упутио Мачванском. Комесар тим актом обавештава новосадског градоначелника да је од министарства просвете добио списе са информацијом како је Грчка школа у Новом Саду отворена без основног писма и статута, али пошто је дуго и успешно радила до-била је право јавности. Такође је извештен да је школа затворена пре неколико година. Ова тврдња била је паушална: школа је у правном смислу била потпуно легална образовна институција, њено отварање и слободан рад дозволио је сам владар, а лиценцу издало Намесничко веће. То што је у прво време српска јавност није признавала и што су је царски просветни инспектори Срби заобилазили, било је одраз несређених српско-грчких односа, али школа је постојала и радила према свим тада важећим прописима монархије. Велики део школске документације, посебно о финансијском пословању школе, нестала је средином XIX века. Највероватније је архивски материјал пропао у бомбардовању, док руку на срце, седамдесетих година међу последњим потомцима Грко-Цинцара није било ни жеље ни снаге да се легитимитет школе на издисају јавно доказује.

У наставку случаја око Грчке школе, општества и њихових финансија, комесар Хуберт извештава градоначелника Мачванског да је вршећи увид у документацију сазнао да се имовина фонда школе састојала из школске зграде и уложеног капитала у износу 2.480 форинти, али да је иза пословања школе остао дуг у висини 5.125 форинти. Хуберт даље констатује како у граду никада званично није постојала ни самостална црквена општина грчког језика, *иако да формално ни сада не постоји; оно удружење које се бесправно назива грчком општином, састоји се и састојало се од личности које су њу-нојравни чланови српске православне црквене општине*.³⁴⁸ На крају се комесар Хуберт дотиче питања школског фонда и каже да се њиме руковало илегално, без надзора црквених, градских и државних власти. Престанком рада школе престала је и употреба школског фонда у првобитне сврхе, а како нико не може бити истовремено припадник две различите верске општине, српске и грчке, неопходно је укинути ово незаконито стање. У закључку комесар позива градску власт да сазове личности који се бесправно називају грчком општином, те да се од њих затражи писмена изјава у којој би се изјаснили да ли су вољни активу и пасиву фонда Грчке школе предати Српској црквеној општини, чији су и они званично били чланови.³⁴⁹

У згради Грчке школе поводом решавања судбине грчког фонда састали су се 21. јула 1873. године прваци Грчке општине у нестајању: Ђорђе Кондороши, Михаило Полит-Десанчић, Петар Полит, Ананије Дера, Давид Дера, Тома Дера, Леонид Стерио, Спиридон Марковић, Константин Лаза-

³⁴⁸ В. Страјић, ГИД број IX, 280.

³⁴⁹ *Застава*, 1884, бр. 195.

ревић, Ђорђе Мариновић, Ђорђе Кода, Емил Чакра, Гаврил Бароко, Стеван Николић и Радослав Манојловић. Састанак је сазвао и њиме председавао градоначелник Павле Мачвански. На отварању састанка Кондороди је као правник оспорио легитимитет скупа, који не може да решава спорне ствари зато што осим њих у граду има још чланова бивше Грчке општине који нису позвани на састанак. Предложио је да тутор фонда Марко Поповић преко новина сазове целокупно чланство новосадске Грчке општине, што су присутни једногласно прихватили.

Следећа конференција Грчке општине одржана је 3. августа и на њу је дошло мање чланова него две недеље раније. Шта је одлучено на овом састанку, и поред вођеног записника не може тачно да се одреди јер је било опречних предлога који су подржани од већине, да би се на крају изгласало само да се исплате дугови заједнице. Иако су сви једногласно прихватили овај предлог, нико није знао да каже како да се општина раздужи, јер је дуг празног фонда био 2.700 форинти. Уследио је невероватан предлог да се оснује нова грчка основна школа (претходна је затворена пре три године због недостатка ђака) чији ће наставни језик бити новогрчки!

Из записника се не види ко је био предлагач, али нагађам да је то могао бити неко ко је добро познавао текуће законодавство Угарске: предлог, ма колико био нереалан и у колизији са стварном ситуацијом, у потпуности је био у складу са деветим чланом *Угарској закона о народносним* (мађинским) *школама* из 1868. године. Одмах по Аустро-угарској нагодби, Мађари су приступили усклађивању револуционарног закона из 1848. године са новонасталом политичком ситуацијом.³⁵⁰ Потврђени су ставови старог закона *О признавању аутономије цркве, школе и фондова љавославних Срба, Румуна и Грка*. Према овом закону припадници наведених народа *моли су да оснивају и одржавају своје самостјалне школе само као конфесионалне, јер су*

³⁵⁰ Октроисани устав из 1849. године народностима унутар Хабзбуршке монархије није обећавао аутономију. Неодређен статус народности унутар Угарске протегаво се све до Аустро-угарске нагодбе, иако се о правима народности расправљало у Угарском сабору 1861. године, до доношења закона није дошло. Нова држава, Аустроугарска, представљала је заједницу једанаест народа и десетак етничких заједница. Међу народе признати су: Немци, Мађари, Чеси, Словаци, Срби, Пољаци, Украјинци (са Русинима), Румуни, Словенци, Хрвати и Италијани. У етничке заједнице спадали су Јевреји, Роми, Грци, Власи (Цинцари), Јермени, Бугари и др. Међутим, у оба дела нове државе права народа нису била једнака. Аустрија је својим уставом из 1867. године изгласала равноправност народа, док је у Угарској ситуација била другачија: Угарски сабор је 6. децембра 1868. године изгласаво Закон о народностима. Овај закон је у суштини био надградња револуционарног закона о народима, и према њему, угарски држављани припадају *јединственој угарској нацији* што значи да се није признавало национално постојање и право на аутономију немађарским народима. Народностима у Угарској била је јамчена употреба матерњег језика на нижим степенима судског поступка, у сферама јавне управе и образовања. Такође, дата им је слобода културног и политичког организовања. Нажалост, овај закон је чешће био мртво слово на папиру него што је представљао функционални правни акт.

народносна, мањинска љрава љризнавана једино љо верској основи као професионална.³⁵¹ Конфесионалне школе су биле делом финансиране од стране државе, па је предлагач можда у тој чињеници видео решење за финансијске проблеме школе.

Изгледа да је предлог био прихваћен, што је изазвало злураде коментаре у граду. Да би ублажио подсмех јавности неко је анониман од Грка, вероватно Ђорђе Кода, дао интервју за *Застава*:

„Кад већ нема деце за особену грчку школу, онда је најбоље пренети врело просвете на своју једнокрвну браћу суграђане, с којима смо рођени, одрасли и век проводили, у чијој смо општини и у осталим друштвима свагда братски примљени били, у месту где смо радећи и помогли се и стекли, речју, где се животни интереси ни наши, а камо ли наших потомака, не могу одвајати од српских. Боље је да учинимо тако, да будемо великодушни ктитори просвете, него да за инат животаримо донекле и даље својим засебним животом, а да смо међу својом једноверном браћом прекорни.“³⁵²

На контроверзне одлуке донете на августовској скупштини новосадских Грка, министарство просвете је 30. октобра послало допис са сугестијама. На крају дописа министарство налаже грчкој заједници да заједно са градским властима спроведе темељно испитивање на тему *има ли у Новом Саду довољно заинтересоване деце и неопходној финансијској љошеницијала за отиварање нове школе на новојрчком настљавном језику*; нека се на основу добијених резултата одреди постоји ли потреба за наставком рада Грчке школе. Уколико се одустане од отварања школе, нека се изради план како би се уз помоћ фонда у будућности могло организовати и финансирати учење новогрчког језика у некој од новосадских православних школа.³⁵³

Последња скупштина новосадских Грка у 1873. години одржана је 25. децембра под председавањем великог бележника Илије Вучетића. Осморица присутних Грка донело је следећи закључак:

„Из разлога што је Грчка школа већ пре неколико година морала бити затворена, јер је имала само четир за школу способна детета, а изгледи су такви да их ни убудуће неће бити, стога да се целокупни фонд новосадске Грчке општине уступи Новосадској српској вел. гимназији, под тим условом, да се грчки језик има предавати за навек, па и онда, ако би се може бити временом на осталим сличним заводима у Угарској предавање грчког језика укинуло.“

³⁵¹ М. Ациган, *Новосадска гимназија 1810–1985, настљанак и развој*, други део 1868–1918, Нови Сад 1986, 97.

³⁵² *Застава*, бр. 85, 1873.

³⁵³ В. Стајић, *Цинцари Новог Сада*, 282.

У некрологу који је 1893. године поводом смрти Ђорђа Коде објављен у *Бранику* бр. 15, каже се да је његова највећа заслуга то *што је као члан Грчке ошштинине предложио да се зданије Грчке школе љоклони српској великој гимназији, којој је више година сћарашељ био.*

Да би се уступање фонда гимназији уз аманет извело по важећим прописима, потрудио се министар просвете краљевине Угарске, Трефор. Он је 9. фебруара 1874. године инструкисао Магистрат да се предаја фонда и целокупне имовине (школске зграде), може извршити тек пошто се Грчка општина још једном састане и нађе начина да изравна дугове, како би се фонд учинио активним. Министар је наредио да се изабере одговорни старалац фонда на мандат од 6 година, који ће бити дужан да наплати сва потраживања и да отплати дугове, тако што ће под закуп дати школску зграду и у наведеном року здрав фонд предати новом власнику. За стараоца фонда Ананије Дера је 19. априла 1875. године предложио Гавру Полита, који и би изабран. Вечити бунтовник Марко Поповић противио се читавој ствари и телеграфски упутио протест министру Трефору.

Решењем којим је одложена предаја фонда нису били задовољни многи у Новом Саду. *Засћава* је у броју 81 донела чланак под насловом *Грчки фонд не доби срп. вел. гимназија новосадска*. Новосадским Србима је требала зграда за отварање Више девојачке школе, па су планирали да за њу искористе зграду бивше Грчке школе. Требало је, међутим, чекати наредних 12 година, јер је последњи дуг грчке заједнице отплаћен тек 1885. године, да би годину дана касније здрав грчки фонд био прикључен фонду *Велике српске љравославне гимназије новосадске*. Уз фонд и зграду у данашњој Грчкошколској улици, Гимназији је предат легат са документацијом и књигама.³⁵⁴

Потомци Јелина и Велика српска православна гимназија новосадска

Тројица Јелина су се нераскидивим везама повезали са Великом српском православном гимназијом новосадском. Двојица њих, барон Милош Бајић, племенити од Варадије и Атанасије Герески били су велики добротвори ове гимназије, док је трећи, др Ђорђе Дера био врсни гимназијски професор који је образовао многе генерације новосадске омладине.

---

³⁵⁴ Овај део легата ослободиоци су 1944. године одузели Гимназији и њему се од тада губи сваки траг.

Барон Милош Бајић од Варадије

Иако није никада живео у Новом Саду, барон Милош Бајић је великим добротворством Српској гимназији, начинио своје име бесмртним. Велика српска православна гимназија новосадска, муке је мучила са својом старом зградом која је саграђена тридесетих година XVIII века. Када је крајем XIX века запретила опасност да власти затворе Гимназију због лошег стања у коме се зграда налазила, покренута је акција да би се сакупила неопходна средства, с обзиром на то да је био у питању велики новац. За реновирање је према првим проценама требало прикупити скоро 100.000 круна, али се испоставило да је било неопходно подићи ново гимназијско здање, за шта је била потребна свота процењена на 200.000 круна. Организоване су добротворни вечери, балови, позоришне представе, средства су сакупљана на разне начине, али народ је и поред тога, нерадо давао новац. Сакупљено је тек нешто више од 30.000 круна и све је указивало да ће акција пропасти.

Јавност је јадиковала над Гимназијом која тавори своје последње трепутке, али новца није било. Матица српска је својим прилогом покушала да додатно мотивише богате Србе, али је није успела. Међутим, на тек отворени рачун у Централном кредитном заводу у Новом Саду неочекивано је уплаћено баснословних 200.000 круна, уз исказ да је ова сума поклон барона Милоша Бајића од Варадије (*Varadia*, у југозападној Румунији, уз саму границу са Србијом, недалеко од Вршца) за зидање Велике гимназије. На документу о исказу за даровање средстава написан је датум 30. јун 1897. године. Било је то месец дана пре баронове смрти.³⁵⁵

Како је Милош Бајић, по оцу Цинцар, по мајци потомак, унук кнеза Милоша, богати барон од Варадије, помогао да Велика српска православна гимназија новосадска, добије ново здање? Извесни Лазар Милошев, прокуриста једне банке у Будимпешти, сасвим случајно је сазнао за муке Новосађана око Гимназије, па се обратио богатом барону Бајићу. Стари барон је био банчин пословни партнер и без поговора је пристао да помогне. Није се званично обратио никоме из новосадског Магистрата и Гимназије, већ је преко банчаних агената отворио рачун у Централном кредитном заводу, са назнаком да се свих 200.000 круна уплаћује за подизање нове гимназијске зграде. Тим новцем је 1899–1900. године на месту старе зграде у порти Саборног храма Св. великомученика Георгија, подигнуто ново здање Гимназије, у коме се и данас образују најдаровитија новосадска деца. Идејна решења и пројекат за зграду у класицистичком стилу израдио је чувени српски архитекта тога доба, Владимир Николић. На горњој фасади западног крила зграде, са дворишне стране, стоји натпис: *Барон Милош Бајић српском народу.*

³⁵⁵ М. Ациган, *Новосадска гимназија...*, 64 и даље.

Угарски барон, велепоседник и српски добротвор цинцарског порекла, Милош Бајић рођен је у Земуну 1. фебруара 1827. године, као син најстарије кћери кнеза Милоша, Петрије. Према тадашњем српском уставу он је био *резервна глава за круну*, ако би се мушка линија Обреновића затрла. Када је последњи краљ из ове династије био убијен у Мајском преврату, барон Бајић је већ четири године био покојни, тако да се уставна облигација није дала извршити. Још пре смрти свога деде, чије је име носио и који му је израдио угарско племство, Бајић је прешао да живи трајно у Бечу и на своме спахилуку у Варадији. Поседовао је више хиљада јутара добре земље и био један од најбогатијих угарских племића средњег ранга.

После силаска Милетића са јавне сцене и цепања Српске напредне слободоумне странке, Бајић је у својим зрелим годинама почео да се бави политиком. Присуствовао је оснивачкој конференцији *Српске народне странке* формирану од Максимовићевих српских нотабилитета у хотелу *Хунјарија* у Будимпешти 25. марта 1884. године, заједно са Гедеоном, Гедом Дунђерским и бароном Федором Николићем.³⁵⁶ Као члан народњака Бајић је изабран за посланика Угарског државног сабора у два наврата, 1884. и пред смрт, 1895. године, када је био биран у Горњи дом Сабора. Поред ове велике донације новосадској гимназији и неколико транши једнократне помоћи и једног легата Матици српској, Бајић је са својим братом од тетке, Федором Николићем, финансирао лист *Србски дневник*, који је у Будимпешти излазио 1888. и 1889. године. Барон Милош Бајић је сахрањен на свом спахилуку у Варадији. Нови Сад га памти по улици која носи његово име, а која се простира од североисточне стране Гимназије коју је подигао, Јован Јовановић Змај. Улица у наставку омеђава Рибљу пијацу, пролази крај Архива Војводине и код Дома војске Србије излази на Београдски кеј.

Цинцари Бајићи су дошли из Блаца у Срем, у Митровицу 1769. године као два крака исте породице, Бајићи и Хаџи-Бајићи. Претпоставља се да су се у постојбини презивали Црвенковићи, јер је под тим презименом зврнички паша Видајић 1813. године тражио Земунца Јанка Бајића. У својој породичној традицији Бајићи су чували породичну причу по којој су њихови преци били Срби, који су се у већински цинцарском Блацу поцинцарили. Причу су поткрепили старом иконом Св. Марка, донетом из Блаца, на којој је био написан на славеносрпском језику. Како год, прве генерације Цинцара Бајића у Митровици и Земуну, где су се неки од њих преселили, говорили су

---

³⁵⁶ На оснивачкој конференцији Српске народне странке усвојена је програмска платформа од 4 тачке, са нагласком да се признаје Нагодба из 1867. године, као и IX и XLIV законски чланци из 1868. године. Тражено је да се Закон о аутономији спроводи у потпуности. Захтевано је санирање свих повреда српске аутономије. Програм је потврђен на збору у Великој Кикинди 25. априла 1884. године, у тзв. *Великокикинском програму српских ноћадилитетша*.

у кући грчки, натписи на гробовима прве генерације њихових досељеника такође су били писани грчким језиком и писмом, да би следећи нараштаји споменике својих отаца клесали на српском језику. Јанко Бајић је у своме тестаменту пожелео да и његов син боље научи грчки језик, како би на њему могао да чита и пише.

Јанко је био први Бајић који је добио угарско племство 1791. године. Са Роксандом Глигорић, Цинцарком из Македоније, Јанко је изродио синове Тодора, Димитрија или Диму, Дуцу, Павла и Николу. Тодор се оженио Петријом, Перком, кћерком кнеза Милоша Обреновића и из тога брака се родио потоњи барон Милош Бајић. Тодор ће уз помоћ таста добити аустријско племство 1857. године. Јанко је био сахрањен у старој митровачкој цркви, као и синови Тодор и Дуца, док је Димитрије био главни ктитор Нове цркве у Ср. Митровици. Ови митровачки Бајићи су били у родбинској вези са породицом новосадског градоначелника Георгија Константиновића. Међу новосадским Грчко-Цинцарима наилазим на трговце, браћу *Косџу* и *Јанка Баич* (Бајић), чија се имена налазе на трговачкој књизи *Καταστιχοι*. Овај документ на грчком језику чува се у Рукописном одељењу Матице српске и у ранијем тексту је описан.

Аџанасије Герески

У своме тестаменту писаном 14/26. фебруара 1883. године у Новом Саду, Атанасије Грчки, или како се тада презивао Герески, одредио је да се оснује *Фонд Аџанасија Гереској*, или *Аџанасеум*, из кога ће се награђивати аутори српских књижевних дела и помагати заслужни и сиромашни српски књижевници, повременом или сталном годишњом потпором. Герески је део фонда предвидео и за новчану помоћ надареној српској омладини за школовање на високим школама. Завештач је Матици српској оставио да руководи фондом као својим средствима, у складу са његовом тестаментарном вољом. У опоруци још стоји:

„За случај ако би Матица српска кад год престала, или би се на коју другу страну из Новог Сада одселила, то се обвезује да ће руковање овим завештајем ради испуњења цели, којој је исти намењен; но ако Књижевно одељење не би у том погледу ништа могло или хтело решити, то се Матица српске обавезује да ће у том случају цео овај фонд предати на руковање управи Српских народно-црквених фондова у Карловцима, док се не оснује ново српско књижевно друштво.”

Осим завештања Матици српској, Герески је оставио 21.000 руских рубаља Великој српској православној гимназији у Новом Саду, са наменом да

се од прихода потпомажу осморица ученика исте гимназије, *док на њој уче, добро се владају и у науци најрегују.*³⁵⁷

Атанасије Герески се родио 1810. године у Черевиху, у породици грчког трговца. Како пише Поповић, према породичном предању ових Черевихана, неки Атанасијев предак је у Грчкој убио Турчина и са породицом пребеглао у Аустрију. Тај се предак средином XVIII века населио у Новом Саду и узео презиме које му је наденула околина, *Грчки*. Један његов син одселио се у Ечку, док је други прешао у Срем, у Черевих, живописно место на десној обали Дунава. Бавио се трговином и по прилици је имао неколико лађи за превоз огревног дрвета и дрвене грађе са Фрушке горе у Бачку. Његов син Атанасије је основну школу завршио у родном Черевиху, а трговачку академију у Дунафелдвару и у Бечу.

Животни путеви и послови су Атанасија из Беча одвели у Трст, а одатле преко Цариграда у Русију. У Одеси су га Руси прекрстили у *Герески*, не могавши да савладају његово презиме тврдог српског изговора, са четири везана сугласника. Ново презиме Атанасије је званично прихватио и задржао и онда када се пред крај живота вратио у да живи Нови Сад. Пошто је у Русији променио неколико градова скрасио се у Одеси, где је у прво време био помоћник код неког грчког трговца. Живео је скромно и од уштеђевине успео да се осамостали тако што је отворио малу радњу мешовите робе. Уз много вештине и одрицања, Герески је временом израстао у велетрговца и угледног грађанина Одесе. Био је биран на разна почасна места, као на пример за депутата Трговачког одељења Русије. И поред пословног успеха и угледног места у друштву, носталгија је остарелог Гереског вукла у родни Срем, на обале Дунава. Судбином лишен потомства, са супругом Јеленом, Еленом Спиридоновном, рођеном Михаљици, Атанасије је живео у Черевиху све до 1880. године, када се као удовац преселио у Нови Сад. Ту је Атанасије Герески умро 30. марта 1885. године. На њега данас сећа мала улица са његовим именом, која повезује Грбавицу и Адамовићево насеље, где се наставља у улицу Ђорђа Сервијског.

Ђорђе Дера

Доктор права и гимназијски професор, јелински потомак Ђорђе Дера предавао је у Великој српској православној гимназији новосадској читав свој радни век, између 1867. и 1903. године. Дера је био један од првих новосадских правника који су после Мађарске буне полагали професорски испит, па је уз дозволу министра просвете 1870. године предавао класичну филологију, старогрчки и латински језик у шест разреда гимназије. Био је

³⁵⁷ Љ. Љотић, *Добројвори Мајице српске и њихове задужбине. Мајица српска 1826–1926*, Матица српска, Нови Сад 1927, 555, 556.

истински полиглота: поред српског, старогрчког, грчког и латинског, говорио је још немачки, мађарски, италијански, француски и руски. Свој професорски испит полагао на мађарском и немачком језику, којим се нешто боље служио.

У Новом Саду је било неколико сроднички блиских кућа Дера. Прве Дере који су из Турске дошли у Нови Сад били су Јанко и његов брат Коста, да би за њима стигла њихова три млађа брата. Не зна се ни када ни одакле су дошли, први пут се у магистратској документацији јављају 18. фебруара 1783. године када су петорица браће Дера, Јанко, Лазар, Коста, Георгије и Стефан на лицитацији купили кућу у Новом Саду за 900 форинти. Кућу ће у целости исплатити тек 29. јануара 1790. године. Јанко се појављује за време Аустро-турског рата, када му је у Турској на Дунаву остало у лађи 9.000 ока вуне, спремне за продају, али је ову робу аустријска војска реквирирала и распродала трговцима из Беле Цркве. Јанко фебруара месеца исте године одлази у Белу Цркву и моли фелдмаршал-лајтнанта Вартензлебена да интервенише како би се спречили закупци да у Пешти распродaju његову вуну. Вартензлебен му је дао рок да потврду о власништву робе донесе у команду до 11. марта 1788. године, али нема вести о епилогу овог случаја. Истовремено, вероватно као компензацију за изгубљену добит, Јанко од војске добија одличан посао, право да снабдева свежим и димљеним месом гарнизон Петроварадинске тврђаве. Јанко и Коста су се приликом пописа Јелина у Новом Саду марта 1792. године изјаснили као Цинцари.

Очигледно се Јанко Дера добро снашао у послу и обогатио, када га 1795. и 1796. године са братом Костом налазим на списковима потписаних првака грчко-цинцарске општине у борби за грчког попа у Новом Саду. На Јанка Деру такође наилазим и на списку приложника Светониколајевског храма, где је записано да је приложио један путир од сребра са позлатом од 1 марке и 7 лота. Све до смрти Јанка 1812. године петорица браће су живела у заједници, али после смрти брата Лазара 1813. године преостале Дере деле имовину. Коста Дера је стар и слеп правио тестамент 17. јула 1816. године и у њему је сву своју имовину оставио сину Томи. Јанко и Коста Дера, као и њихови потомци сахрањивани су на Светојованском гробљу и њихове мошти су после уклањања овог најстаријег новосадског православног гробља били пренети на Успенско.

Од ове породичне гране Дера међу Новосађанима највећи углед уживали су Георгије и његов син Ананије. Георгије је држао сезонску месару, специјализовану за обраду и продају козјег и јарећег меса, такозвану *Козару*. О Ананију постоје списи да је похађао први разред католичке гимназије 1815/16. године и изгледа да је то било његово читаво школовање. Читав свој живот Ананије се бавио трговином и разним шпекулацијама на иви-

ци закона. Био је члан грчко-цинцарске новосадске општине на неколико њених последњих заседања током седамдесетих година, када се општина гасила. Умро је 1881. године. Чланови Ананијевог огранка Дера потписивали су се ћириличким писмом и представљали се као *Дера*. Међу Дерама знамо, поред Ананија старијег, још и за Јована, Јована Жанеку, који је умро 18. априла 1897. године у 57. години, затим Катарину (1859–1931), па Ананија млађег, који је 17. септембра 1931. године умро у 53. години живота, Аристида (1896–1969) и Анђелију (1891–1971).

Професор Ђорђе Дера не потиче од наведених Дера. Његови корени проистичу из посве другог огранка једне грчке породице, од лозе трговца Георгија Дера, који му је био дед и по коме је добио име. Деда Георгије је изродио Михајла, Нану, Давида и Стефана, које је тестаментом одредио 1832. године као своје наследнике. Стефан, рођен око 1810. године, био је ожењен Српкињом Јелисаветом Шилић са Ченеја и са њом је изродио синове Јована, рођеног око 1842. године и Ђорђа, који се родио 1. априла 1844. године. Поред синова, у једном спису се помиње и Стефанова кћерка Софија. Стефан Дера је умро од тифуса у пролеће 1869. године, оставивши наследницима леп иметак, кућу, 65 новосадских ланаца ченејске земље и нешто новца готовине.

Јован и Ђорђе су похађали новосадску Гимназију од 1854. године, с тиме што је Ђорђе био један од најбољих ђака своје генерације. Као двадесет двогодишњак, Ђорђе је на Пештанском универзитету добио сведочанство о завршеном Правном факултету, па је у јесен исте, 1866. године пријављен као правни практикант код адвоката Ђорђа Вукићевића. У овој реномираној адвокатској канцеларији упознао је другу, ону мрачнију страну овог позива. Не могавши да отрпи сав професионални трулеж неморала и лажи, Дера се определио за свој нови позив на црквеном пољу. Обратио се патријарху Самуилу Маширевићу у Карловцима и понуди му своје знање и памет. Патријарх је увидео Дерине квалитете али га је због тога што није имао глас, стас и беседнички говор препоручио Великој српској православној гимназији. Већ јануара 1867. године он је положио и други државни испит и тако стекао титулу доктора права, као и могућност да се бави професуром. Државни испит из грчког и латинског језика положио је у Пешти 1870. године.

Спрам своје благе природе био је и као професор душеван и међу ђацима омиљен. Од њих је тражио да уче класичне језике не ради пуког знања, већ како би читањем класичних дела могли да се упознају са *универзалним духовним и душевним блајом*. Истицао је важност схватања и прихватања животне филозофије као крајњег циља живота: код античких Грка *калокаџију*, лепоту и доброту душе, а код Римљана бити *vir*, и бити испуњен са *virtutes* (карактерне, мужевне врлине). Дера је својим карактером, држањем и начином живота настојао да послужи као пример за углед својим ђацима,

као идеалиста и хуманиста био је у свему крајње коректан. Живео је скромно и повучено као имућни нежења, поред неудате сестре у невеликој приземној кући у Хлебарском сокаку (данас Милетићевој улици), док је велику кућу и салаш препустио своме брату који је имао седморо деце. Није уживао у алкохолу и дувану, избегавао је кафане, чак ни у читаоницу није залазио, где су се неки од његових колега картали. Стога су ђаци са симпатијама говорили да је њихов цењени професор Ђока *anima candida*, непорочна душа.

Ђорђе Дера се није одрицао свога јелинског порекла, а Српству је био привржен по мајчиној линији. Док се повремено о празницима и веома ретко, крајем осамдесетих година у Николајевској цркви још могло чути грчко богослужење, Дера се налазио онде и по неки пут би скрушено појао. Био је у оној групи грчких потомака који су се одлучно залагали да се због престанка рада Грчке школе, њена велика и лепа зграда пренесе на имање српске гимназије.

Своје летње распусте Ђорђе је проводио у путовањима, једној од својих ретких страсти. Путовао је по читавој Европи и од тих путовања настајали су путописни радови, који су са мноштвом књига и чланака које је Ђорђе написао сачињавали библиографски опус од четрдесетак наслова. Најзначајнији радови др Дера били су *Успомене из Италије, Путописне црте из Русије, Тукидид и његова значајност на пољу историографије, Ајрарни покрећи у старом Риму с обзиром на данашње наше њриликe, Корнелије Тацит, Искрице из Св. писма* и други.

После пензионисања желео је да се посвети књижевном и научном раду, али су наишли дани физичког и душевног страдања, испаштања и велике потиштености за читав српски народ у Првом светском рату. Познат од раније по националној и верској толеранцији, Ђорђе Дера је био поштеђен затварања, интернације и било каквог другог малтретмана од стране мађарских власти. Повучен у свој дом, у души је испаштао због прогона и силног страдања свог народа. Већ остарео тешко се разболео и умро 18. новембра 1917. године у својој кући у Лебарском сокаку.

Ђорђе није био први и једини школовани Дера, јер је његов стриц Давид, рођен 1809. године, завршио права и такође као нежења између 1839. до 1848. године бесплатно вршио службу поткњиговође у Магистрату. Шездесетих година је био писар Магистрата са годишњом платом од 400 форинти, а од рестаурације Магистрата 1869. године постао је сирочадски отац са платом од 600 форинти. Види се да је Давид још увек служио граду 1874. године, када му је одобрено повећање плате за 200 форинти на годишњем нивоу.

Породични гроб оних Дера, од којих је потицао др Ђорђе, налази се на Алмашком гробљу. На споменику попут црног обелиска уклесана су следећа

имена: Стефан Дера (1810–1869), Јелисавета Дера рођ. Шилић (1820–1901), Вера Дера (1885–1895), Јован Дера (1842–1914), Софија Дера (1856–1917), др Ђорђе Дера (1844–1917), Ахил Дера (1890–1919) и Софија Дера рођ. Павловић (1858–1922).

Трагична је приповест о Ахиловој прераној смрти. Поред новосадских кућа Дере су имале имања и салаше по Срему. Ахил је са супругом радије проводио време на салашу код Хртковаца, где су га средином марта 1919. године убили разбојници у покушају пљачке. Како се касније испоставило, на Деру је насрнула банда логоша, опскурна група младих људи одевених у дроњке аустроугарске униформе и наоружаних манлихер карабинима. Непосредни убица је неколико месеци доцније био примећен и ухапшен у бањи Липик, где је, елегантно одевен изигравао бонвивана. Колико је овај салаш био несрећан по Дере казује и чињеница да је у њему 1914. године од стране аустроугарских власти био злостављан и његов отац Јован, Јоца, само зато што је био непоколебиви Србин. Неколико дана касније, од задобијених повреда Јоца је умро.

Исти сој злочинаца неки дан касније је на сличан начин опљачкао и убио двадесет четворогодишњег Срђана Карамату на његовом имању код Земуна, када су откривени и похватани. Коинциденцијом судбине обе жртве су били млади, добри домаћини и вредни људи, у трећој деценији живота, и обојица су били потомци новосадских трговаца Цинцара.³⁵⁸

---

³⁵⁸ *Застава*, недеља 16. марта 1919.

ХV. ГРАДОНАЧЕЛНИЦИ НОВОГ САДА ГРЧКОГ ИЛИ ЦИНЦАРСКОГ ПОРЕКЛА И ЊИХОВЕ ПОРОДИЦЕ

Први јелински дошљаци из Турске су имали да се у Новом Саду привикавају на потпуно нову животну средину од оне из које су потекли, на равницу, мочваре, комарце и Дунав, на туђи, неразумљиви свет другачијих навика и обичаја. Већина њих се брзо прилагодила, вредно тргујући, радећи занате и богатећи се. Изузетно вешти трговци изборили су своје место у друштву, стекли лепа имања, куће и дућане у најлепшим деловима вароши; великим новцем су помагали школе, цркве и манастире, подизали задужбине и оснивали фондове за школовање напредних ђака православне вере. Чврсто ослоњени на своје патријархалне породице, синовима су остављали послове и капитал, али су их, као по правилу и школовали, како би богати и образовани постали део друштвене елите своје средине. Богати и снажљиви, образовани и побожни, али лојални својој православној заједници, улазили су представници прве генерације рођених Новосађана грчког порекла у политички живот града и обликовале га. Друштвени значај ових људи показује чињеница да су у времену између 25. јула 1789. и 6. августа 1921. године, за 132 године, деветорица потомака новосадских Грка и Цинцара из осам породица били бургермајстери, градоначелници Новог Сада.

Манојло Николић; Николићи

Овај угледни Новосађанин је био други и четврти по реду градоначелник Новог Сада. У Новом Саду је током ХVIII века живело неколико грчко-цинцарских породица под истим презменом. Најугледнија међу њима била је она најстарија породица којој су припадали митрополит Хаџи-Вићентије Поповић (или Викентије Поповић-Хаџијевић)³⁵⁹ и градоначелник Новог Сада, први из грчког круга на тој функцији, Манојло, Емануило Николић.

Јелине Николиће је у Петроварадински Шанац довео *Тома Николић*, трговац који се у изворима среће као *Тома Грк*. Тома Грк се први пут спомиње у списима доста рано, 1721. године када му је стриц, карловачки ми-

---

³⁵⁹ Вићентије Поповић (Јањево ?, – Карловци, 23. октобар 1725), епископ будимски од 1708. године, митрополит карловачки од 1713, до смрти.

трополит Вићентије Поповић, завештао своту од 1. 500 форинти.³⁶⁰ Како Стајић у Новосадским биографијама пише, митрополит Вићентије је био *оїѣ ѡредела македонскої, из Јањева (?) рода јелинскоїа, син даскала Лава*.³⁶¹ Тома се обогатио тргујући и као градски хипотекар 1751. године добио је од града 125 јутара земље. Иако је имао жену у Турској коју никада није превео у Нови Сад, на волшебан начин је успео да постане новосадски грађанин, да се обогати и друштвено афирмише. Умро је 1757. године и тестаментом је за свога универзалног наследника оставио сина Манојла.

Манојло је у младости стекао завидно образовање; поред српског и грчког,³⁶² говорио је и писао латински и немачки језик. Једно време је држао кафану и трговао разном робом. Од 1763. године почиње његов брзи успон у градској администрацији: крајем те године је изабран у спољашњи сенат, *Избрано одишесїво*, да би одмах потом, 5. децембра заузима место Јакова Богдановића као касе перцептор, чиновника који наплаћује државни порез и рукује градском пореском благајном. Ово задужење је задржао и после маја 1765. године када су га изабрали за народног трибуна. Сенатор је постао 1778. године, догодине капетан градске полиције и коначно, исте 1789. године, 25. јула постаје градски начелник, *consul*.

Када је напунио 26 година беспрекорне службе, цар Леополд II му је подарио племство без таксе. На бесплатно стицање ове високе части и царске милости утицале су препоруке (*аїшесїаїи*) фелдмаршала Женејна, дворског саветника Ловаса и још неких људи на високим позицијама у царству. Залагања ових људи за Манојла Николића била су резултат његових изванредних услуга које је држави чинио у време недавног рата са Турцима. Не знам о каквим се услугама ради, али да се претпоставити како је Манојло био аустријски конфидент. Помоћу своје родбине у Турској организовао је прикупљање информација о непријатељској снази и позицијама, те их је прослеђивао надлежним органима Аустрије.

Манојло Николић је био градоначелник Новог Сада у два наврата: од 1789. до 1793. године и од 1796. до 1799. године. У време свог првог мандата градоначелника 1792. године, Илирска дворска канцеларија га је именovala за председника Славонске земаљске комисије. Када га је просветни надзор-

³⁶⁰ В. Стајић, *Новосадске биографије*, том II, свеска трећа, 247.

³⁶¹ Митрополит Викентије Поповић Хаџијевић је био митрополит карловачки до своје смрти 23. октобра 1725. године и сахрањен је у манастиру Крушедол. Рођен је у породици грчког учитеља у Јањеву, а замонашен је у Пећкој патријаршији. За будимског епископа је био изабран 7. јануара 1708. године, а на привилегијалном сабору у Карловцима 6. маја 1713. године је био изабран за митрополита карловачког, као народни кандидат и фаворит патријарха Мојсија Рајовића.

³⁶² Када је Магистрат, Николића поставио за директора Грчке школе, чланови Грчке општине су му добродошлицу пожелели на грчком језику. И његова приступна беседа је била на језику предака.

ник поставио за директора новосадске Грчке школе, кратко време је обављао ову дужност, али га као представника српског Магистрата новосадски Грци нису прихватили. Умро је 1810. године. Наследницима није оставио већег иметка, а и оно што им је завештао редуковала је инфлација 1811. године. Имао је синове Тому и Михаила и кћерке Ану, која је остала удовица у браку са Савом Вуковићем племенитим од Берексова, и Сузану, удату у католичку породицу *Rossi* (*Rossi*).

Последњи мушки потомак Грка Манојла Николића, новосадског градоначелника, био је његов унук Матија Николић, који је одржао породичну традицију вршећи разне ниже функције у градској служби. Умро је 1866. године као економ града и комесар градске пијаце, не оставивши потомства. Ни Тома Николић са женом Јеленом није имао деце, па се после његове смрти ова породична лоза угасила. Када су се ради решавања судбине грчког фонда 21. јула 1873. године састали чланови Грчке новосадске општине, појављује се Стеван Николић, Новосађанин јелинског порекла. Овај представник јелинске заједнице у складу са претходном констатацијом није био у сродству са породичном лозом Томе Грка.

Григорије Јанковић; Јанковићи

Григорије Јанковић је био градски начелник Новог Сад читавих дванаест година у једном низу, што је за време у ком је живео био рекордан мандат на овој функцији. Од четири новосадске породице са презименом Јанковић, угледам својих чланова издвајају се две: Срби Јанковићи из Херцеговине и Грци Јанковићи из које је потекао градски начелник Григорије.

Григорије Јанковић је био син трговца Грка Димитрија Јанковића, који се први пут појављује у магистратским списима 1760. године. Овај Димитрије није био једини Грк у Новом Саду са тим именом, презименом и занимањем, али га од имењака у документацији лако разликујемо, јер га по правилу увек налазимо у друштву са својим ортаком Костом Јовановићем, прадедом песника Змаја. Многе њихове заједничке послове испричаћу у чланку о Јовановићима, породици из које је потекао поменути српски песник. За једини посао који је наш Димитрије можда самостално одрадио, дознајемо из дозволе Магистрата од 24. јула 1767. године. Магистрат повољно решава молбу извесног Димитрија Јанковића да своју лађу усидри у Дунавац, одмах поред вашаришта, како би он из лађе продавао вино и друга пића за време трајања вашара. Годишња такса за ову дозволу износила је 15 форинти. Са великом извесношћу можемо сматрати да је овај Димитрије био Костин ор-

так, јер су се њих двојица више пута бавили продајом или транспортом вина сопственим лађама.

Димитрије Јанковић је умро 1783. године, нешто пре свог ортака Косте. Посао и ортаклук са остарелим Јовановићем преузима најстарији Димитријев син Григорије, али од 1789. он више није у трговини. Он је те јесени ушао у градску администрацију као најнижи чиновник, *ѝрисѝав сирочадскої оца* (помоћник градског старатеља за сирочад и убогу сиротињу). За неколико месеци постао је старатељ и тај посао је на задовољство сиромашних суграђана радио крајње ревностно. На овим пословима Григорије је остао до 1810. године, да бисмо га 29. јануара те године нашли изабраног за сенатора, а два дана касније на положају градског начелника.

Прошао је Григорије Јанковић две рестаурације Магистрата и тек 1822. године је био смењен. Уживао је добар глас код обичног грађанства и међу колегама, градским чиновницима, што му је омогућило лепе позиције у градској власти. Исказао се као српски патриота у трагична времена непосредно по слому Првог српског устанка. О његовој племенитој улози приликом збрињавања српских избеглица у Новом Саду у октобру 1813. године и набавци пасоша за избављење интернираног војводе Јакова Ненадовића, већ је било речи. За свој успон у власти Григорије би морао да захвали очевом и свом ортаку, Костином сину Јовану Јовановићу, Кишјаношу. Док је још био богат и уважен трговац, Јован је на почетку Григоријеве функције на месту сирочадског оца 1790. године положио кауцију која је гарантовала поштено располагање новцем, одређеним за сирочадска давања. Григорије ову милост неће заборавити и помагаће Јовану Кишјаношу да се запошли на пристојним местима у Магистрату онда када овај потпуно пропао у трговини.

У Нови Сад 1815. године долази Јоаким Вујић као директор једне дилетантске групе и тражи од градског начелника Јанковића одобрење да у добротворне сврхе приређује позоришне представе. Градоначелник му је изишао у сусрет, па је Вујић организовао приказивање драме *Црни Ђорђе* која је код новосадске публике изазвала велико одушевљење. Градски цензор је протествовао против избора драме, јер је њена тема била сувише актуелна и властима монархије непожељна. Наиме, кратко време пре тога, у Петроварадинској тврђави је био заточен Карађорђе, према коме Метерних, као и према српском народу у целини, није гајио баш никакве симпатије. Тако је у Новом Саду, сматрале су званичне државне власти, била непожељна драма која велича устанак против легитимне турске власти и улогу Карађорђа. Реаговало је и Намесничко веће тако што је Бачкој жупанији упутило наредбу да се приказивање сваке представе са сличном тематиком забрани.

Мало се зна о приватном животу овог угледног новосадског градског

начелника. Из његовог тестаментa, који је писао пред смрт 31. маја 1831. године, сазнајемо да је Григорије Јанковић имао сина Димитрија и две кћери, Наталију и Марту. Димитрије је рођен 1810. године и школовао се у Новом Саду, а филозофију и права завршио је у Кежмарку (Кежмарок, данас у Словачкој). Говорио је више језика и до Буне је као професор предавао неколико предмета у новосадској гимназији. Умро је млад, као самац крајем 1849. године од компликација грипа. Наталија је остала млада удовица градског писара Петра Петровића, који је по мајци био Херцеговац пореклом од Стратимировића.

У родитељској кући Наталија је стекла добро васпитање и образовање, необично богато за тадашњу женску децу. Знала је књижевни немачки језик, а имала је веште руке за женске радове. Као удовица је у Новом Саду и Београду подучавала девојачку младеж у читању и писању, учила их је немачки, а нарочито женским ручним радовима. Од 1856. године, захваљујући препоруци др Ђорђа Натошевића, наименована је градским декретом за учитељицу ручног рада при Српској основној девојачкој школи у Новом Саду. Наталија Петровић рођена Јанковић је умрла почетком децембра 1873, у осамдесетој години живота. Забележено је да су је *исирашили многи Новосађани и одали њој часи њако рејкој и заслужној сјарици*. Овим речима се завршава некролог који јој је објавио лист *Застава* у броју 138. За најмлађу кћи Григорија Јанковића Марту нисам пронашао податке.

Георгије Константиновић; Константиновићи

Сенатор и градски начелник Георгије Константиновић је важио за једног од најчеститијих Новосађана. Новосадски Константиновићи су били део породице грчког порекла, чији је први представник и оснивач у Новом Саду био Константин Јефтић, по чијем су имену потомци узели српски облик презимена. Са истим презименом међу Србима са обе стране река Дунава и Саве било је и Грка и Цинцара, барем двадесетак породица које нису биле ни у каквом сродству. Неке од њих су презиме *Константиновић* узеле као ново, по имену неког од својих предака, оца или деде Костантина, док су друге фамилије своје завичајно презиме *Костантинидис*, или сличних облика посрбили заменом карактеристичних грчких суфикса за српско *ић*. У Охриду су се у доба Краљевине Југославије носиоци презимена истог корена презивали Константиновић, у другој Југославији, *Костантински*. Поред Новог Сада, Константиновиће налазимо још у Ср. Митровици, Београду, Крагујевцу, Смедереву, док их са грчким обликом презимена има у Солуну,

Атини, Лариси, а до погрома било их је доста и у Смирни.³⁶³ Породица Георгија Константиновића је спадала у прву групу, они су своје презиме узели у Новом Саду, по своме претку Константину Јефтићу.

За Константина Јефтића се у једном акту из времена Петроварадинског Шанца каже да је био *militaris contribuens*, варошки војни касир (сакупљач пореза за војску); грађанин Новог Сада постаје међу првима, у пролеће 1748. године. Следећи помен овог новосадског Грка, чизмарског мајстора, датира 1782. године, када га у документу Магистрата налазимо као дужника грчком трговцу Насти Чолаку, коме је још од 1769. године дуговао 269 форинти. Три године касније дели се Константин, Коста са својом децом, са Јованом и Јефтом, трговцима, и са кћерком Аном. Уговор о подели имовине између оца Јефтића и његове деце је добар пример како су се деца грчких и још више цинцарских трговаца у Новом Саду посрбљивала: отац је документ потписао грчким, а деца српским потписима. Можда је у овом случају пресудну улогу одиграла Јефтина супруга Сара, Српкиња из Карловаца. Не знамо када је Јефта умро, али знамо да је био прилично дуговечан. Жени је оставио кућу у Новом Саду и виноград у Петроварадину, док је она од свога оца наследила кућу и виноград у Карловцима.

Старији Костин син Јован Константиновић је био врло учен човек, знао је да чита и пише латински и немачки. Бавио се трговином и кажу да је био добар трговац. Кад се оженио, затражио је и добио право грађанства и дозволу да води сопствену трговину. Као примеран грађанин, Јован је 1788. године изабран у спољни сенат. Наредних година видимо да има две куће и да је један од најбољих трговаца у Новом Саду и председник је *честине комџаније љавославних џрџоваца*. Две године је био старалац православне болнице коју је водио беспрекорно, рачуне је полагао Магистрату без иједне примедбе. Исто тако поуздано био је и члан сирочадског и економског одбора.

Када се 1801. године рестаурисао Магистрат, за председника Избраног општества (*tribunus plebis*) била су кандидована два кандидата: имењаци Јован Константиновић и Јован Јовановић Киш, Змајев деда. Са 33 гласа *за* и 13 гласова *ђрџив*, победио је Константиновић и на том положају остаће све до своје смрти 1806. Године, када ће га наследити Змајев деда. Исправност и поштење су биле основна карактерна црта ове породице: Јефта, син му Јован и унук Георгије, Ђорђе, нису се ни са киме парничили, ни једна истрага није спровођена ни против кога од њих. О њима у магистратском архиву нема много аката, али је очигледно да су сва тројица, сваки у свом времену уживали висок углед, поштовање и поверење суграђана.

Нисам успео да пронађем податке када је Јефтин унук и Јованов син Ге-

---

³⁶³ Д. Ј. Поповић, *О Цинцарима*, 391.

оргије рођен. Зна се да је од 1789. до 1793. године учио католичку гимназију и претпоставља се да је две године ишао у разред са Лукијаном Мушицким, потоњим монахом и песником. Георгије је 1799. године заклето новосадски адвокат, исте године се оженио унуком сенатора Мардарија Вујића, богатом Лојдом. Георгије је постао, што наследством од предака што миразом, прилично велик земљопоседник, јер је сакупио 257 јутара земље и виноград од 60 *мошника*. Осим што је био богат, важио је Георгије и за доброг адвоката и вредног човека. Био је радо виђен у високом варошком друштву, па је августа 1815. године изабран за сенатора. Истовремено, обављао је послове фискала фрушкогорских манастира. Имао је веома лепу каријеру у Магистрату: новембра 1822. године Георгије је изабран за градског начелника Новог Сада, априла 1823. постаје велики биров (судија) града, а 1831. године је биран за доживотног судију, што је у варошкој хијерархији била највиша част и врхунски чиновнички домет.

Био је Георгије Константиновић и члан патроната Велике српске православне гимназије новосадске и често је у својој богатој кући приређивао лепа дружења и интелектуалне дебате. О овим кружоцима професор Магарашевић у октобру 1819. године пише Вуку:

„Управ сви професори и патрони гимназиални код Г. Константиновића на ручку били, и за цело после подне до вечери ни о чему другом кроз литературу наше, језика, списатеља и начина писаца говорили. Испрва смо у дебати пазили да ни домаћина, ни госте не вређамо, али на крају се проговорило сасвим чисто, без карактера и етикета. Напослетку је завршено речима, дај да пијемо и да Бог поживи нашег домаћина. Дебата је имала виши тон, јер је Шафарик, који је до ентузијазма дошао био.”³⁶⁴

Константиновић је тестамент праврио знатно пре своје смрти, 1831. године, када је харала епидемија колере, како сам каже, *збој ужасне болесџи холере, чџо у оџечесџиву нашем свирџеџсџивујџишеј, и даже до вароџи ове џрџсџејшеј...*³⁶⁵

Часни човек Георгије Константиновић се упокојио у ноћи између 7. и 8. маја 1834. године, напрасно. Неки дан раније председавао је Магистратом као судија. Његовом смрћу породична линија ових Константиновића грчког порекла у Новом Саду је нестало, јер је Георгије имао само женску децу. Бављењем новосадским биографијама наилазио сам на неке друге Константиновиће цинцарског порекла, али ти Константиновићи нису били рођаци

---

³⁶⁴ В. Стајић, *Биографије...*, 250; Високе тонове и усијану дебату је створила дебата око Вуковог *Србској рјечника* и његов рад на реформи српског језика, за шта је Вук у Новом Саду имао мало присталица.

³⁶⁵ *Исџо*, 250.

са Георгијевом линијом.

Једна од кћери Георгија Константиновића, Софија, била је удата за новосадског физика Александра Димића, друга кћи Јудита је била супруга Константина, Косте Бајића, жупанијског асесора у Шопрону, потомка Јанка племенитог Бајића. Њихова кћи Јелена или Илка, остала је удовица српског краљевског пуковника Јеврема Марковића, рођеног брата социјалисте Светозара. Пуковник Марковић је стрељан због учешћа у војној побуни против краља Милана Обреновића, па је удовица Илка решила да освети смрт свога мужа. Страствена и чврста у својој намери, али невешта у руковању оружјем, покушала је атентат на краља Милана за време литургије у београдској Саборној цркви. Покушај је пропао и атентаторка је ухапшена. Према званичним извештајима полиције Јелена-Илка је у затвору извршила самоубиство, мада је остала оправдана сумња да је мучена и свирепо убијена.

У новосадској документацији повремено се у каснијим периодима јавља ово карактеристично јелинско презиме, на које сам наишао у периоду између два светска рата. Новосадски трговац Богдан Константиновић, са станом у Грчкошколској улици на броју 4 обраћа се Трговинско-занатској комори у Новом Саду 12. марта 1923. године за пословну помоћ. Тражи посредовање између њега и ортака, трговца такође цинцарског имена, Пајка Марковића из Пашићеве 37, са којим је држао заједничку продавницу шпецерајске и колонијалне робе. Пошто је између њих двојице дошло до пословног неспоразума, Константиновић нетипично за Цинцара жели да избегне суђење, непотребне судске и адвокатске трошкове и позива на сучељавање на Коморином суду части. Крај ове приче ми је непознат.³⁶⁶

Јован и Ђорђе Камбер

Камбери су радо истицали су своје грчко порекло, док Стајић за њих каже да су били Цинцари. Двојица представника ове породице, која је била међу најугледнијим новосадским фамилијама, служили су Новом Саду као градски начелници. Њихов предак Георгије је средином XVIII века дошао са грчког Југа у Руму, где се оженио Евдоксијом, девојком из земунске цинцарске породице Карамата.

Будући новосадски адвокат и градоначелник Јован Камбер рођен је у Руми 1773. године. Завршио је права и адвокатску диплому добио 1798. године; према податку из је 1807. године, он је био вице-фискал Сремске жупаније, следеће је узнатредовао као фискал спахилука у Турском Бечеју.

³⁶⁶ АВ, Ф. 92, кутија 125, 1244/1923.

За градског фискала Новог Сада постављен је 23. септембра 1816. године, од када га пратимо као Новосађанина. Купио је плац у Казанцијској улици (данас Јована Суботића), на коме је подигао лепу и удобну породичну кућу. Брзо је напредовао у служби, па децембра 1818. године постаје сенатор. Много година је био енергични градски капетан, човек чврсте руке, *силовић и бесан*.

Јован Камбер је као варошки капетан 1837. године од Магистрата добио задужење за уклањање јавних кућа, у кафанама *Код златне девице*, *Код руже*, *Код златној вола* и у више крчми у Дунавској улици. Кампању против неконтролисаног и по здравље шкодљивог блуда у вароши покренула је војска. Бринући за своје војнике, Команда пешадијског пука *Нагвојвода Леополд* обавештава Магистрат, да велики број венеричних обољења код војника не потиче од женских особа које су при пуку у Тврђави, него од жена из вароши. Те цуре, које раде без контроле, налазе се по варошким крчмама, и њих војници радо посећују када одлазе у град ради куповине и провода. Контактe војника са овим женама је немогуће спречити уколико се не предузму заједничке мере војних власти и варошке управе.

Колико је ова сласна пошаст била штетна говори податак да су се и новосадски грађани у више наврата бунили на рад неких кафана и проституцију у њима. Тако 1837. године кројач Павле Смољановић упућује молбу да полиција испита рад крчме *Код белој коњи*, као и сумњиво понашање крчмарице зване *Дујачка Каиша*. Изричито тражи да се стане на пут проституцији и свим пратећим пошастима које иду са њоме у овој крчми, као и у граду, јер се десило свирепо убиство проститутке. За ову акцију била су потребна додатна буџетска средства, па је израђен план наплате пореза, између осталог и за крчме, за 1837/38. годину, који су сачинили градски порезници Фунтак Антал и Петар Саранда. Како је ову врсту људског односа немогуће искоренити и забранити, варошки капетан Камбер је високим глобама и јавном стигмом успео да за извесно време проституцију протера у илегалу.

Поносан на своје хеленско порекло, Јован је приповедао да су његови преци стигли у Руму по заслугама које су стекли у ратовима са Турцима, истичући свога претка Грка који се 1566. године под командом Николе Зрињског, приликом одбране Сигета борио и као мегданција победио чувеног турског ратника. Будући преке и плаховите нарави, често је долазио у сукоб са људима из своје околине и неколико пута је био суспендован из службе. Како је безуспешно покушавао да добије племство, био је изложен подсмеху својих противника, који су користили виолентност његовог карактера да би га дискредитовали. Када га је адвокат Ендреди јавно назвао сељачким сином и изругивао му се да није Грк већ *vulgo* Цинцар, Јован је одговорио како је поносан на то што је Србин, али истога порекла и рода

као и Милтијад, Темистокле, Алкибијад и Аристид. Тако је настало једно од неколико страсних Јованових непријатељстава, које ће он брижљиво одржавати до краја свога живота.

У време док је Јован био заменик градоначелника Франца Ланга сежу зачеци градске расвете у Новом Саду. Реч је о два фењера на петролеум која су од лета 1839. године висила испред градске куће и за чије је осветљавање са одржавањем био задужен неки Николић, уз плату од 5 форинти месечно.³⁶⁷ Камбер је укинуо овај трошак, отпустио Николића и наредио да за паљење и гашење фењера ангажују сужње, осуђене на јавне радове. Јован Камбер је био градски начелник од 1843. године до 25. маја 1848. године, када га је приликом револуционарне рестаурације сменио Петар Зако од Бајше. Припала му је пензија од 500 форинти годишње. Своје прве пензионерске дане проводио је у винограду код Буковца, где се 1. октобра сукобио са неким Буковчанима и у том сукобу је у својој 75. години погинуо. Сахрањен је у породичну гробницу у Николајевској цркви, десно од улазних врата. Његова Јулијана из ктиторске породице Богдановић, умрла је 1867. године и сахрањена је крај њега. Њен портрет из зрелог периода, рад Јовановог синовца Петра Камбера, краси ходник галерије Матице српске. Од имања за њима су остале две куће, у Ђурчијској и Казанџијској улици, затим још два градилишта и виноград, све укупно процењено на 2. 960 форинти сребра.

Јован је са Јулијаном, Јулијом Бошковић изродио седморо деце: Стефана, рођеног 1815. године, за кога знамо да је похађао новосадску гимназију, али да је није завршио и да је приликом бежаније из спаљеног Новог Сада 1849. године умро у Земуну; Јакова, који је такође похађао новосадску Гимназију и да школу, као и Стефан, због обесног понашања није завршио. Јован је имао три кћери: Софију, удату Пасковић, која је била бака др Александра Рокнића, прозвана *омладинска мајка*, затим Марију, која се удала за новинара и штампар Данила Медаковића (њихов праунук био је академик Дејан Медаковић). Најмлађа кћи Јелисавета била је удата Штам у Бечу.

О Павлу, Паји Камберу знамо да је дипломирао права 1838. године и да је био заклет и адвокат, али да није адвоцирао. Последње године живота провео је болестан од последица мождане капи, под бригом млађег брата Ђорђа. Умро је у Будиму почетком 1870. године, у болници за умно поремећене. За собом није оставио потомство. Ђорђе, Ђока Камбер, најмлађи изданак брака Јована и Јулије Камбер, у Новом Саду је као добар ђак завршио гимназију 1838. године, а у Прешову је 1847. године дипломирао права.

³⁶⁷ Са осветљавањем ширег подручја градског центра почело се 1841, када су неки становници улице Златне греде на своју руку извешали фењере на своје куће. Све до Буне постепено су осветљаване поједине улице, да би 1861. године у граду напустио петролеум као гориво за фењере и прешло се на фотоген. Од 1872. године градско осветљавање држи под закупом *Прво сайунџијско друштво Новог Сада*.

Као и брат Павле, био је заклети адвокат, али није много радио у адвокатури. Као многи млади Новосађани тога времена, захваљујући богатству које су им родитељи стекли и наследили, башкарили су се огрезли у декаденцију. Један од њих био је и Ђорђе Камбер, који је време Баховог апсолутизма провео на мајчином салашу, где се проводио са многим угледним људима тога времена. Од 1861. године и прве Милетићеве рестаурације новосадског Магистрата, Ђорђе улази у градску власт, у два кратка наврата као градски капетан и трећи пут нешто дуже, као градоначелник.

Када је комесар Аст 1867. године суспендовао Милетића, Ђорђе Камбер је вршио дужност градског начелника. Ђорђе ће своме граду и мађаронској струји служити све до марта 1879. године, када се због слабог здравља и *йородичних йрилика* (живео је сам, као пустињак) повлачи из службе. На изборима одржаним за државни сабор 1881. године, Ђорђе гласа за мађарског кандидата, опата Бендеа, а против Србина (опет грчко-цинцарског порекла), Тоне Хаџића. Исте године Ђорђе се кандидује за Карловачки народно-црквени сабор, као Милетићев противник. Тиме је успео само да поништи своју лепу младост, да против себе окрене сву новосадску српску јавност која га се гнушала, па је ушао у Змајеве стихове као отпадник од Српства. Подједнако разочаран и својим избором и неразумевањем околине, Ђорђе Камбер 1884. године напушта јавни живот и повлачи се у мир свога салаша. Без порода, остављен од већине пријатеља, Ђока Камбер 17. маја 1891. године умире од капи, када му је било 70 година. Његовом смрћу забележено је нестајање јелинске породице Камбер у Новом Саду.

Коју реч више о Софији Пасковић, рођеној Камбер. Рођена је 1809. године и била удата у чувену српску кућу цинцарског порекла Пасковића у Вуковару. Као имућна велепоседница радо је помагала многе сиромашне, посебно даровите ђаке. Основала је *Фонд Ђоке Пасковића* 1. јуна 1871. године. Жеља добротворке била је да се фонд назове по њеном мезимцу сину Ђорђу Пасковићу, који би се активирао када његова ефектива нарасте на 12.000 форинти. Основни услов за добијање стипендије из овог фонда је *да ученици ма коју стѝруку уче, но изабрани за йишомца моју дитиѝ само йакви који се искажу да су Срби йравославне вере из Нової Сада, Осека или Вуковара, да су од сиромашних родитѝеља, умно и йелесно здрави, нейорочна владања и сѝосодни за науку.*³⁶⁸ Софија, Соса Пасковић је умрла 16/28 јуна 1874. године у Бечу.

У Руми је 1782. године рођен Андреј или Андрија, рођени брат Јована Камбера. Уписао је први разред човечности новосадске католичке гимназије у јесен 1795. године. Једанаест година касније поднео је он Магистрату ради публикавања две дипломе: прву, доктора медицинских наука и другу,

³⁶⁸ Љ. Љотић, *Доброћвори Мајѝице срѝске и њихове задужбине. Мајѝица срѝска 1826–1926*, Матица српска, Нови Сад 1927, 564, 565.

о довршеним ветеринарским студијама. Дипломе је стекао на студијама у Пожуну, Пешти и Бечу; у Пешти му је нуђена професура на универзитету, под условом да се покатоличи, што је он, увређен, са индигнацијом одбио. Ђорђе Рајковић, који је са Андрејевим сином Петром похађао гимназију и добро познавао доктора и прилике у његовој породици, овако га описује:

„Био је доктор Андреј Камбер средњег раста, очију више плави, образи му још и у старости као ружа румени, глас танак, симпатичан [...] Волео је доктор музику, кућа му је увек била пуна птица певачица и он би из певнице, неданимице слушао њино лепо појање...”

Први пословни ангажман доктор Андреј је нашао 1806. године у лечењу Јелисавете, удовице новосадског трговца, Грка Насте Чолака. Његов петогодишњи труд је смрћу пацијенткиње остао неплаћен, па се доктор за наплату својих потраживања обратио Магистрату. Тражио је да му се по тадашњем курсу исплати 32.850 форинти, што није добио. Пре 1811. године Андреј се оженио Катарином, или Екатерином Каулице, кћерком књижара и књиговесца Дамјана. Доктор Андреј Камбер, побожан и добар члан новосадске српске заједнице, остаће упамћен као трагик по две ствари: првој, коју карактеришу маратонске судске парнице са својим пријатељем и ортаком Петром Гвоздановићем и неверном супругом Катарином, што ће због пикантности бити главна тема у вишим варошким круговима; и другој, својој трагичној смрти за време бомбардовања града.

Када су се пред судом 1833. године разилазили ортаци Петар Гвоздановић и др Андреј Камбер, на видело је изишла једна необична прича из живота породице Камбер: госпођа Екатерина, Катица је пред судом сведочила у корист противника свога мужа, тако што је признала измишљени мужевљев дуг према Гвоздановићу. Крајем године Андреј покреће и бракоразводну парницу, која ће потрајати десет година и током које ће доктор својој жени плаћати годишње 1.000 форинти за издржавање. Изводио је он сведоке, углавном женине слушкиње, које су на суду сведочиле да се лепа Камберовица *ћомешала у безакони живоић с Пејћром Гвоздановићем соодрашћенијем, и овоћа у одсусћвију своћа мужа у кућу дозивала...* Говориле су оне и да госпођа Камбер *своћа законийоћ мужа ћрује неким црним дубама, које је Гвоздановић добио од Швадице Трежике, ћознайће разврайићелнице.* Нису црне бубе биле ефикасне и нису оне коштале др Андреја главе.

Ни једна од ове две личне парнице др Камбер није завршио за живота. Обе су биле пресуђене у његову корист почетком четрдесетих, али су на апелационим судовима остале и после његове смрти, када су постале беспредметне. Октобра 1848. године писао је Андреј Камбер свој тестамент, из

кога дознајемо да је у порти Светојованске цркве имао спремну породичну гробницу, у којој је већ био сахрањен његов син Павле. Својим законитим наследницима, синовима Петру и Јовану и кћерима Марији и Јелени, оставио је своје две куће, готовине 1.400 форинти, 133 дуката, намештај и сребрнину, те многа потраживања у меницама и обвезницама.

О погибији доктора Андреја Камбера, Ђорђе Рајковић пише:

„[...] приликом бомбардовања Новог Сада [12. јуна 1849] потегне он у Варадин да се избави; али када је стигао код такозваног Брукшанца, спонаду га непријатељски војници и исеку на комаде [...] Исти дан погибе и његов млађи син Јован: погоди га ђуле из напереног топа с Варадина и однесе му обе ноге. После неколико сати, у мукама издахну.”

После Буне, 1850. године, у званичном попису жртава бомбардовања Новог Сада, стоји и званична верзија смрти доктора Камбера. Покушао је Андреј да се са Василијем Вуковићем, корпоралом (поручником) градске полиције, склони у Брукшанац, уместо да се као сви остали Срби и троје његове деце спасавају у Срему, Ковиљу или Каћу. Вуковић, иако Србин, додворавао се Мађарима и чак је писмено тражио да га сматрају Мађарем, па је навео Камбера да заједно потраже склониште међу његовима у Брукшанцу. Тамо се благовремено склонило католичко становништво, које је било обавештено да ће град бити бомбардован, још док су Јелачићеве трупе марширале ка вароши. Када су се Вуковић и Камбер појавили у утврђењу, суграђани католици су их потказали посади. Војници из посаде су их дочекали псовкама, опљачкали и искасапили, а измрцварена тела побацали у Дунав.

Андреј Камбер је девет месеци надживео свога брата Јована, а погинуо је истога дана када и његов син Јован. После погибије тога сина, за њим је остало још троје деце: Петар и Марија су већ били пунолетни, док је малолетна Јелена по повратку из избеглиштва остала као сироче под јурисдикцијом власти Новог Сада. Петар је већ био изучио за сликара и после Буне је радио као *молер* (зидни сликар). Зна се да је за потребе Магистрата израдио заставу монархије, коју су истакли на згради Магистрата када је цар Франц Јозеф посетио Нови Сад. Израда заставе је коштала 23 форинте сребра, по рачуну који је Петар поднео Магистрату септембра 1852. године.

О њему се још зна да је 1855. године живописао православну цркву у Крчедину, а три године касније и цркву у Баноштору. Петар је умро напрасно крајем 1860. године као пуки сиромаш. Сестра Марија се после Буне удала за Хенрика пл. Гонжаровског, Пољака који је кратко време служио као новосадски градски инжењер. Праксу је отпочео у Француској, радио је у Енглеској и Угарској, да би за време Српског националног покрета 1848. године, за плату од 90 форинти месечно, служио у српској војсци као ин-

жењер са чином капетана. Истакао се у борбама против Мађара изградњом добрих фортификационих објеката по Банату и код Сентомаша. У граду је Гонжаровски службовао до краја 1851. године, када је са породицом заувек отишао из Новог Сада.

Павле Јовановић; Јовановићи

Последњи новосадски Србин, вршилац дужности градског начелника у време Буне, и први градоначелник после Буне био је Павле Јовановић, отац великог српског песника Змаја. Када би се тражила најславнија и најзначајнија личност Новог Сада, тешко да би и једна од њих могла озбиљније да се приближи песнику Јовану Јовановићу Змају. Као чувени лекар и дечји и родољубиви песник за све потоње генерације, представља Змај грандиозну културну личност не само за културу Новог Сада, већ и читавог Српства. Многа су пера, оштрија од мога писали о њему, тако да се овде нећу бавити Змајевом величином и делом, већ бих се позабавио само његовим прецима и пореклом.

Прво јасно појављивање првог новосадског Змајевог претка, прадеде Константина, Косте Јовановића у новосадској документацији је у извештају Магистрата Намесничком већу о примљеним грађанима с почетка 1768. године. Том приликом се извештава како је Константин Јовановић, бакалски трговац родом из Македоније, примљен за грађанина Новог Сада 15. јануара 1767. године. Не знамо када је, ни из ког места из Македоније Константин дошао у Нови Сад, али је стигао доста пре 1760. године, када му се родио син Јован. Био је Грк или Цинцар, коме је грчки језик био једини и намеће се закључак како све до женидбе није знао српски језик. И када је научио да говори матерњи језик своје жене, опет је писао само грчки, јер српско писање није никада савладао. Младом самцу требало је неко време да заради довољно новца како би основао породицу. Оженио се Српкињом, што је утицало да се већ његов син Јован осећа Србином. У зрелим годинама Коста се званично одрекао породице из које је потекао, тако да се после његове смрти из Македоније није нико јавио као законити наследник. У званичној изјави којом се одриче изворне породице назван је *maioresnus Graecis* (уно-лејџним Грком).³⁶⁹

Пословни пут Константина, Косте Јовановића може се посредно пратити пре његовог појављивања у документима. Годинама пре 1760, спомињу се на више места новосадски трговци, Грци Димитрије Јанковић и његов ортак Коста. Дуго је идентитет Косте био непознат, јер се није наилазило

³⁶⁹ ИАГНС, Ф. 1, fasc. 8 sub X (1768).

на његово презиме, да би се у каснијим списима утврдило да је једини Јанковићев ортак био и остао Константин Јовановић. Њих двојица, *diogum Graecorum*, добили су од Намесничког већа 1760. године посао да снабдевају војску месом. У Суботици су покуповали сву рогату стоку која је била у понуди и проследили је војсци. Како је Седмогодишњи рат трајао већ четврту годину и аустријској војсци су требале велике количине хране, предузимљиви Грци су решили да искористе добру прилику и зараде. Два Грка, целебције, Димитрије Јанковић и Коста Јовановић, су у овој трговини имала потешкоћа са суботичким властима, али су после судског процеса са њима ипак стекли приличан капитал.

Поред трговине стоком, ортаци су трговали вином, житом, просом и кукурузом. Косту и Димитрија налазимо у хрпи судске документације, у којој су подједнако имали улоге тужиоца и тужених, услед различитих дугова и лоших пословања. Приликом једног потраживања неких узгајивача говеда из Каћа, ортаци нису имали новца да исплате дуг, па је Димитријев син Григорије морао да zaloжио своју кафану. Међу Новосађанима је било чувено парничење између двојице ортака и наследника капетана Рајковића, који је за живота овим Грцима позајмио 1.000 форинти. Рајковићеви наследници, Јефтимије и Софија, добили су спор на суду, али судска одлука није могла да се спроведе јер су се ортаци формално разортачили, па судски извршитељ није знао од ког ортака да наплати дуг. Спор је коначно био завршен после много година, када је вредност дуга услед инфлације била обезвређена.

Када је Димитрије Јанковић умро, у послу са Костом наследио га је син Григорије. Јанковићи, међутим, нису били једини ортаци Косте Јовановића. Са трговцем Томом Ускоковићем имао је Коста чак три лађе, од којих се једна звала *Туркиња*. Овим лађама ортаци су Савом у Хрватску, у Јасеновац и Карловац транспортовали житарице и дебеле свиње. Да се лађе не би из Хрватске празне враћале товарили су храстову грађу из славонских шума, коју су прослеђивали тиским аласима за њихова пловила. За славонску храстовину посебно је био заинтересован жабаљски скелеџија, јер је за ово племенито дрво имао купце по Банату. У белешкама из септембра 1779. године видимо да је из Хрватске доношена зарада у различитим валутама, *кремнициер и цесарским дукајима, ординарима, у цекинима, суферинима и шалирима*, све укупно 4.424 рајнске форинте. Пшеницу су ортаци млели у Каменици, па су брашно продавали по Срему, све до Вуковара и Осијека.

Коста и млађи Јанковић разним врстама брашна су снабдевали и неког Сака Мехмеда из Београда, а од њега преузимали восак и мед, које су даље препродавали лицидерима у Темишвару и Сегедину. Шербет (карамел), који је можда сам пекао, Коста је продавао Грку Јанаћу у Ади, у приличним количинама. Интересантан је један рачунски лист из 1779. године, у који је веро-

ватно Јован за оца Косту написао: *1779 ауџустиа 30 то гадо Ђурђу га исџлаџи момке кои су дошли са чеџири лађама у Венеџију 75 фор*, на основу кога се претпоставља да су Јовановић и Ускоковић трговали директно са Млецима. Све рачуне и трговачке књиге писане српским језиком водио је син Јован, док их је Коста потписивао својим грчким потписом. У ортачким односима са Ускоковићем Коста сам води своју интерну евиденцију прата радницима и разних рачуна, пишући их лепим, исписаним грчким алфабетом.

Коста је био вешт трговац, знао да заради новац на разне начине. Држао је кафану и бакалницу *Код златиној крстиа*, а ни давање зајма под интерес није му било страно. Пошто се добрано обогатио, желео је то да прикаже свету. Као сви Грци и Цинцари који би се обогатили, купио је Јовановић за 2.800 форинти кућу од богатог сенатора и трговца Михаила Рашковића, на лепом месту у Лебарској улици, у самом срцу Новог Сада. Тако је постао први комшија Исаку, сину из *Сеоба* познатог нам Вука Исаковича. Поред богатства, трудио се Константин Јовановић да га суграђани поштују као исправног и поштеног човека. Свој углед међу Новосађанима Коста је заокружио тако што је 1777. године изабран за тудора Алмашке цркве. Иако је рођен у Македонији и рођењем био Грк, можда Цинцар, није се Коста уопште уплитао у борбу Грка и Цинцара за својем општество и школу. Умро је у јесен 1787. године и сву своју прилично велику имовину оставио сину јединцу Јовану.

Јован Јовановић (старији) рођен је 1758. или 1759. године у Алмашком крају, на Подбари, где је и одрастао. Када је стасао за школу, у Новом Саду још увек није било Грчке школе, али се зна да је говорио и писао грчки (1789, био је пренумерант за две књиге на грчком језику). Њега, као ни његовог оца не налазимо на списковима Грка који траже своју школу и цркву, а из каснијих извора дознаћемо да се он у потпуности осећао Србином. Јован је похађао латинску гимназију у родном граду. Са завршених студија, највероватније филозофије, које су дуго трајале и много коштале, враћа се у Нови Сад и у Магистрату две године волонтира као почасни писар. Када се 2. јула 1788. године пријавио на попуну Избраног општества, своју пријаву је потписао са *Johan Joannovics Kiss*. Магистрат га је примио у Избрано општество и од тада је Јован Јовановић, или Кишјанош, у сталној градској служби. Јован је 1790. године, још увек као богати трговац и угледни чиновник, положио кауцију за постављање Григорија Јанковића, његовог тадашњег ортака, на положај сирочадског оца. Много година касније, када Јовану није ништа ишло глатко у животу, помагао му је бивши ортак, потоњи сенатор и градски начелник, Григорије Јанковић.

Јован Јовановић се као трговац није прославио. Сав иметак који је од оца наследио, изгубио је лошим проценама и лакомисленим трговачким

трансакцијама. У неким подухватима није имао довољно среће, а изгледа ни преко потребне енергију и интуицију. На почетку рата Аустрије са Турском 1791. године, закључио је Кишјанош врло повољни уговор са Ратним комесаријатом за ерар да снабдева војску воденим путем. Својим лађама је спровео више транспорта у најгоре зимско време, када су воде Дунава и Тисе биле више залеђене него пловне. Држава је била финансијски оптерећена због рата па није исплаћивала обавезе, али је Јован због лошег стања у државној благајни прошао без и најмање зараде, јер је авансе за набавку робе давао из своје личне касе.

Његову пословност красиле су и ужасно лоше процене. Када је на пример, у Банату 1795. године владала глад, сви трговци су лиферовали храну у Банат, једино се Јован окренуо Срему, али је тамо баш у јесен те године, све до 10. децембра, харала страшна куга. Цела област је била блокирана, па су његови бродови натоварени житом и стоком, месецима били укотвљени на Сави. Како су на тим лађама живели војници и пандури који су стражарили на реци, сва роба и многи инвентар са њих је нестао. Изгубио је доста времена, живаца и новца, а штета са лађа тек му је била делимично надокнађена судом. Захваљујући пословном угледу покојног оца Косте, Јован је са многим богатим трговцима улазио у ортаклук, али су послови пропадали као да је био уклет. Дужан на све стране, од Карловца, па све до Темишвара, он је из године у годину све више трошио наслеђени капитал и бесповратно пропадао. Повериоци су му пограбили земљу, кућу, а бродови су *на добом*, за ситан новац, продати у Хрватској, као намирење дуга болници у Вараждину. Све до 1825. године тужиће га повериоци за неплаћена дуговања. Новца више није било, јер је Кишјанош још крајем XVIII века изгубио све оно што му је отац Коста дуготрајном и вештом трговином стекао.

Неуспешни трговац и нижи чиновник новосадског Магистрата Јован Јовановић Кишјанош, био је ожењен Маријом Грујић из Будима. Због великог пожара у Будиму 1810. године о њеном пореклу се не зна готово ништа, само се касније испоставило да је Марија била из богате и угледне српске куће Грујића из Табана. Грујићи су били међу наследним чуварима Леополдових привилегија које су пештански и будимски Срби добили и чували у цркви на Табану, де су до темеља изгореле у пожару. Познаваоци ове породице сматрају да је веза са Грујићима дефинитивно посрбила Јовановиће грчког порекла. Јован није успевао да заради готово ништа, јер су стари дугови као усуд ишли за њим и отимали сваку тешко зарађену крајцару. Упао је у зачарани круг, наново правећи нове дугове.

Поред силних дуговања, види се да његова породица није оскудевала, вероватно због Маријиног мираза, који она није дала ни близу мужевљевим пословима. О Марији у позним годинама пише и др Илија Огњановић Абу-

казем, али врло мало. Забележио је како је Ђак који је служио код Јовановићевих, послужујући их на Велики петак омрсио шунком малог Јоцу (будућег песника Змаја) и како је на овај пропуст Јоцина баба Марија бурно реговала. Син Павле се Кишјаношу и Марији родио 6. новембра 1799. године, а кћерки Катарини не знамо тачан датум рођења. Зна се толико да је рођена много после брата и да је 1837. године она још увек била млада девојка.

О Кишјаношу још понешто. Затражио је Јован Јовановић Кишјанош племство, које му је одобрено 1791. године, али тада он није имао да плати армалну таксу од 1.500 форинти. Тако је ова ствар мировала двадесет година. Молио је касније Јован да му Магистрат изда уверење о томе како је изгубио доста капитала лошом пословном срећом током последњег Аустро-турског рата, те да су га ортаци варали и војска на Сави покрала. Навео је многе сличне пословне неуспехе, све то да би му се такса на племство опростила. Коначно је успео је у томе, па је Магистрату достављена ова белешка: *Јовановић Јован новосадски сенатор, добио њлемеићку диилому 28. сееијембра 1810. јодине*. Постаде тако Јован Јовановић Кишјанош *џлемеићиа рога и џразноиа цеија*.

Био је доживотни члан Црквене општине од 1788. године и тотор Алмашке цркве пре и после 1792. године. Када је епископ Јовановић обећао фонд за издржавање српске националне, уместо краљевске гимназије, иако дубоко у дуговима, нуди Кишјанош прилог за нижу српску гимназију. И двадесет година касније потписује он облигацију за Српску гимназију у Новом Саду. Своју каријеру у градским службама завршава на прилично високом месту актуара, судског деловође. Јован Јовановић Кишјанош је као старац изашао пред Магистрат 19. априла 1831. године и одрекао се чланства у општеству, молећи да се на његово место кандидује његов син Павле. Жеља му је испуњена и Павле Јовановић је почетком 1835. године изабран за сенатора. Тако је стари Кишјанош могао безбрижно да склопи очи 18. марта исте године. Сахрањен је у порти Алмашке цркве.

Павле Јовановић Кишјаношев је своје школовање започео у Новом Саду, где је завршио основну школу и Гимназију. Тек, после десет година, Павле се појављује у документима, 11. новембра 1822. године, када је Магистрату пријавио своју диплому правника, стечену у Пешти. Од тога дана, па све до јануара 1835. године адвоцирао је Павле у парницама вођеним пред Магистратом као адвокат одређен по службеној дужности. Био је човек благе и питоме нарави, предан своме позиву, па је као правни заступник био веома тражен, а као човек код својих суграђана омиљен. Како су говорили његови савременици, *дио је сувише мекана срца да би се од адвокатиуре обо-џаишо*. Његово примерно владање дуго је служило за пример новосадским адвокатима, јер за дванаест година праксе никада није био тужен за оти-

мање новца и пљачку странке, никада није увредио суд, нити му је судија одузимао реч. И као изабрани сенатор Павле је неко време адвоцирао, али се пред поплавом адвокатских диплома повукао из овог посла и живео од сенаторске плате.

Павле Јовановић је био један од образованијих људи свога времена. Током каријере своја акта је писао латинским, мађарским, српским и на крају, немачким језиком. Његове правничке текстове на српском језику красио је леп и за оно време архаични славеносрпски језик. Многи га сматрају заклетим противником Вукових реформи, али је он био без икаквих амбиција и страсти према тој ствари, само се налазио под јаким утицајем свога кума, ригидног Хаџић-Светића. Био је један од бројних учених Ново-сађана који су се противили Вуковом посељачењу српског језика, и изнад свега страховали од унијаћења, које је наводно ишло после језичке реформе. Увек уз кума као сенка, Павле се до краја живота служио старим писмом и правописом који је учио у школи. Био је познат по своме архаичном стилу у кореспонденцији, писао је старим српским дијалектом Новог Сада.

Кандидовао се Павле за градског начелника фебруара 1840. године, али је са пет гласова више на ту функцију био изабран Јован Камбер. У градским политичким приликама његов пораз је прокоментарисан као успех, јер за мало изгубити од великана Новог Сада, какав је био Камбер Јоца, било је равно победи. Видели смо какву је Павле имао неславну улогу у летњим данима 1848. године, за време свога првог начелства Новим Садам. Аналитичари онога времена и прилика у Новом Саду слажу се да је своју личну и националну част подредио снажном легалистичком пориву, који је као велику потребу у своме млаком и неборбеном бићу носио. Када се 7. септембра 1849. године тврђава предала царској војсци, пожурио је из Ирига натраг у попаљени град. Заштиту му је због лошег односа суграђана, као реакцију на његово учешће у мађарском магистрату, пружио мајор Дука. Војна команда је настојала да организује чврсту цивилну власт у вароши, па је понудила начелство града Јовану Хаџић-Светићу. Када је он то одбио, чекало се још око месец и по дана док новопостављени врховни жупан Исидор Николић није именовao Павла Јовановића, претходног Србина градоначелника без заклетве. На месту градоначелника Павле је остао наредних годину дана.

Када је у Војводини почело организовање привременог судства, које је по први пут било одвојено од управне власти, Јован Хаџић-Светић је именован за председника обласног суда. Узео је он свога кума Павла Јовановића за *приседашеља*, али како по новој подели власти његове две функције нису могле заједно, разрешио га је велики жупан 14. октобра 1850. године дужности на месту градоначелника. Три и по године Павле је замењивао председника суда Хаџића-Светића када год је то затребало. Тако је на пример, 3. јула

1852. године био је присутан на свечаном ручку у Петроварадину приређеном у част цара Франца Јосифа, који је застао у Новом Саду обилазећи пету круновинску област, Војводства Србије и Тамишки Банат.

Решењем од 24/12. марта 1854. године Павле Јовановић је пензионисан. Четири године је отац песника Змаја уживао у својој пензији, али није мировао, већ је био активни члан Патроната српске гимназије. Под утицајем амбициозног и сујетнога кума, Павле је уз благонаклоност владике Платона Атанацковића ушао 1852. године у овај престижни круг новосадских Срба. При крају свога друштвеног и биолошког деловања Павле је 1858. године обављао кратко време дужност директора српске гимназије.

За своју животну сапутницу Павле је узео Марију, миражцику из Сентомаша, из куће школованог економа Павла Гаванског. Задовољан зетом сенатором, стари Гавански је младенцима купио позамашну кућерину у Лебарском сокаку (данашњој Милетићевој улици), која је коштала 10. 000 форинти, али је кућу за сваки случај оставио на свом имену. Нестала је кућа и све у њој током бомбардовања Новог Сада. Поред Змаја, Марија и Павле су имали још четири сина и једну кћер. Породица је живела складно и у слози, али не задуго. Обудовао је Павле у пролеће 1850. године, када је његова тридесет шестогодишња Марија умрла од грипа. Изгледа да се удовац као угледан и богат човек веома брзо снашао. У кућу је довео младу и лепу Мађарицу Елизабету Сили, која је званично, пред децом и светом, обављала посао домаћице све до Павлове смрти. Посебно се најмлађи Павлов син Корнел везао за тетку Ержику, која ће уз њега остати и када дечак постане сироче, и он ће је од миља звати *џанџика*. Змајев отац Павле Јовановић је умро 23/11. септембра 1858. године. На оставинску расправу дошао је син Јован, Јоца Јовановић, подбележник Магистрата и као једини пунолетан од четворице Павлових синова, заступао је браћу Ђорђа, Димитрија и Корнела. Деца су укупно наследила 17. 050 форинти: 500 од оца, а остатак из наследне масе покојног деде Павла Гаванског.

Пошто даље, у годинама које следе, бледе све везе ове породице са њеним јелинским пореклом, овде ћу престати да се бавим Јовановићима. О великом српском песнику Јовану Јовановићу Змају можда ће у неким другим обраћањима бити речено, барем делић од онога колико то Јован Јовановић Змај заслужује.

Стеван Поповић Пеци; Поповићи Пеци(је)

Стеван Поповић Пеци је био први уставни градоначелник у време мађаризације Новог Сада. Потомак је цинцарске породице чији је први досељеник у Нови Сад узео презиме Поповић. Међу Србима у Хабзбуршком царству живео је велики број цинцарских и нешто мање грчких породица са презименом *Пойовић*. Цинцарске су биле већином из области Мегаловлахије (Маловишта, Килисуре, Блаца, Водена, Кожана, Верије, Катранице и других места), док су грчке фамилије долазиле из осталих јелинских покрајина (њихова изворна презимена су имала префикс *Паја*, као *Пајадојулос*, *Пајакосѿас*, *Пајадимийриу* и др). Било је у Угарској више познатих и угледних Грчко-Цинцара са овим презименом, од којих је вероватно најпознатији био Дионисије Папазоглу (Поповић), митрополит београдски и епископ будимски. Дионисије је преласком у Будим почео да користи презиме *Пойовић*, које се као веома популарно усталило међу српским Јелинима; постало је оно вероватно најчешће српско презиме које су радо узимали Грци и Цинцари на своме путу ка посрбљивању. Наслућујем да је јелинских Поповића у Монархији вероватно чак било и више од Поповића Срба словенског порекла. И у Новом Саду је било више грчко-цинцарских Поповића, од којих су најпознатији Поповићи Пеци и Поповићи Комораши, или *Браћа Марко Пойовић*, о којима ће бити речи у следећем поглављу.

Поменућу овде још неке новосадске Поповиће које сам пронашао у изворима и литератури. Првог Новосађанина Поповића, уз то још и Пеција, спомиње новосадски биограф Ђорђе Рајковић у делегацији угледних Шанчана који су 1747. године ишли у Беч да подигну Петроварадински Шанац на ниво града. У делегацији са Давидом Рацковићем и Томом Андерлеом на челу били су Мардарије Вујић, Стојан Богдановић, Обрад Радонић и Грк Павле Поповић Пеци. Међу приложницима средстава за изградњу друге зграде Успенске цркве око 1765. године налазе се Мишко и отац му Андрија Поповићи, поред чијих имена пише *Цинцари*. Васа Стајић као житеље Новог Сада наводи и Константина и жену му Јелисавету, родитеље Саве Поповића. Душан Ј. Поповић их је пронашао у протоколу исповеданих Николајевске цркве за 1781. годину, са податком да је трговац Константин Поповић био Цинцарин, а Јелисавета Српкиња. Ово потврђује и Стајић, који пише како је Сава, будући комесар градских пандура (полиције) и комораш, имао канонских проблема када се 1808. у Николајевској цркви оженио Маријом Камбер из Руме. Из црквених књига је утврђено да је Сава са младиним стрицем, градским капетаном Јованом Камбером био у другом сродничком колену. Из извора којим располажем, не налазим никакве родбинске везе ових По-

повића са осталим новосадским Поповићима грчког или влашко-цинцарског порекла. Живели су у Новом Саду у осамнаестом веку још и ћурчијска породица Поповићи Чакре, који су можда крвно повезивали неке од Цинцара Поповића са такође цинцарском породицом Чакра. Рекох можда, јер нисам пронашао никакве нити и везе који су их са сигурношћу повезивали.

Новосадски биограф Ђорђе Рајковић је у часопису *Јавор* писао 1879. године како је трговац *Павле Појовић Пеција* радио 1747. године на преображају Петроварадинског Шанца у Нови Сад. Не наводи како је то радио, јер овог имена нема међу онима који су дошли из Београда и тражили петогодишњи грађански статус, није ни на списку донатора који су прилагали новац за подизање кредита, нема га ни у првој гарнитурџи градске власти. Како год, ово је најранији помен Пецијеве гране породице Поповића у Шанцу, а самим тиме и у Новом Саду. Душан Ј. Поповић цитира *џок. Е. Гаврила*, који каже да је овај Поповић Пеци становник Новог Сада и да је Цинцарин, пореклом из Клисуре у Македонији.³⁷⁰ Наилазим на податак да је овај Павле био члан првог Спољног сената у Новом Саду, и да је умро 1756. године у Пешти, где је боравио послом. Наследио га је син Захарије (*Хаџи-Захарије Појовић Пеци*), али је он умро врло млад, оставивши за собом удовицу Марију, сина Кузмана и кћерке Насту и Кату, о чијем је модирању већ било речи. Иако су расла без оца, деца су наследила доста новца и били су међу имућнијим Новосађанима. Стајић је на основу документације реконструисао њихов начин живота, па ове црте могу да послуже за увид у живот богате грчко-цинцарске деце из новосадског грађанског слоја у XVIII веку.

Наредне 32 године у белешкама града је празнина када су Пеције у питању. Следећи Пеци, опет Павле али без презимена *Појовић*, појављује се у Новом Саду 1779. године као трговац мешовите робе, уортачен са двојицом Цинцара, браћом Христићима. Тек пола века после првог новосадског Пеције, 1797. године у тестаменту трговца Жигића опет наилазимо на име, Павле Поповић Пеци. Иако нисам у стању да чињеницама докажем родбинску везу између двојице трговаца са идентичним именом, са великом дозом уверености претпостављам да су део исте породице.

Павле Поповић Пеци млађи је живео у кући поред кафане *Код црној лениера*, близу реке у Дунавској улици. У истој кући био му је и дућан, па је с пролећа имао велике муке када би Дунав надоласио, тада су се баре *чело башије* пуниле водом, која му је и у магазе продирала. Зна се да је Павле у време свог појављивања у градској документацији 1797. године већ био старац, јер је свој тестамент писао и потписао фебруара 1804. године, српском језиком и ћирилицом. У тестаменту је оставио податке о себи и својој породици: са две жене Павле је изродио три сина и две кћери; сваком сину је

---

³⁷⁰ Д. Ј. Поповић, *О Цинцарима*, 438.

оставио по кућу, а кћерима по 4.000 форинти, по чему се види да је био веома богат. Завештао је синовима Лазару и Јовану разрађен посао и солидан трговачки капитал, а Филипу сву земљу, виноград и буду (малу продавницу у којој су се снабдевали и освежавали лађари) код Малог лимана на Дунаву. Завештао је легате српској школи и православној болници, а оставио је и добре прилоге свим православним црквама у граду. Наследницима је наредио да га сахране у порту Алмашке цркве. Умро је јануара 1805. године.

У наставку приче о породици Поповић Пеци, пратићемо њен пут линијом Павловог сина Лазара. Павле је свога средњег, а по прилици и најмилијег сина Лазара добио са првом женом Мартом, из куће грчких трговаца Георгијевића. Иако је у традицији новосадске вароши ова породица остала упамћена као цинцарска, Пеци се не налазе ни у каквим активностима Грка и Цинцара, већ напротив, увек су били у кругу веома цењених новосадских Срба. Тако Лазара још 1816. године видимо у друштву проминентних Срба, Јована Шилића и Петра Лукића, као старатеља (*curator, њуџор*) српске гимназије; две године касније постао је члана Избраног општества. Био је надалеко чувен као исправан и поштен трговац, без иједне парнице, што је била права реткост у овој бранши. Успевало му је да поштенем трговином оплоди наследство, затим се коректно раздужио туторства над децом свога брата и ортака Јована. Оженио се Српкињом Софијом из богате куће Миланковића, са којом је изродио петоро деце: синове, Павла, Уроша и Јована и кћери, Марију и Варвару. Женидбом је од богатог таста Миланковића добио леп мираз од 115 јутара добре земље. Лазар Поповић Пеци је умро новембра 1834. године, а Софија четири године после њега.

Лазарев син Павле Поповић Пеци рођен је 1805. године. Наставио је породичну трговачку традицију тргујући разном колонијалном и турском робом у породичном дућану у Дунавској улици. Био је ожењен Драгињом из породице новосадских Поповића Срба. Мирне природе и сталоженог карактера, водио је Павле Пеци тих и једноличан живот и није оставио посебног трага у својој средини. Преживео је Буну и бомбардовање града, када му је кућа са радњом у Дунавској улици била порушена и изгорела. Тражио је ераријални зајам за подизање куће од 17.000 форинти и по хипотеци коју је понудио, видимо да по богатству није био дорастао деди и оцу. Није Павле дуго живео у обновљеној кући, јер је јуна 1858, са пуних 53 године умро. Оставио је за собом удовицу Драгињу и тринаестогодишњег сина Стевана.

Бригу о малолетном Стевану Поповићу Пецију, рођеном 7. јануара 1845. године, водио је веома добро његов рођени стриц Урош, иначе признати новосадски адвокат. Млади Стеван се образовао најбоље што је у то време могло у Новом Саду: наставу је слушао на немачком језику, у немачкој и у српској гимназији, да би школовање наставио у Винковцима и Араду, где

је матурирао. Права је учио у Пешти и Грацу, да би се после дипломирања опет нашао у Пешти. Стеван је на пештанском универзитету слушао четири семестра књижевност Срба и Хрвата код знаменитог професора Јожефа Ференција, православног конвертита и заљубљеника у Јужне Словене.³⁷¹ Професор је на књижевним кружоцима окупљао српске студенте, међу којима су поред Стевана Пеција били Љуба Ненадовић, Ђорђе Бугарски-Мирољуб, Исидор Ђирић и још неки. Дружење младог Пеција са професором Ференцијем имало је велику важност у стасавању интелектуалне стране његове личности, што се види у *Дневнику литературној ујражнења*, који је Стеван уредно водио. По завршетку школовања, Стевану је понуђен посао државног чиновника у Пешти, али је 1877. године прешао у родни Нови Сад. Напустио је Пешту из три разлога: да би завршио своју кућу започету годину дана раније, да преузме место економског сенатора у градској влади, које је 1. фебруара напустио Емил Чакра. Трећи разлог повратка у Нови Сад био је емотивне природе, желео је да се ожени у Новом Саду.

Своју супругу Олгу, кћерку трговца Стевана Николића, Стеван Пеци је упознао у Пешти. Таст Николић је био из Силбаша, рођен у свештеничкој породици 1813. године. Као млад момак, отиснуо се у бели свет и обрео у Петрограду, запослио се у великој крзнарској радњи, добро изучио занат и научио упоредо руски и енглески језик. Приликом једне посете Пешти, оженио се пештанском Српкињом Софијом, синовицом Гаврила Бозитовца, једног од оснивача Матице српске. Вероватно под утицајем супруге и њене стране, Стеван Николић је био заинтересован за рад Матице и постао њен добротвор. Са породицом се Николић после рођења четвртог детета преселио у Пешту, а затим у Осиек, где је остао до своје смрти, 1896. године. Ширина духа ове породице изузетно је пријала Стевану Пецији, јер је одисала космополитизмом и истовремено носила собом велику љубав према Српству и склоност према српској традицији и култури.

Стеван Поповић Пеци је важио за вредног, способног и поштенног човека, широких погледа, богатог образовања и снажних емоција. Његовој биографији годило је брачно повезивање са угледним Николићима и Бозитовцима, што је поред свих његових квалитета допринело да приликом рестаурације Магистрата 30. августа 1884. године буде изабран за градоначелника. То је било тешко време за све у граду који се на било који начин нису уклапали у набујалу великомађарску идеју. Фаза најжешће мађариза-

---

³⁷¹ У српској културној јавности мало се зна о професору Ференцију. Овај занесењак је са толико страсти држао предавања, готово проповедао, да су студенти и са других студија долазили на његова предавања. Своју љубав према Србима исказао је преласком у православље 1847. године. Њега је пре Стевана Пеција слушао и млади Змај. Професор је био силно поштован од српске омладине, а имао је улогу једног од духовних ментора новосадског Омладинског покрета.

ције града је била у току, па Србину градоначелнику, разапетом између потребе за очувањем бића свога народа с једне, и осећаја лојалности према нетрпељивој мађарској политици с друге стране, није било лако. Показало се да је Стеван Пеци био превише Србин да би дуже времена опстао на челу града. Две незгодне ситуације стајале су га положаја.

Прву нелагодну ситуацију Стеван Поповић Пеци је као градоначелник доживео 14. августа 1899. године. Тога дана је на захтев католичког опата Ђерђа Копера сазвана ванредна скупштина. Опат се тужио на Стевана Пеција да је на дочеку новог епископа бачког, Митрофана Шевића, градоначелник владика поздравео српским поздравом и тако *неілііірао*³⁷² *звонки мађарски језик*. Правдао је Стеван Поповић Пеци своју домољубност, да није имао намеру да вређа званични државни језик, али пошто владика не зна мађарски, био је то једини начин да га пристojно и достојанствено поздрави. Позвао се Стеван на највишег судију свога, своју савест. Опатов предлог је био примљен, захваљујући неколицини Срба, који су вођени ниским страстима љубоморе гласали за њега, па је изјава градоначелника узета на знање. Ова мера је била опасно упозорење Стевану.

Друга неприлика је била тежа и донела *изіреднику* теже последице. Када је 4. фебруара 1901. године стигла вест о смрти Светозара Милетића, градоначелник Поповић Пеци је издао наредбу да се на градску кућу истакне црни барјак у знак жалости. Овај гест пијетета према великом српском трибуну, бившем градоначелнику Новог Сада и борцу против мађаризације доживљен је од стране Мађара као најтежа увреда. Извршни одбор владајуће мађарске странке је дао изјаву за новине у којој је изразио *најдудље інушање іриликом іоіреба најжешіеі іроііивника мађарске државне идеје и човека који је збоі велеиздаје домовине био осуђен на робију*. Реформатски свештеник Хуго Молнар, рођен као Немац Милер,³⁷³ износи ову ствар пред административни одбор и тражи дисциплински поступак против градоначелника. Поповић се у прво време бранио чињеницом да је Милетић два пута био градоначелник Новог Сада, да је црни барјак истакао као знак жалости за бившим градоначелником Новог Сада, а не за противником Мађара. Мађарска страна је остала непопустљива, у поступак се укључио и министар Сел због чијег притиска је Поповић Пеци затражио пензију. Био је то крај друштвеном ангажовању Стевана Поповића Пеција, дугом 27 година. Његовом великом заслугом на данашњем Тргу Слободе подигнута је и свечано отворена Градска кућа Новог Сада, 1895. године.

Умро је Стеван Поповић Пеци 1902. године, у педесет осмој години живота, у породичној кући у Дунавској улици. У некрологу који му је посветио школски друг Милан Савић у новосадском *Јединству* стоји:

³⁷² *Неіліііран*: неуредан однос према нечему; неглигирати: оголити, осрамотити.

³⁷³ М. Савић, *Наши стіари*, Нови Сад 2010, 22.

„У мојим сећањима Степа Пеци се јавља као трезан и трезвен, смишљен и разборит [...] Остао си шта си свагда био: Србин и срцем и душом, иако су многи твој корак другачије тумачили, него што си га ти учинио. Твоји су синови ишли у српску гимназију иако ти се са надлежног места дало на знање, да би се волело да похађа туђинску [...] С каквом ли си радошћу послао свога најстаријег сина у Београд што ти се наравно, горе уписало у грех.“³⁷⁴

Какав је интелектуални и стваралачки потенцијал имала ова породица показују примери тројице Стеванових синова. Најстарији Урош (1879–1905), био је доктор медицине и асистент универзитета, а његове више узлете спречила је прерана смрт. Средњи син Емил, рођен 1882. године, промовисан је 1904. године за доктора права, а пред Први светски рат докторирао је и агрономију. После рата покренуо је часопис за унапређење пољопривреде *Пољопривредни гласник* 1921. године, који је излазио све до окупације. Стручним квалитетом садржаја и техничком опремљеношћу тај часопис је спадао међу најмодерније пољопривредне публикације у Европи.

На иницијативу новосадских индустријалаца фебруара 1923. године започете су припреме за индустријско-занатску и трговачку изложбу у Новом Саду, највећу манифестацију на нивоу Краљевства СХС од настанка државе. Образован је Извршни одбор Земаљске изложбе домаћих производа, са седиштем у Футошкој улици број 65. Одбор је чинио скуп најугледнијих Новосађана, као што су Коста П. Миросављевић, Давид, Дака Поповић, Душан Кенигштетлер, Милан Т. Јовановић, Јулије Фајт и други. Изложба је успешно одржана у лето двадесет треће, у трајању од 12. августа до 10. септембра. Нама најзанимљивији детаљ је присуство др Емила Поповића Пеције, чији се значај у овој ствари по завршетку Изложбе истиче у извештају Трговинско-занатске коморе у Новом Саду Министарству трговине и индустрије 6. октобра 1923. године. У њему се каже да је за заслуге у врхунској организацији сваки члан Одбора заслужио одликовање, од којих је до тада, за претходно истицање и узоран живот само др Емил Поповић Пеци одликован Орденом Св. Саве IV степена.³⁷⁵ Коју годину после налазимо му име на рекламном плакату финансијског месечника *Банкарство*, који је излазио у Загребу за целу Краљевину СХС, међу двеста стручних сарадника овог часописа.³⁷⁶

Свог најмлађег сина Павла Стеван је добио у зрелим годинама 1896. године. После матуре у Немачкој Павле је завршио практичну пољопривреду. На свом имању је применом знања и нових најсавременијих агротехничких мера у сточарству постигао најбоље резултате у држави. Под покровитељ-

³⁷⁴ В. Стајић, *Биографије II*, свеска четири, 146.

³⁷⁵ АВ, Ф. 92, кут. 125, 268/1923.

³⁷⁶ АВ, Ф. 92, 3972/1926.

ством краља Александра Карађорђевића организовао је Павле Пеци осам сајмова приплодне стоке у Новом Саду и три велика сајма у Младеновцу. Нашао се на челу групе новосадских индустријалаца која је образовала акционарско друштво за изложбе и Сајам узорака. Акционарско друштво је током наредних девет година (1931–1939) одржавало пољопривредне сајмове и изложбе стоке на локацији у Шумадијској улици, да би десети јубиларни сајам био отворен у новом простору у Хајдук Вељковој улици, на месту где се Новосадски сајам и данас налази.

Владимир Деметровић; Деметровићи

Више јелинских породица са презименом Деметровић је живело међу Србима. Оне међу собом нису били у сродству, јер су се у завичају презивале различито: Деметри, Деметријадеси, или Деметриси. Били су што Грци што Цинцари, али под тим презименом све до краја асимилационог процеса вероватно да није било Срба словенског порекла.³⁷⁷

У Новом Саду је између 1908. и 1914. године градоначелник био Владимир Деметровић. Владимиров предак Димитрије Деметрис је након Грчког устанка 1821. године, са многобројном породицом дошао у Бачку и његови Деметриси су се расули и преко Тисе, све до Темишвара. Димитријев син Јован се 1846. године као кројачки мајстор прво настанио у Новом Саду и ту оженио. Једно време је са породицом боравио у Крстуру, где је имао трговинску мешовиту робу, уз коју се бавио узгојем и трговином стоке. Када је на крстурским пашњацима стекао леп капитал, примио је аустријско поданство и вратио се у Нови Сад. Истовремено је примио и новосадско грађанство и од тада се потписивао као Деметровић, што нас наводи на закључак да је већ тада био у поодмаклој фази посрбљивања.

У Новом Саду Јован је наставио успешну трговину и када се довољно обогатио да даље улаже капитал, тражио је од Магистрата плац поред Дунава, на коме би подигао фабрику текстила. Изгледа да плац није добио, па је подигао фабрику на свом кућишту у Господској улици (данас улица Краља Александра) на локацији 48–50. У тој фабрици је било инсталирано 26 енглеских разбоја, које је покретала парна машина. Услед првих пословних проблема, Деметровић је био приморан да се задужи у Кнежевини код го-

---

³⁷⁷ Кажем вероватно, јер нисам успео да утврдим порекло Јована Деметровића, првог касира Матице српске. Овај Деметровић је, према речима В. Стајића, у чланку *Оснивачи, часници и чиновници Мајице Српске*, родом из Далмације, што децидно не одређује његово етничко порекло. Такође је у Вршцу 1881. године на месту капетана градске полиције био извесни Деметровић, о коме ништа нисам сазнао.

сподар-Јована Обреновића са 600 дуката. Нашао је доброг ортака, Јеврејина из Земуна Морфија, али ће надзор над радом фабрике вршити сам. И поред богате куће у Лебарској улици, Јован Деметровић је наместио самачки стан у кругу фабрике, из којег је пратио производни процес и само би понекад одлазио да обиђе породицу. *Србске народне новине* су писале:

„[...] да је Магистрат и читаво грађанство било импресионирано Деметровићевом чудом од фабрике и клепетањем свакојаким машина, високим димњаком из ког се црни дим преко вароши бљује.”³⁷⁸

Са супругом Емилијом, рођеном Трифковић, Јован је имао сина Владимира који се родио 1861. године, током боравка породице у Крстуру. Владимир је основно образовање стекао у Новом Саду, а гимназију је завршио у Печују. Стекавши диплому права у Пешти младић се враћа у Нови Сад и као судски приправник започиње каријеру у Магистрату. Убрзо су уочене његове изузетне способности, па је 1892. године биран за градског подбележника, а након три године и за бележника Новог Сада. Приликом устројства Матичне књиге Магистрата 1895. године, Владимир Деметровић је уписан као први матичар града Новог Сада. Рад новосадске градске полиције је захваљујући Владимировим идејним решењима реформисан по угледу на америчку полицију, са мотом *да шћићии и служи инћиересима іраћансћива*.

За градоначелника Новог Сада др Владимир Деметровић је изабран 1908. године. За време његовог начелниковања град је унапредовао толико да се у привредном развоју изједначио са осталим, данас мањим варошима у АП Војводини. Наиме, као средиште Српства у Јужној Угарској, Нови Сад је у угарском привредном систему био намерно запостављен, тако да је град тек у Деметровићево време добио рудиментарни облик водовода и канализације, калдрисане улице и тек 1910. године струју, а годину касније и први електрични трамвај.³⁷⁹ Нови Сад је био последњи град ове величине у Угарској који је добио савремену урбану инфраструктуру. Током рада на пројекту водовода, у Магистрату се водила јалова полемика да ли за пиће треба и даље користити воду из Дунава, или употребљавати филтриране подземне воде. Деметровић је био становишта да су подземни водни ресурси чистији и за људску употребу здравији. Прва сондирања су показала да је после Футошке улице, где је већ пронађена богата минерална жила, испод Клисе водена жила такође веома квалитетна, па је започело ископавање. Пројекат

³⁷⁸ В. Стајић, *Привреда Новог Сада*, 251.

³⁷⁹ Електричну централу и електричну расвету Нови Сад добија релативно касно, после Сенте, која је струју добила прва у Војводини 1895, Зрењанина и Суботице 1896, Вршца 1897, Кикинде 1906, Сомбора 1908. године. До тада су, од 1888. године новосадске улице биле осветљаване плином. И у електричном трамвају Суботица је претекла Нови Сад за 12 година.

градског водовода и неколико првих бунара је 1912. године израдио је пештански инжењер Имре Форбат, али је његову потпуну реализацију омело избијање Првог светског рата.

Током свог вођења Магистрата Новог Сада, Деметровић је 1912. године добио високи положај краљевог саветника. Умро је у напону снаге 1915. године и сахрањен на Алмашком гробљу, оставивши за собом кћер Јелену. Његова супруга Зорка, рођена Илић из Перлеза (1871–1918) такође је била грчког порекла. Зоркин предак Георгије, или Ђорђе се после грчког устанка доселио у Перлез, где је постао један од богатијих трговаца. На Алмашком гробљу доминира обелиск-споменик од црног мермера, изнад гроба породице Деметровић, у коме леже земни остаци Владимира, Зорке, њене мајке Катарине Илић и кћери Јелене, која је неодавана умрла 1947. године.

Стеван Адамовић; Адамовићи

Доктор права Стеван Адамовић је двадесетих година XX века био градоначелник Новог Сада у првим годинама Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Први Адамовићи, Грци или хеленизовани Цинцари, у Новом Саду су били трговци кожама и први пут се помињу 1754. године. Константин Адамовић је имао кожарску трговину, коју је држао у ортаклуку са Цинцарем или Грком Теодором Николићем. Константин је кренуо на пословно путовање по Монархији са 775 комада коже и у Птују је напрасно умро. У Новом Саду су за њим остали удовица Марта и малолетни брат Анастас, кога је Константин издржавао. У другом документу из 1755. године у Новом Саду се помиње извесни, тада већ покојни Јован Адамовић, његова удовица Севда и њен пасторак Арсеније. Ови Адамовићи су, судећи по женском имену били Цинцари, али се не зна да ли су били у сродству са породицом Константина Адамовића.

У Нови Сад године 1844. стижу потпуно одвојено, две грчко-цинцарске породице Адамовића. Обе су биле грчког или цинцарског порекла, али нису биле ни у каквом сродству. Једна породица је била Михаила Адамовића, који је рођен у Македонији 1798. године и септембра 1852. године је купио кућу у Новом Саду; купопродајни уговор је потписао грчким алфабетом. У потпису је испред имена писао и *хаџи* (титула), онај ко је ишао на поклоњење у Јерусалим. Зна се да је Михаило из Србије пребегао у Аустрију 1842. године, због присних личних и политичких веза са Обреновићима. Рођен у Македонији 1798. године, прешао је 1824. године у Смедерево, где је преузео радњу свога оца, који је ту стигао још у време Карађорђевог устанка. Поред

вођења радње, Михаило је са братом Атанасијем трговао свињама, тако што их је из Мачве у чопорима терао преко Саве у Срем и даље на север. Везан у своме послу за кнежеве Милоша и Михаила, Михаило Адамовић је после њихове абдикације легално, са путним листом и са нешто капитала прешао код компањона у Нови Сад. Пред новосадским Магистратом је 5. новембра 1844. године писаном молбом затражио да положи заклетву и буде примљен у грађанство. Није се дуго задржао у Новом Саду, јер у магистратској грађи од 15. септембра 1855. године пише да се Михаило Адамовић вратио у Смедерево, још пре другог Милошевог доласка на власт.

Трећи и најугледнији новосадски Адамовићи грчког порекла, чији је најпознатији представник био новосадски градоначелник, а његов отац Александар познати винар, дошли су из Митровице³⁸⁰ и нису били ни у каквом сродству са претходним презимењацима истог порекла. Ови Адамовићи су били старином Грци из Македоније и у Срем су се доселили средином XVIII века под презименом Христоманос. Пошто су му Турци убили оца, Аврам Христоманос је као дечак са неким Цинџарима кириџијама дошао у Митровицу. Тамо је Аврам шегртовао код неког ћурчије Грка, а када је овај умро, шегрт се оженио његовом удовицом Српкињом. Тада је узео женину крсну славу Св. Јована и променио презиме у Адамовић, вероватно по очевом имену Адам.³⁸¹ Уз жену је добио и право да води занатску радњу у оквиру митровачког граничарског комунитета, кућу са ћурчијском радионицом, уз радионицу стиче и мајсторско писмо. Његов прворођени син Стеван, васпитан у српском духу, у Митровици се бавио трговином колонијалне робе и у Нови Сад прелази ступивши у ортаклук са својим паше-ногом и новосадским велетрговцем Јосифом Мачванским. Две деценије је Стеван водио дрвару и трговао дрвеном грађом и огревом, али је радио и друге послове.

Када је априла 1864. године у згради српске црквене општине на пијаци избио пожар, налазимо Стевана Адамовића као агента Првог царског осигуравајућег друштва, да као проценитељ штете шаље извештај у своју централу. Стеванов брат Игњат Адамовић се доселио у Нови Сад неколико година после брата. Држао је лотоколектуру (закупљену лутрију), у улици Беле лађе (данашњој Његошевој улици), у згради у којој је до 1979. године био Филозофски факултет. Играјући игре на срећу у лотоколектури свога брата, Стеван је 1873. године добио премију у висини тада баснословних

³⁸⁰ У питању је данашња Сремска Митровица; како је у Царевини било само једно насеље са овим именом, оно се у документима јавља само као Митровица. Географски префикс Сремска добија по уласку у Краљевство СХС 1918. године, да би се разликовала од Митровице на КиМ, са којом се први пут нашла у истој држави.

³⁸¹ Према изјави др Стевана Адамовића, новосадског адвоката и градоначелника, коју је средином тридесетих година XX века дао Душану Ј. Поповићу; *О Цинџарима*, 312.

150.000 форинти. Решио је да са супругом Маријом пропутује светом, и у ту сврху је од Магистрата тражио путни лист за европске државе. Непосредно пред смрт 1874. године закупио је од града право убирања пристожбе за складиштење дрва. Према изјави његовог унука др Стевана Адамовића (градоначелника Новог Сада 1921–1922), трговац Стеван старији је умро 25. октобра исте године у Бечу, не стигавши да пропутује светом.

Са Маријом, рођеном Величковић, Стеван је имао три сина: Александар, Ђорђа и Јована. Ђорђа, рођеног 1840. године, посинио је тетак без породе Јосиф Мачвански, када је дечаку било четири године и овај је са пунолетством узео поочимово презиме и био једини наследник великог имања. Александар (1838–1906) и Јован су се спремали за трговце. Александар је на пракси у Трсту и Грацу стекао углед поузданог и ваљаног трговца, па је с поверењем великих трговачких фирми основао њихова представништва у Новом Саду. Његов комерцијални рејон обухватао је целу Угарску са Ердељом, Србију и Босну и он је као агент своје фирме у четворопрежним колима путовао од места до места. На вест да је агент Адамовић стигао, сви трговци на мало из места и околине окупили би се око његове запреге и поручивали робу. Спадао је међу три најуспешнија трговачка агента у читавој Угарској. У време Милетићевог Магистрата, обраћао се Змај као подбележник у два наврата угарском Намесништву у Будиму, тражећи да се Александру изда путни лист на наредне три године за путовање у Србију, Турску, Немачку, Енглеску, Француску, Белгију и Италију ради трговачких послова.

Када се агентура распала, Александар Адамовић се окренуо трговини ракијом и вином на велико. Куповао је грожђе, шљиве и друго воће и производио доста квалитетно вино и пекао ракију, које је продавао по читавој Угарској. Пошто је често наишао на превртљиве и недоследне накупце, одлучио је да запати сопствени виноград и воћњаке, па је поред наслеђене земље увећао земљишни фонд купујући винограде по Срему и узимајући од града земљу у закуп. Када је неколико година касније род почео да приспева, Александар је покренуо замашну виноградарску и воћарску производњу и како Стајић у *Новосадским биографијама* каже, постао је један од најзаслужнијих привредника Новог Сада и околине. Између 1896. и 1907. године држао је у закупу преко педесет ланаца градске земље, на којој је подигао расадник винове лозе, чувени *Шандороваци*. У њему је зими сваки дан радило 500 надничара калемара који су лозу калемили на америчкој подлози.

Захваљујући Шандоровцу фрушкогорски виногради су за релативно кратко време пребродили разорне последице филоксере. Расадник је формиран на простору на коме ће касније нићи новосадско насеље Телеп. Александар је свој расад извозио у Румунију, Србију, Црну Гору, Алжир и далеку Кину. У његовом винограду у Каменици од стотину јутара (57,5 хектара),

посадио је нове, француске сорте винове лозе и обрађивао их по тада нај-модернијим методама. Производио је чувени карловачки бермет, имао је и дестилерију коњака, а његова пића су шесторица трговачких агената продавала по целој држави. Његов надалеко чувен каменички бермет је стизао до најмоћнијих европских дворова, у Шенбруну и Виндзору. Трећи Александаров син очевог имена, производиће пенушаво вино *фрушкојорац* као заштићену робну марку, светски познату, а у периоду Краљевине СХС био је ексклузивни крељевско-дворски лиферант вина и шампањца.³⁸²

Вредан и способан као радник, Александар старији је био плодан и као отац. Ожењен кћерком адвоката Ђорђа Кондорошија, изродио је десет кћери и петорицу синова. По женској линији његова деца су били потомци Саве пл. Вуковића, рођеног Мостарца и оснивача прве Српске гимназије у Новом Саду. Успешан у послу и веома богат, Александар Адамовић је имао велику и лепу кућу у самом центру, на најпрестижнијој локацији у граду, у Господској, данашњој улици Краља Александра. Другу кућу је подигао на данашњем Тргу младенаца 4–6 и она је била лепша и репрезентативнија од прве. Подигнута је 1911. године као прва новосадска троспратница са два улаза, локалима у приземљу и великим, луксузним становима на спратовима. На фасади се огледа јак утицај мађарске сецесије, будући да су аутори били Геза Маркуш и Фриђеш Шпигел, архитекте из Пеште. Ова зграда је дуго важила за најлепшу новосадску грађевину, али у њој Адамовићи нису трајно живели. У њима су имали пословне просторије, док су у изнајмљеним становима живели државни посленици, углавном жупанијски чиновници. Александар старији је цео свој век провео у кући у Господској улици, где су му се и деца рађала. Александар млађи је купио нову породичну кућу на локацији данашњег Позоришног трга и тамо подизао породицу.

Видели смо да је син Александар, Саша (1877–1938), пошао очевим стопама и бавио се винарством, али је био веома вредан и друштвено активан. Радио је као цензор Народне банке, био члан управе Новосадске продуктне берзе и потпредседник *Роџари клуба*. Име његове супруге било је Хилда, рођена Рајниш (1898–1983). У браку су добили две кћерке: Анастасију (1925–2008) и Александру. Анастасија и Александра биле су еманциповане жене свог доба. Анастасија је била дипломирани агроном виноградарства, а студије је успешно завршила на Пољопривредном факултету у Загребу. Била је страствени цокеј и једина жена у Новосадском јахачком друштву, вишеструка првакиња Југославије у стрељаштву, аматерска глумица и шампионка у препонском јахању.

Крах пословне империје Александра Саше Адамовића десио се изненада, када је Александар Адамовић Саша, изненада умро 3. јуна 1938. у Београ-

³⁸² АВ, Ф. 92, кут. 125, 1290/1923.

ду, непосредно пре заказане хируршке операције жучне кесе. Огроман терет великих послова одједном је пао на плећа Сашине удовице Хилде и кћерке Анастасије. У намери да се донекле растерете нагомиланих обавеза, прво су продале Фабрику коњака, али праве невоље за Сашину породицу наступиле су током предстојећег рата и нарочито по његовом завршетку, у доба диктатуре пролетаријата. Захваљујући Хилдином аустријском пореклу, породици је током рата било дозвољено да се бави виноградарским пословима на сремској страни у НДХ. Анастасија је коњском запрегом одлазила у Раковац и Сремску Каменицу одакле је у Нови Сад довозила производе са својих поседа грожђе, вино, воће. На једном од тих путовања, точак Анастасијиних запрежних кола наишао је на нагазну мину, када јој је од детонације трајно оштећен слух. Производња вина није престајала ни током трајања рата, али су победници уништили винограде и подруме, конфисковали земљиште и машине и разукли све што је вредело. Нестале су светски чувене робне марке *фрушкогорац* и *фрушкогорски дисер*, али је опстала винарија у Петроварадину, која ће у прећи у државно власништво под називом *Навиј*, *Народно винарство* и *Иодрумартиво*.

Стеван, рођен 25. децембра 1870. године, завршио је Српску гимназију у Новом Саду и са пуних двадесет година стекао звање доктора права. Стеван је тада био најмлађи доктор права у читавој Аустроугарској. Бавио се адвокатуром и политиком, па је 1895. године био српски секретар Народносног конгреса (Конгреса националних мањина Угарске) одржаног у Пешти. Написао је приручник за трговце, *Шта треба да зна сваки трговац из меничној права*, 1905. године. Почетком Првог светског рата је као освечени српски родољуб интерниран, и касније мобилисан служио војску у својству војног судије. Стеван Адамовић је био посланик Велике народне скупштине Војводине која је 25. новембра 1918. године у новосадском хотелу *Гранд* изгласала директно присаједињење Војводине Краљевини Србији. У новој јужнословенској држави Стеван је током 1920. и 1921. године био новосадски градоначелник са жупанским овлашћењима и председник Адвокатске коморе у Новом Саду. Умро је у родном граду у доба социјалистичке Југославије 1945. године.

За Стевана се према једној верзији, коју квази-хроничари Новог Сада неогворно промовишу на разним интернет страницама, везује и долазак првог аутомобила у Нови Сад још у XIX веку. Међутим, чланак од 11. децембра 1935. године у новосадским новинама *Дан* доноси потпуно другачију причу на исту тему. Према аутору овог чланка први аутомобил који је протутњао улицама Новог Сада у пролеће 1909. године био је власништво г. Владимира Стефановића, трговца колонијалном робом. Самоход црвено-жуте боје типа *некарсум*, са уздигнутим стражњим седиштем, био је купљен у

Немачкој. Стефановић је за свога љубимца дао баснословних 26.000 круна. Некако истовремено у вароши се појавило и возило на моторни погон у власништву новосадског жупана Беле Матковића, али он је свој аутомобил, годину раније држао у Темерину. Некако истовремено, у јесен 1909. године у Нови Сад долазе три нова аутомобила: мерцедес у власништву Славе Корнела, па затим Стеве Адамовића, а трећи је био ауто Јожике Мајера. Према овом новинском чланку Стеван је у овој ствари у самом врху, али његов аутомобил није био нека атракција, јер су се Новосађани, већ привикли на ову новотарију.³⁸³

Као један од угледнијих Новосађана, др Стеван Адамовић, није успео да остане изван политике. За градоначелника је, као и сви новосадски градски начелници Новог Сада између два рата, био биран од стране владе у Београду, али је првом приликом одмерио своју политичку моћ. На првим и јединим општинским изборима између два светска рата у Новом Саду, одржаним 6. новембра 1927. године, учествовало је тринаест странака, и на њима је др Адамовић узео учешће испред Грађанске странке. И поред чињенице да је ова политичка странка била минорног политичког рејтинга, доктор Адамовић је захваљујући своме личном угледу био изабран за члана Градског одбора.³⁸⁴

Породица Стевана Адамовића је живела у кући која се налазила на некадашњем Позоришном тргу, иза Успенске цркве, на месту где се налази *Айоло ценџар*. Зграда је изграђена крајем XVIII века и све до друге половине XIX века припадала је кнезу Милошу Обреновићу. Док је Милош за време изгнанства из Србије (1839–1858) боравио прво на имању у Хераштију, у Влашкој, а затим у Бечу, у овој кући је до своје смрти 1843. године живела кнегиња Љубица. Од Обреновића кућу је купила породица Кондорози, а потом је све до 1980. године припадала породици Адамовић, како је већ речено неколико пасуса испред. Последњи власник био је адвокат др Федор Адамовић, коме је након Другог светског рата у процесу национализације од целе зграде остављен један стан са канцеларијом. Нажалост, приликом градње зграде Српског народног позоришта и поред протеста и противљења др Адамовића и грађана Новог Сада, палата је порушена.³⁸⁵

³⁸³ Дан, Нови Сад, 11. децембра 1935. Први шофер у Новом Саду био је Душан Антонић, шегрт В. Стефановића. Антонић је шоферски занат изучио код једног Немца, па је маја 1909. године са својим газдом путовао у Минхен и тамо положио шоферски испит. Матковићу је служио као шофер извесни Мартин Тот (исти чланак).

³⁸⁴ *Зайисници Проширеној савеџа Града Новој Сада 1926–1927*, II 1927, Зборник архивске грађе Историјског архива Града Новог Сада, Нови Сад 2017.

³⁸⁵ Протест Федора Адамовића је био за оно време жесток, много више од грађанске непослушности. Када је почео процес рушења, он се везао ланцима за кревет и одбио да напусти зграду. Органи власти (милиција) су га тако изнели на улицу и рушење је почело. Резигниран, Федор је заувек напустио Нови Сад, одселио се у Пореч, где је и преминуо.

Градско насеље у коме су некад живели новосадски виноградари, од 1927. године носи име *Адамовићево насеље* по двојници виноградара, оцу и сину Адамовићима. Између два рата ова градска четврт је заузимала простор од Футошке улице до Дунава, заједно са насељем Телепом. Данас је Адамовићево насеље одвојено од Телепа и обухвата кварт између Лимана, Грбавице и Телепа, око улице Цара Душана.

XVI. УГЛЕДНЕ НОВОСАДСКЕ ПОРОДИЦЕ И ПОЈЕДИНЦИ ГРЧКОГ И ЦИНЦАРСКОГ ПОРЕКЛА

Полити и њихово потомство

Еминентни изданац лозе Полита, Михаило Полит-Десанчић је у својим мемоарима 1896. године написао да су његови преци дошли из Константинопоља, али да нису били Цинцари. То је све што на основу породичне традиције и Михаиловог исказа знамо о њиховом пореклу. На основу даљег разматрања овог питања дало би се основано претпоставити да су Полити били Грци. У Константинопољу је средином XVIII века, у време када га је *Michael Anastas alias Polit* напустио и дошао у Нови Сад, живело неколико стотина хиљада православних хришћана. Они су углавном били Грци, али је међу њима живело и Цинцара, Арбанаса, Јермена, Бугара, Словена, Копта, па су Полити могли да буду изданац из било којег од ових народа.

Да бисмо Политима одредили етницитет послужиће нам језик којим су се служили. Први Полити су се Новом Саду држали са Грцима, говорили грчким језиком и активно учествовали у раду грчко-цинцарског општества, посебно Грчке школе. Наведене активности су старије чланове ове породице одредиле као Грке, док су се млађи Полити друге, а посебно треће генерације сматрали Србима грчког порекла. Када се Михаило Полит доселио, презивао се Анастас или Анастасију, али су га новосадски Грци назвали *Полийис*, што је у скраћеном облику *Полий* прихватио као своје званично презиме. Политис на грчком означава човека из *Иолиса*, *Ирада*, из *Константинопоља*, речју *Цариграђанина*. Све до трагичног разарања Новог Сада крајем пролећа 1849. године, Полити су чували званичну тапију од поседа над породичном кућом у Константинопољу, али је са градом изгорела и кућа и са њом овај документ.³⁸⁶

Поред Михаила Полита, списи новосадског Магистрата помињу још Димитрија Пулита који 1794. године моли Магистрат за дозволу да за своје потребе испече цигле, за шта је платио порез. Овај Пулит се спомиње само у том документу, али се може закључити да је био стални становник, јер ко за себе пече цигле, тај себи зида кућу, што није било исплативо онемо ко није био грађанин. Други акт из 1796. године говори о Грку платнару Пулиту, суседу Павла Поповића Пеција. Можда је овде у питању један те исти, или двојица различитих Пулита, који су такође били из Цариграда, али без родбинских веза међу собом. Од ових Пулита, *Пулийиса*, био је и Петар

³⁸⁶ М. Полит-Десанчић, *Успомене*, 15.

Анастасијевић, који сам помињао 1807. године, када је као дванаестогодшњи дечак био жртва физичког насиља српских учитеља. Десанчићеви Полити су држали трговину бакалука на новосадској пијаци, за коју он тврди да ју је отворио Михаило Полит 1775. године. То говори да је нешто пре тога овај његов предак морао да прихвати аустријско поданство, како би добио статус грађанина Новог Сада, без чега није могао да пријави и легално води трговачку радњу. Михаило се облачио по турски, говорио је грчки, турски и српски, пушио је чибук и практиковао оријенталне обичаје. Био је ожењен Дафином Панајотовић, за коју Стајић каже да је по оцу Димитрију била Гркиња из Баноштра. Михаило се у списима позивао на своју многобројну породицу и Јована називао старијим сином. О њему знамо још и то да су се овом браку, поред Јован родила и Марија.

Михаилу је 1813. године несрећним случајем изгорела кућа и магацин пун робе у Дунавској улици, а њега је као последица великог стреса ударила кап. У магистратским списима он се последњи пут помиње 1819. године. После пожара и обнове дућан води син Јован, кога примају за грађанина 1814. године. Исте године, он прави свој први велики посао и снабдева вешом новосадске регруте, мобилисане за последњи рат против Наполеона. Међутим, пошто тада ни отац, ни син Полити нису били чланови *куйеческе комјаније* (трговачког удружења), имали су неспоразум са градском влашћу, пошто им није било дозвољено да реновирају своју кућу са дућаном и магацином. Поврх тога, сенатор Георгије Константиновић је забранио Јовану да тргује ланеном тканином на мерење и готовом робом од исте тканине. Михаило је највероватније умро 1826. године,³⁸⁷ јер су се тада поделили његови наследници, жена Дафина и син Јован, који је тестаментом уведен у посед родитељске куће. Полити су се као и сви новосадски Грци после Михаилове смрти страсно парничили, у чему је предњачила Дафина која није волела снаху, па је хтела да јој напакости. Дафина је сахрањена на Успенском гробљу у породичној гробници у којој је пре ње сахрањен Михаило, а после ње син Гавра.

Јован Полит је био угледан грађанин и није презао од борбености када би му углед у јавности био угрожен. Угарско Намесничко веће 1832. године тражи да Магистрат Новог Сада савесно покрене истрагу поводом ексцеса који је, 21. јуна на Духове, избио у крчми *Код зеленој венца*, између полицијског поручника Карла Исекуца са једне, и православних грађана Јована Полита, књижара Константина Каулиција, Константина Николића, Јоакима Димитријевића, Александра Костића и адвоката Андрије Печеновића,

---

³⁸⁷ Нисам био кадар да утврдим годину смрти Михаила Полита, јер се поуздан датум налази на споменику гроба Михаила и Дафине, али су бројеви временом, абразијом кише, ветра и мрза поравнати са основом од црвеног мермера до непознатљивости.

са друге стране. Учесници инцидента, иначе мирни грађани, изјавили су да су били изазвани од стране пијаног поручника Исекуца, док су мирно са супругама седели за столом и више пута певали *Мноџаја љеџа*. Гости су се бранили да је испровоциран православним светковањем, пијани и осiooni Шваба наредио да одмах прекину са песмом, на шта је Јован, ношен емоцијама, најбурније реаговао и дохватио се за гушу са поручником. Тучу су спречили остали из Јовановог друштва, али је вест о инциденту допрла до Намесничког већа.

Да ни 1835. године случај још увек није био решен казује молба адвоката Андрије Печеновића и Јована Полита, члана Општества, којом настоје да се ослободе оптужбе полицијског поручника Исекуца. Према његовој оптужби они су на празник слушали музику Цигана, на тај дан забрањену, а на позив Исекуца да се са забавом прекине, Полит се побунио, напао га и исцепао му униформу. Печеновић као правни заступник и Полит као оптужени протестују што је поручник, јамачно због њихових родбинских веза са члановима Магистрата, парницу пренео у суд Бачке жупаније. Оптужени и његов бранилац тврде да су оптужбе лажне и неосноване и захтевају да се скине забрана са њихове имовине, као и да се читава ствар непристрасно испита.³⁸⁸

Јован је водио радњу и имао приличне муке са шегртима. Једнога је тукао, па је због тога глобљен, други га је поткрадао, па се са њиме судио, трећи је неовлашћено побегао са посла, те га је враћао полицијском потером и са њиме је ишао на суд. Јован је био први Полит који је примљен у трговачку компанију, па је као њен члан 1840. године добио диплому на мађарском језику, која гласи:

„Ми, велики судија, градоначелник и магистрат слободног краљевског Новог Сада,

Дајемо на знање свакоме да се Јован Полит, трговац метражном робом на велико и на парче, обратио наслову за увођење у Удружење трговаца како би се озаконоила његова делатност. Како је ред удовољити овој оправданој молби, тим пре што против ове одлуке не постоји никаква законита препрека, по члану 16 убележен је као трговац. Одлука је донета на седници Трговачке компаније и оверена печатом нашег краљевског града.

29. дана месеца Божића [децембра] 1840. године. Читао и представио Хуберт Жигмонд, градски бележник.”³⁸⁹

³⁸⁸ В. Пушкар, *Новосадске кафане од 1751. до 1941. године у фондовима Мајисџираџа и Градској њолаварсџива*, Годишњак Историјског архива Града Новог Сада, 118, година V, број 5, Нови Сад 2011.

³⁸⁹ РОМС, М. 4837; Жигмунд је сачуван у документима седамдесетих година као угарски краљевски комесар у Новом Саду.

У трговини је Јован Полит по опробаном грчком моделу био успешан и прилично се обогатио. Позната нам је његова шпекулација приликом набавке хартије за Магистрат. Новосадски трговци су се жалили на њега као преваранта неколико пута, али то је био уобичајени вид тактике у борби са конкурентима. Поред куће у Дунавској улици, Јован је купио и кућу на пијаци, где му је први сусед био исто Грк, ћурчија Марко Поповић, човек увек у парницама. Неколико година пред Буну, Јован купује још једну кућу у Петроварадину. У тој кући је он 1848. године, у страху од немира и рата, склонио своју најбољу робу, али га је инспекција Магистрата коју је предводио Милетић, приморала да је према прописима врати у градски дућан. Тако му је у великом пожару 1849. године изгорела сва роба, а штета је процењена на 65. 000 форинти. Показао је Јован пословну виталност и борбеност, јер је губитак доста брзо надокнадио и куће поправио, па је још и 65 јутара бечевске земље купио. Његов салаш на Сајлову, са красним станом, воћњаком и виноградом био је пред Буну место где су се дружиле и гостиле патрицијске породице Новог Сада. У смутним временима Буне, мађарски бунтовник Ференц Тил је ... *најмио хонвиде, кои су салаш Јоанна Полиџа, новосадског грађанина и кујца, као верној цару и народу, ѿојалили и до основанија уничијожили...*³⁹⁰ Тамо су се и после Буне када је салаш обновљен, често налазиле веселе дружине Јованових синова.

Јован је као сваки типични новосадски Грк водио безброј парница, као тужени, или као тужитељ и у тим парницама дочекао је Буну. На почетку револуционарних дешавања, видели смо да је склонио, па одмах затим морао да врати робу у дућан, да би већ јуна месеца са делом породице избегао у Беч. Узнемирио га је долазак 800 мађарских војника у град, које су становници имали да *укваршире* и сносе све трошкове њиховог боравка. Са мађарским властима имали су Полити проблема, јер Јовановог најстаријег сина Петра, како Стајић каже, *Мађари нису хайсили 1849. збој верносџи ѿрема цару, неџо као нарочийџој срџској националисџи.*³⁹¹ У Бечу је Јован, са Хаџићем-Светићем дочекао депутацију Новог Сада, када су Марко Поповић, Јосиф Мачвански, Јован Теодоровић, Марко Николић и двојица која су их дочекала, били опуномоћеници Магистрата да траже зајам за обнову града од финансијско-банкарских кругова у држави.

Са супругом Јулијаном рођеном Десанчић, за чије се Десанчиће тврдило да су наводно били носиоци српског средњовековног племства још из XIV века,³⁹² Јован је имао петоро деце: синове Петра, Михајла и Гавру и кћери Јелисавету, Савку (најлепшу Новосађанку онога времена, која се удала за

³⁹⁰ В. Стајић, *Грађа*, 272.

³⁹¹ В. Стајић, *Новосадске биографије*, том II, свеска 4, 111.

³⁹² Д. Микавица, *Михаило Полић-Десанчић*, 21.

Јована Суботића) и Десанку, жену Јована племенитог Бајића. Јован је провео старост као један од водећих патриција Новог Сада. Ретко је био виђан у јавности, али је са Јулијаном често учествовао у свакој добротворној акцији коју су организовали Новосађани. *Србски дневник* је 5. фебруара 1861. године донео следећу вест:

„[...] Родољубиви Јован и Јулијана Полит, овдашњи грађани, приложише литографисаниј лик светитеља Саве, првог архиепископа и просветитеља српског, овдашњој првој женској класи на дар, за успомену, што тамо њихова мила кћи Десанка прву клицу воспитања прима и успешно напредује. На овом красном прилогу велика им хвала!³⁹³

Када је 16/28. јануара 1861. године у Саборној цркви била освештана гимназијска застава, новосадске госпође из свих угледних породица давале су прилоге. Јулијана Политова је приложила 10 форинти, док је њена кћи Јелисавета Савка Суботић дала 8 форинти. Када је у лето 1862. године *Одбор за њомоћ браћи у Црној Гори и Херцеговини*, у организацији родољубивих Новосађанки прикупљао прилоге, Јулијана је опет приложила 10 форинти.³⁹⁴

Јован Полит је умро 28. априла 1875. године као удовац, шест година после своје Јулијане. Овде ћемо се посебно посветити средњем сину Михајлу, који је углед породичног имена издигао изнад нивоа успешног новосадског трговца.

Највећи политичар и носилац идеја либерализма међу војвођанским Србима у XIX веку, правник, књижевник, историчар и новинар Михаило Полит-Десанчић рођен је у Новом Саду 4/16. јуна 1833. године.³⁹⁵ Оставио је за собом мноштво података о свом животу у четири књиге *Беседа*, новинским чланцима и пре свега у мемоарским делима, *Како сам век свој њро-вео*, *Покојници*, *Пућине усјомене*; бавио се историјском драмом, од којих су најуспешније *Вереница Црнојорка*, и *Бранивој кнез Захумски*; у историјској хроници *Како је њо било у нас Срба у Буни њодине 1848*, оставио је сведочанства о патњама Новосађана у временима крваве Буне. Осим наведених дела, оставио је Полит за собом велики писани материјал различитог жанра. Живописни Нови Сад пре Буне, рад Грчке школе, дечачки дани проведени у школи са Змајем и Јованом Бошковићем и још многе друге слике прошлости дочарали су нам описи у његовим мемоарима. Током младости стекао је највише образовање које је могло да се добије у Европи тога доба: права је

³⁹³ *Србски дневник*, Нови Сад 5. фебруара 1861.

³⁹⁴ *Исјо*, 8. август 1862.

³⁹⁵ Д. Микавица, *нав. дело*, 22; овај датум је уклесан на споменику на Успенском гробљу, али је код познавалаца Политовог живота прихваћено да се Михаило родио 15. априла по новом календару.

слушао у Паризу и Бечу, где је 6. марта 1861. године промовисан у доктора права и државних наука. О том догађају *Србски дневник* (лист у ком је Полит често објављивао своје политичке коментаре) известио је своје читалаштво:

„Овог је дана врстни млади Србин, Мих. Полит из Новог Сада, положио у Бечу и 4. строги испит докторат права. Ми се томе и с тиме више радујемо, што ће престати сметња, која је досад истог младог дипломатично изображеног Србина с поља публицистике уклонила.; он је онај исти, који је г. 1858. босанским Србима споменицу на француском језику на османско посланство сачинио, и тумач њихових жеља код посланства био; онај исти, који је у главној заграничној немачкој и француској преси интересе Србаља заступао, и који је за секретара кнеза Данила позван био. Од њега у важном овом времену очекујемо сад, кад је време добио, вешто заступање наши народни интереса у преси немачкој и француској.”³⁹⁶

Своје прве радне ангажмане Полит-Десанчић је имао у Бечу и Загребу, где је и започео своју политичку каријеру: на изборима одржаним 1864. године у Иригу био је изабран за посланика у Хрватском сабору. Тамо је своју политичку идеју усмерио ка зближавању и сарадњи Срба и Хрвата. Из Загреба се 1865. године учланио у Матицу српску, а исте године бива уведен у чланство Матичиног Књижевног одељења. Када у Загребу није добио дозволу да се бави адвокатуром вратио се у Нови Сад и већ септембра 1868. године био је изабран за председника Књижевног одељења Матице српске. Као правник Михаило Полит-Десанчић је важио за најбољег српског адвоката у областима грађанског и кривичног права. Углед врсног правника потврдио је на бриљантан начин бранећи Милетића пред Државним судом у Пешти, када је српски трибун био оптужен за велеиздају. Своју одбрану Милетића, Полит је поставио на класичним основама античког беседништва и етике. Његов правнички иступ на поменутом процесу дуго је у Угарској био сматран врхунцем правничког ораторства.

Иако је Полит-Десанчић потекао из грађанске породице, као интелектуалац је стасао на идејама европског либерализма: у његовом духовном устројству владале су племените контроверзе: у души био велики српски родољуб, али је истовремено показао и склоности ка социјалној правди. Док је први српски социјалиста Светозар Марковић боравио у Новом Саду, међу својим великим пројектима започео је акцију решења српског питања кроз решавање националног проблема Јужних Словена. Наиме, Марковић започиње реализацију идеје чији би циљ био да се подизањем устанка на Балкану збаци турска власт и образује јужнословенска федерација, која би временом прерасла у балканску федерацију. Решено је да Нови Сад буде центар иле-

³⁹⁶ *Србски дневник*, четвртак 16. марта 1861.

галног ослободилачког покрета у којем су били ангажовани и неколицина бугарских револуционара, са Љубеном Каравеловим на челу. На реализацији овог плана активно су, поред социјалиста Светозара Марковића и Васе Пелагића, учествовали и српски национални политичари, Светозар Милетић, Михаило Полит-Десанчић, Миша Димитријевић, као и неке истакнуте личности Босне, Србије и Црне Горе.

Када је децембра 1872. године Васа Пелагић због социјалистичких идеја био ухапшен у Вуковару и заточен у Новом Саду, одакле је по налогу краљевског комесара барона Мајтењија био протеран у Босну, Полит је јануара 1873. упутио интерпелацију (званичан приговор, протест) градоначелнику Новог Сада, Павлу Мачванском. У акту се протестује што градоначелник беспоговорно извршава наредбе краљевског комесара о протеривању српског архимандрита (Пелагић је био православни свештеник) и тако учествује у нелегалном уплитању државних органа у кадровску политику српске православне цркве. Мачвански се тим поводом пред градском скупштином изјаснио да није дужан да се за државно-полицијске ствари изјашњава јавности. Ипак, ради своје савести јавно је замолио Министарство унутрашњих дела за коначно разјашњење овог проблема. Овде се без видног резултата завршава Политов спор са градским властима о питању Пелагићеве екстрадиције.³⁹⁷

Политова интересовања су превазилазила област правних наука, успешно се огледао у историографији, а у старијим годинама и у књижевности. Полит је почео да пише историјске расправе за немачку јавност још као студент, 1856. и 1857. године. Тада су настали чланци *Саојшићења из Србије, Војводина и Србија*, у којима је Полит објективно информисао немачку интелектуалну јавност о прошлости и историјском значењу српског народа са обе стране река Саве и Дунава. Априла 1861. године Полит је у *Србском дневнику* објавио веома зрео чланак о политичким позицијама Срба у Монархији под насловом *Начело народности и наше њривилеије*; своје опсервације о политичким актуелностима у Угарској наставља 1862. године у три значајна чланка: *Мађарска и национални њринциј*, *Инишејришеи Угарске и националишеи* и *Мађарски њоіледи народносноі њишеања*; 1862. године објавио је студију *Источно њишеање и његово орјанско решење*, које је имало великог утицаја и на самог Милетића и његово журналистичко бављење Источним питањем 1863. године. Пре писања аутобиографије кроз успомене, Полит је објавио запажену историјску студију *Србија од 1858. до 1875. године*. Политови краћи чланци у *Србском дневнику*, његове политичке и друге студије и некролози, могу да послуже као ослонац за поглед на поли-

---

³⁹⁷ Ј. Мирнић, К. Чехак, Д. Кецић, *Грађа за историју радничкој и социјалистичкој њоркреиша у Војводини 1868–1890*, Сремски Карловци 1968, 108–114.

тичка схватања и да помогну у проучавању друштвено-политичких токова тога доба.³⁹⁸

Поред Светозара Милетића, у Угарски сабор су после Аустро-угарске нагодбе ушли Михаило Полит Десанчић и Лаза Костић. Све до почетка Велике источне кризе 1875. године деловање овог малог српског посланичког клуба било је фокусирано на жестоку критику државних власти, њених закона, а нарочито на школско питање и све већи притисак да се укину професионалне школе. Интерпелације, писана реч и стални говори на седницама угарског Сабора у Пешти *прославили су овај национални триумвират широм Српства*.³⁹⁹ Полит-Десанчић је заједно са Милетићем поднео одговор на престону беседу, за коју је у своме одговору Калман Тиса рекао да је њихово иступање увреда мађарском народу, држави и владоцу. Двојица Новосађана пред претњама не одступају, већ упућују нову интерпелацију Тиси због незаконитог укидања Матице словачке у Турчанском Светом Мартину. У Сабору још износе свој предлог за решење Источне кризе и политике према Турској, тако што би Угарска требала да подржи припајање Босне Србији, а Херцеговине Црној Гори. Ови предлози су били дочекани непријатељским реакцијама мађарских посланика, у чему су предњачили они око Тисе, узвизима да нема измирења између мађарске државне мисли и Срба.⁴⁰⁰

Иако је званично био други човек Милетићеве *Српске најредне слободоумне странке* и његов лични пријатељ, Полит је следио Нику Максимовића у критиковању лидера странке због наводног деспотског вођења СНСС. Због својих политичких чланака у Суботићевом часопису *Народ*⁴⁰¹ и у *Бранику* Полит Десанчић је више пута био тужен, али је умео изванредно да се брани и избегне осуђивања. Највећа криза у односу двојице блиских пријатеља и сабораца избила је када је Полит, очигледно вођен сујетом, у часопису *Народ* написао неколико сатирично-критизерских текстова о непогрешивости папе, што је била јасна алузија на Милетићево лидерство у странци. Неспоразум са Милетићем био је донекле изглађен, па је Полит учествовао на изборима за Сабор 1878. године. Као члан СНСС Полит је са Антонијем Тоном Хаџићем и Ником Максимовићем, био је посланик Угарског сабора до 1881. године, као и у следећем сазиву, после избора 1881. године. Како је у то време мађаризација широм Угарске била у најјачем замаху,

³⁹⁸ Дан, 14. маја 1936, Нови Сад.

³⁹⁹ Г. Васин, *Национално-политичка борба Срба у Угарској 1848–1884*, Нови Сад 2010, 329, 330.

⁴⁰⁰ А. Поповић, *Милетићева велика офанзива седамдесетих година*, Свеске за историју Новог Сада, св. бр. 10, 3.

⁴⁰¹ Власник и уредник часописа *Народ* био је Политов зет, Јован Суботић. Основна улога листа у јавном животу Срба пречана била је да подржава и промовише Српску народну слободоумну странку, али умереније и либералније од *Засјаве*.

српски посланици су често подносили интерпелације, али мађарска власт није одступила ни за педаљ. Изласком Милетића из политике 1882. године дошло је до раскола у Народној странци и формирању Максимовићевих *српских ношабилијетца*, а Полит је стао на страну Мише Димитријевића и његовог либералног покрета. Пошто је овај убијен, природно се Полит наметнуо за вођу српских либерала у Војводини, био је председник Либералне странке до почетка Првог светског рата.

Када је 1881. године избила друга оружана побуна Срба против аустроугарске регрутације у Кривошијама, која ће захватити читаву источну Херцеговину и претворити се у устанак ширих размера, Полит-Десанчић је маја 1882. године у новосадској *Застави* написао два повезана чланка. Осведочени противник аустроугарске окупације Босне и Херцеговине, Полит је рекао да је *ојорчење у Босни и Херцеговини такаво да ће се усјаници даћи пре исјредити нејо јокоријши*. Наглашавао је да Аустрија покушава да завади Угарску са Словенима освајачком политиком на Истоку, и да је најбоље да се од те политике што пре одустане. Нагласио је да није у питању устанак већ прави рат који траје шест месеци и у коме је Аустроугарска ангажовала више од 70.000 војника. Полит је тражио појашњење крајњег циља акција, питајући: ако се анектира Босна и Херцеговина, да ли је следећа Македонија? Он је сматрао да се у том случају ризикује рат великих размера. Политика Аустроугарске у којој се ласка Турцима, а дословно прогања и забрањује српско име, не може да се заврши на добар начин. Енергично је позвао да се прекине са суровим нападима на цивилно становништво, јер је током устанка за одмазду побијено више од три стотине српске деце и жена. Уз тврдњу да је аустријска управа лошија од турске, Полит је инсистирао на предлогу да се мађарска политика мора базирати на темељу пријатељства са словенским народима у спољној политици и својим народностима у унутрашњој политици.⁴⁰²

Михаило Полит-Десанчић је био изванредна личност, човек високих интелектуалних способности, огромног фонда општег знања, правник великог формата, мудар политичар, гласовити политичко-правни беседник, књижевник и новинар јаког пера и изнад свега заводљивим шармом обдарен човек. Лично је познавао и имао коректне односе са свим значајним политичарима Аустрије, Угарске и Хрватске, с краја XIX века: Ђулом Андрашијем, Калманом Тисом, Деаком и другима. Читао је и писао, говорио и преводио: немачки, мађарски, француски, руски, енглески и италијански, служио се румунским и словачким језиком, а био је зналац и класичних језика, старогрчког и латинског.

⁴⁰² Г. Васин, *Пречанска политика. Књаз Никола и Херцеговачки устанак 1882. године*, Филозофски факултет Нови Сад, Нови Сад, 2013, 341.

Михаило Полит-Десанчић је поред Милетића био највећа политичка фигура српске Војводине. Становао је у наслеђеној породичној кући у Дунавској улици, а затим у Грчкошколској улици број 7, две куће даље од Грчке школе и био први комшија Мише Димитријевића. Иако је у то време био у дубокој старости, мађарске власти су га током Првог светског рата стално држале на оку и интернирале у Будимпешту. Тамо је живео самотно и у страху је скривао многе своје патриотске списе, како жбири не би пронашли компромитујући материјал и послали га у неки од логора за Србе. На волшебан начин, вероватно користећи током живота стечена познанства, Полит-Десанчић је успео да се избави из Будимпеште и склони на имање своје ћерке код Темишвара.

Када је 18. новембра 1918. године српска војска ушла у Темишвар, Народно веће овога града јој је припремило свечани дочек и позвало Михаила Полит-Десанчића да одржи говор добродошлице. У историјском тренутку о коме је сањао читав свој век, остарели Полит је препун снажних емоција, од силног узбуђења добио мождани удар који је једва преживео. Док је лежао у болесничкој постељи, као најзнаменитијег Србина у Темишвару посетила су га два српских официра, пуковник Цоловић и коњички пуковник Саватић. Био је то дирљив сусрет:

Полит је са великим напором устао из кревета и сузних очију поздравио ослободиоце и захвалио им на својој највећој радости. Срећан и захваљан судбини на оствареним сновима, Михаило Полит-Десанчић је умро 30. марта 1920. године на имању своје кћери у Жомбољу крај Темишвара. Његови посмртни остаци биће касније пренети и сахрањени на Успенском гробљу у Новом Саду.

О судбини Политовог сина Ивана писао је новосадски лист *Дан*. О њему је 15. новембра 1935. године изашао текст следеће садржине:

„Ноћас је у болници на Венцу, после дуже и тешке болести, у 48-ој години живота умро Иван, Ивица Полит, син нашег великог народног борца и публицисте др Михаила Полит-Десанчића. Покојни Иван био је истакнути стрелац и ловац, и као такав у много махова на јавним стрељачким утакмицама односио је прве награде. По природи ведар и весељак, уз то ретко добар друг пок. Ивица имао је многобројне пријатеље. Последњих година живео је повучено као шумар у државној шуми Камариште код Богојева, где је у последње време почео побољевати, те је потражио лека на фрушкогорском Венцу, где се почео и опорављати. Пред повратака на дужност, међутим, поново је смалаксао и ноћас, око поноћи, преминуо је.”

Ивица је сахрањен у породичну гробницу свога оца.

На Успенском гробљу, поред два наведена гробна места породица По-

лит, у трећем почива Ђорђе и његова сестра Десанка, на чијој скромној надгробној плочи пише:

Ђорђе Полит (1873–1931), командир градске пожарне чете
Десанка Димовић рођ. Полит (1871–1931)

Десанка је била удата за Николу Димовића, чувеног новосадског трговца луксузном колонијалном робом, јужним воћем и ексклузивним пићем. Никола је као и сви други новосадски Димовићи био цинцарског порекла. Њихова кћи Љубица се 1919. године у Новом Саду удала за младог авијатичара-потпоручника српске краљевске авијације Јована Лазарева Пламенца, блиским рођаком Јована Симонова Пламенца, једног од покретача Божићног устанка у Црној Гори и председника црногорске владе у егзилу.

Јелисаветија, Савка Суботићић (1834–1918), рођена Полит, сестра Михаи́ла Полит-Десанчића и супруга др Јована Суботића, била је једна од најлепших, али и културно најнапреднијих Новосађанки свога времена. Доктор Суботић се венчао шеснаестогодишњом Савком као удовац 1. маја 1851. године у Грчкој православној цркви у Бечу. У црквеном протоколу венчаних стоји да им је кум био Павле Трифунац, а стари сват Јован Владислав.

Поред изузетне лепоте, међу виђеније Новосађанке, Јелисавету је сврставало и њено ангажовање у друштвеном животу града и других простора на којима је живео српски народ. Као јавна радница почела је борбу за еманципацију жена у Војводини, тако што је у областима данашње Војводине оснивала и финансирала подизање првих школе за српске девојке. Преко ових школа пропагирала је култ народне производње текстила и српски народни вез. За културни живот Срба у Новом Саду је од највећег значаја била *Изложба женској ручној рада* 1887. године коју је Савка осмислила и о свом трошку организовала.

На великим светским изложбама у Будимпешти и Бечу, Савка је широј европској публици приказивала српске женске рукотворине и о томе написала текст у *Лейпцигу Мајице српске*. Много времена и енергије утрошила је на подизању културе свакодневног живота код младих Српкиња по Срему и Банату и као путујућа учитељица одржала је многа предавања о хигијени домаћинства и домаћице. За предано и плодносно проучавање српске и словенске етнологије добила је званична признања српске владе и руског царског двора. Поред ових признања добила је Савка Суботићева још многа одликовања и признања, од којих јој је према сопственом признању, најдража била Споменица коју су јој посветили Ирижани. Лепа Савка је родила седморо деце, Дејана, Жарка, Виду, Верицу, Војислава, Бранислава и Озрена. Жарко и Вида су помрли као деца, док је Војислав с краја XIX века био водећи српски хирург и саоснивач Медицинског факултета у Београду.

О садржајном животу Дејана Суботића коју реч више.

Дејан Ј. Суботић је као прво дете Суботићевих рођен у Бечу 7/19. маја 1852. године. Гимназијско образовање стекао је у Аустрији, а 1867. године прелази у Русију, где је уписао војну академију. По окончању двогодишњег школовања у Константиновској артиљеријској школи стекао је чин потпоручника и прекомандован у гарду, да би брзим напредовањем у чин поручника био унапређен 13. априла 1875. године. Следеће године као руски добровољац одлази у зараћену Србију, у штаб Тимочко-моравске војске под командом генерала Михаила Григоријевича Черњајева.

Под Черњајевљевом командом учествовао је на Моравском фронту у више битака са Турцима, да би 5. фебруара 1877. године био унапређен у чин капетана. Који месец касније Суботић је прекомандован у Кијевски војни округ. Потом, септембра 1885. године, постаје начелник штаба 15. пешадијске дивизије у Одеси, а од 6. марта 1889. до 11. јануара 1893. године налази се поново на дужности у Кавкаској гренадирској дивизији у Тифлису.

Пошто је био унапређен у чин генерал-мајора, послат је марта 1894. године, на немирни Далеки исток. Године 1897. и 1898. налази се на дужности војног губернатора Приморске области. У исто време Дејан Суботић је указни атаман усурјске козачке војске. Успешно учествује у борбама са боксерским устаницима у Манџурији, где се ставља под заштиту православних Кинеза. За заслуге у Кинеском походу Суботић је 22. децембра 1900. године постао кавалер Ордена светог Ђорђа IV степена.

Након Кинеског похода, Суботић је до 1902. године службовао у Туркестану, где је командовао Другим туркестанским армијским корпусом и био начелник Закаспијске области. Током година 1902. и 1903. обављао је задатке генералног губернатора Приамурске области, команданта Приамурског војног округа и био указни атаман тамошњих козачких трупа. У исто време, 1903. године, постаје члан Војног савета Министарства војске. Две године касније, Суботић командује Туркестанским војним округом, налази се на месту генералног губернатора Туркестана и указни је атаман семириченске козачке војске.

Иако је цео свој век био одан цару и интересима Русије, оклеветан од стране завидних конкурената да је присталица либерализма, те је био приморан да поднесе оставку на војну службу. Повукао се на своје имање и мирно живео далеко од јавних збивања, али је после револуционарних дешавања 1917. године постао почасни конзул Краљевине Србије код контрареволуционарних власти на Јалти. Пред бољшевичком опасношћу у пролеће 1919. године долази у Нови Сад, што је забележено у листу *Засишава*. Није се дуго задржао у родном граду своје мајке већ прелази у Загреб, где умире 1920. године.⁴⁰³

⁴⁰³ Б. М. Жујовић, Д. Ј. Суботић, „Скице за историјски портрет Србина који је освајао

Антонје, Тона Хаџић

Јелини са презименом Хаџић су долазили у Хабзбуршку монархију најчешће из Македоније. Прво се помињу у Земуну: Јован, родом из Катранице (Пирги), живео и умро у Земуну 1762. године; Панаот, такође из Катранице, настанио се у Земуну, а затим прешао у осјечки Доњи град, где се бавио трговином дувана. Заклетву за аустријског држављанина положио је 1770. године. Тона је 1748. године из Верије ишао истим путем и исте године као Панаот у Осијеку добио држављанство. Пејко је са супругом стигао у Земун знатно после својих презимењака, тек 1772. године и одмах добио поданство. После женине смрти прешао је у Руму и живео код пријатеља.

Бројна је била грчка породица Хаџића у Србобрану. Доселили су се из Селице у време грчког устанка и бавили се трговином турске и мешовите робе. Иако су били једни од ретких Грка у том крају, успели су да се као Грци сачувају читав век. Посрбили су се пред Први светски рат, од када славе Св. Мрату. Један од предака ових Хаџића, Александар (у мађарским документима Шандор), јуначки се борио у одбрани Србобрана 1848. године. Неколико Хаџића је током XIX века било сахрањено у порти и крипти србобранске цркве. На надгробној плочи узиданој у зиду цркве, једва видљиво пише на грчком и српском језику да под плочом почива Лазар Хаџић, рођен у Селици у Македонији, а умро у 62. години живота у Србобрану (тада Сентомашу) 1832. године.⁴⁰⁴

Средином XIX века у Новом Саду је живело три породице са истим презименом, Хаџић. Иако међу собом нису биле у сродству, све три су највероватније биле јелинског порекла. Антоније, Тона Хаџић је био изданак једне од најстаријих грчких породица у Суботици, али је свој активни период везао за Нови Сад и културна збивања у њему. Иако Тонини преци нису били новосадски Јелини, нити је он сам био рођен у Новом Саду, због живота и запаженог јавног деловања у Новом Саду, заслужио је да се нађе међу знаменитим Новосађанима грчког порекла.

Знаменити Антоније, Тона рођен је у Суботици, у породици грчких трговаца Хаџића. Ови Хаџићи се помињу први пут у суботичкој документацији 23. фебруара 1756. године, у трговинском уговору према коме је Грк Калојан Хаџић снабдевао Магистрат хартијом и прибором за писање. Двадесет година касније, 1776, његов потомак Антоније, највероватније син, купује кућу сенатора Визија, за коју Стајић каже да се налазила поред предратног хотела *Београд* (налазио се на месту данашњег хотела *Пајрија*, у самом цен-

Далеки исток”, *Нова српска јолићичка мисао*, субота 17. јануар 2017.

⁴⁰⁴ Д. Ј. Поповић, *О Цинцарима*, 469.

тру Суботице). Антоније се године 1779. налази на списку првих грађана Суботице која је те године стекла грађанску слободу. Исте године приликом парцелисања терена купује он од града 120 јутара земље у пустари Верушић. Наставио је да води трговину хартије и писаћег прибора и снабдевао је суботичку градску кућу и школе писаћим материјалом.

Од детаља из приватног живота Антонија Хаџића, зна се да се оженио сестром Емануила Јанковића, Новосађанком Јелисаветом Јанковић и обома је овај брак био други. Јелисавета је у Новом Саду таторима оставила кћер из првог брака, а са Антонијем је родила сина Саву, Тониног оца. Сава је 1810. године кренуо у школу, а следеће године умире му отац Антоније. Ваза Стајић каже како је Антоније оставио иза себе више деце и да је после његове смрти удова Јелисавета Хаџић осиромашила, јер је 1830. године град Суботица пристала да купи од Јелисавете кућу за Велики гостионик за 10.000 форинти. Стајић из истог извора наводи како је изабрано грађанство Суботице пристало да тргује са Јелисаветом, с обзиром на то што се споменута удовица налази у сиромашном стању, оптерећена са више деце.⁴⁰⁵

Сава (у суботичкој документацији *Xaverius*), син старијег и отац млађег Антонија Хаџића, у Суботици је завршио три разреда гимназије, па иако је био одличан ученик напустио је школу и одао се *иреческој шйекулацији*, трговини. Трговао је све до 1840. године, када је безуспешно конкурисао за службу полицијског комесара града Суботице. Неколико година касније ипак му је пошло за руком да се запосли као нижи градски чиновник (*шочни званичник*). У Савином некрологу је остало записано да је он био од 1817. године *један од највреднијих скуйишеља на српску књију и новине*. До смрти су му се обраћали сви издавачи штампаног материјала на српском језику, тако да је Сава комплетирао многа периодична издања.

Сава је имо три сина, Антонија, Ђорђа и Јосифа, и сва тројица су током друге половине четрдесетих година XIX похађала суботичку гимназију. Антоније је рођен у Суботици 20. новембра 1831. године и до почетка Буне је завршио гимназију, али је студије права уписао тек по смиривању стања. Налазимо га 1859. године као правника у Пешти како уређује 99. број *Лешойиса Матице српске*. Исте године постаје секретар Матице српске и помаже Змају да постане надзорник *Текелијанума* (1863–1869), и у том периоду у Текелијануму је три године живео Никола Тесла. Када је 1860. године, захваљујући Лази Костићу и Кости Руварцу, основано српско културно друштво *Предионица*, Тона Хаџић постаје први секретар овог друштва.

Када је крајем априла 1864. године Матица српске пресељена у Нови Сад, дошао је са њоме и млади Матичин секретар. У Новом Саду је *Тона Судачан* (Суботичанин) био дочекан са симпатијом, јер се енергично залагао

⁴⁰⁵ В. Стајић, *Новосагске биографије*, III, Нови Сад 2009, 212.

за сеобу Матице у народну средину. Хаџић се за кратко време у Новом Саду укључио у сва културна, али и политичка збивања као главни актер. Био је запажен на првој годишњој скупштини Матице српске у Новом Саду, која је уз пуно емоција прерасла у општенародну културну манифестацију. У народном периоду ређале су се скупштине Уједињене омладине српске, где су познаници и пријатељи Хаџића истицали у прве редове, чиме он постаје једна од крупнијих фигура Омладинског покрета. Између 1866. и 1872. године био је председник сталног одбора Уједињене омладине српске, па уредник омладинских часописа *Матица* (1866–1870) и *Млада Србадија* (1870–1872), затим уредник листа *Позоришће* (1870–1908). Од 1872. године уређивао је и *Зборник њозоришних дела* (којих је током једне године штампано педесет дела). Поред уређивања, у свим часописима Тона је написао велики број краћих и дужих чланака, некролога и коментара. Мноштво обавеза и бескрајне активности одговарале су Хаџићевом карактеру трудољубивог народног прегаоца.

Тона Хаџић није имао амбиција за књижевно стваралаштво, као ни за политичку делатност. Међутим, када је угарски парламент, због велеиздајничке парнице лишио Милетића посланичког мандата, новосадски бирачи Срби су по Милетићевој жељи, на његово место тада изабрали Антонија Хаџића. Као члан Народне странке у три наврата био је биран као посланик Новог Сада за државни сабор, 1875, 1878. и 1881. године. Ипак је Тона 1884. године постао одметник од Бечкеречког програма и приклонио се Кикиндском програму.⁴⁰⁶ Васа Стајић наводи Абуказемов коментар у Змајевом

---

⁴⁰⁶ Када је 1881. оболели Милетић изашао из затвора, одржан је Новосадски збор Српске народне слободоумне странке, али стари вођа није више био централна личност. Са жаљењем Милетић је могао да уочи неслогу и струје у самој странци. Новосадски збор није успео да успостави јединство у странци, чак је и убрзао распад странке и то на три струје: десницу, центар и левицу. Разлог цепања странке био је у раслојавању српске политичке чаршије у Војводини на нотабилитет, либерално грађанство и пролетере. Почетком 1884, у Милетићевој странци већ су се потпуно оформиле три струје. То су: лева прогресивна која је настала под утицајем новосадских епизода Васе Пелагића и Светозара Марковића и била окуљена око Јаше Томића и Лазе Нанчића; десна конзервативна струја такозваних нотабилитета, окупљала се око Нике Максимовића и Светислава Касапиновића, док су језгро средње струје умерених грађанских либерала чинили Михаило Полит-Десанчић и Миша Димитријевић. Нотабилитети су априла 1884. године организовали збор у Кикинди на ком су понудили нови програм странке. Против нотабилитетског програма изјаснили су се Јаша Томић и Лаза Нанчић. Већина збора је прихватила овај нови Кикиндски програм, као и предлог да се присталице програма организују у посебну *Српску народну странку са Заставом* као главним органом. На збору у Сентомашу (Србобрану), у априлу 1887. године последњи пут странка покушава да заједнички донесе предизборне одлуке. Задатак је био да се одлучи са којим програмом ће посланици иступити на Угарском сабору. За проширени Бечкеречки програм из 1869. године биле су Томићеве присталице, а за непромењени Бечкеречки програм из 1872. године определиле су се Политове присталице. Начелне разлике нису биле превазиђене. На рушевинама старе *Српске народне слободоумне странке*, већ идућег месеца основане су две нове, *Српска народна либерална странка* и *Српска народна радикална*

хумористичком часопису *Сѣармали* о невештом и неспретном лавирању Тоне Хаџића у политичком животу. Абуказем сматра да *срѣска кикиндска сѣранка* није ништа друго него *Тисина либерална партија, која ће преко своја кандидата у Турској Кањџи, секретара Матице срѣске, да изрече Тиси захвалу што је одузео Матици управу над Текелијиним задужбином и забранио његовцима Матициним изван Пеште слушају своје науке.*⁴⁰⁷

Тада се Тона Хаџић нашао пред тешким задацима. Требало се донкихотовски борити са сталним притисци пештанске владе: као врховни државни надзорник над Матицом српском, угарске власти су стално истицали захтеве да се Матица врати у Пешту, притискајући управу Матице да се Текелијануму врати драгоцену библиотеку Саве Текелије. Напослетку, одузимање од Матице руковање Текелијином фондацијом и управу над самим Текелијанумом утицало је да Хаџић попусти. У тренуцима малодушности усред константног изнуривања од стране мађарских власти, Хаџић је против своје воље пристао на ограничено издавање Летописа и Матичиних књижевних, научних и популарних издања, у границама њезиних финансијских могућности. Поред наведеног попуштања, Хаџић је са свим осталим српским прегаоцима стално пазио да сачува опстанак најстарије српске културне институције због велике опасности од снажне мађаризације.

Хаџић је 1894. године, после 35 година службовања пензионисан. Преостаје са радом на месту секретара и уредника Летописа, али 1898. године преузима позицију председника Матице српске, са изричитом намером да је сачува од страшних напада из Пеште, који годинама нису јењавали. У овим тешким временима, док су све расположиве снаге биле усмерене у одбрану из Пеште, догодила се проневера Матичине благајне. Истрага је показала да је благајник Матице оробео касу, што је узроковало непоправљиву штету по Хаџића. Избила је велика афера коју су додатно подгревале мађарске власти и Хаџић је у јесен 1911. године приморан да, можда за свагда напусти Матицу српску. Наредне три године у потпуности се посветио раду у Српском народном позоришту, где је био једна од водећих личности преко четири деценије.

Иако је својој највећој љубави, Матици српској, посветио читав живот, Хаџић је много свог труда и рада уложио у организацију Српског народног позоришта. Када је 1868. године оснивач позоришта Јован Ђорђевић прешао у Београд, за потпредседника позоришног друштва и начелника уметничког одсека изабран је Антоније Хаџић, са задатком да руководи уметничким радом позоришта. Бринуо се и припремао репертоар, надзирао игру чланова глумачке трупе и неуморно популарисао позориште међу

сѣранка.

⁴⁰⁷ В. Стајић, *Новосадске биографије*, том III, 215.

војвођанским Србима. Деценијама је обилазио градове и села са српским становништвом по Бачкој, Банату и Срему и тамо оснивао месне позоришне одсеке ради окупљања претплатника на позоришне представе. Мучније и теже је Тони падало обијање прагова арогантних чиновника владе у Пешти, јер се сваке године позоришни репертоар морао представљати цензури и изнова се морала тражити дозвола за позоришне представе.

Српско народно позориште је патило од беспарице, па се управа често обраћала српској јавности за помоћ. Позиве за финансијску подршку позоришна управа је упућивала путем свих новосадских новина и часописа, али су и штампани леци и лепљени по варошима. Тако је 1874. године у Српској задружној штампарији у Новом Саду, штампан проглас насловљен *Српскоме народу*, у коме је изнета финансијска конструкција рада позоришта, према којој би без помоћи и прилога позориште трпело годишњи губитак од 6.000 форинти. Поновљен неколико сезона, овај мањак у позоришном буџету имао би фаталне последице по даљи рад и постојање Српског народног позоришта. Текст прогласа је имао драматичан тон:

„[...] Народ је наш већ толико пута до сада на делу показао да жели да се одржи народно позориште, та жива школа народна. Само је ваљало пронаћи начин којим би се то могло постићи. А тај је начин сасвим прост. Нека свака душа српска приложи само по један новчић на народно позориште, па му је опстанак сигуран за навек. Замислимо само себи, да је народно позориште једна од најглавнијих потреба наших, да је то духовна храна за нас, која нас држи у свести о нама самима, па ускратимо себи њему за љубав, једну од најмањих наших таштих посланица, те је жртвујмо услади целог народа. Колико и ко има прилике, где се прелива изобиље. То су прилике: женидба и удадба, јабука, венчање и сватови; рођење, дакле крштење и части; слава крсног имена; сваковрсно подузимање; части при избору општинских и других поглавара и црквених старшина, наследства и други сретни случајеви. Одредимо само оно што у таквим приликама прелије народном позоришту...

Ми смо народ! Нас чека велика будућност! То веле у нас и велико и мало, и старо и младо! А шта је народ ако нема свог народног живота, свог народног поноса, своје праве народне свести? Може ли се и помислити народ, ако нема свога народног језика, свога народног мишљења и осећања, својих народних обичаја? Све то без чега не можемо бити народ, без чега не можемо бити Срби; све то, што нас узвишује на достојанство праве свести, што нас мири с прошлошћу и будућношћу, једном речју што нас чува од моралне смрти: то је наше позориште!

Помозимо сами себи, јер нам нико до Бога помоћи неће!

На седници управног одбора Друштва за српско народно позориште у Новом Саду, 6/18. фебруара 1874.²⁴⁰⁸

⁴⁰⁸ РОМС, Проглас српскоме народу ДК II 923.

Проглас чија је садржина једнако актуелна и скоро век по касније, као привремени управитељ Српског народног позоришта потписао је (а највероватније и написао) Антоније Тона Хаџић. Међу осамнаесторицом одборника позоришта који су потписали Проглас, налазе се следећа имена потомака новосадских Јелина: Александар Адамовић, Ћира М. Поповић, Димитрије Кода, Корнел Јовановић, Михаило Полит-Десанчић и Коста Трифковић.

Водио је Хаџић најстарије српско позориште између Сциле и Харибде пуних четрдесет и шест година, све до августа 1914. године. Када се на турнеји по Срему позоришна трупа задесила у Старој Пазови, стигла је вест да угарска влада поводом непријатељстава са Краљевином Србијом забрањује сваку даљу активност свим српским друштвима, међу којима и Српском народном позоришту. Тони је преостало само да распусти чланове позоришне дружине и са техничким особљем на брзину спасе позоришну архиву, реквизите и гардеробу.

Игром судбине Антоније Хаџић се ипак вратио на своју стару дужност, у Матицу српску. Пошто је секретар Матице Тихомир Остојић био, као многи виђени Срби интерниран, и већи део војно способних службеника мобилисан, Хаџић је пожуррио да чува и спасава Матицу српску од шовинистичких испада аустроугарских власти. Своју последњу јавну функцију Хаџић је вршио до 17. јануара 1916. године, када је у својој скромној, самачкој дворишној соби умро услед студени. Живео је који месец преко 84 године.

Васа Стајић, хроничар новосадске прошлости, или *зао ѿлас Новој Сага*, како су га називали они који га нису волели, са нескривеном индигнацијом је написао сваку реч о Тони Хаџићу. Не само што га није волео, већ је такав однос и свој укус наметао свакоме ко би његов чланак о Тони прочитао. Већ у другом пасусу биографије Тоне Хаџића, Стајић не штеди презира:

„О њему ће се овде дати само неколике белешке. Приказ целокупне његове личности препустиће се другоме ком, који буде имао симпатија за оваку врсту људи и јавних радника...”⁴⁰⁹

Исти Стајићев чланак завршава се у истом маниру, али са већим сарказмом:

„Уважени и вредни Господин Тона 1895 добива он у Матици пензију већу него што би му припадала, зато што је, према пресуди мађарског министра просвете, као књижевник заузимао угледно место међу књижевницима од имена и гласа. Године 1896. постаје он председник Матице, и држи се све до проневере 1911; а године 1914, када је интерниран Тихомир Остојић, Тона је поново секретар Матице, па у њој, немајући друге породице и умире 16 (3) јануара 1916.”⁴¹⁰

⁴⁰⁹ В. Стајић, *Новосадске биографије*, том III, 212.

⁴¹⁰ *Исти*, 216.

Како год било, Новосађани се Антонија, Тоне Хаџића сећају по улици са његовим именом која се налази на Телепу. Наспрам портала гробљанске капеле на Алмашком гробљу доминира витки споменик од црног мермера над гробом Антонија Хаџића. Споменик су подигли Српско народно позориште и Матица српска.

Коста Трифковић

Расположиви извори не дају јасну слику о предачкој линији драмског писца, комедиографа, поморца и новосадског адвоката Косте Трифковића. Иако је извесно да су Трифковићи били грчког, а никако цинцарског порекла (ова чињеница се доминантно провлачила кроз породичну традицију Трифковића, јер сам писац спомиње неког Грка Трифка као свога претка и верује да је породица по њему добили презиме), тешко је пронаћи основну генеалошку нит њихове породице. Према једној верзији Константин, Коста Трифковић је био потомак сремских Грка који су се почетком XIX века прешли у Нови Сад. Поред његових Трифковића, који су се називали и Сибинкићи, у вароши је живела још једна трговачка породица Трифковића. Обе ове породице Трифковића имају исте корене у Срему и пре доласка у Нови Сад биле су у блиском сродству.

Најстарији Костин предак за кога се зна био је турски трговац, Грк Атанасије Трифковић. Он се из Маловишта у Македонији са братом доселио у граничарски Деч, одакле је по Срему трговао дебелим свињама и говедима. Видимо га седамдесетих година XVIII века у једној тужби коју је спремио против сељака Војке и Угриноваца, јер су га наводно оштетили пијући на вересију у његовој кафани и крадући његово сено и свиње. Сеоски кнез је сведочио против њега, изјавивши *како ови Грци варају људе на ђаволски начин*.⁴¹¹ На страну сељана посведочио је и управник спахилука, што је изазвало револт Грка. Дошло је и до увреда, па је због изјаве да његов господар није управник спахилука Војке, већ београдски паша, Атанасијев брат је био кажњен са десет батина. Атанасијев син Константин, Коста родио се у Митровици и као момак је прешао у Нови Сад. Из увида у документацију градског Магистрата сазнајемо да је Константин новосадско грађанство стекао 1807. године. Оженио се 1815. године новосадском Српкињом Аном, покћерком извесне Марије Станисављевић, од које су супружници тестаментом добили пристојан мираз од 6.000 форинти.

Константин Трифковић је трговао дрвима за огрев које је добављао

---

⁴¹¹ С. Гавриловић, *Прилози историји*, 36.

из Срема, највише из шума манастира Кувеждин и Раковац. Од неког бродовласника из Удружења новосадских лађара купио је он 1815. године стару храстову лађу, реновирао је и транспортујући њоме дрва за пет година је зарадио за нову кућу. Већ 1825. године доспео је он у круг имућнијих Ново-сађана, па су га увели у Избрано општество. Поред трговине дрвима имао је Коста дућан *Kog ујарске круне* на пијаци, у коме се могла наћи турски, влашки и мађарски еспап. Константин Трифковић је са својим братанцем Ђорђем погинуо 12. или 13. јула 1849. године испред своје спаљене куће у Лебарској, данашњој Милетићевој улици. Када је бомбардовање града престало, њих двојица су се вратили како би спасли нешто од преостале имовине. Док су очајавали на згаришту куће, наишли су хонведи и убили их бајонетима без икаквог повода. Лешеви су им данима лежали у рушевини и распадали се на летњој врућини. Константин је тада имао 60 година и колико знамо није оставио потомство.

Побочно из ове фамилије потекао је и Атанасије, млађи син Симеона Сибинкић Трифковића, за кога верујемо да је био врло близак род са поменим Константином, али не знамо у којој мери близак. Атанасије је као свако грчко дете похађао у Грчку школу, али је грчки јамачно научио од у кући од оца, само се у његовом квалификационом исказу (пословна препорука, попут нама знане *curriculum vitae*) из 1849/50. године каже да лепо говори грчки језик. Пошто је други разред католичке гимназије учио 1812. године, рачунамо да је рођен 1799. или 1800. године. Последње разреде је завршио у српској гимназији, код тада младог професора Шафарика. Био је веома надарен и без тешкоћа је завршио филозофске и правне науке, те је 1823. године постао почасни писар Магистрата. У српском магистрату *Три Србина* маја 1848. године Трифковић је изабран за сенатора, али га је комесар Бети 18. октобра са већином колега отпустио. Атанасије је у лето 1858. године молио Магистрат да га поново прими, барем као протоколисту. Примљен је и показао се као изузетно вредан администратор. Радио је све до рестаурације Магистрата 1867. године, када је послат у пензију, са годишњим износом од 525 форинти.

У породичној кући Трифковића у Дунавској улици родио се 20. октобра 1843. године Атанасију и Ани син. Дечак је понео често име својих предака, Константин, или у свакодневном обраћању, Коста. Константин је рођен хром у леву ногу и отац га је као седмогодишњака водио у Пешту на операцију, која је доста коштала али није много променила. Прве разреде гимназије Коста је завршавао као најбољи ученик у генерацији, али је изненада попустио са учењем, напустио школу, па одлази у Фиуму (Ријеку) и уписује се у двогодишњу наутичку школу *Collegio nautico commerciale*. Пошто је завршио школовање једно време је радио као поморац, путујућу Сре-

доземљем и великим светским морима, до индијских и северноамеричких лука.

Када се Коста заситио морнарског хлеба, напушта службу и у Фиуми довршава гимназију. Враћа се у Нови Сад 1867. године као свршени правник и уз очево залагање започиње посао као градски чиновник. Касније се бавио адвокатуром у Новом Саду, све до своје преране смрти. Умро је млад, 3. марта 1875. године од туберкулозе и сахрањен на Успенском гробљу. Био је ожењен Јелисаветом Славнић, миражџиком из богате куће, са којом је имао сина Ђурђа, Ђуру, чувеног новосадског лекара. Ђура Трифковић је рођен 1872. године; био је ожењен Олгом из угледне винарске породице Адамовића, која је била истог порекла као и Трифковићи. Доктор Трифковић је 13. новембра 1918. године, приликом преузимања власти Српског народног одбора у Новом Саду, постављен на место управника болнице уместо др Шандора Шосбергера. Наредних година је био члан Градског савета Новог Сада.

Коста Трифковић је један од зачетника српске позоришне прозе. После Стерије и Змаја, са својом драмом *Избирачица* Трифковић је наш најзначајнији драмски писац у зачетној фази ове књижевне врсте. За свога краткога века стигао је он да плови морима, да као чиновник служи у новосадском Магистрату, да се бави адвокатуром и још да напише петнаест позоришних комада. Омиљен жанр била му је комедија у којој је сва комика у радњи и ситуацијама, док су његови ликови и њихове животне прилике споредни. Животне приче својих ликова претворио је у шаљиву игру, као у комедијама *Школски надзорник*, *Љубавно писмо*, или кроз драме *Француско-јруски рај*, *Младоси Досићеја Обрадовића* и *На Бадњи дан*. У његовим комадима приказана је новосадска чаршија, њени мали људи ситних страсти, са својим безазленим манама. Имао је Коста Трифковић покушаја и у приповеци и лирској поезији, а написао је и приличан број чланака у оновременим часописима. Данас у Новом Саду један трг у самом градском центру и основна школа у Роткварији носе његово име.

Поповићи Комораши

Ко је био Марко Поповић, жустри борац за српску реч и ћирилично слово на лименој фирми градског стрелишта? Потомак новосадске трговачке породице грчко-цинцарског порекла, који је за себе и заједницу урадио много тога, али је као незгодан и пуст карактер могао да се докаже само кроз конфронтацију са људима из своје најближе околине. Облапорног на новац и углед и силно сујетног, налазимо га на многим угледним позиција-

ма у граду као првога. Једно време је био и активан члан Грчке општине и одбора Грчке школе, али тамо није успео да се наметне и да доминира, па се одатле резигниран повукао. Кроз живот су га носиле робусна фигура и јака личност и ставиле га на место типичног представника своје породице.

У Новом Саду је током XVIII века живело шест породица Поповића, које нису биле у сродству. Утврђено је да су барем три од њих биле грчке, или цинцарске, док су остале биле српског порекла. Први Грк под именом Марко Поповић у Новом Саду се помиње нешто пре других Поповића, 1783. године као свештеник, *Marco Poppovics presbiteri Melenikensi*. Његов син, чије име се не зна, био је у првој генерацији ђака Грчке школе. Пошто се овај свештеник у новосадским списима више није спомињао, можемо само да нагађамо да ли је са неким Поповићима грчког порекла био у сродству.

Марко Поповић старији, родоначелник једне од најугледнијих новосадских грчких породица Поповић, први пут се спомиње у градским списима 1798. године као ћурчија и поданик аустријски. Рођен је вероватно у Блацу или Шиписки и његово грчко презиме је почињало са *Паџа* (на српском *јој*), као уосталом и већини Грка и неким Цинцарима који су међу Србима узели презиме Поповић. Свој тестамент Марко је писао на грчком језику априла 1805. године, у коме је породици оставио наследство и изразио жељу да буде сахрањен у порти Николајевске цркве, као сваки угледни варошки Грк. Не зна се тачан датум Маркове смрти; његов тестамент је отворен 6. маја 1807. године. Маркова супруга Јелисавета је била Српкиња, рођена у Осијеку у кући Тајчевића, умрла је одмах за њим и њен тестамент је отворен новембра исте године.

Иза Марка и Јелисавете остале су четири кћери, Марија, Јелена, Анастасија и Екатерина и двојица синова, Кирил, или Ђира и Константин. Кирил је трговао храном, али се бавио и ћурчијским занатом, јер је од оца наследио знатну количину доброг крзна и квалитетне кордован коже. Кирил или Ђира и жена му Софија умрли су млади исте године. Софија је највероватније умрла од грипа с пролећа, па је Ђира нашао младу и богату румску Гркињу Јулијану Кривоца, са којом је новембра исте године направио брачни уговор, оверен грчким потписима.

Породица Кривоца је важила за једну од ретких чисто грчких породица у овом делу монархије. Пре него што су посрбили своје презиме, звали су се Критас, јер су били пореклом са Крита. После неуспеха руске експедиције под Орловом 1769. године, када су им Турци за одмазду побили родитеље, избегла су три нежењена брата и сестра са Крита и прешли у Клисур. Тамо су се задржали веома кратко, па су продужили на север, у Руму. Сестра се удала у кућу новосадских Дера, док су браћа основали трговину. Тргујући у заједници житом и узгајајући коње, браћа су се обогатила и улагала новац купујући земљу око Руме и Павловаца. Михаило је 1812. године отво-

рио шпецерајску и гвожђарску радњу, највећу у Срему, која је радила све до 1895. године. Јулијана, друга жена Ђире Поповића била је Михаилова кћи.⁴¹²

Судбина није допустила Ђири да ужива у чарима своје младе невесте, јер је убрзо после венчања умро. Уортачен са новосадским Грком Георгијем Јанковићем, изгубио је Кирил у лошој трговини преко хиљаду форинти. Умро је од силне муке и једа због губитка крајем 1818. године на трговачкој турнеји у Ђеру. Његови сирочићи Марко и Марија те године су напунили осам, односно две године. Марка ће у Новом Саду подизати стриц Константин, који ће финансирати и Марију, али ће она највероватније живети у Осијеку са маћехом Јулијаном, када се ова буде преудала за осјечког Грко-Цинцара Киру Хаџи-Николића. У кући Хаџи-Николића млада Марија ће упознати свог животног сапутника Јована Трандафила.

Константин Поповић је рођен 1795. године у Новом Саду. Студирао је права и као свршени јурат 1819. године наследио је имовину свог покојног брата Ђире и постао законски старатељ његовој деци, Марку и Марији. Септембра исте године, два су *ирчка Србина*, Константин Поповић и Петар Чакра, обојица правници, добила од Магистрата част да буду почасни акутари, деловође градског буџета. Константин је за мале хонораре радио на том месту десет година, па ће тек фебруара 1829. године, захваљујући залогу свога таста од 6. 000 форинти, прећи на угледно место шефа градске благајне или коморе.⁴¹³ Следећих деветнаест година служиће он на овој дужности беспрекорно и за то добити надимак *Комораш*. Породица ових Поповића ће све време док их буде, бити позната под истим надимком.

Константин је био ожењен Српкињом Софијом, кћерком сенатора Јефте Јовановића. Константин је уз младу добио у мираз 27 јутара земље на Бари и лепу суму новца, којим је купљена кућа у Жупанијској, данас Шафариковој улици, одмах поред евангелистичке цркве.⁴¹⁴ Константин Комораш је имао и леп салаш између Ченејског друма и Римских шанчева, где је сваке недеље после обавезне литургије у ченејској цркви имао породични ручак. Из 1833. године постоји извештај сенатора Јована Миливојина да је кућа у Дунавској улици број 12, код крчме *Злајно јајње*, из заоставштине Грегорија Георгијевића, продата на лицитацији у корист наследника, професора гимназије Ђорђа Георгијевића. Комораш је купио ову некретнину у име Гркиње Параскеве Хариш Атанасијевић.

Са својом Софијом, најмлађом унуком Саве Вуковића од Берексова (мајчин отац), Константин Комораш је изродио тројицу синова: Димитрија,

⁴¹² Д. Ј. Поповић, *О Цинцарима*, 397.

⁴¹³ У финансијском систему града постојале су две благајне: пореска благајна којом рукује касеперцептор и домаћа благајна која се звала камератничка, или коморска благајна и зато се њен шеф у градском жаргону звао комораш.

⁴¹⁴ В. Стајић, *Новосадске биографије* III, свеска 6, 154–159.

Мицу, 1825. године, Алексија и Теодосија; од кћери знамо за Марту, удату за др Ђорђа Кондорошија, опет пореклом Грка; знамо и за Ану, Наталију, Јермилу, која је можда званично била Емилија, рођена 1847. године. Ана удата Добрић, причала је у својој дубокој старости младима око себе лепе ствари из своје младости: како су многи Обреновићевци избегли у Нови Сад 1842. године, да је међу њима био први капелник српске војске Шлезингер, који би радо долазио код Комораша где је приман као високи гост. Шлезингер је у знак захвалности за гостопримство и уважавање оставио Поповићима албум-песмарицу српских песама и напева, које је прикупио и музички обрадио док је живео у Кнежевини. Када је Јохан Штраус Млађи 1867. године боравио код Котекових у Футогу, једном је концертирао у Новом Саду. Одушевљен Штраусовом музиком Марко Поповић је великом музичару организовао гала ручак у својој кући. Поповићи су Штрауса лепо погостили, а на расстанку му је стари Комораш поклонио Шлезингерову песмарицу. На основу записа из ове песмарице Штраус Млађи је компоновао оперету *Јабука* (у оригиналу *Jabuka*), музичку причу о српским обичајима из ових крајева, као и две композиције са српским мотивом: *Српски каприл*, *Serben Quadrille* и *Српски марш*, *Serbische Marsch*.⁴¹⁵

Изгубивши посао приликом рестаурације градске власти 1848. године, Комораш је до пензије дошао тешко, после безброј молби упућених Магистрату, тек 1861. године. До тада се, не баш успешно бавио адвокатуром, и последњих године праксе био је најстарији новосадски адвокат. Умро је 1871. године, оставивши за собом приповест и печат у српској књижевности. Матица Српска 1833. године је објавила његову трагедију *Турици у Босни, или смрти Милоша*, коју је Комораш поставио на сцену као трагедију, што је био један од првих покушаја Новосађана да направе позоришну представу; превео је нека дела са немачког, написао биографију *Радости на дошестивие ĩ-дина Георѿија Хранислава наименованої ейискоїа дачкої*, која је објављена у Новом Саду 1838. године.

Животна прича Марка Поповића (1810–1881) је сврстала његов лик међу најупечатљивије, али и најконтроверзније фигуре старог Новог Сада. Пошто су им родитељи помрли млади у истој години, њега и делимично сестру Марију (1816–1883) подигао је стриц Комораш, који је своје братанце држао као своју рођену децу. Без обзира на његову љубав, пажњу и децу захвалност, млади Поповићи су се у духу традиције новосадских Грка са стрицем разделили судским путем, судећи се од 1833. до 1853. године. Млади Поповићи су добили бољи део породичне куће, али је спорна била новчана маса мираза њихове мајке, за коју се испоставило да није постојала и за коју је Комораш тврдио да је њоме намирио братовљеве дугове. Дугогодишње

⁴¹⁵ *Свети Сава*, српски народни календар за 1910. годину, 43.

парничење није покварило односе између стрица и братанаца, јер како каже Стајић, *код новосадских Грка овакво излажење њред суд није значило заваду у њородици*.⁴¹⁶ Марко је наставио посао свога оца и радио са кожама, а право богатство је стекао трговином житом. Имамо податак како је команда батаљона у Тителу известила Магистрат Новог Сада да је Марко у Чуругу, потајно и без признанице купио неопорезованих 12.000 мерица зоби, да би град знао како Марка треба опорезовати.

Марко Поповић је заузимао видно место у родном граду, чији је друштвени живот и сам креирао. Истакао се 1843. године, када је још веома млад од чланова српског општества био изабран за синдика (заступника) православне болнице. Са великим жаром прикупљао је прилоге и донације за болницу, које је и сам обилато прилагао. Углавном његовом заслугом подигнут је 1847. године спрат на згради болнице, па је ова здравствена установа могла да прими још осамдесет болесних и немоћних пацијената.

Већ смо видели са каквим је жаром Марко бранио интересе српства пред Буну. Овим и сличним иступима он је одскочио као један од српских првака у Новом Саду. Матија Бан је као известилац српске владе о стању у Војводини, писао Стевану Книћанину 31. марта 1848. године, како је у Новом Саду, *иде је дух народни силно развиј, и да је најважније лице које имамо духом народности ујравља, јесте Марко Поповић, бојачи и грађанин*. Бан препоручује Поповића за кореспондента који ће извештавати српску владу о збивањима у Новом Саду. Сходно следу догађаја у вароши, Марко Поповић се у Буну неће нарочито истицати. Његове активности ће се појачати после смиривања стања, па његово име срећемо у свакој акцији коју је српско општество предузело. Најзапаженија улога за добробит града коју је Марко одиграо била је што је као члан градске депутације почетком зиме 1849. године ишао у Пешту и Беч да тражи државну помоћ за попаљени и порушени Нови Сад.⁴¹⁷

Док је касније уживао у добробитима овог путовања, разметљиви Марко се хвалио како је мисија успела захваљујући углавном њему. Личним угледом и положајем цехмајстера руфета ћурчијскога, изборио се да он буде први Новосађанин који је добио зајам за обнову из државне благајне. Своје куће је подизао и поправљао својим новцем, док је новац из зајма уложио у подизање парног млина на Темеринској улици. Порушену кућу на пијаци, где је за прве комшије имао богате Грке, Димитрија и Георгија Коду и Јована Полита, подигао је о свом трошку. Поправак породичне, од оца и деде на-

⁴¹⁶ В. Стајић, *нав. дело*, 160.

⁴¹⁷ Ову делегацију су поред Марка Поповића, чинили Григорије Јовшић, Јосиф Мачвански, Немац Сигисмунд (или помађарено Жигмонд) Хуберт, Јован Теодоровић, Јефта Медурић, Јован Трандафил, Франц Вагнер, Марко Николић и Јован Полит. Грко-Цинцари су били поред Полита и Поповића, његов зет Јован Трандафил и Михаило Полит-Десанчић.

слеђене куће на углу Ђурчијске и Грчкошколске улице (*кућа код иконе*) коју је делио са стрицем Константином и сестром Маријом, такође је сам финансирао. Са својим суседима, ваљда по грчкој линији, Марко се редовно и без неког озбиљног разлога и велике користи парнично.

Поред свих својих активности и послова, Марко је са сином Ђиром 15. јула 1862. године био изабран на Главној скупштини Српског народног позоришта у Економски одсек, са задатком да сакупља новац неопходан за рад позоришта. Са Костом Новаковићем прикупљао је чланарину уписујући богате новосадске Србе као чланове *Друштва за српско народно позориште*. Иако је чланарина била висока, износила је 50 форинти, у Друштво су се уписала двадесет двојица новосадских трговца. Када је 1865. године формиран одбор за зидање модерне градске болнице уместо подељених вероисповедних шпитаља, у списку чланова на првом месту се налази име Марка Поповића. Када је крајем шездесетих година XIX века формирана *Загрупа Срба занатлија Новосађана*, Марко Поповић је био изабран за њеног првог председника. Његово име се налази међу оснивачима и председавајућим члановима на спомен-плочи постављеној на зиду простране, засвођене ајн-форт капије Занатског дома у Пашићевој улици на броју 14. Марко је свој друштвени углед крунисао 1866. године, када је изабран за председника Српске читаонице и ту функцију је вршио наредних десет година.

Свој ангажман у новосадској Српској читаоници Марко Поповић је започео непосредно пред Буну, као благајник. После Буне је покренута полемика у *Србском дневнику* о новцу од чланарине који је нестао у времену Буне, вероватно приликом пропасти града. У недељном издању *Србског дневника*⁴¹⁸ број 18 од 2. марта 1858. године, полемика почиње кратким непотписаним чланком-питањем, чији је аутор највероватније био Данило Медаковић, власник и уредник листа. Питање је гласило:

„До 1848. године постојала је овде у Новом Саду читаоница, која је била под председништвом г. дра. Јована Хацића, и благајником г. Марком Поповићем. У оним бурним годинама престао је и тај завод постојати, али знамо, да је остало 3.300 ф. у готовом новцу од фонда ове читаонице. Би ли се смело запитати шта је с тим новцем?“

---

⁴¹⁸ Данило Медаковић је у јуну 1852, затражио од гувернера Војводине, Коронинија (1851–1859), дозволу за покретање листа *Србски дневник* у Новом Саду, што је овај захваљујући позитивном мишљењу градоначелника Григорија Јовшића дозволио. Лист почиње да излази почетком јула и убрзо постаје најчитанији лист у Српству. Држећи српски грађанско-национални курс, новине су често биле на удару што конзервативног патријарха Рајачића, што аустријских полицијских власти. Често су због популарисања српске национално-политичке мисли и величања Српства новине бивале плењене и неки бројеви забрањиване. Заморен од сталне борбе Медаковић 1859. године уредништво над листом предаје Јовану Ђорђевићу, а штампарију са брзотиском продаје владики Платону Атанацковићу. *Србски дневник* излазио је до 1864. године.

У следећем броју листа од 4. марта стиже одговор, такође непотписан:

„У 18. бр. Срб. Дневника пише један, би ли се смело запитати, шта је с новцем до год. 1848. у Новом Саду постојаше? Тај питач, ако не забада трн у здраву ногу, мора бити врло издалека (благајник ће нам казати да питач није забадао трн, нити да је из далека) кад то за толико година дознати није могао, нити сад може. Било како му драго, ево му на то кратка и лепа одговора. Новци читаонице новосадске, пожаром упропашћене, на облигацијама хране се у депозиту код Магистрата новосадског. Градоначелник изискао их је по вишем налогу од благајника, који је о томе бригу носио, и овај му их је предао. По питачевој бризи, каква су времена била, да се други непостараше, неби у томе заиста ни трага било...”

У полемику се у броју 20 *Србској дневника* укључио и прозвани Поповић:

„У броју 19. неки г. на питање, шта је с 3.300 ф. ср. од бивше Српске Читаонице бити одговорио је; е ја тај одговор допуњавам. После пропасти Новог Сада погореле су и облигације Читаонице фонда.

По налогу из двогубог узрока заузео сам се на ново за тај фонд и од мени познатих дужника примио сам нове облигације, које сам за време чувао, док их није господ. Градоначелник [Гаврило Ползовић] изискао од мене по височајшем налогу, који налог није мени саобштен.

На кратко затим разумевши од Председатеља, да ће Читаоница више тешко постојати, и саобштивши ово многим члановима, буду сви скоро једнога мненија, да се новци гимназијском фонду новосадском предаду; но будући да се чланови скупити и заседаније држати нису могли, зато се и закљученије обште на то учинити није могло. Међутим један честан дужник донесе 1.150 ф. ш. капитал са интересом, и положи господ. Градоначелнику Гаврилу Ползовићу, као хранитељу читаонице.

Пре десет дана је јавио адвокат исту суму од 1.150 б. в. за Читаоницу Србску у конкурсуалну масу убишег Јована Гроздановића; питање је сада:

Је ли та облигација интабулисана? Није!

Како се могло дати воверено добро без интабулације? Ко ће фонд попунити, будући да из масе Гвоздановића као што чисто до данас видимо ни 10% после 3 или 5 година, наплатити се неће? Чрез то одуговлашење оштећен је бивши благајник, који имаде рестаготових новаца од Читаонице примити, Гимназија, која би уживала интерес од 3.300 ф., и губи добру вољу у будуће добри наши сограђани, на обшту ползу жртве приносити. Марко Поповић бивши Благајник бивше Читаонице.”⁴¹⁹

Марко Поповић је пословао свиме и свачим што је доносило зараду и у много чему је у Новом Саду био први, а његова неизмерно велика сујета

⁴¹⁹ *Србски дневник*, Нови Сад, недеља 9. март 1958.

терала га је да у свему буде и најбољи. Васа Стајић у *Привреди Новог Сада* (Нови Сад, 1941) пише да су по његовом сазнању, први парни млин у граду подигли 1855. године на Темеринском путу Марко Поповић и компанион Урош Стратимировић. Затим је Марко седамдесетих година отворио неколико пећи за печење цигле које је разрадио, па их је предао синовима Ђоки и Ђири. Испекли су браћа Поповић око милион опека и од зараде отворили чувену новосадску књижару под фирмом *Браћа М. Поповић*.

Добра је прилика да споменем велику поплаву која је задесила Нови Сад 1876. године и активности потомака Грка и Цинцара у одбрани града од велике воде. Зима 1875/76. била је дуга и изузетно оштра, Дунав се рано заледио. Река се целе зиме безбедно прелазила колима, све док 22. фебруара 1876. године није нагло отопило. За неколико дана лед је почео да пуца и кренуо за матицом. Из Беча су стизале вести да вода у горњем току Дунава нараста великом брзином и да је опасност од поплаве велика. Код Пожуна се створио ледени чеп, што је критично стање чинило још горим. Када се ледена брана услед отопљења ваздуха отопила, огроман водени талас је почетком марта великом брзином јурнуо на југ. До средине марта Дунав је између Пеште и Новог Сада још увек био плован, што дознајемо из извештаја у *Застави* од 15. марта о доласка Полита и Милетића паробродом из Пеште.

Насипима недовољно обезбеђен Нови Сад је од 12. марта био у сталној опасности од изливања Дунава. Сво грађанство, становници околних села и војска из Брукшанца, даноноћно су се борили са бујицом на импровизованим насипима. Формиран је стални *Одбор ради велике воде*, који су сачињавали овој теми интересантни грчко-цинцарски потомци: незаобилазни Марко Поповић, Ђорђе Кондорози, Антоније Тона Хаџић и Емил Чакра. Одбор је био у сталној вези са командом тврђаве и заседао је два пута дневно, у 11 и у 17 сати, када су примани телеграфски извештаји о водостају реке из Будимпеште, Мохача и Вуковара. Новцем из градских буџета насута је 1858. године долма за заштиту каћког атара од поплаве, и то је био сав насип на подручју града.

Први задатак Одбора било је да се на брзину подигну импровизовани насипи, организована је чуварско-стражарска служба по њима. На звоницима свих цркава дежурали су звонари и извиђачи, како би се становништву благовремено јавило уколико би негде насип попустио и вода продрла у град. Паробродарско друштво је својим пловилима надгледало и чувало насипе са воде. Зграде на вишим kotaма у граду, *Српска средња школа* (данас гимназија Светозар Марковић), *Средња католичка школа* у Католичкој порти и *Српска гимназија*, биле су одређене за склоништа у која би становништво могло да се склони у случају да вода прелије у град. Чланови одбора су између себе поделили целодневна дежурства, први дежурни је морао да буде у свему први Марко Поповић.

И поред свих предузетих мера, вода је ноћу између 21. и 22. марта пробила насипе и јурнула у град, па одбор своје састанке није више могао да држи у магистратској дворани, већ је прешао у римокатоличку школу. Вода је допрла до Градске куће, где је стално дежурало четворо тађига, код зграде позоришта била су постављена четири сплава, на Ханском плацу (данашње седиште Матице српске) исто толико; у нижим деловима Кисачке улице вода је допрла до кућних стреха. Дунав се повукао у своје корито 18. априла, остављајући за собом блатњаву пустош и безброј баруштина. Наредних године град ће санирати последице ове велике воде, борећи се са облацима комараца, којих је лета седамдесет шесте било као никад раније. На нивоу градских власти почеће да се разматра изградња велике одбрамбене долме, која би се протезала од Ковиљског рита до Татарнице, рита иза Футошког властелинства (наспрам Бегечке јаме). Реализован је само део ове идеје подизањем насипа од Каћа до паробродске агенције, која се приближно налазила код садашњег понтона Речне полиције.

Имао је Марко више кривичних истрага по разним основама током свог бурног живота. Тешког карактера, свадљиве, нагле и егоцентричне природе, мало је коме у вароши сплеткар Марко Поповић био по вољи. Због зеленашких шпекулација против њега је подношено више пријава; у једној од њих наводи се да се због његове позајмице под тајанственим, али извесно неповољним условима, убио извесни Јован Гвоздановић (Марко га као дужника помиње у *Србском дневнику*, у чланку о несталом новцу Српске читаонице). За судски прогон није било довољно ваљаних доказа, али је Марко после овог случаја за своје суграђане постао још несноснији. Био је у завади са многим некадашњим пријатељима и суседима, јавно се свађао са Ђорђем Шевићем, у јавности је изазивао на тучу пензионисаног капетана Петра Илића; тужио се са Јованом Политом због Маркових мачака које је пушком на капсуле побио Политов калфа Ћира, јер су мачке, наводно појеле неколико газдиних голубова. Када су новосадски Грци за председавајућег свога општества изабрали Гавру Полита, Маркова сујета је била силно повређена, па је новог председника јавно вређао и више се није појављивао на састанцима општества.

У многим ситуацијама осиони Марко је спорове решавао насиљем, због чега се тамо где треба наплаћао глоба и тринкелта. Тако је током једне ноћне кафанске препирке, која је прешла у тучу, разбио главу сенатору Атанасију Трифковићу, ударивши га конобарском тацном с леђа. Најгора од свих оптужби на рачун Марка Поповића уследила је поводом трагичне смрти младог гимназијалца Стефана Дамјановића. Из истраге о овој несрећи дознајемо да је током литије на Св. Саву 1859. године дошло до гужве, у којој необуздани ђаци умало нису оборили владикау Платона у снег. Марко

Поповић је интервенисао тако што је ударио Стефана шаком, коју је красио велики и тежак прстен, као *тйоуз Краљевића Марка*. Дечак је читаво пролеће патио од јаке главобоље и тога лета је умро. Спроведена је истрага из које се Марко неочекивано извукао захваљујући званичном извештају градског физика Коларовића, који је констатовао да је несрећни младић преминуо услед јаке сунчанице. Марко је победнички ликовео, док је цела варош гунђала, али нико није смео јавно да се огласи.

Марко Поповић је у доба провизоријума,⁴²⁰ почетком шездесетих обављао част куратора (старатељ, тугор) Српске православне гимназије, и са те позиције се закачио са професором Петром Нинковићем, управитељем Гимназије и покретачем и власником листа *Србодран*. За Нинковића и његов лист важило је да су конзервативни и противни грађанском успону Српства, и *да засиујају йолийична и црквено-народна йрава народа србскої йод зашйийиом законийиости у сапласју с државним инйтересима, јер йрейе-рано родољубље може више народној сйвари шкодийи неїо корисийиийи*.⁴²¹ Око њих су се окупљали сви они виђени новосадски Срби којима Милетић и његова политика нису били на срцу. Марко је вероватно по наговору Данила Медаковића, власника супарничког *Србскої дневника*, Нинковића тужио Патронату гимназије како је под његовим утицајем *ймназија у свему ударила унаййраї*, и тражио да му се одузме професура и управа над гимназијом. Развио се дуел новина на начин без грађанских манири, пристојности и лепог изражавања, баш како је одговарало Марку Поповићу: Нинковић је у *Србодрану* назвао Поповића клеветником и зликовцем, на шта је *Дневник* одговорио да је Марко *један од најодличнијих йрађана наше вароши, којеїа име од својих 20 йодина овамо сйомињало се увек у сваком йодузећу, које се односило на добро народа србскоїа, а найосе на добро наше вароши*.⁴²² Једна од ретких ситуација када је Марко Поповић био хваљен и када је добар део јавности био на његовој страни.

Изгледа да је ова јавна победа инспирисала и потакла Марка да се опроба и у политици. Као изразити српски националиста био је неумерени Милетићев присталица, па су га као члана Народне странке бирали у градско представништво. Када се 1867. године неконтролисаним понашањем у јавности толико замерио Народној странци да га више нису сматрали својим чланом, Марко је по граду правио нечувене испаде, и да није био толико снажан, силовит и непредвидљив, многи би се на његов рачун јавно спрдали. Само је Змај смео да га извргне руглу тако што је написао и објавио

⁴²⁰ Колоквијални назив за период у историји Аустријског царства после укидања Војводства Србије и Тамишког Баната и аустријске владе под вођством Антона Шмерлинга (1861–1865). На српски језик могао би се превести као *Период йривремених мера*.

⁴²¹ *Србодран*, 1864, Нови Сад, број 1, 4.

⁴²² *Србски дневник*, Нови Сад, бр. 34, 1862.

новински чланак под називом *Биволоџрафија Марка Поповића*. У чланку га је песник јавно исмејао и назвао магарцем, али како се извукао без батина то сам Бог зна. Тако је тешки карактер Марка Поповића овековечен у српској књижевности за наредна покољења.

Богатог и силовитог Марка Новосађани нису поштовали и волели, већ су га се бојали. Ословљавали су га са Маркић, али су га иза леђа звали Лажи-Марко, јер како Савић каже у *Нашим старијим*, збирци казивања о виђењим новосадским Србима, *Марко никада није умео казати истину*. Свој живот, пун разних послова, јавних части али и покуда и омраза, многих авантура, судских парница, свађа, туча и најразноврснијих акција, Марко Поповић је завршио и смирио се за свагда године 1881.⁴²³

Маркови синови, Кирило-Ђира и Георгије-Ђока, рађали су се у очевим најлепшим годинама. Ђира је рођен 30. септембра 1839. године, завршио је српску и грчку основну школу, затим реалку и трговачку школу, да би потом постао трговачки помоћник. Када се осамосталио, са једним ортаком је имао радњу мешовите робе. Био је члан Економског одсека Српског народног позоришта у четири наврата, између 1862. и 1904. године, а био је и почасни члан СНП-а. Млађи брат Георгије, Ђока, рођен је 21. октобра 1846. године. Изучивши за трговца као и брат, био је потпредседник Српског трговачког друштва. Члан Друштва Српског народног позоришта био је од 1878, а за члана Економског одсека биран је у три наврата, између 1886. и 1904. године. Две деценије Ђока је обављао одговорну дужност благајника Месног позоришног одбора у Новом Саду, прикупљао претплату и у својој књижари продавао улазнице за представе Српског народног позоришта.

Поред трговине и активности око позоришта, браћа се бавила и књижевном, што им је била најплоднија делатност. Временом су занемарили цигларске послове и велетрговину и у потпуности се посветили издаваштву. Поред књижаре су 1886. године основали модерну и добро уређену штампарију под фирмом *Књижара и штампарија браће Поповић*. У књижари и штампарији браће Поповића, која је дуго уз Пајевићеву била највећа код Срба, радило је стално запослених преко тридесет радника. Према данашњим мерилима била је то издавачка кућа, која је између 1875. до 1905. године издала 950 наслова новина, часописа и књига на српском језику, укупно три милиона примерака. Сваке године су браћа Поповићи издавали по неколико календара са народним епским песмама из Вукове збирке, штампане су народне приповетке, Змајева *Певанија* у дивот издању, романи Милована Видаковића у редакцији Стеве В. Поповића, сва дела Косте Трифковића, по нешто од Лазе Костића, Тоне Хаџића, Мите Калића, чувени *Кувар* Катарине

⁴²³ О активностима Марка Поповића у грчко-куцовлашком општеству Новог Сада, које је формално постојало све до предаје имовине и фонда Грчке школе Српској православној новосадској гимназији, било је речи у поглављу ове књиге, Последњи чин.

Поповић Мицинице, многе преводе са светских језика и друге бројне српске књиге. Штампариа им се налазила у дворишним просторијама куће њихове тетке Марије Трандафил, данас у улици Јована Јовановића Змаја број 18, а књижара у уличном локалу на истој нумери.

Послове око издаваштва водио је млађи брат Ђока, кога савременици памте како је стално седео у соби за писаћим столом, окружен папирима и дебелим књигама и *стјално нешићо рачунао, рачунао, да му се љава љушила*. Одмарао се тако што би отишао да завири како се ради у књижарском дућану, или у штампарији. Старији Ђира у фирми није ништа радио, он се посветио своме највећем уживању, комшијању и дружењу са сваким ко би поред дућана прошао и био вољан за разговор. Познавао је сваког Новосађанина, али је поздрављао и заустављао намернике Сремце, Банаћане, или Београђане који би крај дућана пролазили. Знао је све градске новости, све сплетке из пословног, приватног и оног најтајанственијег, ласцивног живота града. Није имао очев карактер, био је велики добричина који никоме није учинио какву пакост, што је најбоље илустровала његова друга жена којој је он био трећи муж речима: *Да сам се већ љрви љући угала за Ђиру!* Ни Ђока није био лош човек, само је био много мање друштвен, па је и уживао мању популарност од брата. Ђока је умро 22. марта 1907. године у Будимпешти, а Ђира 3. маја 1912. године у Новом Саду. Ђокина смрт је значила и престанак рада књижаре и штампарије *Браће М. Појовића*.

У доба Анексионе кризе (1908–1909) штампарију је од наследника браће Поповић откупило Учитељско деоничарско друштво *Најшошевић* и преместило је у дворишну зграду куће на углу Пашићеве и Скерлићеве улице.⁴²⁴

Јован Капдепорт, глумац

Још је током XVIII века Нови Сад видео већи број позоришних представа. Изводиле су их немачке путујуће дружине, углавном за публику немачког језика. Једна од таквих дружина, која је гостујући 1789. године оставила дубок утисак и јаку успомену, била је *Trauer Lust Singspiele und Vallet Truppe*. Рачуна се да српске позоришне представе у Новом Саду почињу краткотрајним извођењем Вујићевог *Црној Ђорђа* 1815. године. У развоју сценских уметности све до 1861. године међу новосадским Србима нема позоришног континуитета и истрајности. Значајније датуме представљају извођења националних драма *Смрт Уроша V*, Стефана Стефановића и *Вла-*

⁴²⁴ Б. Ј. Вранешевић, *Синдикална и револуционарна борба...*, 20.

димир и Косара Лазара Лазаревића, а пре оснивања Српског народног позоришта, свакако најзначајнију појаву ове врсте представља *Лейшећа дилеџантска дружина*, која је у раздобљу 1838–1842. године давала представе у Новом Саду, Панчеву, Загребу, Карловцу и Београду. Ни у време настанка Српске читаонице новосадски Срби нису баш сасвим лишени позоришних догађања. Управо у године 1844–1845. падају театарски покушаји Константина Поповић-Комораша.

Један у низу неуспелих или краткотрајних покушаја да се у Новом Саду оснује српско позориште, или барем глумачка трупа, био је и ангажман Максима Брежовског и Јована Капдеморта. Ова два ентузијаста су 1839. године окупили неколико младих људи који су волели да глуме и назвали се *Лейшеће дилеџантско позориште*. Током своје прве године са успехом су давали представе у Новом Саду, Панчеву и Земуну. Прочули су се, па су крајем године добили позив да гостују у Загребу, где су приређивали прве представе на српском, односно на народном, *илирском језику*. Представа на *илирском језику* у Загребу до тада није било, одржавале су се само на немачком. Загребачка премијера Летећег дилетантског друштва одржана је 10. јуна 1840. године и хрватска јавност је била одушевљена. После Загреба новосадска трупа је гостовала још у Карловцу и Сиску, да би на крају турнеје отишла у Београд. У раду овог позоришта било је неке симболике језичког заједништва, јер то је било прво, историјско повезивање театара јужнословенских народа, када је једна српска глумачка трупа из Новог Сада глумила у Хрватској, кнежевини Србији и у српским крајевима у Угарској.

Корифеј Летећег дилетантског друштва био је Јован Капдеморт, изданак новосадске казанцијске породице. Оснивач ове породице, Георгије Капдеморт био је рођен у Москопољу и у Нови Сад долази барем деценију пре прве москопољске трагедије (1769). Постоји документ са списком нових грађана Новог Сада, у коме стоји да је *Kuzovalachus Georgius Kep de Morto Libertarius* 1760. године добио новосадско грађанство и он је био први по имену познати новосадски казанција. Георгијеви синови Теодор и Игњат понели су презиме Георгијевић и радили казанцијски занат у ортаклуку. Игњат је 1801. године умро, па је Теодор са снахом и троје братанаца делио имање, процењено на 9.033 форинте. Када су се међу православним Новосађанима скупљали прилози за српску гимназију, Теодор је галантно приложио великих 500 форинти, што је после девалвације процењено на 200 форинти. Теодор је говорио српски као сви рођени Новосађани, знао је грчки и понешто од цинцарског језика. За њим су остала три сина: Јован, Василије и Игњат. Јован и Игњат су наставили очев занат и године 1841. пали под стечај.

Не зна се да ли је Игњат Капдеморт имао деце. Умро је 24. јануара 1851.

године, у 56. години. О његовом брату Јовану знамо нешто више. Рођен је 1787. године, бавио се породичним занатом, казанџијством и као угледни грађанин 16. децембра 1818. године постао је изабрани грађанин у општеству; један је од ретких новосадских Јелина који се нису везали за Николајевску цркву јер га 1829. године налазимо да је био тотор Алмашке цркве. Изгледа да се опоравио после финансијског краха, јер је 11. маја 1848. године као угледан грађанин изабран у одбор Магистрата који је пописивао српске добровољце гардисте, заједно са сенатором Павлом Јовановићем, Змајевим оцем, и адвокатом Андријом Печеновићем. Из два брака за њиме је остало троје деце.

Василијев син, Јован Капдеморт Млађи био је глумац. Школовао се у Новом Саду, где је завршио гимназију и у Пешти је школске године 1835/36. започео студије филозофије. Због очевог пословног посртања Јован се у Пешти до 1840. задужио 300 форинти. Пошто отац није имао новца да плати синовљев дуг, Јован није могао да подигне сведочанство завршене године, па је оснивањем глумачке трупе настојао да заради новац за откуп сведочанства и наставак студија. Није познато да ли је ова настојања реализовао, али има података како је 1842. године, из сирочадског звања тражио свој део наслеђа и да је добио путни лист за Београд, који је важио наредних годину дана. Јован Ђорђевић у својим *Дојунима траћи за историју народној њозоришти* бележи да је 19. јула 1842. године у Београду играна драма Виктора Игоа *Ернани*, у преводу Јована Стерије Поповића и да је улогу херцега дон Руи Томес де Силве играо Јован Капдеморт. То је последњи пронађен податак о овом српском глумцу цинцарског порекла.⁴²⁵

Димитрије Марковић

У своме делу *Здравствене прилике у јуџословенским земљама до краја XIX века*, објављеном у Загребу 1935. године, Ристо Јеремић спомиње Димитрија Марковића, лекара у Темишвару. Димитрије Марковић је рођен у Земуну 1812. године у угледној трговачкој породици цинцарског порекла, у којој се говорило грчки, цинцарски и српски језик. Пошто су били у сродству са београдским Цинцарима Марковићима (Костом Марковић), да се закључити да се Димитријев отац, или вероватније деда, доселио из Македоније, из Маврова.⁴²⁶ Као стипендиста Крајишке закладе Димитрије је учио

⁴²⁵ В. Стајић, *О глумцу Јовану Капдеморту*, ГИД, Нови Сад, 6, свеска 1 и 2, 1933, 152–154.

⁴²⁶ Према мишљењу Д. Ј. Поповића у нашим крајевима су у распону од једног века живеале четири цинцарске породице које су преузеле презиме Марковић, али да нису биле у

медицину у Бечу и 1844. године стекао универзитетску диплому лекара за лечење очију. Праксу је отпочео у родном граду, али је већ следеће, 1845. године *дао своје дипломе њудликовајти у Новом Саду*, где је био први дипломирани очни лекар.

За време Буне др Марковић је служио у Карловцима као лекар *код српској кора* (војни лекар), да би му у бомбардовању и пожару Новог Сада пропало све што је имао у граду. По завршетку Буне враћа се у Земун, одакле је 5. септембра 1853. године од новосадског Магистрата тражио одштету за изгубљену имовину. Захтев је правдао тиме да је био врло активан у сузбијању мађарске побуне, па је због тога и штету претрпео. Немам информација о томе како је овај захтев решен, али по томе што се вратио у Нови Сад, могу да претпоставим да му је штета призната и додељена нешто пара на име одштете.

По повратку у Нови Сад уписује сина Александра у српску гимназију, који ту завршава само други разред школске године 1854/55, па исте јесени пакују ствари и селе се у Темишвар. Када је Александар дипломирао за зубара, Димитрије отвара у Темишвару зубарску ординацију и са сином започиње стоматолошку праксу. На пољу зубарске технике Димитрије је остварио неколико иновација и проналазака. У листу *Заслуга* је 1876. године рекламирао *антиискорбутичну есенцију за десни и уста и зубни прах ароматични салицил; све то се може добити код произвођача у сојственој кући*. За своје проналаске Димитрије Марковић је на светској изложби у Бечу 1873. године, под куполом Ротунде, добио царско-краљевску привилегију и диплому признања. Касније, пред смрт, добио је и диплому као признање на изложби у Торину. Умро је почетком 1888. године, а наследио га је син Александар, који је због мајке Немице био привржен католичкој вери. У некрологу Димитрију Марковићу, објављеном у листу *Браник*, број 12, каже се да је био ватрени Србин, да му је др Ђорђе Натопшевић много ишао на руку, те да је Матици српској завештао 200 форинти. Што је најважније, завршава се некролог, Димитрије Марковић *је био то времену први зубар Војводине, Хрватске и Славоније*.

Георгијевићи

Под овим презименом у Новом Саду је према попису грчких ђака из 1783. године било и Цинцара и Грка. Две породице Георгијевића које су жи-

---

сродству. Васа Стајић у својим *Новосадским биографијама* наводи пет породица Марковић, али не спомиње др Димитрија, вероватно зато што није био трајно настањен у Новом Саду.

веле у Новом Саду дале су више угледних Новосађана. Грци, чије је породично презиме било Георгијевићи, нису били у сродству са Цинцарима Капдемортима, који су се тек у Новом Саду почели тако називати, према имену првог Капдеморта у Новом Саду, Георгија. Иако су Георгијевићи били богати и угледни, и више њих је учествовало у градској власти, о њима имамо врло мало сортираних података.

Како смо већ видели, Миша Георгијевић је учествовао у раду Комитета за безбедност у лето 1848, а његов рођак Александар је био главни рачуновођа у рестаурираном Магистрату маја исте године. Према сведочењу г. Мише Георгијевића, преци су му се у Нови Сад доселили из Бечкерека (данашњег Зрењанина) у другој половини XVIII века. Њихов предак који је у Бечкерек дошао из Серфице (Србице, Сервије), био је први бечкеречки папуција. Брзо су се посрбили и по томе се разликују од већине грчких породица. Као Срби, у прво време славили су Св. Луку, а затим су узели да славе своју преславу Св. Петку. Други крак ове породице се одселио у Темишвар, где су добили племство и предикат *ог Аџагије*. Два брата Героргијевића, од којих је један вршачки сенатор Арсеније, били су оптужени вршачком владици од стране племића Срба из Потиског диштрикта, да су проневерили легат капетана Колоришког за манастире у вредности од 400 форинти. Браћа се додатно терете за више политичких преступа.⁴²⁷ Ова племићка породица је неколико генерација давала аустријске официре, од којих су неки под утицајем својих жена и зарад напредовања у служби прешли у католичку веру.

Новосадска грана Георгијевића бавила се трговином мешовите робе. Преткрај XVIII века (1782) у Новом Саду се помиње Која; његово пуно име је било Константин, а потписивао се са Која Георгијевић Диван. Био је један од најбогатијих новосадских трговаца, па је своје богатство желео да оплемени угарским племством. Зато је водио преписку са Илирском дворском канцеларијом током 1791, у којој га извештавају да ће се о његовој молби за куповину угарског племства разматрати на првом следећем заседању Угарског сабора. Крајем XVIII века (1796) у новосадској вароши живела су три брата Георгијевића, Алекса, Тома и Коста, и не знамо да ли су били у сродству са Којом. Исте године, када је пламтела борба Грка за свога свештеника у Новом Саду, у изворима се помињу браћа Манојло и Михаил Георгијевић, и наводи се како су били у роду са земунским Георгијевићима, пореклом из Клисуре.

Следеће, 1797, на списку чланова месарског цеха Новог Сада видимо Арсена и Васу Георгијевића, власнике три градске касапнице. Од Георгијевића у Новом Саду у документацији сам наишао и на Јована, 1806. године. Наилазим и на извесног Саву Георгијевића, оберцехмајстера кројача мађар-

---

⁴²⁷ АВ, ИДК, Ф. 12, (24) 12/215.

ских одела, за кога нисам успео да сазнам да ли је имао везе са новосадским Грцима Георгијевићима. Током XIX века знам за младог Грка Павла Георгијевића, који је као сустанар живео код Ђорђа Бељанског. Био је рођак Марка, продавца вина и заступника Грчке школе из 1835. године, и брат Јелене Георгијевић, удате Поповић, супруге грчког трговца Димитрија Поповића. Током Буне, посебно у кривичним пријавама о злоделима и пљачкању новосадских Мађара, налазим оштећеног трговца Мишу Георгијевића, већ помешаног активисту Комитета за безбедност.

Када су депутирци Новог Сада боравили јануара 1850. године у Бечу, присуствовали су сахрани таште барона Сине, гђе Никаруси. За њу у писму-извештају јављају новосадском Магистрату да је *била род Аце Георгијевића, од Дарварове фамилије*. После Буне је 28. фебруара 1850. године група Новосађана *пoднела пoнизно пpoширеније цеху бeрбeрскoм и међу њима је био Симеон, брат Павла Георгијевића*.

На овом списку међу берберима били су и Грко-Цинцари Лазар Рус и Георгије Панаотовић. Међу новосадским Георгијевићима живео је и Константин Манојло Георгијевић, трећи по реду женски модни кројач Новог Сада. Пошто није био примљен у сабовски цех, резигниран тиме и разрушеним градом, он 1852. године напушта Нови Сад и са женом Јеленом и кћерком Милевом одлази у Београд.

Када је 1867. године умро градски хирург Димитрије Сарачевић, на његово место је конкурисао *Новосађанин лечник, Мих. Георгијевић*. У молби упућеној Магистрату Георгијевић тврди да:

„[...] покрај своје совршене хирургије, сeрбски, немeцки, мађарски и кoцoвлaшки језик гoвoрим и кoји сам зa мoјe чeтpнaјст гoдишњи лeчeња мнoгe личнoсти из oпaснoсти извукao, oд кoјих тaкoђeр зa крaткo врeмe мoгa у Нoвoм Сaду бaвљeња тpи вaжнe личнoсти oд прeтeћeг им пoслeдњeг чaсa живoтa избaвити знao.”⁴²⁸

На жалост Мих. Георгијевића, за градског хирурга је изабран Немац Хофмајстер. Када је одбијена и његова молба да барем добије титулу почасног хирурга Новог Сада, и овај Георгијевић је напустио Нови Сад.

Браник у своме броју 18 од 13. фебруара 1890. године доноси чланак о том да је Болничка задруга трговачке омладине у Новом Саду одржала у *пpoшлу нeдeљу* своју редовну годишњу скупштину под председништвом г. Јованом Георгијевићем. Поменути Георгијевић је био трговац, свакако из редова најугледнијих Новосађана, тако да је сва прилика да је он припадао старој грчко-цинцарској лози новосадских Георгијевића.⁴²⁹

Породични огранак Георгијевића са надимком *Деришини* били су ве-

⁴²⁸ В. Стајић, *Грађа за културну...*, 33, 34.

⁴²⁹ *Хронологија радничког покрета Новог Сада*, Нови Сад 1961, 34.

роватно у сродству са првим новосадским Георгијевићима. Дошли су из Серфице са великом породицом у Карловце 1752. или 1753. године. За разлику од многих јелинских породица турских поданика, ови Георгијевићи су са мушким довели и женски део породице. Део њих се преселио у Винковце, где се развило три породице са овим презименом, док се друга линија Георгијевића доселила у Нови Сад. Бавећи се трговином, развили су чврсте трговачке мреже у оквиру породице. Сви породични огранци су као српску крсну славу славили Св. Николу. Један представник ове породице је био архимандрит и управник једног фрушкогорског манастира.⁴³⁰ Већина новосадских Георгијевића је после Буне променила презиме у *Ђорђевић* и њих не налазимо у друштву грчких потомака који су се бринули о Грчкој школи. Георгијевићи су се тако потпуно посрбили, па је до краја XIX столећа од њиховог грчког порекла остало само бледо сећање.

Пуљо

Под овим више цинцарским него грчким презименом, у Новом Саду првог налазимо Марка, истина са малом разликом у презимену (*Пуља*), у протоколу исповеданих Николајевске цркве за 1781. године. Познатији од њега био је Георгије Хаџи-Димо Пуљо, угледни новосадски трговац и аустријски поданик, кога смо већ помињали као једног од виђенијих бораца Грка и Цинцара за школску и црквену самосталност. У попису из 1792. године чланови породице Пуљо изјаснили су се као Грци.

У другој половини XVIII века доселио се из Блага у Земун извесни Димитрије Пуљос, трговац турском робом на мало. Из ове породице су потекли и бечки издавачи и штампари, браћа Маркидес Пуљо. Браћа Маркидес Пуљо су штампали прве новине на српском језику, *Србскија новини ѿвсегневнија*, чији је први број изашао у Бечу 14. (27) марта 1791. године. Били су једна од три штампарије (уз Курцбека и Грка Георгија Вендотија) које су у Монархији имале дозволу да штампају ћирилске књиге. Међу Србима, Димитрије је променио презиме у Поповић, али је за живота држао имендан, вешто избегавајући да се јавно определи да ли је Грк, Цинцар или Србин. Мимикрију му је квариио карактеристични јужњачки нагласак, који су имали многи Цинцари. У Благау је имао брата Јоаниса Пуљоса, свештеника са 18 синова и четири кћери.

У намери да помогне брату и да себи обезбеди асистента у трговини, довео је из Блага Димитрија, свог најстаријег братанца. Добро су рођаци

⁴³⁰ Д. Ј. Поповић, *О Цинцарима*, 338–341.

водили посао који се убрзо разграно, па је Димитрије млађи довео свога млађег брата Анастасија и увео га у тајне трговине. У кући се говорило грчки, али када се Анастасије (Анастасиос) оженио Српкињом Маријом Рогулић из Ирига, скратио је име на Анастас и презиме на Пуљо, како би звучало више српски. Анастас је имао четворо деце, Димитрија, Ђорђа, Катарину и Јована, који су већ били изразити Срби и славили Св. Николу. Ђорђе је до своје смрти 1917. године био трговац у Иригу. Као истакнути Србин и политички противник Аустроугарске монархије био је на почетку Првог светског рата затворен шест недеља у Петроварадинској тврђави. Јован је био власник књижаре *Јован Пуљо* у Земуну. Као српски родољуб био је мучен од аустроугарских власти и у оковима пребациван из Земуна у Пешту, одатле у Загреб, где је и умро 28. јуна 1915. године, од последица једногодишњег злостављања. И Димитрије је био трговац и уважен грађанин Земуна. Из истих разлога он је као и браћа, био је на почетку рата интерниран у Ријеку, где је остао до 1916. године. Умро је у Земуну 1924. године.

У Новом Саду се 1782. године као члан православне Купечестне компаније спомиње Георгије, Ђорђе Пуљо, трговац са новосадским грађанским стажом дугим четврт века. Његово име се налази међу именима трговаца који су из Беча доносили гвожђарску робу. Из исте породице у Нови Сад крајем XVIII века из Блага стиже младић, горе поменути Георгије Хаџи-Димо Пуљо. Као грчки трговац Георгије, или Ђорђе, у новосадским се списима први пут помиње маја 1795. године на списку Грка и Цинцара који су гласали прозив српске, а за католичку гимназију. Георгије је у своје презиме уврстио и очево име Димитрије, окићено ходочасном титулом *хаџи*. Георгије је био један од учитеља Грчке школе, али не знамо од када. Имамо податак да се од 1820. до 1822. године у рачунима трошкова школе налази ставка од 900 форинти за годишње учитељске плате, од чега је Георгије Хаџи-Димо Пуљо као учитељ добијао 300 форинти. Уз Бељанског и још неке новосадске Грке, био је он међу активнијим члановима грчке заједнице. Последњу особу из ове породице коју срећемо у документима била је Катарина Пуљо, трагична жртва бомбардовања Новог Сада. За њу В. Стајић у својој *Грађи за историјску историју Новог Сада* каже да је била богата и веома цењена удовица.

Коде

Једна од правих цинцарских фамилија које у Новом Саду нису криле своје влашко порекло, али ни жељу да буду Грци, били су Коде. Њих први помиње Роса 1806. године, уз податак да је последњих година XVIII века у Нови Сад стигао оснивач породице, Димитрије Кода.

Димитрије је рођен у Турској (ова широка одредница је најпрецизније што о пореклу Кода може да се пронађе) и у Новом Саду је трговао платном. Као по образцу, веома брзо се обогатио, стекао углед и био главни татор Саборне цркве. Својим капиталом, али са сином Георгијем у ортаклуку, купио је већ остарели Димитрије 1841. године кућу и кафану *Зелени венац* за 20.000 фор. сребра. Ту су пре Буне окупљали новосадски Грци и одржавали грчке вечери, уз свирку и песме из Мале Азије, Јоније и Егеје. Читав објекат је изгорео 12. јуна 1849. године, али су Коде подигли ераријални зајам и обновили Зелени венац, тако да се у њиховој кафани и после Буне састајали знаменити Новосађани. Многи угледни гости Новог Сада одседали су у хотелском делу Зеленог венца. Поред хотела и кафане објекат је садржао још подрум, штале, шупе и леденицу, што је Георгије издавао за 3.000 фор. сребра годишње. Георгије је *Зелени венац* држао у своме власништву све док зграда и помоћни објекти нису били сасвим обновљени, да би тада читав угоститељски комплекс продао свештенику Павлу Бибићу из Меленаца.

Димитрије је живео од рентирања, издавао је под закуп дућан у кући на Рибљој пијаци под бројем 1850. Тај дућан је издавао ортацима Гаври Барако и Стефановићу за годишњи закуп од 540 фор. сребра. У своме тестаменту, писаном српским језиком 28. јануара 1864. године, Димитрије помиње и своје друге две куће, такође на пијаци под бројевима 28 и 29, које су до голих зидова изгореле у лето 1849. године. *Њих је њомоћу Божијом и неусийним људом и љриљежанијем мојим, а нарочитио зајмом царским од 5.000 фор. у љређаишње стиање не само восйосйавио, неіо јошиі дољу уредио и украсио.*⁴³¹

За свога универзалног наследника Димитрије је огласио свога сина Георгија. Димитрије је за собом оставио четворо деце: синове Георгија и Александра, који је у време писања тестаamenta био доктор медицине у Темишвару из првог, и две кћери, Марију удову Дука и Нину, из другог брака. У тестаменту каже како му Нина *здоі сладоі здравља своі оцу највише на срцу лежи*, те њој оставља своје цело покућство и приде 4.000 форинти, пола у еспапу, пола у сребру. Александру је отац оставио 5.000 форинти сребра, а Марији *кромје сервиза, сребра и друіе љрисііојне ойраве, уз 2.000 форинти*. Тестаментар је намирио и четворицу унука са по две хиљаде форинти и умро 14. (2) мај 1864. године. У изводу из протокола умрлих пише да му је тада било 86 година, док је *Србски дневник* у броју 53 из исте године донео вест о његовој смрти у 82. години.

Од Димитријеве деце најмање се зна о кћерима, понајвише о Георгију, Ђорђу, али прво коју штуру реч о Александру. Рођен је 1817. године, годину дана после старијег Георгија и на време је међу најбољим ученицима завршио српску православну гимназију у Новом Саду 1832. године. После

⁴³¹ В. Стајић, *Новосадске биографије II*, Нови Сад 2009, 232.

успешно завршених студија медицине као лекар је радио у Темишвару. Георгије је такође похађао гимназију у родном граду, али без потврде да је и завршио. Оженио се 1842. године Јустином, најмлађом кћери загребачког трговца Јанка Малина. Јустина је од оца добила велики мираз а 1853. године затражила је свој део наследства. Георгије је куповао земљу и писао на су-пруту, која је важила за једну од богатијих госпођа Новог Сада. По богатству и луксузу надалеко је био чувен салаш Јустине Коде по броју зграда, бројној послужи и лепо уређеним баштама.

Георгије Кода је поред земље купио и кућу у Казанцијској улици, коју је од 1865. године издао на три године под закуп новосадском Магистрату, за годишњи приход од 2.670 фор. сребра. Тих година, захваљујући добрим везама са градским челницима, Георгије је држао под закупом убирање калдрмарине, вашарских и пијачних такси. Ипак његов највећи посао завршио се неславно. Нови Сад је у градском власништву имао пространо земљиште поред Дунава, од Рибље пијаце до катастарске границе са Каћем, које је служило као пашњак, или као ритска земља обрасла трском. Када је 1858/59. године град о свом трошку подигао насип поред Дунава сматрало се да је овај рит заштићен од поплава, па га је Магистрат понудио на издавање путем јавне лицитације. Земљу су на десет година ортачки закупили Георгије Кода и компањон Јосиф Мачвански, по цени од 5 форинти и 30 новчића по јутру за сваку годину. Према уговору компањонима издато је 2.108 јутара, од чега је 1.223 јутра била земља за ратарске културе, док је парцела од 885 јутара била мочварни рит.

Уговор је нарушен пошто су арендатори одмах по пријему премерили земљу и утврдили да обрадиве земље нема 1.223, већ само 828 јутара. Град је изашао у сусрет закупцима издавши им врло повољно нових 115 јутара на Касапској ади, Влајковој греди и у Баштинама. Међутим, до дефинитивног краха посла дошло је с пролећа 1860. године, када је Дунав провалио слабашну уставу и поплавио сву закупљену земљу. Закупци одмах потражују од града одштету у износу од скоро 42.000 форинти и тако је почела дугогодишња парница. Завршена је почетком 1879. године, када је уместо остарелог оца предмет водио млади син Димитрије, и када је градски фискал био Коста Трифковић, а град заступао адвокат *ad hoc* Михаило Полит-Десанчић. Пошто је и град потраживао неплаћену аренду у износу од баснословних 452.910 форинти, дошло је до поравнања којег је Полит предложио с мотивацијом *да и када би њраг ову њарницу добио, не би се мојла намириџи, њошџо Кода имања не њриџежава*.⁴³²

Георгије, или Ђорђе Кода, како се почео представљати и потписивати после Буне, био је веома специфичан човек. Ваљда је био једини образован

⁴³² В. Стајић, *Новосадске биографије* I, Нови Сад 2009, 238.

Новосађанин који није јагмио за синекуром у градској служби и за понуђеним почастима. Изговарајући се slabим здрављем и обавезама око шесторо деце (до краја свога плодног века имаће их деветоро, В. Стајић) Ђорђе Кода одбија 1854. године именоване за градског представника, а две године доцније није примио именоване за члана трговачке и занатске коморе. Тек 1860. године прихватио се дужности *церковној ђреческој обшћесѣва ђредседатеља*. Са те позиције он је 14. јула 1860. године изнео пред новосадску јавност предлог да *ђреческо обшћесѣво фонд свој школски, из кој једној учишеља снабдева, који ђречески језик малом числу ученика ђредаје, овдашњем фонду ђмназиалном ђприсојузи ѣако да учишељ ђреческој језика, као редовни ђрофесор ђмназијалниј, јуностѣи ђмназиалној ђречески језик ђредаје као редовни ђредметѣ*.⁴³³

У новосадској јавности памти се да је његова највећа заслуга то што је као члан Грчке општине предложио да се поред фонда, *и зданије* (зграда) *Грчке школе Ѣоклони срѣској великој Ѣмназији*, чији је био вишегодишњи старатељ.

Када су му деца мало поодрасла, Ђорђе се прихватио скромних, али захтевних почести: 1867. године град Нови Сад шаље Ђорђа Д. Коду у одбор који се у Пешти саветовао са министром трговине *о новом закону за радѣностѣ*; 1879. године био је председник Српске читаонице у Новом Саду, али би Новосађани требали његову величину да упамте тиме што је као велики заљубљеник у цвеће и воће, са својих бројних путовања доносио из Француске и Немачке многе нове сорте ружа и воћа. Крајем педесетих година путовао је често ради здравља и забаве у Карлове Вари, пропутовао је већину тадашњих немачких кнежевина, посетио је светску изложбу у Паризу, био и у Лондону, одакле се кући вратио преко Италије.

Своје пасије и послове Ђорђе предаје сину Димитрију, рођеном 23. јула 1846. године, чим је младић стекао пунолетство. Димитрије, Мита Кода је наставио трговачке и новчарске послове свога оца и 1872. године отворио у Новом Саду *Банкарски и мењачки завод Д. Кога*, који је обављао *комисиону и инкасо радњу*. Године 1879. узима да заступа *Assicurazioni generali*,⁴³⁴ осигуравајућу кућу из Трста, а истовремено је имао и шпецерајску радњу. Други Ђорђеов син Александар је завршио медицину 1883. године, да би се већ наредне године дао у политику. Тада је на изборима за градског физика за III и IV градски кварт и салаше био тесно поражен од еминентног др Илије Огњановића, али је његове вредности запазио велики жупан Феликс Пар-

⁴³³ *Исѣо*, 239.

⁴³⁴ Осигуравајућа кућа *Assicurazioni generali* је основана 1831. године и покривала је читаву територију Хабзбуршке монархије, касније Двојне монархије. Данас представља највећу осигуравајућу кућу у Италији.

четић и наименовао га за почасног среског лекара. За др Александра Коду кажу да је био ванредно добар човек и лекар, са снажно израженим социјалним осећањем старајући се о ратној сирочади свих вера током Великог рата. Вршио је лекарску праксу у Новом Саду као градски окружни лекар више година после рата.

Александров син, по деди назван Ђорђе, као дете је тешко оболео и читав свој век био је на родитељској бризи. Када је Александар превалио шездесету, потрудио се да му дете и после смрти родитеља има барем нека примања. Градски Савет Новог Сада је на својој седници одржаној 30. маја 1919. године поднео предлог у предмету молбе др Александра Кода, да се установи породични доплатак на болесног сина. Предлог градског Савета једногласно је прихваћен и Ђорђу Коди, који нема самосталне зараде, *a ради здравствених издација, личних принадежања*, одређује се примање у годишњем износу од скромних 800 круна.⁴³⁵

У пролеће 1921. године Трговачко-занатска комора у Новом Саду је по наредби Министарства здравља Краљевства СХС организовала полагање испита за овлашћене агенте-трговце за руковање отровном робом и материјама опасним по здравље. Формирана је *ad hoc* испитна комисија се састојала од четири члана и на њеном челу се налазио др Александар Кода.⁴³⁶

Кад се казује прича о породици Кода, неизоставно је споменути велику патриотску активисткињу Јустину Кожину. Госпођа Јустина је рођена у Загребу 1821. године у кући трговца Малина. Собом из Загреба је донела племенит и веома користан манир да буде друштвено активна и да ради узвишених циљева окупља око себе виђеније Новосађанке. Организовала је Јустина разне хуманитарне акције, или је у њима била међу првима. Њено име се налази одмах иза Софије Пасковић, на првом списку Одбора новосађских госпођа, који је почетком августа 1861. године почео да прикупља новчане прилоге *нашој браћи у Црној Гори и Херцеговини*.⁴³⁷ Одбор је са Јустином Кодом и Пасковићевом на челу, за суботу 18. августа у дворани хотела *Код царице Јелисавете* (данас хотел *Војводина*, М. Ј.) организовао *Позив за србску беседу*. Беседа ја у ствари била донаторско вече у *користи наше браће у Црној Гори и Херцеговини*. У новинама је најављен програм који се састојао од певања, свирања, декламовања и играња народних и варошких игара.

Прва тачка програма је према организацији гђе Коде била увертира из опере *Илка* од браће Доплер, коју су на клавиру за четири руке свирале госпођице Марта Радловићева и Катерина, Катинка Кожина, кћи Георгија

⁴³⁵ Из *Зайисника Савеша града Нової Сага*, 25. фебруара 1919. године, Зборник архивске грађе Историјског архива Града Новог Сада, Петроварадин 2015.

⁴³⁶ АВ, Ф. 92, 2436/1921.

⁴³⁷ *Србски дневник*, Нови Сад 8. августа 1861.

и Јустине. У другој тачки Беседе г. Ђура Вукићевић је декламовао стихове *Чети* из Мажуранићевог епа *Смрти Смаил-аге Ченџић*. У трећој тачки гђа Софија Чакра (супруга Емила Чакре) свирала је на клавиру српске и друге словенске игре. Гђа Чакра је у четвртој тачки програма Беседе свирала на клавиру *Grace et coquetterie* од Алберта Пашера. До краја програма Ђ. Поповић је певао уз клавирску пратњу песму Ђуре Јакшића *Црнојорац Црнојорки* и *Пагајше браћо*, док је г. Коста Маринковић на виолини одсвирао делове опере *Циџанка*. На крају вечерњег програма гђа Катка Величковић је на клавиру одсвирала *Grand concert* од Ј. Н. Хумла, уз пратњу више инструмената.⁴³⁸

Новембра исте године Јустина, Јула Кодина организовала је новосадску српску омладину ради прикупљања прилога у корист Српског народног позоришта. У богатом и квалитетном програму опет је учествовала њена кћи Катинка, свирајући на клавиру Талбергову фантазију *Мојсије* и пратила хор у већ тада популарној пансловенској поеми *Хеј Словени*.⁴³⁹

Породична гробница Кода налази се на Успенском гробљу. У њој су сахрањени централна личност ове породице, Ђорђе Кода (1810–1891), његова супруга Јустина (1821–1900) и двоје њихове деце: Јоца Кода (1861–1904) и Јелисавета Спида рођена Кода (1851–1939). Гроб Ирине, друге кћери Ђорђа и Јустине, свега је неколико метара одатле у породичној гробници породице Барако, за чијег члана је била удата.

Дуке

О Дукама је већ било речи у одељку *Носиоци ујарској и аустријској њлемсџива међу Грцима и Цинцарима*. Презиме Дука се међу Грцима и Цинцарима среће много раније и ван Новог Сада у различитим периодима и у разним приликама: византијски деспот Михаило Комнен Дука који је основао Епирску деспотовину у XIII веку, Атанас Дука из Вировитице, депутирац на Темишварском сабору, Дуку Грандафила, грчко-цинцарског историчара из доба Првог српског устанка и још неке.

⁴³⁸ *Истио*, субота 11. август 1861.

⁴³⁹ *Истио*, 23. новембра 1861. Родољубиву пансловенску песму *Хеј, Словени* написао је словачки свештеник, песник и историчар Само Томашик док је 1834. године био у посети Прагу. Он је био револтиран због тога што се немачки језик чешће чуо на улицама Прага од чешког. Првобитна верзија је гласила *Хеј, Словаци*, али је аутор убрзо променио, посветивши је свим Словенима. Стихови су веома брзо постали популарни у словенским земљама у Аустрији, а музика је компонована за Пансловенски конгрес у Прагу 1848. године. Антимонархистички покрет Јосипа Броза је преузео као своју химну и она је певана на Првом и Другом заседању АВНОЈ-а.

Нашу пажњу привлаче Дуке које су живеле у Новом Саду, или су завичайно и родбински били везани за Нови Сад. Оснивач ове јелинске војничке породице у Новом Саду, Никола Дука прешао је као трговац пред Турцима из Београда у Осијек, а одатле у Нови Сад. Николин брат нама незнатог имена је из Београда отишао у Темишвар и тамо основао огранак ове породице. Никола је рођен 1714. године у Македонији, вероватно у Костуру (Касторија). У новосадским документима прво га налазимо 1749. године, када је Магистрат расправљао о некој тужби подигнутој против њега. Први велики посао Никола је направио набављајући сољену моруну за језуите у Трнави.

Аквизиција са језуитима донела му је новац и углед, па је 1751. године примљен у грађанство Новог Сада, а после две године унапређен је у члана спољног сената, Избраног општества. Године 1757. добио је Никола, као хипотекариус (давалац зајма), од града 150 јутара градске земље, а када су градске власти испарцелисале агар купио је у једном комаду 1.000 јутара пашњака и изнајмљивао новосадским сточарима. Никола Дука је умро барем шест недеља пре 27. августа 1779. године, јер је тог дана отворен његов тестамент, писан на српском језику. Наследницима је оставио 300 јутара земље, виноград у Карловцима и воћњак. Велике легате је подарио црквама и манастирима, а *Греческој школи завештавам издајти 200 фор. на њаки обаче начин, дојде моји наследници дајти неће бијти дужни, докле не би се школа из њемеља почела*. У пописима Јелина у Новом Саду, које је крајем XVIII века организовала конзисторија Бачке епархије, новосадке Дуке изјасниле су се као Грци.

Најпознатији Николин син, вероватно најчувенији изданак ове породице, био је аустријски генерал и барон Петар пл. Дука (1756–1822). Петар је рођен у Осијеку, где је започео школовање и наставио у Новом Саду; у Бечу је завршио војну академију и једно време као потпоручник служио у Војној крајини. Учествовао је у свим ратовима које је Аустрија водила између 1776. и 1813. године. Био је добар, храбар и поуздан официр, посебно се истакао против француских револуционарних снага у бици код Манхајма 1795. године. У време Првог српског устанка је са чином фелдмаршал-лајтнанта био војни заповедник Баната у Темишвару, када је бранио кријумчарење оружја и хране и бринуо се о сигурности граница Монархије од упада пљачкаша из Београдског пашалука. После пензионисања 1813. године добија титулу мађарског племића у рангу барона, а његово име је носио 39. пешадијски пук царске војске.⁴⁴⁰

Генерал Петар Дука је пред пензионисање био унапређен у чин фелдмаршала. Међу Србима, посебно оних у Банату, уживао је висок углед не само због ауторитета царског генерала, него и због вере, узорног начина жи-

⁴⁴⁰ *Војна енциклопедија*, Београд 1971, књига друга, 573.

вота, скромности и правичне строгости. Био је веома близак пријатељ са митрополитом Стратимировићем, са њиме је у периоду између 1806. и 1822. године водио честу преписку на разне теме: од личних ствари, до неких важних народних питања, о вери, култури, писмености у народу итд. Коре-спонденцију су обављали подједнако на немачком и српском језику, у стилу и маниру образованих људи, из којих је одисало службено поштовање, али и лична присност. Царски фелдмаршал је митрополита ословљавао са *Дра-жајши њријајшељу, Hochwohlgebornen, Hochwürdigster Herr Erzbischof* и др.⁴⁴¹ Због изражене српске свести и наведених људских квалитета, његова смрт је у децембру 1822, била јавно и у народу широко ожаљена. Уз Цинцара Павла Папилу и Србе, Саву Продановића и Павла Давидовића, Петар Дука је био међу ретким образованим српским официрима-племићима, који су поред матерњег и немачког, течно говорили, читали и писали француски језик.

Старија Николина кћи, Екатерина, била је удата за Марка Сервијског; млађа Софија, Соса, удала се 1790. године за граничарског поручника Љубибратића, који је служио у пешадијској регименти у Градишки; Поред Петра Никола је имао још тројицу синова: Јована, Константина и Павла. Јован и Константин су остали у Новом Саду и служили у градским службама, па видимо да је Јован 1797. године надзорник Магистрата за градске касапнице, за шта је добијао годишњу плату у висини од 150 форинти. Павле је наставио породичну традицију и отишао у војску и 1790. године је добио чин потпоручника. Служио је у неколико гарнизона, 1817. године налазимо га у Оточцу, у време када је имао чин мајора. Пред крај официрске каријере служи у Панчеву у Немачко-банатској регименти.

Павле је пензионисан 1833. године после тридесет година проведених у војној служби, у чину потпуковника и са племићким предикатом *de Heldenthal*. Можда се и пре 1837. године вратио у родни Нови Сад где је проводио пензионерске дане, када га налазимо у варошкој историјској грађи. Следеће године је удао кћер Павлију за Павла Личанина и обема кћеркама је дао по 5.000 форинти мираза, а себи је 1841. године купио кућу. Умро је догодине у јулу месецу. Павле Дука, деда по мајци Змајеве супруге Руже, није био усамљен случај у оваквој одлуци. Многи су Срби, пошто су као чиновници и официри у својим службама зарадили пензије, дошли да свој пензионерски век проведу у Новом Саду. Овде су трошили на другим местима зарађени новац, и тако увећавали богатство града и посредно богатили његову културу.

Последњи познати представник лозе Дука у Новом Саду био је Павлов син Петар. Као и отац, Петар је био царски официр и у историји Новог Сада остао је упамћен као први привремени царски заповедник града који

---

⁴⁴¹ *Беседа*, лист за црквене, школске и народне потребе, свеска I, Нови Сад 1869, 93–104.

је после Буне успоставио мирнодопски поредак у граду. За те заслуге издата му је 1850. године диплома почасног грађанина без таксе. Тада је службовао у Петроварадинској тврђави у чину мајора. Сукобио се са Магистратом око неких такси, па је напустио Нови Сад и умро у Оршави 4. августа 1876. године. Са Јудитом рођеном Фроман из Будима имао је Петар кћер Милеву удату Вукићевић и сина Ахила, који је крајем века био надзорник државне железнице. О Ахилу се зна само толико.

Ђорђе Кондорози

Када је средином XVIII века новосадски Грк или Цинцарин Костадин, син Георгија Руса, или Русоса, одбио да испуни последњу вољу свога оца и његовом родном месту Кожану у Грчкој пошаље 2.754 форинте, Јован Кондорози (највероватније *Кондорос*, презиме изведено из пуног имена *Конгас Русос*), као опуномоћеник овог места и рођак новосадских Русоса, покреће парницу и добија је. Обојица су били новосадски грађани, пореклом из Кожана. Од тада па све до пред Буну, нема у Новом Саду, барем према доступним изворима, сталних грађана Грко-Цинцара са презименом Кондорози. Нова породица Кондорози се појављује у Новом Саду доста касно, средином 1845. године. Те године пред Магистратом полаже заклетву дипломирани правник Ђорђе Кондорози. У жељи да буде примљен у грађане, он предлаже Магистрату да се отвори и мађарска основна школа (које све до после Буне није било у Новом Саду), у којој би он био учитељ.

О пореклу ове породице, Душан Ј. Поповић цитира извесног г. Кондорозија:

„Кондорози, раније Кондорос, доселили су се у првој половини XVIII века у Токај и Туркеве, наводно из Козанија. Браћа Михаило и Никола из Великог Варадина [данас Лугош у Румунији], добили су племство. Цена племићке дипломе била је Михаилово прихватање уније и његово рукоположење за унијатског владику у Великом Варадину. Моја мајка је такође била Гркиња и презивала се Паризи. Родила се у Јегри. Било их је пет сестара и све су се поудавале за православне Грке из Велике и Мале Куманије. Племићки грб породице изгледао је овако: бели коњ на ливади пасе, околу мачеви, пушке, оклопи и остало оружје. Добра мојих предака налазила су се у Бихарској жупанији, а протезала су се до Селешке. Све је то наведено у племићкој дипломи. Из Туркеве се један брат, Ђорђе, адвокат и посланик на мађарском сабору, доселио у Нови Сад на неколико година пре 1848, а друга два брата доселила су се нешто после 1848. Чланови породице са овим презименом налазили су се и у Сегедину. Узели су славу по матери, која је била Српкиња. Бавили су се трговином, а касније се породица интелектуализирала.”⁴⁴²

⁴⁴² Д. Ј. Поповић, *О Цинцарима*, 388.

Ђорђе Кондорози је рођен 1821. године (како стоји на његовом надгробном споменику на Успенском гробљу, док В. Стајић пише да је Ђ. Кондорози рођен 1820) у месту Туркеве, у Мађарској, где је тада живела колонија од двадесет тројице Грка. Гимназију је учио у Великом Керешу, филозофију и права у Кечкемету, а Богословију у Вршцу. У Нови Сад га је запрежним колима довезао Јован Младеновић, будући судија сремске жупаније, што је доста касније са злбом причао адвокат Андрија Петровић. У каквом је јадном стању био будући фискал мађарског, Бетијевог Магистрата, казао је Петровић, иначе његов велики политички противник:

„Довезао га је судца Јован от Младеновић из чуждег предјела као сирото ђаче, о свом трошку овамо у Нови Сад. Био је Ђорђе у огуљеним чизмицама и отрцаном шпенцлу, у левим цепу плаву памучну марамицу за нос брисати, а у десној руци нацак држећи. Позајмио му је Младеновић 15 форинти у талирима, како би Кондорози имао чиме новосадску каријеру започети.”

Убрзо је Ђорђе постао грађанин Новог Сада и настанио се у улици Златне греде. Српски је сматрао својим матерњим језиком, а поред је говорио још и немачки, мађарски и грчки, а током школовања је стекао знање латинског језика. Једно време је био професор мађарског језика у новосадској гимназији, све до катастрофе 1849. године, када ће на видело изићи његово мађарофилство. Неславну улогу у револуционарним данима одиграо је Кондорози када је прихватио посао фискала у Бетијевом мађарском Магистрату, због чега га српска чаршија није волела. Када је град порушен Кондорози се, иако лојалан Мађарима, уплашио антисрпске хистерије хонведа па се није склонио на тврђаву, већ је са већином Новосађана отишао у Карловце. Овај детаљ ће касније бити пресудан, јер ће му послужити као основ за рехабилитацију. После Буне је службовао у Земуну и нешто кратко у кнежевини Србији, у Београду, али је 1850. године пред ратним војним судом саслушан због колаборације са мађарским ребелима. Сенатор Атанасије Трифковић је саслушао четворицу новосадских грађана који су изнели своје виђење што је Кондорози прихватио функцију у мађарској побуњеничкој власти. Саслушани су покушали да га одбране тврдећи да је бранио невино хапшене Србе. Овим је Кондорози Ђорђе био барем пред судом опран, па се мирно посветио адвокатури у Новом Саду. Био је ожењен Мартом, кћерком Константина Поповића Комораша.

На венчању Светозара Милетића 1858. године кум је био Хаџић-Светић, а стари сват Ђорђе Кондорози. Касније ће се Милетић са њиме, као осведоченим мађарофилом, дефинитивно разићи. На изборима 1872. године Кондорози се кандидовао за мађарски сабор на листи новосадских несрба и тако Србима отео сигуран мандат. Кроз политику и адвокатуру

Ђорђе Кондорози се јако обогатио, тако да је откупио право на спахилук Берексо, који је први од Срба поседовао Сава Вуковић, деда његове супруге Марте. Ђорђе Кондорози је умро 20. јуна/8. јула 1891. године, сахрањен је на Успенском гробљу.

Ђорђеов унук Никола Кондорози такође је био правник и уважен грађанин Новог Сада. Непосредно после Великог рата радио је као виши градски чиновник. Средином априла 1919. године био је унапређењем Министарства унутрашњих дела Краљевства СХС, Одсека за Банат, Бачку и Барању постављен за градског редарственог капетана и шефа пријавног звања.⁴⁴³

Трандафили, Јован и Марија

Међу велике новосадске и највеће Матичине добротворе спадају Марија и Јован Трандафил. Јован, или Јанаћ Трандафил је био пореклом Цинцар и претпоставља се да му је деда дошао из грчко-цинцарске колоније у данашњој Румунији, у Ердељу, где су и добили презиме. Цинцаре са овим презименом налазимо и у Темишвару, као трговце у Коморану и по сремским местима по ободу и на Фрушкој гори.⁴⁴⁴ Претпоставља се да су се презивали *Триандафило*, што на грчком значи *ружа*, али их је домаће српско становништво спрам свога језика преиначило у Трандафиле.

Јован, Јанаћ Трандафил рођен је у Сомбору, или још пре у Осијеку, око 1799. године, где је одрастао и запослио се у трговини Хаџи Кира Николића као деловођа. У истој кући је после очеве смрти доведена и као нахоче живела Новосађанка Марија Поповић, сестра Марка Поповића. Девојка се потписивала као *Николић-Пойовић*, у знак захвалности своме пожртвованом стараоцу, Хаџи Кири. Пошто је Јанаћ, иако у зрелим годинама још увек био момак, ожени га газда 1832. године знатно млађом Маријом и даде им леп мираз у новцу. После женидбе Јован се осамосталио и са својом Маријом прешао у Нови Сад где убрзо постаје грађанин. У посао је уложио своју уштеђевину и женин мираз, па је користећи родбинске везе, трговао ердељским платном и брзо се обогатио. Као по формули када су у питању новосадски Грци или Цинцари, богат и цењен Јован је 1838. године био изабран у Избрано општество. Тих година купио је кућу на најбољем месту у граду поред

---

⁴⁴³ *Застава*, недеља 13. април 1919.

⁴⁴⁴ Душан Ј. Поповић их сврстава међу Цинцаре и налази их по читавој Угарској: неки Трандафили су живели у Тати, као приложници цркве у Коморану; Трандафил Александар Андреј био је становник Темишвара; Трандафилу Анастасије, у протоколу исповеданих 1770. године, становник Великог Сенмиклуша.

јерменске цркве и кафане, како се наводи *Zu dem sieben Kurfürsten (Kog cegam кнежева)*, али ју је убрзо продао и купио две нове куће на пијаци. Када су 12. јуна 1849. године у рано јутро на град почеле да падају запаљиве гранате, Марија и Јован су избегли из града. Јованов сестрић Никола Маринковић је касније (14. новембра 1874) помињао, више пребацивао, својој ујна-Марији да је његовом заслугом у Буни сачувано Трандафилима у готовом и еспапу (роби) 42.000 форинти, иако су им у пожару изгореле обе куће на пијаци. Ради зидања нових кућа Јован је подигао зајам од 30.000 форинти.

Од Николајевске цркве су после Буне остале само нагореле развалине све до 1852. године. Тада су новосадски Грци, прво Трандафили, а после њих и Јован Полит и Ананије Дера, уложили велика средства и обновили храм. Марија и Јован нису само дали највећа средства за обнову, већ су храм снабдели потребним црквеним стварима и основали фонд за издржавање свештеника, црквењака и појца. Обезбедили су прилична средства и за живописање иконостаса, који је до 1863. године осликао новосадски сликар Павле Симић. Поред Николајевске, Марија је платила целокупне радове на обнови и јерменске католичке цркве, такође спаљене током бомбардовања Новог Сада. Никада никоме није причала о својим разлозима за финансирање подизања јерменске цркве из рушевина, али се у јавности претпостављало да су разлог томе некадашњи добросуседски односи са Јерменима из црквене управе. Трандафили су Николајевској цркви у трајно власништво оставили велику и лепу кућу у Турчијској (Пашићевој) улици у броју 13, да би се од прихода добијених од њеног издавања црква делимично издржавала. Последње четири године живота Јован је провео у кревету, неспособан за рад и самосталан живот од последица можданог удара. Свој тестамент потписао је крстом кривудавих линија, јер му је десна рука била потпуно одузета. Јован Трандафил је умро 8/20. октобра 1862. године.

Јован је са супругом Маријом оставио заједнички тестамент, који је после отварања представљен јавности. Под насловом *Неке блајотворне задужбине*, лист *Српски дневник* је 8/20. новембра 1862. године: *нашем чијајућем свейу и целоме Срјсјиву јавио за једну леју задуждину, која се са најбољим задуждинама народа нашеј ујоредийи може. Покојни Јован Трандафил, који се 8. октјобра овде у Новом Саду јресјавио, и у цркви Св. Николаја, коју је сам Боју на славу јодийао и украсио, сарањен, остјавио је са својом сујрујом Маријом рођ. Пойовића заједничко јсесјамениј, који садржи у себи нека леја, јлеменијиа и добротворна ојредељења, зајто и саоийшјавамо јлавне јшачке:*

„[...] 1. 140.000 ф. а. вр. у 489 ланаца новосадске земље опредељени су на стипендије дванаест добри ученика православног вероисповедања, који ће уживати годишње по 500 ф. а. вр. Ова је фондација опредељена на вековечита времена и њоме ће управљати свагдашњи патријарх и митрополит српски у

споразуму са генералним извршитељем последње воље штедри завештатеља г Кирилом М. Поповићем, новосадским трговцем и братићем гђе Марије Трандафила. Последњи је у стању после своје смрти руковање истих стипендија место себи поверити ономе, кога за најбољег пронашао буде.

2. Мања кућа на новосадској чаршији, која доноси чисти годишњи приход од 1.200 ф. а. вр. завештана је новосадској цркви православног вероисповедања.

3. Већа кућа на новосадској чаршији са годишњим приходом од 4.000 ф. а. вр. остављена је овдашњем врсном грађанину и трговцу Марку Поповићу.

4. Чисти приход од две куће у Лебарском сокаку у Н. Саду, као и од једне велике куће у Осеку, са годишњих 2.500 ф. а. вр. наложено је извршитељу Кирилу Поповићу да издаје годишње по свом најбољем увиђењу на сиротињу, као и на три болнице, на новосадску, сомборску и осечку.

5. Покојникови сродници у Ердељу добивају 50.000 ф. а. вр. у готовини.

Штедрога завештатеља супруга гђа Марија Трандафил, која је са супругом својим горњи тестамент заједнички завештала и која је од своје стране већ досада толико лепих и племенитих дела учинила, даје нам надежду да ће у своје време подобно своме супругу на жртвеник народне просвете и напретка такође принети коју штедру жртву од онога што јој Бог тако обилно дарива. Да је Бог поживи на општу корист и пример народу нашем; а покојнику буди велику завалност наша и блажена памет [сећање] на земљи.”

Иако је уз супругу Марију Јован остао запамћен као велики добротвор Новог Сада, својим суграђанима је служио и за шалу. Како Савић у својој књизи *Наши сџари* наводи, глас, мимику, покрете и понашање Јована Трандафила имитирао је глумац Аца Бојић у представи Кир Јања толико успешно, *да је њој кобној зимској вечера, када је силан риймичан смеј новосадске њублике њако њојресало салу, да су зидови њочели њојушњайи*. Десило се то у тадашњој згради Српског народног позоришта на Трифковићевом тргу, када се од вибрација као последице силног смеха и аплауза стара зграда срушила 1892. године.

Завештатељка највеће задужбине зграде Матице српске, Марија Трандафил је рођена 13/25. децембра 1816. године у Новом Саду. Потекла је од Кирила, Ђире Поповић и Софије Тајчевић, који су пре ње добили сина, чувеног Марка Поповића. У панегиричким животописима Марије Трандафил прво се истиче њена племенита широкогрудост, а затим се обично говори о њеним неспоразумима са околином који се Марији у одбрану тумаче разним еуфемизмима, као на пример правичним, али не баш лепршавим и лаким карактером. Васа Стајић, тај опори циник, многе њене неспоразуме види на свој начин, као саможиву и хировиту, што покушава да документује. После Јованове смрти наилазимо на доста породичне пикантерије. Против Јовановог тестаментa побунили су се његови сестрићи, сматрајући да их је ујна преварила. Коста Јов. Трандафил из Букурешта, у једном писму

писаном још за живота непокретног ујака, износи тешке оптужбе на рачун ујна-Маријиног поштења и брачног морала. Огорчени сестрић пише да је ујаков тестамент написала њена рука, затим да су катастарске књиге фалсификоване уз помоћ њеног брата Марка Поповића, те да је Марија, поред још живог, мада непокретног мужа, ушла у љубавну везу са неким пустоловом Ристићем из Темишвара, *који немилице архи данкноше мој болесној ујака*. На крају писма Јованов сестрић Коста прижељкује да Марију стигне проклетство врачаре из Елемира: *да ћетје дуго живеити у лудилу, и јола лутити ио сокацима!*⁴⁴⁵

Иако велика добротворка Николајевске цркве, завадила се Марија са чиновницима православне црквене општине због, како кажу *јрисвајања и својашања цркве, као лично њене*. Заузела је Марија у цркви турски сто и на њему седела годинама, док су актуелни тутори морали да стоје. Чак је држала кључеве од цркве, а када су се *дрзнули* да их јој затраже, Марија је увређена престала да долази у Николајевску, већ се наредних година молила у Успенској цркви, и обилато је даривала. Њен адвокат од поверења и руковалац фонда Јоцић, написао је, свакако метафорично, да се због овог сукоба Марија није појавила две године у Николајевском храму.⁴⁴⁶ Када су се проте пожелеле дарова, а Марија газдовања, дошло је до измирења. Од тада је добротворка долазила у цркву као сав остали свет, само што је за себе осигурала гробно место у темељима женског дела храма.

Судила се Марија са многима, али и са рођеним братом Марком Поповићем око наслеђене куће на пијаци и због Марковог оспоравања Јованове жеље да улогом поменуте земље оснује фонд. Марко је располагао и махао уговором који је наводно био потписан Јовановом руком, по коме он може да као закупац располаже њоме наредних 15 година. Обе парнице су се завршиле 1870. године у Маријину корист.

Насупрот оптужби Јовановог сестрића услед изневерених очекивања, стоје колосална дела велике српске добротворке. Управник њених добара, Лука Јоцић у својим *Успоменама* (Нови Сад, 1904) наводи више примера њене велике хуманости. Када би Марија спазила на сокаку некога без капута на хладноћи, налагала би Јоцићу да му одмах купи капут, али да не каже ко га даје. Много пута је обукла сиромашне ђаке и куповала им књиге. Сахрањивала је мртве убоге, куповала сиротињи огрев, крстила је преко стотину сиротињске деце и касније кумовски водила рачуна о њима. Осиромашелим старијим удовицама давала је доживотну месечну помоћ. Многе дужничке менице свога мужа поклонила је са дугом дужницима или њиховим наследницима. Многе менице је сама спалила, да је сиротиња не

⁴⁴⁵ В. Стајић, *Новосадске биографије* III, св. шеста, 163, 164.

⁴⁴⁶ Љ. Љотић, *нав. дело*, 556.

би проклињала. Била је врло побожна, редовно је ишла у цркву и три пута се дневно молила Богу. Поред финансирања обнове Николајевске цркве и Јерменског католичког храма, као удовица је високим прилозима платила рестаурацију иконостаса Успенске цркве.

Непосредно пред смрт Марија се вратила у родну кућу *Код иконе*, на углу Бостандијске (Грчкошколска) и Ђурчијске улице (Пашићева), коју је одредила да се заједно са 83 јутра земље издаје и приход доставља Николајевској цркви. У тој кући је Марија Трандафил умрла 14. октобра 1883. године и сахрањена је под каменим плочама Николајевске цркве. Тамо, само ближе олтару су већ били сахрањени Јован и њихово двоје рано преминуле деце, Константин, Коста и Софија. Брачни пар великих родољуба и добротвора није за собом оставио порода. Марија Трандафил је свој тестамент писала 3. септембра 1878. године у Новом Саду. У тестаменту жели и наређује да се оснује фондација са називом *Заведеније (Завод) Марије Трандафил за српску православу сирочад*. Одредила је да задужбином рукује Матица српска, а у случају да она престане да постоји управљаће задужбином Српска православна црквена општина у Новом Саду.

Руководилац задужбином Лука Јоцић је издавао земљу и куће у Новом Саду, а средства од рентирања су достављана благајни Матице српске. Маријини братанци Ђира и Ђока су наследили теткину дворишну кућу у Великој улици (данас Змај Јовиној), где им је била књижара и штампарија, док се зграда која је излазила на Главну улицу, због своје репрезентативности издавала највиђенијим станарима. Тако је баш у време Маријине смрти у њој становао новосадски жупан Феликс Парчетић, који је ту 18. новембра 1883. године примио грофа Еугена Зичија. Уважени гост из Будимпеште је у Новом Саду гостовао да би новосадским индустријалцима и радничком удружењу презентовао значај и популарисао Земаљску изложбу индустријског напретка и техничких достигнућа, заказану за 1885. годину у Будимпешти.⁴⁴⁷

Марија Трандафил је тестаментом налагала да се главница са земљом и кућама капитализује док не досегне вредност од 300.000 форинти. Све до тога дана Заведеније има да води и надгледа Лука Јоцић. Своје мотиве за оснивањем фонда Марија је овако образложила:

„Цел је овом заведенију, да од мушке српске православне сирочади, која после оца и матере остају сироти и без имања, образује побожне православне хришћане, честите синове свога народа, радене, вредне и поштене људе. Да се ова цел постигне, наређујем да старатељство мога заведенија по свом најбољем увиђенију према чистом приходу одређених добара, односно капитала, онолико сирочади српске народности православне вероисповести од 6 до 12 година,

⁴⁴⁷ М. М. Јовичин, *Синдикати Новог Сада од настанка до краја XX века*, Нови Сад 2013, 29.

доброг владања и од добрих родитеља, ма где они били рођени, здрави телом и душом...”⁴⁴⁸

После многих заплета и парница, Матица српска је тек децембра 1903. године преузела фондацију. Зграда у којој се данас налази Матица, такође је задужбина Марије Трандафил. Грађена је према пројекту Момчила Тапавице и завршена 1912. године, првих шеснаест година служила је као сиротиште, *Завод Марије Трандафил за српску њравославну сирочад у Новом Саду*. Матица српска је после неопходних адаптација у њу пресељена 1928. године. У време Матичиног преузимања фондације њена непокретна вредност је процењена на баснословних 607.759 круна. Све док је Лука Јоцић био жив, уживао је као легатор у спратној кући у Дунавској улици и у 41 јутру земље. Тек када је он 1926. године умро и ова имовина је као последњи део легата Марије Трандафил прешла у посед Матице српске.

У порти Саборног храма Св. Георгија налази се један од најстаријих сачуваних сакралних споменика Новог Сада, Богојављенски крст од ружи-частог камена. Овај крст потиче из XVIII века, његов ктитор и тачно време настанка су нам непознати, али га Корабински лексикон из 1786. године у одредници *Нови Сад* помиње. На северној плочи постамента крста високог шест метара уклесан је текст: *Појравила њрилоом Марија Трандафил 1867*. Крст се првобитно налазио на углу Главне и Лебарске улице (Змај Јовине и Милетићеве), али је средином педесетих година прошлог века премештен на место на коме се данас налази.

Емил Чакра

Контроверзни чиновник новосадског Магистрата, неостварени песник и новинар, можда угледом и делом најслабији представник народносне групе којој је ово поглавље посвећено био је Емил Чакра. Прве новосадске Чакре биле су ђурчије, четири њихова члана пронашао сам у ђурчијском руфету. Емил Чакра је био унук Георгија, Ђорђа Чакре, новосадског Грка који је деведесетих година XVIII века са својим Грко-Цинцарима тражио грчког свештеника у Новом Саду. Емил је рођен 2. октобра/20. септембра 1837. године, од оца Петра, градског сенатора, који је умро од азијске куге 1855. године.

Богат, али без формалног образовања и непостојаног карактера, остаће

---

⁴⁴⁸ Љ. Љотић, *Добројвори Матице српске и њихове задужбине, Матица српска 1826–1926, Матица српска, Нови Сад 1927, 576–578.*

Емил понајпре запамћен по своме неуспелом часопису *Словенка*, који је у Новом Саду готово незапажено излазио у девет бројева. У своме часопису Чакра је величао словенство, трудио се да пробуди националну свест код Срба и неумерено амбициозно, да у књижевном смислу уједини свеколико Српство. Амбицијом већом од снаге духа и без неопходне дозе среће Чакра са *Словенком* није доживео никакав успех. Културни ауторитети онога времена донели су фаталну пресуду. Летопис Матице српске је Чакрину литерарност оценио лошим оценама, а учена јавност закитила је часопис подсмехом. Окушао се Емил Чакра и у новинарству, уређујући кратко листове *Србодран*, *Србски дневник*, *Најредак* и још неке новосадске новине. Грамзивост и неумерено велику жељу за новцем више пута је стављао испред пријатељства, и на тај начин је губио пријатеље. На пример, у време док је још увек био близак са Милетићем, тражио је 20 форинти да би му објавио неки напис у новинама које је уређивао.

Нестабилан карактер и довољно лоших особина нису дозвољавали да се код Чакре развију несумњиво присутне креативне особине. Површност, несталност, неиспуњена обећања и изнад свега лаж, код њему блиских људи су још у младости створиле баријеру и удаљиле га од околине. Нико у Новом Саду није за озбиљно узимао Чакру, што је после састанка са њиме 1860. године објаснио Ђура Јакшић: *Држао сам да се што ујаметио, али он све ситара дугала. Што ми није најричао, али све лажи, као што и он сам вели да му у Новом Саду већ нико не верује...*

Тражио је Чакра у неколико наврата једногодишњи пасош ради путовања по свету, како би надокнадио пропуштено образовање. О својим путовањима је писао у *Словенки* и новинама које је уређивао, али јавност није била склона да поверује у сво то Чакрино путовање. Да би потврдио свој изостанак из града и оправдао престанак излагања свога часописа, Чакра се чланком у *Србском дневнику* обратио јавности:

„Читаоцима Словенке!

Давно је требало да сам мојим читаоцима рекао шта је и како је са Словенком. Што досад нисам, ево код нас не беше ни једног књижевност листа, данаске их ома више, те увиђам да није више потребита.

С мојим предбројницима [претплатницима] мислим на овај се поравнати.

Сви они стари предбројници, који на ново предбројнише се добију новце натраг, или у накнаду две књиге Словенке свака по 12 табака од који ће једна још ове године изићи. Урачунајући им и девету свеску, која је давно изишла но через мога одсуствија није свуда распослата, зато накнадно сада ћеду је добити.

Сви нови предбројници били на по или целу годину добијају у накнаду Словенку цео течај од прошле године и ове, да не реку да сам им паре укинуо, јер Богу фала у таком сам положају да не требам туже ни пребијене потуре.

Али уједно молим да и мене ко шта има давати што скорије и на послате рачуне одговори, јер иначе бићу принуђен другим их путем потражити.

Умољавам све југословенске листове да овај оглас својим читаоцима обелодане, да се знају равнати.

У Новом Саду 8. октобра, Емил Чакра⁴⁴⁹

У Новом Саду се 1869. године почело озбиљно причати о доласку железнице. Године 1847. образовало се Друштво за изградњу сегединско-кечкетске железнице, па су и Новосађани били позвани на упис акција друштва, али све је било прекинуто следом догађаја. После Буне формирана је Главна скупштина за довођење железнице у Нови Сад и на њеном заседању 12. маја 1869. године реферисано је да се јавио конзорцијум који има интерес да се у железничку мрежу Угарске уведе и Нови Сад. Од чланова скупштине је формиран одбор за довођење железнице у Нови Сад, у чијем је раду Емил Чакра заузимао видно место.

Када је угарска влада почетком седамдесетих година XIX века мађарском и велико-државном политиком скучила слободе градовима, доспео је и Емил Чакра да уђе у градску власт као економски сенатор 1872. године. Био је кооперативан новом режиму, па га је две године касније велики жупан Андрија Флат именован за заменика градског начелника. Тада се Чакра одао алкохолу, пијан се појављивао у јавности док је обављао сенаторску дужност и доживео срамотну осуду читаве вароши. После суспензије био је приморан да преда оставку на место сенатора 1877. године, на којем га је наследио угледни и способни Стеван Поповић Пеци.

Био је Емил Чакра вечити порески дужник, па је држава *фендовала* и *трансферирала* женин клавир и два ормара *дечјих аљина*... Други пут су му пленили салаш. Почетком осамдесетих, без сенаторске плате, Чакра је био приморан да распрода наслеђену земљу. После његове смрти писало се о његовом погубном деловању на сваког Србина Војводине, због издајства Милетића, Змаја и Народне странке. На крају свога чланка о Емилу Чакри, Стајић је о њему дао кратак суд: *Инићересанџна њојава, да; леџа њојава, њо се не може ређи!*⁴⁵⁰ Емил Чакра почива на новосадском Успенском гробљу.

Радећи на пројекту *Привреда Новој Сада између два свейска раџа* очекивано сам наишао на ово презиме. Наиме, када је Трговачко занатска комора у Новом Саду то затражила, Општинско поглаварство у Фелдварцу (данас Бач. Градиште) 7. октобра 1921. године послало јој је списак својих земљорадничких и потрошачких задруга. Потписани бележник је Ч. Чакра.⁴⁵¹ С обзиром на специфичност овог ретког презимена верујем да постоји родбинска веза између Емила и бележника Ч[акре].

⁴⁴⁹ Србски дневник, 14. октобра 1861.

⁴⁵⁰ В. Стајић, *Биографије*, III, свеска 6, 247.

⁴⁵¹ АВ, Ф. 92. 3836/1921.

Форовићи

Бродовласник чијим је паробродима у априлу 1864. године пресељена Матица српска из Пеште у Нови Сад био је Јован Форовић. Исти овај Јован је у свом летњиковцу пружио уточиште Светозару Милетићу када је трибун уништеног духа и лошег телесног здравља био пуштен из затвора. Форовићи се међу старим новосадским породицама истичу занимљивим личностима и авантуристичким, готово пустиловним биографијама и животним причама ствараним широм света.

Најраније информације о коренима Форовића сежу пред крај XVIII столећа у Панчеву, где је живео Цинцарин Диаманди Форо. Диаманди је у младости торбаро по селима јужног Баната, чиме је стекао скроман капитал како би разном робом започео трговину широм монархије. Као многи његови саплеменници и он је од стреса услед пословних губитака на једном трговачком путовању умро у Брну 1779. године. Његов јединац Јован је од мајке Евфросине, рођене Саранда, наследио имање и новац у Новом Саду, где прелази још за очевог живота. Пратимо његово присуство од 1778. године као грађанина и трговца новосадског. У једном судском спису на латинском језику наилазимо на име *Joannes Diamandi Forovics alias Szaranda*. До краја живота Јован ће се, вероватно из захвалности према родитељима своје мајке, потписивати са оба, очевим и мајчиним девојачким презименом. На надгробној зидној плочи у Успенској цркви стоји напис:

„Племенитородниј Г. Јоан Форович, грађанин и купец новосадскиј 50 лет благочестиво пожив сиј в добродетелех бесмертен лјета 1798 мјесјаца априлја 2 јестаствениј долг свој отдал же и сије буди в вјечнују памјат.”

Из брака са Српкињом Јелисаветом Стојковић, Јован је имао три кћери, Софију, Марију и Јекатерину, која је била удата за Грка Димитрија Адамовића, и сина Георгија рођеног 1797. или годину раније. Тестаментом је одредио Георгија за свог наследника, па када је 1820. године стекао новосадско грађанство, трговао је Георгије, Ђока у своме дућану шпецерајском робом на мало и храном на велико. Своју прву лађу купио је 1842. године и њоме вукао стоку и коње од Сланкамена до Бечеја и даље уз Тису све до Сегедина, па одатле Моришем до Арада. Када је 1847. године у Новом Саду несташица хране претила да изазове општу глад, направио је Ђорђе добар пазар. У критичном тренутку стигла је његова лађа, натоварена са 1.000 кибли (вагона) пшенице.

Ђока, Ђорђе, Георгије Форовић је био ожењен Мартом, кћерком Јована Поповића Пеција. Као пар били су продуктивни, родило им се дванаесторо деце, од којих је осморо заживело. Ђорђе је умро 25. фебруара 1854. године. Сахрањен је у породичну гробницу на Успенском гробљу и на споменику стоји напис:

Георгије Форовић, умро у 56. години 25. фебруара 1854.

Марта Форовић, рођ. 1800. умрла 1877.

Јован, син Ђоке и Марте Форовић, рођен је 13. новембра 1827. године.

Остао је у трговини тако што се бавио организацијом речног транспорта робе. Када је прешао у Банат не знамо, али се 1853. године ожењено Катарином Гај(и)новић из Новог Бечеја (тада Турског Бечеја). Катарина је као дете остала сироче, па је живела код богатог ујака Срећка Михајловића у Бечкереку. Срећко племенити Михајловић, властелин Јарембински и правник по струци, био је 1849. године члан Рајачићевог Управитељства Војводине Српске у Бечкереку. Тамо је 15. марта скицирао нацрт Инструкције у пет тачака, по којем ће Светозар Милетић и Јован Суботић у загребачком сабору заступати интересе Српске Војводине при Троједној краљевини. Михајловић ће после апсолутизма као посланик Бечкерек, априла 1861. године учествовати на Благовештенском сабору и тамо ће се, и поред својих 84 године, видно истаћи. У општем народном одушевљењу поводом Сабора учествоваће и Јован Форовић, који је на своме реморкеру у Карловце довезао панчевачку омладину, да уз прангије и банду свираца учествује на отварању Сабора.⁴⁵²

Јован Форовић је поред своје жене ушао у кућу Михајловића у Бечкерек и предано радио као деловођа *Паробродарској друштва*. Пароброди друштва *Слоја* и *Напредак* вукли су шлепове Купом, Савом, Дравом, Дунавом, Бегејом и Тисом, између Сиска, Осијека, Пеште, Ђера, Новог Сада, Београда и Бечкерек. Током 1862. године у новосадској штампи је излазила следећа реклама:

„Паробродарска обзнана

Друштво пароброда Слога и Напредак у Великом Бечкереку јавља овим поштованој публици, да са горња два пароброда и два шлепа, који 20.000 центи робе на себе примају, товари различите производе у количини од најмање 2.000 центи, и то:

Из Сиска у Београд и Тител за 45 нов. У већој количини за свако друго место на Сави и Драви може посебице са друштвом уговорити.

⁴⁵² Адвокат Срећко Михајловић био је префект свих банских домена Загребачке надбискупије. Према његовим нацртима направљен је парк Максимир крај Загреба. Цар Фердинанд V даје му 1842. племство и половину добра Јарембина у Сепешкој жупанији, као краљевску донацију. Умро је 1. августа 1870. године, у 93. години живота. Сву своју велику имовину је оставио Катариној Форовић и њеној деци.

Из Сиска дуж Саве у Пешту у Ђер у количини од 5–10.000 центи по 55 новчића.

Из Вуковара у Пешту у количини од 7–10.000 центи по 35 нов.

Аустријски феникс условно прима у заштиту све терете са што мањом премијом. Остала подробнија известија се у свако доба могу видети и исказати од управитеља лађа.

Ј. Форовић, деловодитељ⁴⁵³

На позив градских званичника Карловца допловио је Јован паробродом *Найредак* марта 1862. године у овај град, у циљу представљања пароброда као средства за унапређење трговине. Било је то прво присуство пароброда на реци Купи и овим поводом у локалној штампи је записано:

„Начелник, судач, сатник и остали вишењници слоб. и краљ. град Карловац дају на знање свијем којих се тиче да су мудрог и обзирнога господина Јоцу Форовића, трговца у Великом Бечкереку, уважавајући по њем за град Карловац заслуге тиме што је први своје струке ријеком Купом у Карловац допловио и тиме трговину карловачкој знатнији замашај а паропловидби на Купи темељ положио. Зато је именован почасним грађанином града Карловца.”⁴⁵⁴

Ипак, међу Србима би Јован Форовић морао да буде упамћен као бродовласник који је свој допринос преласку Матице српске из Пеште у Нови Сад дао тиме што је бесплатно својим двома лађама пренео Матичин инвентар у априлу 1864. године.

Идеја о пресељењу Матице српске из Пеште у Нови Сад тињала је још од раније, али је њу револуционарни полет уздигао за време првих дана Буне. Међутим, све активности око пресељења стале су избијањем непријатељстава између Мађара и Срба. Трпели су часници и активисти Матице у Пешти разне притиске и недаће, па је рад Матице замро између 31. августа 1848. и 28. септембра 1849. године, када је одржана прва седница Матице српске после слома Буне. О пресељењу прве националне културне установе међу Јужним и Западним Словенима опет ће бити речи после две године. На седници одржаној 18. августа 1851. године чланови Матице српске су под председавањем Павла Којића једногласно донели закључак да је због опадања чланства за Матицу најбоље да се пресели у *најјодесније местио са српском душом*, а то је био Нови Сад. Предложено је да се владика бачки Платон Атанацковић, замоли да организује преузимање Матичине покретне имовине у Новом Саду. До пресељења није дошло нимало лако, јер се пештански магистрат томе противио.

⁴⁵³ *Србски дневник*, Нови Сад, 11. октобар 1862.

⁴⁵⁴ В. Стајић, *Биографије III*, свеска пета, 188, 189.

Државне власти су такође сметале овој иницијативи, било је сумњи-чења, подозривости и опструкције из политичких разлога. Посебно се на Матицу српску, као на *лејло шуђе и нејријателске йройајанде*, окомила тај-на пештанска полиција. Шеф полиције Протман се залагао не само да се Матици ни по коју цену не дозволи пресељење, већ да се ова институција распусти и затвори, а њени часници похапсе.⁴⁵⁵ После много муке и труда, тринаест година после доношења одлуке о пресељењу, 6. јуна 1863. године стигла је владарева дозвола. Тек тада се могло приступити организовању преноса покретне имовине, књига, докумената и инвентара. У Уставу Матице српске извршене су неопходне измене, које су се односиле на место седишта. Намесничко веће потврђује промене Устава 21. априла 1864. године, али изузима Текелијанум из укупног имовног фонда Матице. Пошто су уклоњене и политичке и административне препреке, приступило се селидби Матице у Нови Сад.

Пресељење Матице српске у Нови Сад, новосадски Срби су са поносом поздравили као велики добитак и епохалну културно-просветну тековину. Овим је потврђен највиши углед и културни примат њиховог града на свим просторима где је живео њихов народ. Стога је у граду приређена велика народна свечаност, па је многобројни свет изашао на пристане да дочека лађе, уз прангије и повике *Живела Мајица српска, живео владика!* Хиљаде људи присуствовало је претовару инвентара, запакованог у сандуцима, са лађа на запрежна кола и у поворци пратило запреге до владичине задужбине, палате Сервијских.⁴⁵⁶ Протоколарна свечаност је почела службом у Саборној цркви, а наставила се скупштином у здању палате. На њој је поздрављен владика Платон, први председник Матице српске у Новом Саду, у знак захвалности што је помогао прелазак Матице у Нови Сад и организовао јој први стан. Прослава је настављена богатим ручком, међу званицама видно место је заузимао бродовласник Јован Форовић, човек који је организовао, извршио и финансирао пресељење Матице из Пеште у Нови Сад. Записано је да је први дан Матице српске у Новом Саду био 30. април 1864. године.

У септембру 1867. године, запловио је Дунавом Форовићев нови брод *Феникс*, последња тадашња реч технике, *йароброд са најновијим изобрешењем*. Феникс је коштао много новца, за њега је Форовић продао 300 ла-наца земље код Темишвара и кућу са магазином и воћњаком у истом граду, имање које је Катарина наследила од свог старатеља Срећка Михајловића.

---

⁴⁵⁵ А. Ивић, *Историја Мајице Српске од оснивања у Пешти (1826) до пресељења у Нови Сад (1864)*. Мајица српска 1826–1926, Нови Сад 1927, 36.

⁴⁵⁶ Палата Сервијских, или Платонеум, била је прва Матичина зграда у Новом Саду. Пре досељавања Матице српске, у палати је владика Платон држао своју штампарију.

Уз сагласност новосадског Магистрата, Форовић је добио сталне везове и места за своје бродове на новосадском пристаништу. Пошто је служио за првог српског експерта за пловидбу и превоз робе паробродима, Форовић је добио позив од кнеза Михаила да у Београду изради пројекат о заснивању српског паробродарства, али се све активности око ове идеје прекидају на силном кнежевом смрћу.

Када је Светозар Милетић крајем лета 1864. године обилазио своју Анку на лечењу у Бузијашу, домаћин му је у Темишвару био Јоца Форовић. Српско грађанство и певачко друштво приређују бакљаду Милетићу у част, певају му четири песме под балконом, а матурант Ђорђе Лазаревић (будући лекар, рођен у Новом Саду), поздравља га одушевљеним говором. Са балкона свечаност је са Милетићем и својим оцем пратила и шестогодишња Драгиња Форовић, која ће се после дванаест година удати за говорника добродошлице. После смрти Михајловића, живели су Форовићи у Бечу, Пешти, Темишвару, а одмарали се у летњиковцу у Варјашу. Још једном ће Форовић угостити Милетића у Банату, када је 1879, после три и по године робије Милетић пуштен на слободу. Дошао је на опоравак у пријатном амбијенту Варјаша, код свог пријатеља Јоце Форовића. Тих дана је Варјаш постао средиште српске политике у Угарској, јер су многе политичке личности и делегације обилазиле свога трибуна. Због тога је Форовић имао проблема са мађарским властима.

Изродили су Катарина и Јован десеторо деце, од којих су подигли троје. Јован је умро 1901, а Катарина 1908. године и обоје су сахрањени у капели Срећка Михајловића на српском гробљу у Темишвару. Јованов млађи брат Димитрије био је поморски капетан. Често је пловио за Америку, па је на последњем путовању доживео бродолом. Као у најмаштовитијој авантуристичкој причи, плутао је неколико дана на дасци, да би га полумртвог, близу енглеске обале спасли неки рибари. Окануо се Димитрије Америке и океана, прешао је у паробродарску фирму брата Јована и био капетан дунавске пловидбе. Касније, када је Јован више времена проводио у Бечу, Димитрије је управљао организацијом посла и пловидбом свих братовљевих пароброда, *Срећка, Слоје, Феникса, Најрејка и Драгиње*. Димитрије је умро на имању свога брата у Варјашу, 1906. године.

Јованова и Димитријева сестра Катарина је била удата за адвоката Андрију Николића из Сенте. Њихов син Владимир је био чувени архитекта који је креирао планове и водио радове на изградњи Патријаршијског двора, Народног дома и Интерната богословије у Карловцима. Кћи Милана је била жена др Светислава Симоновића, личног лекара краља Петра I Карађорђевића. Најмлађа сестра Марија је била супруга Петра Добринковића, дворског телеграфисте кнеза Михаила. После смрти мужа живела је и умр-

ла у Новом Саду 1918. године. Маријина кћи Ида је била од првих српских пијанисткиња. И она је живела и концертирала у Новом Саду.

Никола Форовић је био најмлађе дете Ђорђа и Марте Форовић, рођен 1840. године. Био је искушеник у манастиру Беочин, али пошто није успео, одлази у Беч и ради као трговачки помоћник у једној српској трговини. Немирне природе, место га није држало, па прелази у Париз, одатле у Лондон, да би се 1865. године обрео у Америци. Тако остаје пет година, и када је задовољио свој немирни и авантуристички дух, вратио се кући у Нови Сад, где је радио као администратор листа *Застава*. Није се дуго задржао у родном граду, већ одлази у Ростов на Дону и тамо се жени. Уз финансијску помоћ жене Антонине Асјукове отвара своју трговину. После њене смрти распродао је сву имовину и опет се вратио у Нови Сад. Сада већ смирен, у зрелим годинама, купује кућу у Лебарској улици и у едицији *Универзална айџека* Илије Огњановића Абуказема, издаје 1918. године свој дневник *На јегрењаку у Америку*, препун пустоловина. Умро је без потомства 1926. године, сахрањени су га на Успенском гробљу.

Барако

Међу новосадском Јелинима знаменито место заузимали су чланови породице Барако. По традицији, ова породица се као грчка, или цинцарска, из Влахокисуре доселила крајем XVIII века и њени тек досељени чланови су за себе говорили да су Грци. О претку који је ову породицу довео са Југа није се знало готово ништа, потомци нису успели да му сачувају ни име. Наводно је имао четири сина, од којих се породица касније сећала двојице, Ђорђа и Јована, или Јанаћка. Причало се и о неком Василију, који је био силан хајдук на Цариградском друму, и који се за време Карађорђевог устанка придружио устаницима. Ђорђево праунук, Јован Барако, банкарски чиновник из Новог Сада, сведочио је тридесетих година прошлог века као осамдесет двогодишњи старац о својој породици:

„Мој се деда звао Никола и живео је у Чарнојевић-Шимоди, градићу у јужној Мађарској, где се родио и мој отац Димитрије и где га је крстио свештеник, неки од потомака Чарнојевића. Оданде је побегао за време Мађарске буне 1848. године са целом породицом и настанио се у Каменици, преко пута Новог Сада. На неколико кола је понео најнужније ствари и децу са женом, те једну хрпу Кошутових банкнота, које већ нису вределе ништа. У Шимоди је оставио сво своје покретно и непокретно имање и није се више враћао из страха од Мађара. У Каменици се није скрасио, већ се више пута селио, прво у Гргуревце,

па у Нове Карловце [Сасе], а одатле у Бешку, где се обогатио.

Из Бешке је мој отац прешао 1895. године у Нови Сланкамен, где је четири године касније умро. Мој стриц Арсеније се из Бешке преселио у Војку, где му је и данас син Никола, док му је син Сава умро 1918. године. Сестра Катари-на, Катица, удала се у Бачку, у Стари Сивац, за бележника Тиводоровића, који је такође био пореклом Грк из Македоније. Осим тога, имао сам још једног стрица Светозара, који је умро у Земуну у болници. Мој се деда бавио трговином као и сви мушки чланови породице. Он је извозио стоку и жито, а у својој кући је имао дућан са мешовитом робом. Био је ожењен Евицом Бошковић из Мелена-ца, а моја мати је Јелена Поповић из Хомољице.⁴⁵⁷

Чланови породице Барако у Новом Саду су се бавили сваковрсном тр-говином, а око 1850. године основали су велику шпецерајску трговину која је дуго опстала. Осим тога Коста Барако је основао у Петроварадину, крај каменичког пута испод тврђаве, једну од првих пивара у Срему. Коста није оставио потомства, па је пивара прешла у власништво брату Јовану. Осни-вач новосадске породице Барако, Јован или Јанаћко, био је ожењен Мана-сијом Костић из Бингуле и из њиховог брака се родило шесторо деце: син Гаврило, Гавра, ожењен прво Ленком удовом Чатањи, а после њене смрти Јелисаветом Петровић. Јованова кћи Јелисавета, или Јеца, била је удата за угледног Новосађанина Јакова Савића; затим син Константин је умро не-ожењен; кћи Анка је била удата за Арсу Нинковића; син Манасије који је такође умро неожењен; и на крају, најмлађи Стеван, који је наследио фирму и наставио очеве послове. Био је ожењен новосадском Гркињом Ирином из породице Кода. Гаврило је наследио пивару у Петроварадину, али је њену тапију услед финансијских потешкоћа 1862. године заложиио ради зајма код једног Пештанског кредитног завода. Извесни злуради конкурент се јавно изругивао и радовао Гавриловој муци, па се он у *Србском дневнику* јетко обратио јавности:

„Чујући да неки овдашњи по кафани решета и брине се о мојој у Варадину лежећој пивари, питајући се чија ће од сада бити? Ја овим истога, који је већ до јако и са Боговима мењао, позивам јавно да би ми одговорио, откуда је дознао да је пивара на продају, почем ја као притражитељ ништа не знам, нити ми је на продају.

Гаврил Барако⁴⁵⁸

Да би се пред јавношћу показала финансијска виталност породице, Гаврилова мајка, удова Манасија Марија Барако је у септембру исте годи-не приложила за *браћу Црногорце и Херцеговце* два дуката. Гаврило, Гавра

⁴⁵⁷ Д. Ј. Поповић, *О Цинцарима*, 325.

⁴⁵⁸ *Србски дневник*, Нови Сад, среда 8. август 1862.

Барако је умро 1884. године у 63. години живота и сахрањен на Успенском гробљу.

Новосадске Барако су били у сродству са грчко-цинцарским породицама Коде и Адамовићи, као и са староседелачким српским фамилијама: Гаванским, Дунђерским, Ненадовићима, Шевићима из Руме, Урошевићима из Каћа, Поповићима из Омољице, Поповима из Брестовца, Стајићима из Елемира, Драгићима из Београда и још неким.

Сви мушкарци из огранака ове бројне породице су били трговци, сведок Јован Барако млађи не зна да ли је међу свим огранцима Барако било занатлија, док са сигурношћу у породици негира постојање паора и сељака, као и беспризорних пропалица. Старије генерације Баракових су у кући говорили грчким језиком, па Јован додаје да је и његов отац Стеван говорио грчки. За њиме је остало 20–30 грчких књига, које је он често и радо читао. Стеван је као и сви Барако био честит и поштен човек, помагао је сиротињу и културне српске установе и талентоване, сиромашне ђаке. Чланови ове фамилије су остављали легате Великој српској православној гимназији новосадској, као и Православној црквеној општини. Све до Другог светског рата, када би се о Св. Сави читали легати, њихово име је било редовно помињано међу првима.

Мушки чланови породице радо су се женили Српкињама, а девојке су се удавале у српске куће, тако да су се већ у другој генерацији осећали Србима и славили крсну славу, Св. Николу зимског. На гробном обелиску породице Барако од црног мермера на новосадском Алмашком гробљу налазе се следећа имена: Ирина Барако (1848–1899), Стеван Барако (1837–1912), Никола Барако (1891–1930), Александар Барако (1886–1892), Јелисавета Барако (1876–1964), Мита Барако (1888–1892), Јелисавета Барако, рођена Петровић (1833–1905) и инж. Јован Барако (1884–1934) и Милан Барако (1912–1938).

У судбоносним данима на крају Великог рата, када су Новом Саду запретили пљачка, хаос и превратничко безакоње, на које редарствени капетан Нандор Пајерле није имао одговор, 800 озбиљних грађана Срба се у двојним редовима постројило пред Градском кућом и затражило оружје. Од њих је организована Српска народна стража као оперативни орган Српског народног одбора, која је већ 5. новембра 1918. године имала уређену дневну заповест са 16 размештених стража од 20–30 људи. Овом снагом командовао је српски официрски кадар бивше аустроугарске војске, међу којима су били капетан Марко Вилић, поручник Иван Милин, Лаза Миросављевић, Лазар Замуровић, потпоручник Васа Дамјановић и други. Међу српским официрима била су и двојица браће, капетани Ђорђе и Никола Барако, свакако чланови ове угледне породице грчког порекла. У сукобу са разним башибозлуком, пљачкашима и дивљом бандом логоша српски стражари су

некако успевају да их задрже како варош не би потонула у потпуну анархију, али ствари су се нагло стабилизовале када се у граду појавише прве шајкаче. Са севера је пристизало на хиљаде бивших српских заробљеника и међу њима војника свиклих љавом војничком зайтју и љошћенју. Њима се на чело ставио способни потпоручник Бошко В. Павловић и убрзо су се ред, мир и имовинска сигурност вратили у Нови Сад. Цена спокоја је била висока, поручник Буревац и потпоручник Дамјановић су својим животима платили одржавање реда у вароши.⁴⁵⁹

Поред новосадских Барако, ова цинцарска породица се гранала и на лозу из Карловца, чији је представник Јован био један од оснивача *Српске банке* у Загребу. Ови Барако су се врло рано почели сматрали Србима, били су изузетно побожни, имали су капелу у својој великој кући у Карловцу. Почетком XX века ова породица се угасила. Исто презиме се јављало средином XIX века и у Гргуревцима, али су га млађи променили у Симић. У свом сведочењу Јован Барако тврди да се његов отац дописивао са далеким рођацима истог презимена из Арада и да је преписка вршена на мађарском језику, што сведочи да су ови Барако већ били помађарени, или на добром путу ка томе. Последњих неколико писама из Арада потписивао је извесни Лазар Барако. Јован даље наводи да је и у Трсту било његових рођака истог презимена, а последња представница ове фамилије била је Цвијета Барако, очигледно Српкиња пореклом из динарских крајева, удата за тршћанског Грка Барака. Цвијета је надживела супруга и цело своје велико имање оставила Српској православној тршћанској општини и цркви Св. Спиридона.

***

Наши суграђани јелинског порекла донели су са Југа собом нешто хеленско, универзално и антички вечито, па су без обзира на неке друштвене и историјске дилеме, људске слабости и понеку искључиву одлуку, заслужили од нас, потоњих Новосађана, дужно поштовање и пијетет. Јелини су много дали Новом Саду и допринели констатацији која се нашла у Нинковићевом *Србобрану* 1865. године:

„Нови Сад држи се у целој држави за средреду Српства и његове интелигенције. Нови Сад је место које је досад не само у мислима, него и делима свести народне своме народу предњачило, и у које би народ српски свагда упро очи кад год би се о битним питањима његовог живота радило.”⁴⁶⁰

---

⁴⁵⁹ Из Записника вођеног на ванредној седници проширеног, кругом рада Муниципалног већа снабдеженог Савета града Новог Сада, која је одржана 25. фебруара 1919. године, *Зборник архивске грађе Историјској архиви Града Новог Сада*, Петроварадин 2015.

⁴⁶⁰ В. Стајић, *Национална и културна улога Новог Сада 1748–1914*, Дан, јун 1935.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архивска грађа

Архив Војводине (АВ)

1. Фонд Илирска дворска комисија, депутација (Ф. 5, ИДД)
2. Фонд Илирска дворска канцеларија (Ф. 12, ИДК)
3. Фонд Бачко-бодрошка жупаније (Ф. 2, ББЖ)
4. Фонд Трговинско-индустријска и занатска комора (Ф. 92)

Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима (АСАНУК)

1. Фонд Митрополијско-патријаршијски архив „А”
2. Фонд Митрополијско-патријаршијски архив „Б”

Рукописно одељење Матице српске у Новом Саду (РОМС), манускрипти
Историјски архив Града Новог Сада (ИАГНС)

1. Фонд Магистрат града Новог Сада (Ф. 1)

Vodič kroz fondove i zbirke Državnog arhiva u Zagrebu, електронски приступ
Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, електронски приступ
Заоставштина проф. Живка Марковића, архивска грађа у приватном
власништву

Литература

1. Miroslav Ruzica, *The Balkan Awakening of Valachs or Aromunians*, National Policies, Assimilation. Belgrade, September 2006.
2. Patricia Herlihy, *The Ethnic Composition of the City of Odessa in the Nineteenth Century*, Harvard Ukrainian Research Institute Cambridge, Massachusetts 1977.
3. Gábor Ágoston, *Bruce Alan Masters, Encyclopedia of the Ottoman Empire*, New York 2009.
4. Ioannis Michaletos, *Freemasonry in Greece: Secret History Revealed*, *Balkananalysis*, Sept. 28, 2006.

5. Spyros M. Polemis, *The History of Greek Shipping*.
6. Nistor Bardu, *Eighteen Century Aromanian Writers: the Enlightenment and the Awakeing of National and Balkan Consciousness*. Philologica Jassyensia, Ovidius University of Constanța, Romania 2007.
7. Miranda Wickers, *The Greek Minority in Albania, Current Tensions in Balkan*, Defence Academy of the United Kingdom 2010.
8. Peter Mackridge, *Aspects of Language and Identity in the Greek Peninsula since the Eighteen century*, The Society Farsarotul, 2008.
9. Asterios Koukoudis, *Studies on the Vlachs*, Thessaloniki 1997–2008.
10. Kira Mantsu, *The Second Lecture on Macedonarman Language and Literature, the Old Literature and the First Writings*, Russelsheim, January 2006.
11. Chrysa Maltezou, *History of an Epirote family in Venice of centuries past*, I kaitimerini e-paper, 2011.
12. Дејан Медаковић, *Положај српској народа у Аусџрији током XVIII века* (електронска књига).
13. Olga Hering-Katsiardi, *The Greek Community of Trieste (1751–1830)*, vol. I, Athens 1986.
14. Владан Гавриловић, *Темишварски сабор и Илирска дворска канцеларија 1790–1792*, Платонеум, Нови Сад 2005.
15. Ioannis Michaletos, *The History of a Greek Secret Society: Structure and Rites of the Philiki Eteria*, 2007.
16. Васа Стајић, *Грађа за њолиничку историју Новој Сага*, Матица српска, Нови Сад 1951.
17. Васа Стајић, *Новосадске биографије*, I, II, III, фототипско издање, Матица српска, Нови Сад 2007.
18. Alex Billinis, *The Eagle has Two Faces, Journeys through Byzantine Europe*, Author House, Bloomington, IN, 2011.
19. *Зборник Мајице српске за историју*, Матица српска, Нови Сад.
20. *Гласник Историјској друштва у Новом Сагу*, Нови Сад, I–XII, 1929–1939.
21. Душан Ј. Поповић, *О Цинцарима. Прилози њишању њосјанка нашеј ѓрађанској друштва*, Београд 1937.
22. Васа Стајић, *Цинцари у Новом Сагу*, Гласник Историског друштва IX, Нови Сад 1936.
23. Васа Стајић, *Турски њоданици у Новом Сагу 1782*, ГИД IX, Нови Сад 1936.
24. Васа Стајић, *Compania Graecia Neoplantiensis*, ГИД IX, Нови Сад 1936.
25. Daniel Philippidis and Grigorios Konstantas, *Modern Geography*, Vienna 1791, reprint in *Discourses of Collective Indentity (1770–1945)*, New York 2006.
26. Бранко Бешлин, *Историја Новој Саг*, необјављен чланак.
27. Дејан Микавица, *Михаило Полиј-Десанчић. Вођа српских либерала у Војводини*, Стилос, Нови Сад 2007.
28. Славко Гавриловић, *Прилози историји ѓрђовине и миђрације Балкан-Подунавље XVIII и XIX стјолећа*, САНУ, Београд 1969.
29. Михаило Полит-Десанчић, *Усјомене*, репринт, Нови Сад 2005.
30. Михаило Полит-Десанчић, *Покојници*, Нови Сад 1899.

31. Михаило Полит-Десанчић, *Како сам век свој ѿрвео*, Београд 1925.
32. Владан Гавриловић, *Ойис верских објекаѿа Пеѿроварадинској Шанца из ѿера ейискоја бачкој Висариона Павловића*, Зборник Матице српске за историју 73, Нови Сад 2006.
33. Славко Гавриловић, *На ѿрају масонске ложе у Пеѿроварадину ѿочейком XIX века*, Зборник Матице српске за историју 67 и 68, Нови Сад 2003.
34. Ђурђица Петровић, *Еѿникон Аромун / Цинцар, ѿежорайив или не*, Зборник Матице српске за историју, 50, Нови Сад 1994.
35. Никола Гавриловић, *Дневник Уроша Несѿоровића о обиласку школа из 1810. ѿодине*, Зборник за историју Матице српске, 17, Нови Сад 1978.
36. Лазо М. Костић, *Срѿска Војводина и њене мањине*, Нови Сад 1999.
37. Милица Ациган, *Новосадска ѿмназија 1810–1985. Насѿанак и развој, други део 1868–1918*, Нови Сад 1986.
38. Мелхиор Ердужељи, *Исѿорија Новој Сада*, Нови Сад 1894.
39. Васа Стајић, *Оснивачи, заслужни часници и чиновници Маѿице срѿске. Маѿица срѿска 1826–1926*, Матица српска, Нови Сад 1927.
40. Љубомир Љотић, *Доброѿвори Маѿице срѿске и њихове задужбине. Маѿица срѿска 1826–1926*, Матица српска, Нови Сад 1927.
41. Богољуб Савин, *Новосадски мосѿови на Дунаву*, Нови Сад 2005.
42. Алекса Ивић, *Исѿорија Маѿице Срѿске од оснивања у Пешиѿи (1826) до ѿресељења у Нови Сад (1864)*, *Маѿица срѿска 1826–1926*, Матица српска, Нови Сад 1927.
43. Zoltan Györe, *Gradovi i varoši Ваѿке роѿетком XIX века*, Filozofski fakultet Novi Sad 2007.
44. Васа Стајић, *Привреда Новој Сада 1748–1880*, Град Нови Сад 1941.
45. Васа Стајић, *Грађа за ѿривредну исѿорију Новој Сада*, Матица српска, Нови Сад 1951.
46. Васа Стајић, *Грађа за кулѿурну исѿорију Новој Сада*, Матица српска, Нови Сад 1951.
47. David R. Stone, *A Military History of Russia (from Ivan the Terible to the War of Chechnya)*, Greenwood Publishing Group, Inc. 2006.
48. Илија Огњановић, *Гробови знамениѿих Срба*, Нови Сад 1890.
49. Hellenic Genealogic Geek, *Asia Minor, Grandes Familles de Grece, d' Albanie, et de Constatinople*, Paris 1983 (english transcription).
50. Душан Попов, *Јован ѿл. Нако од Великој Сенмиклуша, велейоседник и ѿрви књижевни задужбинар Маѿице срѿске*, Темишварски зборник, Матица српска, Нови Сад 2006.
51. W. Alison Phillips, *The War of Greek Independence 1821 to 1833*, London 1897, digitised by the Internet Archive in 2007.
52. Steven W. Sowards, *Nationalism in Hungary 1848 to 1867*, The Balkans in the Age of Nationalism, last modified June 11, 2009.
53. Љубивоје Церовић, *Срди у Словачкој*, е-књига, Пројекат Растко.
54. Andronikos Falangas, *Post-Byzantine Greek Merchants of the Fifteenth-Seventeenth Centuries*, thesis. Haverford. edu.

55. Jörg C. Steiner, *Schematismus der Generale und Obersten der k.u.k. Armee-Stand* 31. Dezember 1918, Vienna 1998.
56. Фридрих Вилхелм фон Таубе, *Ойис Славоније и Срема*, Матица српска, Нови Сад 1998.
57. Александар Форишковић, *Племство код Срба у Угарској у XVIII веку*, ЗМС за историју, 24, Нови Сад 1981.
58. Ристо Јеремић, *Здравствене прилике у југословенским земљама до краја деведнаестог века*, Загреб 1935.
59. Владан Ђорђевић, *Грчка и српска просвета / написао Владан Ђорђевић*, Српска краљевска академија, Београд 1896.
60. Горан Васин, *Национално-пољитичка борба Срба у Угарској 1848–1884*, Истраживања, Филозофски факултет у Новом Саду, Нови Сад 2010.
61. Бранислав Ј. Вранешевић, *Синдикална и револуционарна борба новосадских графичких радника*, Матица српска, Нови Сад 1979.
62. Јосип Мирнић, Калман Чехак, Данило Кеџић, *Грађа за историју радничкој и социјалистичкој покрета у Војводини 1868–1890*, Сремски Карловци 1968.
63. Józsa Hévízi, *Autonomies in Hungary and Europe*, Corvinus Society 2004, e-book.
64. Славко Гавриловић, *Из књижевно-историјске прејиске митропољита Сирајимировића (II)*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, Матица српска, Нови Сад 1967.
65. *Војна енциклопедија*, Београд 1971.
66. Трива Милитар, *Др Ђорђе Дера*, Зборник Матице српске за језик и књижевност, 21/1, Матица српска, Нови Сад 1973.
67. Миодраг Јовановић, *Ђока Јовановић*, Нови Сад, 2005.
68. Љубивоје Церовић, *Срби у Румунији од раној средњеј века до данашњих дана*, Министарство Републике Србије за везе са Србима изван Србије, Београд 1997, електронско издање.
69. *Хронолојија радничкој покрета и народне револуције Новој Сада 1868–1944*, Нови Сад 1961.
70. Зоран Милошевић, *Како су Малоруси поштали Украјинци*, електронски текст.
71. Милка Здравева, *Пресељеници из Македоније у Руско царство средином XVIII века*, електронски текст.
72. Дејан Медаковић, *Срби у Бечу*, Прометеј, Нови Сад 1998.
73. Дејан Медаковић, *Дунав, река јединства Евроје*, Прометеј, Нови Сад 1998.
74. *Беседа*, лист за црквене, школске и народне потребе, књига I, Нови Сад 1869.
75. Владимир Вујин, *Сентиментални сиоменар, сиорјски корифеји Новој Сада*, Нови Сад 2010.
76. Yannis Karas, Theophilos Kairis, Konstantinos Koumas, *Two pioneer teachers of the Greek Nation*, National Hellenic Research Foundation, Centre for

- Neohellenic Research Gutenberg, 1977.
77. Neagu Djuvara, *The Aromanians: History, Language, Destiny*, Editura Fundatiei Culturale Romane, 1996. (e-book, translated in English).
  78. Neagu Djuvara, *Between Orient and Occident, The Romanian Lands at the beginning of the modern era*, Humanitas, Bucurest 1995. (e-book, translated in English).
  79. *Encyclopædia Britannica* 2011, electronic edition.
  80. Chryssoula Boutoura, *On the Map Projection of Rigas Velestinlis Charta*, Vol. 3, No. 3, 2008. (e-book)
  81. Поводом 250. годишњице рођења Риге од Фере, *Piia og Фере и асѝрономија у њејовој Анѝолоѝји физике*, Ефстратије Теодосију, Василије Н. Маниманис, Милан С. Димитријевић и Емануел Данезис, Зборник радова конференције Развој астрономије код Срба, 2009, Публ. Астр. друш. Руђер Бошковић, бр. 8, 2009.
  82. Милан Савић, *Наши сѝари*, Нови Сад 2010.
  83. Светлана Николин, *Цинѝари у ѝанчевачкој оѝишѝини – између несѝанка и оѝсѝанка*, (електронски чланак)
  84. Коста Милутиновић, *Из исѝорије Новој Сага. Нови Сад у доба Кочине крајине и Првој срѝској усѝанка*, ЗМС за историју, Нови Сад 1954.
  85. Славко Гавриловић, *Војводина и Србија у време Првој срѝској усѝанка*, Матица српска, Нови Сад 2004.
  86. Илија Огњановић, Огњановић, *Занимљиве ѝриче и белешке знамениѝих Срба*, Српска штампарија Загреб 1900.
  87. Радован Миђић, *Емануил Јанковић (око 1758–1791)*, Годишњак Библиотеке Матице српске Нови Сад 2008.
  88. Боривоје Маринковић, *Емануил Јанковић (око 1758–1791)*, Дневник, Нови Сад 2007.
  89. Оријентални институт у Сарајеву, Област Бранковића – катастарски попис из 1455, Сарајево 1972.
  90. Славенко Терзић, *Транскриѝи са сведочења на суђењу Слободану Милошевићу у Хаѝу*, понедељак 6. децембра 2004, електронско издање.
  91. Душан Ј. Поповић, *Сѝаѝиуѝ краљевске слободне вароши Новој Сага из 1748*, Гласник Историског друштва у Новом Саду, књига VI, св. I и II, Нови Сад 1933.
  92. Љубомир Вујаклија, *Један архивски докуменѝ о средрнини у новосадским ѝравославним црквама ѝочейѝком XIX века*, Годишњак Музеја града Новог Сада, Нови Сад 2005.
  93. Izabella Papp, *The Son of a Merchant in Dioszég in the Hungarian war of Independence. Pál Kiss, honved-general 1809–1867*, Budapest 1997, e-article.
  94. Ђура Харди, *О ѝенералу који је домбардовао Нови Сад*, Истраживања 20, Нови Сад 2009.
  96. Исидора Б. Точанац Радовић, *Реформа Срѝске ѝравославне цркве у Хабзбуршкој монархији за време владавине Марије Терезије и Јосифа II (1740–1790)*, Универзитет у Београду, Београд 2014.

95. Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве I, II и III*, Београд 2002.
96. Dragutin Seljan, *Zemaljopis pokrajinah ilirskih, iliti ogledalo zemlje*, Zagreb 1843.
97. Недељко Радосављевић, *Београдски митрополијски ог 1739. го 1804. године*, Историјски институт, Београд 2007.
98. Klimis Mastoridis, *The First Greek Typographic School*, *Hyphen*, vol. 1, no. 2, Autumn 1998, e-book in English.
99. Klimis Mastoridis, *Ephemeris and the First Steps of the Greek Press*, *Hyphen*, no. 3, Winter 1999, e-book in English.
100. Зоран Јаџетовић, *Српски ушњицаји на свакодневну културу Немаца у Војводици*, Универзитет у Београду, е-чланак.
101. Peter Herrity, *Emanuil Jankovic, Serbian Dramatist and Scientist of the Eighteenth Century*, *The Slavonic and East European Studies*, vol. No. 3, 1980, e-book in English.

Новине

Србски дневник (Нови Сад) 1852–1864.

Србодран (Нови Сад) 1861–1867.

Засјава (Пешта) 1866–1875.

Засјава (Нови Сад) 1890–1897.

Браник (Нови Сад)

Весџи музеја града Нової Сага, 1–12, Нови Сад 1972–1975.

Дан (Нови Сад) 1935–1941.

Српски Сион (Нови Сад) 1891–1907.

Мирослав М. Јовичин

ЈЕЛИНИ СТАРОГ НОВОГ САДА КАО ДЕО ГРЧКЕ ДИЈАСПОРЕ
Друго, допуњено издање

Издавачи

Архив Војводине, Нови Сад, Жарка Васиљевића 2А
www.arhivvojvodine.org.rs

НВО „Трандафили”

Булевар краља Петра I 28/д, Нови Сад

За издаваче

Др Небојша Кузмановић, директор
Милена Јовичин, председница

Прелом

Александар Павловић

Штампа

ЈП Службени гласник, Београд

Тираж

300

ISBN 978-86-80017-72-3

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад

94(=14)(497.113 Novi Sad)

94(=135)(497.113 Novi Sad)

ЈОВИЧИН, Мирослав, 1957-

Јелини старог Новог Сада као део грчке дијаспоре / Мирослав М. Јовичин. - 2. допуњено изд. - Нови Сад : Архив Војводине : НВО Трандафили, 2020 (Београд : Гласник). - 548 стр. ; 24 cm. - (Библиотека Посебна издања / Архив Војводине, Нови Сад)

Тираж 300. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија.

ISBN 978-86-80017-72-3

а) Грци - Историја - Нови Сад б) Цинцари - Историја - Нови Сад

COBISS.SR-ID 13002249

Мирослав М. Јовичин је рођен 23. новембра 1957. у Новом Саду, у породици поштанских чиновника. Детињство је провео у Бачком Петровом Селу, где је похађао основну школу. Гимназију је уписао у Бачкој Тополи, а завршио је у Новом Саду. Студирао је и дипломирао на Катедри за историју Филозофског факултета у Новом Саду. Бавио се професуром, новинарством, фељтонистиком и другим пословима. Оснивач је НВО „Грандафили“. Објавио је следеће књиге: *Синдикати кроз историју* (2010), *Синдикати Новог Сада до краја XX века* (2013), *Јелини старог Новог Сада као део грчке дијаспоре*, прво издање (2013), *Оде и химне новосадског Грка, Снабдевање, лековите воде и канализација у Новом Саду током XVIII и XIX века*.

Извод из рецензије

„[...] Посебна вредност овог историјата грчко-цинцарске заједнице у Новом Саду огледа се у томе што се аутор постарао да га сагледа и објасни у ширем контексту, јер је у питању само део бројне и економски снажне дијаспоре чије се присуство осећало у многим европским земљама, нарочито у градовима. При томе је користио најновију литературу, објављену углавном у иностранству, где је за ову проблематику владало веће интересовање него у Србији. Што се тиче новосадских Грка и Цинцара, Јовичин је подробно проучио и систематизовао оно што је о њима до сада писано и допунио постојећа знања архивским истраживањима, која је обавио са узорном стручном акрибијом. Имајући у виду важност теме, као и приступ, М. Јовичина, сматрам да ће ово дело привући пажњу и историчара и шире читалачке публике, зато га срдечно препоручујем за објављивање [...]”

Др Бранко Бешлин, професор Универзитета у Новом Саду
Филозофски факултет, Одсек за историју

ISBN 978-86-80017-72-3